Tanıl Bora

DEMİREL

"Süleyman Demirel, Türk sağının açıortayıdır. Milliyetçi-muhafazakâr, İslâmcı, liberal, devletçi vs. sağ söylemleri ortalayan merkez sağ diye bir şey varsa, o açıortay, Demirel'dir."

TANIL BORA

iletişim

TANIL BORA 1963 Ankara doğumlu. İstanbul Erkek Lisesi'ni ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. 1984-88 arasında haftalık haber dergisi *Yeni Gündem*'de gazetecilik yaptı. 1988'den beri İletişim Yayınları'nda araştırma-inceleme dizisi editörüdür. O zamandan beri kitap çevirmenliğiyle de meşguldür. 1993'ten 2014'e kadar üç aylık sosyal bilimler dergisi *Toplum ve Bilim* dergisinin yayın yönetmenliğini yaptı. 1989'dan beri düzenli yazdığı aylık sosyalist kültür dergisi *Birikim*'in 2012'de yayın koordinatörlüğünü üstlendi.

Ağırlıklı çalışma alanları, Türkiye'de siyasal düşünceler, özellikle sağ ideoloji ve milliyetçiliktir. Bu konularda yayımlanmış kitapları: *Devlet Ocak Dergâh - 1980'lerde Ülkücü Hareket* (Kemal Can'la birlikte - İletişim Yayınları, 1991), *Milliyetçiliğin Kara Baharı* (Birikim Yayınları, 1995), *Türk Sağının Üç Hali* (Birikim Yayınları, 1998), *Devlet ve Kuzgun - 1990'lardan 2000'lere MHP* (Kemal Can'la birlikte - İletişim Yayınları, 2004), *Medeniyet Kaybı - Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar* (Birikim Yayınları, 2006), *Türkiye'nin Linç Rejimi* (Birikim Yayınları, 2008), *Sol, Sinizm, Pragmatizm* (Birikim Yayınları, 2010), *Cereyanlar - Türkiye'de Siyasî İdeolojiler* (İletişim Yayınları, 2017), *Zamanın Kelimeleri* (Birikim Kitapları, 2018).

İletişim Yayınları 3301 • Biyografi Dizisi 39
ISBN-13: 978-975-05-3507-9
© 2023 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2023, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Ümit Kıvanç
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Nebiye Çavuş
DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TANIL BORA

Demirel

iletişim

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 7

Sunuş - ve Sonuç 9

BİRİNCİ BÖLÜM

Köy Çocuğu 13

İslâmköy 13 / Aile 14 / Köylülük felsefesi 16 / Dindarlık 20 / Okul 22

İKİNCİ BÖLÜM

Mühendis 29

Uyaroğlu 30 / Amerika 35 / Nazmiye Hanım 37 / Su müdürü 43 / Mühendis *ethos*'u 52 / Su ontolojisi 57 / 27 Mayıs - Plancı teğmen 63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İkbal 67

Morrison 67 / Siyasete giriş 69 / Genel başkan 75 / Mason 79 / Başbakan 84 / "Enerjik ve sempatik" 89 / "Parti olayı" - "Demirel partisi" 95 / Klientalizm 103 / Vesayet ve Bayar 104 / Paşalarla alâkadar 107 / Milli irade 114 / Milliyetçilik 120 / Kalkınma - "Sabırsız idealizm" 125 / "Türkiye'nin dünyayla alâkası" 136 / "Göğsünü gere gere Müslümanım demek..." 145 / Anti-komünizm 152 / Karikatür 159 / '68' ve liberal moment? 161 / Üslûbu, tarzı, huyu-suyu, meşrebi 172 / Siyaset: Strateji ve sanat 184

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İdbar 187
Sağda bölünme 187 / Yolsuzluk suçlamaları ve *Günaydın* kavgası 198 / "Fors majör hali" 201 / 12 Mart - ve çifte söylem 205 / Cülûs'a karşı 218 / Ara rejimden çıkışa doğru 223

BEŞİNCİ BÖLÜM
Cepheci 229
İlk defa muhalefette 229 / Milliyetçi Cephe 237 / Kendi sağı: İslâmcılar ve milliyetçiler 252 / "Ben, milliyetçiyim." 263 / "Lalü ebkem bir ülke..." 274 / "Allende-Büllende" 279 / "Fevkalade hal hükümeti" 291 / 24 Ocak kararları 305 / Darbeye doğru 311

ALTINCI BÖLÜM
Ufûnet 319
"Basıldık!" 320 / Güniz Sokak - *Yarı-kamusal* siyaset 322 / Yeni anayasa - "Başına geleni alkışlamak suretiyle ondan kurtulmayı düşünmek..." 331 / Yeni partiler 334 / Zincirbozan kafesi 338 / Liberal-demokrat 344 / "G gününe hazırlık" 354 / Özal - "Bıraktığım yerde akıllıydı" 360 / Mezara sığmamak 362

YEDİNCİ BÖLÜM
Phoenix 369
"12 Eylül'ü tartışmam" 369 / Özal'la cenk 371 / Ekonomi: İyi - iyi değil / Sosyal liberal 378 / Parti ve imaj 382 / İrtica derdi 389 / Muhalif 393 / Geri dönüş 395 / Kürt realitesi 405 / Cumhurbaşkanlığı 412 / "*Big survivor*" 420

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Devlet Fikrinin Adamı 423
Number 1 423 / Devlet adamı 436 / Kürt meselesi 446 / Türkçü 460 / "Türkiye'ye dost lazımdır" 473 / Çiller 479 / 28 Şubat 483 / Uzatmalar 501

DOKUZUNCU BÖLÜM
Emekli 511
"Ne içinde, ne dışında..." 511 / Güniz Sokak'ta 515 / "Jakoben"? 518 / AKP iktidarı karşısında 528 / Erdoğan tartısında 532 / Ölümü 541 / Külliye 545

KAYNAKÇA 553
DİZİN 567

TEŞEKKÜR

Bu kitap çalışmasında da arkadaşlarımdan aldığım cömert destekten ötürü çok şanslıydım.

Cemalettin Canlı ve Emrah Özen, seri halde tedarikçilik yaptılar. Uzun süre uğraşıp erişemediğim bazı kaynakları, Onur Aydemir, Mehmet Soysal ve Zafer Yılmaz sayesinde temin ettim. Şükrü Aslan, Emre Can Dağlıoğlu, Mehmet Ertan ve Süha Ünsal, kendi çalışma arşivlerinden yararlandırdılar. Kaan Kenanoğlu ve Ozan Güler, bilmediğim kaynaklardan haberdar ettiler. Polat Alpman, Ergun Aşçı, Funda Şenol Cantek, Özen Beltan Demir, Belgin Demirer, Fatih Doğan, Bağış Erten, Nilay Örnek, Aylin Tekiner, Murat Toklucu, H. Bahadır Türk, Mustafa Ünal ve Aytaç Yıldız gözümden kaçabilecek kitaplar, yazılar, videolar pasladılar. Mehmet Ö. Alkan ve Sinan T. Gülhan, 'sürpriz' malzemeler armağan etti. M. Celil Çelebi'den, ABD Dışişleri arşiv kayıtlarını edindim. Levent Cantek, deste deste karikatür yolladı. Orhan Koçak, bir ipucu verdi. Demirel'in 2011'de yaptığı uzun konuşmanın videosunu, Başak Kaya ve İdil Su Karakayalı'ya borçluyum. Demirel'in TMMOB'deki bir 'özlük bilgisini' Kirami Kılınç vasıtasıyla öğrendim. Faruk Bildirici'ye bir-iki şey danıştım. Kemal Can, Tarık Çelenk, Huricihan İslâmoğlu hoca ve Evren Sertalp, bazı görüşmelere aracılık ettiler. Süleyman Demirel Demokrasi ve Kalkınma Müzesi Müdürü Osman Siviloğlu ve Müze çalışanları, İslâmköy'deki belge-bilgi merkezinde rahat rahat çalışmamı sağladılar.

İlhan Kuyucu, zengin fotoğraf arşivini sundu. Dr. Aylin Cesur, İlhan Kesici ve Erman Yerdelen'den Demirel'le ilgili anılarını dinledim. Mehmet Dülger, anılarının yanı sıra, analitik değerlendirmeleriyle katkıda bulundu.

Ümit Kıvanç, kapakta da yer alan Demirel heykeli ve "külliyesi" fotoğraflarını bahşetti.

Bütün 'yüreklendiriciler' adına Işık'ı anayım; bu işe girişmekteki son tereddütlerimi o giderdi. Barış Bıçakçı, yüreklendirmesini bazı bölümleri okuyarak pekiştirdi. Kirli çıkı hafızasıyla Hüseyin Baytürk kritik hatırlatmalar yaptı. Aksu, İlker Aytürk, Behçet Çelik ve Kerem Ünüvar tamamen okudular, hem biçimsel hem içeriksel önemli uyarılarda bulundular.

Aksu, zaten yüreklendirmenin kendisi...

Çok, çok teşekkür ederim.

Sunuş - ve Sonuç

Demirel'le yetişen kuşaklardanım. Herhalde yüzlerce emsalim gibi, 15-16 yaşlarımda onun taklidini yapar, arkadaşlarımı güldürmeye çalışırdım. Sonraları Türkiye'de siyasal ideolojilerin cereyanlarıyla meşgul olmaya başlayınca, Demirel ilgim ciddileşti. Bir kere Demirel, Türk sağının analizi için vazgeçilmez bir malzemedir. Alper S. Aslandaş ile Baskın Bıçakçı'nın *Popüler Siyasi Deyimler Sözlüğü*'nde[1] otuza yakın madde, doğrudan Demirel'le ilgilidir. Türk sağının analizi kadar, Türkiye'de siyasetin dili, lehçeleri bakımından da Demirel'in vazgeçilmez bir memba olduğunun işaretidir bu. Demirel'in 'kelamı', sözcesi, –özellikle benim gibi söz ve kelime meraklıları için– başlı başına dikkate şayandır. Onun neyi nasıl söylediğinde her zaman bir fark, bir kendine mahsus ilave, bir nükte yok mudur? Klişeler bile onun ağzında orijinaline, çıkış anlarına dönmüş gibidirler. Ki zaten birçok klişenin de mucididir.

Hüsamettin Cindoruk, "Ben Türkiye'nin en iyi Demirel doktoruyum. Demirel'i iyi bilirim," diyor bir mülakatta.[2] Yine en yakınındakilerden İsmet Sezgin'in de gazeteci Cüneyt Arcayürek'e, "İkimiz de Süleyman Bey uzmanıyız," dediğini biliyoruz.[3] Demirel'i sadece iki-üç defa görüp konuşmuş olmakla birlikte, kamusal etkinliği ve 'söz varlığı' itibarıyla ben de bir Demirel uzmanı, bir 'Demirelolog' olduğumu iddia edebilirdim.

Nitekim 10 yıl kadar önce bir Demirel biyografisi yazmaya niyetlenmiş, ancak onun yerine –2017'de İletişim'den kitaplaşan– *Cereyanlar* çalışmasına girişmiştim. Derken bir de Murat Arslan, Demirel'le ilgili doktora tezini

1 İletişim Yayınları, 1995, 6. baskı 2021.

2 Yavuz Donat'ın 26 Temmuz 1993'te *Milliyet*'teki yazısından akt. Gaytancıoğlu, 2020: 273.

3 CA-13: 352.

kitaplaştırma önerisiyle İletişim Yayınları Ankara bürosuna ziyarete gelince, ona, "Yaktınız beni!" dedim, havlu attım.[4] Eksik olmasın, Murat beni vazgeçmemem için teşvik etti. Evet, 'tarihî' şahsiyetler hakkında birden çok biyografi olmasında mahsur yok. Hem belli ki, bu Demirel birikimini bir şekilde bünyemden atmam gerekti.

*

Bu bir *siyasal* biyografidir. Tipik bir siyasal insan (*homo politicus*) olarak Süleyman Demirel'in siyasal faaliyeti kişisel hayatını da neredeyse örtmüş; hayatının siyaset-öncesi kısmı da siyasal anlatı tarafından kontrol altına alınmıştır. Buna rağmen mümkün ölçüde kişisel hayata da eğilmeye çalıştım.

Kitabın hacminin bir sebebi, Demirel'in siyasi ömrünün uzunluğudur. Kitabı bir düzlemde yakın dönem Türkiye siyasi tarihi olarak okuyabilirsiniz.

Hacmin büyüklüğünün asıl sebebi, Demirel'in sözlerine geniş yer vermemdir. 5 Kasım 2011'de CHP genel merkezinde düzenlenen Bülent Ecevit'i anma toplantısındaki konuşmasında Demirel, "Ben ne söylesem istismara çok müsaittir, benim tarihim budur," demişti. Evet, Demirel'in tarihi, sadece istismara değil, istimale (kullanıma) müsait sözleridir. Başta da belirttim, Demirel'in söyleyiş tarzı, 'özgün', bazen de eğlencelik-hoş veya skandal-infiale sevk edici olmanın yanında, ima aralığı geniş bir söylem kurar. Yoruma müsait olmaktan öte, yorum iştahını artırır. Evirip çevirince, anlam katları açılır. Uzun laflarının yanı sıra, *Demirel lakonizmi* diye bir şey vardır; kısa, vurucu, bazen çok yalın, kesip atan sözler. Bunlar da, kesip attıklarından çok fazlasını söylerler. Demirel sözlerini bolca aktarırken, 'geçerken', söylem analizi denemeleri yaptım. Her halükârda söze-söyleyişe meraklı olanlara fayda sağlamışımdır diye umuyorum.

*

Süleyman Demirel, Türk sağının açıortayıdır. Milliyetçi-muhafazakâr, İslâmcı, liberal, devletçi vs. sağ söylemleri ortalayan *merkez sağ* diye bir şey varsa, o açıortay, Demirel'dir. O açıortay *tarihseldir*, ekonomi-politik koşullarla, sınıf mücadeleleriyle, siyasal konumlanmalarla belirlenir ve değişir. Demirel'in ve merkez-sağ açıortayın siyasal seyrini izlerken, bu değişimi de görürüz.

Demirel'in uzun süre yakınında bulunmuş, kendisi de merkez sağ siyasette yer almış Mehmet Dülger, bu kitap için görüşürken merkez sağ siyaseti gayet latif bir tanımla "tutarsız olmaya hazır" diye tarif etti. Tutarsızlığa "hazır" –adeta *teşne* olmak–, Demirel'in özdeşleştirildiği ve genellikle oportünizm anlamında kullanılan pragmatizmin basit tarifi sayılabilir. Tamamen

4 Murat Arslan'ın *Süleyman Demirel*'i 2019'da İletişim'den çıktı, 2021'de 3. baskısını yaptı.

ilkesiz fırsatçılık demek olan oportünizm, hedeflerini imkânlara ve koşullara uyarlama ve o koşullardan öğrenmeye hazır olma anlamındaki pragmatizmle aynı şey değil. Demirel, acar bir fırsatçıydı ve tutarsızlığa hazırdı, fakat bunu ne-olursa-olsun-iktidar oportünizmiyle değil, siyasal hedefini gerçekleştirme iradesine bağlı bir pragmatizmle yapıyordu.

O siyasal hedefi sanırım çok kabaca, modern bir kapitalist toplum ve parlamenter sistem sayesinde rıza üretim kabiliyeti yüksek bir ulus-devlet inşası, diye tanımlayabiliriz. Onun yaklaşık kırk yıllık siyasal hayatının krizleri, bu projenin yapısal krizleriyle doğrudan alâkalıdır.

Pragmatizmin Osmanlı devletlû dilindeki karşılığı, "halin icabı"dır. Demirel, "halin icabına" bakıyordu ve devletlû bakış açısından bakıyordu. 12 Mart ara rejimi sırasında kendisini "Devlet fikrinin adamı" diye tanımlamıştı; bu tanımı bir bölümün başlığı yaptım, kitap başlığı da olabilirdi. Demirel nazarında *devlet*, az evvel kabaca özetlediğim projenin daha da kaba, tek kelimelik özetidir.

Demirel'in hayat hikâyesi, onu cumhurbaşkanlığı döneminde, özellikle de 28 Şubat tecrübesinde "tarafsız" bir cumhuriyetçiye dönüşmüş görenlerin gözünde, *pikaresk* bir hikâyedir. (Alt sınıftan gelen "kötü" karakter, nice badirelerden geçip "düzgün" bir hayatı bulmuştur yani.) Aksi yönden bakanların gözünde ise, on yıllarca şampiyonu olduğu "milli iradeye" ihanetinin hikâyesidir – ki bu bakış açısından, 12 Mart ve 12 Eylül müdahalelerindeki tutumu da o ihanete delil addedilir.

Bence Demirel'in hayat hikâyesi, Devlet Aklı'nın kişiselleşmiş seyr-ü sülukudur. Devlet Aklı'nın –ki basitçe devletin hükümranlığını ve bekasını temel ilke mertebesine koymak demektir–, refleksiyonunun, yani Devlet Aklı üzerine düşünmenin müstesna bir örneğidir. Demirel, devlet otoritesini rıza ve meşruiyet temelinde tesis etmenin etkin yolları üzerine sürekli *düşünmüş* bir siyasal aktördür; ona atfedilen "bilgeliğin" encâmı budur. Keza, kapitalist toplumun veya piyasa ekonomisinin istikrarla sürdürülebilmesinin icapları üzerine *düşünmüştür;* 'sınıf-bilinçli' bir siyasal aktördür. Onun sözlerine geniş yer vermemin nedeni, aynı zamanda, bu vasfıdır.

Biyografilerde "Sonuç" beklentisinin yersiz olduğu kanısındayım. Yüzlerce sayfadan illâ bir "yani..." bekleyenler, bu kısa yorumu Sonuç yerine kabul buyursunlar.

*

Kaynaklarla ilgili bir not...

Demirel'le doğrudan ya da dolaylı ilgili konular dışında fazla atıfta bulunmadım, kaynaklar çok fazla sayıda olduğundan, kaynakçayı şişirmek istemedim.

Kaynaklar arasında iki ayrı bölüm var. Bu bölümlerden biri Demirel'in kendi yazdıkları-söyledikleri. Diğeri, gazeteci Cüneyt Arcayürek'in 21 cilt kitabı. Bu kitaplarla ilgili bir açıklama notu düşme gereği duyuyorum. Arcayürek, Demirel'in "aile gazetecisi" sayılır; 1960'lardan 2000'lere, Demirel'e hep çok yakın olmuştur. Hatta dönem anı-izlenimlerini içeren kitaplarında, bilfiil Demirel'in görüş ve "savunmalarını" ona dikte ettiğini düşünenler vardır.[5] Yer yer böyle olabilir; bu kitaplarda yer yer de biraz Arcayürek'in gönlüne göre konuştuğunu zannediyorum. Arcayürek de bazen Demirel'e bir şeyleri fazladan 'vurgulatmış' olabilir. Cumhurbaşkanlığı döneminde Arcayürek'in başdanışmanı olarak kaleme aldığı tanıklıklar hakkında, Demirel bir nevi mahremiyet ihlali şikâyetinde bulunmuştu. 23 Aralık 2001'de Star TV'de Ümit Aslanbay'a, şunları söylemişti: "Söylediğim şeylerin çoğunu ben hatırlamıyorum. Söyledim mi söylemedim mi hatta çoğunu bile hatırlamıyorum... Müzevirlik... suistimal... Ama insanın bin hali var. Ufûnet dolu olduğu zaman olur, canının sıkıldığı zaman olur. Şu olur, bu olur."[6] Tabii, olur. Arcayürek'in sohbet aktarımlarını bütün bu şüpheleri gözeterek okumakta fayda vardır. Ufûnetle söylenenlerin de bir hakikati olduğunu göz ardı etmeden!

Son olarak, *yazım biçimiyle* ilgili not... Çift tırnak içine alınan sözler alıntıdır; tek tırnak içine alınanlar benim vurgularımı veya ironi sinyallerini belirtir. Köşeli parantezler, kendi açıklama notlarımdır.

Akçakoca ve Ankara, Nisan 2023

5 Kahraman, 1998: 136.

6 CA-17: 11.

BİRİNCİ BÖLÜM

Köy Çocuğu

Ekonomist ve siyasetçi İlhan Kesici, 1994'te damat olduğu Demirel ailesinin 1920'lerdeki konumunu, iki yanlı bir toplumsal *ethos* içinde tarif eder: Yoksuldurlar ama muhitlerinde muteberdirler; eşzamanlı olarak hem fukaralığı hem itibarı biliyorlardır.[1] Demirel, büsbütün 'ezik' de olmayan bir mahrumiyet içinde yetişmiştir. Yetişme şartlarını asıl belirleyense, şüphesiz köylülüktür...

İslâmköy

1970'lerin başında, Süleyman Demirel'in sallantıdaki siyasi itibarını onarma çabasına adanmış bir 'çalışmada', onu "Isparta'nın çıkardığı 6. başbakan" diye anarlar. İlk beşi, Isparta dolaylarında doğmuş Osmanlı sadrazamlarıdır.[2] Öyle veya böyle, bir *kut* silsilesine bağlama, onu önemli bir yerin yerlisi olarak gösterme çabası.

Kardeşi Şevket Demirel de, 2015'te yayımladığı bir kitapta, doğup yetiştikleri beldenin, İslâmköy'ün üzerine, tâ Etiler'e, Frigler'e kadar uzanan bir 'kadimlik' hâlesi kondurur.[3] Süleyman Demirel'in kendisi, "Grek, Roma arkasından Türk-İslâm Medeniyetinin bütün eserleri" ile "Anadolu Medeniyetlerinin bütün izlerinin" göründüğü bir yer olarak anlatır İslâmköy'ü. "Selçuk beyidir. Sultan Keykubat'ın atabeylerindendir," diye andığı Ertokuş

1 İlhan Kesici'yle görüşme.

2 Koca Haydar Paşa, Kemankeş Ali Paşa, Halil Hamid Paşa, Hacı Seyyid Ali Paşa, Hüseyin Avni Paşa. Oral, 1973: 9-10.

3 Demirel, 2015: 51.

Bey'i: "Bizim doğup büyüdüğümüz bu bölgede Ertokuş Bey'in vurduğu mühür hâlâ itibarını muhafaza eder."[4] Burdur Gölü'nün kuzeydoğusunda kurulu İslâmköy'ün bağlı bulunduğu, 2,5 km mesafedeki Atabey ilçe merkezi de adını, bu havaliyi fetheden Antalya subaşı Ertokuş Bey'in unvanından ("atabeg") almış zaten. 6. yüzyıl ortalarında Doiantos adıyla bilinen İslâmköy, en geç 1912'den beri bu adı taşıyor.[5] 20. yüzyılın ilk on yıllarında, tütün, afyon, gül yetiştirerek kıt kanaat geçinen bir belde...

Demirel'e dair biyografik anlatılar ise, onun önemsiz bir yerden, Tanrı'nın unuttuğu bir yerden çıktığını söyler bize. 1 Kasım 1924'te, Cumhuriyet'in ilanından tam 1 yıl 2 gün sonra doğan bu köylü çocuğunun ikbali, "Cumhuriyet'in eseri" sayılır hep. Yoksulluk ve mahrumiyetten, hiçlikten, Cumhuriyet kurumları süzüp çıkarmıştır onu. Kendisi de hikâyesini hep böyle anlatır...

Aile

1977'de CHP milletvekili Ali Nejat Ölçen Meclis'te Demirel'in Yugoslavya'dan göç etmiş bir ailenin çocuğu olduğunu söyleyecek, sağ parti milletvekilleri bu sözlere büyük tepki gösterecek; Demirel, Yugoslavya'dan gelmiş olmanın hiç kimse için bir "nakise" (eksiklik) olmadığını ekleyerek yalanlayacaktır.[6] (Bu konuya Üçüncü Bölüm'de döneceğiz.) Ailenin soyağacında bir Voyvadaoğulları dalı var; Süleyman Demirel'in kardeşi Şevket Demirel'in yayımladığı azametli soy ağacı şeması, bu dalı 1770 doğumlu Voyvada Hasan dededen geriye doğru uzatır.[7]

Ailenin Hacıpaşalar ve Dolaksızoğlu adıyla anıldığına dair anlatımlar var.[8] Hemşerileri Soyadı Kanunu çıkınca Gündoğdu soyadını aldıklarını, "nedense bıraktıklarını",[9] sonra Demirel olduklarını hatırlıyor. Demirel soyadı, demirci ustası olan büyük dede Yahya'ya nispet muhtemelen. Kahrama-

---

4 Arzık, 1985: 28.

5 Sevan Nişanyan, 19. yüzyıl başlarına dek Hıristiyanköy veya Gâvurköy adının kullanıldığına dair doğrulanmaya muhtaç bir rivayetten bahsederken, "en az 15. yy'dan beri ezici çoğunlukla İslâm nüfusu bulunan Isparta ilinde `İslâmköy` şeklinde bir köy adı doğal sayılamaz" notunu düşüyor. https://nisanyanmap.com/?yer=38501&haritasi=islamk%C3%B6y (erişim 1 Ocak 2022).

6 Gazeteci Ahmet Kahraman, Ölçen'in Demirel'le ilgili iddiasını "dedeleri Arnavutluk'tan gelmeydi" diye aktarır. Kahraman, 1998: 14.

7 Demirel, 2015. Voyvoda, Slav dillerinde ülkenin üst yöneticisi veya komutanı anlamına gelir; Osmanlı idaresinde Erdel, Eflak ve Boğdan bölgelerinde geçerli olmuş bir unvan. Beri yandan 16. yüzyıldan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi tahsildarları için kullanılan bir terim olduğu da biliniyor.

8 Turgut, 1992: 31; Turgut, 1987: 13; Cılızoğlu, 1988: 111.

9 Oral, 1973: 91.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

"Büyük adam" olduğunda, anne babasıyla.

nımız, adını dedesi Hafız Süleyman'dan, ikinci adı Sami'yi ise büyük ihtimalle zamanın Ispartalı ricalinden Böcüzade Süleyman Sami Bey'den almış.[10] 1934'ten ortaokula kadar resmî adı Süleyman Sami Gündoğdu.

Annesi Hacı Umman (Ümmühan) Hanım'ı mütevekkil, mütedeyyin, çalışkan, yorulmak bilmeyen bir kişi olarak tasvir eder Süleyman Demirel.[11] "Önüne kattığı işi bitirmeden bırakmazdı. Hiç tükendiğini görmedim," der. Kuşkusuz kendisinin de vârisi olduğunu ima ettiği bu sebatkârlığı, babasında da görmüştür: "Hiçbir müşkülat karşısında sendelediğini görmedim."

Cihan harbi şartlarında 8 yıl askerlik yapan babası, bu hizmetinden Yahya Çavuş lakabını kazanmış. Daimi muhtar olması, çevresi, nüfuzu, hatırı olduğunu tescilliyor. Süleyman Demirel babasının portresini, yetişirken öyle bir işlev gördü mü bilinmez, ama bir rol modeli olarak çizer: "Her şeyi ciddiye alırdı. Korkunç bir hafızaya ve öğrenme merakına sahipti. Gördüğünü unutmaz, duyduğunu hatırından çıkarmazdı... Hoşgörülü idi. (...) Her işinde sağlamcı idi. Her meselede bütün ihtimalleri düşünür, en kötüsüne göre tedbir alırdı." Bunlar, kendi siyasi mizacının da harcını oluşturan vasıflar...

10 Turgut, 1992, s. 31; Arslan, 2019: 20.

11 Arzık, 1985: 30. Demirel'in ailesiyle ilgili en etraflı anlatımları bu kitabın 21-32. sayfaları arasındadır. Aşağıdaki aktarımlar da buradan.

Baba portresi, bir çarıklı erkân-ı harp eskiziyle tamamlanır: "Çok şey bilirdi. Bunları kendi başına ve ayak üstünde öğrenmiştir... Osmanlı tarihini iyi bilirdi. Dünya ahvalini de iyi takip ederdi." Kendisi, bunun mekteplisi olacak. Yahya Çavuş'u, mahallin doğal seçkinleri arasında bir yere koyar: "Babam köyünde, muhitinde çok itibarlı idi... Babam nereye otursa etrafına ahali birikirdi... Çünkü, sözü dinlenirdi. Sohbeti aranırdı." Süleyman Demirel, bu mevkiin de 'üst modelini', 'kurumsalını' isteyecek.

Art arda gelen savaşlarla bîtap düşmüş, ziraatla geçinen yoksul bir irice köyde, zamanın ve mahallin kıt imkânları ölçüsünde güçlü, ağırlıklı, hayatta kalma azmi ve kabiliyeti yüksek bir aile imgesi beliriyor havsalamızda. Süleyman Demirel anne baba dışındakilerden fazla bahsetmez, –belki de modernist bir tavırla yapar bunu–, ama tabii, geniş aile... Demirel'in orta sınıf idiline –ve protestan etiğine!– uygun tarifi şöyle: "Biz mesut bir Anadolu ailesi idik. Hayatı ciddiye almış, hayat mücadelesini hiçbir zaman şikâyet konusu yapmamış... hakka, hukuka riayetkâr, toplumdan rahatsız olmamış, toplumu rahatsız etmemiş bir aile idik."

Köylülük felsefesi

Ailevi durumunun sosyo-ekonomik yanını özetleyişi, şöyle: "Seneden seneye hiçbir şey aktaramayan, ihtiyarlık ve hastalık için, hemen hiç tasarruf imkânı olmayan bir köylü ailesi idik." – "Bütün köylüler böyle idi," diye de ekler. Kumaş bile, "önemli bir hadise"dir. Yoksulluğun tarifini, esasen elektriksizlik üzerinden yapar: "Köyden Isparta'nın ışıklarını seyrederdik. Orada elektrik vardı, bizde yoktu. O ışıkları şehre ait bilirdik." Uzun uzun başka şeyler konuştuktan sonra, dönüp dönüp tekrarlar bunu: "Karanlıkla beraber hayat sönerdi." "Elektrik, şehirde yanardı." – ve mahrumiyetin *ethos*'unu veciz bir ifadeyle tanımlar: "'Bizim de olsa...' diyemeyeceğimiz kadar, bize yabancı idi."[12]

Trenin 25 kilometre mesafedeki Isparta'ya varışını, yine "çok büyük olay" diye hatırlar. Beş paraları raylara dizmece oynuyorlardır: "Üzerinden geçen trenin sıcaklığı metale sinerdi. Soğuyuncaya kadar ellerimizde hoplatırdık." Köyden Isparta'ya eşek sırtında veya yaylı arabayla anca 4,5 saatte gidilebiliyordur: "Uzuun, kısa bir yol."[13] Çok daha ileriki yıllarda, o dönemde ülkenin iktisaden bütünleşmiş olmaktan uzak halinin yine veciz bir özetini yapacak: "Anadolu, kendi içine kapalı birçok Türkiye'den ibaretti."[14]

Köye ilk radyo 1936'da, dayısı (müstakbel eşi Nazmiye'nin babası) tara-

12 Arzık, 1985: 23, 33, 41.

13 Arzık, 1985: 26.

14 D-2005a: 21.

fından alınıp köy odasına konmuştur, Süleyman Demirel'in hafızasına göre. Kardeşi Şevket ise "asrın harikası olan akülü radyo"nun 1939'da imece usulü toplanan 240 lirayla alındığını hatırlar.[15]

Köydeki çocukluğuyla ilgili temel kaynağı oluşturan, Nimet Arzık'ın kaydettiği uzun anlatısında Demirel, bu mahrumiyet ve gerilik halini, bir yandan "organize olmamak"la da açıklar ama esas sebebi devletin zaafında görür: "Devlet uzaktaydı..."[16] 1995'te bir konuşmasında, devlet kapasitesi zayıflığını daha vurgulu söyleyecek: "İnsanlar, devleti ancak vergi verirken, asker verirken bilirlerdi. Devlet onlara bir şey veren bir devlet değildi, alan bir devletti. (...) Devlet, hizmet devleti değildi." 1969'da bir röportajda –galiba sadece orada–, babasının 42 liralık yol vergisini ödemek için iki ay taş kırdığına değinmiş.[17] Peşinden, devletin popüler milliyetçi zihin dünyasındaki anlamının ikrarını verir: "Devlet, daha çok onur şemsiyesiydi; onuruydu, gururuydu, her şeyiydi; ama, devlet bu idi."[18]

1930'ların mahrumiyetini uzun anlattığı yerde –1980'lerin ortaları–, teslimiyetçi-kaderciliğe karşı siyasi irade görevi de çıkartmayı ihmal etmez Demirel: "Bu sabır değildi. Sabır, vakti saati bilmektir. Tevekkülde teslimiyet değil rıza vardır. Bu, kaderi yanlış bilmektir. Vatandaşımız tarafından kaderinin yanlış bilinmesi, önemli olan budur. Bu kader senin değildir arkadaş, diye anlatmaktır asıl görev." İnşa ettiği siyasi söylemin subasmanı, işte burası.

"Ekeriz, aylarca bekleriz..."

Müstakbel kayınbiraderi Ali Şener, birlikte western filmleri izlerlerken, Demirel'in daha çok filmdeki doğa güzelliklerine takıldığını hatırlar.[19] Sadece doğa değil... Köyü anlatışında, romantik, –bazen de lirik– bir esinti görürüz Demirel'de. Romantizmi bir de mühendislik bahsinde göreceğiz. Onun "duygularını dışa vurmama eğitimi ile büyümüş" olduğunu düşünen Nimet Arzık, sadece çocukluk yıllarını anlatırken, "gerektiği gibi" konuşan bu "biçimci" kıskaçtan sıyrıldığını gözlemiştir; köy yaşantısını hatırlarken "içten, sıcak, duygulu... kendini kendine bırakarak... çok sıcak" konuşur.[20]

Kardeşi Şevket Demirel, abisinin köy romanı dokunaklılığı taşıyan pastoral anlatısında, bir "köy felsefesi" görür.[21] Süleyman Abi'si, köylü varoluşunu, sabırla sınanan ve sabrı bileyen bir döngüsellik içinde resmeder: "Biz

15 Demirel, 2015: 94.
16 Arzık, 1985: 37.
17 Konuksever, 1969: 72.
18 D-2005b: 56.
19 Koçak, 1991: 190.
20 Arzık, 1985: 7, 17, 71.
21 Demirel, 2015: 35.

ekeriz, aylarca bekleriz. Ektiğimiz ağustosun ortasında hasada gelir. Çukurova'da daha erkendir, haziranda. Biz on ay bekleriz. Ertesi gün neticesini almak gibi bir derdimiz yoktur. Bırakıp bir yere gitmeyiz."[22] Buradaki 'felsefenin' esasını, gayet ilksel ve ilkel bir güdü teşkil eder ona göre: insanın doğayla baş ederek hayat etme mücadelesi. Bunun iki veciz ifadesi: "Dünya kurulduğundan beri insanoğlu, bir kaşığın peşinden gider"; "Hayatımızı topraktan ve tabiattan söker alırdık."[23] Köy hayatı, insanın, doğaya karşı verdiği hayatta kalma cenginin ilksel sahnesidir Demirel'in tasavvurunda. 1995'teki iki konuşmasında, insanın yerle-gök-arasında verdiği sanki kozmik bir beka mücadelesi imgesini çizer – kendi hikâyesini de o kozmik beka mücadelesine oturtur: "Ben çatlamış toprakla mavi göğün arasında yaşayan insanlardanım. Bu insanların ıstırabını yaşamışım, onlardan biriyim. Ekini tarlasında kuruyan o adam kışın açtır; kendisi de açtır, hayvanı da açtır... İşte, böyle içine dönük bir ıstırap..." "Benim hayatıma yön veren, gökkubbe ile çatlamış toprak arasındaki insanların dramıdır. Onları tabiatın zulmünden kurtarmak için bir şey yapabilir miyim?"[24]

Yine bu iki açıklama gibi, cumhurbaşkanı iken 9 Ağustos 1998'de bir üniversitede fahri doktora töreninde yaptığı bir konuşmada, "tabiatın zulmü" dediği olguyu "kuruyan başak"la simgeler. Pastoralliğe de doymuş bu konuşmadan uzunca bir pasaj aktaracağım: "Benim hatırımdan hiç çıkmayan bir olay, kuruyan başak olayıdır. Benim doğup büyüdüğüm Isparta'nın İslâmköy'ünde, Toros dağlarının arasında küçücük bir ovamız vardır, bu ova baharda yemyeşildir. Yeşil ümittir; halk bütün kış o yeşili bekler; mahsuller olsun, harman zamanı gelsin mahsulünü kaldırsın. Kaldıracağı mahsulün yekûnu da ancak o günün şartları içerisinde kendi yiyeceğine, tohumuna, hayvanlarına yedireceğine yeter. İşte birkaç kuruş da çoluğuna çocuğuna sarf etmeye yeter, belki oğlunu evlendirmeye, kızını gelin etmeye, çocuğunu sünnet ettirmeye yeter; ondan sonra gelecek seneye daralacaktır. Eğer mahsul olmazsa, o zaman gerçekten hali perişandır; onu ben size tasvir edemem, anlatamam. Onun içinde ben yaşadım. Yani beni mühendisliğe iten, su mühendisliğine iten, arkasından siyasete iten olayın kökünde kuruyan başak vardır."[25] Yıldırıcı kuraklığa karşı köycek yağmur duasına çıktıkları 1934 yazının hatırasından da, aynı imgeyi çıkartır Süleyman Demirel: "İşte o gün bugün kuruyan başağın arkasından gidiyorum."[26] Mühendislik de si-

22 Arzık, 1985: 23-24.

23 D-2006: 332, Arzık, 1985: 32.

24 DC-1: 6, 72. 'Yerle gök arasında varoluş mücadelesi veren insan' kozmolojisini, Demirel tâ 3 Haziran 1966 tarihinde Emirdağ'da söylediği nutukta kurmuştu: "Bir Orta Anadolu çocuğu olarak, çatlamış toprakla gökkubbe arasındaki mücadeleyi çok iyi bilirim." D-1966b: 77.

25 Osmangazi Üniversitesi'nde yapılan konuşma. DC-1: 122-123.

26 Turgut, 1992: 56.

yaset de, son kertede, "kaşığın peşindeki" insanın "tabiatın zulmüne" karşı mücadelesinin icabı ve olanağı ona göre.

Köyün kimsesiz ihtiyarlarından, "bakanı çekeni olmayan" Sakine Teyze'yi hatırlarken, korumalı kollamalı bir cemaat hayatının eskizini çizer: "Konu komşu getirirse bir tas çorba içerdi. Dayanışma vardı köyde. Onu aç bırakmazlardı. Dayanışmasız toplum olmaz."[27] Ne olursa olsun, 1969'da bir röportajda, köylü hayatını "geri gelmesini asla arzu etmediği günler" diye anacak.[28] Hayatı boyunca köylü yaşantısını geride bırakılması gereken bir fakrü zaruret hali olarak resmetmiştir. O Balabanvari resmin içinde kendi portresi, ibret vesikası olarak durur. Kendi geçmişindeki köylülük çilesini ballandırışı, 1960'larda basında bir duygu istismarı taktiği sayılarak tepki çekecek: "Anamın, kuyudan su çekmekten kolları uzamıştır" sözünü "belki on bin kere" tekrar etmesiyle alay edilecek.[29] Bundan bir çeyrek asır sonra, bizzat '60'lardaki bazı önde gelen siyaset arkadaşları, onun "fakirlik hikâyeleri anlatıp sefalet şarkıları söyleyişini" istihfafla anacaklar.[30]

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

Köylü çocuğu.

*

1969'da onu 'köylülükten gelen başbakan' suretinde kahramanlaştıran foto-röportajda, kendi köylülük mesaisini "köyde iş kadrosuna altı yaşımda girdim," diye kayda geçirir. Tarlaya babasına testiyle su götürmekle başlamış, 10 yaşından sonra ailenin bağlarına bakmış, öküz ve davar gütmüş, orak biçip sap sarmış, 12 yaşında "müstahsil durumuna geçip" sabanın kulpuna yapışmış, harman düvenlemiş, 13-14 yaşında tarla sulayıp bağ belle-

27 Arzık, 1985: 48.

28 Konuksever, 1969: 70.

29 Toker, 19991a: 349.

30 Turgut, 1991a: 349; Ferruh Bozbeyli, üşenmeyip Demirel'in ağzından sayıp döker: "Benim tırnaklarımın dibinde bağ kütüğünün kıymıkları var. Benim anam köy çeşmesinden su taşırdı tenekelerle, kovalarla. Bu yüzden anamın kolları uzadı.." Dağlı ve Uğur, 2009: 209.

miş, 15 yaşından sonra bağ aktarmıştır.[31] 1965'ten sonra Demirel muhaliflerinin onun köylülüğünü başına kakmak için el attığı lakap, "Çoban Sülü" idi. Çobanlık ettiğini yine o yıllarda kendisi, köylülük mesaisinin bir kalemi olarak zikretmişti. İleriki yıllarda akraba ve yakınlarından işitilenlere bakılırsa, bu çobanlık faslı biraz abartılmıştı. Bir komşuları, "Yemeye beş-on tane kuzu getirirlerdi de onları harmanlarda filan eylerdi. Okuldan çıkınca hayvanları gezdirir, gelirdi," diye hatırlar. Teyzesi Kübra Turgut'un hatırladığı da öyle: "Ailesinin yemek için ayırdığı ahırdaki 5-10 koyunu eylemişti." Her iki tanıklık da aynı lafla biter: "Çobanlığının hepsi o kadardı!"[32] Demirel'in kendisi de yıllar sonra bir demecinde "Canım, çoban dediysek el kapılarında çobanlık değil ya..." şerhini düşecekti.[33] Aynı zamanda, ailenin nispi gücünü, ağırlığını vurgulamadan edemeyen bir şerh.

Dindarlık

Süleyman Demirel'in bellek takdiminde, İslâmköy haza dinibütün bir beldedir. 1.800 nüfusta yüz hafızın varlığından söz eder. 1924'te medreselerin, 1925'te tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasından önce İslâmköy'de –muhtemelen mübalağa ile– üç veya dört medresenin faal olduğu söylenir. Bunlardan "Ağaların medrese" denilen birisinin, faaliyetini sınırlanarak da olsa, alttan alta sürdürdüğü anlaşılır.[34] Demirel, köyde evlerinin karşısındaki "Mustafa Efendi'nin medresesi" dediği yerde "İslâmi bilimlere ait" cilt cilt kitaplar görüp etkilenmiştir.[35]

Aile ortamı da dindardır; ailenin beldedeki itibarının bir katmanı da buymuş gibi görünür. Baba tarafından dedesi Hafız Süleyman, 30 seneye yakın camide "gönüllü imamet" yapmıştır. Baba tarafından ninesi Şehriban Hanım'ın hafızlığı vardır ("*Kur'an*'ı hıfzen bilir") ve Demirel'in yetişmesinde etkili olmuştur.[36] Ümmi babasının da "İslâmi bilgilere sahip" oluşuyla gururlanır. 1969'daki 'köy röportajında', öğretmenlere gâvur diyen, çocuğunu okula göndermek istemeyenlerin bulunduğu bir vasatta, babasının buna kulak asmayıp "ben çocuklarımı okutacağım" dediği –muhakkak ki Demirel'in onayıyla– aktarılır.[37] Seküler Cumhuriyetle dindarlık küresi arasında bir zımni pazarlıkla açıklayabiliriz bu hayat tarzını; devlete-rejime ilkesel bir sadaka-

31 Konuksever, 1969: 75, 78-79.

32 Koçak, 1991: 20; Rıdvan Akar, *Cumhuriyet*, 18 Haziran 2015.

33 Fincancıoğlu, 2000: 68.

34 Turgut, 1992: 28; Demirel, 2015: 18, 92.

35 Arzık, 1985: 50.

36 Arzık, 1985: 31.

37 Konuksever, 1969: 35, 51.

tin varlığı, dinî ritüellerin, ibadet pratiklerinin ve sosyalleşme ağlarının sürdürülmesine teminat sağlar. Veya, daha uyumcu bir açıklama modeline başvurarak, seküler milli devlete ve dine duyulan aidiyetin birleşip topak haline geldiğini varsayabiliriz.[38]

Said-i Nursî

Demirel ailesinin Said-i Nursî ve talebeleriyle ilişkisi, söz konusu zımni mutabakatın sınırlarını biraz zorlar – veya esnetir, diyelim.

Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminin önde gelen İslâmcı figürlerinden olan Said-i Nursî, siyasetten çekilip İslâmı yeni zaman insanlarına yeniden tebliğ etmeye dönük bir anlatı ve öğreti kurma işini, sürgüne gönderildiği Isparta'da gerçekleştirdi. Siyasi sürgün olarak 1926'da Burdur'a getirildi, 1927 başında Isparta'ya, aynı yılın ilkbaharında Eğridir'e bağlı Barla köyüne nakledildi ve 1934'e kadar burada kaldı. (1934'te Isparta'ya nakledilecek, bir süre yine orada kalacak.) 8 yıl boyunca ülkenin birçok yerinden bağlıları ve taliplerinin ziyaretgâhı haline gelen ve bu bölgeyi fiilen Nur hareketinin kutsal mekânına dönüştüren Barla, İslâmköy'e sadece 30 kilometre mesafede idi.

Bölgenin dindar insanları, kendisini takibat altında tutan devlete darılsa bile sabrederek uzletinde kendini 'ilme veren' bu karizmatik müceddidi merak etmiş olmalıdırlar. Süleyman Demirel'in babası Yahya Çavuş da onlardandır; Said-i Nursî'ye ara ara (kimi kaynaklara göre sık sık) ziyarete gittiği, hatta bir-iki defa oğlu Süleyman'ı da götürüp elini öptürdüğü aktarılır.[39] Süleyman Demirel de babasının Said'i düzenli ziyaret ettiğini birkaç yerde belirtir, "Merhum Bediüzzaman"ın babasını ve kayınpederini sevdiğini, onlara dua ettiğini, onların da kendisine hürmet gösterdiklerini söyler. Fakat kendisinin Said-i Nursî'yle karşılaşma anısı, 1950'lerde (bir anlatımda 1955'te) onu Eğridir-Barla yolunda arabayla geçerken görmekten ibarettir: "Bizim selamımızı aldıktan sonra geçti ve gitti. O zaman, merhum bizim kim olduğumuzu tabii bilemezdi."[40]

1980'lerde ve '90'ların başında, Nurcu yayın organlarına verdiği bir dizi söyleşide Demirel, Said-i Nursî'nin bağlılarının ("Nur talebeleri") çocuk-

---

38 Lindisfarne: 281-288. Antropolog Nancy Lindisfarne, "fundamentalist" nitelikte gördüğü bu topaklaşmayı, 1980'ler ve '90'larda, İslâmköy'e 23 km mesafedeki Eğridir'de yaptığı saha çalışmasında gözlemiştir.

39 Fincancıoğlu, 2000: 68; D-1991: 161-162. Baba Yahya Demirel'in 1972'deki ölümünden sonra, Altemur Kılıç'ın yayımladığı *Devir* dergisinde (27 Kasım 1972), merhumun başbakan oğlundan tek talebinin "gizlilik ve sır taraflarıyla müslümanların aklını çelen Nurcularla mücadele etmesi" olduğuna dair bir haber çıkacaktır.

40 Arslan, 2019: 22-23; D-1991: 163-164. Said-i Nursî, 1950'lerin ikinci yarısında eski sürgün yerleri olan Emirdağ ve Isparta'da ikamet etmiştir.

luğunda tanık olduğu faaliyetlerini canlı vinyetlerle anlatır. İslâmköy'de 15-20 evde *Risâle-i Nur*'lar, kendisine göre "ağabey vaziyetinde olan" gençlerce el yazısıyla "eser-i cedit kâğıtlarına mürekkeple yazılarak" çoğaltılıp, dağıtılıyordur.[41] Bizzat, "Bediüzzaman'ın Isparta'daki çok sadık ve mübarek talebelerinden birisi" diye andığı Ali Hafız'dan (Ergün) ders aldığını, "elifbayı okuduğunu" söyler. Bu söyleşilerde, Ali Hafız'ın hapse mahkûm edilişini, "devrin yanlış tatbik edilen laiklik anlayışı" ile yorumlar.[42] Kapı komşuları ve akrabaları Bozayak Mehmet Dayı da Said'in talebesidir.[43] Süleyman Demirel, az evvel aktardığım üzere, Said-i Nursî'yi bağlılarının ona yakıştırdığı şekilde, 'asrın harikası, emsalsiz yenilikçisi' manasına gelen Bediüzzaman adıyla anar. Onun Said muhasebesi, gayet hürmetkârdır: "Merhumun nasihatları herkesi tesir altında bırakmıştır. Zaten merhumun yaptığı iş, kişiyi İslâm'ın aydınlığına çağırmaktı..."[44] İzleyen bölümlerde göreceğiz, Nur hareketiyle daima bir tür 'sempatizan' ilişkisi içinde olacak veya görünecek...

*

Küçük bir parantez: başka bir sürgün, Dersim'den zorunlu göç ettirilenlerden Kılıç ailesi de Demireller'in ilgisini ve desteğini görmüş, iyi ilişkilerini sürgün dönüşü de sürdürmüşlerdi.[45]

Okul

Süleyman'ın "Cumhuriyet'in eseri" olmasına ve dünyaya açılmasına giden yol, okul, okullardı. O yolu ilkokuldan itibaren çalışkan talebe sıfatıyla, aferinlerle katetti.

İlkokul

Kendisinden 12 yaş büyük adaşı Süleyman Peştemalcıoğlu, Demirel'i kendi yaptığı oyuncaklarla, arılarla, değirmen yapıp çevirmekle, davarla ve kitaplarla vakit geçirirken hatırlar.[46] Altı ahır, üstü okul bir kerpiç binadaki 26 kişilik ilkokul sınıfında hemen parlak öğrenci olarak dikkat çekmiş. Öğretmen Sadık Doğan, 57 numara Süleyman Sami Gündoğdu'yu 1960'lı yıllarda şöyle hatırlayacaktır: "En ön sırada oturan o idi. Genç iriliğine rağmen göv-

41 D-1987b: 79.

42 Turgut, 1992: 59; D-1991: 163; D-1987b: 11, 81.

43 D-2015: 183.

44 D-1991: 161-164.

45 Bu kitap hazırlanırken Maltepe belediye başkanı olan (2014'ten beri) Ali Kılıç'tan bana Şükrü Aslan aktardı.

46 Koçak, 1991: 30.

desine göre büyükçe gördüğüm başını ilk okşadığım öğrencim o olmuştur." Doğan, "gövdesine göre büyükçe başlı" öğrencisinin, müfettişler karşısında sınıfı ve kendisini kurtardığını da hatırlar.[47]

1969 yılında yayımlanan foto-röportajında, okul kayıt defterine bakılırsa 57-Süleyman'ın 5 yıl boyunca sadece bir gün okula gitmediği belirtiliyor. Başarısız olduğu tek branş, diş koruma imiş.[48]

Okul arkadaşı Nuri Akdeniz, onun yaz tatilinde bile ders çalıştığını ve hiç kavga ettiğini görmediğini hatırlar. Öğretmeni Sadık Doğan'ın hiç kavga etmediğine dair teyidinden, hırpalandığı ve kendisinin birilerini hırpaladığı durumlar olduğunu seziyoruz: "Bazen onu büyükler biraz hırpalasalar da nazı bir tek ablası Afife'ye geçerdi, başkasıyla pek uğraşmazdı"[49]

Kendisi, okumayı söktükten sonra Şevki dayısına gazete okuduğunu hatırlar. "*Ulus*'un dilinden değil onun anlayacağı dilden", zeylini düşer hemen: bunu, çocukluğundan beri "halkın anlayacağı şekilde konuşmaya hazırlıklı" oluşunun nişanesi olarak sunar.[50]

1970'li yıllarda, Milliyetçi Cephe devrinde, daha önceleri başvurmadığı bir dille, öğretmenlerinin kendisine "sadece hesabı ve coğrafyayı değil, Türk Milletine mensup olmanın şuurunu" da öğrettiğiyle erinme gereği duyacak.[51]

Ortaokul- lise

Ailenin en zeki çocuğu aslında küçük kardeş Ali; fakat "en akıllı olmayanlar bir baltaya sap olabilsin diye", onu değil abisini okutmayı seçmişler, Nimet Arzık'a bakılırsa.[52] Her halükârda, Süleyman Demirel, ortaokul okumaya Isparta'ya yollanmış. "Babam bir merkebe ben bir merkebe binip" gitmişler, kendi anlatımıyla. Her sınıfta üç şube: A şubesini "muntazam giyimli" memur çocukları dolduruyor, B şubesinde "orta halli esnaf çocukları", C şubesi ise "yüzleri yanmış, ayaklarında ayaklarından büyük ayakkabılar, üstlerinde analarının diktiği tişörte benzer yakasız gömlek" köylü çocuklarına ayrılmış.[53] Erken Cumhuriyet dönemi taşrasında toplumsal sınıf peyzajı böyle.

Aile, ekber evladının okumasına ciddi yatırım yapmış; babası Isparta'da ev tutmuş, ninesi onunla kalmak üzere Isparta'ya gelmiş. İkinci yılında arka-

47 Konuksever, 1969: 35-36.

48 Konuksever, 1969: 12, 27.

49 Turgut, 1992: 33; Konuksever, 1969: 37.

50 Arzık, 1985: 104.

51 Erer, 1977: 11; Heyet, 1975: 40.

52 Nimet Arzık, "Demirel kardeşler", *Devrim*, 12 Ocak 1971.

53 Turgut, 1992: 41; Arzık, 1985: 45. Tasvirler Hulusi Turgut'tan.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

İzci.

daşlarıyla 1,5 lira aylıkla müşterek ev tutmuşlar.[54]

Ortaokuldaki ilk yılını, nine himayesinde, tamamen derslere gömülmüş vaziyette anlatır, Demirel: "Bir şey duymak veya düşünmek söz konusu değildi. Durmadan çalışıyorduk. Bayram gelse, köyümüze dönsek diye düşünüyordum."[55] Köyün bildik kapalı ortamından çıkışını, veciz bir antropolojik tarifle özetler: "Çevremizde bilmediğimiz insanlar vardı. İnsan unsuru hem çoğalmış hem farklılaşmıştı." Aslında geldiği yer de, "12 bin nüfuslu büyük bir kasaba..." 19. yüzyılda 24 mahallesinin 4'ü Rum, 1'i Ermeni olan Isparta, Milli Mücadele ve Mübadele sonrası, etnik olarak homojenleşmiş: "Rumlar gitmiş. Selanik'ten yurttaşlarımız gelmiş," Demirel'in söyleyişiyle. 'Bayındırlığa' olan ilgisi düşünülünce, baki kalan Rum ve Ermeni evlerinin bakımlılığından etkilenmiş olabilir.[56]

Bir okul arkadaşı, 1970'lerin başında, "önceleri onda sezdiğim şehir korkusunu, içe dönüklüğü çok çabuk yendi," diye hatırlayacak.[57] Çalışmaktan kafasını kaldırmayan saf köylü çocuğu imgesi, o kadar doğru olmayabilir. 1994'te bir sohbette Cüneyt Arcayürek'e anlattıkları, daha renkli bir hayatı haber veriyor: "Isparta'da nasıl içki içilir bilir misin? Rakı bakraçla gelir. Gençler yay biçimi otururlar. Maşrapayı daldırıp bir dikişte içmek şart. Sızan, sarhoş olan dışarıya. Kar yağsa, soğuk olsa da."[58]

10 numara almadığı birkaç ders varmış Süleyman Demirel'in: Musiki dersinde ilk karne 3, sonra 6; beden eğitimi, resim ve yabancı dil, 5.[59] İlkokul başöğretmeni Sadık Doğan'ın hakkında tavsiye mektubu yolladığı ortaokul müdürü Hilmi Dilmen'in, bu çocuktaki potansiyeli keşfettiği aktarılır. Ispar-

54 Turgut, 1992: 60.

55 Arzık, 1985: 46-47. Aşağıdaki aktarımlar da buradan.

56 Kazdağlı, 1999: 150.

57 Oral, 1973: 91.

58 CA-17: 69-70.

59 Konuksever, 1969: 55.

ta'nın yerli ahalisinden olan, Isparta Halkevi'nin *Ün* dergisine yazılar yazan Dilmen'in, Erken Cumhuriyet döneminin idealist öğretmen tipinin numunesi olduğu anlaşılıyor.[60]

1937 yazında Demirel, parasız yatılı (leyli-meccani) sınavını kazandı.[61] Yıllar sonra bu sınavı kazanmanın anlamını şöyle raptedecek: "Artık devletin öğrencisiydim."[62] O yılın Eylül'ünde Muğla'ya gitmek üzere Isparta'dan trenle yola çıkışı, istasyonda ufak çaplı bir nümayişe vesile oldu. Bundan 1,5 yıl önce, 1936 Mart'ında, o istasyonda Bozanönü-Isparta demiryolu hattının açılışı için Başbakan İsmet İnönü'nün teşrifleriyle bir tören yapılmış, Süleyman Demirel de o kalabalığın içinde imiş.[63] İstasyon, demiryolu geçen her taşra beldesinde on yıllarca hep olacağı gibi, mahallin en gözde piyasa yeri zaten. Demirel'in söyleyişiyle: "İstasyon caddesine dökülüşürdü halk..."[64] O Eylül ikindisinde de, 900 mevcutlu ortaokulun öğrencileri, öğretmenleri, giden öğrencilerin aileleri, Muğla Yatılı Ortaokulu'na gidecek parasız yatılıları uğurlamak üzere toplaşmış.[65] Geceyi Aydın'da geçirip, ertesi gün 6 saatlik otobüs yolculuğuyla Muğla'ya varmışlar. Bu seyahati de, memleketin herhangi bir köşesinden bahis açıldığında hep yaptığı üzere, kendi hükümetlerinin 'yatırım hizmetlerini' hatırlayarak ve hatırlatarak anacak: "264 virajlı Gökbeli'ni [Gökbel] kaldırmak bize nasip oldu 1968'de."[66]

1 yıl Muğla'da okuduktan sonra, Afyon Lisesi'ne transfer edildi parasız yatılılar. Orada ilk kez "Doğu'dan gelme çocuklar" gördü. İlk kez bir kadın öğretmeni oldu. A ve B şubelerinde yabancı dil, 19. yüzyıldan beri Türkiye'nin okumuş-yazmışlarının Batılılaşma penceresi olan Fransızca iken; o, artık dünyanın *lingua franca*'sı haline gelmekte olan İngilizce öğretilen C şubesini seçmişti. İşte, İngilizce dersini, Amerika'da bulunmuş bir kadın öğretmen veriyordu. Demirel, "Avrupa gibi olmak, Avrupalı gibi olmak sözünü ondan duymuştuk," diye hatırlar.[67]

Asıl, fizik öğretmeni Nasıra Çizer'in en gözde öğrencisi olarak hatırlanıyor. Zaten 13 dersinin 12'sinden 10 alıyor, sadece jimnastik 7. 70 yıl kadar

60 Oral, 1973: 83; Arslan, 2019: 28.

61 Gazeteci Ahmet Kahraman (1955-2013), hayli hasmane bir dille yazdığı Demirel biyografisinde, babası Yahya Çavuş'un muhtarlığına da atıfla, bu parasız yatılılığı pozisyonunun "devletin yandaşlarına ayırdığı bir kontenjan" olabileceği şüphesini dile getirir (Kahraman, 1998: 20). 1960'lardan itibaren çok işlenen, Demirel'in büyük güçlerce kayırılıp kollandığı anlatısını iyice erken tarihlere çeken bir yorum. Talebenin 'kapasitesi' düşünüldüğünde, yerinde bir şüphe gibi görünmüyor.

62 Arzık, 1985: 51.

63 Arslan, 2019: 28.

64 Turgut, 1992: 55.

65 Oral, 1973: 84; Turgut, 1992: 62.

66 Arzık, 1985: 51.

67 Turgut, 1992: 50.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

Lise 1, Muğla hatırası (Süleyman Demirel ortada, eli arkadaşının omzunda, hafif mahzun bakıyor).

ÜMİT KIVANÇ

TÜRKİYE CÜMHURİYETİ
MAARİF VEKİLLİĞİ
LİSEYİ BİTİRME BELGESİ

BELGE GENEL NUMARASI: 0001

Yahya Oğlu / Kızı Süleyman Demirel

Lisenin ilk iki sınıfı ile Fen kolunda Edebiyat, Filozofi ve Sosyoloji, Psikoloji, Tarih, Coğrafya, Matematik (Cebir, Geometri ve Astronomi), Tabiat Bilgisi (Biyoloji ve Jeoloji), Fizik, Kimya, Yabancı Dil (Fransızca..), Cimnastik, Askerlik derslerinden imtihanlar geçirerek Lisenin Fen kolundan Pek iyi derecede "Liseyi Bitirme Belgesi" almağa hak kazanmıştır.

11 / V / 1941

Adı ve soyadı	Süleyman Demirel
Babasının adı	Yahya
Doğduğu yer	Afyon
Doğduğu yıl	1340
Belgeyi veren okul	Darbozan'ake
Talebenin okul №	1
Bitirme ders yılı ve devresi	1940-41 Hazıran

Lise Müdürü H. F. Çaykara

Lise Müdür Muavini

Lise diploması.

sonra, eksik notunu anarken –şakadan– meşhur kalıba başvurmuş: "Hoca bana taktı."[68]

Akranı Ali İhsan Balım (1961-1973 AP Ispartą milletvekili), mektep ve siyaset arkadaşının o yıllarını "Zayıf, nahif, bencileyin incecik boyun ve temiz traşlı büyük bir baş, pırıl pırıl zekâ fışkıran iri ela gözleri" diye tarif ediyor.[69] "Giderek şen, lâtifelerden haz eden bir özelliği de kazandı," diye ekliyor. Övgülü hatıralardan sızan bir 'haylazlık' hikâyesi de var. Kendisine tatsız bir şaka yapan sınıf arkadaşı Akın'ı okul yemekhanesinin bulunduğu bodrum katında kovalarken, o zannederek okul müdürü Sami Akyol'un ensesine bir şamar indirmiş. Makbul öğrenci olduğundan anlayışla karşılamışlar.[70] Ortaokul ve lisede kıskançlaşabildiğini, kendisinden "ileri gidenlere" tahammülsüz, hırçın tavır aldığını aktaranlar da var.[71]

Demirel'in lise yıllarına dair muhasebesinde, bir 'performans anksiyetesi' seziliyor: "Rekabet şartları daha ağırdı. (...) Ben köye başarısız dönemezdim." Devamında söyledikleri, belki daha o yıllarda hırsını nasıl bilediğini yansıtıyor: "Koyver gitsin diyebilen bir adam değilim... İçimde, dünyayı kucaklayıp kaldırmayı öğrenmiştim. Geri çekilip, yeniden meselenin üzerine varmağı bilirim. Kararlılığımdan yitirmem."[72]

68 Donat, 2005: 256.

69 Oral, 1973: 37.

70 Koçak, 1991: 39.

71 Toker, 1991a: 317-318.

72 Arzık, 1985: 51.

İKİNCİ BÖLÜM

Mühendis

1940 yılında Türkiye'nin tek üniversitesi İstanbul Üniversitesi idi. 1946'da Ankara'daki fakültelerin üzerine Ankara Üniversitesi kurulacak; ondan önce, 1944'te İstanbul Yüksek Mühendis Mektebi İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştürülecekti. 1773'te Osmanlı modernleşmesinin erken hamlelerinden biri olarak tesis edilen Mühendishane-i Bahr-i Hümâyûn'un devamı sayılan Yüksek Mühendis Mektebi, ülkenin tek mühendis okuluydu. 1941 yazında bu mektebin sınavına giren yaklaşık 4 bin aday içerisinden kazanan 150 kişiden biri, Afyon Lisesi mezunu Süleyman Demirel oldu. 1940'ların ikinci yarısında alınan öğrenci sayısı 300'e çıkınca "anlaşılan çöpçüleri dahi mühendisten yapacaklar" laflarının dolaşması üzerine, Rektörün (Osman Tevfik Taylan) "Türkiye'nin geleceği var... endişe etmeyin, sizin ekmeğinizi kimse elinizden almayacak" dediğini aktaracak Demirel.[1] Gerçekten, beyaz yakalı işsizliği ve prekarizasyon endişeleri için, henüz fazla erken...[2]

Bu imtiyazlı okul girişini Demirel, kader bükücü bir adım olarak hatırlar: "Yanlış kaderin birinci kefeni yırtılmıştı. En sert dokudan olanı, mezar taşı gibi."[3] Mühendis kelimesini ilkin bir aile dostlarından duymuştur: "Köylüler kendi aralarında konuşur, 'Bu, mühendis işidir,' derlerdi."[4] O mühendisliğe "çatlak toprağa su vermek için, çare aramada hüner kazanmak"[5] üzere

1 DC-1: 23.

2 Mühendislerin yönetici seçkinler içindeki mevkilerini finansçılara kaptırmaya başlaması için ise 1990'ları beklemek gerek (Artun, 1999: 29).

3 Arzık, 1985: 53.

4 D-2005b: 13.

5 Arzık, 1985: 59.

girmişti – genel olarak, *çare aramada hüner kazanma* demek olacaktı onun için mühendislik...

Uyaroğlu

Önce makine şubesine kayıt yaptıran Demirel, ikinci sınıfta inşaat şubesine geçti. Makine şubesinin okul birincisi Necmettin Erbakan'ın, onu "eğe sallamak zorunda kaldığı için inşaatı seçmiştir" diye küçümsediği rivayet edilir.[6] Üçüncü sınıfta ihtisas kollarına ayrılırken, su branşını seçen iki kişiden biri oldu.[7]

50 yıl sonra, 2 Aralık 1993'te Moskova Devlet Teknik Üniversitesi'nde nutuk söylerken, o zamanki ders kitaplarını anacak: "Mühendisliğin temeli sayılan mekanik ve mukavemet ile zemin mekaniği alanlarında... dünya mühendisleri mühendisliğin temelini Timoşenko ve Terzaki'den öğrenmiştir."[8]

Sınıf arkadaşları, en çok kopyacılığını zikrediyorlar: cömert bir kopya-verenmiş. Sınavda kopya yetiştirdiği arkadaşlarından daha düşük not aldığını aktaranlar var. Şükranlarını, bazen Süleyman Demirel'i omuzlara alarak gösterirlermiş. Birisi, etütte anlamadıkları konuları kendisine soranlara, tekrarlamaktan yüksünmeden tek tek anlattığına tanıklık ediyor. Bazı arkadaşlarının projelerini bizzat hazırladığını aktarıyorlar. Yüksel Erimtan, Demirel'i bir öğrenci efsanesi olarak hatırlıyor: "Bir Süleyman varmış. Not tutmadan hocaların derslerini dinler, sonradan o dersi arkadaşlarına tekrar anlatırmış. Meşhur hocalarımızdan birinin yanlışını bulmuş," diye konuşulurken işitmiş.[9]

İTÜ'nün 1948 Yıllığı'nda hakkında şöyle yazmışlar: "Daimi ve metodik çalışması ile ve iyi işleyen kafası ile, herkese yardıma koşmayı adeta kendisine vazife addetmesi ile Süleyman, makine şubesinin inşaat şubesine muazzam bir hediyesidir."[10] Kimi sınıf arkadaşları, onun "belki zekâ bakımından en parlak öğrenci" olmadığını, fakat "çalışması ve sistematiği ile" temayüz ettiğini anlatıyorlar. Yardımseverliği, "etrafına sükûnet veren", "uyaroğlu" kişiliği hakkında herkes hemfikir.[11] "Edebiyatçı Sülüman" lakabını da takmışlar Demirel'e. Hocalara bir şey söyleneceği zaman onu öne iterler, meseleyi belagatiyle halletmesini beklerlermiş.[12]

6 Arpacı, 2017: 47.

7 İTÜ Vakfı Dergisi, 2015: 86.

8 Von Terzaghi, Prag doğumlu, Robert Kolej'de parlayıp 1924'te ABD'ye transfer olmuştu. Ukraynalı Stephen Timoshenko da 1922'de ABD'ye iltica etmişti.

9 Koçak, 1991: 41; D-2005b: 519; İTÜ Vakfı Dergisi, 2015: 90-95; Arslan, 2019: 31.

10 Kazdağlı, 1999: 20.

11 Turgut, 1992: 89.

12 Koçak, 1991: 44.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

Teknik Üniversite'nin popüler öğrencisi. Statik hesabı iyi yapılmamış bir altı okka!

1948 yazında, son sınıflar için düzenlenen yurt gezisiyle gittikleri Adana'daki DSİ Bölge Müdürü Selahattin Kılıç (sonra Demirel'in bakanı olacak), bir 'haylazlık' anekdotu aktarır. Öğrencileri Silifke'ye, regülatörü görmeye götüren otobüs, Kız Kalesi'nin önünde duruvermiş. Müdür Kılıç neden durduğunu sorunca şoför, "Araba bozuldu," demiş. Meğer "Süleyman Bey'in içinde bulunduğu üç kişilik bir ekip, şoförü ifsad etmişler, kandırmışlar. Orada denize gireceklermiş."[13]

Beyoğlu

Azami 'haylazlık' bu muydu? Umumi anlatı, Demirel'in İstanbul'da gayet mazbut bir öğrencilik yaşantısı geçirdiğini söyler. 1945'te kardeşi Şevket de İstanbul'a taşınmış. 'Kapasite' olarak da kendisine en yakın görülen bu kardeşiyle bağları bu yıllarda iyice lehimlenecek. Babalarından gelen "cüz'i harçlığı harcamaya güç kıyar"larmış. Şevket Demirel, "Ağam kasa idi," der[14] – abisini hep öyle anacak. Ahmet Kahraman, biyografisinde bu mazbut resmi karikatüre çevirir. Bu karikatüre bakarsak "derslerin zorunlu kıldığı dünyanın dışına taşmadan, hem dinî, hem ahlâkî durumunu bakire, taptaze ko-

13 D-2005b: 509. Altıncı Bölüm'de göreceğiz; Demirel 1980'lere kadar yüzme bilmiyor, diye biliyoruz aslında.

14 Arzık, 1985: 63; Turgut, 1992: 79.

rumuştur" Demirel. Üstelik kendisi de gençliğini "dünya ve çağdan kopuk" geçirmiş olmasını "övünme payı katarak" anlatmıştır.[15]

İleriki yıllarda Demirel'in, "önüme konulan bir ziyafet masasıydı" dediği İstanbul'la "fazla bir teması olmadığını" söylediği doğru. Ona bakılırsa, ziyafet masasından "büyük bir hırsla beynine püskürtmek püskürtmek istediği" ilim ve fenni almış; geri kalan İstanbul'u "çok uzaklarda bir ışık gibi görmüş... bir yere varmak için merdiven saymış" idi. Ayda bir sinemaya, "daha çok kırlara" gitmiş, Beyoğlu'na gece hiç inmemiş olduğunu anlatıyordu.[16]

Lakin Tünel'de, dar bir sokakta bulunan Berlitz dil kursuna haftada üç gün gidiyordu. Bu uğurda "mahdut harçlığına" kıymıştı, zira: "Liselerde İngilizce öğrenmek mümkün değildi. Üniversitede de mümkün değildi. Ama bir yerden sonra çağın gelişine baktım. Lisan çok büyük bir pencere olacaktı." Galiba orada kızlarla arkadaşlık penceresi de açılmıştı. 1948 İTÜ yıllığında "En sıkışık zamanlarda bile Berlitz derslerini ihmal etmeyişinin manası son zamanlarda anlaşılmaya başlanmıştır" ifadesi öğrenci lisanının klasik 'kız meselesi' imasıdır.[17]

HAYAT, 15 EYLÜL 1966

1946'da, bir sokak fotoğrafçısı objektifinden.

İTÜ'de sınıflarında tek bir kadın öğrenci varmış; Demirel "Kraliçe muamelesi görürdü," diye anar. Bazı arkadaşlarının Beyoğlu'nda Yahudi kızlara sataşmalarına, eşarplarını alıp kaçmalarına mani olmaya çalıştığını aktarıyorlar.[18] 1989'da verdiği bir mülakatta ise gazinoya gittiğini söyler. Demek pekâlâ gece Beyoğlu'na inmişliği vardı! "Ayda yılda bir arkadaşlarla toplanıp" Kristal Gazinosu'na gidiyorlardı: "Sigara dumanları arasında, daracık, küçücük yerlerdi." Aynı mülakatta sonra yine bir adım geri çekilir: "Bizim mektep Beyoğlu'nun en

15 Kahraman, 1998: 37-40.

16 Arzık, 1985: 65; Kazdağlı, 1999: 94.

17 Turgut, 1992: 79-80; Komsuoğlu, 2008: 107; Koçak, 1991: 42.

18 Arzık, 1985: 64; Turgut, 1992: 80.

hâkim yerindeydi. Arka tarafta sabaha kadar Rumca şarkı söyleyen gazinolar vardı. Biz yatakhanede dinlerdik."[19]

Pikaba plak koyup, "damsızlıktan", erkek erkeğe dans ettiklerine, bu arada Demirel'in iyi tango yaptığına tanıklık eden arkadaşları var.[20] Onlardan biri, Hasan Vardar, ders kitaplarına kapanıp kalmadığına, roman ve şiir okuduğuna tanık. Basket ve futbol maçlarına gittiğini, tezahüratlara katıldığını, "futboldan iyi anladığını", voleybol sahasında futbol oynarlarken kalecilik yaptığını da anlatıyorlar.[21]

Kendini yetiştirmeye ve sosyal beceri artırımına yapılmış epeyce bir yatırım var...

Mescitte

İstanbul'daki Ispartalılar'ın toplantılarına katılıyormuş üniversite yıllarında.[22] Mescide gidermiş. Necmettin Erbakan 1976'da gazeteci Kenan Akın'a verdiği mülakatta, Süleyman Demirel'in de bulunduğu üç kişilik bir cemaate odalarında namaz kılarken imamlık yaptığını söylemiş.[23] Demirel'in dinî cemaatlerin bağlılarıyla da, 1944 davası sonrası süngüsü düşmüş Türkçülerle de iyi ilişkiler içinde olduğunu, ama "içlerine girmediğini" aktarıyorlar.[24] İTÜ'nün Necmettin Erbakan, Turgut ve Korkut Özal gibi başka dindar öğrencileriyle beraber, Nakşibendi İskenderpaşa Dergâhı şeyhi Abdulaziz Bekkine'nin sohbetlerine de gidiyor. Bekkine'nin "hendese imana götürür" düsturuyla, muhtemelen bu mümtaz ve nüfuzlu meslek erbabı içinde yayılmanın faydalarını gözeterek, mühendis mektebi talebelerine talip olduğu bilinir. Erbakan ve Özallar, izleyen kuşaklardan yine Milli Görüşçü Cevat Ayhan ve edebiyatçı (ve plancı!) Ersin Gürdoğan, Bekkine'nin ve damadı-halefi Mehmet Zahit Kotku'nun devşirdiği önde gelen İTÜ'lü mühendislik öğrencileriydi. Demirel ise tarikatın bağlısı olmadı. Angajmana girmeyen, yakın ama mesafeyi koruyan ilişkiler... Hem muhtemelen gerçekten öyle, hem Demirel öyle bilinmesine özen gösteriyor.

Tan *çapulu*

Meş'um *Tan* gazetesi çapuluna katılımıyla mesafe ayarı da biraz öyle. 4 Aralık 1945 günü, solcu *Tan* gazetesi bir linç saldırısına uğramış, matbaası tah-

19 Şengül, 1989: 113-114.

20 Koçak, 1991: 40-43.

21 Turgut, 1992: 88.

22 Oral, 1973: 66.

23 https://www.haberakdeniz.com.tr/yazar-bilinmeyen-iskenderpasali-suleyman-demirel-3832.html

24 Kazdağlı, 1999: 101-102.

rip edilmiş, çalışanları yaralanmıştı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında rejimin, anti-komünizme abandığı bir dönemdi. Sovyetler Birliği'nin dünya savaşında Nazilerle anti-faşist müttefikler arasında fazla uzun süre tarafsız kalan Türkiye'yi savaş sonrası düzende 'hizaya getirmek üzere' uyguladığı baskıyı da ağır bir tehdit unsuru olarak –her iki anlamda– 'değerlendiren' rejim, ülkedeki en ufak sol kıpırtıyı, komünizm tehlikesi belirtisi sayıyordu. Anti-komünizm, resmî ve milli ideolojinin ana sütunu haline gelmekteydi. Türkiye, marazî bir anti-komünizmle adeta Soğuk Savaş'ın önünden koşarak, hızla ABD merkezli "hür dünya"da kendine bir yer bulmaya bakacaktı. "Müseccel" komünist Sabiha Sertel'le liberal eşi Zekeriya Sertel'in başında bulunduğu *Tan* gazetesi, sol-hümanist çizgisiyle, komünist mihrak olarak tanımlanmaya elverişli bir hedefti. Ana akım basının kışkırtması ve belli ki 'yetkililerin' açıkça yol vermesiyle, linç saldırısı gerçekleşti. 2005 Eylül'ünde gazeteci Can Dündar *Milliyet*'te, (yine o zamanlar öğrenci olan Turgut Özal, İlhan Selçuk ve sonranın CHP'li siyasetçileri Ali İhsan Göğüş, Orhan Birgit'in yanı sıra) Demirel'in de 'orada' olduğunu yazdı, Demirel de 17 Eylül 2005'teki yayımlanan beyanatında bunu doğruladı. "Elebaşı değildik ama bu olaya katıldığımız doğrudur," dedi. (Demirel, "ben" yerine her zaman majestik biz kullanmaz, ama bazen iş çok ciddiyse öyle yapar!) Ona göre İstanbul'un iki üniversitesinin öğrencilerinin büyük bir kısmı, "üniversite gençliğinin kişilik gösterme hevesi" içinde, kendiliğinden katılmıştı 'olaya': "O zamanki havadan etkilenmemek mümkün değildi. Anti-komünizm çok revaçtaydı. Bizim de hissiyatımız öyleydi..." Gazete binasına girenler "biraz kırma dökme yapar... pencerelerden aşağıya radyoları, daktiloları falan atar" iken, kendisi "aşağıda sokaktakilerin arasında" kalmış, "kırma dökme işine karışmamış"tı. Stalin'in Boğazları istediğini, Nâzım Hikmet'in sürüldüğünü, Sabahattin Ali'nin sınırda öldürüldüğü bir "atmosfer" olduğunu hatırlatarak yineliyordu: "Etkilenmemek mümkün değil..."[25] '70'lerde sorulsa, muhtemelen bu "etkilenmeyi" canla başla sahiplenirdi; Soğuk Savaş sonrası devirde, zamanın ruhuna ve gençlik heyecanına bağlayarak, hafif mesafeleniyordu.

Gecikmeli mezuniyet

Mühendislik öğrenimi o dönem 6 yıldı (1946'da 5 yıla indi), Demirel 1948'de mezun olacaktı. Ancak okula 1944 öncesinde girenlerin, müfredata sonradan eklenen "hararet makineleri" dersini almaları gerekiyordu. Son sınıflar, "1948 yılı kıdemlileri" bu kararı boykot ettiler. Demirel, "İnşaat mühen-

25 Sabahattin Ali 1948 Nisan başında öldürüldü; Nâzım Hikmet sürülmedi, 1951 Haziran başında Sovyetler'e kaçtı. Yani bunlar daha sonra oldu ve komünizm tehdidinden ziyade anti-komünist seferberliğin 'olayları' idi. Demirel'in bunları "öyle bir atmosfer" içinde topaklaştırması, anti-komünist koşullanmanın tipik örneği.

dislerine hararet makinesi ne lazım diye biz gitmedik o derse, girmedik," diye hatırlar. Bunun üzerine üniversite senatosu mezuniyetlerini erteledi, mezuniyet "16 saatlik bir ders için 8 ay" sonraya, 1949'a kaldı. Demirel, bu boykotu yıllar sonra İslâmi çağrışımlı bir kelime kullanarak "Okul idaresi bunu 'kıyam' saydı," diye anar. Başka bir vesileyle, bu "okul idaresine kafa tutma hadisesini", 1968'deki öğrenci protestoları dalgası sırasında tekrar hatırlayıp, "galiba bunu ilk defa biz icat ettik diye içinden güldüğünü" anlatır![26] Birkaç aylık boşluğu, memleketine yakın yerde, Burdur'da ve Bucak ilçesinde hükümet konağı inşaatlarında şantiye şefliği yaparak doldurdu. Ardından İstanbul Sular İdaresi'nin Terkos-Kâğıthane isale borusu yerleştirme işinde 2,5 ay çalıştı.[27]

İTÜ'lülüğüyle hep övünecek. "Türkiye'nin herhangi bir yerinde medenî bir eser görüyorsanız, onda mutlaka yakasında arı rozeti olan birisinin izi vardır," diyecek.[28] İlk başbakanlığında Maslak'taki kampüs arazisinin kamulaştırılarak İTÜ'ye verilmesini, son başbakanlığında 1990'ların başında tahsisleri kaldırılan İTÜ Taşkışla, Gümüşsuyu ve Maçka Kampüsleri'nin tekrar İTÜ'ye tahsislerini sağlayacak; cumhurbaşkanlığı döneminde çok büyük bir bağış projelerinden birine dört koldan destek verecek.

2004'te bir konuşmasında, üniversiteden ve mühendislik öğreniminden aldığı formasyonu, "Kartezyen düşünce" diye özetleyecek, Demirel: "Bana göre Kartezyen düşünce 'Avrupa' demektir. Sebepten neticeye gitmek... Anglsaksonların 'jump to conclusions' dedikleri, sebeplerin hepsini toplayarak... şudur problemin çözümü demek yerine, bir şeyi farz etmek." 1980'lerin başında bir söyleşide, bu epistemolojik ilkeyi, daha açıkça Batı-Doğu farkına oturtacak: "Batı, sebepten neticeye gider. Yani sebepleri alır, tahlil eder, terkip eder, neticeyi oradan çıkarır. Doğu, neticeyi farz eder, ona sebep arar."[29] İhtimal ki, 1970'lerde bu kadar 'Batıcı' görünmek istemezdi...

Amerika

Demirel 1949 yılı başında eksik dersini vererek yüksek mühendis diplomasını aldı. Nisan başında ilk defa gittiği Ankara'da zorunlu hizmet yükümlülüğünü yerine getirmek için resmî başvurusunu yaptı ve Elektrik İşleri Etüd İdaresi'nde (EİEİ) işe başlatıldı.

1999 yılında bir mülakatta Demirel, EİEİ'deki ilk günlerini, kalkınma işlerindeki geri kalmışlığı ve ataleti tasvir etmenin tadını çıkara çıkara anla-

26 Arslan, 2019: 34; Turgut, 1992: 83-84; 25 Şubat tarihli mülakat, Türk Müteahhitler Birliği sözlü tarih çalışması, Tarih Vakfı Arşivi.

27 Turgut, 1992: 102.

28 D-2006: 125.

29 D-2006: 91; Arzık, 1985: 62.

tır: "Gittik. 'Ne iş yaparsınız?' diye sorduk. 'Biz burada elektrik etüdü yaparız,' dediler. 'O nedir?' dedik. 'İşte burada suları ölçeriz, nehirlerin profilini çıkarırız, baraj temelleri için etütler yaparız, sonra projeler yaparız.' 'Ne olur bu projeler?' 'İşte duruyor. Yani bunları yapıyoruz, bunları koyuyoruz rafa, duruyor.'[30] İTÜ'den arkadaşı Turgut Özal'la beraber raflardaki o dosyalara "saldırmışlar", fakat hepsi "ufak tefek" projelermiş, "zaten o yıllarda büyüğünü kimse bilmiyordu ki..."[31]

Birkaç ay sonra genel müdürün talimatıyla, Gediz Nehri'nin amenajmanını[32] yapmak üzere anlaşılan bir Amerikan firmanın altı mühendisine refakatle görevlendirilir. Neden kendisini seçtiklerini hiç sormamış, imtiyazının farkında: "Çünkü, benim İngilizcem vardı..." Altı Amerikalı mühendisi İstanbul'da karşılayıp Ankara'ya getirir, oradan İzmir'e götürür. İzmir'den Manisa'ya geçerler. Manisa'da otel yoktur Demirel'in hatırladığına göre. İstasyonun yanında "müteşebbis vatandaşın biri altı tane yatak koymuş, 'Ege Palas' diye de üstüne yazmış"tır; orada kalırlar. Sahaya giderken, Manisa'dan otorayla Salihli'ye geçiyor, sonra Su İşleri'nin tahsis ettiği station vagonlara biniyorlardı. Demirel, teknik geriliğin tasvirini hep sürdürür: "Turgutlu civarına geliriz, orada bir Beyrek Deresi vardır, Turgutlu'nun yanından akar gider, orada kalırdık, çünkü dereyi geçemezdik..."

Altı Amerikalı mühendisi, "Dünya Savaşı'nı kazanmış, kalkınması zengin bir ülkenin adamları," diye anar. Önemli projelerde çalışmış, "fevkalade tecrübeli" adamlardır: "... Dağlara baktığı zaman, boğazlara baktığı zaman, ovalara baktığı zaman, insanlara baktığı zaman, yollara baktığı zaman mana çıkarıyor." Gediz projesindeki Amerikalı mühendislere duyduğu hayranlık, dönemin genel Amerikan hayranlığının meslekî hevâ ve hevesle çoğalmış bir nişanesi. Amerika deyince, teknik güçten öte, ufuk genişliği görüyor, 'bakmasını bilmeyi' görüyor.

*

Demirel'in ilk övünçlerinden biri: "Türkiye'den Amerika'ya gönderilen ilk Türk mühendis benim."[33] 1949 Eylül'ünde, olaylar hızla gelişmiş: "Bana telefon ettiler Ankara'dan: 'Gel.' Sanıyorum Çarşamba günüydü, 'Gel, Cuma günü Amerika'ya gideceksin.' 'Biz burada iyi çalışıyorduk,' dedim."[34]

Bir yıllığına ABD'ye, *Bureau of Reclamation*'da (Islah Bürosu) çalışmaya

30 D-2005b: 279-281. Aşağıdaki aktarımlar da buradan.

31 Kansu, 2004: 37.

32 Aslında ormancılık terimi. Bir ekosistemin, sürekliliğini sağlayacak şekilde nasıl verimli kullanılacağının analizi. Demirel, "Bu kavram, Türkiye'de yeni bir kavramdı," der.

33 Arzık, 1985: 62.

34 D-2005b: 280.

yollandı. Bu kurum, koca ülkenin su kaynak ve altyapısının yönetiminden sorumluydu. "3 bin tane mühendisin çalıştığı" Denver ofisini, "cennet bana göre," diye hatırlayacak: "Elini bastığın yerde bir proje var, elini bastığın yerde kitap var, bir de adam var." Adam dediği, McCarney adında bir başmühendis: "Otururdu adam orada, bir sükûnet, 80 kişinin bulunduğu yerde bir sükûnet, çıt yok... Böyle bir sükûnet içinde çok şey öğrendim." Dokuz ay çalıştıktan sonra üç ay da Batı eyaletlerinde gezdi, büyük yatırım projelerine baktı; "adeta gördüğüm şeyleri içtim," diyecekti.[35]

Arizona-Nevada sınırındaki Boulder Barajı, Demirel'in Amerika hatıralarının başköşesindedir. Birçok vesileyle, defalarca anlatmıştır; pitoresk bir estetik tecrübedir onun için: "O tesisi üç gün seyrettim. Her sabah gidiyor ve bir taşın üzerine oturarak, barajı seyrediyordum."[36] Çölün ortasında büyük bir göl teşkil eden bu baraj, "o zaman bizim jenerasyonumuzun hayaline sığan bir şey değildi, duyardık, işitirdik ama ne biçim iştir bu diye hayalimize sığdırmakta güçlük çekerdik," diye anar.[37] Demirel'in müteaddit Boulder Barajı pitoreski, daima, *ıstırap* motifiyle birleşir. "Buradaki şeyler niye benim memleketimde yok?" sorusunun ıstırabını çektiğini; gıpta ettiğini, haset duyduğunu anlatır.[38]

Amerika tecrübesinin, Demirel'in Amerika hayranlığını teyit etmiş, berkitmiş olduğu görülüyor. 50 yıl sonra, Amerika'dan öncelikle zihniyet cinsinden 'aldıklarını' yâd edecek – İngilizce olarak: "'*Get the job done.*' Mazeret getirme, vazifeni yap."[39] Bir toplantı için geldiği ABD'de meslektaşıyla buluşan DP milletvekili elektrik mühendisi Sabih Duralı, onda gördüğü intibak hevesini milliyetçi bir yadırgamayla aktarmış... Lokantada yemek yerlerken Demirel'in makarnaya "kırmızı bir şey" döktüğüne dikkat etmiş; sorunca "Beyefendi buna ketçap derler, tadı güzeldir, tavsiye ederim," demiş Demirel.[40]

Nazmiye Hanım

Süleyman Demirel yalnız çıktığı bu bir yıllık Amerika keşif gezisine aslında eşini de götürmeyi düşünmüş, fakat günlük 8 dolarlık harcırahının geçinmeye yetmeyeceğine karar vermişti.[41] Bir yıllık evliydi ABD'ye yollanırken.

35 D-2005b: 282; Turgut, 1992: 108.

36 D-2005a: 24.

37 Tekil, 1978: 146.

38 Suver, 1944: 30.

39 Donat, 2005: 13.

40 Değirmenci, 2020: 212.

41 Turgut, 1992, s. 108; Arslan, 2019: 36.

Nimet Arzık bu evliliği, babasının oğlunu Amerika'ya gitmeden önce, "aynı köyden, aynı soydan bir kıza bağlama" endişesiyle açıklar: "Bağsız gitmiş olsaydı... Amerikalı bir gelin getirebilirdi. Daha kötüsünü yapabilirdi. Sapı, kökü bizlerden, Amerikanlaşmış bir bilgiç hayat arkadaşı ile kol kola dönebilirdi."[42] Mühendis de çıksa, üzerindeki baba otoritesi devam ediyordu. Demirel evlendiğinde Amerika seyahati ortada yoktu; ayrıca zaten kırsal Türkiye'de erkeği "aynı köyden, aynı soydan bir kıza bağlama" usulü, birçok yerde iki-üç nesil daha, okumuşları da bağlayan bir töre olarak devam edecekti. Bağlandığı kız, babası Yahya Demirel'in babasının teyzesinin torunu, kendisinden yaklaşık üç yaş küçük Nazmiye Şener'di. (1986'da bir mülakatta "Bütün İslâmköylü hemen hemen şu ya da bu biçimde birbirinin akrabasıdır," diyecektir.)[43] Onları birbirlerine "tek yumurta ikizi kadar" benzeten sadece Yıldırım Türker olmasa gerek.[44]

Süleyman Demirel, "fevkalade muntazam, işinden gücünden başka bir şeye bakmayan bir gençlik yaşadığını... çapkınlık meselesinde yaya kalacağını" söylediği bir mülakatta, Nazmiye Hanım'la evlenmesinin görücü usulü olmadığını, zaten tanıştıklarını vurgular.[45] Anlatımına göre, ona ilk gençliğinde gönül vermiş,[46] İstanbul'a üniversiteye gitmeden nişanlanmışlardı. Üniversite bitince, diplomasını almadan bir ay önce 12 Aralık 1948'de köy düğünüyle evlendiler.

Arkadaşı Hasan Vardar, kendisine yolladığı mektupta "beni evlendiriyorlar" diye yazdığını söyler.[47] Bir başka arkadaşı İbrahim Gökmen, düğün alayı yola koyulmuşken onu aradıklarını, mezarlıkta bir ağacın altında ders çalışırken bulduklarını, "bırak şu kara kaplıyı da evdeki beyaz kaplıya bak" diye düğün evine götürdüklerini anlatır.[48] Düğünün üçüncü günü hâlâ ortalıkta olmadığı, derken koltuğunun altında kitaplar, dosyalarla çıkageldiği, Burdur'da inşatta olduğunu söylediği aktarılır.[49] Gönülsüzlüğü değilse de önemsememeyi sezdiren bu anekdotlar, Demirel'in kariyerinden başka bir şeyi düşünmediği bâbındaki efsane yazımının bir parçası galiba.

Oysa evliliği, eşi, Nazmiye Hanım, çok önemli Demirel için. Nazmiye Hanım'ın 'konu' edilmesinin onu nasıl kızdırdığını Dördüncü ve Beşinci Bölüm'de göreceğiz. Nazmiye Hanım başlamadan yemeğe başlamadığını, dışa-

42 Arzık, 1985: 9-10.
43 D-2015: 183.
44 Türker, 1998: 34.
45 Şengül, 1986: 114.
46 Turgut, 1992: 75.
47 Turgut, 1992: 90.
48 Konuksever, 1969: 47-48.
49 Koçak, 1991: 23.

rıda yemeğe davetli olduğu zaman evde onun hazırladıklarından da yemek için kendini tam doyurmadığını, hep onun bir adım arkasından yürüdüğünü aktarıyorlar.[50] Evliliklerinin 43. yıldönümü vesilesiyle yaptığı muhasebe, Demirel lisanının tipik bir örneği: "Önümüze katıp getirdiğimiz bir hayatı buraya kadar iyi getirmiştir."[51] 1998'de bir yabancı gazeteciye güçlü bir Nazmiye Hanım CV'si verir: "Eşim benim arkamda durur ve çok büyük bir kadındır. Politika içerisinde direkt yer almaz ama dolaylı yollardan politikaya katılır."[52] Nazmiye Hanım'ın politikaya direkt ve dolaylı katılımına, Üçüncü Bölüm'de bakacağız.

Isparta Kız Sanat Enstitüsü mezunu Nazmiye Hanım'ı Nimet Arzık, –Demirel röportaj-kitabından başka bir yazısında– "gürbüz bir sempatiklik"[53] timsali olarak anmış. Nazmiye Hanım, 1965'te yayımlanan bir söyleşisinde, Süleyman Demirel'in 15 yıllık evlilik hayatlarında kendisini hiç kırmadığını, işi ve siyaseti eve getirmediğini, "kendisine olan bağlılığının büyük olduğunu" söyler – "bunun 'kılıbık' anlamı taşımadığını" ekleme gereği duyarak![54] *Kim* dergisinin 20 Kasım 1965 tarihli sayısında Nazmiye Demirel, eşiyle ilgili rastladığım en etraflı tasviri yapar: "Kocam rahatına düşkün bir insandır. Çalışkandır. Kuşa, balığa ve çiçeğe bayılır. Boğazına düşkün olduğunu söylemeliyim... Lükse düşkünlüğü yoktur... Kocam okumayı da sever. İlk gençliğinde Yakup Kadri'nin *Yaban*'ını adeta ezberlemişti. Şairlerden Cahit Sıtkı ve Ümit Yaşar'ı beğenir. Şimdi devlet işlerinden kendini ayırıp da edebiyata vakit bulamıyor. Çalışırken hayli dağınıktır. Geniş bir salonda çalışsın ister ve kitap, mecmua, gazete, evrak ne varsa etrafa dağıtır. Toto oynamaz. Dansı ben çok severim ama, Süleyman'la dans edecek vaktimiz bile olmuyor ki. Zaten ilk müsait fırsatta hacca gideceğiz. Kayınpederim, kayınvalidem, annem, babam, kayınbiraderlerim hep hacı. Bizim de idealimiz hacı olmak. Biz zekâtımızı da muntazam veririz."

Modern bir çift

Bu hızlı ve dolgun tasvir, Demirel çiftinin 1950'lerden 1960'ların ortasına uzanan 'hayat tarzına' dair bir fikir veriyor. Dans-hac sentezi: Modern-Batılı yeniliklere açık, hem de mazbut ve geleneklere hürmetkâr. Süleyman Demirel'in de o yıllarda Ankara'nın eğlence hayatına 'aktıklarına' dair bir anlatımı var: "Genç mühendisken her yere giderdik. Gece kulübüne de giderdik, dansa da giderdik... Vals, bizden önceki devirde meşhurmuş. Biz o yılların

50 Koçak, 1991: 78-80.

51 Turgut, 1992: 100.

52 DC-2: 558.

53 Nimet Arzık, "Geçmiş zaman olur ki", *Devrim*, 9 Mart 1971.

54 D-1965: 122.

HAYAT, 15 EYLÜL 1966

Direksiyonda
Nazmiye Hanım,
yanında ehliyeti olmayan
kocası, 1954 model
iki kapılı Chevrolet'de.

HAYAT, 15 EYLÜL 1966

Modern çift...

danslarına ayak uydurmaya çalışıyorduk. Slow parçalar, daha çok hoşumuza giderdi."[55] DSİ genel müdür yardımcısı yakın arkadaşı Orhan Göncüoğlu'yla beraber eşleriyle Karpiç Lokantası'nın müdavimi oldukları aktarılıyor. Çiftin bu dönemde bir 'modernlik' numunesi teşkil etmesinin canlı bir timsali, 1955'te ehliyet alan Nazmiye Hanım'ın, Ankara'da ilk araba kullanan kadınlardan biri olarak bilinmesi.

1950'lerin '60'ların ortalarına uzanan bu dönemde, Demirel'in hayatının iş ve siyasetten, yani kariyer cehdinden ibaret olduğuna dair genel intibaı yanlışlayan, kimisi belki biraz da yanlışlama gayretiyle yapılmış tasvirler var. Düzenli şiir ve roman okuduğunu, eşiyle beraber Ahmet Muhip Dranas ve Ümit Yaşar Oğuzcan'la ahbaplık ettiklerini, sergilere, tiyatroya, sinemaya gittiklerini naklediyorlar.[56] Kendisi 1989'da, en son 1966'da sinemaya gittiğini söyleyecek (*Doktor Jivago* imiş).[57] Sonraki yıllarda da, sergilere gittiğini, TRT'deki Pazar konserlerini kaçırmadığını, izleyemediklerini kasete aldırdığını, fakat sanatla ve sanatçılarla ilgisinin bilinmesini istemez gibi davrandığını aktaranlar var. Gazeteci Salim Koçak'ın, mesela, Demirel'in bu sakıngan tavrını "aydın kimliğinin bilinmesi" halinde "halkın kendisine az ya da çok yabancılaşabileceği"ne yorması ilginç. Ressam Sevinç Koçak'ın –Salim Koçak'ın eşi– bir sergisinde "Eserlerinizde sükûnet var... Empresyonist anlayışı benimsediğiniz görülüyor. Şimdi izlenimcilik diyorsunuz ona. Fakat resimlerinizdeki erimişlik, sizi onlardan biraz ayırmıyor mu?" gibisinden yorumlar getirdiğini aktararak, okuru Demirel'in bir 'resim kültürü' olduğuna ikna etmeye çalışır.[58]

Süleyman Demirel 1950 yılı ortasında memlekete döndüğünde Seyhan Barajı projesinde görevlendirilince, Adana'da Cemalpaşa Mahallesi'nde bir ailenin evinin bir odasını kiralamışlardı. Ankara'ya dönünce o zamanlar bağlık (ve ucuz) bir mahalle olan Kavaklıdere'de, Kuğulu Park'a yakın bir eve yerleştiler. 1 yıl sonra yine mütevazı bir semtte, Kurtuluş'ta Dedeefendi Sokağı Şerefli Apartmanı'na taşındılar.[59] Bu arada 1952'de, Kavaklıdere Buğday Sokak'ta üçte bir hissesini satın aldığı bir arsada kardeşleriyle beraber bir apartman yaptırdı.

Sonra, 1954 Eylül'ünde Demirel'e ikinci kez ABD'ye inceleme gezisi görevi çıktı. Bu defa eşiyle beraber gitti. Bir yıllığına gitmişlerdi, iki ay erken döndüler. Evlilik hikâyelerinde "ikinci balayı" diye andıkları[60] bu ortak Ame-

55 Turgut, 1992: 147-148.

56 Kazdağlı, 1999: 156-158; Koçak, 1991: 71-73, 228.

57 Şengül 1989: 113.

58 Koçak, 1991: 96-100, 113. Onun resim ilgisine dair başka bir alâmet bilmiyoruz.

59 Turgut, 1992: 111-113.

60 *Günaydın* Pazar eki, 16 Mart 1969, s. 3, Ergin Konuksever'in röportajı.

Mühendis ve eşi, arazide.

rika seferi, çiftin görgüsünde derin iz bırakmış olmalı. Süleyman Demirel, 1992'de başbakan olarak çıkacağı ABD ziyaretinden önce Bülent Tanla'ya "Beyaz Saray ile konuşur gelirim bu benim vazifem. Ancak orada Broadway kaldırımlarında Nazmiye Hanım'ın elini tutup yürümediğim sürece ABD'ye gitmiş sayılmam," demiş."[61] Nazmiye Hanım'ın kardeşi Ali Şener, Amerika dönüşlerinden sonra eniştesinin ablasına hep "honey" (balım) diye hitap ettiğini anlatır.[62] 1990'lardan sonra, "artık yaşı 70'i geçince" Nazmiye demeye başlamış. (Nazmiye Hanım ise eşine "Sülüman" dermiş, Ali Şener "y'i söylemezdi," diyor.) Yine Amerika'da edindikleri alışkanlıkla '70'li yıllara kadar akşamüzerleri buzlu çay (bazen de sodalı viski) içmişler. Yerli çayı isli çayla, "muhakkak Earl Grey" karıştırarak demler, şehirde öyle bir âdet henüz yokken, kek, ekler ikramları yaparmış. Şener, ablasının bunları bir ayrıcalık olarak gördüğünü söylüyor. Demireller 1950'lerin ortalarında başlayan on yıllık kesitte, Amerika görgüsünü bir umur görmüşlük müktesebatına dönüştürmenin tipik örneği gibi görünüyorlar.

61 İTÜ Vakfı Dergisi, 2015: 89.

62 Songül Hatısaru'nun röportajı: "O, ablamın Sülüman'ıydı", *Milliyet*, 29 Haziran 2015.

Çocuk...

Ali Şener'in tanıklığı önemli, zira 8 yaşında ablasıyla enişte sinin yanında yaşamaya başlamıştı ve ömür boyu iç içe oldular. Başta ablayla enişte nin ders çalışması için yaptıkları baskıdan bunalıp Isparta'ya geri kaçmış ama kısa süre sonra, 1960'ta geri dönmüş.[63] Yakınları ve Demirel'i yıllarca izlemiş gazeteciler, Demirellerin, can yoldaşı yaptıkları bu yakın akrabayı çocukları yerine de koyduğunu söylüyorlar.

Çocuk bahsi, üzünçlü... Ali Şener, 2015'teki zikrettiğimiz söyleşisinde, "bugün dahi tedavisi zor olan" dediği kanal iltihabı hastalığı nedeniyle çocukları olmadığını; ablasının "çocuğu olmadığı için üzüldüğünü ama hiç belli etmemeye çalıştığını" söyler. Demirel hakkında 10'dan fazla kitap hazırlayan, onun adeta 'özel gazetecisi' olan Hulusi Turgut'un 'resmî' diyebileceğimiz anlatısında, Nazmiye Hanım'ın yüksek ateşli bir hastalık geçirdiğinden, bir tedavi hatası olduğundan, Süleyman Demirel'in on ay süren bu kâbus zamanı "Hayatımın en üzüntülü günleri" diye andığından bahsedilir, geçerken.[64] 1951 yılı olmalı. 2013'te *Zaman* gazetesinde çıkan Ömer Şahin imzalı bir haberde, Demirellerin evliliklerinin ilk yıllarında bir kız çocuğu sahibi oldukları, ancak çocuğun doğumundan 2 yıl sonra hayatını kaybettiği iddiası ortaya atıldı. "Ailenin yakın çevresinden kişiler"e dayandırılan "bu büyük sır" hakkında Süleyman Demirel'in herhangi bir açıklama yapmak istemediği aktarılıyordu.[65] O dönemde Demirel'e iyi gözle bakmayan Gülen Cemaati'nin yayın organı *Zaman*, Nazmiye Hanım'ın öldüğü gün yayımladığı bu haberde belli ki 'incitmekten sakınmak' gibi endişe gütmemiş... hatta incitmek istemişti. Haberin devamı gelmedi, üzerine de yazılmadı.

Su müdürü

1950 sonbaharına, ABD'den dönüşe dönelim... Demirel, Seyhan Barajı yapımı için kurulan özel büronun başına getirildi. Barajın sondajına nezaret edecekti. Süleyman Demirel, bu görevi kendisine tebliğ eden EİEİ Elektrik Kolu Direktörü (1952'de Genel Direktör olacak) yüksek mühendis Emin Yümer'den hoşnutsuzluğunu saklamadı: "Ona dedim ki, 'Ben Amerika'da çok güzel şeyler gördüm, çok güzel şeyler öğrendim, sondaj benim işim değil, beni heba edersiniz.'"[66] Yümer, bu "asilikten" hoşlanmadı: "Bir şey yazıyor-

63 Songül Hatısaru, 2015.

64 Turgut, 1992: 115.

65 "Nazmiye Demirel'in annelik dramı", *Milliyet*, 28 Mayıs 2013. Haber o gün, ulusal ve yerel hemen bütün gazetelerde iktibas edilmiştir.

66 D-2005b: 283-287.

du elindeki kâğıda. Çok üşürdü. Önüne bir elektrik sobası koymuş; başı da çıplaktı, elektrik sobasından başı terliyor. Kafasını kaldırdı bana baktı. Daha önce kaldırmamıştı, beni bir asi adam gibi gördü. Dedi ki, 'Böyle, git sen oraya kadar.'" Ama iki gün sonra telefon edip çağırdı, "Seni orada heba edemeyiz... Sen proje yapacaksın," dedi. Demirel'e incelemesi için Hazar Gölü'nün suyunu 1.248 metre rakımdan aşağı indirme projesini verdiler.

Seyhan Barajı projesiyle ilgili sorumluluğu devam etti. Adana'da "halka barajı anlatsın" diye Amerikalı mühendis Jimmy Growden'e refakat etme işi de tabii ona düştü. Erciyes Palas Oteli'nin sinemasında düzenlenen halk toplantısında çevirmenliği Demirel yaptı.

Seyhan Barajı inşaat alanlarını gezen Demirel'in, Erdemli'ye uğrayışına dair bir tanıklık vardır. Daha sonra AP-DYP çizgisinde bir yerel siyasetçi olacak olan bu kişi, tahta barakalı lokantada yemeğe oturmuşken, "Ayağı çizmeli, dizine kadar çamur, yakışıklı bir delikanlı"nın "Selamünaleyküm" diyerek çıkageldiğini hatırlar. Buyur edildiği masaya oturmuş, kendini şöyle tanıtmıştır: "İsmim Süleyman Demirel. Bu bataklıkta çalışıyorum. Ben bataklığı kurutmakla görevli DSİ'nin görevlisiyim."[67]

Kadrosu artık 1953 Aralık'ında kurulan Devlet Su İşleri'ndeydi (DSİ) Demirel'in, 1954 Ocak'ında, bu kurumun Barajlar Dairesi'nin başına getirildi. Kısa bir süre sonra, ikinci ABD gezisine yollandı. Bu defa, ABD Başkanı Eisenhower'in adını taşıyan değişim programının Türkiye'den seçilen davetlisiydi – kızışan Soğuk Savaş koşullarında "ABD dostluğunu" yaymayı amaçlayan bu programın Türkiye'den ilk davetlisi... Eşiyle beraber gittiği bu seferde, New York, Washington, Boston ve San Francisco'da bulundular.

Dönüşünden kısa süre sonra, 1955 Eylül'ünde DSİ genel müdürü olarak atanmasını da "bir Amerikalının tavsiye ettiği"ne dair bir rivayet var – Demirel'in "arkasında Amerika'nın olduğuna" dair komplo teorisi değil, dostça bir rivayet.[68] Ama liyakati, böyle bir tayine zaten elverirdi.

Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu, telefonla "Seni ziyarete geliyorum, kahveni içeceğim" diye haber verip ofisine gelmiş, "Seni DSİ genel müdürü tayin ettik" haberini vermişti Süleyman Demirel'e. 31 yaşında genel müdürlük, sıra dışı bir ikbaldi. Demirel "Amerika'dan yeni geldim, birçok bilgim var, müsaade edin bu hizmeti yapmaya devam edeyim" dileğinde bulundu, bakan noktayı koydu: "Yok yok, böyle olacak, bu siyasi bir karardır." Demirel, genel müdür Hikmet Turat'ı arayarak kendisinin onun yerini almak gibi bir heves, arzu taşımadığını, "düzelttirme imkânı varsa düzelttirmesini" söylediğini aktarır. Hatta tayininin bildirildiği cuma günü ve cumartesi genel müdürlük makamına gitmemiş, pazartesi bakan telefonla arayıp "gidip otur-

67 Bayraktar ve Kiper, 2016: 36.

68 Yamantürk, 2014: 226.

masını" ihtar etmişti. Turat değil ama DSİ bölge müdürlerinden hoşnutsuzluk işaretleri gelince, onları Ankara'ya davet edip yüz yüze görüşerek gönüllerini yaptı. ("9:23-9:37 arası" gibi mühendisçe dakik randevular vermiş onlara!) Yeni patronu "ileride başbakan olacak kabiliyette bir arkadaşımızdır" diye methederek müdürlerin ikna olmalarına katkıda bulunan –Demirel'lerle aile dostu olacaklar–, Genel Müdür Yardımcısı Orhan Göncüoğlu, "Her konuşan hayran oldu tabii," diye hatırlar. Demirel'in ustası olacağı rıza üretimi zanaatında kalfalık kuşağını kuşandığı bir tecrübe...[69]

Yeni görevindeki ilk gününde, kurumun kapısına, "Görevimiz, Türk insanının ihtiyacı olduğu suyu bulmaktır," cümlesini yazdırdığı aktarılır.[70] Kendisi, 1959'da bir yazısında "İsa'dan 2.500 sene evvel yaşamış Seylan kralların dan birinin mezar taşında 'İnsanoğluna hizmet etmeden, denize hiçbir damla su gönderme' yazdığı" rivayetine atıfta bulunup, kendi şiarlarının da, "gökten inen her damla rahmeti, yerüstünde ve yeraltında takip edip, Türk halkının ve Türk vatanının istifadesine arz etmek" olduğunu söyleyerek, "DSİ'nin kapısına bir şey yazmak icap etse, bunu yazmak gerekir," demiş.[71] Demirel'in su 'ontolojisine' birazdan geleceğiz. DSİ'ye bir çeşit su devrimi yapma misyonunu biçmişti; 1994'te kurumun 40. kuruluş yıldönümünde söyleyeceği gibi: "DSİ dediğiniz olay, bana göre büyük bir revolüsyondur, büyük bir devrimdir."[72] Ülküsü, su kaynaklarını namütenahi geliştirmekti. İleriki yıllarda, "Henüz Türkiye su toplamaya başlamamıştı," diyecek; ülkenin sadece üç tane barajı olduğunu hatırlatacak: "Çubuk, Porsuk ve Niğde civarında bir avuç suyun adı, Gebere..."[73] 1959'da DSİ genel kurulundaki konuşmasından uzunca bir parça aktaracağım, aşağıda üzerinde duracağım mühendis *pathos*'undan bir tadımlık: "Hiç olmazsa –küçüklü büyüklü– baraj adedimizi 100'e çıkaralım ve bunların arkasında bugün 10 milyar olan iddiharımızı [biriktirilmiş] 40 milyar metreküpe çıkaralım. Ayrıca hiç olmazsa, 1.000 adet gölet yapalım. 4 milyon dönüm arazi kurutalım. 6 milyon dönüm araziyi taşkından koruyalım... 10 bin adet yeraltı suyu kuyusu açarak yeraltı suları rezervlerinden su çıkaralım. Bu da senede 3 milyar metreküpe tekabül etsin."[74]

Su ve elektrik üretimiyle ilgili bu büyük iştah karşısında, fazla elektriğin ne olacağı şüphesini dillendirenlere, Demirel'in gelecekte ayakkabı tamir-

69 D-2005b: 432; D-2005a: 31; Turgut, 1992: 127-131.

70 Arslan, 2019: 39.

71 D-2005a: 66.

72 D-2005b: 26.

73 Mercan, 2007: 57; Tekil, 1978: 145.

74 D-2005a: 60-61. 1990'larda, 1950'li yılların başlarında yaptıkları hesapların mütevazılığına değinirken "Bu Türkiye denen kıtayı, işte o kadar biliyormuşuz," diyecek. D-2005b: 28.

cisinin bile işini elektrikli makinelerle yapacağı öngörüsüyle mukabele ettiği nakledilir.[75] Kendisi de, 1955'te brifing verdiği Dünya Bankası yetkilisi Black'in "Peki ama bu elektriği ne yapacaksınız?" diye sorması üzerine "Elektrik kendi pazarını açar" cevabını verdiğini söyler. Buna karşılık, Keban Barajı ve Boğaz Köprüsü projelerine, Karayolları Genel Müdürü Daniş Koper'le beraber ve Demirel'in de "teknik eleman tutuculuğu" ile itiraz ettiklerine dair bir aktarım da var.[76] Demirel'in aslında sanıldığı gibi "vizyon sahibi" olmadığını telkin eden, Turgut Özal kaynaklı bir anektod... İki meslektaşın çekişmelerine hep rastlayacağız.

Demirel, 1960 Mayıs'ına kadar başında bulunacağı DSİ'de, ona yüklediği 'devrimci' misyona uygun, öncü ve seçkin bir kurum kimliği oluşturmaya çalıştı. Düzenli *DSİ Bülteni*'ni çıkarmaya koyuldu, personelle Pazartesi Toplantıları, Şiir Geceleri düzenledi; DSİ İstanbul İdealtepe'deki tesisle çalışanları için yaz kampı açan ilk kamu kurumu oldu.[77] "Suyu arayan insanları eğitmek" maksadıyla araştırma laboratuvarları kurdurdu. 1959'da *DSİ Bülteni*'nde "Fennî aletler başında, rahat bir çatı altında tecrübe, tetkik, araştırma yapan 'Beyaz Gömlekli Türk Teknisyeni', benim için bir idealdir," diye yazmıştı.[78] Birisi uyuyan, birisi araba kullanan çift şoförle, kendisi arabada uyuyarak, tozlu, toprak yollarda Anadolu'yu gezdiği anlatılır.[79]

'Personeline' sahip çıkma azmine delil olarak aktarılan bir vaka var. 1958'de Van'daki DSİ başmühendisliğinde çalışan bir sürücü için hastanede aranan kanın bulunamadığını öğrenince seferber olmuş, radyodan anons yapılmasını sağlamış, kendisi de gidip kan vermiş. Bayındırlık bakanını arayıp toplanan kanın askerî uçakla Van'a ulaştırılmasını sağlamış. Ardından kan veren 19 kişiye şahsen teşekkür mektubu yazmış.[80]

On yıllar sonra, DSİ'yle ve DSİ'li olmakla hep övünecek. 12 Nisan 1994'te 40. kuruluş yıldönümü konuşmasında, DSİ'nin yaptıkları arasında "Anglo-Saksonların '*intangible*' dediği... paraya dökülemeyen kısmın" paraya dökülebilenden çok fazla olduğunu söyleyecek; 15 Mayıs 1998'de bölge müdürleri toplantısında "Türkiye'nin uygarlık mücadelesinin yapıldığı kurumlar-

---

75 D-2005b: 289, 520. Demirel'e bakılırsa Black 2 yıl sonra bu sözü "kendi nutkuna" koymuştur. 2000'lerde, ("Sovyet imparatoru" diye tanımladığı!) Lenin'in "elektrik eşittir uygarlık" formülünü tasvip edecek: "Söylediği şeylere tümüyle hiçbir zaman mutabık olmadım, ama bu fevkalâde önemli bir olaydır. Elektrik olmadan, hiçbir şey olmaz." (D-2005a: 15)

76 Barlas, 1996: 47.

77 D-2005a: 34; Kazdağlı, 1999: 171; Koçak, 1991: 50. Bu toplantılarla ilgili, "Kendi içimizde ve dışımızda serbest fikir ve orijinal düşüncenin atmosferini yaratmaya çalışmalıyız. Her türlü tekâmülün şartı, bence budur," diyordu. D-2005a: 65.

78 D-2005a: 39, 45.

79 İdris Yamantürk'ün anlatımı, Türk Müteahhitler Birliği sözlü tarih çalışması, Tarih Vakfı Arşivi.

80 Kazdağlı, 1999: 21-23; Koçak, 1991: 60.

dan biri," diyecek DSİ için.[81] 24 Mart 1999'da "Cumhuriyet'in yıldız kurumlarından biri" olduğunu söyleyecek DSİ'nin; 2004 Haziran'ında 50. yıldönümünde "Türkiye'nin bir gurur organizasyonu" olduğunu...[82] Şüphe yok; DSİ, –Karayolları, TCDD, TEK ve başkaları gibi– 20. yüzyılda geç modernleşen bir ülkenin kalkınma ve bayındırlık açığını kapatma iddiasını sırtlanan, bu misyon temelinde teknokratik bir kurum gururu geliştiren "yıldız" kurumlardan biridir.

Demirel'in "Dağın çıplak böğrüne yazılmıştı," diye övündüğü DSİ rumuzunun açılımının o yıllarda Isparta'da "Demirel Süleyman'ın İşleri" diye okunduğuna dair rivayetin sahihliğini bilemiyoruz.[83]

Daha o zaman Demirel, DSİ'deki harekât sathında, teknokratik misyonu "millete hizmet" misyonuyla yoğuran bir söylem kuruyordu. Kamu hizmeti çerçevesindeki meslekî-teknik faaliyetin başı üzerine, bir yandan cumhuriyetçi, bir yandan milli-popülist bir hâle konduran bir söylemdir bu. *Türk Yurdu*'nun 10. Sayısında, 1960'ta çıkan "Amme hizmeti" başlıklı makalesinde,[84] "Türk amme hizmetçisi, başka bir deyişle Türk aydını" ibaresini kullanır: Kamu görevlisi demek, aydın demektir yani. Amme hizmetçisi-aydının görevini, insanları "toprağına daha şevkle bağlı, güler yüzlü ve mesut, kaderin haşin pençesi yerine tabiatın ve hayatın güzelliğinin keyfini çıkaran insanlar" haline getirmek, diye tanımlar. Başka bir yerde, "muhiti içinde kaybolmayan ve fakat arzu ettiği muhiti yapan Türk aydını" olarak kamu hizmetkârını, "bu güzel memleketin cennete çevrilmesinin en büyük teminatı... bu ülkenin fatihi" diye tanımlar.[85] *DSİ Bülteni*'nin 18. sayısındaki yazısında, memurları, "masasının üzerine gelen her kâğıt, cansız bir eşya değildir," diye uyarır. Her kâğıtta, insanların "heyecanı, asırlık ıstırabı, derdi, kederi, meselesi" mevcut olabilir; "binaealeyh, evraka bir kâğıt parçası halinde değil, bir insan kütlesi şeklinde muamele edilmesi yerinde olur." O kâğıtlarda "ne kastedildiğini anlamaya çalışmak, vazifelinin insaniyet borcudur" tembihi,[86] kamu görevlisinin halkın-milletin âmiri değil hizmetkârı olduğu fikrinin altını çizen bir ikaz yine. Bu tembihatı, Demokrat Partililerin, tek parti devrinin 'ceberrut' idaresine kahreden popülist söylemiyle de bağlantılı düşünmeli. 1959'da bir DSİ toplantısında söyledikleri de bu minvalde – ve hem Demokrat Partili anlamında hem bilgiyi demokratikleştirme eme-

81 D-2005b: 21, 163.

82 D-2005b: 248, 426.

83 Suver, 2020: 15; Turgut, 1992: 135.

84 D-1965: 10. Aynı ifadeyi *DSİ Bülteni*'nin 35. sayısında çıkan konuşmasında da kullanmış. Kazdağlı, 1999: 175.

85 Koçak, 1991: 67.

86 D-2005a: 80. Uzun yıllar Demirel lisanının demirbaş edatlarından olarak şöhret kazanan "Binaealeyh"in kullanımı, o yıllara kadar uzanır.

li anlamında demokrat: "Halkın lisanı ile teknisyenin lisanı birbirinden farklıdır. İşte halk mümessillerinin vazifesi, bu lisan farkını izale edecek köprüyü teşkil etmektir."[87]

Demirel, 1986'da bir konuşmasında DSİ'yi Amerika, İtalya, İsrail, Pakistan, İspanya, Sovyetler'in "su işleri teşkilatları" ile beraber alanında dünyanın en iyileri arasında sayacak.[88] Genel müdürlüğü döneminde birçok uluslararası meslekî toplantıya, canlı bir mukayese merakıyla katıldı. O yıllardaki izlenimlerini, "Başka ülkelerde suyun üstüne insanlar biniyor, benim ülkemde su insanların üstüne biniyordu," özetleyecek.[89] 1960 Şubat'ındaki Pakistan gezisinde İndüs Nehri üzerindeki "Sarıyar Barajı kadar bir barajı", devlet başkanının vakit ayırıp ziyaretçilere gezdirmesinden etkilenmişti.[90] Amerika'dan tanıştığı bir mühendisin davetiyle, yapımında çalıştığı Lizbon Köprüsü'nü "görüp incelemiş", hatta gûya Boğaz Köprüsü'nün ilhamını oradan almıştı.[91] 1958 Eylül'ünde Kanada Montreal'deki Dünya Enerji Konferansı ve New York'taki Büyük Barajlar Kongresi'yle ilgili izlenimlerinde, "organizasyonundaki mükemmeliyete" hayran olduğu uluslararası toplantıların önemini vurguluyordu: "Dünya üzerinde muhtelif şekil ve standartta yaşayan inanların bir araya geldiği zaman meydana getirdikleri atmosferi görmek... Bu gibi işlerle uğraşan kimseleri tanımak, onların bizlerden çok farklı kimseler olmadığını görmek, insana büyük bir ilgi ve sevinç vermektedir."[92] Bu naif 'dünyaya katılma' iştiyakının yanına, 1959'daki FAO Konferansı vesilesiyle, uluslararası toplantılardaki 'acemiliğimizle' ve 'sakilliğimizle' ilgili gözlemlerini koyalım: "Bilirsiniz ki, biz böyle beynelmilel toplantılara gayet hazırlıksız gideriz. Lisan kifayetsizlikleri, kendimize has ağırlık ve utangaçlık inzimam eder. Ağzımızı açmadan bırakır geliriz." Oysa, "Başkalarından ilham alarak yapabilecek, başkalarına verebilecek çok şeylerimiz var"dır.[93] 1957-1958'de bazı DSİ çalışanlarını ABD'ye bilgi-görgü artırmaya göndermiş; onların dönünce ayrılıp müteahhitlik-müşavirlik büroları açmalarına bozuk atanlara da aldırmıyordu: "Pek tabii, memleketin kazancı..."[94]

---

87 D-2005a: 65.

88 D-1994: 26.

89 26 Kasım 1994, D-2005b: 46.

90 D-2005a: 124.

91 Tekil, 1978: 29.

92 D-2005a: 47-48, 53. "[Enerji ekonomisinde] puant (pik noktası) yüklerinin sun'i yükler tabir ettiğimiz kısmının pompajla yapılmış rezervuarlar vasıtasıyla alınması cihetine gidildiği..." gibi Frenkçe-Osmanlıca hibrid dilli anlatımlar buralarda bolcadır! İngilizce kelimeleri sık kullanır Demirel. Araştırma yerine "röşerş" diyor mesela... D-2005a: 116.

93 D-2005a: 111-112.

94 Mimar Abdullah Demir'in anlatımı, Türk Müteahhitler Birliği sözlü tarih çalışması, Tarih Vakfı Arşivi.

Cumhuriyetçi milli-popülist söylemi, sadece kurum içinde amme hizmetçileri nezdinde değil, bizzat amme üzerinde de tecrübe etmeye başlamıştı Demirel. 25-27 Temmuz 1959'da Ankara Radyosu'nda bir dizi konuşma yaptı. "Türk insanı" tabirine ilk kez burada rastladım: "Çamurla karışık sarı renkli veya kurtlu su yerine Türk insanına temiz, sıhhî ve berrak su tedariki..."[95] Bu konuşmalarda, –yine geniş dünya merakıyla– Batı ülkelerindeki refaha gıpta eder: "Garp memleketlerinde akşam olunca her taraf pırıl pırıl ışık içerisindedir. İtalya'nın Cenova Limanı'ndan Sicilya'ya kadar olan sahil, akşamları bir telgraf hattı gibi mütemadi bir ışık çizgisi gibidir. Almanya, akşamları ışık cenneti gibidir. İsrail'de Nazaret'ten Hayfa'ya giden yolun sağ ve solundaki şehir ve kasabaların teşkil ettiği manzara akşamları görülmeye değer."[96] Bu manzarayı, "dünyaya çile çekmek için gelmemiş" olan "Türk insanı"nın da bunlara layık olduğunu vurgulamak için resmediyordur. 1958 ilkbaharında bir yurt gezisi sonrası *DSİ Bülteni*'nde de insanların su, yol, elektrik, fabrika, gübre... istemesinin, iyimserlik kaynağı olduğunu yazmıştı. "Bir şey istemek, onu bulunca daha iyisini talep etmek arzusu ve hevesi her türlü gelişmenin temel şartı" idi; "Esasen medeni insanı, ihtiyaçları çok olan insan diye tarif etmez miyiz?"[97] 1959'daki radyo konuşmalarında Demirel, imar ve bayındırlık faaliyetini, *vatan yapma* misyonuyla anlamlandırmıştı: "Bir vatan yapmak ve bu vatana sahipliğimizin işaret taşlarını dikmek, ancak eserler meydana getirmekle mümkündür."[98] Bu vatan ve milliyetçilik anlayışını, Üçüncü Bölüm'de geniş ele alacağız.

DP erkânının gözdesi

DP İstanbul milletvekili Füruzan Tekil, Şevket Süreyya'nın 1959'da çıkan kitabına kinayeyle "Asıl suyu arayan adam işte budur," diye yazmıştı Demirel için.[99] 1950-1960 devrinin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 1960'larda ihtilafa düştüklerinde "Bizim su müdürü" diye küçülteceği DSİ genel müdürü, DP iktidarının yıldız bürokratıydı.

1955'te Bayındırlık Bakanlığı'nda Türkiye'nin elektrifikasyonuyla ilgili Dünya Bankası yetkililerine verilecek önemli bir brifingde, Başbakan Menderes'in "Süleyman Bey versin" talimatıyla ilk kez hükümet erkânı önünde sahne aldı.[100] Ama "ilk defa devletin kürsüsüne çıkıyordum" heyecanıyla andığı asıl sahne, 8 Nisan 1956 tarihindeki Seyhan Barajı açılışı. Başbakan

95 D-2005a: 69-70.

96 D-2005b: 318.

97 D-2005a: 79.

98 D-2005a: 72.

99 Tekil, 1978: 26.

100 Turgut, 1992: 118.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

Su müdürü brifing veriyor, Cumhurbaşkanı Bayar (en solda) ve devlet erkânı dinliyor.

Menderes'in "nutku sen söyleyeceksin" demesi üzerine, açılış konuşmasını "su müdürü" yaptı. "Devlet kürsüsündeki" ilk konuşmasındaki heyecanını şöyle hatırlar: "Konuştuğum kürsünün arkasında Bayar, Menderes, önümde dağ-taş insan... Karşıdan da güneş gözüme doğru geliyordu. Önce titrediğimi, sallandığımı hissettim. Ama bu çabuk geçti. Sanki hiç o heyecanı yaşamamıştım." Konuşma bittikten sonra, bir anlatımına göre eşiyle beraber bir kanepenin üstüne, bir başka anlatımına göre bir kayanın üstüne oturarak –ve tabii barajı seyrederek–, bu ikbal ışıltısının keyfini çıkardı.[101]

Başta Menderes, hükümet erkânı, Demirel'in daha yüksek ikballer için sırtını sıvazlayan çok şeyler söylemiş. 1959'da Hirfanlı Barajı açılışında Menderes onu "istikbalin genç idarecisi" diye takdim etmiş. Yanındakilere "Türkiye'yi cebine koymuş" diye övdüğü genç genel müdür hakkında, bir bakanlar kurulu toplantısında "Bu çocuğa dikkat ediniz, geleceğin başvekilidir," dediği bile naklediliyor. Esat Kıratlıoğlu, 1958'de bir DP milletvekilinin, elinde olsa Demirel'i derhal bayındırlık bakanı yapacağını söylediğini aktarıyor.[102] DP'nin etkili bakanlarından Tevfik İleri de sohbetlerinde Demirel'den "geleceğin başbakanı" diye söz edermiş.[103] Bir defasında "yaptıkları işlerin bir kısmını göstermesini istemesi" üzerine Bayar'ı on gün kadar gezdirdiğini hatırlar Demirel.[104]

101 D-2000a: 210; D-2005b: 288; Turgut, 1992: 118.

102 Oral, 1973: 111, 182; Kazdağlı, 1999: 28; Turgut, 1992: 132.

103 Suver, 2020: 171.

104 Demirel'le 25 Şubat 2006'da yapılan mülakat, Türk Müteahhitler Birliği sözlü tarih çalışması, Tarih Vakfı Arşivi.

Sonradan siyaset arkadaşlığı yapacağı birçok önemli şahsiyetin hayranlığını da bu dönemde kazandığını biliyoruz. İhsan Sabri Çağlayangil'le, kendisinin 1957, Çağlayangil'in 1956 diye hatırladığı karşılaşmaları mesela. Bursa Valisi Çağlayangil, iliyle ilgili taleplerini aktardığı genel müdürün, su ıslahatı bakımından çok daha geri durumda yerler varken Bursa'ya öncelik tanınamayacağını söylediğini hatırlar. Menderes'e "İşim yapılmadı ama memnun kaldım," demiştir. Demirel'in hatırlayışı daha dramatiktir; her şeyden önce "devrin itibarlı valisi" Çağlayangil ile aralarındaki farkı kimliklendirişi gayet ilginç: "O bir Osmanlı efendisi... ben bir Cumhuriyet çocuğu idim." Valinin "hâkimane bir üslûpla taleplerini dikte eder gibi" sıralayışına karşı çıkışını "Serde gençlik vardı," diklenmesiyle anar. "Gayrı memnun ayrılan" vali ile sonraki ilişkilerini tabir edişi ise gayet romantik: "Birbirimizin tiryakisi olduk."[105]

Yine uzun süre kader ortaklığı yapacağı Münif İslâmoğlu, Demirel'le 1957'de Kastamonu'nun işlerini konuşmak üzere ziyaretine gittiğinde tanıştığını aktarır. Ne kadar genç olduğunu görünce yadırgamış, açtığı sorunlarla ilgili "kâğıda falan bakmadan" bilgi vermesinden etkilenmiş. Tevfik İleri'ye "Ne biçim adam bu! Bu kadar rakamı aklında nasıl tutuyor?" diye sorunca o, "Doktor, bu adam elektronik beyin!" cevabını vermiş.[106]

Demirel, plan fikrine yatkın olmayan Menderes'i buna "imale edenler" arasında kendisinin de bulunduğunu söyler: "... Orada benim çok mesaim vardır."[107] DP iktidarının tarım ağırlıklı ve dış yardıma bağımlı –biraz da 'kara düzen'– iktisadi siyasetinin hem tıkandığı hem özellikle sanayi sermayesine artık problemli göründüğü bir dönemden geçiliyordu. Dahası, Türkiye'nin doymaz dış borç talebinden yılan uluslararası finans kuruluşları, artık biraz planlı gidilmesini istiyorlardı! Vedat Milor Türkiye'de planlamanın tarihsel ekonomi-politiğini analiz ettiği çalışmasında, uluslararası sermaye ve yerli sanayi sermayesine ek olarak modernleşmeci teknokratları da aktör olarak kattığı bir gelişimci-modernleşmeci bloktan söz eder.[108] Planlama tazyiki, bundandı. 1959 yılı sonlarında oluşturulan, ekonomik planlama teşkilatlanmasının ön hazırlığı niteliğindeki Envestisman Program Komitesi'nde Demirel de yer aldı. 1960 Nisan'ında, uluslararası kalkınma ve planlama uzmanı Tinbergen'in yardımcısı Koopman'ın Türkiye ziyaretinde düzenlediği toplantıların kadrosuna da alınmıştı.[109]

105 Cılızoğlu, 2018: 7, 117-118; Oral, 1973: 70. Mehmet Turgut, Çağlayangil'in Demirel'le ancak onun bakanı olduktan sonra yakınlaştığı kanısındadır. Turgut, 1991b: 157.

106 Kazdağlı, 1999: 27; Koçak, 1991: 152-154. Huri İslâmoğlu'nun anlattığına göre, 1958'de bir Karadeniz gezisinde Münif İslâmoğlu'yla aynı odada kalmışlar, bu vesileyle ahbaplıkları gelişmiş.

107 Birand ve Yalçın, 2001: 24.

108 Keyder, 2014: 168; Milor, 2022: 169-170.

109 Kansu, 2004: 43-46.

1989'da bir mülakatta Demirel, "Siyaset heveslisi olsam... yaşımın müsait olduğu bir yerde siyasete girerdim," demişti, dönüp 1960'ların ikinci yarısına bakarak: "Ama siyasete girmemek için elimden gelen her şeyi yaptım."[110] Bununla beraber, büyük ölçüde DP'yle özdeşleştirilen bir 'kadro' idi. Zaten ailenin de rengi belliydi; kardeşi Şevket Demirel 1958'de DP Isparta il başkanı olmuştu.

Mühendis *ethos*'u

Seksenini devirdikten sonra siyasi hayatının muhasebesini yaparken, "Biz bu davaya 'mühendislik yapalım' diye başlamadık. Ama, iyi mühendislik yaptık,"[111] diyecektir Demirel. Ondan 10 yıl kadar önce, siyasete girişini anlatırken: "Ben mühendisim, benim işim yapmaktır... Ben; yapmanın adamıyım," demişti – yine o aralar, tekrarla: "Ben mühendisim, benim işim yapmaktır."[112] Başka bir yerde mühendisliğin sağladığı formasyonu, "Bir işi yapma, mutlaka yapma ve yapıp bitirme" şiarıyla özetlemiş.[113] Daha evvel, 1970'lerde bir konuşmada yine bir *yapma pathos'u* kurmuş: "Yapınız. Büyük yapınız. Yaptığınız konuşur. Onun sesi çıkar. Yapmadığınız konuşmaz, kimse neden yapmadığınızla ilgili değildir. Yaptığımızla ilgilidir."[114] 5 Ekim 1966'da Almus Barajı açılışındaki şu iki kelimelik şiarla, pragmatist iradeciliği mükemmel sloganlaştırır: "*Yaparsanız yapılır.*"[115]

Yapmaya, icraata, uygulamaya, pratiğe adeta aşkla bağlı oluşu, Demirel'in pragmatizminin yalın ifadesi. Pragmatizm, amacın soyut saflığının içine kapanmadan, onu gerçekleştirmenin yolunu aramanın; amacın tekâmülünü deneye, deneyime emanet etmenin; deneyden, deneyimden amacın kendini-gerçekleştirmesini ummanın felsefesi. Bu tutumun siyasi çıktısı, "azami programa" kısılmadan hep yapılabilir olanı araması olacak. Yanı sıra, teorisizmle malûl gördüğü sol düşünüşü, sadece hayalciliğe değil *yapamamaya*, neredeyse içkin bir iktidarsızlığa bitiştirecek. Mühendislik, Demirel'in zihninde ve gönlünde, bu pragmatist hayat felsefesinin sanatlaşması ve zanaatlaşması anlamını taşıyor.

İTÜ'den sınıf arkadaşı Feyyaz Nemlioğlu, siyasete girdikten sonra dahi mühendisliğin, "adeta hayata bakış açısını biçimlendiren meslek" olarak Demirel için önemini koruduğu izlenimine sahiptir. Bir araya geldiklerinde,

110 D-1991: 263.

111 D-2005a: 236.

112 Turgut, 1992: 193; ikincisi, 23 Ağustos 1994 İTO Meclis toplantısında.

113 Arzık, 1985: 62.

114 Tekil, 1978: 163.

115 D-2005a: 192.

projelerden bahsediyor, arkadaşlarını baraj inşaatlarını görmeye davet ediyordur.[116] Genel müdür iken de, bürokrat kimliği mühendis kimliğini yutmamıştır; Türkiye'de mühendisliğin sınıfsal konumuna ilişkin ayrıntılı çalışmasında Ali Artun'un, "devlet cihazında görevli" mühendisler hakkında çizdiği, meslek bilgilerine fazla ihtiyaç duymayan, esas itibarıyla yönetici olarak davranan teknokrat profilinden farklıdır.[117] Nilüfer Göle'nin mühendislerin ideolojik meyilleriyle ilgili çalışmasında 1950'lerin mühendisleriyle ilgili çizdiği, –yabancı teknokrasinin yerini alma cehdini de içeren– meslekî liyakatlerini kabul ettirmeye, saygınlık kazanmaya dönük "milli profesyonalizm", kuşkusuz Demirel'in de gayretinin bir veçhesidir.[118] 1960'larda ve '70'lerdeki başbakanlıklarında maliye müfettişleri, hesap uzmanları gibi rakip bürokrat camialarına karşı mühendisleri kayırdığı aktarılır.[119]

Muharrir Şevket Rado, *Hayat* magazininin 15 Eylül 1966 tarihli sayısında Demirel'in şantiye halini tasvir etmiş: "Geniş kenarlı şapkasını geriye doğru yatırıp önünüze düştü mü, size yapmakta olduğu işleri gösterecek bir şantiye şefinin arkasında bulunduğunuz hissi geliyor." Kendisinin 1978'de 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı konuşmasında, şantiye tecrübesini sanata ve savaş sanatına benzeten şu tutkulu sözlerine bakın: "İnşaat bir san'attır. Her mühendis yapamaz inşaatı... Şantiye organizasyonu, şantiye idaresi, inşaat sevk idaresi savaş gibi yapılan bir iştir, savaş..."[120] 1996 Mayıs'ında Birecik baraj alanı ziyaretinde söylediklerinden, sanki bir mahrem haz yansıyor: "Şantiye yavaş yavaş hızını alıyor, kulağım bu gürültüyü alır."[121]

1990'larda cumhurbaşkanı olarak birçok tesisle ilgili konuşurken, "mühendislik bakımından şaheser" fiyongunu iliştirir. Her zaman, dış seyahatlerinde gördüğü 'tesislere' mühendis gözüyle bakmış ve gıpta etmiş. 1994'te, İsrailli gazetecilere 1958'deki İsrail ziyaretini hatırlayarak, "Her yer çöl; ama mühendisleriniz 50 kilometrelik bir alan içinde harikalar yaratmış, adeta çölü fethetmişler ve çölde bir medeniyet kurmuşlar," diye iltifat ediyor: "Sanırım, ülkenize bir laboratuvar demek doğru olur."[122] 1995 Mayıs'ındaki Çin Seddi'ni gezerken "Mühendis olarak çok heyecan duyuyorum," der.[123] 1996 Mart'ında, ordunun alacağı *Cobra* helikopterlerden "müthiş aletler" diye bahsedişinde,[124] yine mühendisçe bir oyuncak zevki...

116 İTÜ Vakfı Dergisi, 2015: 86.

117 Artun, 1999: 126.

118 Göle, 1986: 86.

119 Tekil, 1978: 261-262.

120 D-1978c: 55-56. Ve ekliyor: "Onu devletin memurları ile yapamazsınız."

121 D-2005b: 72.

122 DC-2: 59.

123 D-2001: 325.

124 CA-18: 417.

Demirel'in mühendislikle ilgili bir nevi 'tarih şuuru' taşıdığını görmek de ilginçtir. 1980'lerden itibaren birçok konuşmasında, Anadolu'daki Türk-İslâm fetihleri öncesi kadim medeniyetlerin mühendislik başarılarını zikreder. 1986'da İnşaat Mühendisleri Odası Ankara Şubesi'ndeki konuşmasında, "Anadolu'da Roma eserlerine baktığınız zaman, gerçek inşaat ve su mühendisliğini görürsünüz. Ben şaşarım," der ve devam eder: "Roma'nın vadiden vadiye su aktarmak için açtığı tüneller ve yaptığı arkedükler, Türkiye'nin en ücra köşelerinde dahi bugün medeniyet tarihine meraklı olanları, mühendisliğin felsefesine ve geçmişine meraklı olanları hayrette bırakacak kadar düzgündür."[125] 1995'te Hacettepe Üniversitesi'nde yine Roma'nın su mühendisliğine saygı duruşuna kalkar: "Benim doğup büyüdüğüm Isparta'da, dağın tepesindeki bir gölü delip, şehre su indiren ve onun ayağına şehir kuran bir uygarlık var." – Ve yine hayranlık şaşkınlığına davet: "'Bu nasıl yapılmıştır?' diye düşünüldüğü zaman, fevkalade duraklarsınız..."[126] 1998'de Osmangazi Üniversitesi'nde, Anadolu'ya "güneşin cenneti ve cennet bahçesi demiş" olan "Sümerli"nin mühendislik kabiliyetini metheder.[127] 1998'de makamına gelen Van-Gevaş heyetine kendi kalkınma misyonunu tâ Urartular'la kıyaslayarak över: "Van Gölü'nün etrafında aşağı yukarı Urartular'dan sonra en çok iş yapan biziz." 2003'te bir konuşmasında hususen Urartu medeniyetinin "Van Gölü etrafında bıraktığı şaheserleri" övecek: "Van Gölü'ne dökülen dereler üzerine baraj yapmıştır Urartular. Bu barajlardan birisi hâlâ çalışıyor, birisi ortasından yıkılmıştır."[128]

Mühendis - Bir kahraman

Mühendisliğin başı üstüne *heroik* bir hâle de kondurur Demirel – bir millikahramanlık hâlesi... 1992'de İTÜ'den fahri doktora alırken coşarak söylediklerini, uzun aktaracağım: "Kahramanlık sadece kılıçla, kalkanla, topla, tüfekle olmaz. Kazmayla, kürekle, buldozerle, grayderle veya çağın makinaları ile, çağın makinaları yokken, o günkü icaplarla dağları düzeltmeye, bu dağları aşmaya, tüneller açmaya, demiryolları döşemeye, yollar yapmaya, okullar, hastaneler yapmaya, fabrikalar yapmaya, bunların tümünü işletmeye ve elektrik santralleri yapmaya; böylece 'şen ederiz bu yurdu şen ederiz' diye bu müesseseden, bu büyük müesseseden aldıkları feyzi, yalnız feyzi değil, inancı, yalnız inancı değil, vatanperverliği âlem haline getirmiş, simge haline getirmiş..."[129] Bu nefessiz kostaklanmadaki "şen ederiz yurdu" sloganı, İTÜ Marşı'ndandır:

125 Arkasından söylediği de hoş: "Demek ki, insanoğlu bundan bin sene evvel de, 2 bin sene evvel de akıllıymış." D-1994: 20.

126 D-2005b: 58.

127 DC-1, ty.: 123-124.

128 Güneş, 2005: 160; D-2005b: 356.

129 DC-1, ty.: 7-10.

"Bizi bekler anayurdun her yeri / Yolumuz, ilimiz şen olacak bu yurdu şen ederiz / Bu yolda, beş kolda mühendisiz biz hep ileri." Demirel, kazma-kürek-grayder-buldozeri kılıç-kalkan-top-tüfeğe eş koşarak, cengâver milliyetçiliğin hamasetini kalkınmacı-bayındırlıkçı milliyetçiliğe transfer ederken, Ulusal Mimarlık Akımı'nın milli-meslekî mühendislik ideolojisinin devamcısıdır. Fedakâr ve vatanperver sıfatlı mühendisliğin, "bir ülkeyi, bir toprağı vatan yapma mücadelesinde en değerli mesleklerden birisi" olduğu kanısındadır.[130] Burada, merkez sağ içindeki "realist" veya "müsbet" milliyetçilik akıntısına[131] karışan bir anlayış kendini gösterir. Rahat konjonktürlerde siyasi kriz dönemlerinde kuruyan bu akıntı, milli gururun istikametini nostaljiden halihazır medeniyet ve kalkınma başarılarına doğru çevirir. Vatanı korunacak bir arazi ve mülkten ziyade kurulacak-yapılacak bir hayat alanı olarak tasavvur etmek de bunun bir parçasıdır. Demirel'in bu milliyetçilik lehçesini geliştirme meylini Üçüncü Bölüm'de, ondan uzaklaşmasını ise Beşinci Bölüm'de göreceğiz.

1994'te bir söyleşisinde mühendislik performansını, "Hayalimdekini yapmış, hakikat olduğunu görmüşüm. 'Mühendis' dediğimiz olay budur," diye özetlemiş.[132] 1994'te bir televizyon konuşmasında, mühendislik projelerinin aslında "senelerce halk arasında rivayet şeklinde konuşulduğunu", sonra mühendislerin bunları "boyutlandırdığını" söylemiş.[133] Çok daha önce, 1960'ta *DSİ Bülteni*'nde, mühendislik projelerinin halk bilgeliğindeki kaynaklarına dair bir hikâye anlatmıştı... DSİ Malatya şubesine başvuran 80 yaşındaki Hacı Uçar, köyünün çevresindeki pınarları ve suyun oralardan taşınacağı patikaları siyah iplikle işlediği bir bez parçası getirmiş; "İşittim ki siz bu işleri bilirmişsiniz. Benim derdime bir çare bulunuz," demişti. 1986'da İnşaat Mühendisleri Odası'ndaki konuşmasında da Çumra'da 203 km mesafedeki Beyşehir Gölü'ne doğru "eline kazma kürek almış toprağı kazan" Kurukafa Mehmet Ağa'yı örnek gösterecek. Hacı Uçar ve Kurukafa Mehmet Ağa örneklerinde "Türk mühendisinin özü bulunmaktadır," Demirel'e göre; Türkiye'deki mühendisler hem böyle ilham kaynaklarına, hem de "hizmet edebilme fırsatına" sahip olma imtiyazına sahiptiler.[134] Bu da onun mühendislik felsefesinin popülist veçhesi.

*

Danimarkalı yazar (1917'de Nobel Edebiyat Ödülü'nü paylaşmıştı) Henrik Pontoppidan'ın 1904'te yayımlanan *Lykke-Per (Talihli Per)* adlı romanı-

130 D-2005b: 16-18.

131 Bora, 2021: 241 vd.

132 D-2005b: 14.

133 D-2005b: 47-48.

134 D-2005a: 97-100; D-1994: 19.

nın kahramanı olan taşralı genç mühendis Per'in hikâyesi, bir masal kahramanınki gibi başlar. Per, mühendislikte dinî taassuptan, kırsal bilincin darlığından, üretici güçlerin gelişmemişliğinden kurtuluşun yolunu görür. Mühendislik faaliyeti, onun kendi mutluluk arayışını, doğrudan doğruya toplumun mutluluğuna bağlayacaktır. Sanatla, edebiyatla, duygusal hayatla bir ilgisi yoktur Per'in; tamamen işine adanmıştır. Onu sanat zevkiyle büyüleyenler, *Dinamik* ve *Hidrostatik* kitaplarıdır. Modern çağın estetiğinin teknoloji olduğunu, yeni estetlerin teknisyenler/mühendisler olduğunu düşünür. Dinden kaçarken içine daldığı teknoloji, onun yeni dini olur. Ancak büyük sanayinin emrindeki mühendislerin dar kafalılığını gördükçe hayal kırıklığına kapılır ve anlatı da bir masal kahramanı anlatısı olmaktan çıkar.[135] Türkiye'de Demirel'in kuşağının mühendisleri, Pontoppidan'ın romanında tasvir ettiği, modernizmin 19./20. yüzyıl dönümündeki muazzam teknolojik iyimserliğiyle sarmalanmışlardı. Pontoppidan'ın kahramanının hayal kırıklarına ve anti-kapitalist endişelerine tamamen uzaktılar.

Meslek örgütü

Demirel, 1960'lardan itibaren mühendisler arasında gelişen sol akıma ve anti-kapitalist yaklaşıma husumetle yaklaştı. Solcu mühendislerin yönetiminde bulunduğu Türk Mimar Mühendis Odaları Birliği'ni (TMMOB) kalkınma projelerini baltalamakla, "eser düşmanlığı" yapmakla suçladı. ("25 yıldır eser düşmanlığı ile mücadele ediyorum.")[136] Husumet karşılıklıydı; TMMOB Demirel'i kapitalist ekonomi-politikanın mümessili olarak görüyordu. 1971 Ocak'ında TMMOB'nin beş odasının Türkiye çapında örgütlediği ve 27 bin mühendisin katıldığı üç günlük greve katılmadığı için, İnşaat Mühendisleri Odası (İMO) Onur Kurulu Başbakan Süleyman Demirel (ve Bayındırlık Bakanı Selahattin Kılıç) için meslekten ihraç kararı aldı – ama bu karar TMMOB Yüksek Onur Kurulu'nca bozuldu.[137] 12 Eylül 1980 darbesi sonrası rejime muhalefet zemininde ilişkiler iyileşti. Demirel siyasi yasaklıyken İMO'da konferanslar verecek, 21 Mart 2006'da odanın bir kongresinde "mensubu olmaktan gurur duyduğum İnşaat Mühendisleri Odası" ifadesini kullanmaktan geri durmayacaktı.[138]

---

135 Pontoppidan, 1981. Bu esere –ve daha nice, nice şeye– dikkatimi çeken Orhan Koçak'a teşekkür borçluyum.

136 CA-4: 46.

137 Akt. Batmaz, Emiroğlu, Ünsal, 2006: 111. İhracın iptaliyle ilgili bilgi için Kirami Kılınç'a teşekkür borçluyum.

138 D-2006: 153.

Su ontolojisi

DSİ kurulduğunda Türkiye'de 35 bine yakın köyün 20 bininden fazlasında içilebilir su bulunmuyordu.[139] Şevket Demirel, 1965'te köyde toplanıp yangın vanasını açarak Kısık'tan İslâmköy'e "inen" suyun fışkırdığını görünce, "her şeye değer" dediklerini, şenlik yapıp sevinçten kahkahalar attıklarını, zevkle sigara tüttürdüklerini aktarır.[140] Abisi de hayatı boyunca dönüp dönüp memleketin susuzluk ıstırabına, su özlemine dair insan manzaraları çizmiştir. 1957'de DSİ genel müdürü olarak gittiği Mardin'in Gülharrin bucağında, "eski otomobil lastiğini kova yapmış... çamurlu bir sıvıyı çeken ve buna su diyen" kadınları hatırlar; o çamuru tülbentte süzüp kullanıyorlardır. – Tabii, su taşırken kolları uzayan anne motifi de ilişir hemen buraya!– Demirel, bu ıstırabın nakaratını okur: "İnsanlar susuzdu, kuşlar susuzdu, bütün hayvanlar susuzdu, toprak susuzdu..."[141]

1968 Ekim'inde "İstanbul'da bile" su meselesi ile meşgul olduklarını söyleyecek, "çeşitli semtlerde ellerinde tenekelerle su bekleyen Türk kadınının ıstırabı"ndan bahsedecektir.[142] '60'larda başka vesilelerle de, birçok kere, kullanır bu kalıbı: "Su taşıyan kadınlarımızın ıstırabı..." 3 Nisan 1977'de Şanlıurfa sulama tüneli temel atma töreninde "Su kavgasının ilhamını, Anadolu kadının çilesinden aldık," der.[143]

Demirel'in su 'konusuyla' aşkî bir ilişkisi var. Su üzerine konuşmalarını toplayan iki ciltlik *Bir Ömür Suyun Peşinde* kitabı (2005), bu aşkın dokümantasyonudur. Birçok yerde, suyun "varlık âlemini oluşturan dört unsurdan biri" olduğunu, bütün dinlerde kutsal sayıldığını hatırlatır; Enbiya, Secde, Sebe, Rad surelerinden suyla ilgili alıntılar yapar.[144] Onun konuşmalarında, susuz hayat olamayacağının şuuruna varmaya, bunu hiç unutmamaya çağıran su ontolojisi anlatısı, genellikle, erotik denebilecek betimlemelere bağlanır. Suyun kudretini, güzelliğini ve gazabını hayranlıkla resmeden bu betimlemeler, yer yer basbayağı romantiktir. Bunları uzunca aktaracağım. 1959'daki radyo konuşmalarından biri mesela: "Su, kışın vardır; kış, istenilmeyen zamandır, istenilen zamanda su yoktur. İstenilmeyen zamanda olan su, seylaptır. Ovaları basar, şehir ve kasabaları basar, yolları bozar, evleri yıkar, canlara kıyar. Güzel ve mümbit toprakları, kalın kum ve taş yığınlarıyla örter. Sanki bir şakidir. Yurdun huzurunu bozar. Tahripkâr, amansız bir kuvvete sa-

139 Yurtoğlu, 2018: 232.

140 Demirel, 2015: 23-24.

141 Arzık, 1985: 15; D-1994: 16.

142 D-2005a: 212.

143 D-2005a: 313.

144 D-2005a: 13-14; D-1994: 17.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

İLHAN KUYUCU

HAYAT, 15 EYLÜL 1966

Demirel -
'su adamı'.

hiptir. Kışın bu âfete, yazın ise semâ ile çatlamış toprak arasına sıkışan Türk insanı derttedir. Nisan'ın başından ibaren Türk çiftçisi, göğe bakar... Asırlardan beri bu böyledir. Adeta göğe bakmaktan, gözleri mavi olmuştur."[145]

Bu izlekleri dönüp dönüp işler, açar... 1998'de Osmangazi Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada, dünyanın gökyüzünden çekilmiş fotoğraflarındaki "mavi küre" görüntüsüne dikkat çeker: "Mavi olan tek uydu dünyadır. Bu güzelliktir. (...) Bundan daha güzel bir şey yok ve gerçekten Cenab-ı Allah bu küreyi, dünyayı özel olarak bu insanlar için yaratmış." Peşinden, Leonardo da Vinci'ye atıfla, suyun uslu uslu aktığına bakmamamız gerektiğini, bazen de gazaba geldiğini hatırlatır; da Vinci, "Gazabındaki kudretten de korkun," diyordur.[146] 2003'te bir konuşmadan, suyun huysuz diyalektiğini anlattığı, epik bir pasaj: "Su akarken usul usul akar, elini soksanız size bir zarar vermez; içseniz ona müsaade eder, yüzünüzü yıkasanız ona müsaade eder, onu istediğiniz şekilde kullansanız, ona müsaade eder. Suyun bir şekli bu, ama bir şekli daha var. Suyu taştığı zaman görün, yani bir taşkında görün onu, bir derenin taştığını bir görün, o zaman çok kirli de akar, ne bulduysa önünde sürükler götürür... O, denizlerde uslu uslu duran su, aktığı zaman nehirlerde uslu uslu akan su, adeta aklını yitirir, evvela insanları arar cezalandırmak için, bulduğu yerde süpürür götürür."[147]

2 Şubat 1998'de cumhurbaşkanı sıfatıyla "Dünya Sulak Alanlar Günü" vesilesiyle yaptığı konuşmada "watery" teriminin "ıslak" anlamına gelirken Türkçeye "sulak" diye çevrilmesine itiraz etmesi de hoştur: "Nedense sulak tabiri konmuş orta yere... Islak alanlardır bu mevzubahis olan şeyler."[148] Mevzubahis olan şey su ise, onun için hiçbir şey teferruat değil gibi...

Suyun hafızası ve gazabı

Akarsular, nehirler, Demirel'in su ontolojisinde en cilveli fasıl. 1966'daki Şevket Rado röportajında, "Hayatımda nehri sevdiğim kadar hiçbir şeyi sevmedim," diye anlatmış: "Nehir, büyük, kudretli, mağrur, her dönemecinde başka bir varlık gösteren canlı bir mahlûk gibidir. Denize yakın bir yerde ihtişam içinde, heybetle akmakta olduğunu gördüğünüz bu nehrin nerede ve nasıl başladığını hiçbir zaman göremezsiniz; çünkü bir büyük nehir bir yerde değil, binbir yerde başlamaktadır."[149] 1986'da İMO'da, "büyük nehirle-

145 D-2005a: 71.

146 DC-1, ty.: 125.

147 D-2005b: 58.

148 D-2005b: 133.

149 Devamında, kalkınma davasını nehir mecazıyla anlatır: "Milletlerin gücü de her biri bir küçük dere, küçük bir kaynak olan vatandaşlarda başlamaktadır. Onların başlangıçta ufak olan güçlerini bir araya getirip büyüte büyüte millet gücünü bir heybetli nehir haline getirdiğimiz zaman Türkiye şaşılacak bir süratle kalkınacaktır." (*Hayat,* 15 Eylül 1966)

rin akacak yer bulamadıkları zaman önlerini açmak gibi bir vasıfları" olduğunu hatırlatır. Eninde sonunda, "eğer çölde zayi olmazlarsa, mutlaka ummana" erişeceklerdir. "Aslında nehirler yaşayan bilmecelerdir," diye özetler nehirlerin gizemini: "Ne gün ne yapacağı, nasıl hareket edeceği, ne vereceği ne alacağı belli olmaz."[150] Nehirlerin yaşayan bilmeceler olduğu gizeminihikmetini ve huylu diyalektiğini başka bir yerde daha tekrarlar: "Felaketin ve aynı zamanda saadetin kaynağıdırlar." Hafızaları olduğunu söyler nehirlerin: "Yerlerini, yurtlarını, yataklarını hatırlarlar. Oraları işgal etmiş olanlardan, zaman zaman döner, kira alırlar." (Hafıza bahsini de başka bir yerde yineler: "Suların hafızası vardır. Eğer bir nehir yatağına girmişseniz, o bir gün gelip 'Bu yatak benimdi' diye sizi zorlayacaktır.") Ardından, yine romantik bir hidrolik betimleme: "Nehirler, sessiz akarken, birdenbire gürül gürül olurlar. Sonra bembeyaz köpük olurlar. Daha sonra gene uslu uslu yataklarında akarlar. Azalırlar, çoğalırlar. Mecralarında akarken, hırçınlıklarını tahayyül etmek güçtür. Mecralarının dışına çıktıkları zaman, nerede ne yapacakları belli olmaz. Düz giderler, kıvrılır giderler. Adeta, raks eder gibi. Her hallerini bilirim. Yorulmak, durmak, dinlenmek bilmezler. Ama, hep bir yere giderler. Ummana..."[151]

Dönüp dönüp, adres göstererek, yine sinematografik betimlemelerle ve tabii canlı yurt bilgisi teferruatıyla, "nehir bilmecesinin" zorlu tezahürlerini anlatır. En canlı resim şu: "Salihli'ye takriben 20-22 km mesafedeki tesisin altında bir Adala regülatörü vardır. Bu regülatörde yazın su 500 litreye, yarım metreküpe iner. Ahali pamuk tarlalarını sulamak için birbiriyle dövüşür. Kışın ise, sel olur. Adala'dan tâ Horozköy'e kadar olan bütün bu ova dolar. Ve o Horozköy, Muratlı mıntıkalarındaki Emriâlem boğazı şişenin ağzı gibi çalışır ve boşaltmaz gelen suyu; ovalar, köyler sular altında kalır. İdareciler, halk koşuşur; insanlar ağaçların üstüne çıkar hayatlarını kurtarmak için. Bu seylaptır, feyezandır, seldir, bataklıktır, susuzluktur." Başka bir konuşmada, Beyşehir Gölü'nün suları taşınca "kendisine bir yol bulup", derelerle birleşip Konya Ovası'na dökülürken bataklıklar meydana getirişini anlatır. Bir başka konuşmasından, Manisa havalisindeki su baskınlarının canlı bir tasviri: "Çay gelir basardı, her tarafı perişan ederdi. Bu mevsimde, bilhassa Şubat'ın 15'i civarında bir şişe gibi Gediz Ovası su dolardı. Şişe nasıl dolarsa, öyle dolardı. Ondan sonra dombazlarla ekmek götürürdük köylülere." Bir keresinde de, Tokat'taki Behzat Deresi'nin gazabından ders çıkarır: "Türkiye'nin pek çok yerinde 'Behzat Deresi' var; ismi şudur, ismi budur. Çünkü Türkiye'de yerleşimler, derelerin üzerine kuruludur ve doğanın şakası yoktur."[152] – Unutma-

150 D-1994: 21.

151 D-2005a: 25; D-2005b: 307.

152 D-1994: 19, 23; D-2005a: 241; D-2005b: 79.

malı: Bunu söylerken (1997) cumhurbaşkanıdır ve Türkiye'deki yerleşimlerin planlanmasında yıllarca söz sahibi olmuştur...

"Mühendis ve su mühendisi bu gazabı ışığa, o gazabı berekete, o gazabı insanlığın mutluluğuna çevirmenin adıdır," Demirel'in kitabında. Su mühendisi "selin bataklığa dönüştürdüğü araziyi verimli hale getirme, taşkını lazım olduğu zamana saklayabilme" işini becerecek, "tabiatı düzenleme hadisesini" gerçekleştirecektir.[153] 1966 Haziran'ında Keban Barajı'nın temeli atılırken onun şerefine imal edilen slogan ne der? "Bir Süleyman [Şah]'ı Fırat boğdu/ Bir Süleyman geldi Fırat'ı boğdu."[154] 1977'de Urfa tünelleri temel atma töreninde, bu ontolojisine ve "tabiatı düzenleme hadisesine" mitolojik bir taç takar: "Toprak suyun yanına gitmez. Varsa, su toprağın yanına getirilir. İşte onu yapıyoruz. Toprağın yanına su getireceğiz. Ta Erzurum yaylalarından, Palandökenlerden kopup gelen kar suyu, Urfa'nın, Mardin'in, Diyarbakır'ın, yurdun bu güzel köşesindeki topraklara sevdalıdır. Asırlar boyu sevdalıdır. Efsanedeki gibi..."[155] 1999'da Kırıkkale Üniversitesi'ndeki konuşmasında, Kızılırmak'ın "kızıllığının gitmiş" olmasıyla övünür: "Benim jenerasyonum, Kızılırmak'ın ne kadar tahripkâr ve Türkiye'nin etrafına ne kadar zarar verir nehirlerinden biri olduğunu bilir. Kızıllığı gitti; çünkü Cumhuriyet üstüne Hirfanlı Barajını yapmış elektrik çıkarıyor... Yani bu sessiz sedasız, ama bazen de çok gürültülü, ama mutlaka Anadolu'nun topraklarını söküp Karadeniz'e götüren Kızılırmak'ı ehlileştirmiş."[156]

Hayatın varoluşsal anlamı olarak doğayla baş etme cehdi, Demirel'in su ontolojisinde de kendini gösteriyor. Doğanın kuvvetlerini zapt etmeye çabalamak, ama bunu onların gazabını bilerek ve o muazzam kudrete hürmeti esirgemeden yapmak... İnsanı, tabii bilhassa mühendisi, mitolojik trajedi kahramanı gibi tahayyül edebilirsiniz bu hikâyenin içinde. 1998'de 23 Mart Dünya Su Günü'nde "Su, bolluğun ifadesi olmaktan çıkmıştır; kıtlığın, nedretin darlığın ifadesidir," sözlerini de,[157] o 'trajik bilinç' içinde düşünmeli.

Demirel, barajlar için dile yerleşmiş "kelepçe" teşbihini –bazen "altın kelepçe"– sık kullanır. İrili ufaklı akarsu kaynaklarının üretken kılınmasına, 'boşa akıtılmamasına', bitmeyen, şehevî bir ilgi duymuştur. 1976'da bir Karadeniz gezisinde, bu bol yağmurlu bölgelerde "ahalinin derelerinden canı yandığı için şikâyet" etmesindeki ("Türkülere bile girmiştir," der) paradoksa dikkat çeker. Bu coğrafî koşullarda su kaynaklarının değerlendiril-

153 D-2005b: 189; D-2005a: 14.

154 1990'larda bir ziyaretinde bu slogan yeniden dillendirilecek (Suver, 2020: 254).

155 D-1994: 7.

156 *Bilim Yolu*, 2004: 384.

157 D-2005b: 152.

mesinin Japonya'daki "çok güzel tatbikatı"na özenir.[158] 1978 sonlarında 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı konuşmasından, bir 'kadri bilinmeyen akarsularımız' ağıtı: "Bugün bizim devletimiz Zap Suyu üzerindeki imkânları bilmez... Bugün bizim devletimiz Çoruh Nehri üzerindeki imkânları bilmez, bizim devletimiz Samsun'dan Sarp'a kadar sahildeki Karadeniz suları ki, fevkalade enteresan sulardır, bunların üstündeki imkânları bilmez. Akdeniz sularındaki imkânları bilmez, Susurluk üzerindeki imkânları bilmez, bir Kura nehri üzerindeki imkânları bilmez... Filyos üzerindeki imkânları bilmez..."[159] Buradaki "fevkalade enteresan sular" ibaresindeki heyecanın altını çizelim.

Çok sonra, 2002 Mayıs'ında Karadeniz ve Akdeniz'in "suları bol" "küçük sular"ının potansiyelinden bahsederken şerh düşer: "Ama, bunların geliştirilmesine geldiğiniz zaman, karşınıza çevre çıkacaktır" – bu nedenle, "iz'anlı olmak" gereğini vurgular.[160] Demirel, olanca kalkınma şehvetiyle, yine de suyun ve tabiatın gazabından sakınıyordur sanki. O yılın sonunda kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı, bu "küçük sular" üzerindeki hidroelektrik santrali (HES) inşaatlarını tam anlamıyla iz'ansız bir furyaya dönüştürecek; büyük barajlar yerine nehir tipi küçük ölçekli HES'leri esas alan bu yeni hidro-enerji stratejisi, asla çevre-ekoloji kaygısı veya suyun gazabıyla ilgili bir korku gütmeyecekti.[161]

*

Bu kısmı bağlarken. Demirel'in su ontolojisini ve akarsuların gazabına dair heyecanını, Machiavelli'yi hatırlayarak düşünelim. Modern siyasetin büyük düşünürü, *Prens*'te *fortuna*'yı, yani bahtı/talihi/fırsatı, –Türk 'devlet geleneğine' uyarlarsak devlet kuşunu, *kut*'u– sele seylapa benzetmemiş miydi? *Fortuna*, "Yatağından taşarak ovaları basan, ağaçları, yapıları deviren... azgın bir ırmağa" benziyordu ona göre; Prens'i Prens yapan, bu baskınların teşkil ettiği belirsizliği bilmek ve ona önlem almaktı.[162] Velhasıl Prens, azgın nehirlerin cilvelerine hazırlıklı bir mühendis gibi olmalıydı – ya da bazen, o mühendisin kendisi! Siyasi hayatı boyunca ona atfedilen "Makyavelizmin" en güçlü parladığı uğrak, belki burası...

158 D-2005a: 253.

159 D-1978c: 93-94.

160 D-2005b: 347.

161 2003'te verilen HES üretim lisansı 73 iken, 2008'de bu rakam 143'e, 2011'de 2 binin üzerine çıkmıştır. Aksu, Erensü, Erdem, 2016: 398. (Zikredilen kitap, bu su-enerji siyasetinin, "kirletmenin" ve "tüketmenin" ötesinde suyla ilişkinin doğal, toplumsal ve manevi bağlamını parçalayan etkilerini ortaya serer.)

162 Machiavelli, 1999: 218 – Machiavelli'nin bu benzetmesinin yorumu: Özmakas, 2019: 296.

DP iktidarı, 1950'lerin ikinci yarısını gitgide derinleşen bir krizle geçirdi. 1950'lerin ilk yıllarındaki tarımsal üretim ve ihracat konjonktürünün düşmesine rağmen yüksek dış borçlanmayı ve enflasyonu göze alarak iktisadi büyümeyi zorlaması, krizin iktisadi yanıydı.[163] Yerli ve uluslararası sermayenin, 'artık' bir ekonomik planlama ister hale geldiğine değinmiştik. Bunalan hükümet, zaten iktidarını ilk yıllarından sonra yönelmeye başladığı otoriter-baskıcı icraatı koyulttu. CHP iktidarının otokrat tutumuna karşı "milli iradeyi" temsil ediyor olmaya dayandırdığı meşruiyetini, yargıyı da emri altına alan bir umumî vekâletnameye çevirdi. Baskılara rağmen şehirlerde protesto gösterileri yoğunlaşmaktaydı. Uluslararası desteğini kaybetmiş, yönetme krizine düşmüş hükümet; ordunun maddi-manevi itibar kaybına uğramasının hoşnutsuzluğuyla da hareket eden ve gelişen toplumsal muhalefetin meşruiyetine tutunan ('el koyan') bir cuntanın düzenlediği darbeyle 27 Mayıs 1960'ta devrildi.

Darbeden sonra DP'lilere dönük revanşist bir atmosfer oluşacak, çok sayıda DP yöneticisi hapsedilecek, olağanüstü mahkemeler kurulacak, Başbakan Menderes ve bakanları Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu idam edileceklerdi. Bir Kurucu Meclis'in hazırladığı yeni Anayasa'nın 9 Temmuz 1961'de kabulünün ardından, büyük ölçüde CHP lideri İnönü'nün kararlı tutumunun da katkısıyla, hemen o yılın Ekim'inde seçimler yapıldı ve parlamenter rejime dönüldü. Ancak "ihtilâlin" yarıda kaldığı kanaatinin nefesi tükenmeyecek, ordu içinde cuntacı oluşumlar varlığını sürdürecekti.

Demirel, 1975'te yaptığı bir değerlendirmede, 27 Mayıs'a giden yolu "kalkınma hamlesinin demokrasi ile yürütülen idareyi zorlaması", "uzun yıllar memleketi idare etmiş bulunan... hırçın, tahammülsüz" CHP'nin "memleketi idare edilemez hale getirmekte başarı kazanmış" olması ve iktidarın çaresizlik içinde aşırı tedbirlere başvurmak zorunda kalmasıyla özetler.[164] 27 Mayıs'ı milli iradeye tecavüz olarak görmüştür. Siyasete, 27 Mayıs atmosferinde "devrik, düşük" diye sıfatlandırılan DP'nin misyonunu sürdürmeye aday Adalet Partisi'nde girecektir.

DSİ'ye veda

27 Mayıs 1960 günü Demirel barajlarla ilgili bir uluslararası kongre ve İspanya'nın kırsal sulama sistemini inceleme amacıyla Madrid'de bulunuyordu. O sırada Madrid Büyükelçisi olan Suat Hayri Ürgüplü, sohbet ettiği "Sular İdaresi genel müdürü"nün, DP hükümetiyle ilgili basında çıkan "katliam, yolsuzluk vs. haberlerinin abartılı, hatta asılsız olduğunu" söylediğini nak-

163 Keyder, 2014: 166-168.

164 D-1977: 35.

leder.[165] Demirel, Milli Birlik Komitesi (MBK) adını alan cuntanın Bayındırlık Bakanlığı'na atadığı Karayolları Genel Müdürü Daniş Koper'e telgraf çekip istenirse hemen döneceğini bildirdi, toplantıyı izlemek üzere kalması istendi.[166]

10 Haziran'da Türkiye'ye döndü. İTÜ'den üç alt devresi, mühendis-işadamı İdris Yamantürk ziyaretine gittiğinde, makamında sadece bir sekreterin durduğunu, "kapıda bekleyen bir tane adam" olmadığını hatırlar. "İhtilâle karşı meşru zeminde mücadele" gereğinden söz etmişler, "tereddütlü bir dertleşmeleri" olmuş.[167] Bakan Koper Demirel'e görevini sürdürmesini önerdiyse de, "Bizi eski devrin adamı bilirler... her devir kendi adamıyla çalışmalıdır" gerekçesiyle istifasını verdi. "Sevgili vatanımın ümranı için DSİ rumuzu ve ruhu etrafında hepinizi birleştiren bir aşkın hatırası, benim yegâne ve pek kıymetli varlığımdır" mesajıyla personele veda etti.[168]

Asker

Devlet görevi nedeniyle askerlik görevini erteleyen Demirel, istifa edince "asker kaçağı" durumuna düşmüştü. Ankara Merkez Komutanlığı'nda gözaltına alındı. Acaba bu muamelede, "yetkililerden" kiminin DP ileri gelenlerine diş bilediği, kiminin de göze girmek için eziyet ettiği darbe ortamının payı olmuş muydu? O sıra başbakanlık müsteşarı mevkiinde darbenin fiilî lideri sayılan, 13 Kasım'da tasfiye edilecek olan Albay Alparslan Türkeş, ileriki yıllarda ona kelepçe takılmasına kendisinin mani olduğunu ileri sürecek.[169] Daha sonralarıysa, bir dönem komutasında asteğmen olarak bulunan DSİ'li Talat Çağman'ın kendisini ziyaret ederek, Demirel'in serbest bırakılması dileğinde bulunduğunu anlatacak. Türkeş, adını ilk kez duyduğunu söylediği Demirel'in behemehal birliğine teslim olması koşuluyla bırakılmasını sağlamıştır anlattığına göre. Bir başka iddia, başbakanlık müsteşarlığında Türkeş'in yardımcısı olan emekli yarbay Hikmet Aslanoğlu'nun, Demirel'in serbest bırakılması için Türkeş'in tavassutunu istediği yönündedir.[170] DPT'li Günal Kansu ise Milli Savunma Bakanı Fahri Özdilek'in müdahalesiyle Demirel'in tecilinin kaldırılarak yedek subaylığına başladığını yazar.[171] Her halükârda, Demirel için tavassutta bulunan çoktur!

Yedek subay okulunda, kendisinden az bir süre önce teğmenliğini almış olan İTÜ'lü arkadaşı Turgut Özal'dan ihtimaller hesabı ve istatistik dersleri

165 Ekşi, 2020: 243.

166 Turgut, 1992: 163.

167 Yamantürk, 2014: 226

168 D-2005a: 133.

169 1 Ekim 1965. Akt. Sanlı, 2019: 352-353.

170 Suver, 2020: 16. Aslanoğlu, 1973-1979 arası AP Balıkesir senatörü olacaktır.

171 Kansu, 2004: 79.

Kara gözlüklü teğmen.

aldığını biliyoruz.[172] Sonra, komutanlığını Kenan Evren isminde bir kurmay albayın yaptığı Ankara Ordu Donatım Okulu (Ordonat) Ana Tamir Fabrikası'na sevk edilen Demirel'in endamına uygun kıyafet bulunamamış, bir-iki gün Dikimevi'nden üniforma gelmesini beklerken sivil gezmiş. 'Resmî gazetecisi-tarihçisi' Hulusi Turgut, bu nedenle "torpilli zannedildiğini" yazıyor.[173]

Plancı

Talat Çağman, Demirel için iki defa daha Türkeş'e ricaya gitmiş. İlkin, Ankara'da kalması için, ikincisi kıta hizmetini yeni kurulmakta olan Devlet Planlama Teşkilatı'nda (DPT) yapması için.[174] İkisi de hallolmuş.

Demirel "teğmen demirini" taktıktan sonra, yine iyi İngilizcesi nedeniyle, Genelkurmay Araştırma-Geliştirme Dairesi'ne alınmıştı. Bu arada askerliğini DPT'de çalışarak yapmak üzere daha önce devşirilmiş olan Turgut Özal, planlama çalışmasına uygun bir mühendis olarak Demirel'i üstlerine önerdi. 1961 yılı başları... DPT'ye çağırılan Demirel, Müsteşar Şinasi Orel'e, sadece uzman olarak çalışabileceğini, idarî görev almayacağını söyledi. Her vesileyle, yeni devrin (27 Mayıs'ın) adamı olmadığını tebarüz ettirmeye çalışıyor... DPT'de uzman olarak çalışmaya başladı. Bir yandan da yine DPT gibi yeni

172 Donat, 1987: 476.

173 Turgut, 1992: 168.

174 Arslan, 2019: 46-47.

kurulmakta olan Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde (ODTÜ) su mühendisliği dersleri veriyordu. Terhisine kadar, 1 yıl kadar süren DPT uzmanlığı mesaisinde "canlı kütüphane" gibi istatistikler 'söylemesiyle' şaşkınlık uyandırdığı aktarılıyor. Ancak üretim projeksiyonlarında "large düşünme" baskısıyla tahminleri fazla yukarı zorlamakta ısrar etmesi, rahatsızlık yaratmış. Fıstıkî renkli elbisesiyle, kâğıtlar, dosyalarla darmadağınık masasının üzerinde purosunu yakmak için çakmağını arayışıyla hatırlanıyor.[175]

Yeni devire mesafe koyuşunun başka örnekleri de var. Günal Kansu, terhisine kısa süre kala bir sektör çalışmasıyla ilgili çıktığı gezide her uğradığı yerde AP örgütlerini ziyaret ettiğini ve DPT'nin plancılık anlayışını eleştirdiğini aktarıyor. DPT'deyken, DP dönemindeki bazı baraj ihalelerindeki netice çıkmayan yolsuzluk iddialarıyla ilgili dosyaların kapatılması için usulen ifadeye çağırıldığında; davanın neticede siyasi olduğunu söyleyerek, "genel olarak yüklenmek istenen suçların mahiyeti hakkında konuşmak istediğini" belirtmiş ve buna gerek olmadığı söylenerek müdahale edildiğinde de ısrar etmiş. Soruşturma Komisyonu Başkanı Erhan Bener, Demirel'in mahkemeye tam vaktinde, çantasında bir sürü dosyayla geldiğini, "kibar bir İstanbul şivesi" ile konuştuğunu hatırlar. Hakkında "bu adam gerçek bir laf üreticisi" notunu verirken, davranışındaki "yürekliliği" de takdir eder.[176]

*

Demirel'in eski devire sadakatini göstermesinin bir alâmeti de, aldığı idam cezası MBK tarafından ömür boyu hapse çevrilen Celal Bayar'ı Kayseri Hapishanesi'nde ziyarete gitmesi. Bayar, onun hakkında "bizim devrin Su İşleri Umum Müdürü" sıfatını ilkin bu ziyaretler vesilesiyle kullanmış – küçümseme maksadı taşımadan: "Sevdiğim ve takdir ettiğim değerli bir gençtir." 30 Eylül 1962 tarihli notuna göre, uzun uzun sohbet etmişler, "Mursallı köyündeki çeşmeyi –arzu edersem– yapacağını temin ve beni teselli etti. Arzularımı söyledim," diyor. İki ay kadar sonra 5 Aralık'ta eşine mektubunda da, "Mühendis Süleyman Demirel, beni görmeye geldiği zaman, bu işi ele alıp tamamlayacağını söyledi ve vaidde bulundu," diye yazmış: "Kendisiyle görüşüp fikrini almak, parasını vermek şartıyla işi tamamen ona bırakma da mümkün olur."[177]

DP devrinin Su İşleri Umum Müdürü Mühendis Süleyman Demirel'in, yarım kalmış bir çeşme projesinin ikmalinden çok daha fazlasıyla meşgul olacağını göreceğiz.

---

175 Kansu, 2004: 78-80; Turgut, 1992: 177.

176 Arslan, 2019: 49; Turgut, 1992: 172-174.

177 Bayar, 1999: 88 ve 331. Celal Bayar, Milli Mücadele sırasında bir süre kaldığı Ödemiş'e bağlı Mursallı köyüne 1957'de bir anıt-çeşme yaptırmak istemiş ancak para temin edilemediği için iş sürüncemede kalmıştı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İkbal

1965-1969 dönemi, Demirel'in altın çağıdır. Siyasete girdikten kısa süre sonra partisi tek başına iktidar, kendisi başbakan olmuş, hızlı bir kalkınma ve modernleşme döneminde hükümet etmiştir. Bu bölüm, bu ikbal hikâyesinin etrafında, Demirel'in ideolojik söylemini teşrih etmeye odaklanacak. Onun için, çok uzundur!

Morrison

Emekliliğe hazırlanan DPT Müsteşarı Şinasi Orel'in, 1962 yılı başında askerlik hizmeti sona eren Süleyman Demirel'e halefi olmasını teklif ettiği aktarılır. O tarihte parlamenter düzene dönülmüş olsa bile ordunun siyaset üzerindeki denetimi sürüyordu ve "kuyruklar" denilen DP devamcılarıyla ilgili 'devletin tepesi' hâlâ müteyakkızdı. Yani böyle bir teklif gerçekten yapıldıysa, Demirel'in o tepelerde fevkalade müsaadeye mazhar olduğunu düşündürtür... Rivayete göre Demirel bu teveccühe teşekkür edip "devir benim devrim değil" diyerek, devlet hizmeti yapmayacağını söylemiş.[1]

Demirel, sanayileşme cehdindeki ülkelerde büyük altyapı projelerinde uzmanlaşan Morrison-Knudsen firmasının Türkiye temsilciliğini alarak girişimcilik hayatına girdi. Muhtemelen DSİ yöneticiliği ve Amerika seyahatleri sırasında kurduğu ilişkilerin semeresiydi bu iş. Morrison-Knudsen adına üstlendiği bazı ihalelerdeki şaibe iddiaları, siyasete girdikten sonra Demirel'in peşinden gelecektir. Bunlardan biri, Ereğli Demir-Çelik'in bazı tesislerinin yapımıyla ilgili gümrükten muaf olarak yapılan ithalatta yolsuz-

1 Kansu, 2004: 105.

luk suçlamasıydı. 1970'te Doğan Avcıoğlu'nun *Devrim* gazetesi, bu dosyanın 1966'da kapatılmasında, halen CHP genel sekreter yardımcısı olan bir CHP'li hukukçunun yardımı olduğunu ileri sürecektir – bu hukukçu, Demirel'in bütün diğer muhalif üyeleri çıkardığı ODTÜ Mütevelli Heyeti'nde konumunu korumaktadır.[2] Bir de, ODTÜ kampüsü su tesisi inşaatı ihalesi konusu vardı. Hem öğretim görevlisi olduğu için ODTÜ'den ihale almasını engelleyen yönetmelik engelinin aşılmasıyla, hem de "normal kârın" üzerinde kazanç elde etmesiyle ilgili ithamlar vardı. *Yön* dergisi, 1965'te bu olayı "İşte Yılın İfşaatı! S. Demirel Nasıl Milyoner Oldu?" başlığıyla manşete çıkardı.[3] Uğur Mumcu 1975'te *Yeni Ortam*'da bu ihaledeki bariz 'göz yummaları' belgeleriyle ikna edici bir şekilde yeniden gündeme getirecek, o sıra yine başbakan olan Demirel tekzip yollayacak, bunun üzerine Mumcu 1964'te Üniversite İnşaat Dairesi'nin "üniversitenin başına bela edilen kusurlu tesis"ten yakınan raporunu yayımlayacak.[4]

Tâ 1992 Mart'ında da, Erzincan depreminde yıkılan SSK hastanesinin müteahhidinin Demirel olduğu gündeme gelecektir. Demirel, o sıralar siyasete girince ihaleyi başka bir şirkete devrettiğini söylerken 'bardağın dolu yanını' göstermeden edemeyecek: "29 sene sonra eğer inşaatın bir kısmı çökmüşse onu yapana izafe etmezler. 29 sene durmuş çünkü."[5]

1990'ların başında Turgut Özal, Demirel'in Morrison'u temsilen katıldığı Keban baraj ihalesini alamadığını, bu nedenle kendisine, yani Elektrik İşleri Etüd İdaresi'ndeki eski arkadaşına da çok kızdığını ileri sürecek.[6]

Morrison adı, siyasete girdikten sonra sol muhalefet nezdinde Süleyman Demirel'in adına yapışan bir sıfat olacak; dönemin coşkun anti-Amerikanizmi içinde, onu bir 'Amerikan bendesi' olarak teşhir etmenin sloganına dönüşecek.

Bir yandan da, 1963'e kadar, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde (ODTÜ) inşaat mühendisliği bölümünde ders verdi Demirel. İlk yıl "Su kaynaklarının geliştirilmesi" dersi. İkinci yıl "Barajlar, kanallar ve su yapıları" dersi. ODTÜ, 1956'da, biraz Orta Doğu çapında Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin alternatifi olma iddiasıyla, biraz da Başbakan Menderes'in ilişkilerinin bozuk olduğu ("kara cüppeliler" dediği) İstanbul ve Ankara üniversitelerine bir alternatif oluşturma saikiyle kurulmaya başlamıştı.[7] Amerikalı akademisyenlerce biçimlendirilmiş, "Amerikan tarzı" bir teknik üniversite ola-

2 *Durum*, 3 Şubat 1966; *Devrim*, 13 Ocak 1970. Adı verilmeyen siyasetçi Turan Güneş olmalı.

3 Gevgilili, 1987: 261; *Yön*, sayı 96 (29 Ocak 1965).

4 Mumcu, 1997: 21-24, 83-84, 87-90.

5 Bildirici, 2000: 289-290.

6 Barlas, 1996: 45-46; Birand ve Yalçın, 2001: 542.

7 Bürkev, 2016: 26-33, 63.

rak, Demirel'in kendini rahat hissettiği bir ortamdı. (1960'ların ikinci yarısındaysa ODTÜ Amerikan emperyalizmine karşı sol muhalefetin canlı merkezlerinden birine dönüşecek.) Demirel'den ODTÜ'de ders alanlar, "kendine özgü bir İngilizcesini", bilgi birikimini, "istediğin notu vereyim, önemli olan öğrenmek" telkininde bulunduğunu hatırlarlar. "O günkü kafası ortanın solunda" olduğu için Demirel'e önyargılı yaklaşan Mahir Barutçu, şaşırdığını anlatır: "Karşımızda, son derece medeni, lisanı fevkalade, konulara son derece hâkim, insani tarafı son derece güçlü, felsefe konuşan, tarih konuşan, her konuda hepimizle çok iyi diyalog kuran bir hocayı görünce, çok etkilendik."[8]

Demirel'i o aralar mühendis-müteahhitlikten gayet memnun, siyasete mesafeli gösteren kareler var. Bu karelerden birini, dönemin İTÜ rektörü Hikmet Binark, TÜBİTAK Bilim Kurulu olarak Ankara'da Karpiç Lokantası'nda Süleyman Demirel'e rastladıklarında fotoğraflamış. Birlikte otururlarken, Kurul üyelerinden yine İTÜ'lü Mustafa İnan, eski öğrencisine "Yahu Süleyman, duydum ki sen siyasete atılacakmışsın. Sakın ha! Ben seni akıllı bir adam bilirim," tembihinde bulunmuş; Demirel gülümseyerek "Böyle bir şeyi benden umar mısınız hocam?" cevabını vermiş.[9]

Sonraları, o sıra AP'ye girmesini önerenleri "İş tatlı tatlı sürüyor, para pul da kazandık; kazanmaya devam ediyoruz" mülahazasıyla geri çevirdiğini anlatacak Demirel.[10] Siyasete girmese, çok zengin –bir keresinde "Karun kadar", bir keresinde "Vehbi Koç kadar," der!– olmuş olacağına şaka yollu hayıflanacak.[11] Sadece zengin olma imkânını değil, "sevda derecesinde benimsediğini" söylediği mühendisliği bırakmasını,[12] hep büyük fedakârlık olarak takdim edecek.

Siyasete giriş

Demirel, siyasete uzak durduğunu söylediği kadar, arka planda AP'nin kuruluşunda doğrudan rol oynadığını da söylemiştir! "Bütün gövdesiyle, gönlüyle ve kafasıyla hadisenin içinde olduğunu", tüzük ve programın yazımına katıldığını, partinin kuruluş sürecindeki birçok önemli toplantının evinde yapıldığını anlatmıştır.[13]

---

8 D-2005b: 527, 536, 540-541.

9 Atay, 2020: 231. Mustafa İnan Türkiye'nin öncü bilim insanlarındandır. Oğuz Atay'ın *Bir Bilim Adamının Romanı* kitabı (1975), onu anlatır.

10 Sedat Ergin'le mülakat, *Hürriyet*, 17 Mayıs 1995.

11 CA-3: 331; CA-4: 56.

12 Arzık, 1985: 93.

13 Turgut, 1992: 185, 215; Birand ve Yalçın, 2001: 30; CA-3: 330.

Kardeşi Şevket Demirel'in AP il başkanı (aynı zamanda ticaret ve sanayi odası başkanı – kısaca "Isparta'nın küçük kralı" idi) oluşunun, "Demirel soyadının AP'nin kuruluşu harcına katılmasını" sağladığı da söyleniyordu.[14]

11 Şubat 1961'deki DP'nin siyasi misyonunu sürdürmek üzere kurulan AP'nin hazırlık çalışmalarının yürütüldüğü muhitlerde 'gezinirkenki' ruh halini Demirel yıllar sonra şöyle resmeder: "Fevkalâde münkesiriz [kırgın], dolaşıyoruz. Bir grup arkadaşımız var. Sayın Özal da onların içindedir. Akşamları oturuyoruz, kesiyoruz, biçiyoruz, dünyaya şekil veriyoruz." Takip ediliyorlar söylediğine göre; "Birkaç defa evin penceresinden adamlar kovaladık."[15] Bu dolaşmalara dair başka tanıklıklar da var. Parti kurucularından Mehmet Turgut, 1960 yılı sonlarına doğru bir haftasonu öğleden sonra, Maltepe'deki evine iki yedek subay mühendisin geldiğini yazar. Biri "kısa boylu, şişman ve son derece rahat", diğeri "uzun boylu, şişman, çıplak kafalı, ürkek tavırlı"dır. İlki Özal, ikincisi Demirel. "Uzun boylu mühendis"in, gelişmelerin gerisinde kaldığı için "komplekse kapıldığını" gözlemiştir Turgut; "iyi izlenim verme gayretindedir; eski DP'lilerle ilgili hatıralarını" anlatmıştır.[16] Muharrem Ergin'e bakılırsa, kısa boylu mühendis, uzun boyluya o sıralar "yarın Türkiye'nin başbakanı sen olacaksın, buna hazırlan" telkininde bulunuyordur.[17] Milliyetçi-muhafazakâr işadamı İdris Yamantürk, Demirel'e popülarite potansiyelinden ötürü yanaştıklarını hatırlar: "Süleyman Bey kolay meşhur edilebilecek birisi idi." Hatta henüz 1960 Haziran'ında Demirel'e bunu açmıştır: "Bizim bu işi yürütebilmemiz için, bizi silahla vuranları reyle sırtlarını yere getirmek için kolay meşhur edebileceğimiz birine ihtiyaç var. Bana göre de bu adam sizsiniz. Biz sizden iyisini bulamayız," demiş, "ümit ediyorum ki bize ihanet etmezsiniz," diye de eklemişti![18]

Naz safhası

AP kurulduktan sonra Maltepe'de Cahit Okurer'in evinde akademisyenler, mühendisler, hekimler ve "tanınmış bir şair" bir araya gelip AP'ye girme fikrini tartışmış, Mehmet Turgut'a bakılırsa "uzun boylu mühendis" girmeme yanlısı tavır almıştı.[19] Demirel'in çizdiği resim, arka plandaki etkisi-

14 Turgut, 1993: 107; *Durum* 17 Şubat 1966. Demirel başbakan olduktan sonra Isparta umur görürken, komşusu Burdur'da ihmal edilme burukluğu hissedildiği söylenir; hatta 1969 Ağustos'unda burada yaptığı bir konuşmada "yatırımlar-hizmetler" yerine Amerikalıların aya gidişinden söz ettiği aktarılır (Turgut, 1993: 143).

15 Sedat Ergin'le mülakat, 17 Mayıs 1995, *Hürriyet*.

16 Turgut, 1993: 212-213.

17 Ergin, 1975: 270. Ergin'le Beşinci Bölüm'de, 1970'lerde Milliyetçi Cephe hükümetlerinin kuruluşunda Aydınlar Ocağı'nın etkili üyesi olarak tanışacağız.

18 Yamantürk, 2014: 225-228.

19 Turgut, 1993: 280-281. 1961-1968 arası AP İzmir senatörü olan Okurer, milliyetçi-muhafazakâr camiada saygın bir "ağabey" idi.

nin sürdüğüne dair bir resimdir. Parti yöneticilerine, referandumda "Anayasa'ya evet oyu propagandası yaparsanız bitersiniz," dediğini aktarır.[20] Referandumda çıkan %38,2 hayır oyu, AP'nin özgüvenini artırdı. 15 Ekim'de yapılan genel seçimlerde siyasi mirasını sürdüren Adalet Partisi (AP) %34,8 oyla 2. parti oldu ve hiçbir parti çoğunluğu sağlayamayınca CHP'yle birlikte koalisyon hükümeti kurdular. (AP, yedi ayı bulmadan, 1962 Haziran'ında hükümetten çekilecekti.) Demirel 10 yıl kadar sonra bu seçimde AP'nin gördüğü teveccühü, öncelikle parlamenter sistemde sebat eden bir pragmatizmin işareti sayar: "Türk vatandaşı inkisarı başka bir deyimle kendi kaderine küsmeyi, 'kendisini mağlup olmuş saymayı' çare olarak görmüyor... 'Bir daha deneyelim, belki işler,' diyor... 'belki işler' düşüncesinde de akılcılık mevcuttur."[21]

Ancak AP'nin başarısı, karşı cenahta, 27 Mayıs müdahalesinin yarım, 'terbiyevî' etkisinin eksik kaldığına ilişkin bir hoşnutsuzluk ve reaksiyon doğurmuştu. Bütün parti liderleri Çankaya'ya çağırılarak Cumhurbaşkanı Orgeneral Gürsel'in huzurunda 27 Mayıs Devrimi'ne bağlılıklarını bildirmeleri istendi. "Silahlı Kuvvetler Birliği" cuntasının yeni bir darbe girişimi, böyle engellendi. (1962 ve 1963'te Talat Aydemir cuntasının iki darbe girişimi olacak.) Cumhurbaşkanlığına aday çıkan ve seçilecek çoğunluğa sahip görünen AP senatörü Profesör Ali Fuat Başgil açık tehditle caydırıldı ve senatörlükten istifa ederek yurtdışına gitti. Kısa Boylu Mühendis'in ağabeyi Korkut Özal, Başgil'in istifa haberi gelince Demirel'in çevresindekilere "Of, bu iş bitti," dediğini anlatır.[22]

Anlaşılan siyasete girme hevesi düşmüş, biraz 'nazlanıyor' görünen Uzun Boylu Mühendis'i ikna etmeye dönük çabalar sürer. 1962 yılı başlarında, AP'nin parlak genç siyasetçilerinden Ferruh Bozbeyli, Mehmet Turgut ve İstanbul milletvekili Şahabettin Orhon'la beraber Demirel'i "partiye kazanmak" için evine gittiklerini anlatır. Evde Bayar'ın, Menderes'le fotoğrafları, sehpanın üzerinde kitaplar, ziyaretçilere sanki bir dekor kurulduğu intibaı bırakmış, Orhon bu adamı gözünün tutmadığını söylemiştir.[23] Her ne ise, Demirel nihayet partiye üye olur.

Partiye üye olurken Menderes'in prenslerinden biri gibi takdim edilen Demirel, 30 Kasım 1962'de yapılan 1. büyük kongrede genel idare kuruluna en yüksek oyla seçilen üye oldu.[24] Nimet Arzık, AP'nin bu kongreden sonra düzenlediği kokteylde Demirel'le hemşerisi (ve iki yıla kalmadan parti içi raki-

20 CA-3: 331.

21 Gümüştekin, 1974: 21.

22 Birand ve Yalçın, 2001: 31.

23 Dağı ve Uğur, 2009: 191.

24 CA-3: 331; Dağı ve Uğur, 2009: 192.

bi) Sadettin Bilgiç'in halini bir sakillik içinde tasvir eder: "Sanki aynı terzinin makasından, lacivert giysiler içindeydiler... İkisi de, aynı anda önlerinden geçen uzun kayık tabaklara kafa kafaya eğilip, kürdanlarını, lop köftelere, isimsiz çerezlere batırıp çıkarıyorlardı, zıt kardeşler havasında."[25]

O yıl Demirel Kayseri Hapishanesi'nde DP'lileri ziyarete gitmektedir. Ziyaret yasağı olan Bayar'la görüşmek için Münif İslâmoğlu'nun yardımını ister, olmayınca selam gönderir. Neticede görüşebildiklerine İkinci Bölüm'ün sonunda değinmiştik. İslâmoğlu, Bayar'ın o aralar Demirel hakkında "geleceğin başvekili" imasında bulunduğunu hatırlar; bunu daha sonra Bayar'a hatırlatınca, "Ya öyle mi, şu halde ben ileriyi görmüşüm," cevabını almış.[26]

"Korktu kaçtı" mı?

Bu arada, Yassıada'daki olağanüstü mahkemede aldığı idam cezası MBK tarafından yaşı nedeniyle müebbede çevrilmiş olan DP'nin kurucu lideri ve eski cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın, sağlık gerekçesiyle tahliye edileceği anlaşılmıştı. AP Genel İdare Kurulu'nda Bayar'ın bulunduğu Kayseri Hapishanesi'ne bir "geçmiş olsun" heyeti gönderilmesi görüşülürken; Mehmet Turgut'un iddiasına göre, bu kararın ihtiyaten karar defterine yazılmaması önerisine Demirel şiddetle karşı çıkmıştı. Turgut, onun "korkup çekinecek insanların, aldığı kararın akıbetini göğüsleyemeyecek insanların zaten bu partide yeri yoktur" diye "fiyakalı bir konuşma ile yaylım ateşi" açtığını, Demirel'in 23 Mart'tan sonraki tavrını açığa düşürmek için özellikle vurgular.[27]

23 Mart 1963'te salıverilen Celal Bayar, Kayseri'den Ankara'ya büyük bir konvoyla geldi. Demirel'in söyleyişiyle, "fırtına gibi bir karşılamaydı."[28] 27 Mayısçı cephe, bunu büyük bir provokasyon kabul etti. Nitekim çok geçmeden Bayar tutuklanarak hastaneye yatırıldı. AP, bu "karşı-devrimci" hareketi tertiplemekle suçlandı. Demirel, yıllar sonra da, böyle bir niyetleri ve örgütsel güçleri olmadığını söyleyecektir. Anlaşılan, AP Gençlik Kolları'nın organizasyonda dahli vardı. Ertesi gün, 27 Mayıs'ın faillerinden biri sayılmanın meşruiyet ve moraliyle davranan, kısmen CHP'ye yakın, kısmen daha solculaşma eğilimindeki öğrenci hareketi Ankara'da 10 bin kişilik bir protesto gösterisi düzenledi.[29] Bu gösteriden dağılan bir grup, AP genel merkezine linç saldırısına kalkıştı.[30] Bu sırada genel merkezde bulunan Demirel, 3 yıl

25 Arzık, 1985: 91.

26 Koçak, 1991: 150-152.

27 Turgut, 1993: 196-199.

28 Birand vd., 2008: 85.

29 Alper, 2016: 198.

30 1990'ların başında bir söyleşide "Kalabalığın içinde kimlerin olduğunu da biliyorum," diyecek: "Onlar zaman zaman beni görür, mahcubiyet içine girerler." Birand vd., 2008: 86.

kadar sonra Denizli'de bir konuşmasında o anları şöyle anlatacak: "Geliyorlar, birtakım sokak adamlarını meydana çıkarıyorlar, benim içinde bulunduğum partiyi taşlatıyorlar. Ceviz gibi, yumruk gibi taşların Ankara'da... partinin camlarını ve çerçevelerini kırdıklarını dehşetle gördüm."[31] Çok daha sonraları, "devlet ricalini" aradıklarını, "Ne yapalım, halk galeyanı" cevabını aldıklarını aktaracak: "Anlaşıldı ki, biz bu taşlamayı yiyeceğiz."[32] Arkadaşlarına, binaya giren merkez komutanına "Burası müstemleke değildir. Buna niye engel olmuyorsunuz?" diye çıkıştığını anlatmış.[33]

Parti içindeki müstakbel hasımları Mehmet Turgut ve Sadettin Bilgiç ise, Demirel'in bu saldırı üzerine çok korktuğunu ve pes ettiğini anlatırlar. Turgut'a bakılırsa, Kayseri'ye heyet gönderilmesiyle ilgili, –"deftere yazmasak" diyenleri korkaklıkla suçlamış olduğu– kararın olduğu sayfanın karar defterinden yırtılmasını önermiştir. Turgut, olaydan sonra yapılan istişareden, özene özene, burlesk bir korkan-Demirel tablosu çizmiş: "Vücudunu saran ürpertili sıkıntıyı kovmak ister gibi omuzlarını silke silke kanepeye yayıldıkça yayılıyordu... Akı çok gözlerini yere dikmiş, ama nereye baktığı belli değildi. Bakışları ölü, renksiz ve ışıksızdı. Huzursuz, soğuk ve bön bön bakıyor, daha doğrusu görmeden bakıyordu. Ara sıra başını kaldırıp uzaklara bakmak ister gibi yapıyor, ama gözlerini diğerlerinin gözlerinden kaçırıyordu. Gözlerini nasıl saklayacağını, yüzünden okunacak şeyleri nasıl gizleyeceğini bilemez bir korkunun içinde idi... Zaman zaman elleri titriyor, yüz etleri seğiriyor, altdudağı sarktığından ağzı açılıyor ve yarı açık ağzından, arası açık üst dişleri ortaya çıkıyordu."[34] Dönemin popüler haftalık haber dergisi (CHP'ye yakın) *Akis*, 14 Ağustos 1965 tarihli sayısında, Demirel'in yine 1963 Mart'ında saldırıya uğrayıp tahrip edilen *Yeni İstanbul* gazetesini ziyaretinde, bir "geliyorlar!" haykırışının işitilmesi üzerine zemin kattaki büronun arka penceresinden "iri gövdesini" dışarı attığını yazacak. 'Korktu kaçtı' izleği, Demirel'le ilgili, sağda da solda da uzun süre tadı çıkarılmış bir izlek... Uzun süre basın müşavirliğini yapacak olan Turgut Yılmaz Güven, Demirel'in binada kalan beş yöneticiden biri olduğu, 'asıl başkalarının' kaçtığını yazar. Tâ 25 yıl sonra, Güneri Cıvaoğlu'nun "İslâmköylü Phoenix" yazı dizisinin bir bölümüne "Parti basılmış, herkes kaçmış, içeride ise Demirel kalmıştı" manşeti atılarak, bu konudaki "haksız suçlamalardan" söz edilecek; yani 12 Eylül darbesi sonrasında Demirel'in itibarını restore etme gayretinin bir izleği de yine bu hadise olacaktı.[35]

---

31 D-1966b: 130.

32 D-2006: 789.

33 Turgut, 1992: 200.

34 Turgut, 1991a: 209-212.

35 *Sabah*, 19 Haziran 1989; Güven, 1978: 3.

O günlerde Demirel'in arkadaşlarına hep beraber siyaseti bırakmayı önerdiğini aktaran Mehmet Turgut'u, Bilgiç de teyit eder. 25 Mart günü sabaha karşı birlikte evlerine geldiklerinde Sadettin Bilgiç'in babasıyla karşılaşınca, daha önce bunu konuşmadıkları halde Demirel ona "Amca, biz partiyi kapatmaya karar verdik. Elli sene daha bu memlekette demokrasi olmaz," demişti, ona göre. Ziyaretine giden partililere "50 yıl daha demokrasi olmaz" sözünü yinelemiş.[36] Aynı yılgın sözü Ferruh Bozbeyli de işitmiş Demirel'den. Ayrılmasının partide paniğe yol açabileceği endişesiyle ısrar etmişler ama "ne rica ne minnet" dinlemiş. "Sizin her birinizin maaşı var. Bana iş bile vermiyorlar mühendis olarak," demiş, 28 bin lira borcu olduğunu söylemiş. Destekçilerine göre ise Demirel'in kenara çekilme kararının sebebi, baskın üzerine çıkarılan "kaçtı" iftiralarıdır.[37]

Demirel 2 Nisan'da yapılan ilk parti toplantısına katılmadı, sonra da Genel İdare Kurulu'na müstafi sayılması dileğini iletti. Bilgiç bu başvurunun birkaç kere geri çevrildikten sonra Nisan sonunda müstafi sayıldığı kararının tebliğ edildiğini yazar. Demirel'in bu tavrını o zamanlar hiç eleştirmemiş olmalarını da bir cemile olarak kaydeder.[38] Demirel, 1,5 yıl sonra genel başkan seçildiği kongrede, "istifa müessesesini korkaklık addetmenin" yanlış olduğunu söyleyecek, yönetime "daha rahat çalışma imkânı" tanımak için ayrıldığını savunacak.[39] Çok sonraları, AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'yı çevresindekilerin 'senin yerine bu gelecek' diye dürttükleri, bu nedenle Gümüşpala'nın kendisinden rahatsızlık duyduğunu düşündüğü, bunun için siyasete ara verdiği açıklamasını getirecek. Galiba Gümüşpala, genel merkez baskınındaki tutumuyla ilgili "kuşkularını" da ima etmiş.[40] Mehmet Turgut, Demirel'in o sıralarda ayrılmasını meşrulaştırmak için partideki radikal gruba ("Hışımlılar") yanaştığını, ama bir yandan da Ilımlılar grubunu radikallerin partinin başına bela açacağını söyleyerek kışkırtmaktan geri durmadığını, dahası bir yandan da DP'lilere AP'yi askerlerin kurdurttuğu tezviratını yaptığını iddia eder.[41]

Bizzat bu tutumundan yaka silkenlerin, Demirel'in peşini bırakmadıkları anlaşılıyor. 17 Kasım 1963'te yapılacak yerel seçimlerde ona İstanbul belediye başkan adaylığını kabul ettirmek için uğraşmışlar. Faruk Sükan bunun için Demirel'i Karadeniz Ereğli'deki ofisinden alıp İstanbul'a getirmiş. Moda'da Zeki Rıza Sporel'in evinde müzakere etmişler, Vaniköy'de harap bir ya-

36 Bilgiç, 1998: 106, 110-111.

37 Dağı ve Uğur, 2009: 189-190; Güven, 1978: 3.

38 Bilgiç, 1998: 114, 128.

39 D-1968: 17.

40 CA-3: 332; Hulusi Turgut, 1992: 214; Birand vd., 2008: 89.

41 Turgut, 1993: 283. Hışımlılar grubuna, "Parti olayı" kısmında döneceğiz.

lıda Sadettin Bilgiç'le birlikte gecelemişler. Demirel aslında hiç düşünmediği halde nezaketen "Düşüneyim" diye bir süre oyaladıktan sonra reddetmiş.[42]

Demirel'in siyasete dönüşünü hızlandıran olay, AP'nin kuruluşunda orduya güven vermek için genel başkan yapılan emekli general Ragıp Gümüşpala'nın 6 Haziran 1964 günü ölmesi oldu. Yeni genel başkan arayışı, gözlerin yine bu "kolay meşhur edilebilecek" adama çevrilmesine yol açtı. Demirellerin aile meclisi, sanki siyasete yeni giriyormuşçasına yeni durumu müzakere etti, söylenene göre babası "giriyorsa kazanması şartıyla" izin verdi.[43] Yine o sıralar görüştüğü ortaokul öğretmeni Hilmi Dilmen, eski öğrencisine siyasete girmekle fedakârlık yaptığını söylerken, Halil Hamid ve Hüseyin Avni paşaların akıbetini bilip bilmediğini sormuş. Birinci Bölüm'ün başında andığımız Ispartalı sadrazamlardan, bunlar: ilki darbecilik iftirasıyla (1785), ikincisi gerçekten bir darbe girişiminin lideri olarak (1876) idam edilmişlerdi. Demirel, "memleket işlerini üstlenmeyi" öğretmeninden öğrendiğini söylemiş.[44]

Genel başkan

Başta yine Mehmet Turgut, parti içi hasımları, sonradan yayımlanan anılarında, Demirel'in büyük kongre öncesi genel başkanlık kulisinde de nazlanmaya devam ettiğine dair bir resim çizerler.

Naz...

Onların hikâye ettiklerine göre, İdris Yamantürk'ün Kızılay Çelikkale Sokağı'ndaki bürosunda Sadettin Bilgiç, Mehmet Turgut, Faruk Sükan, Demirel'i genel başkanvekili seçip tek aday olarak kongreye götürmeye karar vermişlerdir. Hışımlılar grubunun bir başka yıldızı olan Bozbeyli'yle beraber Demirel'in Sümer Sokağı'nda Onikiler Apartmanı'ndaki mühendislik bürosuna giderek teklifi aktarırlar. Bozbeyli teklifi aktarırken sonradan hatalı bulduğu bir öneri getirip, parti işlerini Sadettin Bilgiç'in yürütmesinin uygun olacağını söyler. Demirel İttihat Terakki'nin de böyle yaptığını, neticede hükümetin partinin elinde oyuncak haline geldiğini söyleyerek tereddüt belirtir ve üç gün izin ister. Ertesi gün de Sükan'ı arayıp kabul etmediğini bildirir. Bunun üzerine kongreye kadar genel başkan vekilliğine Bilgiç'i getirirler. Mehmet Turgut'a bakılırsa, Bilgiç, gittiği her yerde genel başkan adayının Demirel olduğunu "fısıldıyor"dur. Demirel'in adaylığını Samsun'da ilan

42 Bilgiç, 1998: 119; Tekil, 1973: 107. Sporel eski futbolcu, Fenerbahçe başkanı (1955-1958) ve eski DP milletvekilidir.

43 Donat, 1993: 98.

44 Turgut, 1992: 22.

edeceklerken, kurbanlıklar hazırlanmışken ortadan kaybolmuş, saatler sonra bulunduğunda "Kafam karışık," deyip İstanbul kongresine ertelenmesini istemiştir. O gün de kongreye saatler kala kaybolmuş, yuhalanacağına dair duyum aldığı bahanesini dillendirmiştir. İzmir kongresini de geçiştirince, hem 'süper' adayın böyle naz-niyaz etmesinin yarattığı hayal kırıklığıyla, hem de çevresinden gelen telkinlerin etkisiyle, Sadettin Bilgiç de aday olmaya karar vermiştir. Ali Naili Erdem'in ironik tarifiyle: "Saadettin bile kendisinin genel başkan olmasını ister hale gelmişti."[45] Fakat, şimdi Demirel de açıkça adaydı! 6 Kasım'da Onikiler Apartmanı'ndaki bürosunda yaptığı bir basın toplantısıyla resmen açıklamıştı adaylığını.

Adaylar ikiye çıkınca, partinin 28 saygın şahsiyetini hakem tayin edip, onlardan genel başkan tercihlerine dair birer mektup alınması üzerinde uzlaşıldı. Adaylar çıkacak sonuca uyacaktı. Bilgiç 14, Demirel 12 oy aldı – bir başka kaynağa göre ise sadece 10 oy almıştı, 2 kişi çekimser kalmıştı. Demirel taraftarları, Bilgiç'in kulis yaparak ve genel başkan vekili yetkisini kullanarak hakemleri baskı altına aldığını ileri sürerek, Bilgiç'e göre ise "sonucun erken açıklandığı" gerekçesi ile, sonucu kabul etmediler. Bozbeyli bu defa yeni 'ikinci seçmenler' belirleyip açık oylama yapma önerisini getirdi. Müzakere aşamasında bazı katılımcılar arasında ihtilaf çıkınca, bu yöntem de suya düştü.[46]

Demirel, gayet de mebzûl olan anlatımlarında, hakkında çizilen bu nazlı ve 'mızıkçı' resme hiç değinmez. Gerçekten tereddüt geçirmiş miydi? Yoksa acaba Hışımlılar grubunun tavassutuna veya 'ikincil seçmenlerin' onayına muhtaç olmak yerine, daha kuvvetli olmak için 'aracısız' seçilmeyi tercih mi etmişti? 1990'ların ortasında bir sohbette sarf ettiği "kapıları kıra kıra geliyordum" sözü,[47] bunu düşündürüyor. Mehmet Turgut'un teşhisi de budur: "Baş olmasında başkalarına borçlu olmayı istemiyordu."[48]

"Demirel... lazımdı"

Demirel, büyük kongreden önceki son il kongresi olan Ankara kongresinde ilk kez kürsüye çıktı. Maltepe Gölbaşı Sineması'nda kongredeki bu ilk siyasi konuşması, İdris Yamantürk'e göre "nispeten tutuk", Demirel'e müzahir olan basına göre "alışılmış heyecanlar yönünde değil... aklıselimi heyecana getiren" bir konuşma idi. Aslolanın refah ve huzur olduğunu, bunların ancak demokratik düzen içinde sağlanabileceğini, bu düzenin de vatan-

45 Dağı ve Uğur, 2009: 193-198; Turgut, 1993: 285-287; Erdem, 2004: 79; Güven, 1988: 2. (Bazı kaynaklarda Sümer Sokak yerine yanlışlıkla Menekşe Sokağı denir.)

46 Turgut, 1993: 264-265; Bilgiç, 1998: 129-130; Dağı ve Uğur, 2009: 193-198.

47 CA-4: 59.

48 Turgut, 1991a: 287-289.

daşın haysiyetini emniyet altına alan temel insan haklarına dayanması gerektiğini anlattı.[49]

Bu arada taraftarları, il il dolaşıp "Demirel'i anlatıyorlardı." DP milletvekili Mithat Perin'in sahibi olduğu, oğlu AP milletvekili Cevdet Perin'in ve AP kamuoyunda etkili başkalarının da yazdığı haftalık *Durum* dergisi, Demirel'e büyük destek verdi. Demirel, "dünya görüşü daha ileri ve ekonomik bilgisi daha derin" aday olarak öne çıkıyordu *Durum*'a göre; AP'ye yöneltilen "partiyi yönetenlerin devlet adamı vasfı taşımadığı" tenkidini boşa çıkarmaya uygun aday oydu.[50] "Yakın tarihin Sultan Süleyman'ı", "Hesabını kitabını bilen Süleymanlar Süleyman'ı" gibi mehterli bir methiye literatürünün oluşması fazla gecikmeyecek, DSİ genel müdürüyken Fransa'nın Légion d'honneur nişanı ile taltif edildiği gibi palavralar da eksik kalmayacaktı.[51]

Mehmet Turgut da, AP'nin önde gelen kadrolarının genç ve tecrübesiz oldukları için "devlet tecrübesini gözlerinde büyüttükleri" kanısındadır. Bu arada "Devlet tecrübesiyle bürokrasiyi birbirine karıştırıyorlardı," ona göre.[52] 'Devlet korkusunun' daha ciddi cephesi, Bilgiç genel başkan seçilirse ordunun iktidarı asla AP'ye vermeyeceği endişesi idi. Hatta Bilgiç, eski DP'li milletvekillerinin kongre öncesinde Demirel'in tercih edilmesi için bu yönde kulis yaptığını anlatır.[53] Bilgiç, milliyetçi-muhafazakâr bir figürdü ayrıca; Türkçü-milliyetçilerin de, İslâmcı-muhafazakârların da benimsediği birisiydi. Bu onu genel kamuoyunda "gerici, ırkçı, yobaz" diye yaftalanmaya müsait kılıyor, AP'nin "Ilımlılar" grubu ve parti çevresindeki liberal mahfillerde de antipatik bulunuyordu. Demirel, aksine modernist bir yüzdü – ve Hulusi Turgut'un tanımıyla "kavgalara girmemiş, genç, yeni bir yüz..."[54]

Milliyetçi-muhafazakâr camianın saygın ağabeyleri, 'bağlılarından' bazılarının Demirel'e meyletmelerine çok kızmışlardı. Fethi Gemuhluoğlu, İdris Yamantürk'e Demirel'i desteklediği için "Her gün bir deve kessen günahlarını affettiremezsin" diye çıkışmış; Tahsin Demiray, arkadaşlarını "Demirel muhteristir, seçilirse kimse onu yerinden düşüremez" diye caydırmaya çalışmıştı. Fakat onlara hürmette kusur etmeyen birçok AP'li, aklın yolu olarak Demirel'i seçmiştir. Yamantürk, "Arkadaş tutamazdım," der: "Galebeyi ancak Süleyman Demirel'le çalabilirdik." Ali Naili Erdem, açıkça gönlünün se-

49 Yamantürk, 2014: 232. *Durum*, 25 Kasım 1964; Cizre, 2014: 40-41.

50 Turgut, 1992: 219-220; *Durum*, 10 Kasım ve 25 Kasım 1964. 1955'te 6/7 Eylül lincine işaret fişeği yakan "Atatürk'ün evi bombalandı" yalan haberini yayımlayan *İstanbul Ekspres* gazetesi, Mithat Perin'indi.

51 Atalay, 1965: 53, 55.

52 Turgut, 1991a: 292-294.

53 Bilgiç, 1998: 132, 136.

54 Turgut, 1991a: 292-293.

sinin Bilgiç ama aklının sesinin Demirel dediğini söyler: "Demirel kalkınacak bir Türkiye için lazımdı."[55]

O sıralar AP'liler arasındaki sohbetlerde "Nasılsın?" sorusuna Demirelciler "Demir gibiyim", Bilgiççiler "Bildiğin gibi," diye cevap verirlermiş...[56]

Kongre

27 Kasım 1964'te Ankara'da Büyük Sinema'da başlayan AP 2. büyük kongresine Bilgiç'in omuzlar üzerinde "müthiş bir nümayiş havası içinde" salona girişinin Demirel'i endişelendirdiği söylenir. Demirel, bu yarışı konuşmalar raundunda kazandı. Sadettin Bilgiç'in kâğıttan ara ara "kekeleyerek" okuduğu "kısa ve içeriksiz konuşması"na karşılık, Demirel bir "program" sunmuştu ve hamasi değil ama enerjikti. Söze "bu muhteşem kongreyi nasip eylediği için Allah'a şükrederek" başlaması, 'acaba fazla mı modern?' olduğuna dair tedirginliği kırmıştı. Diğer adayların "vatanperver, faziletli ve liyakatli kimseler" olduğunu belirtmekten başka bir şey demeyeceğini söyledikten sonra bir 'adil oyun' jesti yapmıştı: "Sakın, diyecek bir şeyim var da demiyorum zannetmeyin... Başkaları söylüyor ise yalandır, tezvirattır." Gerisi, az evvel *Durum* gazetesinden aktardığımız tabirle "aklıselimi heyecana getiren" sözlerdi: "Mamur ve müreffeh Türkiye, yüzü gülen mesut insanlar diyarı, huzur ve refah memleketi..." Konuşmayı bitirirken, sağ popülist siyasetin gözde terimini kullanarak sadece "hizmet"e talip olduğunu ve bir karşılık beklemediğini belirttikten sonra, bir dindar-popülizm

"Sağduyunun zaferi."

55 Yamantürk, 2014: 234-236; Erdem, 2004: 80-82. Gemuhluoğlu bu camiada etkili ve güçlü bir hami, bir 'ağ-örücü' olarak etkilidir. Demiray Türkçü muhitlerden gelir; 1950'lerde Millet Partisi/Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nde yer almış, 1961'de AP kurucusu ve milletvekili olmuştur.

56 Bu anektodu, bir sıhrî akrabasının tanıklığıyla, Pınar Aydoğan'dan öğrendim.

jestiyle, aslında bir karşılık umduğunu söylemişti: "Belki bir gün 'Allah razı olsun' itifatına nail olurum. İşte en büyük karşılık Türk halkının gönlünün parçası bir 'Allah razı olsun' için hizmetinize talibim." Demirel'in kongre konuşmasının partili ve sempatizan tabanında çok etkili olduğu aktarılır.[57]

Demirel 1.679 oyun 1.072'sini alarak AP genel başkanı seçildi. Bilgiç 552'de kalmış, üçüncü aday Tekin Arıburun'a 39, aday olmadığı halde Ali Fuat Başgil'e 4 oy çıkmış, 12 boş oy verilmişti. Cumhuriyet tarihinde ilk defa bir siyasi partinin genel başkanı tek aday olarak kongrede onaylanmakla kalmamış, delegelerin seçimiyle belirlenmişti.[58]

Mason

AP'nin 1962'deki 1. kongresinde divan başkanlığına Mümtaz Tarhan'ın seçilmesini protesto edenler arasında, Mehmet Turgut'a bakılırsa Demirel de vardır. "Tanınmış bir masonun" bu makama tercih edilmesine verip veriştirmiş, hatta partiden ayrılmaktan bile söz etmiştir, onan anlatımına göre; sonrasındaysa Tarhan'a gizlice tebrik telgrafı yollamıştır! Turgut, Demirel'in "masonluğun iyi bir şey olmadığının birçok insanın duyacağı şekilde duyurulması oyununu" oynadığı kanısındadır.[59]

Masonluk, dünya çapında yaygın ve etkin bir komplo zihniyeti temasıdır. Gizli örgütlenen, milli ve dinî-manevi değerleri tanımayan bir beynelmilelkozmopolit ("vatansız") seçkinler grubu olarak tasavvur edilen masonların, her yerde kendilerinden olanı tutarak, her alanda gücü kontrol ettikleri kabulüne dayanır. Milli-manevi değerlere uzaklığı bakımından, komünizmin 'muavin' kuvvetleri arasında kabul edilir. Masonluğun Yahudilik kaynaklı sembol ve ritüellerinden bağımsız olarak, masonluk karşıtı teyakkuz, asıl, zihniyet kalıbı itibarıyla anti-semitizmle kesişir; en azından sıklıkla yan yana durur. Bütün dünyaya hükmeden sinsi (ve 'zeki') perde arkası güç imgesi, anti-semitizmle anti-masonluğu bitiştirir. 'Aşırı' modernleşmenin yozlaştırıcı olmasından korkulan etkileriyle ilgili tehdit algıları ve Batıcı seçkinlere duyulan öfke, kolaylıkla "masonlar" heyûlasına akar.

1964 kongresi arefesinde, masonluk 'ithamı', Demirel'i hedef aldı. Sadettin Bilgiç, Demirel'in mason olduğuna dair "belgenin" partililere kendisi tarafından dağıttırıldığı iddiasını reddeder; 1962 kongresinde, Çıkrıkçılar Yokuşu'nda manifaturacılık yapan hemşerileri Özkan kardeşler tarafından dağıtıldığını ileri sürer. Ali Naili Erdem'in anıları da bunu teyit eder. Hatta bu

57 *Durum*, 2 Aralık 1964; CA-3: 336; Cılızoğlu, 2018: 125; Kazdağlı, 1999: 120; D-1965: 37; D-1968: 15; Uraz, 1970: 397; Güner Hacıoğlu, 2017: 79.

58 Bektaş, 1993: 155.

59 Turgut, 1993: 261-264.

haberin duyulması üzerine, Hışımlılar grubunun 'atılgan' üyesi Trabzon milletvekili Ekrem Dikmen silahlı olarak dışarı fırlamış, arkasından yetişilip yatıştırılmıştır.[60]

Taraftarları, '64' kongresi öncesinde canlanan bu söylentilere, Demirel'in mason değil "aksine" milliyetçi olduğunu söyleyerek tepki gösterdiler. Bu iddianın "hiç şüpheye yer vermeyecek şekilde" komünistlerin uydurması, iftirası olduğu söylendi.[61] Bu arada, Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası'nın Ankara'daki Büyük Üstad Yardımcısı ("Kaymakamı") Necdet Egeran'ın imzasını taşıyan, Demirel'e hitaben "Kaydınızın bulunmadığı anlaşılmıştır" yazılı bir belge, "İşte vesika: Müfteriler utanın!" serlevhasıyla dağıtıldı.[62] Demirel kongrede bu vesikaya da atıfta bulunarak mason olmadığını söyledi. DP ileri gelenleri için de "senelerce aynı tezviratın yapıldığını" hatırlattı.[63]

"Masonik suç"

4 Mayıs 1988 tarihli *Hürriyet*'te, gazete patronluğunu bırakmaya hazırlanan Erol Simavi, Emin Çölaşan'a verdiği mülakatta Demirel'in "üstatlığa kadar çıkmış" bir mason olduğunu anlatacak. Loca, isteyen her üyesine 'ilişiksizlik' belgesi veriyordur, Simavi'ye göre. Masona kız vermeyeceğini söyleyen bir aileyi ikna etmek için damada böyle bir belge verilmesi gibi örneklerden söz eder. Ancak "bütün Türkiye'ye kendini mason değilmiş gibi takdim etme" maksadının bundan farklı olduğu kanısındadır.[64]

Büyük Mason Mahfili Derneği'nin 1985'te yayımladığı *Türk Masonluğu İçinde Bir Olay ve Tahlili* kitapçığında, "politikanın dışında kalma" ve "hakikate uymayan beyanda bulunmanın" masonlukla telif edilemeyeceği gerekçesiyle, Demirel'e 'kaydı yoktur' belgesi veren Egeran'ı "masonik suç" işlemekle itham ettiğini biliyoruz. Belgenin sahteliğinden öte, "Bir kimseye 'sabıkası yoktur' der gibi 'mason değildir' diye belge verilmesi"nin yaratacağı olumsuz izlenim de eleştiri konusu olmuştu. Demirel'in masonluğu reddederken evinde *Kur'an* okunduğunu söylemesi de, "Masonların evinde *Kur'an* okunmazmış gibi bir anlayışa imkân verdiği" için tepki çekmişti.[65]

---

60 Bilgiç, 1998: 104, 135; Erdem, 2004: 81; Kocabaş, 2016: 82.

61 Atalay, 1965: 31.

62 Kocabaş, 2016: 60. Başvuru, Demirel'in "aktif olarak toplantılara katılmasa da matrikülünde bulunduğu" Bilgi Locası'na değil, Loca'nın havasındaki bir dernek olan "Türk Yükseltme Cemiyeti"ne yapılmıştı. Ağaoğlu ve Sanver, 201: 251. (Matrikül, masonlukta özgeçmişin kayıtlı bulunduğu kütüktür.)

63 D-1965: 37; D-1968: 16. Celal Bayar'ın ve bazı bakanların masonluğu, milliyetçi-muhafazakâr cenahta, Menderes'in icraatını engelleyen bir komplo etkeni olarak işlenmiştir.

64 Barutçu, 2004: 241-243; Coşkuner, 1991: 84-85.

65 Coşkuner, 1991: 57-67; Kocabaş 2016: 68-69.

Mason camiasının bu olaydan ötürü ihtilafa düştüğünü de biliyoruz. 1965 Mart'ında *Kim* dergisinin "Süleyman Demirel mason olduğunu niçin sakladı?" başlıklı kapağıyla olayın ortaya serilmesi ve haftalarca basında konu edilmesi, camiada tepkiye yol açtı. Demirel'e yapılan bu cemileyi "dul kadının çocuğuna yardım" benzetmesiyle meşrulaştıran Egeran'ın, aday olmayacağına dair verdiği söz hilafına o yıl Üstad-ı Muhteremliğe (Büyük Üstad) seçilmesi hoşnutsuzluğu artırdı. Loca müfettişleri, verilen belgeye yetkili olmayan birinin imza attığını saptadılar – o da Demirel'in DSİ'deki selefi Hikmet Turat'tı.[66] Bu arada 1965'te büyük üstad kaymakamlığına gelen Şekür Ökten'in, belgenin verilmesini "bir partinin ve memleketin gericilerin eline geçmemesi" gerekçesiyle meşrulaştırması ilginçtir.[67]

Bir "birader"in –Egeran'ın deyişiyle– "müdafaa ve muhafazası" uğruna kuralların çiğnenmesini doğru bulmayanlar, Büyük Loca'dan ayrıldılar. 1,5 yıl içinde oluşan 7 bağımsız loca, 1966'da birleşip az evvel zikrettiğimiz *İç-yüzü*... kitabını yayımlayan Türkiye Büyük Mason Mahfili'ni oluşturdular. Bu kopuş aslında bütün dünyada masonlar arasında uzun tartışmalar yaratan dogmatikler/gelenekçiler-gelişmeciler ayrışmasına tekabül ediyordu; "Demirel olayı", bardağı taşıran son damla olmuştu. Bu ayrışmanın bütün dünya masonları arasında belki de en sert yaşandığı ülke, Türkiye olmuştu.[68] *Yön*'ün 19 Kasım 1965 sayısı, "Demirel'in Türk masonluğunda yarattığı buhran" başlığıyla kapağa çıkardığı bu bölünmeyi, "toplumcu görüşlü genç masonlar"ın "kariyerist ve kapitalist" kanattan kopması diye yorumlamıştır. Demirel'in masonluğa intisabını da "kariyerizm" faslına koyabiliriz – muhtemelen, sınıf atlamada katettiği yolun bir merhalesi olarak görmüştü...

Demirel'in sağ içi muhaliflerince severek tekrarlanan bir rivayet var. Buna göre, 1970'te AP'den ihraç edilen bir grup milletvekili Çankaya'da bir restoranda yemek yerken masalarına yaklaşan Necdet Egeran, zamanında kendisinin de onlar gibi oyuna geldiğini söyleyerek pişmanlık beyan etmiştir.[69]

"Mason kâğıtları dağıttıranlar..."

Sağ içi muhalifleri, –gerek AP içi hasımları ve sonra Demokratik Partililer, gerek ülkücü-milliyetçiler, ama en çok İslâmcılar– Demirel'in masonluğu temasını 'işlemeyi' sürdürdüler. Bu anlatıya göre, ülkede Meşrutiyet'ten itibaren "gölge hükümet" mevkiini işgal eden masonlar, AP'yi de "oluruna bı-

66 *Yön*, sayı 103 (19 Mart 1965). İlhami Soysal'ın haberi. Ağaoğlu ve Sanver, 2016: 259-280, 322-324.

67 Ağaoğlu ve Sanver, 2016: 329.

68 https://mason-mahfili.org.tr/masonlugun-tarihcesi/turkiyede-masonluk-tarihi/. Mason terminolojisinde bu ayrımın bir tarafından "Muntazam", öteki tarafında "Gayrımuntazam" veya "Liberal" masonluk vardır. Dünya masonları arasında 2.500'e yakın üye arasından ayrılan üye sayısı 125'tir. Ağaoğlu ve Sanver, 2016: 520-531.

69 Turgut, 1993: 277-278; Bilgiç, 1998: 135.

rakmamak" için Demirel'i genel başkanlığa getirtmişlerdi. Kendileri de mason olan Bayar vasıtasıyla eski Demokratlar'ın, Simavi'nin vasıtasıyla *Hürriyet* gibi etkili bir gazetenin desteğini alan, (yine mason olduğunu söyledikleri) yaveri Agasi Şen vasıtasıyla Cumhurbaşkanı Gürsel'e de "empoze" edilen Demirel, birçok mason "biraderini" de bakan yapmıştı, bu kurguya göre.[70]

AP tabanına hitap eden *Yeni İstanbul* gazetesi, bir süre bu kampanyanın organı oldu. Yayımladıkları "5 bin mason"un adını açıklayan *Masonluğun İçyüzü* kitapçığında Demirel'in siyasete atılmasının "bir masonik vazife olduğunu" ileri sürdü, bu "gayrımilli, çıkarcı mefsedet ocağının" mensubu olduğuna göre Türkiye'ye başbakan olamayacağını, istifa etmesi gerektiğini ilan etti. Demirel hükümetinin komünist hareketlere aşırı hoşgörü gösterme zaafının sebebi de, onlara göre, masonluğundan kaynaklanan gayrımilliliği idi.[71] Demirel'e kendi sağından gelen bu "sola hoşgörü" ithamına yine döneceğiz.

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ni (CKMP) "doktriner milliyetçi" bir partiye dönüştürmeye koyulmuş olan Alparslan Türkeş, 1 Ekim 1965'te Demirel hakkında "kayıtlı bir masondur" demişti.[72] İzleyen yıllarda, milliyetçi-ülkücü tabanda bu 'bilgi' taktik icabı sineye çekildi.

1967'de kitaplaştırdığı yazılarında "115 Meşhur Mason" listesinde Süleyman Demirel'in de adını zikreden Necip Fazıl, '70'lerin ikinci yarısındaki taktik geri çekilmeler dışında, bu temayı aralıklarla hep işledi.[73] İslâmcı tabanda da, Demirel'in Batıcı-kozmopolitliğinin teyidi sayıldığına dair bu 'bilgi' hep dolaşımda oldu.

AP içinde uzun süre Demirel'le beraber davranan Aydın Yalçın, 1970'te ona cephe alınca, Demirel'in masonluğunu gizlediğini söyleyerek "yalan söyleyen insandan lider olmaz" şiarıyla bayrak açtı.[74] Aynı yıl, milliyetçi-muhafazakâr çizgideki Kayseri senatörü Hüsnü Dikeçligil AP'den istifa ederken Demirel'in masonluğuna çattı.[75] '70'teki istifacıların kurduğu Demokratik Parti 16 Temmuz 1975'te Türkiye'de masonik faaliyetlerle ilgili Meclis araştırması açılması önergesi verirken, tabii ki Demirel'i hedef alıyordu.[76]

Kendini "milletçi" olarak tanımlayan –bence Türkçü-nasyonalsosyalist– felsefeci Teoman Duralı, Demirel'in maruz kaldığı askerî darbelerde Mende-

70 Kocabaş, 2016: 20, 29; Bulut, 1991: 26-30. Kastedilen bakanlar: İbrahim Deriner, Selahattin Kılıç, Vedat Ali Özkan, Mesut Erez, Nihat Kürşat, Ahmet Türkel, Ahmet Dallı, İsmet Sezgin.

71 Coşkuner, 1991: 26, 39, 43.

72 Akt. Sanlı, 2019: 352.

73 Kısakürek, 2008: 169.

74 *Devrim*, 9 Haziran 1970. Demirel "Aydın Yalçın gibi dinsizlik ithamı altında bulunan bir kimsenin bu meseleyi ele almasına şaşmamak lazımdır," sözleriyle, karşı-karalamadan geri durmamıştı (Erer, 1977: 71).

75 Demokratik Parti Genel Merkezi, 1971: 78.

76 Coşkuner, 1991: 116 vd.

res gibi asılmamasını, Amerika bağlantısı yanında masonluğuna bağlar![77] Bu da, masonluğa atfedilen dehşetengiz güç imgesinin bir örneği...

Demirel, 1966 senato seçimleri kampanyasında iki ayrı konuşmasında o gün kendisini Nurculukla itham edenlerin birkaç ay önce "köy köy, kasaba kasaba Mason kâğıtları dağıttırdığını" söylemekle,[78] CHP'yi işaret eder. Gerçekten CHP'liler Demirel hakkında "mason kâğıtları" dağıttırmış mıydı, şüpheli.

1968 Gaziantep Valiliği'nin yayımladığı il yıllığının ilk sayfalarında, başbakan olarak bir fotoğrafı var Demirel'in, arkasındaki kütüphanede masonların gönye-pergel amblemini taşıyan ciltler duruyor! Mason komplosu meraklılarının ağzına layık bir fotoğraf bu; Demirel'in dikkatsizliği mi, umursamazlığı mı – yoksa belki de fotomontaj mı, bilemiyorum!

1970'lerden itibaren, Demirel'in masonluğu bahsi ara ara yine açılsa da tedavülden büyük ölçüde kalktı. 2000'lerde antisemitist tetkikata yönelen Yalçın Küçük, Demirel'in Sabetayistlere meyli olduğundan dem vurmuştu.[79] 28 Şubat 1997'den sonra (bkz. Sekizinci Bölüm) İslâmcı cenahta Demirel karşıtı reaksiyon içinde onun masonluğu da tekrar biraz daha mevzu edildi. Bu 'rabıta', Milli Görüş çizgisinin bir mutasyonu olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002'de başlayan uzun iktidarının ilerleyen yıllarında bile (bkz. Dokuzuncu Bölüm) hatırlatılacaktı. Mesela 2017'de bu iktidar çizgisindeki bir köşe yazarı, Demirel'in masonluk üzerinden "Dünya Yahudi Kongresi" ve B'nai B'rith ile "derin bağlantısı" olduğunu iddia edecektir.[80]

---

77 Değirmenci, 2020: 214.

78 D-1966b: 99, 136.

79 Küçük, 2015: 449, 457. 17. yüzyılda heterodoks bir mistik Yahudi mezhebinden Müslümanlığa geçen Sabetaycı Cemaati'nin hâlâ "gizli din" taşımaya devam ettiğine ve Cumhuriyet Türkiye'sinde her alana nüfuz eden bir güç odağı oluşturduğuna ilişkin komplo teorisi, anti-semitist ve anti-mason söylemle aynı zihniyet kalıbını paylaşır ve yan yana durur.

80 Tamer Korkmaz: "ABD'nin ve de İsrail'in dostları", *Yeni Şafak*, 25 Ocak 2017. B'nai B'rith (Misakın Oğulları), kuruluşu 19. yüzyıl ortalarına dayanan bir uluslararası Yahudi yardımlaşma-dayanışma örgütüdür.

Demirel'in kendisi, 1965-1966'daki didişmelerden sonra bu bahse hiç girmemeyi tercih etmiş, mason olduğunu kabul de inkâr da etmemiştir. 7 Haziran 1989'da Gazi Üniversitesi'nde bir öğrenci bu konuyu sorduğunda, bir yandan 1964'te "kongreye verdiği belgeyi" hatırlatır, diğer yandan şunları söyler: "Benim mason olup olmadığım 25 senedir tartışıldı. Bu tartışma sizi niye alâkadar ediyor? Yani bu, ülkenin hangi meselesini çözüyor?"[81]

Başbakan

Süreyya Yücel Özden, 1961'de, nazlanma safhasında, Demirel'in bir arkadaşına "İsmet Paşa hayattayken ben siyaset yapmam," dediğini aktarır.[82] 1973 sonlarında öldüğünde, "Tarih kollarını açmış onu bekliyor," diye selamlayacak İnönü'yü.[83] 1990'larda bir sohbetinde "İlkokuldan başlayarak üç isim belledik: Atatürk, İnönü, Çakmak," diyecek; "Şimdi yıllarca şuuruna yazılmış bir adamın önünde yürümek zorundasın, çok zordu benim için, çok zor."[84]

İnönü'yle baş etmek

Demirel, 1965 Ekim'inde başbakan olduğunda, protokolde ana muhalefet lideri İsmet İnönü'nün önüne geçmişti. 81 yaşındaki İnönü'nün kurallara saygılı tavrıyla onu iki-üç adım arkadan izleyişini hatırlar. Bir gün "Yorgun olabilirsiniz, merdivenleri birlikte inelim," deyip koluna girmiş, yan yana yürümüşler: "Koca İsmet Paşa, arkasında Kurtuluş Savaşı var, Lozan Antlaşması var... ben onunla nasıl baş edeyim, koluna girer, suyuna gitmeye çalışırdım, iyi geçinmeye gayret ederdim."[85] Başka bir yerde, "Paşayla ilişkilerimiz nazik ve dürüsttü" muhasebesini yapar.[86] Ama 'siyaseten', hiç iyi geçinmeyecekler "Paşa"yla. 3 Haziran 1966'da bir konuşmasında sarf ettiği "İnönü'nün karşısında imtihan olan bir talebe değiliz" sözü,[87] tarihî karizmanın vesayetine pabuç bırakmama iradesinin beyanı.

Demirel'e göre siyasi kariyerinin asıl başlangıcı, "'226 oyu bulduğumuz zaman hükümeti düşüreceğiz' dediği gün"dür.[88] 8 Aralık 1964'te, siyasi parti genel başkanlarının Cumhurbaşkanı Gürsel'in yönetimindeki "huzur toplantılarına" AP adına Demirel'in ilk kez katıldığı gün... Bu toplantılar, 27

81 Turgut, 1992: 237; Coşkuner, 1991: 9.

82 D-2005b: 542. 1978-2000 yılları arasında bürokraside üst düzey görevlerde bulunan Özden de İTÜ'lüdür.

83 Cinisli, 2017: 359.

84 CA-3: 348.

85 Doğan, 2020: 47.

86 Arzık, 1985: 109.

87 Demir, 1969: 19.

88 CA-3: 329.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

İnönü'yle.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

Mayıs'ın "iradesinin" rejim üzerindeki denetiminin fiilî 'organlarından' biri. Demirel, seçimin zamanında yapılmayacağı söylentilerinin ve hükümetin etkisizliğinin ülkede huzursuzluk yarattığını söyler. 1997'deki hatırlayışına göre, İnönü "Siz galiba benden şikâyet ediyorsunuz," diye araya girince, "Çok memnun oldum, bunu böyle anlamış olmanıza," cevabını verir. Toplantı sonrasını, peyzaja oturtarak, şöyle anlatır: "Pardesülerimizi filan aldık. Ağaçların yaprakları dökülüyor, fevkalade bir manzara var Çankaya Köşkü'nde... 'Gelin,' dedim, 'şu otomobillere binmeyelim de yürüyelim kapıya kadar.'" Beraber yürüdüğü Ali Naili Erdem ve Çağlayangil'e "Adam haklı," demiştir: "Yapacak tek şey, TBMM'ye gidip hükümeti düşürmek." Bu teşebbüsün duyulması üzerine onu arayıp "Ciddi misiniz?" diye soran Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Nasır Zeytinoğlu'na Demirel'in "Pilavdan dönenin kaşığı kırılsın" vecizesiyle cevap verdiği aktarılır.[89]

CHP, YTP (Yeni Türkiye Partisi), CKMP ve bağımsızların oluşturduğu hükümet, son derece dağınık bir koalisyondu, yönetme kapasitesi düşüktü ve aslında 27 Mayıs 'sisteminin' sonunun geldiğini haber veriyordu. DP'nin boşluğunu ılımlı ve 'makûl' bir biçimde doldurması tasarlanarak kur(dur)ulmuş olan ancak o boşluğa AP'nin yerleşmesiyle hızla fuzulileşen YTP ile milliyetçi-muhafazakâr bir popülizmi sürükleyen CKMP'nin koalisyondan ayrılması üzerine, CHP 25 Aralık'ta bağımsızların desteğiyle bir azınlık hükümeti kurdu. Demirel, hükümeti düşürme hedefi doğrultusunda YTP, CKMP ve –CHP'yle koalisyona girmesi üzerine CKMP'den ayrılanların kurduğu– Millet Partisi (MP) ile, hükümetin bütçesine red oyu vermekte anlaştı. 13 Şubat 1965 günü, milletvekili olmadığı için oy kullanamayan Demirel'in Meclis salonunda bir cam bölmede elindeki deftere not düşerek evet-hayır'ları kontrol ettiği oylamada İnönü hükümetinin bütçe tasarısı 197'ye karşı 225 oyla reddedildi.[90] Demirel, bu olayı ilk siyasi zaferi olarak gayet emin bir dille kayda geçirtir: "İsmet Paşa'yı istifaya mecbur ettik. Ben organize ettim." Mehmet Turgut'sa, o şerefin AP'nin Hışımlılar'ının kurmaylarına ait olduğu kanısındadır.[91]

İnönü istifa edince Cumhurbaşkanı Gürsel'in, başbakanlık için önce Demirel'i yokladığı aktarılır. Hatta kendiliğinden onu "kendi kontenjanından" senatör yaparak Meclis üyeliği sorununu çözebileceği haberini iletti, ancak Demirel bu yolu kabul etmedi.[92] Neticede, ülkeyi seçime götürmek üzere bir AP-YTP-CKMP-MP-bağımsız hükümetinde uzlaşıldı. Başbakanlığa, Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü getirildi.[93] Tek parti CHP'sin-

89 Birand vd., 2008: 121; CA-3: 341-343; CA-10: 18-19.

90 Arslan, 2019: 76.

91 Arzık, 1985: 95; Turgut, 1993: 288.

92 Toker, 1992: 243.

93 CA-3: 346; Kazdağlı, 1999: 107.

de uzun yıllar bakanlık yapan, 1950'de ise DP'den milletvekili seçilen, sonra 8 yıl diplomatlık görevinde bulunan, 1961'de AP Kayseri senatörü seçilen Ürgüplü, tipik bir devletlû "merkez" siyasetçisiydi. Ürgüplü, yaklaşık 7 aylık başbakanlığında, *Durum* dergisinin tasviriyle, Demirel'in "devlet ve hükümet işlerinde hazırlanabilmesi için bir ağabey muhabbetiyle elinden geleni yaptı;" büyük sermaye muhitleriyle temas ettirdi, bu arada Harp Okulu'nda konferans ve üst rütbeli subaylara kalkınma brifingi vermesini sağlayarak, ordu nezdinde zaten sahip olduğu iyi izleniminin pekişmesine katkıda bulundu. Metin Toker'in deyişiyle, müstakbel başbakanlığının stajını geçirdi Demirel.[94]

Tam iktidara doğru...

Zaten bu evre fiilen, AP'nin 'tam' iktidarının hazırlık evresiydi. CHP'nin 27 Mayıs öncesinde başlayan ideolojik ve siyasi değişimi, darbenin rehavetiyle duraklamıştı. İnönü'nün ilk kez o yıl 29 Temmuz'da telaffuz ettiği *Ortanın Solu*, henüz müphem bir slogandan ibaretti. AP, hızlanan ithal ikameci sanayileşme sürecini yönetme kapasitesi olan tek parti gibi görünüyordu.

MP'nin (ondan önce CKMP'nin) lideri Osman Bölükbaşı, o geçiş evresinde, 27 Mayısçılardan icazetli olduğunu ima ettiği AP'nin iktidarı almaktan korktuğu iddiasını işliyordu. AP, böylesi isnatlara ve iktidarın AP'ye teslim edilmeyeceği şüphelerine karşı, iddialı görünmeye önem verdi. Demirel, seçim kampanyasından da evvel, yurt gezilerine çıkıp konuşmalar yaptı. Bu arada partinin amblemini değiştirdiler. AP'nin ilk amblemi, rahle üzerinde duruyor gibi algılanmaya müsait, sayfaları açık bir kitap ve kitabın üzerinden doğan güneş idi. Demirel, DP ve "demokrat" yerine halk arasında "demirkırat" denmesine dayanarak, amblemi "şaha kalkmış kır at" yapmak istiyordu. Ancak kır at amblemini, DP kurucularından Fuat Köprülü'nün başkanı olduğu, Yeni Demokrat Parti adlı küçük parti tescil ettirmişti. Demirel Köprülü'nün ziyaretine gitti ve onu amblemi 'bırakmaya' ikna etti. Böylece Demirel, "Vurun mührü beyaz atın böğrüne!" gibi bir seçim narası kazanmış oluyordu! Bu amblem transferiyle ilgili yapılan sataşmalara, "Atalarımız o atın sırtında Orta Asya'dan Anadolu'ya gelmediler mi? Ne istiyorsunuz attan... Bir diyeceğiniz varsa, karşınızdayım, bana söyleyin," karşılığını verecek.[95]

Bozbeyli, 1965 seçimlerinde Demirel'in İstanbul'dan aday olması fikri üzerinde durulduğu, fakat onun emrivakiye getirerek Isparta'dan başvurduğunu anlatır.[96] 1965'ten 1991'e kadar yapılan yedi genel seçimin, –yasaklı olduğu 1983 seçimi hariç– altısında Isparta'dan milletvekili seçilecek.

94 Turgut, 1993: 289-290; Eczacıbaşı, 1982: 188; *Durum* 14 Nisan 1966; Toker, 1992: 247.

95 Demirel, 2017: 45; Turgut, 1992: 255-256; Arslan, 2019: 80; Uzman, 2013: 199-202.

96 Dağı ve Uğur, 2009: 214.

1961 seçim afişlerinin önünde – daha fazlasını vaat ediyor. Henüz o kadar güvenli olmayan bir tebessüm...

CHPgil *Akis* dergisi, 14 Ağustos 1965 tarihli sayısında, Demirel'in "yumuşaklığı, politik şekilsizliği" nedeniyle güvensizlik uyandırdığı AP kitlesine dönük olarak "Şimdiki yumuşaklığına bakmayın, onun elinin ne kadar demirden olduğunu göreceksiniz!" propagandası yapıldığına, ancak seçim sathı mailine girilince bu beklentinin boş çıktığına dair bir haber-yorum var. *Akis* hüsrana uğradı, 10 Ekim 1965'te yapılan seçimlerden AP %52,9 oyla tek başına iktidar olarak çıktı.

Demirel, seçim öncesi son mitinglerinin birinin ardından, –"Sesim biraz kısılmış, yüzüm yanmış, turunç gibi olmuş,"– bir gazetecinin kiminle koalisyon yapacakları sorusuna "AP tek başına iktidar olacaktır," cevabını vermişti. Otomobile binince de sormuştu kendi kendine: "Yahu büyük mü söyledik acaba? Sandık bir acayip iştir. Sandığı kimse bilemez."[97] Ama işte çıkmıştı, "büyük söylenen". Demirel, bu yüksek skoru "milli bakiye sistemine rağmen" yaptıklarını hep tekrarlayacak. İnönü hükümetinin düşürülmesinden önce yasalaştırılan milli bakiye sistemi, koalisyonları mecbur kılmayı hedeflemişti ona göre; "böylece şeklen hükümet hiçbir partinin damgasını taşımayacak, devletin güvenlik kuvvetleri de hiçbir partinin emrindeymiş gibi bir muahazeye maruz kalmayacak" idi. CHP de bu sayede küçük partileri "koltuk değnekleri gibi alıp" iktidara gelmek hesabını yapmıştı.[98] Bu sistem sayesinde 1965 seçimlerinde Türkiye İşçi Partisi (TİP) %2,9 oyla 15, CKMP %2,2 oyla 11 sandalye kazandı. Demirel bir seçim konuşmasında "küçük partileri sun'i tedbirlerle korumak maksadiyle icadolunan milli artık sistemini", "milli irade üzerinde azınlıklar sultası kurulmasını sağlayacak" bir "buluş" diye yaftalamıştı. 1966 Mayıs'ında "bu yetmiyormuş gibi", "aşırı solu olduğundan fazla şişirmiş ve hak etmediği bir yer sağlamış" olmasın-

97 Birand vd., 2008: 133.

98 Gümüştekin, 1974: 25; *Durum*, 7 Mart 1968, s. 8.

dan yakındı.[99] Milli bakiye sistemi, 1 Mart 1968'de AP'nin girişimiyle yapılan yasa değişikliğiyle yürürlükten kaldırılacaktı.

*

AP grubunda cumhurbaşkanının hükümeti kurması için yazdığı görevlendirme yazısını Demirel, "50 gramlık zarf" imgesiyle dramatize etti: "Bu zarf belki 50 gram ağırlığında. Belki o kadar bile değil. Ama bir milletin umudunu, beklentilerini içinde taşıyor... Bu zarfı elde edebilmek için hepiniz dağ bayır koştunuz."[100] 27 Ekim 1965 günü, Süleyman Demirel başbakanlığındaki ilk hükümet resmen kuruldu. İzleyen 15 yılda 'bunlardan' beş tane daha kurulacaktı.

"Enerjik ve sempatik"

Demirel, AP genel başkanlığına aday olduğu andan itibaren, 'fevkalade müsaadeye mazhar' biri olarak göründü. Taraftarları ve parti içi ve dışı hasımları bunda mutabıktılar.

"Amerikancı"

Onu 'yukarıdan' kayırdığına inanılan güçlerden biri, şüphesiz "Amerika" idi. Kongre öncesinde ABD Başkanı Johnson'la yan yana fotoğrafını, Demirel taraftarları bu yakınlıktan gurur duyarak ve güç devşirerek dağıtmışlardı.[101] Demirel Amerika'yı iyi bilmesinin yanında, Amerika tarafından iyi bilinen bir portre olarak sunuluyordu. Karşıdan bakıldığındaysa, dönemin popüler anti-emperyalizmi içinde, bu fotoğraf Demirel'in "Amerikancılığının" belgesiydi. Parti içi rakipleri nezdinde de, kozmopolitliğinin, gayrımilli bağlarının nişanesi... Her halükârda, ABD'nin Demirel'i desteklediğine, en azından tercih ettiğine dair yaygın bir kanaat vardı – esas itibarıyla yanlış olmayan bir kanaat. ABD-Demirel ilişkilerine döneceğiz.

"Ordunun adayı"

'Yukarıdaki' kayırıcı güçlerden biri, Cumhurbaşkanı Gürsel ve orduydu. Hatta Demirel'in "ordunun adayı" veya "Çankaya'nın adamı" olduğu söylentilerini dolaştıranlar olmuştu. Bizzat Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Nasır Zeytinoğlu'nun Demirel lehine temaslarda bulunduğu imaları, söylentile-

99 D-1966a: 22; D-1966b: 48.

100 CA-4: 11; Turgut, 1992: 262.

101 Bu fotoğrafın orijinali 'üçlü' idi; Johnson'la, Eisenhower adına verilen bursun birinci katılımcısı Demirel ve iki bininci katılımcısı Ahmet Kurt yan yanaydılar. Ahmet Kurt fotoğraftan ayıklanmıştı. Bilgiç, 1998: 360.

ri pekiştiriyordu. Cemal Gürsel'in, Demirel DSİ genel müdürüyken askeriyenin bir su meselesini kısa sürede hallettiği için hakkında iyi bir izlenime sahip olduğu söyleniyordu.[102] Gürsel, 1946, 1950 ve '54'te DP'den milletvekili seçildikten sonra CHP'ye geçmiş ve 27 Mayıs rejimi hükümetinde bakanlık yapmış olan gazeteci Cihat Baban'a, AP'nin başına Demirel'in gelmesi halinde "rahat edeceğini", bunun için "çok çalıştığını" söylemiş, upuzun bir methiyede bulunmuştu: "Aydın adam, yobazlığa yüz vermez, Demokratlara alet olmaz. Dünya görmüş, Amerika'da tahsil etmiş, laik, lisan bilir... Atatürkçülüğünden hiç şüphe etmiyorum... Genç, istikbali parlak. "[103] Gürsel, genel başkanlığa seçildikten sonra da Demirel'i "iyi yetişmiş, iyi tahsil görmüş, mazisi pak, karakteri sağlam vatanperver bir şahsiyet" diye tanımlamış; bir yerde karşılaştığı AP Aydın İl Başkanı Nahit Menteşe'ye Demirel'i genel başkanlığa getirmekle akıllı bir iş yaptıklarını söyleyerek, yoksa AP'ye iktidar yolunun açılmayacağını ima etmişti.[104] Başbakan olduktan sonra muhabbetin koyulduğu anlaşılıyor; gazeteci Metin Toker'e bakılırsa Gürsel, baş etmesi zor İnönü'den sonra Demirel'i çok sevmiş, herkesin içinde "Süleyman" diye hitap eder olmuştu – hatta gıyabında "Bizim Süleyman" diye anıyordu onu. Bazı CHP yöneticileri Demirel'e kendilerinden "daha yumuşak" davranıyor diye Gürsel'e sitemde bulunuyordu. Gürsel'in ordu içindeki hoşnutsuzlara karşı Demirel'i koz olarak kullandığı da söyleniyordu.[105]

27 Mayısçı subaylardan, darbe rejimini sürdürme eğilimindekilerden biri olarak tasfiye edilmiş, sürgünden döndükten sonra CHP'e katılmış olan (1965'te milletvekili seçildi) Orhan Erkanlı, anılarında Demirel'in genel başkanlığa seçilmesinde "hizmetleri" olduğunu belirtir. Teşekkür mahiyetinde yemek yemek üzere buluştuklarında, Demirel'in AP'nin yeni bir parti olduğunu, DP'yle aynı kaynaklardan beslenmesinin, "aynı yolları takip etmek zorunluluğunu doğurmadığını" söylediğini aktarır: "Maziyi taklit etmek mecburiyetinde değiliz... asla eskilerin dublörü veya uydusu olmayacağız," demiştir. Hatta yüksek oyla AP Temsilciler Meclisi'ne seçilen eski DP'li bir "Bayan"ın milletvekili seçilmesine izin verilmeyeceği teminatını vermiştir.[106]

Büyük basının gözdesi

Başka bir büyük destek kaynağı, basındır – özellikle, dönemin modern popüler gazetesi *Hürriyet*. Yurdakul Fincancıoğlu, adeta "Demirel'in basın bül-

102 Toker, 1992: 220-221; Kazdağlı, 1999: 105.

103 Baban, 1971: 265-266.

104 Demirel, 2017: 38-39; Kazdağlı, 1999: 106.

105 CA-10: 19-20; Fincancıoğlu, 2000: 13; Toker, 1993: 45.

106 Erkanlı, "Bayan"ın –Nilüfer Gürsoy olmalı– yine de milletvekili seçilmiş olmasını da fazla sorun etmez. Erkanlı, 1972: 286, 360.

teni" gibi yayın yapan *Hürriyet*'in "kingmaker"[107] işlevi gördüğü kanısındadır. Gazetenin o dönemdeki Yazı İşleri Müdürü Necati Zincirkıran, anılarında *Hürriyet*'in desteğini anlattığı bölüme hiç mütevazı olmayan bir başlık atmıştır: "Demirel'i nasıl başbakan yaptık?" Demirel'in "Türkiye'ye kısa zamanda önemli ekonomik hamleler yaptıracağına" inanmış, gazete patronunu da buna ikna etmiştir. "Barajlar kralı" manşetini kendisinin aklettiğini, gazetenin Ankara Büro Şefi Cüneyt Arcayürek'i bu başlığı çıkartacak bir mülakat yapmak üzere görevlendirdiğini aktarır. Bu vesileyle tanıştığı Demirel, Arcayürek için "her devirde önemli bir kaynak ve hazine" olacaktır, Zincirkıran'ın tabiriyle. (Bu hazinelerden birisi, Demirel'in talimatıyla Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in kendisine verdiği ünlü Johnson mektubudur!)[108] Demirel seçildiği kongreden sonra *Hürriyet*'e teşekkür ziyaretine gelmiş, "kingmaker" gururunu taşıyan gazete yöneticilerine "mahcup, hatta çekingen" bir izlenim vermiştir.[109]

Simavi ailesinin gazeteleri *Hürriyet* ve (1968'de yayına başlayan) *Günaydın*, Demirel'i desteklemeyi sürdürdüler. 1969 Ocak ortasında *Günaydın*'da çıkan Ergin Konuksever'in "Çoban Sülü" başlıklı yazı dizisi, Demirel'in "köyden çıkan halk adamı" imgesinin canlı bir popüler tasviridir. "Çoban Sülü" lakabının sürekli tekrarlandığı yazı dizisi, çocukluğunda "Kırdağ tepesinde kaval alıp koyun güden" bu "Anadolu çocuğu"nun "kafasında yaşattığı yeni ve modern Türkiye'yi kurmak için günde 16-17 saat çalıştığı" güzellemesini yapar.[110] 1969 yazında si-

"Çoban Sülü" röportajı.

107 Kralın kim olacağını tayin eden güç.

108 Sazak, 2017: 196. ABD Başkanı Johnson'un 5 Haziran 1964'te Başbakan İnönü'ye, Türkiye'yi Kıbrıs'a müdahaleden meneden "kaba üslûplu" mektubu, *Hürriyet*'te 13 Ocak 1966'da yayımlandı. Johnson mektubuna aşağıda yine geleceğiz.

109 Fincancıoğlu, 2000: 82; Zincirkıran, 2013: 224, 230-233; Barutçu, 2004: 133; CA-3: 334.

110 Konuksever, 1969: 9, 87, 96.

nemalarda gösterilmek üzere "Çoban Sülü" adlı 20 dakikalık bir film de yaptırılmıştı.[111]

1956-1978 arasının etkili ve saygın magazin dergisi *Hayat*, gayet sempati uyandırıcı Demirel röportajları yayımlamıştır. Derginin 10 Aralık 1964 sayısının kapak konusu olan "yeni muhalefet lideri Süleyman Demirel", "dinamik ve sempatik" bir kişilik olarak sunulur. 15 Eylül 1966 tarihli *Hayat*'ın kapak başlığı: "Türkiye'nin köyden gelen ilk başbakanı Süleyman Demirel"dir. Derginin kurucusu Şevket Rado'nun imzasını taşıyan röportaj, Demirel'in bir tesis açılış töreninde çıkan arızaya müdahale ettiğine değinerek, "şimdiye kadar Türk başbakanları arasında teknikten anlayanı olmamıştır," notunu düşer. Rado'nun hayranlık dolu tasvirini okuyalım: "Şaşılacak derecede mütevazı bir adam. Elini uzattığı zaman aranıza hiç tekellüf koymuyor... Kocaman ve besbelli sağlam elleri var. Konuşurken bu elleri masanın üzerine koyduğu zaman, soyadını hatırlamaktan kendinizi alamıyorsunuz." Şevket Rado, 2 Ekim 1969 tarihli *Hayat*'ta, –seçimlerden tam bir hafta önce!– yine methiye dolu foto-röportaj yayımlar. "Halktan gelmiş [bu] devlet adamı... şehir çocuğu politikacılardan çok farklı"dır Rado'ya göre. Bu "yeni bir politikacı tipi"nin kıymetini bilmeye çağırır: "Paçaları tozlanmasın diye pantolonunu yukarı doğru çekip basacak tozsuz bir yer araya araya yürürken 'şu politika yüzünden ne dertlere katlanıyoruz' demekte olduğu yüzlerindeki ifadeden belli eski devrin şehir çocuğu büyük politikacılarını düşündüm." Rado, Demirel'in eşiyle beraber, köylü-şehirli ayrımını kaldırdığı kanısındadır. Röportaj, "çalışmalarına karşı en ufak bir takdir havası duymadan, yalnız hücumlara maruz kalmanın zorlukları içinde çalışmaya, engellemelere rağmen bir şeyler yapmaya mecbur" kalan bu adamın "harikulade mukavemet gücüne" hayranlık beyanıyla tamamlanır. Türkiye'de 'seviyeli' magazin gazeteciliğinin kurucu babalarından Şevket Rado'nun verdiği bu destek önemlidir – kendisinin de mensubu olduğu 'okumuşlar' zümresinin, –tabii daha çok solcuların– Demirel antipatisine kafa tutması da...

Basındaki Demirel sempatisi Simaviler ve *Hayat*'la sınırlı değildi. *Milliyet*, Demirel'in AP'deki "fanatik ve müfrit kuvvetlerle" ilgili şüpheleri giderdiği yorumunu yapmıştı.[112] 1965 seçimlerinden sonra *Yeni Gazete*, "kendisini bu zaferin sarhoşluğuna kaptırmamış ve galibiyeti hazmeden bir insan olduğu intibaını vermiş" olmasını övmüştü.[113] Kıdemli muharrirler de onu takdirle izliyordu. Nihat Erim'in işitmesine göre, 1967 yazında Falih Rıfkı Atay bir sohbetinde İnönü'ye atıp tutarken, Demirel'i övmüş, hatta Atatürk'le muka-

111 Erer, 1977: 56-57.

112 Akt. *Durum*, 2 Aralık 1964.

113 Akt. *Durum*, 21 Ekim 1965.

yese etmişti.[114] DP muhalifi iken 1965'te AP'ye meyleden Bedii Faik, "kolayca sinirlendirebildiği bir Menderes'i, kolaylıkla rejim dışı davranışlara ittiği bir DP'yi arayan İnönü nazarında Demirel, bir çetin ceviz," diyordu.[115] Türkiye'de entelektüel formasyonlu gazeteciliğin müstesna bir örneği olan Ali Gevgilili, Demirel'i "enerjik, yapıcı, yatırımcı... liberal bir dünya görüşünün tüm özelliklerine sahip" diye vasıflandırmıştır.[116]

"Siyaset yapan basınla, gazeteciyle kavga etmez" düsturunu benimsediğini söyleyen Demirel de, kendisini ağır eleştiren gazetecilerle uzun konuşmalar yaparak, gazetecilere 'erişilebilir' kalarak, sempatiyi kolaylaştırıyordu.[117]

Bir başka kıdemli muharrir, 1940'lardan '60'lara Türkiye'de liberal fikriyatın savunucularından, bununla beraber "ilerlemeci"-cumhuriyetçi *ethos*'u da gayet kavi olan Ahmet Emin Yalman'ın, Demirel'e büyük duygusal yatırım yaptığını görürüz. Milliyetçi-muhafazakâr kanada karşı Demirel'in Atatürkçü-liberal olarak gördüğü çizgisine militanca destek veren AP yanlısı *Durum* dergisindeki yazılarında, neredeyse her hafta, ona 'yol göstermeye' çalışır Yalman. 25 Şubat 1965'te, "mutaassıp ve intikamcı elemanların oyuncağı halinde, geri, güvenilmez bir parti gözüyle" görülen AP'nin "lider olarak değerleri imtihandan geçmiş, kırk yaşlarında, geniş görüşlü; zinde, dinamik bir Süleyman Demirel bulup" çıkarmasından duyduğu memnuniyeti yazar. 6 Ocak 1966'da ona hitaben bir açık mektup yayımlar, sonra buradaki çağrısını aylarca tekrarlar. "Genç kuşakların ruhunu kolayca işleyen solculuk" karşısında "hür fikre ve geniş bir dünya anlayışına dayanan bir rejimin Türkiye'de kök tutabilmesi için son bir imkânı" temsil ettiğini hatırlatır Demirel'e. Bu "olgun, dinç kafalı müsbet teknik adam"ın, Menderes gibi "birtakım maddi gelişmelerin her şeyi halledeceğini" sanmaması, "akıncı bir ruha sahip olması" gerektir. Islahat yerine "parti gayretlerine" gömülmesinden, hayal kırıklığı duyar.[118]

O devrede ona şüpheyle bakan milliyetçi-muhafazakâr camiada Demirel'e açılan kredinin bir örneği, Kadircan Kaflı'nın bir yazısıdır. Kaflı, Demirel'in özellikle "sade... telâşsız, heyecansız, rahat" konuşmasından ve bunun karşı cepheyi etkilemesinden etkilenmiştir: "Bir çelik yay gibi, bir bilyalı çark gibidir. Ne kulak tırmalıyor, ne dinleyenleri kızdırıyor. Karşısındakiler hakkında asla ağır kelimeler kullanmıyor, o kadar ki Meclis'te Halk Partililer bile vakit vakit hararetle alkışladılar."[119]

---

114 Erim, 2005: 855.

115 *Durum*, 26 Haziran 1969, s. 9.

116 Gevgilili, 1987: 305.

117 Cemal, 2018: 198; CA-4: 14.

118 10 Şubat, 21 Nisan, 29 Eylül 1966.

119 *Durum*, 17 Haziran 1965.

İtidal, müsamaha

Mutedilliği, müsamahakâr imgesi, Demirel'in siyasetin ilk dönemindeki siyasi-kültürel sermayesinin en önemli parçalarından biriydi. Kuşkusuz bunun, DP seviyesinde güçlenen AP'nin 27 Mayıs karşıtı bir revanşizme yönelmesi endişesiyle ilgisi vardı. Demirel'in 1965-1968 döneminde, "medenî" bir çoğulcu siyasi vasatın oluşmasıyla ilgili 'pedagojik' öğütleri hayli fazla. Muhtemelen, biraz kendi imgesinin teyidi için yapıyordu bunu. Biraz da, itidale, liberal-muhafazakâr dünya görüşünün ve pragmatizmin bir ilkesi olarak 'samimiyetle' sarılıyordu – '70'lerdeki bir konuşmasındaki söyleyişiyle: "Milli vicdan ve aklıselim, sosyal çalkantıların sonunda daima durulmayı arar. Haklı haksız münakaşası, yerini bir çıkar yol bulmaya terk eder... Aklı, vicdanı, insafı; öfkeye, alınganlığa hâkim kılabildiğimiz zaman, hayatiyet dolu bir tartışma ortamında yüksek fikir ve sorumluluğun 'çare bulma gücü'nden faydalanırız."[120]

1965 Haziran'ında Doğu Karadeniz gezisinde Samsun, Giresun, Trabzon'da CHP il örgütlerini ziyaret eder; "Sizin fikriniz şöyle, bizim fikrimiz böyle olabilir. Birbirimizden tasvip almaya mecbur değiliz" mesajı verir.[121] 1968'teki AP büyük kongresinde, "ayrı ayrı ve düşük oranlarda da olsa toplam olarak milletin %47'sinin oyunu temsil eden muhalefet topluluğunu... sıfır farz etmenin huzursuzluk ve ihtilaflara yol açabileceğini hatırlatır.[122]

1966'daki AP büyük kongresi konuşmasında. "sıkılmış yumruklarla, gerilmiş asaplarla Türkiye'nin meselelerini halledemeyiz... bizler cidalin usullerini kullandığımız zaman, barışa gitmemiz beklenemez," der.[123] Başka bir yerde, "Kinler, iğbirarlar, düşmanlıklar yerine sevgiyi ve saygıyı yerleştirme gayreti içinde" olduklarını söyler.[124] 1965 seçim konuşmalarında "siyasi mücadelede yumuşama, kardeşlik duygusunu geliştirmek, ayrı siyasi kanaatlere sahip zümreler arasında dostluklar kurmak" hedefini koyar. "Öfke ve hiddet içinde kendi kendilerini yiyenlere uzaktan bakmak, sakinleşmelerini beklemek" gerekiyordur; politikayı "spor gibi" yapmalı, "rakip oyuncuyu yakalandığı yerde imha edilmesi gereken bir düşman olarak görmeme"lidir... "Birbirine 'hırsız, vatan haini, satılmış, sömürücü, emperyalist uşağı, halk düşmanı' gibi yakışıksız hitaplarla seslenen kimselerin, demokratik bir ortamda millete fikri ve manevi rehberlikte bulunması bahis konusu olamaz," derken,[125] barışçı, müsamahakâr siyasetin önündeki engel olarak solu hedef alır. Kendisinin de

120 D-1977A: 38-39.

121 D-1965: 186.

122 Akt. Cizre, 2014: 43.

123 *Durum*, 3 Kasım 1966, s. 32-33.

124 *Durum*, 30 Mart 1967, s. 21.

125 D-1966a: 23, 65; D-1966b: 120

anti-komünist söylem içinde en geniş anlamıyla sola yönelen şiddet ve celâlini –'70'leri beklemeden bile!– göreceğiz.

1968 bütçe görüşmelerinde, "hemen hemen aynı iddiaların değişik üslûplarda dokuza yakın defa tekrarlanmış" olmasından bıkkınlığını belirtirken, yine de "meseleleri dövüşerek değil konuşarak halletmeye" olan inancının altını çizer: "Onun içindir ki konuşmaktan usanmanın, başka metodlara başvurmanın bir çıkar yol olmadığını hepimiz biliyoruz." Mesele sert veya yumuşak muhalefet değil, "medenî ve ölçülü olmak" gerektiğini söyler.[126] Aynı müzakerelerde "6 saat süren konuşmada 78 defa benim ismim geçtiği için, daha çok bir öfke gibi geldi bana, bir öfkenin işareti gibi geldi" derken, müsamahayı istihzaya sarıyordur.[127]

1968'den itibaren, Demirel'in söyleminde müsamaha rağbetten düşecek. Yine de, anti-komünist iç savaş siyasetçisi çizgisi izlediği 1970'lerde bile, bir-iki kere, siyasi mücadeleyi düşmanlık değil rekabet olarak düşünmekten söz edecek: "Kazanamamak... tarafları birbirini imhaya sevk etmez. Tarafların varlığı, birbirine faydalı dahi olabilir. Mücadelenin metodu, vasıtası medenîdir."[128]

Çok sonra, 1992 Nisan'ında gazetecilerle bir sohbetinde, 65 senelik çok partili rejimin muhasebesini yaparken, henüz ancak birbirimize müsamaha eder seviyeye geldiğimizi söyleyecek – genişçe ihtiyat payıyla: "Geldik mi gelmedik mi onu da bilmiyorum ama, yani epeyce yaklaştık gibi geliyor bana. Yani... 'canım varsın o da öyle söylesin' der hale geldik veya gelmek üzereyiz."[129]

"Parti olayı" - "Demirel partisi"

1990 yılındaki bir söyleşisinde Demirel, "parti olayı"nı gizemli bir tabiat olayı gibi resmeder: "Parti olayı sadece bir program olayı değildir. Parti olayı, hisler, heyecanlar ve çok değişik beşerî değerler olayıdır. Bir partinin etrafında milyonların kalabilmesi çok enteresan bir olaydır."[130] Demirel, çok çabuk, "parti olayı"nın usta bir zanaatkârına dönüşmüştür.

Mutediller-müfritler-yeminliler

Mutedilliğin, ılımlılığın, Demirel'in siyasi-kültürel sermayesinin unsurlarından olduğunu söyledik. AP içindeki Mutediller-Müfritler ayrımında da, dengeci davranmıştı.

---

126 *Durum*, 7 Mart 1968, s. 10-11.

127 *Durum*, 14 Mart 1968, s. 23.

128 D-1977A: 63.

129 D-2001: 65.

130 D-1990c: 101.

Bu ayrımın ilkin CHP'li gazetecilerce yapıldığı, sonra öz-Türkçeleştirip Ilımlı-Hışımlı'ya çevrildiği aktarılır. (AP'ye yakın basında Hışımlılar yerine "Sivriler" de deniyordur.) Hışımlılar'ınki, 27 Mayıs'a dönük rövanşizmin ve asıl önemlisi 'tam' iktidara talip atak bir siyasetin hışmıydı; genellikle bu kanada yakın olan milliyetçi-muhafazakârlar da kendi hışım paylarını ekliyorlardı. (Kemal Karpat, "intikam grubu" tanımını kullanır.)[131] Ilımlılar, 'devlet partisi' ile daha uyumlu davranmaya dikkat ediyorlardı ve ideolojik açıdan genellikle liberal-muhafazakâr bir Atatürkçülük yorumuna yakındılar. Fiilî bir işbölümü içinde, Ilımlılar "aydın zümrede", bürokraside, orduda güven sağlıyor, Hışımlılar teşkilatın tutunumunu güçlendiriyor ve daha sağdan bir akış sağlıyordu.[132]

Demirel ilk bakışta Ilımlılar'a yakın görünüyordu fakat 'devşirilip' genel başkanlığa gelişinde Hışımlılar hayli etkili olmuşlardı. Hatta o çevreden İdris Yamantürk, arkadaşlarının "seni biz getirdik havasına girdikleri" kanısındadır; bu siyasi patronluk taslama tavrının parti ortamında yarattığı reaksiyon, Demirel'e yaramıştır.[133]

Hışımlılar'ın üç önemli şahsiyeti Bozbeyli, Bilgiç ve Turgut'un anılarından özellikle üçüncüsü, Demirel'in '60'lı yıllardaki serencamına dair çok fazla ayrıntı içerir. Onun, kesinlikle aynı edebî tadı taşımamakla birlikte yer yer Samet Ağaoğlu'nun siyasi portrelerini hatırlatan anlatımları, Demirel'e duyduğu kızgınlığa adanmıştır. 1969'daki kopuşlarından önce Demirel'in "üçüncü kardeşim" diye andığı[134] Mehmet Turgut'un anlatımlarını bu içerlemenin tenzilatıyla okumak gerekir.

Demirel, seçildiği 1964 kongresinden sonra, Aralık'ta yapılan Temsilciler Meclisi toplantısında başka bir grup oluşturdu: "Yeminliler" denilen bu grubun 'olayı', genel başkana sadakatti. Önde gelen mensupları arasında Hamdi Mağden, Neşet Tanrıdağ, Mustafa Gülcügil, Rafet Sezgin, Osman Gümüşoğlu, Nizamettin Erkmen, Ahmet Topaloğlu, İsmail Hakkı Tekinel, Sadık Perinçek'in anıldığı, sayıları 119 ilâ 147 olarak verilen Yeminliler, bütün parti organlarını konrol eder hale geleceklerdi.[135]

1964 kongresinden sonra teşkilattan sorumlu genel başkan yardımcılığına Osman Turan'ın getirilmesi de Demirel'in hayatını kolaylaştırdı. Milliyetçi-muhafazakâr camiada saygın tarihçi Prof. Turan'ın bu önemli göreve kondurulması, Hışımlılar grubunu teskin etmişti. Ancak sevip sayanlarının "particilikten ve partiden anlamadığını" söylediği Turan, günde birkaç kere yanı-

131 Karpat, 2015: 20.

132 Avcı, 1999: 33.

133 Yamantürk, 2014: 239-240; CA-4: 317.

134 Turgut, 1991b: 86-87.

135 Dağı ve Uğur, 2009: 205, 313; Bilgiç, 1998: 137; Atabeyli, 2008: 64; Turgut, 1993: 266.

na girip çıkan odacıya "Sen hangi ilçenin başkanısın?" diye soran "fevkalade dalgın" haliyle "teşkilatı birbirine katmış", bu da Demirel ve Yeminliler'in denetimi ele geçirmesine katkıda bulunmuştu.[136]

Başta Ilımlı-Hışımlı dengesini kollayan Demirel, tedricen Hışımlılar'ı zayıflatmaya, hatta tasfiyeye yöneldi. 1965 ilkbaharında, dört milletvekilinin (Gökhan Evliyaoğlu, Tahsin Demiray, Reşat Özarda, Mustafa Kemal Erkovan), parti yönetimini işçi, köylü ve esnafın temel meselelerine eğilmemekle ve Türk milliyetçilerini dışlamakla suçladığı önerge,[137] bu gidişata gösterilen ilk tepkiydi. Demirel: "Her türlü sorunuza ve tenkitlerinize hazırız. Hepsini konuşmakta fayda vardır," diyerek vaziyeti idare etti.

Mehmet Dülger, Demirel'in bir başka ara bulma becerisini vurgular: "Entelektüellerle halk çocuklarını esaslı surette dengede tutmak..."[138]

Tek adam

1965 seçimlerinden sonra kurduğu ilk kabine, Demirel'in 'kendi' kadrolaşmasında bir yeni adım oldu. *Yön* dergisinin 29 Ekim 1965 tarihli sayısındaki başlığıyla: "Tek seçici Demirel'in hükümeti..." Bilgiç ve en yakınlarından kimseyi bakan yapmadı, 1961-1964 arası zorlu dönemin zahmetkeşlerinden çok partiye görece yeni katılanlara ağırlık verdi. Parti grubunda kabine listesi okunduğunda tek bir alkış duyulmamasını birkaç yerde benzer ifadelerle anlatır: "Gök kubbenin başıma nasıl göçtüğünü anlatamam... Tavan uçtu. Gökteki bulutlarda ne kadar su varsa kaynar su oldu, başımdan aktı..." Ona göre, "istirkap"tı bu, yani çekememezlik, kıskanma...[139]

Demirel hükümette de partide de ikinci adam mevkii ihdas etmedi. 1965-1971 arası hükümetlerinde başbakan yardımcısı yoktu. Partide, biri partiyle biri parlamentoyla ilgilenecek iki yardımcı seçmesi önerisini "Partide ikinci adam istemiyorum" diyerek geri çevirmişti. Mehmet Turgut, onun, Mustafa Kemal'in de ikinci adamlık ve "eleştiri" müesseselerine itibar etmeyişini referans gösterdiğini söyler.[140]

Bir aktarıma göre Demirel bütün bakanlardan büro ve muayanehanelerini kapatmalarını istemiş; bir başkasına göre ise –yine M. Turgut–, iktidarın ilk aylarında yolsuzluklarla ilgili şikâyetlerden yakınan iki bakana "Parasız politika yapılmaz!" ikazıyla "namusluluk budalası" olmamaları telkininde bulunmuştur.[141]

---

136 Turgut, 1993: 270-271; Göze, 1989: 321; Bilgiç, 1998: 138.

137 Sanlı, 2017: 23-24.

138 Mehmet Dülger'le görüşme.

139 CA-4: 16-17; Bilgiç, 1998: 151; Avcı, 1999: 50; Arslan, 2019: 85; Turgut, 1992: 263.

140 CA-4: 318; Turgut, 1993: 117-119, 266-267.

141 Erdem, 2004: 92; Turgut, 1993: 234.

1966 Kasım'ında yapılan 3. büyük kongrede Demirel parti yönetimindeki hâkimiyetini artırdı. Demirel'i "taassuba karşı, batılı ilerici bir düşüncenin temsilcisi" diye sahiplenen *Durum* dergisi, "aşırı sağcıların, mukaddesatçıların, istismarcıların ve müfrit unsurların saf dışı bırakılmasını" kutluyordu. *Yön*'ün 2 Aralık sayısında, Demirel'in "mayolu kız önünde fotoğraflarını" yayımlayarak ve masonluğunu yeniden gündeme getirerek sonuç alacağını sanan parti içi sağ muhalefete acıyan bir yorum vardır! Bilgiç'e yakın Sakarya Milletvekili Kadri Erdoğan Demirel'i "tek adamlık hırsıyla" suçlayarak aday olmuş, Demirel'in 1.239 oyuna karşılık 175 oyda kalmıştı.[142]

Demirel, güçlenmiş olmanın güveniyle bazı bakanları değiştirdi. 1967 Nisan'ında bizzat Sadettin Bilgiç'i ulaştırma bakanı yapması da bir özgüven jesti idi. O aşamada, önemli atamalar, kararlar için en azından şeklen Bilgiç ekibinin onayını arıyordu.[143] Daha önceleri, 12 Nisan 1966'da, bakanlık değişikliği beklentilerine, ilk totolojik vecizelerinden biriyle karşılık vermişti: "Kabinede değişiklik yapılınca kabinede değişiklik yapılmış olur."[144]

1968 Haziran başında yapılan yerel seçimlerinde uygulanan önseçim, parti içi muhalefetin biraz daha yıpranmasına yol açtı. Mehmet Turgut'a bakılırsa, 29 Kasım 1968'de toplanan 4. Kongre öncesi Demirel, kendisine Yeminliler grubunu artık bitirip kongreye kapsayıcı bir tek listeyle çıkacağını söylemiş, fakat alttan alta kendi listesini hazırlamıştı. Kongre öncesi son gece "bazı arkadaşları tek listeye ikna edemediğini" bildirip "herkesin başının çaresine bakmasını" istemişti. Muhalifler apar topar bir liste hazırlamışlar, bu kısıtlı şartlara rağmen Demirel'in hedeflediği çapta bir tasfiye olmasını engellemişlerdi. Mehmet Turgut, sonradan bazı milletvekillerinin "Ellerim kırılsaydı da kongrede tomar halinde 35-40 oyu sandığa atmasaydım," pişmanlıklarını dile getirdiklerini iddia eder.[145]

1965-69 arası sanayi bakanlığı yapan Mehmet Turgut, hem kendisinin hem Hışımlılar'ın parti yönetimden tasfiyesinin son aşamasının, bu kongreden sonra başladığını anlatır. Demirel, 1969 seçimleri öncesi yasa gereği görevlerinden ayrılması gereken adalet, iç işleri, ulaştırma bakanlarının (Hasan Dinçer, Faruk Sükan, Sadettin Bilgiç) önseçim zahmetine girmemeleri için onlara üç devlet bakanlığı ihdas edilmesi formülüne yüz vermemiş; daha sonra da bazı "liyakatli kişilerin" önseçim müşkülüne sokulmadan listelere konması önerisine, partililerin ve "milletin sağduyusuna inanmalarını" isteyerek karşı çıkmıştır, ona göre.[146] Turgut, Demirel'in o yaz Bilgiç'in eski DP'lilerle temaslarını

142 Bektaş, 1993: 154-164; *Durum*, 3 Şubat, 29 Eylül, 27 Kasım ve 1 Aralık 1966.

143 CA-4: 318.

144 Demir, 1969: 16.

145 Turgut, 1991a: 301-310; Bilgiç, 1998: 178-179.

146 Turgut, 1991a: 217-218; Turgut, 1993: 203-206.

Milli Emniyet'e [Milli İstihbarat Teşkilatı] takip ettirdiği iddiasındadır.[147] Bozbeyli ve Bilgiç, Demirel'in önseçimlerde il örgütlerine seçilmesini istemediklerileriyle ilgili haber gönderdiğini, seçimlerden sonra istemediği adayların listeye konduğu illerin yönetimlerini değiştirdiğini anlatırlar.[148] Her halükârda Demirel 1969 seçimleri sonrası Bilgiç ekibini dışarıda bırakan, "daha merkezci" veya "daha az telifçi [uzlaşmacı, karma]" bir kabine kurdu. Mehmet Turgut, Demirel'in bu tasfiyeyi çevresine, Bilgiççileri 6 bakanlık isteyen yazılı muhtıra vermekle suçlayarak meşrulaştırdığını yazar.[149] Böylece sönümlenen Hışımlılar 'oluşumu', Dördüncü Bölüm'de göreceğiz, DemP kopuşunda uç verecek.

Demirel'in parti içindeki sıklet merkezlerini etkisizleştirerek tek-adamlaşmasının bir başka merhalesi olarak, Ferruh Bozbeyli'nin "burnunun sürtülmesinden" söz edilir. 1965'te ve 1967'de TBMM başkanlığına seçilen İstanbul Milletvekili Ferruh Bozbeyli'nin dengeli, adilane üslûbuyla gördüğü itibarı "kıskandığı" söylenir.[150] Bozbeyli'nin anlattığına göre, Demirel 1. sınıf devlet memuru baremine nispet ederek milletvekillerine ek ödenek çıkartmak istemiş, Bozbeyli bunun hukuka uygun olmadığını bildirince, "Atatürk mebusların parasına, cakasına karışmayın demiş. Bırak ver gitsin parayı!" diye ısrar etmişti. Şu popülist kıskançlığı dillendirmişti peşinden: "Vermezsen senin kahramanlık yaptığını yazarlar. Çünkü milletvekillerine para vermem diyeni beğeniyorlar."[151] Demirel'in 1969 Ekim'inde, Bozbeyli'nin üçüncü kez TBMM başkanı seçilmesini yokuşa sürdüğü anlatılır. Bozbeyli'nin anlattığına göre, yeniden aday olmak için "müsaadesi olup olmadığını" sormak üzere ziyaret ettiği Demirel "gözleri dolarak", "Sizin alternatifiniz yoktur," demiş; ancak birkaç gün sonra İsmail Hakkı Tekinel adı ikinci bir aday olarak ortaya atılmıştır. Bozbeyli'ye göre AP oyları yaklaşık yarı yarıya bölünmüş, bu nedenle ancak ikinci turda seçilmiş, velhasıl burnu sürtülmüştür.[152]

Vefa-sızlık

Güçlenip "lider" konumuna yerleştikçe, Demirel'in vefasızlığına dair homurdanmalar işitilmeye başlamıştı. 1969'da milletvekili listesine konmayan, milliyetçi kanattan Şadi Pehlivanoğlu, "daha vefalı hareket etse-

147 Turgut'a göre bunun üzerine bir bakan, "Komünistlerin memlekette cirit atmalarının sebebini bulduğunu" söylemiştir: "Meğer devletin haber alma teşkilatı bizim arkadaşlarla eski Demokratların peşinde." Turgut, 1991a: 219.

148 Dağı ve Uğur, 2009: 207-208, 316-317; Bilgiç, 1998: 192.

149 Zürcher, 2017: 290; *Durum*, 16 Kasım 1969, s. 6; Turgut, 1991b: 227.

150 Turgut, 1991b: 185-186.

151 Dağı ve Uğur, 2009: 326-328.

152 Turgut, 1991b: 190-192, 194; Dağı ve Uğur, 2009: 317-318. Oysa TBMM tutanağı Bozbeyli'nin tek aday olarak birinci turda seçildiğini söylüyor: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d03/c001/mm__03001001.pdf

niz" telkinleri karşısında Demirel'in "Adalet Partisi ahlâk cemiyeti" sözünün, parti içinde meşhur olduğunu yazar.[153] 1964-1973 arası İzmir belediye başkanlığı yapan Osman Kibar'ın, Menderes'le kıyas ederek Demirel'in vefasızlığından yakındığı aktarılır: "Liderdi ve kin tutmazdı. Kavga ederdik, bağırır, çağırır, köpürürdü. Ama dostluğuna diyecek yoktu... vefamız ayrıydı... kin diye bir şey bilmezdi... Ya büyük liderimiz... öyle mi?"[154] Muharrem Ergin, bütün siyasetçilerin zaafı saydığı "zayıfı tercih, kuvvetliye tahammül edememek zaafı"nın Demirel'de epeyce baskın olduğu kanısındadır.[155] Bayarcı AP senatörü (1968-1977) Beliğ Beler, "etrafına hep silik insanları topladığını", her ilde vilayette farklı makamlar dağıtarak "kapıştıracağı iki hizip yarattığını" ileri sürer.[156] Eski DP milletvekili gazeteci Füruzan Tekil, "bazılarına fazla müsamahakâr" davranırken "bazı kıymetleri de paslanmaya ve unutulmaya terk ettiğinden" yakınır Demirel'in.[157] *Devrim* dergisinin onun yolsuzluk soruşturmasında kendisini kollayan CHP'li hukukçuyu kollamasına, bir tecahülü ârif ironisiyle takılmıştır: "Devlet adamı olarak değil ama insan olarak gerçekten bazı iyi nitelikleri olduğu" söylenir Demirel'in; "kendisine yapılan iyilik kimden ve hangi parti mensubundan gelmiş olursa olsun bunu unutmayan, nankörlükten daima uzak kalmış bir kişi..."[158]

Mehmet Turgut'un tek-adamlaşmaktaki Demirel'i şehvetli bir hınçla tasvir ettiği bir pasaj aktaracağım – 1968 kongresinden: "Elinde kocaman şapkası, başı yukarıda ve alabildiğine gurur içinde, hızlı adımlarla salonun içinde, bir boğa güreşçisi edası ile uzun bir tur atıyor... Sinirli ve soğuk hareketlerle, dudaklarını eme eme ve gözlerini kısa kısa, öfkesini ve tatminsizliğini... ortaya koyuyor. Salonun her tarafına dönerek ve kocaman ellerini açarak herkesi selamlıyor." Alkışları devam ettirmek için selamlamayı sürdürdükten sonra, "saatler süren rakamlarla dolu, uzun ve fazla bir şey anlaşılmayan renksiz konuşma"larından birini daha yaptığını anlatır Turgut.[159] Yine onun kızgın anlatımına göre, 1964'te birisi Demirel hakkında "Muvaffak olmasa bile asla değiştiremezsin... çünkü hem çok kurnaz, hem son derece kaypak" kehanetinde bulunmuştur. Turgut, Demirel'in gezilerinde gedikli uğurlayıcıların, karşılayıcıların istihdam edilmeye başladığını anlatır. 1969'da konvoyu Düzce'ye girerken meydana gelen kazada ölen çocuğun babasının "Çocuğumun

153 Pehlivanoğlu, 1997: 198.
154 Turgut, 1991b: 172.
155 Ergin, 1975: 164-165.
156 Beler, 1993: 66-67.
157 Tekil, 1978: 307.
158 *Devrim*, 13 Ocak 1970.
159 Turgut, 1991a: 298-301.

kanı başbakanımıza helal olsun" diye haber göndertmesini, lider miti inşasının vahim bir örneği olarak anar.[160]

Kardeşi, "hanımefendisi"

Bu dönemde uç veren tek-adamlaşmanın bir cephesi de kardeşlerinden Şevket Demirel'in parti ve hükümet işlerine müdahalesidir. Bu meseleyi ilk olarak 1968 kongresi sırasında Sadettin Bilgiç, bir sabaha karşı Demirel'e telefon edip "kardeşlerin seçilmemi önlemeye çalışıyor" şikâyetinde bulunarak ortaya atmıştır.[161] Mehmet Turgut, ABD'li bir "boyalı su" üreticisinin (Fanta'ydı) yasal şartlara aykırı bir başvurusunun (temsilci, Has grubuydu) kabul edilmesi için "Başbakanın kardeşi tarafından baskı uygulandığını;" aynı kardeşin yakın arkadaşı olan ve Tarım Bakanı Bahri Dağdaş'a kulak asmamasına rağmen görevden alınamayan bir orman genel müdürünün rahat etmesi için 1969'da Tarım Bakanlığı'ndan ayrı bir Orman Bakanlığı kurulduğunu anlatır.[162] Yanı sıra, Nazmiye Hanım'ın müdahalelerinden yakınmalar vardır. Nimet Arzık, "Hanımefendi"nin, hoşuna gitmeyen yöneticileri için

Nazmiye Hanım en şehirli suretinde, Ordu Perşembe'de köylü kadınlar arasında.

160 Turgut, 1991a: 158, 379-380; Turgut, 1993: 158.

161 Demirel "Ispat etmeyen namussuzdur," demiş! CA-4: 318.

162 Turgut, 1993: 103-107; Turgut, 1991b: 83-87.

eşine "Kulağından tut, at!" siparişi verdiğini yazar.[163] Sadettin Bilgiç, Nazmiye Hanım'ın İstanbul valisine Bayrampaşa ebesinin görevden niye alındığını soruşunu, ayıplayarak aktarır.[164] Yine Mehmet Turgut'un 'ihbarlarına' kulak verirsek, bir Doğu gezisinde Demirel'in, Nazmiye Hanım'ın dinlediği şikâyetlerden etkilenerek liselilere tek dersten sınav hakkı verilmesini telkin etmesi üzerine, az önce kesinlikle böyle bir ek hak verilmeyeceğini açıklamış olan milli eğitim bakanına telefonla ek sınav hakkı kararını dikte ettiğini anlatır.[165] Turgut'a göre 1969 Kasım'ında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'na atanan "genç bir Urfa milletvekili", bu ödülü, o yaz yapılan bir Güneydoğu gezisinde "Başbakanın hanımefendisine" çok pahalı bir yüzük hediye ederek gösterdiği tabasbusa borçludur.[166] O genç vekil, Necmettin Cevheri, 1990'lara kadar Demirel'in en yakınlarından olacaktır.

AP'nin milliyetçi-muhafazakâr kanadından Rasim Cinisli, Demirel'in ev toplantılarında onun aleyhine atıp tutarak diğer milletvekillerinin reaksiyonunu ölçen "şikeli muhalifler" kullandığını iddia eder.[167]

Liderlik mevkiini tahkim ettikçe, Menderes için kullanılan "Beyefendi" hitabı Demirel için kullanılmaya başladı. Bu uyarlamayı ilk yapanın, Ahmet Topaloğlu olduğu söyleniyor. Gıyabında "Ağa" da denirmiş ("Ağa'na söyle..."),[168] En yakınları, "patron" da diyordu.

Tabii, giderek daha fazla onun şahsiyetini odağa alan propaganda çalışması da, tek adam imgesini güçlendirmekteydi. İslâmköy'deki Demirel müzesinde sergilenen fotoğraflar arasında, 1969'da bir karşılamada "3. Kanuni Süleyman" pankartı gözüme çarpmıştı![169]

*

1967 Eylül'ünde gidilen resmî Romanya gezisindeki "berber vakası", Demirel'in ona hayırhah yaklaşan kamuoyuna da antipatik görünmeye başlaması bakımından semboliktir. Orada mahir kadın berberi bulunamayacağı gerekçesiyle Nazmiye Hanım için kafileye bir berber dahil edilmesi gazetelerde haber oldu. Demirel, bu haberlere kızdı. Öfkesini Dışişleri Bakanı Çağlayangil'den çıkardığı aktarılıyor. Mehmet Turgut'un aktarımına göre, dö-

163 Nimet Arzık, "Geçmiş zaman olur ki", *Devrim*, 9 Mart 1971. Demirel'in, birisinin eşinden/karısından "hanımefendisi" diye bahsettiğini not edelim.

164 Bilgiç, 1998: 169.

165 Turgut, 1991b: 168.

166 Turgut, 1993: 311.

167 Cinisli, 2017: 298-299.

168 Adana milletvekili Topaloğlu Demirel hükümetlerinde 1965'te Gümrük-Tekel, 1965-1971 arası Milli Savunma Bakanlığı yaptı. Turgut, 1991a: 613; Turgut, 1991b: 221.

169 Karşılamacılar belli ki 17. yüzyılın ikinci yarısında hüküm süren II. Süleyman'a da "Kanunîlik" atfederek, Demirel'e III. Süleymanlık yakıştırmışlar.

nüşte bu konuda soru soran gazetecileri "Ben büyük işlerin adamıyım, beni küçük işlerin içine itemezsiniz!" diye azarlamıştı.[170] Nazmiye Hanım'la ilgili "haber yapılması" en hassas olduğu bahisti – buna Dördüncü Bölüm'de geleceğiz. Berber vakası, siyasi husumet zemininden öte, popüler siyaset magazini düzleminde bir 'keyfîlik' ve 'görgüsüzlük' imajının kontürlerini çizmişti.

*

AP'nin milliyetçi-muhafazakâr kanadında, solun Demirel'i kâh takdirleriyle kâh alaylarıyla kendine tabi kıldığı kanaati güçlüydü. Solun o dönemde gelişen kültürel-entelektüel hegemonyasının, Demirel'i 'ezdiği' düşünülüyordu. Sol basın, tıpkı Menderes'e yaptığı gibi, Demirel'i parti içindeki "aşırı sağ" kanadı bastırmaya zorluyordu onlara göre.[171] (Bu çok geniş "sol" tarifine Abdi İpekçi de giriyordu.) 1967'de bu kanadın sözcüsüne dönüşen Osman Turan, "muhalif, solcu ve güdümcülerle birleşerek milliyetçi ve idealistleri tasfiyeye girişen" Demirel'in "şahsî iktidar hevesi" ile AP'yi adeta "Demirel Partisi"ne çevirdiğini savunarak veryansın ediyordu: "Türkiye'de ve dünyada partisinin gayesini bu derece değiştirme teşebbüslerine giren ve hiçbir ikaz ve tenkide aldırış etmeyen bir lidere rastlanmamıştır."[172] CKMP'nin palazlanması, sonra 1970'te Milli Nizam Partisi'nin kurulması, bu cenahtan hücumları çoğaltacaktır.

Klientalizm

Fazla iz bırakmamış bir Batılı siyaset bilimci, W. Barbara Sherwood, 1968'te AP üzerine yaptığı analizde Demirel'in, karizmatik baba figürü veya "kabile reisi" tipinden farklı bir "modern pragmatik örgütleyici" olduğunu yazmıştı.[173] Kurduğu şahsiyet kültü de, ona göreydi: bir siyasi alış veriş ve himaye ağının yöneticisi olarak temsil gücüne sahipti. O, özellikle 1960'lardaki altın çağında, *klientalist* siyaset tarzının ustası olarak temayüz etti.

Klientalizm, kaynakların, imkânların paylaşımına aracılık ederek, bu aracılığa bağımlı müşteri/müvekkil (*klient*) tabanları oluşturan bir siyasi maişet yoludur. Kaynakların iktidarda veya devlette yoğunlaştığı ve fazlaca asimetrik bir ilişki içinde 'yukarıdan' dağıtıldığı koşullarda, klientalizm, *patronaj* karakteri kazanır. Türkiye'de çok partili düzene geçişle beraber klientalizm tedricen hâkim örüntü haline gelirken, patronaj ilişkileri de bakiye olarak varlığını korumuştur. Zira kamu kaynaklarının ağırlığı büyük-

170 CA-4: 54; Turgut, 1991a: 385-388.

171 Sadettin Bilgiç de bunu defaetle belirtir. Bilgiç, 1998: 146, 191.

172 Uzman, 2018: 389, 395, 417.

173 Sherwood, 1968: 54.

tür ve klientalizmin 'anarşik' (esasen piyasaya tâbi) dinamiğine tâbi olmaya direnen çıkarlar, zümreler ve sınıfsal yapılar bakîdir. Demirel, hem klientalist ilişki şebekesini geliştirmiş, hem de patronaj ilişkilerine mutemetlik etmiştir. Siyasetbilimci Tanel Demirel, AP'deki etkili işadamı-siyasetçi grubunun varlığını da, partinin patronaj bağı bakımından ihmal edilemeyecek bir etken sayar. Böylece büyük sermaye ve onun 'imkânları', "milli iradeye" ayak direyen bürokrasiye karşı bir dayanak ve kaynak olarak seferber edilmiştir.[174]

Demirel, ayrıca daha üst bir düzlemde, toplumsal ve siyasi taleplerle *rejim* (sermaye birikim rejimi ve onunla bağlaşık milli güvenlik rejimi) arasında aracılık yaparken de klientalist tarzı sürdürmüştür. 1990'lardaki cumhurbaşkanlığı döneminde, Devlet'le siyaseti birbirine karşı temsil ve 'idare' etme gayretinde de bunu göreceğiz (Sekizinci Bölüm).

30 Ekim 1966'da AP Kadın Kolları toplantısında Demirel partililerden "halkalarını büyütmelerini, hizmet alabileceklerin sayısını çoğaltmalarını rica" etmekle, klientalist şebekenin kapsama alanını genişletme çağrısında bulunuyordur.[175] Metin Toker'in küçümsemeyle "komisyoncu meziyetleri" dediği hassaya, bu cephesinden de bakmak gerekir... Demirel, klientelist ilişki ağı içinde aracıların etkinliğini artırarak, bir bakıma bu ilişkiyi 'demokratikleştirmişti.' Romancı Kemal Tahir'in 1965'te Demirel'in "kapıkulu" niteliği taşımayan kadroları siyasete soktuğuna dikkat çekerek anlattığı şeyle alâkalıydı bu.[176] AP'nin taşra örgütlenmesi, DP'den farklı olarak alt-orta sınıfa açılmış, eşrafın ve "ulusal şöhretlerin" yanı sıra tahsilli meslek erbabı devreye girmiş; yöreleriyle yakın temastaki milletvekillerinin iş takipçiliği 'performansı' önem kazanmıştı.[177] Gazeteci Yurdakul Fincancıoğlu, Demirel biyografisinde "düşük profilli boynu bükük bir aracı tip" tanımını yapar. Ancak işte tam o *aracılık*, klientalist siyasetin yakıtıdır.

Vesayet ve Bayar

Gazeteci Nimet Arzık, Demirel'in, cumhuriyet tarihinin ilk "vesayetsiz başbakanı" olduğuna dikkat çekmişti.[178] Önceki başbakanların aksine, cumhurbaşkanlığında oturan Atatürk, İnönü, Bayar gibi bir tarihî şahsiyetin otoritesine tabi bulunmuyordu.

---

174 Demirel, 2017: 107-108, 124-125.

175 Komsuoğlu, 2008: 336.

176 Toker, 1992: 221; Komsuoğlu 2008: 253-255, 314 vd.; Tahir, 1992: 147.

177 Fincancıoğlu, 2000: 34-5; Komsuoğlu, 2008: 334.

178 Arzık, 1985: 161; Arzık, 1969: 127.

"Emanetçi"

Ne var ki aslında o kadar da rahat değildi. Demirel, kimi eski DP kıdemlileri ve onlara hürmet edenlerce, sadece bir emanetçi veya "nevzuhur" gibi görünüyordu – veya Erik Jan Zürcher'in modern Türkiye tarihi hakkındaki temel başvuru eserindeki serin ifadeyle, "halen hapiste bulunan gerçek liderler adına işleri yürüten biri..."[179] Demirel de ilk başbakan seçildikten bir süre sonra bir milletvekilini Celal Bayar'a göndererek "bir arzuları olup olmadığını" sordurmak gibi jestlerle, bu hüsnüzannı beslemiş, en azından ona dokunmamıştı.[180] Ancak liderlikte kendi 'yerini yaptıkça', DP'liler onu haddini aşan bir kifayetsiz muhteris gibi görmeye başladılar. AP'deki Hışımlılar/Müfritler de bu tepkiyi paylaşıyorlardı. Kimi DP'liler, Demirel'i sadece harisliğiyle değil, sınıfsal açıdan da küçümseme eğilimindeydiler.

Ant dergisinin 16 Temmuz 1968 sayısındaki haberine göre, Demirel özellikle *Hürriyet* gazetesi (ve tabii Cüneyt Arcayürek) vasıtasıyla, "1960'tan beri köprülerin altından çok sular aktığı, sosyal yapı, siyasi görüş ve inanışlarda büyük değişiklikler olduğu" yorumunu ve buna rağmen "1960'ta kaldıkları yerden devam etmek isteyen" eski DP'lilerin kendisini devirmeye çalıştığı haberlerini etrafa yayıyordu.

1969 seçim başarısından sonra ilk grup toplantısında Demirel'in açıkça adını koyarak *vesayete* meydan okuması, dikkate değerdir: "Ne ben ne de sizler artık vesayet altında değiliz... Artık DP efsanesi yıkılmıştır. Yepyeni bir ruhla, AP ruhu ile ben varım, sizler varsınız." Yine o aralar, "milletin oyları kimseye babasından miras kalmıyor" dediği aktarılır.[181]

Yasakları sündürmek

Zira 1969 seçimleri öncesi, Demirel-Bayar gerilimi hızla tırmanmıştı. 1969 ilkbaharında, Bayar ve eski DP'lilerin siyasi yasaklarının kaldırılması gündeme gelmişti. AP içinde, hem 27 Mayıs karşıtı 'hışmın' icabı olarak, hem de Demirel'e muhalefetin itmesiyle bu yönde bir baskı oluşmuştu. CHP lideri İnönü'nün de, sadece siyasi yumuşama için değil, AP'yi sarsmak için de bu talebi desteklediği anlaşılıyor. (*Ant,* 27 Mayıs 1969 sayısında Bayar için "kapıkulu bürokrasisinin güvenilir adamı" tanımını yapar!) Nitekim bu girişimler başlarken Bayar, Sıtkı Yırcalı vasıtasıyla, İnönü'yle görüşmesinin bir sakıncası olup olmadığını Demirel'e sordurtmuş, ondan "Bilakis, işimizi kolaylaştırır" teşvikini almıştı.[182]

179 Zürcher, 2017: 289.

180 1961'de YTP'den, 1965 ve 1969'da AP'den milletvekili seçilen Ertuğrul Akça'dan akt. Sel, 1975: 51-52.

181 Beler, 1993: 14; CA-4: 88.

182 *Durum*; 15 Mayıs 1969, s. 15.

Demirel, 14 Mayıs'ta Meclis'te siyasi affı bir hak talebinden ziyade, "devletin bekası, gücü, itibarı"nın gereği olarak savundu: "Türk tarihinin her safhasında fetretin, bölünmenin Türk devletlerinin yıkılışına sebep olduğunu anlarız."[183] Öncelikle 'devleti', yani orduyu ikna etme derdindeydi. "Siyasal hakları geri vermek görevimiz de orduyu rencide etmemek görevimiz değil mi?" sözünü sarf etmişti kürsüden.[184] "Türk siyasi hayatı başkaları için kahramanlık yapacağız diye kendimizi damdan pencereden atmayı gerektirmez," dediği de aktarılır.[185] Af Kanunu teklifinin Senato'da oylanacağı günden bir gün önce Cumhurbaşkanı Sunay bu kanun çıkarsa darbe olabileceği haberini yollayıp, Savunma Bakanı Topaloğlu ve İçişleri Bakanı Sükan da bunu doğrulayınca, Mehmet Turgut'a bakılırsa "sararmış, kızarmış, pelte gibi koltuğa adeta yığılmış"tı.[186] Bozbeyli, anılarında, Demirel'in öncesinde Millet Meclisi'nde görüşülürken de kanun teklifiyle ilgili sürünceme taktiği güttüğünü anlatır. "Evet veya hayır dememiş", kararını bildireceğini söyleyip bildirmemiş, telefonla bulunamamış, oturumlar sırasında ne yapılacağına dair kararını soran not pusulalarını cebine koyup cevaplamamıştı.[187] 21 Mayıs'ta AP Senato Grubu'ndan, meselenin "bir cesaret ve şecaat yarışması"na çevrilmemesini istedi: "Cesaret hadiselerin içinden çıkabilme mahareti" idi ona göre. Vazifesinin, "arabayı devirmeden idare etmek ve memleketin başına yeni hadiseler açmamak" olduğunu söyledi.[188] Kendi partililerine darbe riskinden söz etmesine karşılık, öncesinde İnönü kendisini ordunun durumuyla ilgili "Gerçeği söyleyin, ona göre hareket edelim!" diye yokladığında orduda bir sorun olmadığını söylemişti![189] Neticede Af Kanunu tasarısı seçim sonrasına bırakıldı.

Bu erteleme üzerine, Bayar, çevresi ve destekçilerinden, Demirel'in yasakların kalkması için yeterince mücadele etmediği şikâyetleri işitilmeye başladı. Celal Bayar "AP'nin başındakiler koltuklarını alacağımı mı zannediyorlar?" diye Demirel'e sataşıyor; kendisine yakın AP'li parlamenterlerden Beliğ Beler'e "senin başbakanında iş yok" diye takılıyordu.[190]Ağustos başında iki milletvekili, Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy ve Samet Ağaoğlu'nun eşi Neriman Ağaoğlu AP'den istifa ettiler. AP yönetimini ve Demirel'i, affı istiyor

183 Turgut, 1992: 391-392.

184 CA-4: 310-311.

185 Akt. Demir, 2017: 516.

186 Arslan, 2019: 100; Turgut, 1993: 200-202.

187 Dağı ve Uğur, 2009: 275-280.

188 Erdem, 2004: 146.

189 Baban, 1970: 330.

190 Gaytancıoğlu, 2020: 81; CA-4: 312-313; *Durum*, 12 Haziran 1969, s. 10-11; Beler, 1993: 16. Beler de Bayar'a zamanında Kayseri'ye ziyaretine gittiklerinde kendisinin Demirel'i tavsiye ettiğini hatırlatmış.

görünüp gereğini yapmayarak ikili oynamakla suçluyorlardı. Hatta, Demirel'in Cumhurbaşkanı Sunay'a, aslında affın çıkmasını istemediklerini, ancak İnönü'nün af lehine çıkışı üzerine bu talebe katılmaktan kaçınamadıklarını söylediğine dair iddialar ortaya atıldı.[191] Beliğ Beler, Demirel'den "müsaade almadan" bu af girişimine kalkıştığı için imzasız tehditler aldığını ileri sürüyordu.[192]

Demirel'e yakın basın ise Demirel'i "Bayar çevresinin takdir etmediği bir fazilet ve fedakârlık örneği vermekle" övüyor (*Son Havadis*); CHP'nin "kraldan ziyade kral taraftarı" tavrından kuşkulanmak gerektiği uyarısını yapıyorlardı (*Durum*).[193]

Demirel, bu kararın "endişenin, korkunun mahsulü olmaktan ziyade, bir basiretin icabı" olduğunu savundu; maksat ülkeyi "seçime sıkıntısız götürmek" idi.[194] Siyasetin özü, nihaî değer ölçüsü ve 'atanmışlara' karşı kendi güç kaynağı olarak gördüğü seçimi 'koruma' önceliğinin, –gerekirse 'kalan' bütün siyaseti tatil etme pahasına– Türk sağının temel güdüsü olarak yerleşmesinde Demirel'in katkısı büyüktür.

DP'lilerin siyasi affı genel seçimden sonra 6 Kasım 1969'da Senato'dan geçti ama Anayasa Mahkemesi'nin iptalinden sonra ancak 16 Haziran 1974'te yasalaştı. Demirel-Bayar rekabeti devam edecek, ancak 1970'lerin ikinci yarısının anti-komünist teyakkuzu içinde yakınlaşacaklar (bkz. Dördüncü ve Beşinci Bölüm). 1977'de bir Bursa gezisinde Çelik Palas'ta Demirel Bayar'ın elini öperken, gazeteci Arcayürek'e göre "gülümsemelerinde acı bir ton" görülecek.[195]

Paşalarla alâkadar

Nimet Arzık'ın verdiği "ilk vesayetsiz başbakan" payesinde asıl pürüz, ordunun vasi konumuydu. Daha önce belirtmiştik; 1961 Ekim'inde bütün parti liderlerine, Çankaya Köşkü'nde 27 Mayıs'la kurulan statükoya riayet edeceklerine dair bir mutabakat protokolü imzalatılmıştı. Ordu bunu fiilen, darbeci cunta oluşumlara karşı kendi disiplin ve hiyerarşisini tahkim edebilmenin koşulu olarak sunuyordu. AP yönetiminin bu vesayetçi statükoya muhalefeti, Ümit Cizre'nin tanımıyla "uysal" veya "titrek" bir karakter arz ediyordu.[196]

---

191 *Durum*, 22 Mayıs 1969, s. 6.

192 Beler, 1993: 11-13.

193 *Durum*, 29 Mayıs 1969, s. 8; 28 Ağustos 1969, s. 15.

194 İpekçi, 1969: 156.

195 CA-4: 315.

196 Cizre, 2014: 62-64.

"Aşırı tehlike algısı"

Cumhurbaşkanı Gürsel ve ordu nezdinde tercihe şayan görülüyor olmasını genel başkanlığa seçilirken bir koz olarak kullanan Demirel, bu uyumlu tavrı sürdürdü. Parti teşkilatının "ordu hadisesi" istemediği yönündeki tespitinden de destek alıyordu.[197] Sonraları anlattığına göre, başbakan olduktan sonra Milli İstihbarat Teşkilatı Başkanı Ziya Selışık kendisini ara ara "iyi sıhhatte olsunlar"a dikkat etmek gerektiğine dair uyarmış, Demirel onların kim olduğunu sorunca, "askerler" cevabını almıştı.[198] Milliyetçi-devletçi felsefeci Teoman Duralı, Demirel'in "klasik Türk devlet adamının aşırı tehlike algısına sahip" olduğu yorumunu yaparken aslında durumu normalleştirir – ama Demirel'de biraz fazlası vardır ona göre: "Adamı korkaklığa götüren bir tehlike algısıydı bu."[199]

1965 seçimlerinden önce, 27 Eylül'de Giresun'da konuşmasını bitirirken, eline "Menderes'i astık, seni de asarız" yazılı bir pusula tutuşturulduğunu hemen o an açıklayarak meydan okumuştu: "Türk milleti uğruna darağacına gitmek azdır. Darağacından daha kötü cehennem vardır... Ben Süleyman Demirel olarak bu yola çıkarken millet uğruna cehenneme bile gitmeyi göze almışım. Bunu herkes böyle bilsin."[200] Ancak bu fedailik söylemini fazla da zorlamadı. Ordunun iktidarı AP'ye vermeyeceği söylentilerini, "Ordu CHP'nin muhafız alayı mı?" reaksiyonuyla karşıladı.[201]

Ordu hamaseti ve MGK

Nur Cemaati'nin "abisi" Mehmet Kutlular'a anlattığına bakılırsa, başbakan olarak katıldığı ilk Milli Güvenlik Kurulu toplantısında içeri girdiğinde askerlerin yerinden kıpırdamadığını, ana muhalefet lideri olarak İnönü geldiğindeyse hepsinin ayağa dikildiğini görmüş; "Onları başbakan girdiğinde ayağa kalkacak hale getirmeliyim," demişti. Bunun yöntemini de, "Askerlerle, paşalarla daha yakından alâkadar olmalıyım," diye belirlemişti.[202] Paşalara yakın görülmeye de önem verdi; TRT muhabirlerine, kendisini kuvvet komutanlarının askerî törenle karşıladığını haberlerde belirtmedikleri için çıkışacaktı mesela.[203] 1965 seçimlerinde 19 Eylül'de Erzurum'da yaptığı konuşmadaki şu azametli ordu hamasetini aktarayım: "Türk ordusunun yapı-

197 CA-4: 308.

198 CA-17: 76.

199 Değirmenci, 2020: 415.

200 İpekçi, 1969: 12; D-1966a: 74. Şunu da söylediğini ekler: "Kim astıysa cinayet işledi. Binaenaleyh katilliğe kimsenin talip olmaması lazım." Birand vd., 2008: 130.

201 CA-4: 21.

202 Kutlular, 2013: 131.

203 *Yön*, 12 Mayıs 1967, s. 6.

Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve komutanlarla, Erzurum'da tatbikatta.

cı kudreti, yetiştirme gücü, uyanıklığı, ruhunda yaşattığı milliyetçi, hamleci, yüksek iman daima öğüneceği büyük bir kaynaktır. Vatanperverliği, kahramanlığı, fedakârlığı, ileri düşünceleri, hamleci ruhu ve yüksek imanı ile milletimizi layıkı ile temsil eden kıymetli Ordumuzu, muhabbetle ve saygı ile selamlıyorum."[204] 1969'da Meclis'te ordunun "ulusal ordu olmayı özlediğini" söyleyen 27 Mayısçı kontenjan senatörü Cemal Madanoğlu'yla polemiğe girerken, "Türk ordusunun dünyanın en milli ordusu olduğunu" söyledi. Aynı yıl Abdi İpekçi'ye, talebede, işçide "bir huzursuzluk meydana geldiğini nazarı dikkate alıyor" isek, "TSK'da bir huzursuzluk meydana gelince bunu kulağınızın arkasına atamazsınız," diyecekti.[205]

Demirel, 1961 Anayasası ile kurulan ve orduya 'yüksek siyaset' üzerinde bir vesayet otoritesi kazandıran Milli Güvenlik Kurulu'nu (MGK), –en azından "paşalarla alâkadar olma" mevzii olarak!– sahiplendi. 28 Aralık 1970'teki MGK toplantısında, "Seçkin heyetiniz çok önemli görev yapmaktadır," diyecekti.[206] "Seçkin heyet"in başlıca görevlerinden biri, hükümeti vesayet altında tutarak –veya tuttuğuna ikna ederek– "Atatürkçü genç subayları" ya-

204 D-1968: 80-81.

205 Erer, 1977: 102-105; İpekçi, 1969: 159.

206 Cizre, 2014: 80-82.

tıştırmaktı. Kuşkusuz, Demirel hükümetleriyle "paşaların" ülfetini güçlendiren zemin, anti-komünizmdi. Sosyalist akımın on yılların yasaklılığının ardından hızla ve coşkuyla güçlenmesinin yarattığı tehdit algısı, Demirel'le ordu komuta heyetini yan yana getiriyordu. *Ant* dergisi 28 Şubat 1967 tarihli sayısında, anti-komünizmde birleşen Sunay-Tural-Demirel triumvirasından söz ediyordu. Demirel'in anti-komünizmine aşağıda geleceğiz.

Bir darbeyi usulca savuşturmak

Bu triumvirada adı geçenlerden Cevdet Sunay, genelkurmay başkanı iken, 1966 Mart'ında, hastalanarak görevini sürdüremeyecek hale gelen Cemal Gürsel'in yerine cumhurbaşkanı seçilmişti. (Gürsel'i yurtdışına tedaviye göndertmek için inisiyatif alması, Demirel'in paşalarla alâkadar olma stratejisindeki bir başka jestiydi.) Çevresine, Sunay'ı CHP ile de görüşerek bizzat ayarladığını aktardı.[207] Yıllar sonra, cunta oluşumlarının sürdüğü koşullarda, "onları [cuntaları – T.B.] bilen bir kişi olarak, metanet gösterir ve sivil otoriteyi yerleştirmede yardımcı olur diye", –başka bir yerde: "katalizör vazifesi" görmek üzere– Sunay'ı getirdiğini söyleyecek; bu seçimi kendisinin "tanzim ettiğini" hep vurgulayacak.[208] Galiba pek de kimsenin bir şey tanzim etmesine gerek yoktu; dönemin koşullarında Sunay doğal aday gibiydi. Hem 1962 ve 1963'teki Albay Talat Aydemir'in darbe girişimlerine (Demirel'in deyişiyle "Talat cuntası") karşı durmuş, hatta MGK toplantılarında Sunay "sıkıntı" çıkaran generalleri "Sus ulan, fazla konuştun!" diye azarlamış; hem de 1964 Kasım'ında Meclis başkanına mektup yazarak AP'lilerin 27 Mayıs ve ordu aleyhindeki tavır ve sözlerinden şikâyetçi olarak, 27 Mayısçı cepheye de efdal görünmüştü. Metin Toker'e göre Sunay'ın zaafı, Demirel'i "dişine göre başbakan" zannetmesi idi. Triumviranın üçüncü adı Cemal Tural, Sunay'ın yerine genelkurmay başkanlığına gelmişti. Demirel'in Saracoğlu mahallesindeki evine gelerek cumhurbaşkanlığı teklifini ilettiği Sunay, kendisinden sonra kimin cumhurbaşkanı olmasını düşündüğünü soran başbakana Tural'ı önermiş, "Size bir zorluk çıkartmaz" teminatını vermişti.[209]

Sunay-Tural-Demirel triumvirası, 30 Ağustos 1968'de iki kıdemli kuvvet komutanını, havacı İrfan Tansel ve denizci Necdet Uran'ı emekliye sevk ederek, siyasi irade lehine bir normalleşme sahnesi kurdular. Bundan altı ay kadar sonra ise, Demirel Tural'a zorluk çıkarttı! Alâkasız kamu kurumlarında (Demirel "PTT, Ziraat Bankası..." diye hatırlar) denetlemelerde bu-

207 Dağı ve Uğur, 2009: 232.

208 Turgut, 1992: 286-287; CA-5: 512; Birand vd., 2008: 139-141. 1990'ların başında Sunay'a misyonunu tebliğ edişini şu paradoksal formülle özetleyecek: "Benim emrimde olan kişi olarak, sizin emrinize gireceğiz biz."

209 Vakıf 2000, 2017: 37; Toker, 1992: 17; CA-4: 93-94.

lunarak adeta peşinen cumhurbaşkanlığına hazırlandığı izlenimi veren Tural hakkında MİT'ten, darbe hazırlığı içinde olduğu raporu geldi – Demirel'in MİT'ten alıp alacağı yegâne darbe ihbarı bu olacaktı![210] Tural 16 Mart 1969'da Yüksek Askerî Şûrâ üyeliği gibi pasif bir göreve atanıverdi. Demirel, Sunay'ın Tural'a önceden haber gönderme önerisine "Olmaz Paşam, bu iş hızlı yapılmalı, yoksa karga tulumba hepimizi bir torbaya koyacak!" diyerek karşı çıktığını anlatır.[211] Zira Tural'ın müdahale hazırlığında olduğuna dair duyumlar, hatta bir MİT raporu almıştır. Daha sonraları, bu değişimin Sunay'la Tural'ın yerine genelkurmay başkanı olan Memduh Tağmaç'ın işbirliğiyle 'telkin edildiği' ileri sürülecektir.[212] Neticede Tural'ın emekliliğe sevki, siyasi iradenin inisiyatifi ele aldığı ve/veya orduyla uyum içinde bulunduğu anlatısını güçlendirdi.

Nitekim Demirel 1968 ve 1969'daki konuşmalarında, orduyla ilgili daha özgüvenli, hatta 'ayar veren' bir tutum sergiledi; "bir ihtilâl fobisinden kurtulmak mecburiyetine", hatta "kimsenin milleti ordu korkusu altına almaya hakkı" olmadığına dair çıkışlar yaptı.[213] 1966'da "temel hedefi kitleler arasında barışı ve kardeşliği teminden ibaret olan birleştirici bir hareket olarak kabul etmek... bölücü bir hareket niteliğine sokmamak" gerektiğini söyleyerek[214] hüsnü tefsir ettiği 27 Mayıs hakkında da 'kötü konuşmaya' başlamıştı. 1969 seçimlerinden sonra, "maalesef 1960 ihtilâli"nin "milletle silahlı kuvvetler arasında büyük açıklık meydana getirdiğinden" yakındı; "Bir memlekette parlamento ve millet, o memleketi iç ve dış tehditlere karşı korumak üzere kurulmuş bulunan Türk Silahlı Kuvvetleri'nden korku içerisinde yaşayamaz," dedi.[215]

12 Mart 1971 askerî müdahalesi, bu özgüveni boşa çıkaracak. O yılın Aralık'ında, emekli amiral Sezai Orkunt, Demirel'in orduyu "müzmin bir kuşku ve bilmediği karışık mekanizmayı kurnazlığının içgüdüsüyle idare etmeye" çalışmasının kurbanı olduğu yorumunu yapacak.[216]

Ümit Cizre, *AP-Ordu İlişkileri* kitabında, Demirel'in ordu siyasetine bir *çifte söylemin* hükmettiğini belirler. Kâh "milli irade" bayrağını açarak ordu vesayetine tarizde bulunmuş –meydan okumaktan ziyade, tariz–; kâh "kahraman ordumuz" bayrağına sarılarak özellikle anti-komünist ortaklık zemininde, "paşalarla alâkadarlık" ve ülfet kurma çabasında olmuştur.

---

210 C-21: 195-196.

211 CA-4: 341-342; CA-10: 27-28.

212 Yurdakul ve Yalçın, 1999: 62.

213 Cizre, 2014: 69.

214 D-1966b: 37-38.

215 İpekçi, 1969: 154.

216 Akt. Cizre, 2014: 94.

Atatürkçülük

3 Şubat 1965'te *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan mülakatında "Atatürkçülük anlayışiyle kabili telif olmayan hiçbir fikir akımına taraftar değiliz," demişti.[217] Onun AP genel başkanlığına gelmesinden memnun olanların, –başta Cemal Gürsel– Atatürkçülüğüne güvendiklerini hatırlayalım. Demirel'in Atatürkçülüğü sahiplenmesi 27 Mayısçı statükoyu 'idare etmeye' dönük bir taktik değildi yalnızca; o aynı zamanda, resmî ideolojiyi 'samimiyetle' kendi söylemine uyarlamaya çalışıyordu.

Atatürkçülüğü 'temellük etme' stratejisinin ilk adımı, 26 Eylül 1965'te Samsun'da söylediği üzere "Atatürk'ün üzerine konulmuş olan Halk Partisi ambargosu"nun kaldırılmasını talep etmekti.[218] 1 Temmuz 1967'deki bir konuşmasındaki sözü tam Demirelcedir: "Atatürk yalnız sizin değildir. Bizim de olsun."[219] Bu adıma, Atatürkçülüğü kendine mahsus sayan CHP'nin ve solun aslında ona 'layık' olmadığı ithamı eşlik eder. 1965 seçim kampanyasında Trabzon'da, CHP'yi Atatürk'ün ferdî teşebbüsü esas alan ('mutedil') devletçilik anlayışına sadık kalmamakla suçlar.[220] 1966'daki AP büyük kongresinde Atatürk'ün sol tarafından "istismarına" odaklanır. Mustafa Kemal'in, gençlere, inkılâpları gerekirse devlet güçlerinin ve yasaların üzerine çıkarak savunmalarını öğütleyen Bursa Nutku'nun sahte olduğuna dair sağ cephenin standart kanaatini tekrarlar. "Büyük bir devlet ve nizam kurucusu olan Atatürk'e, asayiş ve inzibat fikrinin yıkılmasını tavsiye eden" bir demeci "nispet" etmenin yersizliğini savunur.[221] 4 Haziran 1966'da Denizli'de iyice hücumkârdır: "Bırakmam seni, büyük Atatürk'e sahip olmaya! Zaten sahip olamamışsın. Zaten kurduğu partiyi, kâh bu tarafa kâh o tarafa götürmüşsün. Atatürk seni terk etmiş, sen Atatürk'ü terk etmişsin." Son darbeyi, "Sen mi koruyacaksın Atatürk'ü %28 reyle?" diyerek vurur.[222] Atatürkçülüğün, şayet 'millete mal olacaksa', CHP'ye bırakılamayacağına dair stratejik bir darbe!

Demirel, "milletçe sahip olunan ve korunan" temel "Atatürk ilkeleri"nin, "akılcılık ve Batı medeniyetçiliği" olduğu fikrindedir.[223] 3 Haziran 1966 tarihindeki Uşak konuşmasında, kilit ve veciz "Atatürk ilkeleri" tanımını yapar: "Atatürk'ün ilkeleri, sensin aziz vatandaşım. Onun eseri olan Cumhuriyet'e,

---

217 D-1965: 88.

218 D-1966a: 68.

219 Demir, 1969: 31.

220 D-1966a: 57.

221 D-1968: 47-48.

222 D-1966b: 128.

223 D-1966b: 36. Bu tarif, Menderes'in "millete mal olan-olmayan inkılâplar" ayrımını hatırlatır. Ayrıca, Mümtaz Turhan ilhamı da sezilir. Keza aşağıda ele alacağımız medeniyetçi milliyetçilik anlayışına da... (bkz. Bora, 2021: 167, 358-359).

milli hâkimiyete ve milli iradeye sahip sensin!"[224] Bu, DP'nin 1950'deki seçim zaferini, en yüksek hedefi milli egemenliği gerçekleştirmek olan Atatürk inkılâplarının "nihayet" kemale erişi olarak yorumlayan yaklaşımının devamıdır. 1970'lerde de, "Atatürk ilkeleri"nin "herkese göre değişen ve her gün yeniden keşfedilen ilkeler" olmadığını söyleyerek aynı tarifi açacak: "Atatürk ilkeleri... hâkimiyetin millete ait olduğudur, hürriyetçiliktir. Türk milliyetçiliğidir, muasır medeniyet seviyesine hürriyet içinde çıkmaktır, milli iradeye hürmettir. (...) Atatürkçülük milleti sevmektir. ... Millete saygı duymadan Atatürk'ün izinde olunamaz."[225] Demirel'in kutsî milli iradeciliğine birazdan döneceğiz.

"Bütün izm'lere karşı"

Yıllarca beraber siyaset yaptığı Ali Naili Erdem, Demirel hakkında "ideolojilerle hiç ilgisi yoktu, hiçbirisine yakın değildi," diye yazar.[226] "Bütün izm'lere karşı" olduğunu, AP genel başkanı seçildiği günlerde de yinelemişti.[227] 1960'larda milliyetçi-muhafazakâr yelpazenin her kıvrımında, Demirel'in 'ideolojisizliği', yakınma konusu olmuştur. Necmettin Erbakan, Milli Görüş hareketini başlatırken AP'yi bu sebepten "renksiz" diye sıfatlandıracak. Bu, milliyetçi-muhafazakâr söylemde "liberal"in de sıfatıdır. Solun gözündeyse, evrensel bir siyasi akıma nispet edilmemekle, hatta 'yakıştırılamamakla' birlikte, Demirel'in sağcı ve kapitalist olduğuna şüphe yoktur.

Demirel, henüz başbakan değilken, 1964 sonlarında İlhami Soysal'la mülakatında sağ-sol şemasına oturtulmayı reddetmişti: Onların yolu, "Türkiye'nin şart ve icaplarına uygun bir politikanın takibi" idi; "Bu ne sağdır ne de sol."[228] 40 yıl sonra, bu pozisyonu "Biz doktrinci değildik, pragmatisttik," sözleriyle tekrarlayacak.[229] 1965 seçimleri arefesindeki bir konuşmasında, "fikriyatı yok" ithamlarına ve böylece AP'yi "aydın zümreye karşı bir teşekkülmüş gibi gösterme" çabalarına karşı çıkarken, fikir ve felsefelerine aynı milli iradeci tezi adres gösterdi: "Hâkimiyet-i milliye prensibiyle, Cumhuriyet'in tâ kendisi..." "Birtakım basmakalıp, klasik kitaplarda bulunan, Türkiye'nin şartlarına uymayan şeyleri, realitelermiş gibi... 'fikrimiz vardır' diyerek millete serdedenler"in fikrî üstünlük iddiasında bulunamayacağını söyleyerek karşı atağa geçiyordu.[230] "Kapitalist sistem" adlandırmasını bile kabul etmiyor-

224 D-1966b: 99.
225 D-1977A: 318.
226 Erdem, 2004: 94.
227 *Durum*, 17 Kasım 1966.
228 D-1965: 55.
229 D-2006: 791.
230 *Durum*, 16 Eylül 1965.

du: "ne kapitalist... ne liberalist... ne sosyalist... karma ekonomiyi öngören... özel teşebbüsü var sayan ve memleketin kaynaklarını, memleketin ihtiyaçlarına göre" yöneten bir kalkınma modeliydi bu ona kalırsa: "Ne için illâ ki bir doktrin kopyası yapalım?"[231] 'Bütün izmlerin' karşısına "realizmi" koyan bu tutum, Atatürkçülüğün ideolojiler üstülük iddiasıyla da uyumluydu.

Milli irade

"Atatürk inkılâplarına", –üstelik 27 Mayıs'a karşı muhalefetinin hayli "titrek" olduğu bir dönemde– getirdiği bir eleştiri var Demirel'in. Cumhuriyet'in demokrasiden yoksunluğuna dair bir eleştiri. 31 Mayıs 1966'da Kayseri'de yaptığı bu konuşmadan uzunca bir parça okuyalım: "Demokrasinin yine garplılaşmak maksadiyle yapılan inkılâplar için bir tehlike teşkil edeceği düşünülmüştür. Gerçekleştirilmiş olan bütün inkılâplarımız devlet baskısı ve kanun gücüyle başarılmağa çalışılmıştır. Çok kere halkın desteği aranmamıştır. Demokratik metod olan halkı ikna ve aydınlatma yoluna çok kere gidilmemiştir... Bu sebeple halk inkılâplardan değil, inkılâplar adına yapılmak istenen baskıdan şikâyetçi olmuştur." Buradan, –o tarihlerde siyasal hasmı olan Mehmet Ali Aybar'ın tabiriyle– 'ceberrut devlet' reddiyesine varır: "Halkın iradesinin rağmına her istediğini yapan, yapabilen devlet Türkiye'de tarihe karışmıştır... Türkiye'de eli kırbaçlı bir devlet anlayışına bir daha yer verilmeyecektir."[232]

Rey

1966 AP büyük kongresinde, demokratikleşme ülküsünü "Atatürkçü" bir anlatıya oturtmuştu: "İmparatorluk devri içinde... halk, merkezî devlete para ve asker sağlayan bir yığından başka bir şey değildi... Halkın idare ve idare edenler üzerinde en ufak bir murakabe hakkı tanınmamıştı... Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir düsturunu büyük Atatürk'e borçluyuz."[233] Daha sonraları bir konuşmasında, tek parti rejiminin ardından DP'nin iktidara gelişini, "Cumhuriyet'in demokratik cumhuriyet olması" madalyasıyla taltif etmişti: "İdare edilenin idare eden hale gelmesi, Cumhuriyet'e mana kazandırmış" idi.[234]

Bu mananın kökünü, "tebaayı vatandaş yapan seçme hakkı"nda görüyordu Demirel.[235] Sadece 1960'larda değil, '70'lerde, '80'lerde de döne döne bu-

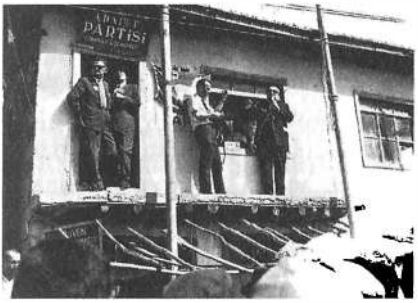
231 D-1977A: 191.

232 D-1966b: 60-61.

233 D-1968: 40-41.

234 Gümüştekin, 1974: 17.

235 11 Ekim 1969, radyo konuşması. D-1969a: 63.

'Halk banyosu' – mitingler, karşılamalar.

nu söyleyecek. Oy hakkı, "bir ülkede 'son söz'ün sahibi millet olmasının" miyarıdır, bu da cumhuriyet ve demokrasinin miyarıdır, ona göre. '70'lerde yayımlanan *Büyük Türkiye* kitabında, yine Osmanlı geçmişini bir gerilik olarak gören "Atatürkçü"-inkılâpçı bir anlatı içinde "asırlar boyu muayyen zümrelerin yönetiminde kalmış" diye tanımladığı memlekette, çok partili demokratik sistemle beraber artık "idare edilen halkın, idare eden hale gelmesinin... idare edenlerle idare edilenlerin aynı hizaya getirilmesi"nin, "çeşitli sürtünmelere, tahammülsüzlüklere, hazımsızlıklara" yol açtığına dikkat çeker. Bu dirençlere kafa tutan bir oy hakkı *pathos*'u gelir peşinden: "Vatandaş hür olmanın, bu ülkenin çocuğu olarak onun idaresine iştirakin zevkini ve gururunu tatmıştır. (...) Rey 'kâğıt parçası' değildir. Arzunun, ümidin, iradenin izharıdır." Bu *pathos*, "oy sahibi olan vatandaşın oy hakkını bütün neticeleriyle koruması" bâbında, –"Batı demokrasi anlayışı"na atıfla– "milletin direnme hakkı"na 'bile' bağlanır. 1966 kongresinde de "Gayrımeşruya, zorbaya ve zorbalığa karşı milletin direnme hakkı"ndan söz eder.[236]

Yine 1960'lardaki konuşmalarına dönersek Demirel'in, oyla tecelli eden *milli iradenin* hâkimiyetini, hararetle savunduğunu görürüz – bunun karşısına, müstemleke idaresini, yani sömürgeliği koyar. 1965 ve 1966 seçim kampanyası konuşmalarından üç 'parça' vereyim: "Milli iradeyi mahkûm etmek için, Türk vatandaşını her emre boyun eğen bir müstemleke insanı haline getirmek için, aldığı bütün tedbirler sizin üzerinizde denenmiştir..." "Afrika'da dahi müstemleke idaresinin son bulduğu çağda Türkiye'de hâlâ Türk halkını müstemleke ahalisi muamelesine tabi tutmak isteyenler var." "Seçmenler vatandaşlık haklarından mahrum müstemleke ahalisi değildir."[237] Seçim sonuçlarından hoşnutsuz olan, işlerin kötüye gittiğini söyleyen "ağlayıcılar takımı", "rejim uzmanları... rejim doktorları", Demirel'in nazarında neticede bir "azınlık tahakkümü" peşinde olanlardır.[238]

Vesayet

Milli irade söyleminin sihirli kavramlarından biri, *vesayet*. Adnan Menderes de DP'nin muhalefet dönemindeki canlı demokratizm söyleminde, "halkı ebedi bir sabi, kendilerini vasi sayanlar"a, "kuruluş anlarına has lalalık-dadılık tedbirleri"ne çullanmıştı. Demirel, 1965 seçim konuşmalarında iki ayrı yerde, vesayet kavramını gayet sarih kullanır: "Millet iradesine hiç kimse vasi değildir. Büyük Türk milleti reşittir"; "Reşit, mütekâmil, medeni, ileri, hür bir millet olan Türk milletinin vasisi ve hamisi yoktur."[239] Aynı kam-

236 D-1973a: 186; D-1977a: 42-44, 48, 138-138, 286; D-1968: 44-45.

237 D-1966a: 32-33, 105-106;D-1966b: 47.

238 D-1966b: 102; *Durum*, 30 Mayıs 1968, s. 8; D-1977a: 68.

239 D-1966a: 21, 106.

panyada bir başka konuşmasında, partisinin siyasi misyonunu "Türk milletinin rüştüne inanmış bir iktidar" diye koyar.[240] Bunun karşısına da, "milletle alakalarını kesmiş, idare etmeyi millete vasilik etmek manasına almış, köksüz, kompleksler içinde perişan iktidarlar"ı yerleştirir. Ertesi yıl yaptığı konuşmalarda, bu suçlamanın şiddetini artırır. "Kendilerine milletin üstünde, milleti idare için doğmuş süsü verenler"e, "Türk halkını... bir cemmi gafir, ne istediğini, ne yaptığını bilmeyen bir kuru kalabalık" farz edenlere çatar; hatta bir defasında "mütegallibe devlet ile halkın devleti felsefesinin çatışması" gibi radikal bir çıkış yapar.[241]

Milli iradeci söylemde vesayetçilik, seçime dayanan hükümetin iktidarını kısıtlayan, dolayısıyla oy hakkının kutsiyetini tanımadığı düşünülen görüşleri ve kurumsal yapıları anlatır. Demirel, *Büyük Türkiye* kitabında, "seçilmiş heyetlerin her şeyi yanlış yapacağını" varsayan, dahası "yanlış yapmalarını esas kabul eden", bu nedenle onların yetkilerini "fiilen bürokrasiye teslim eden" bu zihniyetin "iktidarın bölüşüldüğü, hemen hemen kimsede iktidar bulunmadığı bir model"e yol açtığını savunur. Anayasal düzenin "yetki kıskançlığı" içinde olduğunu ileri sürer. Bu, 1970'lerin başında uluslararası siyasetbilimi literatüründe ortaya atılan ve neoliberalizmin hegemonyasının habercisi olan "yönetemeyen demokrasi" kuramına paralel bir yorumdur.[242]

Demirel, milli iradeyi çiğneyen, bu nedenle de "yönetemeyen" demokrasi temasını, –bu kavramı kullanmaksızın– işlemeye 1960'ların sonlarında başlamıştı. 1961 Anayasası'nın "icra iş görsün diye yapılmadığını", "hükümete yetki değil görev verildiğini" söylüyordu; "birçok memleketlerde kararnameyle halledilen meseleler, bizde kanun mevzuu yapılmış" idi.[243] Hükümet sadece idare edenlerden biri" idi, fakat "hissesinden fazla" sorumlu tutuluyordu.[244] Temel şikâyetlerinden biri, yürütme erkini sınırlayan özerk anayasal kurumlar ve hukuksal güvencelerdi. Demirel, 1924 Anayasası'nın kuvvetler birliği yöneliminden, 1961 Anayasası'nın kuvvetler ayrılığı ilkesine geçilmesini, "ihtilâllerin karakterinde yatan tefritten ifrata, ifrattan tefrite, bir uçtan öbür uca dalgalanmalar, öfkeler, hırçınlıklar"la ilgili bir dengesizlik olarak görüyordu.[245] AP'nin 1968'deki büyük kongresinde Danıştay'ın verdiği yürütmeyi durdurma kararlarının hükümeti "genel müdürünü seçmekten mahrum" bıraktığından yakınıyor, özerkliğinin "devlet içinde devlet olma" anlamına gelmemesi gerektiğini ihtar ediyordu. Bir anlatıma göre,

240 D-1966a: 12-13.

241 D-1966b: 26; *Durum*, 20 Temmuz 1967, s. 9; Sel,1975: 93.

242 D-1977a: 55, 61.

243 D-1969a: 42-43; D-1966b: 23.

244 Gümüştekin, 1974: 129.

245 D-1977b: 10 vd.

bir AP milletvekili, "kırat"ın beklenen icraatları yapmadığı serzenişinde bulunanlara "at yapacak da taylar bırakmıyor" bahanesiyle karşılık vermişti – taylar, Danıştay, Yargıtay, Sayıştay'dı.

Celal Bayar, sınıflı toplumlarda bir denge kurumu olarak tarihsel işlev gören kuvvetler ayrılığının, Türkiye gibi "imtiyazsız sınıfsız" bir toplumda işlevsiz olduğunu, o nedenle milli iradenin yasama-yürütme-yargı üzerinde 'bölünmez' bir otorite sahibi olması gerektiğini savunur. Siyasetbilimci Bülent Tanör, Bayar'ın anlayışına "saf milli irade teorisi" tanımını getirir.[246] Demirel'in milli iradeciliğinin saflık derecesi daha düşüktür, kuvvetler ayrılığına ilkesel olarak karşı çıkmaz fakat o da otokratik bir yönelime açıktır. Meslektaşı ve siyaset arkadaşı Salâhattin Kılıç, milli iradeye dayanan iktidara "helal iktidar"[247] tabirini kullanır – sanki, bu iktidarın her yaptığı da helal gibi düşünülüyordur. Demirel'in siyasi söyleminin kutsalı olan milli irade kavramı, atanmışların siyasi vesayetine karşı açılan bir bayrak değildir sadece; iktidarın sınırlanmasına ve denetlenmesine karşı tahammülsüzlüğü besleyen, bunun yanı sıra seçim dışındaki siyasal etkinlikleri kriminalize etmek üzere dikilebilen bir tuğdur. 1969'da onu "milli irade diktatörlüğü özlemi"[248] ile suçlayan, başka birisi değil, sağcı bir siyasetçidir – Osman Bölükbaşı. En yakınlarından Mehmet Dülger, Demirel'in 'taksiratını' değerlendirirken, "hükümeti Meclis'i çalıştıran motor olarak görüp, Meclis'in denetleme görevini kısıtlama" eğilimini, onun kusur hanesine yazar.[249]

"Senin içinden çıktım!"

Türkiye siyasi tarihi üzerine çalışan yabancı sosyal bilimciler, Demirel için "kendini yetiştirmiş adam" teriminde birleşirler.[250] Amerikan siyasi kültürünün ürettiği "*self made man*" teriminin karşılığıdır bu; dezavantajlı koşullardan gelerek sıkı çalışarak kendi başarısını yaratan olanları tarif eder. Oryantalist Friedrich Wilhelm Fernau, 1960'ların ortasındaki bir makalesinde Demirel için benzer bir terim kullanır: *outsider*[251] – yani dışarlıklı, başarı şansı düşük olanlardan biri... O, bu bakımdan siyasi seleflerinden de farklıdır: Celal Bayar her haliyle "devlet adamı" –ve banka kurucusu!–, Menderes keza siyasi elitin üyesi ve büyük toprak sahibiydi. Demirel, sahiden yokluktan geliyordu. Sınıf atlama ümitlerinin mükemmel bir kişileşmesi idi.

---

246 Bayar, 1998; Tanör, 1999: 105.

247 Kılıç, 1973: 15. Kılıç 1968-1971 arası üç ayrı bakanlık yapmıştır, 1975-1980 arasında da Demirel'in kabinelerinde iki kez bakan olacaktır.

248 *Durum*, 20 Şubat 1969, s. 6.

249 Mehmet Dülger'le görüşme.

250 Ahmad, 1994: 194; Zürcher, 2017: 288.

251 *Yön*, 24 Şubat 1967 s. 8-10.

Demirel'in milli iradeci popülizminin '60'lardaki değerli taşı bu olmuş, kendisi de propagandası da hep bu mücevheri işlemiştir: Köylülükten, yoksulluktan, mahrumiyetten gelen, halktan-milletten biri olması...

Mehmet Turgut, 1965 seçimlerinden aylar sonra bile başbakanlık önünde uzun tebrik kuyrukları dizilmesine bizzat kabine içinden yönelen tepkilere Demirel'in yüz vermediğini aktarır: "Şu halılar vatandaşın ayakları altında ne kadar pislenir, kirlenir ve eskirse, demokrasi de o nispette güçlenir ve yerleşir," demiştir.[252] Yakınındaki gazetecilere, vatandaşın "hasretle, iştiyakla, hararetle... kendini o makamda görmeyi" beklediğini anlatmıştır. Vatandaşlar, İnönü'yü "amir olarak" kabul ediyorlardır, Demirel' göre: "Onun sadece emretmeye alışık bulunduğunu, nezaketen dert dinlese de vatandaşa değer vermediğini, 'En iyisini ben bilirim, ben ne dersem o olur' yolundan şaşmadığını, yılların tecrübesi ile öğrenmişlerdir. İnönü'ün vatandaşlara daima bölükteki bir nefer gözü ile baktığını tecrübe etmişlerdir."[253] AP iktidarının *halktanlığını*, 1968'de *Tercüman*'da Ahmet Kabaklı "Ankara'da iktidar değil 'ırk' değişmiş gibi bir duygu" şiddetinde tanımlar: artık "dili dilimize, dini dinimize, zevki zevkimize benzer halk çocukları" gelmiştir iktidara.[254]

2004'te hâlâ, Türkiye'de siyasi mücadelenin *halkla elit arasında* olduğunu söyleyecek Demirel: "Türkiye'nin eliti yani Cumhuriyet aydınları diyelim, genellikle bu kasketli, şalvarlı, eli nasırlı kişileri ülkenin idaresine ehil bulmaz."[255] Demirel kendisini, o hor görülenlerin sadece temsilcisi değil, tâ kendisi olarak sahneye koymuştur. Esas olarak, '60'ların sahnesinden söz ediyoruz. '70'lerden itibaren bu figür geçersizleşmeyecek ancak artık ön planda olmayacak. Çok defa zikredilen iki konuşmasını ben de aktaracağım. Birisi, 1 Ekim 1965'te Urfa'da "asırlardır" çektiği susuzluktan ötürü "geçmiş hükümetler adına, bütün Türk aydınları adına, meslektaşları adına" özür dilediği köylü halkla beşerî hısımlığına göz kırparak "yağmur duası yapan bir bölgenin çocuğu" olduğunu söyleyişi ve şu melodramatik söz: "Ben sizin ıstırabınızın çocuğuyum..." İkincisi, 4 Haziran 1966'da Denizli'de toplumsal-sınıfsal menşeini bayrak gibi salladığı şu pasaj: "Benim için nereden çıktı diyorlar, çok basit, bunun için gözlük takmaya lüzum yok! İşte senin içinden ben çıktım. Benim babam da eli nasırlı bu toprağın adamı! Ben bu toprağın içinden çıktım. Neresinden bahsediyorsun, 'eli nasırlı, emekçi kardeşim, maraba kardeşim' diye? Nasırlı el burada, sahtekârlık yapmaya lüzum yok!"[256]

252 Turgut, 1993: 115.

253 Komsuoğlu, 2008: 270-271.

254 Komsuoğlu, 2008: 272.

255 Demirel, 2017: 168.

256 D-1966a: 94; D-1966b: 126-127.

Bu popülist retorik, kuşkusuz solu hedef alır: onun emekçilerin çıkarlarını savunma iddiasına karşı, emekçilerin tâ kendisi olma iddiası...

1968 Kasım'ında Adana il kongresindeki şu sözleri, popülist klientalizmin 'müşteri velinimettir' düsturunun manifestosu: "Halktan şikâyet edilmez. Halk daima haklıdır. Halkta kusur aranmaz ve halka gücenilmez. Başarısızlıklar halinde kusur halkta değildir."[257]

Milliyetçilik

Benzer bir sadakatnâmeyi *millete* vermiş, onun mutlak 'masumiyetini' tanımıştı: "Büyük Türk milleti eğri ile doğruyu, iyi ile kötüyü ayırdetmekte müstesna kabiliyet sahibidir." "Sana kızmayız, sana nankör demeyiz, sana küsmeyiz, sana karşı hırçınlaşmayız, çünkü sen bizim için en büyük varlıksın."[258] Sağ siyasetin alâmetlerinden biri, *Halk*'ı *Millet* adıyla çağırmasıdır; Demirel'in dilinde de millet kelimesinin frekansı, halk kelimesinden kat kat yüksektir. Onun temsilcisi olduğu sağ popülizm, esasen *milli*-popülizmdir.[259] Öznesi ve nesnesi, bugün-burada yaşayan somut ahaliden ve halk kavramının çağırıştırdığı 'aşağıdakiler'den ziyade, ezelden gelip ebede giden bir cemaat olarak tahayyül edilen milletin soyut varlığıdır.

Hamaset ve etnik-Türklük

Demirel'in '60'lardaki konuşmalarında milliyetçilik hamaseti yok değildir ama istisnaîdir. O istisnalar da "serhat" coğrafyasındaki söylevlerinden. İki farfaralı örnek vereyim: "Bu mukaddes toprağın her parçası vatan ve istiklâl için hayatını feda etmiş kahraman bir şehidin etiyle, kanıyle, kemiği ile yoğrulmuş gibidir. (...) Bu gazi ve kahraman toprakların sıcak sinesine sığınan bu bulutlarla kucaklaşan şahikalar üzerinden Türkün şerefli istiklâl bayrağını dalgalandırarak..." "Kars, ateşten, kandan ve kahramanlıktan suyunu alan bir yalın kılıç haline gelmiş bulunuyor. Şimdi bu gazi şehir, her parçası ecdat tanıyla yuğrulmuş olan bu mukaddes topraklar, Türk vatanının sınırlarında bütün taarruzlara karşı sıkılmış ihtişamlı ve kahredici bir yumruk gibi durmaktadır."[260] Demirel 'en milliyetçi' devrini '70'lerde geçirecek; "Cihan imparatorlukları kurmuş bir milletin çocuklarıyız. Bunun bize gurur verdiğini, bir üstünlük duygusu vermesi lazım geldiğini ifade etmeliyim,"[261] gibi sözleri o dönemde çokça sarf edecek. 1980 sonrasında, milliyetçiliğinin 'aşı-

257 D-1968: 152.

258 1966b: 28, 100.

259 Bora, 2005: 555.

260 İlki 19 Eylül 1965 Erzurum (D-1966a: 7-8), ikincisi 20 Eylül 1965 Kars (D-1966a: 19-20).

261 D-1977A: 36.

rı' olmadığını vurgulamaya daha fazla gerek duyacak: "Kavmiyetçi değilim. Irkçı, vesaire değilim." Milli heyecanı "fetihler, savaşlar, kahramanlıklar"da değil "güreştir, atletizmdir, bilimdir kültürdür, sanattır," oralarda aramak gerektiği ikazında bulunacak.[262]

1972 Haziran'ındaki şu şerhini, aynı metnin 1977'deki basımından çıkartması da, o aralar milliyetçiliğini 'ılımlandırmayı' tercih etmediğinin bir işareti sayılabilir: "Milliyetçilik tekelini elinde tutan birtakım kimselerden bir şehadetname veya sertifika almak suretiyle kişiler bu memleketin vatandaşı sayılacaksa veya sayılmayacaksa, bunun karşısına hep beraber çıkmak mecburiyetindeyiz."[263] Demirel'de millete dahil sayılmanın ölçüsüyle ilgili meşhur vaka, 30 Temmuz 1977'de CHP Milletvekili Ali Nejat Ölçen'le yaptığı münakaşadır. Ölçen, Milliyetçi Cephe hükümetinin müfredatındaki etnomerkezci anlayışa yüklenirken, başbakanın 'bile' bu etnik Türklük tanımının dışına düşeceğini söyler: "Bildiğime göre sayın Demirel, Orta Asya'dan gelerek Türkiye'ye yerleşmiş değil, Yugoslavya'dan gelerek İslâmköy'e yerleşmiş bir ailenin çocuğudur." Demirel'in yerinden fırlayarak "Hiç alâkası yok. Sözünü geri al!" diye tepki göstermesini Ölçen, ya gerçekten Balkan kökenli olduğuna, ya da Balkan kökenlileri milletin 'öz' üyesi saymadığına dair bir işaret olarak yorumlar. Bunun üzerine Demirel, Balkan kökenliliğin milli eksiklik olarak görülemeyeceğine dair sözler söyler: "Yugoslavya'dan gelmiş bir ailenin çocuğu değilim. Gelsem ne lazım gelir? Eğer bu sözler beni taltif için söylenmişse, bu taltife ben hak kazanmış değilim. Beni tezyif için söylenmişse, o bölgeden gelmiş ve o bölgede bulunan milyonlarca Müslüman Türkün namına tezyife isyan ediyorum." Son söylediklerıyle, etno-kültürel özcülüğü takviye eder aslında. Nitekim hem "Yugoslavya'dan gelmiş olmak hiç kimse için bir nakısa değildir," der, hem de "Yugoslavya'ya Anadolu'dan gidilmiştir" kaydını düşer: "500 seneden fazla, tâ Balkan Harbi'ne kadar... Rumeli, Makedonya, Trakya dediğimiz bölge, Anadolu ne kadar Türk ise o kadar Türktü." Demek millete dahil olmanın ölçüsü, yine Müslüman-Türk bir kökendir; vatandaşlık değil.[264]

"Türkçeden başka diller"

Bir parantez açalım... 29 Eylül 1965'te Diyarbakır'da yaptığı konuşma, 1990'ların başında resmen tanıdığını söyleyeceği "Kürt realitesini" Demirel'in ilk ikrarıdır. Tabii, ad vermeden! "Fakir ve yoksul insanların, ıstırap içindeki vatandaşların yaşadığı bir vatan parçası halinde kalmış... ıstıraplar içinde yaşamakta olan geniş bir bölge," diye tanımlar Kürt coğrafyasını.

262 Turgut, 1992: 324; Güneş, 2005: 65.

263 D-1973a: 78.

264 https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d05/c001/mm__05001024.pdf

Istırabın sebebinin "burada yaşayan insanların kabiliyetsizliği, istidatsızlığı, tembelliği" veya "coğrafi sebepler" değil, "asırlar boyunca Türk milletini idare etmiş olanların ihmali" olduğunu söyler. Dahası, "Senelerce hükümet kuvvetleri burada kalkınma vazifesi yapmak yerine tehdid eden, korku salan, baskı yapan ezici bir kuvvet halinde dolaşmıştır," (öz)eleştirisini yapar. Bu nedenle, "Her bölgeden çok bu bölgede," diye altını çizer, yönetimle vatandaşlar arasında "derin uçurumlar" olduğunu, bölge insanlarının "korku ve tereddüt içinde" yaşadığını ikrar eder. Adını vermediği Kürtler'i, meşhur "Türkçeden başka diller" müstearıyla anarken; "kültür seviyesinin düşük olması, devletin okutma hizmetini layıkıyla başaramaması" sebebiyle "Türkçeden başka diller konuşan Türk vatandaşlarının Türk dilini öğrenmelerine ve benimsemelerine engel olmuş" olmasına yakınır. "Doğuda yaşayan vatandaşa şefkatli, müsamahalı, anlayışlı, vatandaşa dost bir idareyi getirme" vaadinde bulunur. Bu temkinli özeleştiri ve vaat söylevi, 'durup dururken', tehditle tamamlanır: "Dil ayrılıklarını sapık ve hain düşüncelere alet etmek isteyen bazı bedhahlar, masum halkın başına dert açmak gayesi içinde olabilirler... Milli Misak ile tayin edilmiş olan Türk hudutlarında en ufak bir değişiklik yapılması mevzubahis olamaz."[265] Demirel için, 1990'ların başına kadar adını da anmayacağı Kürt 'hadisesi', "bölücü tehdit" parantezine kapalı kalacak. 1965 Diyarbakır konuşmasındaki temkinli "hükümet kuvvetleri" özeleştirisinin, 1990'lara kadar bir tekrarı olmayacak. Parantezi kapayalım.

Medeniyetçilik

1960'larda Demirel'in milliyetçilik söyleminde, hamasete karşı "gerçekçilik" ve "medeniyetçilik" kavramları baskındır. '70'lerdeki hamasetçi devrinde bile zaman zaman uç verir bu tutum: "Milliyetçilik gerçekçiliktir... Sarih hedefler, tatbik kabiliyeti olan programlar ortaya koymak demektir."[266] Milliyetçiliğin hedefini, 1968 bütçesi yasasıyla ilgili Senato konuşmasındaki ifadesiyle "Türk insanının haysiyetli olarak yaşaması" olarak koyar; bunun yolu da kalkınmadır: "Türk vatanını hızla kalkındırmak için bütün vasıtalara başvurmanın bir vatanperverlik vazifesi olduğuna inanıyoruz."[267] Onun radyo konuşmalarını aşkla yorumlayan *Demirelci* bir metin, başbakanın, milli hamasetin yönünü iktisadiyata çevirme gayretinde olduğunu ikna etmeye çalışır okurunu. Kore Savaşı'nda kahramanlıklar gösteren erler arasında karaborsacıların, vergi kaçakçılarının bulunmasını, milli-iktisat bilincinin geriliğine delil gösterir. "Çünki Türk'ün ruh yapısında korkaklık ayıp fakat mali mükellefiyeti aksatmak maalesef ayıp değildir," yorumcumuza göre; "ver-

265 D-1966a: 78-80, 85.

266 2 Ekim 1975; D-1975: 126-127.

267 Durum, 15 Şubat 1968, s. 7; D-1966a: 121.

gi cibayetine (toplamasına) yaratılış itibarıyla da fazla önem vermeyen" milleti, iktisadi 'yiğitliğe' eğitmek gerekiyordur.[268] Demirel'in ekonomist milliyetçiliğinin naif bir tefsiri...

1970'ler de yayımlansa da '60'ların 'imtidâdı' [uzayıp gitmesi] niteliği taşıyan, –Milliyetçi Cepheler öncesi– iki metninde, "medeniyetçi" milliyetçilik söyleminin romantik ifadelerini buluruz. "Medeni, çağdaş" diye sıfatlandırdığı bu milliyetçilik anlayışını "vatandaşa hürmet" esasına oturtur; vatandaşa çıkarttığı borç, sadece sadakattir, kendini "bu milletin çocuğu" saymasıdır. Kalkınmacı-medeniyetçi milliyetçiliğin şu tarifiyle, "doktriner" milliyetçi akıma taş atar: "Bir bardak içecek suyu olmayan Urfa'nın, Mardin'in köylüsüne su götürmek milliyetçiliktir. Onu ıstıraptan kurtarmak. Ona daha iyi iş imkânları açmak milliyetçiliktir." Beri yandan, onu çok geçmeden doktriner-milliyetçi hareketle yan yana getirecek bir başka ölçü, bu "medeniyetçi" milliyetçiliğin hududunu çizer: "Komünistlerin dışında herkesin milliyetçi olması lazımdır."[269]

Medeniyetçi-kalkınmacı milliyetçilik söyleminin *ütopik* bir fısıltısı da var, Demirel'in. 1967 ve 1969'da birkaç tesis açılışında *vatan yapma* tabirini kullanır: "Türk milleti bir vatan yapmanın gücünü haizdir", "Bir vatan yapılıyor", "Nasıl bir vatan yapacağız?", "Mesele bir an önce Türkiye'yi yapmaktı."[270] Veya, şu hülyalı sözler: "Başınız semada, gönlünüz namütenahilikler içinde, yüzünüz acı ve sevinç kırışıklıklarıyla dolu, siyah saçlarınız bir anda beyazlanmış tozlu topraklı yollar katederek vatan ve millet olma yolunda milli seferberliğe koşmak..."[271] Vatanı adeta fıtrî bir kaynak,

Elektrik getirilen köyde, lüks lambasını iftiharla söndürürken...

268 Yazar "Yüksekokullar öğretim üyeliklerinden, Genelkurmay Moral Şubesi Propaganda ve Kitle Psikolojisi Uzmanlıklarından emekli" diye tanıtılır. Türkmen, 1970: 57-59.

269 D-1973a: 75, 77; D-1977a: 95-97.

270 *Durum*, 10 Ağustos 1967, s. 9; D-2005a: 199; *Durum*, 24 Temmuz 1969, s. 9; Turgut, 1992: 334.

271 D-1965: 26.

bir miras olmaktan ziyade (veya onunla beraber) inşa edilmesi gereken ülküsel bir hedef olarak tasavvur etmeye dönük imalardır bunlar. Vatanı vatan yapan kuvveti kanla değil (veya sadece kanla değil) bayındırlıkla tanımlamak da, kalkınmacı-medeniyetçi milliyetçilik söylemiyle uyumlu.

Velhasıl, Demirel'in '60'lardaki retoriğinde, Türk milliyetçiliği söylemlerinin zayıf bir lehçesi olan liberal milliyetçiliğin[272] numunelerini oluşturacak performanslar dikkat çeker. Güçlü iktidar mevkiini kaybetmesi ve güçlenen sola karşı anti-komünist teyakkuzun tırmanması, bu performansın numunelik kalmasına yol açacak.

Batı medeniyeti

Demirel'in milliyetçiliğe her zaman yapıştırdığı *medeniyetçilik* sıfatı, '60'larda müstakil olarak da sabit referanslarından biri idi. Çok ileriki yıllarda, '60'lardaki siyasi mesaisini "Ben meydan meydan koşarak, medeniyetçilik kavgası yaptım,"[273] diye özetlemiştir. Özellikle 1966 kısmi senato seçimi konuşmalarında "medeniyetçilik savaşı" şiarı kol gezer...[274]

Bu medeniyetçilik, onu Atatürkçülüğe de bağlıyordu. "Atatürk'ün çizdiği/açtığı Batı medeniyetçiliği yolu" kalıbını defalarca kullanmıştır.[275] Parti içindeki saflaşmada da taraftarlarınca "Batılılaşma hareketinin sembolü" diye takdim ediliyordu.[276] Genel başkanlığa seçildikten 10 gün sonra verdiği bir demeçte "Her alanda en müsbet ve en Batılı anlamı ile bir zihniyet değişikliği"nden söz etmiş, 29 Mart 1965'te Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu Danışma Kurulu'nun ilk toplantısını, Descartes'tan bir alıntıyla açmıştı.[277] Bunu "kamçılı medeniyet" anlayışına,[278] yani aydınlanmış despotizme karşı ikazla dengeliyordu.

8 Ekim 1969 tarihli İzmir konuşmasındaki Batı medeniyeti methiyesi, reklam gibidir: "Asırlar boyunca ferdin haysiyeti ve hürriyeti adına büyük ve devamlı kazançlar elde eden... en yüksek hürriyet seviyesine ulaşan... arzu ve imkân dengesini imkânların arzulara göre genişletilmesi gayretleriyle gerçekleştiren... çağdaş Batı medeniyeti."[279] Adalet Partisi'nin 1965-1971 dönemini değerlendiren bir kitapçıkta Batı, keza öncelikle demokrasisiyle emsal alınır: "Kurmağa çalıştığımız Batı örneği demokrasi... Batı ülkelerine kıyasla ge-

272 Bora, 2021b: 80-88.

273 D-2005b: 219.

274 D-1966b: 30, 78, 103, 119.

275 D-1977a: 13. 74; *Durum*, 17 Nisan 1969, s. 28.

276 Aydın Yalçın'ın sözüdür. *Durum*, 28 Ağustos 1969, s. 5.

277 D-1965: 47, 140.

278 D-1969a: 150; D-1977a: 204.

279 D-1969a: 200-201.

cikmiş de olsa demokrasiyi hayat tarzı olarak seçmiş olan milletimiz..."[280] 1966 büyük kongre konuşmasında da hukuk devleti olmanın, "Türkiye Devletine batılı bir devlet olmak haysiyetini kazandırdığını" söyler.[281] Demokrasi=kalkınma formülü, burada da iş görür: "Hür demokratik düzen içinde kalkınma", komünizme karşıt konumlandırılışıyla, "Türk milletini milli tarih şuuru içinde Batı medeniyeti seviyesine çıkarma"nın yoludur Demirel'in nazarında.[282] 1969 Nisan başında yeni ABD Başkanı Richard Nixon'la görüşmesinin resmî kayıtlarında, Nixon komünizmle mücadelede yapılabilecekleri sorunca, Demirel'in "Tek yol kalkınmadır," dediği not edilmiş.[283]

Batı medeniyeti referansını "milli tarih şuuru"na ilikleyen başka konuşmaları da var o yıllarda: "Batı medeniyeti istikametindeki ilerlemeye Türk'ün milli karakterini kazandırmak ve dolayısıyla Türkiye'de Batı anlayışına uygun orijinal bir medeniyet kurulması..."[284] Sonraları, daha ileri gidip, Batı medeniyetine bağlanmaya kaş kaldırarak bakan münferit çıkışları da olmuştur. Mesela 12 Eylül sonrası, 1987'de Nur Cemaati'nin *Köprü* dergisiyle söyleşisinde, "Batılılaşma hareketi"nin "aslında kendini beğenmemekten" kaynaklandığını anlatırken: "Kendimizi beğenmemek söz konusu ise, başkalarına benzemek gaye olur... Taklidi tarif etmeye çalışıyorum. Başkalarına benzemek özenilecek bir şey değildir."[285] Ama toplamda, Demirel'in medeniyetten anladığı ve rahatlıkla söyleyebiliriz ki *özendiği*, Batı medeniyetidir.

Kalkınma - "Sabırsız idealizm"

1967'de İzmir Radyosu'nun açılışı vesilesiyle söyledikleri, muasır medeniyet seviyesine özenmenin 'temiz' bir ifadesi: "Adam semaya peyk atmış... biz hâlâ Ege bölgemizde temiz bir radyo dinleyeceğiz, bunun sevinci içerisindeyiz."[286] 1965 bütçe konuşmasında, bu gece İzmir'den kalkıp Van'a uçacak uçağın, "sadece ve sadece karanlıklar görecek" olduğundan yakınır; "bu karanlıkların yerine aydınlığı ve medeniyetin ışıklarını var etme"yi özlüyordur.[287] '60'larda seçim konuşmalarında "medeniyet savaşı"nın eşlikçisi veya eşanlamlısı olarak, hep "kalkınma savaşı" lafını kullanmıştır. Medeniyet, onun nazarında esasen 'maddi' medeniyettir – bunu da sağlayacak olan,

280 AP, 1972: 1-2, 7.

281 D-1968: 49.

282 Kılıç, 1973: Önsöz.

283 "Development, Demirel responded emphatically, is the only way out." https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v29/d420

284 22 Eylül 1965, Eskişehir (D-1966a: 29).

285 D-1991: 76.

286 D-2000a: 56.

287 Erdem, 2004: 59.

kalkınma. Türk sağının, medeniyeti Aydınlanma'dan ziyade –veya mümkün mertebe Aydınlanma'sız– refah ve kalkınmada arayan formülü...

Kalkınma pathos'u

Demirel'in bu çizgiyi temsil etmekten öte, onun yenilikçi bir öncüsü olarak sahne aldığını unutmamak gerek. AP'nin ilk kurulduğu dönemde, 27 Mayıs, siyasi yasaklar gibi sıcak siyasi konular yerine, kalkınma üzerine söz almayı seçmişti. 1962'de *Yol* dergisine "kalkınma felsefesini" anlatan uzun yazılar yazdı. Ona göre zamanın en önemli davası buydu; hatta kalkınma bir iktisat meselesinden ibaret değildi, bir "beşeriyet meselesi... bir insanlık, haysiyet ve vekar davası" idi. Bu davada, dönemin sosyalist veya sosyalizme sempatili kalkınmacılık söylemine zımnen çatarak, denenmemiş "birtakım faraziye ve nazariyelerle veya metodlarla" bir yere varılamayacağı uyarısını yapıyordu. Unutulmaması gerekir, sol 1960'ların sonlarına varana dek, esasen bir hızlı kalkınma alternatifi olarak popülerleşmiş ve meşrulaşmıştı. Kalkınma, '60'ların paradigmatik siyasi mücadele konusu idi. Demirel'e göre kalkınmada dayanılacak, güvenilecek esas kaynak, refah özlemi ve bu özlem peşindeki bireysel girişim kabiliyetiydi: "Garp medeniyetinin yaratıcı kudretinin muharriki, fertlerin bu nimetlerden mahrum olmamak ve bilakis çok daha rahata huzura kavuşmak için giriştikleri çabadır." Peşinden, refah kapitalizmine adanmış bir medeniyetçilik tiradı gelir: "Medeni eserlere hayran olmak, kalkınmamış memleketler için en elzem şarttır. Medeniyet güzel şeydir. Medeniyetin her nimeti güzeldir ve medeni insan için vazgeçilmez bir şeydir. Medeniyet yaparsanız yapılır. [Bunu mühendislik bahsinde de işitmiştik: "Yaparsanız yapılır"! – T.B.] Medeni eserlere düşman olmak ise batılılığa, ileriliğe, medeniyete düşman olmaktır."[288]

Genel başkan seçildikten dört ay sonra DTCF'de kalkınma üzerine uzun bir konferans verdi: "Türkiye kalkınacaktır, bu bir ümit değil, kararlılıktır."[289] Kalkınma kararlılığı ve iyimserliği, Demirel'in siyasi söyleminin sabitelerinden biri olacak. *Millet Hizmetinde Adalet Partisi (1965-1971)* adlı 240 sayfalık kitabın 190 sayfası kalkınma konularına ayrılmıştır. 1968 parti kongresinde Demirel'in en fazla kullandığı iki kavram, hürriyetten sonra (52), yatırım (49) ve kalkınmadır (40).[290]

Aynı yıl bir konuşmasında, Türkiye'nin "kalkınma halindeki milletlerin sabırsız idealizmine ilham kaynağı" olduğunu söyler.[291] *Sabırsız idealizm*

288 Yazıların tarihleri 5 Temmuz, 26 Temmuz, 3 Ağustos 1962'dir . D-1965: D-1965: 19-25.

289 D-1965: 133.

290 Demokrasi 23, Türk 19, istikrar 18, adalet 12, milli irade 8, Atatürk 6, Allah 1 kere geçer. Süar, 2011: 147.

291 D-1969a: 202.

teşhisini, –bu sözü sarf etmeden– *Büyük Türkiye* metninde açacak, –ortaya çıkışına yaklaşık 30 yıl olan bu terimi tabii kullanmaksızın– orta gelir tuzağından bahsedecektir. Milli gelirin 300-400 dolara geldiği ülkeler, "uyanmanın, fukaralığı kader kabul eden çemberin kırılmasının yarattığı hareketliliğin" ortaya çıkardığı "pek çok arzu ve ihtiyaç" ile bunların karşılanamamasının yol açtığı "ezilme ve hayal kırıklığı" arasında sıkışıyorlardır. "Mucizevî tedbirleri aramaya zihinleri zorlayan" bu aşama, Demirel'e göre kalkınma deneyiminin "en nazik safha"sıdır.[292]

Daha erken bir tarihte, "demokratik düzen içinde kalkınma denemesi"nin "hiç kimsenin yapamadığı... cesur bir deneme" olduğunu, "başarabilirsek birçok memlekete örnek olacağımızı" belirtirken, sanki aslında hep karşı çıktığı "farazî, nazarî" bir yöntemin mümessili gibi konuşmuştu![293] Çok geçmeden, AP iktidarlarını işte bu denemenin başarı kanıtı olarak sunacak. *Büyük Türkiye*'deki "Türkiye'nin kalkınamayacağını hesaplayanlar vardır. Ama Türkiye'nin kalkınabileceği hesapla görülmüştür" çıkışı,[294] yine zımnen, kapitalist yoldan kalkınılamayacağını söyleyen sola karşı bir çıkış. *Yol* yazılarında, "kalkınma sırrı"nı, "milli iradeye dayanan meşru bir idare"ye bağlamıştı. Kalkınma ve demokrasi davalarını sıkı sıkı birbirine iliklemek, Demirel'in siyasi söyleminin alâmet-i farikalarındandır. 18 Mart 1969'daki şu sözü, yine pek mühendisçe, demokrasiyi bir verimlilik metodu olarak düşündüğünü işaret eder: "Türkiye'yi tepesinden çekmek kâfi değil, altından kaldırmak daha müessirdir."[295]

*

Bu konuyu hep solla zımni bir polemik halinde konuşan Demirel, kalkınmayı sınıf mücadelesinden, sınıfsal çelişkilerden azade bir dava olarak koyuyordu. "Vatandaşları, memleketteki muhtelif sınıf ve zümreleri birbirine düşürerek, düşman ederek değil, tabiata karşı insanlığın zaferini iade eden teknik başarılarla verimi artırarak" kalkınacaktık. "Hürriyetleri kısıtlamadan, vatandaşı esir haline getirmeden kalkınma" (1966)[296] sözü de elbette anti-komünist bir ima taşır. Az evvel değindiğimiz refah özlemine hep atıfta bulundu; solun lüks saydığı yatırımların bu *özlem gücünü* besleyen faydasını savundu. İstanbul Boğaz Köprüsü tartışmaları, tipik ve ünlü bir örnektir. İstanbul'un iki yakasını birleştirecek köprü projesi, bir sol protesto kampanyasına konu olmuş; ülkenin büyük mahrumiyet koşullarındaki bölgelerinin âcil ihtiyaçları yerine İstanbul'da otomobil trafiğini teşvik edecek olan bu yatırımın

292 D-1977a: 110.

293 *Durum*, 22 Nisan 1965.

294 D-1977a: 11.

295 Demir, 1969: 42.

296 D-1977a: 296; Sel, 1975: 94.

tercih edilmesi, ekonomik eşitsizliğin alâmeti olarak sorgulanmıştı. Bu kampanya, "Boğaz'a değil Zap Suyu'na köprü" sloganıyla popülerleşmişti. Demirel, 20 Şubat 1970'teki temel atma töreninde, bu yatırımın "lüks ve gösteriş" olmadığını savundu. "Boğaz geçişi ile Zaho Köprüsü" arasında, "suların ayırdığı vatan parçalarını bileştirmek ve aralarında ulaşım sağlamak" bakımından bir fark yoktu ona göre. İstanbul Boğazı'nın estetiğinin korunmasıyla ilgili eleştirilere de, mühendisçe bir modernizmle karşı çıktı: "Esasen tabiatın çıplak güzelliklerini, insanın yapıcı kudretinden ve sanat zevkinden doğan eserlerile tamamlamak, bugünkü çağdaş dünyamızın bir özelliğidir."[297] 1968 Ocak ayı sonunda başlayan televizyon yayıncılığına hazırlanılırken, Urfa'da katıldığı bir toplantıda açılan "Televizyon istemiyoruz, ekmek istiyoruz" pankartına, Demirel "Ekmek bu televizyondan çıkacak, bu ekmeğe mani değil, aksine bundan ekmek çıkacak," diyerek mukabele etmiştir.[298]

Sanayi pathos'u

Demirel'in, Menderes'ten farklı olarak, kalkınmanın anahtarının sanayileşme olduğuna dair bir tereddüdü yoktu. "Motorsuz medeniyet olmaz"dı.[299] Sanayileşmeyi, iktisadiyattan öte, "bir fikrî disiplin işareti"[300] olarak önemsedi. 40 yıl sonra, '60'larda tüccarları sanayiye yönelmeye teşvik etmiş olmakla övünecekti.[301] "Türkiye'nin kalkınma *patern*'i" dediği ithal ikameci modelin küçümsenmesine karşıydı – "Türkiye dahilinde yapmadığın takdirde onlar kaçak gelecek..."[302]

*

1969'da tartışma gündemine gelen Avrupa Ekonomik Topluluğu/Ortak Pazarı'na katılmayı, "Türkiye'nin dünya ticareti içinde yer alma hamlesi" ve "sanayi ve tarım üretiminde rasyonelleşme kararı" olarak sahiplenmişti. Bu projeyi Türkiye'nin ileri Avrupa ekonomisine pazar yapılması olarak görmekte birleşen sol ve milliyetçi-muhafazakâr reddiyeye karşı, büyük sanayi sermayesiyle aynı çizgideydi. 20 senelik bir geçiş süreciyle, "kendi endüstrisini tahrip etmeden", "işgücünün, malın, sermayenin ülkelerarasında serbestçe dolaşmasını gaye alan" bu "ek ekonomik bütünleme"ye katılmak mümkündü Demirel'e göre. Ortak Pazar'a katılmayı, Türkiye'nin hem Kurtuluş Savaşı sonunda – "ve hatta onun içinde", hem de İkinci Dünya Savaşı

297 *Durum*, 26 Şubat 1970, s. 16.

298 D-2000a: 61.

299 *Durum*, 18 Ocak 1968, s. 7.

300 D-1977a: 261.

301 D-2006: 267.

302 D-1978c: 30, 43.

sonunda iki kere yapmış olduğu, "Batı demokratik düzeninin bir parçası olma ve onların çağdaş medeniyeti seviyesine yükselmek" tercihinin tabii devamı olarak görüyordu. Soldaki tepkileri "otarşik bir ekonomi" özlemi sayarak küçümsüyor, sağdaki "milli harsını kaybetme endişesi"ni, Türk milletinin tarih boyunca "temasa geldiği çeşitli medeniyetlerin hepsine açık bir tutum içinde olmuş... bu medeniyetlerin olumlu taraflarıyla kendi milli harsını devamlı surette zenginleştirmiş" olduğu yorumuyla yatıştırmaya çalışıyordu.[303] Kalkınmacı-medeniyetçi milliyetçilik söyleminin bir başka takdimi...

Köy ve şehir

Azami istifade ettiği *köylü çocuğu* kimliği, Demirel'i "nüfusunun %70'i tarımda yaşayan bir ülke olmaktan çıkma mecburiyeti" üzerinde sürekli ısrar etmekten alıkoymadı.[304] Köylülerin "ıstırabı" kadar, köylülüğün kendisiyle de sorunu vardı. 1967'de Ordu'da yaptığı bi konuşmada misyonunu "Milletimizi çiftçi ve çoban olmaktan bir endüstri toplumu olmaya götürüyoruz," diye tarif etti – bir cümle sonra, buradaki 'toplum mühendisliği' iddiasından geri çekilerek: "Kendisi o istikamete gidiyor. Biz sadece onun hizmetindeyiz."[305] 2000'lerde hâlâ "Köylüme keşke 'benim çiftçim' diyebilsem. Çiftçi dediğin ekonominin bir parçasıdır, benimki ekonominin parçası değil," diye hayıflanacak: "Köylü bir sosyal olaydır. Çiftçi ise ticari bir olaydır. Keşke, bir oraya varabilsek."[306]

1980'lerden sonra sağ popülizmin lügatine yerleşen "benim çiftçim, benim köylüm" ("benim esnafım, benim emeklim" vs.) kalıbını Demirel ilkin 1964 Kasım'ındaki AP kongresindeki konuşmasında kullanmıştı. 1976 Mart'ında YSE bölge müdürleri toplantısında, paternalist ve klientalist "benim köylüm" söylemi etrafında yaptığı köy siyaseti değerlendirmesi, kritiktir. "Köy dediğimiz, büyük bir kitaptır, milletin en hayatiyet dolu hücresidir" romantizminden sonra, aralıklarla iki defa tekrarlayarak, meseleyi şu formüle bağlamıştı: "Türk köyünü yapınız." Kastettiği, köy ekonomisini kalkındırmaktır. Yoksa, olacağı, kırdan şehre göçtür: "Türk köylüsü, bir ucu Kanada'da, öbür ucu Avustralya'da, bir ucu İzmir'in Kadife Kalesi'nde, öbür ucu Ankara'nın Altındağ'ında, öbür ucu Diyarbakır'ın Bağlar Mahallesi'nde, öbür ucu İstanbul'un Küçükköy'ünde, yurtiçinde ve yurtdışında dağılacaktır. Aslında bu dağılma korkulacak bir şey değil ama, dağılma, bir gurbetçilik olarak gerçekleştiği takdirde, ıstırap doludur."[307]

---

303 İpekçi, 1969: 28; Gümüştekin, 1974: 353, 362-363; D-1977A: 243, 245.

304 D-1977a: 13.

305 *Durum*, 17 Ağustos 1967, s. 13.

306 D-2006: 140, 824.

307 D-2005a: 256-264.

Kırdan şehre göçün korkulacak bir şey olmadığı fikrini, Demirel aralıklarla sürekli dile getirmiştir. *Büyük Türkiye*'de, köyden şehre "akının bir âfet telakki edilmesinin" ve tedbirler alınmasının Antik Roma, Antik Yunanistan, Bizans devirlerine ve Osmanlı devrine mahsus, eskide kalmış bir uygulama olduğunu anlatır: "Fakat modern dünyada köyden şehre akının cebrî yasak rejimleriyle önlenmesi" mümkün değildir, ancak düzenlenebilir.[308] 1968 yılında bir basın toplantısında da, "modern dünyada köyden şehre akının cebri yasak rejimleriyle" önlenemeyeceğini, ancak düzenlenebileceğini savunmuştu.[309] 1970'lerde birkaç konuşmasında, köyden şehre göçü, önlenmek bir yana, teşvik edilecek bir olgu olarak sahiplenir: "Medeni imkânların hepsini getirsen dahi, köy şehre gelecek. Dünyanın gidişi budur. (...) Köylünün şehre gelmesinde hiçbir sakatlık yoktur. Aslında biz köyü muhafaza etmek istemiyoruz. Köyü şehir yapmak istiyoruz."[310] Tabii bu tartışmanın kalbinde, gecekondu meselesi vardır. Demirel, eleştirel sosyal bilimcilerin çarpık şehirleşme olarak görerek sorguladığı gecekondulaşmayı 'sempatiyle' karşılamış ve zaten ekonomi-politikasıyla teşvik etmiştir. Zira gecekondulaşma da, sanayileşmenin ve emek gücü temininin ucuz bir lojistik imkânıydı. Köyden şehre iş bulma ümidiyle göçenler, kamu arazileri üzerinde kurdukları derme çatma konutlara yerleşerek, kamuyu imar düzenlemesi ve altyapı yatırımı masrafının yükünden kurtarmış oluyorlardı! Altyapıyı ve mülkiyet hakkını tedricen temin ederek gecekondu mahallelerinin yasallaştırılması, klientalist siyasete gayet elverişli bir alış veriş sahası açıyordu. Emek gücünün yeniden üretimini ucuzlatan gecekondu dinamiğini, Demirel, "fukaralığı kader bilme yerine fukaralıktan kurtulmayı göze almış Türk vatandaşının hayatiyetini göstermesi bakımından fevkalade önemli" diyerek methetmiş, "bir gecede bir ev yapabilme gücü"nü, "kanalize edilmesi" gereken bir girişimcilik kudreti olarak görmüştü. 1968'de bir konuşmasında, gecekondulaşmaya menfi bakanları, "Ankara gecekondusunda gecede 50 teneke su çekip ağaç yetiştiren, sebze yetiştiren Türk kadınının ve Ankara'da taşı oyup onun içerisine başını sokacak bir yer yapan Türk erkeğinin gücüne kuvvetine inanmaya" çağırıyordu.[311] Köyden şehre göç edenlerin "aradığını bulmuş, becerikli, başarılı" olanları da[312] Demirel'in gücüne kuvvetine inandılar.

---

308 D-1977a: 280-281.

309 *Durum*, 28 Mart 1968, s. 21.

310 D-1978c: 37-38; 63-64.

311 D-1977a: 13; Ahmet Kahraman: "Başbakanın Yarım Günü", *Yön*, 11 Şubat 1966 s. 12; D-1968: 140-141. 1970'lerin devrimci sosyalist hareketi içinde de kendi açısından, "gecekonducuların" sistem-dışı direniş ve toplumsal örgütlenme kapasitesine yatırım yapanlar olmuştur. Mimarî açıdan devrimci bir alternatif yaklaşım: Adam, 1979.

312 Öngider, 2001: 111-112.

Plan fikri

Genel başkan seçilmeden beş gün önce, Ankara Hukuk Fakültesi'nde planlama üzerine bir konferans vermişti Demirel. Fakültenin Öğrenci Derneği'nin başkanı Uğur Mumcu, "Morrison Süleyman"a gelebilecek tepkilerden ötürü bir nahoşluk ihtimaline karşı onun yanında ayakta durarak panele nezaret etmişti![313]

1960'larda planlama, Türkiye'de sola yönelime ivme veren sihirli kavramlardandı. Planlama, sola yatkın okumuşlar arasında bir hızlı kalkınma olanağı olarak anlaşıldığını söylediğimiz sosyalizmin alâmet-i farikası gibi görülüyordu. Sosyalizmin zaten planlamayla gerçekleşebileceği, planlamanın da ancak sosyalist bir anlayışla işlevsel olabileceği kanaati, hegemonik bir atılım halindeydi. AP iktidarlarının temsil ettiği kapitalist yörünge, öncelikle planlama karşıtlığıyla tarif ediliyordu. Günümüzde hâlâ Demirel'e atfedilen "Bize plan değil pilav lazım" sloganı, bu anlayışın nefis bir delili olarak on yıllarca kullanıldı. Esasında bu sözü Demirel değil, 12 Şubat 1963'te bütçe görüşmelerinde AP Urfa milletvekili Kadri Erdoğan sarf etmişti. Bu, Gümüşpala döneminin veya post-DP çizginin sloganı olabilirdi.[314] Demirel, aksine, henüz 1966'da "Türkiye'de plan fikrinin doğmasında benim rolüm çok büyüktür" diyerek planlama fikrini sahiplenmişti.[315] DP iktidarını planlamaya ikna etmeye çalışan teknokrat kadrosu içinde yer aldığını İkinci Bölüm'den hatırlıyoruz. Sadece Menderes'i ikna etmek değil, sağ siyasetin "toplum mühendisliğine" karşı müteyakkız kısmının, ticaret sermayesinin ve büyük çiftçilerin de plan fikri için rızasını kazanmak, Demirel'in marifetiydi.

Fakat onun plan fikri, solun tasavvur ettiğinden başka bir plandı. Dönemin etkili sol platformu *Yön*, 5 Kasım 1965 tarihli sayısında, "Demirel Tipi Kalkınma" başlığı altında, yabancı sermaye çıkarına bir planlama rejimini tarif etmişti. Derginin başyazarı Doğan Avcıoğlu, sanayileşmeyi sabote eden, bağımlılık yaratıcı dış borca yönelen bu planlama tipinin "Menderes gibi iflâsla sonuçlanmaya mahkûm" olduğunu yazdı. *Yön*'ün 10 Şubat 1967 tarihli sayısında genç planlama uzmanı Yalçın Küçük, siyasi iktidarın tercihlerine uydurulmuş planlama anlayışına "sarı planlama" tanımını getirdi. İcen Börtücene 1990'ların sonlarında, AP'nin plancılığını "onun liderinden kaynaklanan bir çelişki" diye tanımlayacaktır.[316] Adeta plansız planlamadır kastedilen.

---

313 D-1965: 28; *Sabah*, 20 Haziran 1989.

314 Gevgilili, 1987: 332.

315 Demir, 1969: 24.

316 Börtücene, 1999: 78-79.

Daha ileri bir tarihte, 1976 Mart'ında DSİ Bölge Müdürleri toplantısında, Demirel'in bir planlama romantizmiyle konuştuğunu işitiriz: "Planlamada zamanı deliniz. Zamanın ötesine geçen bir muhayyile gücü, plancının rehberidir... Zamanı delin." 1980'lerde Özal'ın diline yerleşecek bir sihirli mefhuma, "büyük düşünme"ye bağlar bu romantizmi: "Büyük düşünmenin yollarını bulun. Büyük düşünmek, ütopist olmak değildir, hayalci olmak değildir. Esasen, hayali olmayan plancı olmaz."[317] Burada nitel olmaktan çok nicel ölçülü bir planlama anlayışının, eşitliği sağlamaktan çok özel girişimin 'önünü açma' tercihinin ipuçlarını görürüz. Demirel kendi planlama anlayışını hep, "doktriner" olarak gördüğü sol planlama kavramının mefhumu muhalifi olarak tanımlamıştır. 1965 seçim konuşmalarında, planlamada "fikri sabitler"e, planın "tabu" olarak görülmesine itiraz eder. 1965 hükümet programını sunarken, planın "biçildiği şekilde giyilmesi gereken bir dar ceket" olmadığını söyler; "emredici" değil, "yol gösterici, teşvik edici" bir planlamadan yanadır.[318] *Büyük Türkiye* kitabında, "her gün sabahleyin, herkesin ne yapacağını bir kâğıt parçasına yazıp vermek"le karikatürize ettiği merkezî plan fikrine, "hürriyetçi, ferdiyetçi" Türk milletine "ne yapacağını söyleyemezsiniz" diyerek karşı çıkar.[319]

1961 Anayasası ile planlama siyasetine yön verecek bir organ olarak tesis edilen Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Demirel'in 'eline geçmeden' önce zaten epey ehlileşmişti. Kamu iktisadi teşekküllerinin (KİT) verimsiz ve özel girişimin ihtiyaçlarını kollayan kullanımına son verme, sanayi yatırımı finansmanıyla ilgili vergi düzenlemeleri getirme gibi bazı tasarıların özellikle iç pazara yönelik üretim yapan tüketim malları sanayicilerinin baskısıyla önlenmesi, 1962 Ekim'inde bir dizi uzmanın istifasına yol açmış; DPT'nin inisiyatifi zayıflamıştı.[320] Demirel'in başbakan olması, DPT camiasında, iyice marjinalize edilecekleri endişesini doğurmuştu. Demirel'in plancıları önemsediğine dair jestlerle, bu endişeleri giderdiği anlaşılıyor. Ancak başbakan yardımcısı olarak Meclis'te yaptığı ilk konuşmanın metnini yazmış olan Müsteşar Memduh Aytür'e hürmet etmesine rağmen, siyaseten onunla devam etmek istemiyordu. Hatta –Günal Kansu'nun tarifiyle– "gerdanını hafifçe kırarak sanki başka yerlere bakıyor gibi" yapışını üzerinde ilk tatbik ettiği kişilerden biri galiba o olmuştu! Aytür, başbakanın görevinin bakanlar arasında koordinasyondan ibaret olup, bizzat icraî kararlar alamayacağına dair mütalaalar hazırlatarak mücadele etmeyi denedi. Ancak sözleşme süresinin uzatılma tarihi yaklaştığında Demirel'in "aramızda tekellüf mü var, mukavele imzalanmış

317 D-2005a: 250.

318 D-1966a: 37-38, 153; Demirel, 2017: 311.

319 D-1977a: 199.

320 Milor, 2022: 18-184.

imzalanmamış ne önemi var" latifelerinin sonunda ortalıkta mukavele görünmeyince, 1966 sonbaharında "devlet terbiyesi" içinde istifa etti.[321] Bunu başka uzmanların istifaları izledi. Böylece süngüsü iyice düşen DPT'ye 'kendi' müsteşarı olarak eski arkadaşı Turgut Özal'ı atarken, Demirel bir süre tereddüt etmiş; Mehmet Turgut'a bakılırsa "yalnız adam çok laçka ve laubali" demiş, kendisine çekidüzen vermesini, "birkaç elbise yaptırmasını" istemişti.[322]

İlgili bakanlıkları ve kamu kuruluşlarını bir araya getiren bir başka planlama organı olan Yüksek Planlama Kurulu (YPK) toplantılarından, Demirel'in çalışma tarzına dair tanıklıklar vardır. Memurların mesai bitiminde başlayıp gece yarısından sonraya sarkan, Demirel ve Özal hariç herkesin "yorgunluktan, açlıktan perişan olduğu" uzun toplantılardan dem vurulur. Demirel bütün KİT başkanlarını tanır, ismiyle hitap eder, her kurumun faaliyetiyle ilgili ayrıntılı rakamlar sorar, ilgili müdür söyleyemediğinde kendisi rakam verir, sunulan haritalarda işaretlenmemiş yollarla, tesislerle ilgili ikazda bulunurmuş. Onun "Türkiye'yi avucunun içi gibi bildiği" efsanesinin üretim yerlerinden biri, burası olmuş. Yıllar sonra bu toplantılarda neyi aradıkları sorusuna verdiği cevabı, Demirel lakonizmine bir örnek olarak not edelim: "Hangi şey, hangi şeyden daha önemlidir'i arıyoruz."[323]

Sosyal devlet

Planlamanın toplumsal eşitliği geliştirmeye dönük bir müdahale aracı olarak görülmesini solcu ve doktriner bularak karşı çıkan Demirel'in, bu konudaki kendi doktriner tavrını esnetmesinin bir örneği, sağlık hizmetlerinde 1961'de başlatılan sosyalizasyon uygulamasıydı. Başbakan olunca, "Baktık ki, faydalı," sürdürmeye karar vermişti: yoksa, "Ben Yüksekova'ya nasıl doktor götüreceğim?"[324]

Demirel, 1 Nisan 1969'da Eisenhower'in cenaze töreni vesilesiyle ABD'deyken görüştüğü Başkan Nixon'a "Kalkınma, komünizmin karşısında en önemli çarelerden biridir," demişti.[325] Kalkınmaya refakaten sosyal devlet uygulamalarını da komünizme "çare" olarak önemsemiştir. Batı'daki gibi "sosyal adalet ve güvenliği [ekonomik] gelişmenin sonuna terket"memeli idik.[326] Kalkınmakta olan ülkelerde sosyal devletin gerekliliğini vurgularken, ka-

321 Bener, 1991: 113, 194-195; Kansu, 2004: 174-175. Bir süre sonra Türkiye'deki planlama çalışmalarının ilk başlangıçlarına nezaret eden Tinbergen bir ziyaretinde başbakana bu başarılı yöneticinin neden yerinde kalmadığını sorunca, Demirel kendisinin de onunla birlikte çalışmak istemesine rağmen ayrılmayı tercih ettiğini söyleyecektir!

322 Turgut, 1993: 222.

323 Akman, 2012: 167, 219; Kansu 2004: 249, 546; D-2005b: 517.

324 CA-14: 201.

325 CA-4: 158.

326 D-1977a: 211; Erdem, 2004: 164.

çınmak gerektiğini söylediği "19. asır kapitalizminin metodları"nı niteleyişi, neredeyse sosyal demokratiktir: "anti-sosyal, gayrıinsani ve binaealeyh sınıf kavgasını tahrik edici ve milli birliği bozucu..."[327] "Komünizme karşı en tesirli kalkan, onu lüzumsuz hale getiren sosyal adalettir" fikrini özellikle '60'lar/'70'ler dönümünde döne döne işledi; "Garp medeniyetinin" sosyal refah devletlerinde "ihtilâlci sosyalistlerin tamamen ülke sathından silindiğine" işaret etti. 1973 seçim beyannamesinde, AP iktidarının devamına imkân tanınsaydı, "aşırı solun ve beynelmilel komünizmin istismar edebileceği konular daha da azalacaktı," diye hayıflanılır.[328]

1965-1971 arası AP iktidarları döneminde sosyal siyasette, İş Kanunu'nun ve asgari ücretin kapsamının genişletilmesi, kıdem tazminatlarının iyileştirilmesi, emeklilik yaşının indirilmesi, sigortalıların yakınlarının SSK hizmetlerinden faydalandırılması, tarım işçilerinin ve serbest çalışanların sigortalanması gibi önemli adımlar atılmıştı. Kuşkusuz bunda hem çağın ruhunun hem gelişen sendika hareketinin de etkisi vardı. Demirel 1965'te, "Sendikaların doğmuş olması Türkiye'nin lehinedir," derken, şerhini de düşmüştü: "Ama, iş imkânları yaratmış olan işadamlarının da yıkılmaması lazımdır. Yıkılırsa birçok işçi işsiz kalacaktır." 1970 Eylül'ündeki Karadeniz gezisinde, daha patetik söylüyor bunu: "Grev hakkı mı? Buyurun kullanın... ama çocuğunuz gibi bakın bu tesislere, çocuğunuz gibi!"[329]

Sosyal devlet, –bir diğer adıyla "müşfik devlet"– siyaseti Demirel'in söyleminde "jandarma devlet telâkkisinden"[330] çıkmakla da anlamlandırılarak DP'den devralınmış demokratizme bağlanır. Bu siyaset, "AP'nin milliyetçiliğinden doğan icaplardan" sayılmasıyla da, sağ söyleme eklemlenir; çünkü ancak bu sayede "Türk milleti kardeşlik, beraberlik duygularının hâkim olduğu, barış içinde yaşayan kaynaşmış bir toplum hüviyetini muhafaza edebilecektir."[331] Sosyal adaletin millet olmanın koşulu sayılmasında da, neredeyse sosyal demokratik bir ima var...

Bununla beraber Demirel, sosyal devleti "sosyalist devlet olarak kabul ettirmek isteyen bir görüşle istismar" edecek olanlara karşı müteyakkızdır esasen. Sosyal devlete karşı 10 yıl sonra hegemonik hale gelecek olan neoliberal eleştiriye peşinen önlem almaya çalışıyor gibidir. Sosyal refah devletinin "bir bekçi devlet", bir "patron devlet" değil "hizmet devleti" olduğu teminatını verir. Sosyal siyasetin "kişileri güçsüz yapan, üretimin bir unsuru hali-

327 Gümüştekin, 1974: 233.

328 D-1969a: 131; Gümüştekin,.1974: 165; AP, 1973: 4.

329 Demirel, 2017: 327; D-1965: 211; akt. Gevgilili i973: 162.

330 10 Nisan 1969'da Emniyet teşkilatının kuruluş yıldönümü konuşmasına da "jandarma devlet" ve "polis devleti"nin geride kaldığını belirterek başlamıştı,

331 Kılıç, 1973: Önsöz; D-1969a: 128; Gümüştekin, 1974: 195.

ne getiren sistemlere karşı geliştirilmiş bir tedbir" olduğunu söyleyerek, yine anti-komünist işlevi yineler. Son olarak, sosyal devletin *devletçi* bir devlet olmadığına dair güvence veren şu vecize: "Sosyal refah devleti kendisi ile meşgul bir devlet değildir."[332]

Demirel, sosyal adaletçiliğin "fukaralıkta birleşmek" gibi anlaşılmasına '60'larda ve '70'lerde devamlı veryansın etmiştir. Solun "fukaralık istismarına" karşı devamlı uyarıyordu: "Fukaralıkla mücadelenin yolu fukaralık ticareti değildir;" "Zenginliğe düşman olursak hep fukara kalırız;" "Fukaralığımıza mersiye yazmakla, fukaralığı methetmekle bir adım ileriye gidemeyiz, gidememişiz de."[333] Sosyal adalet anlayışı, "zengini ve orta halliyi fakir haline getirmek", yani "fakirlikte eşitlik" olmamalıydı.[334] Keynesçi büyük uzlaşma döneminin insanı olarak Demirel'in, serbest piyasanın ve bireysel özgürlükler rejiminin sürdürülebilirliği için sosyal refah siyasetini gerekli gören *sosyal-liberal* tutumunun mührünü vuran söz, şudur: "Biz diyoruz ki, herkesin bir şeysi olsun. Herkesin bir şeysi olsun ki, 'zincirden başka kaybedeceğim hiçbir şey yok bu rejimde' demesin. Bu rejimde olur herkesin bir şeyi."[335] Açıkça *Komünist Manifesto*'nun "Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecek hiçbir şeyleri yoktur" şiarıyla 'polemiğe giren' bu sözü, sosyal-liberal programın son derece pratik bir özeti sayabiliriz.

Hür teşebbüs

CHP'ye yakın *Kim* dergisinin 13 Kasım 1965 tarihli sayısında gazeteci Sadun Tanju, Demirel'in sosyal-liberal refah devletçiliğini, terimin İngilizcesini kullanarak teşhis etmişti: "Demirel bir *welfare stateci* olarak karşımıza çıkıyor ve toplumcu, sosyal devletçi anayasayı, ferdiyetçi, liberal özel teşebbüsçü olarak yorumluyor." Demirel'in kendisi de, tam da bu "toplumcu" refah devleti yorumuyla didişme halindeydi. "Kalkınma felsefesinin temeli, hür teşebbüse inanç" olmalıydı ona göre; "her vatandaşın kalkınmaya kendi isteğiyle katılması", "sınıf kavgası yaratmak"tan uzak durulması esastı.[336] 1965'te bir konuşmasında, özel teşebbüsü de "aleyhine söylenenler" karşısında kendisini savunmaya çağırmış, "yılgınlık, bezginlik, ürkeklik göstermemesini" istemişti. "Tüccarın hırsız, politikacının komprador, sanayicinin vurguncu, çiftçinin sömürücü" olarak gösterildiği bir "atmosferde" kalkınma gerçekleştirilemezdi ona göre.[337]

---

332 D-1977a: 24-25, 81-82.

333 Turgut, 1991b: 247-250; *Durum*, 10 Temmuz 1969, s. 12; *Durum*, 31 Temmuz 1969, s. 6.

334 Gümüştekin, 1974: 196.

335 D-1977b: 38.

336 D-1977a: 19-20.

337 D-1965: 154; D-1966a: 98.

Beri yandan, mülkiyeti de emek üzerinden meşrulaştırma gereği duyması, ilginç. 1965 başlarında *Son Havadis*'e, "Müteşebbisin... emeğinin karşılığından ve meşru kazançlarından korkmayacağını" söylemiş; *Büyük Türkiye*'de "Mülkiyeti; emeğin, çalışmanın birikmiş hasılası olarak kabul ederiz" tarifini yapmış: "Emek ne derece mukaddesse, hasılası olan mülkiyet de o derece mukaddestir."[338] Zamanın ruhunu görürüz burada: Emeğin mukaddes sayıldığı bir zamanın ruhu...

Hür teşebbüsle beraber, yabancı sermayenin 'hakkını' savunmayı da misyon edinmiştir. 1965'te bir konuşmasında, yabancı sermaye karşıtlarını ksenofobiyle itham eder: "His veya ihtiras ve taassub yüzünden ecnebi düşmanlığı gütmek memleketin yüksek menfaatlerine karşı gelmektir."[339] Yabancılara Türkiye'de petrol arama olanağı açan 1957 tarihli Petrol Kanunu etrafında 1960'ların ortalarında hararetlenen tartışmalarda, yabancı sermayenin 'lüzumunu' yalın bir akıl yürütmeyle anlatır: "Masraflı bir iş, bilgi ve tecrübe isteyen bir iş, paramız yetmemiş, bilgi ve tecrübemiz kâfi kalmamış. (...) 'Bulsunlar ortaklaşalım' demişiz. 'Definenin üstünde aç oturmayalım' demişiz." Bu arada 1961'den beri "3,5 sene iktidarda iken Petrol Kanunu'nun bir maddesine bile dokunmayıp", şimdi "petroller satılıyor vaveylasını basanlar"ın tutarsızlığına da takılır.[340] Yabancı firmaların Türkiye'de petrol araması, o dönemde solun en güçlü popülerleşme mecrasını oluşturan emperyalizm meselesinin bir örnek vakasıdır. Demirel, bu anti-emperyalizme milliyetçi hamasete abanarak karşı koyar: "Şehitlerin kanlariyle yoğrulmuş bu toprakların bir tepeciğinin dahi kimseye, kimsenin vermeye kudreti olmayacağını bilmez mi bu adamlar?"[341] Dış borçlanmaya karşı, kapitülasyonların geri geleceği korkusunun 'kaşınmasına' kızar. Dışarıdan borç alabilmenin itibar göstergesi olduğunu defalarca yineler. Ünlü "Borç yiğidin kamçısıdır" sözünü, "Borç yiğidin harcıdır ama bu açığı yakın zamanda kapatmağa mecburuz," diye şerh eder.[342]

"Türkiye'nin dünyayla alâkası"

AP'den 1970 sonlarında istifa eden Kayseri Senatörü Hüsnü Dikeçligil'in Demirel'e yönelttiği suçlamalardan biri, ülkede Amerikan düşmanlığının doğmasına sebebiyet vermesi idi.[343] Demirel, bir Amerikan firmasının –göbek adı

338 D-1965: 65; D-1977a: 173-174.

339 *Durum*, 29 Temmuz 1965.

340 D-1965: 193-194; D-1966b: 97-134.

341 D-1966a: 97.

342 Kansu, 2004: 31; Demir, 1969: 32; D-1966b: 133; İpekçi, 1969: 20-21.

343 Demokratik Parti Genel Merkezi, 1971: 78.

haline gelen Morrison– mümessili sıfatıyla ve hudutsuz bir Amerikanperver oluşuyla anti-Amerikanizmi tahrik etmiş, bu da komünist istismarlara elverişli bir zemin yaratmıştı, milliyetçi-muhafazakâr senatöre göre. Evet, Demirel '60'lı yıllar boyunca sadece solda değil, sağda da "Amerika'nın adamı" olarak bilindi. Gerçekten de Amerikan tekniğine, refahına, gücüne, zihniyetine ve hayatına içten bir hayranlık duyuyor, ABD'nin "dostluğunu" kaçınılmaz görüyordu. Bununla beraber, dış siyasette zannedildiğinden daha az "Amerikancı" idi – en azından galiba ABD yönetimlerinin arzu ettiğinden daha az...

"Üs değil tesis"

'60'ların popüler anti-Amerikanizminin kritik konularından biri, Amerikan üsleri meselesi idi. ABD'yle –kimisi mektup teatileriyle hallediverilmiş– ikili askerî anlaşmalar çerçevesinde ülkede kurulan ve Türkiye devletinin hükümranlık alanı dışında bulunan üsler, 1965'te TİP tarafından gündeme getirildi. Parti lideri Aybar'ın bu bahiste sarf ettiği "35 milyon metrekare vatan toprağı işgal altındadır" sözü meşhur oldu. Demirel'in 1965 Aralık'ında Meclis kürsüsünde konuşan Aybar'a seslenerek söylediği "üs değil, tesis" sözü daha da meşhur oldu. İzleyen aylarda da "Türkiye'de Amerikan üssü yoktur, tesisi vardır" formülünü yineledi Demirel, bazen İngilizcesinden ("installation") delil getirdi; bunların NATO çerçevesinde "müşterek müdafaa" için olduğunu ve Türkiye'nin mülkiyetinde bulunduğunu vurguladı.[344] 20 yıl sonra, Aybar'ın soru önergesi üzerine bazı ikili anlaşmaların metinlerinin ellerinde olmadığını fark ettiklerini, bunun üzerine metinleri istediklerini ikrar edecektir! Bağımsızlığı 'fazla' zedeleyici olanları "ayıklama" çalışmalarına giriştiklerini de ikrar edecektir.[345]

1970 Ocak'ında, ABD'yle Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması'nın Anayasa'ya göre gizli tutulan metni gizli oturumda Meclis üyelerine açıklandı. Sonrasında Demirel 8 Şubat 1970'te gazetelerde yer alan bir basın toplantısıyla anlaşmanın genel çerçevesini özetledi; bu "tesislerin" hiçbirinin "kışkırtıcı, Türkiye'nin üzerine haksız yere şimşekleri çekici" olmadığı, "Türkiye'yi iradesi dışında harbe sürükleme tehlikesi" taşımadığı teminatını verdi.

Demirel bir yandan kamuoyunu ABD'yle ilişkilerin Türkiye'nin hükümranlığını haleldar etmediğine ikna etmeye çalışırken, bir yandan da ABD'yle işbirliğinin meşruiyetini savundu, solun anti-Amerikanizmine yüklendi. 1966'da AP büyük kongre konuşmasında, üsleri ve ikili anlaşmaları sorgulayan kampanyanın arkasında "aşırı solun taktiğinin" bulunduğunu teşhis etti: "Türk milletinin kalbinde Birleşik Amerika'ya karşı bir nefret duygusu yaratarak Türkiye'de Birleşik Amerika ve NATO ittifaklarının hissi zeminini çü-

344 Demir, 1969: 13.

345 CA-4: 57-58,155.

rütmek... Türkiye'yi milletlerarası bütün bağlantılardan çözmek ve müttefiklerinden ayırmak..."[346] 1968 yaz sonunda ABD'nin 6. Filo'sunun Türkiye'ye gelişini hedef alan protesto dalgasına, 23 Eylül'de gazetelerde yer alan beyanatında şu sözlerle karşı durdu: "Dostlarımıza hasım muamelesi yapmak ayıp bir iştir. Türkiye bütün dünya ile alakasını kesip tek başına oturamaz ki?"

İşbirliklerini çeşitlendirmek

20 yıl sonraki muhasebesinde Demirel, 1965'te iktidara geldiklerinde şu dış politika ilkelerini belirlediğini söyleyecektir:. 1- Savunma için ek güvenceler aramak, 2- Kalkınma için yeni imkânlar sağlamak, 3- Komşu devletlerle sıcak ilişkiler kurmak, 4- Uluslararası antlaşmalar dışında da destekler bulmak.[347] Yani, işbirliklerini çeşitlendirmeyi hedeflemişti. Dışişleri bakanlığını, DSİ genel müdürlüğünde Bursa valisi olarak tanıştığı İhsan Sabri Çağlayangil'e emanet etti. Çağlayangil kendisinin dışişleri bürokrasisinden gelmediğini hatırlatarak tereddüt belirttiğinde, ona "Siz dışişleri bakanı olacak ve bu işi çok iyi yapacaksınız," demiş.[348] Nitekim Çağlayangil, Demirel'in '60'lardaki ve '70'lerdeki 5 kabinesinde toplam 8 yılı aşkın süre Dışişleri Bakanlığı'nda bulunacaktır.

Tarihçi Kemal Karpat, ara ara kendisiyle istişarelerde bulunan Demirel'in, ABD iç siyasetini ve dengelerini yakından izlediğini ve gidişata göre alternatifler düşündüğünü nakleder.[349] Demirel'in kendisi, yine 20 yıl sonra yaptığı muhasebede, 1960'ların ikinci yarısında ABD'yle ilişkileri 'daha dengeli' hale getirme çabasına girdiğini anlatır. O zamana kadar Türkiye'nin NATO'nun ve ABD'nin "hemen her istediğini yapmış... her vecibesini yerine getirmiş", dahası "sadakatinde o kadar ileri gitmiştir ki, Sovyetler Birliği'nin yumuşak karnında oturmasına rağmen kendini topun ağzına koymaktan çekinmemiş" idi ona göre. Oysa, Soğuk Savaş'ta nükleer dehşet dengesinin zorladığı yumuşama gibi yeni gelişmeler, Türkiye'ye de bu sıkı bağı gevşetme imkânı açıyordu. Ayrıca 1964'te Türkiye'yi Kıbrıs'a müdahaleye kalkışmaması için adeta azarlayarak ikaz eden Johnson mektubunun, "bir itimat sarsıntısı" yarattığını düşünmekteydi.[350]

Kıbrıs krizi

Kıbrıs, '60'larda Demirel hükümetlerini meşgul eden en gergin dış politika konusu oldu. 1967 Nisan'ında Yunanistan'da iktidara gelen faşist cunta-

346 D-1968: 54-59.

347 CA-4: 125.

348 CA-10: 407.

349 Karpat, 2015: 22-23.

350 CA-3: 296-299.

nın Kıbrıs'ta irredendist/yayılmacı Yunan milliyetçilerini teşvik etmesi üzerine Türk topluluğuna yönelik tedhiş saldırılarının artması, gerginliği hızla tırmandırdı. Kıbrıs solun da tereddütsüz sahiplendiği "milli mesele" olarak görülüyordu. Sağda, irredentist fetihçiliğin malzemesiydi; solda ise ABD karşıtı anti-emperyalizmle birleşiyordu. Kıbrıs mitinglerinde Demirel istifaya davet ediliyordu.

O yılın 9 Eylül'ünde Demirel'le Yunanistan başbakanı, –refakatinde subaylarla– bu krizi görüşmek üzere Keşan ve Dedeağaç'ta buluştular. Yunan Başbakan Kollias'ın Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması talebini dillendirmesi üzerine Demirel "Görüşme bitmiştir," diyerek toplantıyı terk etti. Yunanistan büyükelçisinin bu sözleri tevil ederek nezaketen devamını sağladığı müzakerede Demirel, Kıbrıs'ın "Türklerin milli davası" olduğunu söylemiş, "maceraya girişilmemesi", bir emrivakiye sert tepki verileceği ikazında bulunmuş. Sohbet faslında hava yumuşayınca Kollias'a İngilizce "Demin istemediğim rakıyı şimdi lütfeder misiniz?" dediği, beraber uzo içtikleri aktarılır. Demirel yıllar sonra, 21 Kasım 1998'de Kıbrıs Bayrak TV'deki söyleşisinde, bu buluşmayı uzun uzun anlatmıştır. Orada anlattığına göre, Türkler Batı Trakya'da "fevkalade perişan, fakir" iken İstanbul'da yaşayan Rumların "gayet zengin" olmasını "Türklerin Rumlara daha iyi bakıyor" olduğuna delil göstermiş, dolayısıyla Kıbrıs'ın Türkiye'ye bırakılmasının sorunu çözeceğini söylemişti, yarı şaka yarı ciddi. "Havanda su dövüldüğünü" söylediği bu zirvenin bitiminde, rakıyı veya uzoyu buzlu içtikleri ayrıntısını atlamaz: "Çünkü, ikinci gün öylesine gerginlik oldu ki, bu gerginliği ancak buz kaldırırdı."[351]

Adadaki gerginlik tırmanmayı sürdürürken, 17 Kasım'da hükümet Meclis'ten müdahale yetkisi aldı. Parti içi muhalifleri, sonraları, Demirel'in bu kararın alınmasında ayak sürüdüğünü anlatırlar. Onların anlatımlarına göre, Bakanlar Kurulu'nda kanaat belirtmeden bakanları konuşturmuş, yetki tezkeresinin TBMM'de görüşülmesini sürüncemeye sokacak tavırlar göstermiştir.[352] Demirel orduyla –yanı sıra İnönü'yle– yaptığı istişarelerde, Kıbrıs'a askerî çıkartma harekâtı için yeterli donanıma sahip olunmadığını öğrenmiş, –tereddüt ettiği ileri sürülen– müdahale kararı da kararlılık göstererek caydırıcı etki yaratmak maksadıyla alınmıştı. Bu arada Demirel Mersin ve İskenderun'da birlikleri ziyareti sırasında camide namaz kılarken beyaz takkeli fotoğrafı yayımlanınca ("Biri takke verdi," diyecekti) gelen tepkilere, sonraları, "Canım, harbe gidiyorsunuz yani..." diyerek, gaza söylemiyle mukabele edecekti. Çağlayangil'e "İstiklal Savaşı'ndan sonra savaşa girmemiş olan Cumhuriyet ordusunun yenilgiye tahammülü yoktur" dediği aktarılır. Ordunun

351 Fırat, 2009: 734-736; Cılızoğlu, 2018: 349-351; DC-2: 589-590.

352 Turgut, 1993: 295-297; Dağı ve Uğur, 2009: 293-297.

lojistik zafiyetini "ABD'ye anlatmasını" istemiş, "bu işlerin devamı gelecektir" diyerek askerî hazırlıkların ve donatımın yapılması talimatını vermişti.[353]

'Kıbrıs yılı'nda, 1967'de Türkiye'yi ziyarete gelen Fransa Cumhurbaşkanı de Gaulle'e "General, bu Kıbrıs nasıl hallolur?" diye sorduğunu anlatır, Demirel: "Bir kâğıt kalem alıp bir Kıbrıs haritası çizdi, ortasına bir hat çekti, 'Üstüne Türkler gelir, altına da Rumlar gelir, ayrı ayrı yaşarlar, başka çözüm yoktur,' dedi."[354] Belki Türkiye'nin 1974-1983 sürecinde emrivakiyle gerçekleştirdiği 'çözümün' retrospektif teyidi için özel surette hatırlanmış bir hatıra, belki de gerçek...

Yine 'Kıbrıs yılı'nda bir planlama toplantısı sırasında Demirel, birkaç defa telâşla içeri dalan özel kalem müdürünün getirdiği mesajlara her seferinde kısaca bakıp toplantıya hiçbir şey olmamış gibi devam etmişti. Mesajlar, Kıbrıs'taki vahim hadiseleri haber veriyordu. Plancı Günal Kansu, bu vakayı Demirel'in "olayları zihninde birbirinden ayırabilme" kabiliyetine ve "psikolojik sağlamlık ve dayanıklılığına" emsal gösterir.[355]

Haşhaş krizi

Kıbrıs'tan sonra ABD-Türkiye ilişkilerinde "itimat sarsıntısı" yaratan bir başka vesile, haşhaş ekimi meselesi oldu. 1969 yılı başında ABD Başkanı Nixon Demirel'e özel bir mektup yazarak ve özel temsilcisini göndererek, Türkiye'den Sovyet tehditlerine karşı kendisine yardım etmiş olan ABD'ye bir cemilede bulunmasını istedi: bu, Türkiye'nin haşhaş ekimini durdurmasıydı. O yıl bu talebini birkaç kere yineleyen ABD, Türkiye'nin bütün afyon üretimini satın alma seçeneğini de sundu. Türkiye 1963'ten beri üretimi kısıtlamış ama sona erdirmemişti. Demirel, afyonun geleneksel bir ürün olduğunu, hatta bu ülkede bu adı taşıyan bir şehrin bulunduğunu, böyle bir kararı çiftçilere açıklayamayacağını söyleyerek, özel olarak bunu görüşmeye gelen ABD büyükelçisine olumsuz cevap verdi. Büyükelçinin bütün ürünün bedeli kendileri tarafından ödenerek toprağa gömülmesi önerisini Demirel'in hayretle karşıladığı aktarılır. ABD arşivlerine göre, Demirel Türkiye'de çıkarılan mahsulü imha etmenin hükümet güçleriyle halkı karşı karşıya getireceğini, dahası afyon ekimi lehine bir halk desteği oluşturacağını, ayrıca ekimi yasaklamanın seçimlerde aleyhine sonuç doğuracağını söylemiş, teselli mahiyetinde bir köylü-Demirel nüktesi yapmıştır: "Belki soğuk bazı bitkileri öldürür."[356] Demirel, 2000'lerde çekilen bir belgeselde, Batı'nın "zenginlik hastalığı" diye tanımladığı uyuşturucu meselesinden kaynakla-

353 Şıhmantepe, 2019: 107; Atabeyli, 2008: 80-81; Turgut, 1992: 297, 300.

354 D-2006: 38.

355 Kansu, 2004: 549.

356 Arslan, 2019: 106.

nan bu taleplerle "biz dünya gençliğini zehirliyormuşuz gibi" bir hava yaratılmasını kabul etmediklerini söyleyecektir: "Türkiye'nin o zaman yetiştirdiği afyonun miktarı dünyaya bir hafta dahi yetmez." Büyükelçinin tarlaları buldozerle düzleme önerisine, "Sayın Büyükelçi, Türkiye burası, burada halkın çok üstüne varılmaz," hikmetiyle nokta koymuştur.[357]

ABD yönetimi bu "anlayışsız" ve "işbirliği yapmayan" tutumdan epey rahatsız oldu; Amerikan medyasında Türkiye'yi antipatik gösteren neşriyat arttı. Tazyikler de sürdü. 1970 Nisan'ında Türkiye'de temaslarda bulunan ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Richardson, Demirel hükümetinin zayıf düşmesinden yararlanarak ek kısıtlama tavizleri kopardı; tepkiler üzerine hükümet yasaklamanın söz konusu olmadığını temin etme gereği duydu.[358] Akabinde ABD diplomatik temsilcileri, Türk muhataplarına, Türk-Amerikan ilişkilerinin geleceğinin bu konuya bağlı olduğunu 'bile' ilettiler. Ekonomik yaptırımlar gündeme geldi. Demirel, bu gibi baskıların "devletlerin egemenlik haklarıyla bağdaşmadığı" tepkisini verdi: "Devletlerin birbirine ceza tertip etmesi diye bir müessese mevcut değildir."[359]

12 Mart 1971 darbesinden sonra kurulan "partilerüstü" hükümetin ilk işlerinden biri, 30 Haziran'da, bir kararnameyle haşhaş ekimini tamamen yasaklamak olacaktır.

Demirel, o sıralar "Amerikalılar"a "Dostluklar bakım ister, kendiliğinden ilânihaye devam etmez," dediğini söyleyecek, sonraları. ABD'nin Türkiye'deki değişimi anlayamadığı, "değişen devrin icaplarına uymakta gerekli çabukluğu göstermediği" kanısındaydı. Kastettiği değişim, içeride sanayileşmeci kalkınma hamlesi idi Demirel'e göre, "Türkiye'nin kalkınması Batılıların kafasına sığmamış"tı. Dışarıda ise Türkiye'nin yine ABD'nin öngördüğü çerçeveden taşan kalkınma gayreti içinde "çok yönlü dış politika"ya yönelerek değişik kademeli ittifak bağlarını çeşitlendirmesi, yadırganmıştı.[360]

Elektriğin komünisti

1965'te Türkiye'ye gelen bir Dünya Bankası heyetine 'posta koyuşuyla' Demirel değişik vesilelerle övünmüştür. Onlara "Barker heyeti gibi geliyorsanız, hiç gelmeyiniz," dediğini aktarır. (Dünya Bankası'nın finansman kurumunca 1951'de DP hükümetine sunulan Barker Raporu, Türkiye'de sanayileşmede ileri teknoloji gerektirmeyen 'mütevazı' branşlarla sınırlı kalmayı öneriyordu.) Heyetin Keban Barajı'yla ilgili kredi teklifine "Biz sizin paranızı almayız, çünkü sizden para istesek projeye bakarsınız, orasını beğenmez-

357 Birand vd., 2008: 177. https://www.youtube.com/watch?v=caKFPGQuec8&feature=youtu.be

358 https://tdpkrizleri.org/index.php/1972-1973-hashas-krizi

359 *Durum*, 27 Temmuz 1970, s. 5.

360 CA-3: 305-313.

siniz, burasını beğenmezsiniz, sonra da kabul etmedik dersiniz," diye peşinen itiraz ettiğini, bunun üzerine koşulsuz kredi taahhüdü aldığını söyler.[361] 1969'da Boğaz Köprüsü finansmanında Japonya'nın uluslararası kredi havuzuna katılması için çaba harcaması da, ilişkileri çeşitlendirme stratejisinin parçasıydı.[362] Demirel, Menderes'ten farklı olarak, rejim farkı gözetmeden bütün Ortadoğu ve Arap ülkeleriyle de iyi ilişkiler kurdu; Sovyetler'in 'dostu' olan Arap rejimlerine Türkiye hava sahası üzerinden silah göndermesine müsamaha gösterdi.[363] Ancak anti-komünist teyakkuz bakımından son kertede yine 'Amerikan aklıyla' bakıyordu: Çağlayangil'in aktarmasına göre, bir RCD toplantısı sırasında Pakistan Cumhurbaşkanı Eyüp Han'ı Çin'le işbirliğinden ötürü eleştiren İran şahına Demirel de hak vermiş, "komünizmin bölgeye sızması çok tehlikeli" ikazında bulunmuştu.[364]

Bununla beraber Demirel, yine "ekonomik kalkınmada uçan kuştan yararlanmak"[365] perspektifiyle, Sovyetler Birliği'yle ikili ilişkileri geliştirmeye yönelmişti. İhtiyaç duyulan demir çelik, alüminyum tesisleri ve petrol rafinerisi için ABD ve Batı'dan finansman aradıklarını, oradan bulamayınca "bu projelerle ilgilenip ilgilenmediklerini Sovyetler'e sorduk"larını anlatır.[366] Henüz 1965 sonbaharında bir seçim konuşmasında "Sovyet Rusya ile münasebetlerin normal komşuluk münasebetleri haline gelmek istidadını kazanmış bulunduğunu", NATO mensubu olmanın, iyi ilişkilere engel olmaması gerektiğini söylemişti.[367]

Sovyetler'den önce, Doğu Avrupa ülkeleriyle iyi ilişkiler aradı Demirel. 1966 yazında Romanya Başbakanı Maurer'in Ankara ziyareti, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Bloku'ndan Türkiye'ye yapılan en yüksek seviyeli ziyaretti. Demirel bunu 35 yıl sonra "Onlar bize yaklaşmak istediler. Çünkü Rusya'nın baskısı altından kurtulmak istiyorlardı," diye açıklar. 1967'de Demirel iade-i ziyarette bulundu. Köstence'de bir camiyi gezerken "peyda olan" bir imamın "Biz burada rahatız, hükümet bize iyi davranıyor" sözlerini şöyle yorumlayacak: "Anlaşıldı ki, onu söylemeye gelmiş. Bu komünistlerin her şeyi sırıtır böyle."[368]

O yılın Aralık ayında, SSCB hükümet başkanı Kosigin Ankara'ya geldi. Demirel Kosigin'e, Türkiye'den kalkarak Sovyetler Birliği üzerinde uçuş yapan

361 D-2000a: 5; CA-4: 45.

362 Cılızoğlu, 2018: 257 vd.

363 Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2009: 788; Gevgilili, 1973: 328-329.

364 CA-11: 109. 1964-1979 döneminde İran-Pakistan-Türkiye arasında kurulan Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği teşkilatı RCD, zaten esasen anti-komünist bir teşebbüstü.

365 CA-3: 307.

366 CA-3: 302-303.

367 D-1966a: 155-156.

368 D-2002: 171-174.

Amerikan "keşif uçaklarının" faaliyetini iktidara gelince durdurduklarını söyledi. (15 Mayıs 1979'da gazetelerde yer alan demecinde, bu kararı "Türkiye'yi topun ağzındaki bir ülke" olmaktan çıkarmaya dönük bir adım olarak açıklayacaktı.) Karşılığında Kosigin'den, "Türk-Sovyet dostluğunu tahrip eden" TKP'nin Bizim Radyo'sunun yayınlarına önlem alınmasını istedi.[369]

Ertesi yıl, 19-29 Eylül 1967 tarihlerinde, Demirel Rusya'ya uzun bir iade-i ziyarete gitti. Duraklar arasında yer alan Özbekistan'da "kalkınma mücadelesini, çölden fışkıran bereketi" takdirle karşılamış, gazeteci Bedii Faik'in anlatımıyla "tarlaların pamuğunu takır takır toplayan makinaları görünce dayanamayıp bir tanesinin üzerine sıçrayıp" pamuk toplamıştı. Dönemin sol eğilimli *Akşam* gazetesi o günlerde "Demirel Sovyet kalkınmasını övdü" manşetini attı.[370]

Bu temaslarla geliştirilen ilişkiler içinde Demirel hükümetleri dönemlerinde, Türkiye'nin sanayi altyapısının kilit taşları arasında yer alan Seydişehir Alüminyum Tesisleri, Aliağa Rafinerisi, İskenderun Demir-Çelik kompleksi, Karadeniz Bakır İşletmeleri, Sovyetler Birliği'nin finansmanı ve teknik desteğiyle inşa edildi. Soğuk Savaş döneminde SSCB'yle NATO üyesi bir devlet arasındaki en geniş kapsamlı ekonomik anlaşmalar, Türkiye'yle yaptıkları idi.[371] 1994 yılında kendisiyle mülakat yapan Rus gazetecilere, Türkiye'de rejim uyuşmazlığı ile ekonomik işbirliğini birbirinden ayırmayı mümkün kılan psikolojik dönüşümü kendisinin gerçekleştirdiğini anlatacak. Onun açısından 'işbölümü' açık: "Biz komünizm rejimine karşıyız; ama Rusya'daki komünizme değil. Biz, Türkiye'de komünizm istemiyoruz." Türkiye'nin "Sovyetler Birliği'ni komünist ülke olmaktan çıkarması... onların da bizi komünist yapması" mümkün olmadığına göre, "birbirimize rejim satmayalım ama başka şeyler üzerinde konuşabiliriz," diye bulmuştur formülü.[372] Kosigin'le görüşmelerinde, Türkiye'ye gelecek Sovyet teknisyenlerin de bu ayrıma dikkat etmesini istemiş; nitekim Bandırma'da bir Rus'un "rozet dağıtmaya kalkması" gibi bir-iki istisna dışında vukuat olmamıştır.[373]

Demirel, ABD'nin Sovyetler'le kurulan 'muhabbetten' rahatsız olduğunu göze sokmak üzere, yine birçok vesileyle, *New York Times*'ın ünlü yazarı Sulzberger'in Ankara'ya gelip Demirel'le görüşerek Türkiye'nin yön değiştirip değiştirmediğini 'kontrol ettiğini' anlatmıştır. Bir defasında, ofisinden içeri girerken söylediği sözlerin İngilizcesini tekrarlayarak: "*Are you changing axes* (aks mı değiştiriyorsunuz)?" 1990'da bir mülakatta, gazeteciye ce-

369 CA-4: 143-145.

370 Faik, 1968: 89; D-2001: 24; Tellal, 2009: 777.

371 Küçük, 2001: 208.

372 DC-2: 81, 149.

373 D-2000a: 368.

vap verirken "Biz Amerika'nın 53. Devleti [state] değiliz ki!" dediğini söyleyecek.[374]

SSCB'yle yakınlaşma Türk sağında da hoşnutsuzluk doğurmuş, Demirel'i canla başla destekleyen liberal-Kemalist *Durum* bile 29 Aralık 1966'da "AP'nin dış politikasını İnönü mü idare ediyor?" başlığını atmıştı. O ay gerçekleşen Kosigin ziyaretinde, milliyetçi-muhafazakâr cenahta epey homurdanmalar olmuş; hatta dönemin "Zaptiye Ahmet" diye bilinen spektaküler milliyetçi militanı Ahmet Ersin Yücel'in İstanbul'da güvenlik önlemlerine rağmen Sovyet başbakanını yuhalayışı, o camiada Demirel'i hedef alan bir "yuh" olarak algılanmıştı.[375] 1976'da Seydişehir Alüminyum Tesisleri'nin açılışı için kurulan tribünlere alınan seyircilerin, "Bize milyarlarca dolarlık tesis yapacak olan bir devletin temsilcisine sakın ola ki bir nümayiş yapmayın" diye tembihlendikleri aktarılır.[376] Bulgaristan'dan enerji ithalatı nedeniyle dillendirilen "komünistlerden elektrik alıyor" suçlamalarına cevaben söylediği "Elektriğin komünisti olmaz" da, tipik Demirel sözlerindendir. Sovyet destekli yatırımlara karşı çıkan bakanlarına (Mehmet Turgut ve Bahri Dağdaş) söylediği başka bir versiyonu da var: "Fabrikaların ideolojisi yoktur."[377]

Demirel'in '60'lardaki SSCB'yle yakınlaşma politikası solda da ihtiyatla karşılandı. *Yön* dergisinin 23 Aralık 1966 tarihli sayısında Doğan Avcıoğlu, AP iktidarının "İran-Pakistan tipi (yani körü körüne Amerika'ya tabi – T.B.) bir dış politika izlemekten uzak" olmakla birlikte neticede yine esasen "Anglosaksonlardan medet umduğu" yorumunu yaptı. 19 Eylül 1967 tarihli sayısının kapağına "Demirel neden Moskova'da?" sorunu çıkartan *Ant* dergisinin yorumu, bu ziyaretin "şahsiyetli dış politika" değil, "egemen sınıfların çıkarı" için olduğu yönündeydi. Yine de, Sovyet ekonomik yardımlarının Amerika'nınkinden farklı olarak sanayileşmeye katkı sağlayıcı olduğunu belirtmeden edememişlerdi. *Ant*'a göre Demirel bu 'açılımı', içeride sola karşı "Hitler ve Mussolini'yi aratmayan terörle" dengelemekte idi. Behice Boran, 1970'lerin sonunda yaptığı muhasebede, Türkiye'de SSCB'yle iktisadi işbirliğini Demirel'in başlattığını teslim ederken bunun Türkiye kapitalizmi için nesnel bir zorunluluk olduğu söyler – ki en nesnel yorum ve isabetli teşhis sanırım budur.[378]

---

374 CA-3: 301-302; Turgut, 1992: 315; Altan, 1990: 79.

375 2021'de milliyetçi bir internet sitesi yazarı, Demirel'in SSCB'yle kurduğu işbirliğinin Türkiye'nin sanayi altyapısının gelişmesindeki rolünü hayırla anarak, ona "Morrison Süleyman"dansa "Kosigin Süleyman" denmesinin daha uygun düşeceğini yazdı! https://www.siyasetcafe.com/suleyman-demirelin-sosyalist-yani-4195yy.htm

376 CA-3: 312; CA-4: 129.

377 CA-4: 129; Kansu, 2004: 172.

378 Boran, 2010: 1989.

Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Sosyalist* gazetesinde 1970'te, "Tâ Moskova'lara gidip, 'demir perde' gerisinde Ruble kredi sağlamak cür'etini gösteren Demirel kartı"nın, artık ABD baskısıyla değiştirileceği uyarısında bulunmuştu. Menderes Moskova'yla ekonomik işbirliği aramayı sadece tasarlamış iken Demirel "hem gitti, hem gördü, hem geldi,"[379] diyordu Kıvılcımlı. Ordunun 12 Mart 1971'deki müdahalesinin saiklerinden birinin, Demirel'in SSCB'yle yakınlaşması olduğu yorumları, izleyen yıllarda da yapılacaktır.[380] Bu tezin kararlı savunucularından biri, özellikle 2000'lerde belirginleşecek olan ulusalcı-sol çizgisiyle Attilâ İlhan'dır. O, Demirel'in bir iktidar döneminin ABD nezdinde "sevimsizleşmesine" yettiği kanısındadır; çünkü "'sanayileşmiş Büyük Türkiye'yi kafaya takmış" olması, onu istenmeyen adam yapıyordur. İdris Küçükömer de 1971'de bir söyleşide Demirel'in "emperyalizmin bazı pratikleriyle ters düşmesinin" 12 Mart'taki etkisini ima etmiştir.[381]

"Göğsünü gere gere Müslümanım demek..."

İçeriye dönelim. '60'larda Demirel'e "Amerikancılığı" yanında "irticaya" destek verdiği suçlamasıyla da çokça hücum edildi.

"Laikliğe aykırı..."

1965'te birçok yerde defalarca tekrarladığı "Herkes göğsünü gere gere 'Ben Müslümanım' diyebilecektir" sözü, daha da fazla defalarca tekrarlanarak, Demirel'in din ve vicdan özgürlüğünü tanımanın ötesinde Müslüman kimliğinin kamusal ifadesine destek vermesinin alâmeti oldu. Laik inkılâpların altının oyulmasını DP'nin temel günahları arasında sayan 27 Mayısçı kamuoyu, bu tavrı, Demirel'in DP-devamcılığının belki en vahim yüzü olarak olarak görüyordu. Sadun Tanju "Genç ve çok tecrübesiz başbakan"ın, "Anayasa'nın laiklik prensibine açıkça aykırı düşen tutum ve davranışlar içinde görülmeye başlamış" olmasından rahatsızdı. 24 Ocak 1966 günkü *Bayram* gazetesindeki yazısındaki "Mübarek Ramazan'da her gün bu dualar ruhları yıkamış, vatandaşlarımızın imanları tazelenmiş... Cenab-ı Hak milletimizi şerden, fesat ve nifaktan korusun," gibi sözlerini, Çetin Altan *Akşam*'da şöyle alaya almıştı: "Dilenci duasına benzer bir yazı okudum. İnsan bu satırların sonunda 'Fakire bir sadaka' diye önüne uzanacak bir keşkül bekliyordu."[382]

379 Kıvılcımlı, 1976: 6.

380 Hatta o dönem sol içinde istihbarat ajanlığı yapan Mahir Kaynak, Sovyetler'e bilhassa yakın görülen Çağlayangil dışişleri bakanlığından alınsaydı 12 Mart müdahalesinin gerçekleşmeyeceğini iddia edecektir. CA-11: 115.

381 İlhan, 1995: 35; İlhan, 2008: 154-156; Gevgilili, 1973: 472.

382 D-1991: 331-332.

Laisist destekçileri bu konuda ona kendilerince mukayyet olmaya çalıştılar. *Milliyet* gazetesinin Ankara temsilcisi İzzet Sedes ona haber gönderip, gazetecilerin orada fotoğraf çekeceğini söyleyerek bayram namazında camiye gitmemesini salık vermişti mesela. Ahmet Emin Yalman, bir gazetecinin Ayasofya'nın yeniden cami yapılmasıyla ilgili sorusuna Demirel'in "Böyle bir mesele bize gelmemiştir, düşünürüz" cevabı vermesini, –şayet ağzından böyle bir söz çıkmışsa ve gazeteci yanlış anlamamışsa veya dalgınlığına gelmediyse– "kurtarıcı ve ıslahatçı bir lider"e yakıştıramıyordu.[383]

Solda İdris Küçükömer'in 1968 Kasım'ında *Ant*'ta, Demirel etrafındaki laik-İslâm çekişmesinin, "AP içinden sınıf hareketinin gelişmesini önlemeye"[384] yaradığına, yani liberal-burjuva bir oluşumun billurlaşmasına mani olduğuna dair analizi, hele o dönemde, istisnaidir.

İmam hatip okulları açılmasına verdiği ivme, Demirel'in laikliğe-karşıdindarlaştırma politikası izlediği savının temel kanıtıdır. 1965'e kadar 26 imam-hatip okulu açılmışken, 1965-1971 döneminde 46 okul açılmıştır. Demirel, bu okulları "taassuba karşı açılmış aydınlık pencereler" diye tanımlayarak, cumhuriyetçi "aydın din adamı yetiştirme" misyonundan dayanak alıyordu. 1968 Eylül'ünde İzmir İslâm Enstitüsü'nün açılış töreninde bu mesajı vermişti: "Türkiye'de hurafe ve taassup olmasını istemiyorsanız, Türk vatandaşının dinini öğretebilecek aydın, bilgili, disiplinli, Müslümanlığa yakışır, Türklüğe yakışır müesseselere kavuşturmaktan korkmayınız." 1 yıl önce temel atma töreninde "Allah için çalışan, din için çalışanın politika içerisinde olmaması lazımdır," ikazında bulunmuştu. *Büyük Türkiye* kitabında da, "Cumhuriyet rejimi içinde başıboş bırakılacak bir dinî hayatın, bizzat laiklik prensibini de tehlikeye düşüreceği" uyarısında bulunur.[385] Bu tavır, tekrarlarsam, Cumhuriyetçi-laisist din politikasının çizgisidir. Demirel bu çizgiden, erken cumhuriyet dönemi din politikasını yanlış bulmasıyla ayrışıyordu. İmam hatipleri, "25-30 sene tamamen kapalı tutulmuş bir ihtiyacın cevabı" olarak görüyordu. Tipik muhafazakâr bir tutumla, vatandaşların "Acaba cemiyet bozuluyor mu?" endişesinin, "çocuğundan emin olma" endişesinin cevabı olarak görüyordu. İmam hatip okullarından mezun olanların dişçi, doktor, avukat olduğunu, birçok durumda "ertesi gün imam olmaya talip" olmadığını belirterek "yani korkulacak bir yeri yok," teminatını verirken,[386] asıl laisist endişeyi görmezden geliyordu: dinî formasyonla yetişmiş kadroların her alanda hâkim hale gelmesi endişesi... 30 yıl sonra Demirel, Sekizinci Bölüm'de göreceğiz, o endişenin tarafında olacak.

---

383 *Durum* CA-4: 55; 2 Aralık 1965.

384 Küçükömer, 1994: 158.

385 D-1969b: 44-45, 97-98; D-1977A: 104-106.

386 İpekçi, 1969: 67-68.

"Din düşmanlığına" karşı

Demirel, erken cumhuriyet dönemi din politikasını ve "Türk laikliğini" her zaman sorgulamıştır. İslâmcılığın 1950'lerde geliştirdiği formülü benimseyerek "Devlet laik olabilir ve olur, ama millet dinsiz olmaz," der; tek parti döneminde uygulanan "din düşmanlığı"nın "milletle devleti birbirine küstürmüş" olduğunu söyler. 1966'daki AP kongresinde, "Bütün huzursuzluğun... devletin dinin icaplarını yerine getirilmesine yardımcı olma konusunda halkı gereği gibi tatmin etmemesinden doğmuş" olduğunu savunur: "Laiklik prensibinin karşısına çıkan her şeyin", Müslüman vatandaşların bu boşluğu kendi imkânlarıyla doldurma çabasının "kötü bir meyvası" olduğu kanısındadır. Yine o yıl Kayseri'de yaptığı konuşmada, –o "kötü meyva"yı da üreten– "rahatsızlığın", laikliğin "din düşmanlığı, örf ve âdet düşmanlığı, gelenek düşmanlığı" diye anlaşılmasına yol açan uygulamalar olduğunu savunur. Halka "Medeniyet, dinsizlik, ahlâksızlık, başıboşluk mudur?" sorusunu sorduran bu uygulamalara mukabil, "dünyanın en medeni milletleri[nin] en dindar, en ahlâklı, en disiplinli, sefahattan uzak yaşayan milletler" olduğunu ileri sürer.[387] 1990'ların başında bir söyleşide, Türkiye'de '60'larda belirginleşen sol-sağ ayrım çizgisini, "laisizmi, din ve vicdan hürriyeti üzerinde bir nevi baskı olarak gören" anlayış ile "dini duyguların, dinî inançların daha hür olduğu" anlayış arasına çekecekti.[388]

Demirel'in '60'larda "irtica" endişelerini yersiz bir evham olarak değerlendirdiğini gözleriz. 1965'te bir dizi konuşmasında, bugünkü Türkiye'de hiçbir vatandaşın, hilafeti istemediğini, şeriatı kabul etmediğini söyler: "Eğer vatandaş, bunları istemiş olsaydı, Büyük Atatürk'ü desteklemezdi." Kayseri'de tekrar sarık giyip giyemeyeceklerini soran bir köylüye şu cevabı verir: "Ona imkân yok. Esas kafanın içi mühim. Namaz kılarken zaten kıyafet değiştiriyorsunuz. Müslümanlık şekle bağlı değildir. Kafa ve gönüldedir." 1968 yazında, üniversitelerdeki boykotlardan şikâyet ederken, İlahiyat Fakültesi'nde bir öğrencinin başörtüsüyle okula sokulmaması üzerine başlayan boykota değinmediğini hatırlatanlara şu cevabı verir: "İlahiyat Fakültesi'ndeki boykotçuları müdafaa edeceğimi mi zannediyorsunuz? 20. asrın 1968 Türkiye'sinde başörtüsü Türkiye'nin hangi problemini halledecek?"[389] Ertesi yıl yine Kayseri'de "modern Türk toplumunu Derviş Vahdetî umacısı ile ürkütmeğe çalışmanın" manasızlığına değinir; "yaratılışı itibarıyle müsamahaya kabiliyetli ve mutaassıp olmayan Türk vatandaşı"nın, asıl anlamı "akılcı ilim zihniyeti" olan laiklikle barışık olduğunu anlatır. "Laikliğin dinsizlik ve

387 D-1977b: 24; D-1991: 61; D-1968: 51-52; D-1966b: 59.

388 Göktaş ve Çakır, 1991: 17.

389 Akt. Mater, 2009: 296.

din aleyhtarlığı olarak tefsir edilmemesi" halinde, "aşırı sağ" olarak tanımladığı ("aşırı sağ terakkiyi önleyici rücu-u mütezammin [kapsamlı geriye dönüşü içeren] bir cereyandır") dinî reaksiyoner hareketin, gelişmesine imkân olmadığına emindir.[390]

1966'da Mısır'da Müslüman Kardeşler ileri gelenleriyle siyasi toplantı yaptığına dair haberler çıkan ve Alevileri hor görücü açıklamalarda bulunan Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalı, Demirel'i parti içinde ve dışında zora soktu. 30 yıl sonra, pek basitleştirerek anlatacaktır: "Meydanlarda Alevi-Sünni ayrımı yapıyordu. Refet Sezgin'e emir verdim. Bir saatte Diyanet İşleri'nden uzaklaştırdık Elmalı'yı." Oysa Devlet Bakanı Sezgin'in başkana dokunulmayacağına dair söz verdiği konuşulmuş, bazı AP milletvekilleri Elmalı'nın azledilmesi girişimine tepki göstermiş; Demirel Tokat'ta diyanet işleri başkanını yerinde bırakmasını isteyen bir vatandaşa "Siz kendi işinizle meşgul olun," diye çıkışmış, basın toplantısında Elmalı'nın "Mason teşkilatının etkisiyle değiştirildiği iddia ediliyor" gibisinden sorularla karşılaşmıştı.[391]

1969 Mayıs'ında Yargıtay Başkanı İmran Öktem'in cenaze namazının bir grup tarafından "dinsizdir" diye engellenmeye çalışılması o yılların bir başka "irtica" skandalıydı. Demirel hadiseyi "üzücü ve nadir bir olay" sözleriyle münferit olay kategorisine soktu. "Cenaze namazının kılınmasına kimse mani olamaz, cenaze namazını istemeyen kılmaz"dı, ona göre. Tepkiler, "bir camianın kırılıp gücenmesine... kolektif ceza tertip etme" raddesine varmamalıydı.[392]

"Nurcu halifesi"

Demirel'in tepkilerden ötürü "kırılıp gücenmemesi" için kol kanat gerdiği "camia", umumiyetle dindarlardı ama provokasyonun faili olan Nur Cemaati'nin özellikle kastedildiğini düşünenler de çıkmıştı. Çok daha önce, 1966 ilkbaharında kısmi senato seçimleri arefesinde İnönü, dört gün üst üste konuşmalarında Demirel'in Nurcularla işbirliği yaptığını ileri sürmüş ("Nurcular kendisine oy hazırlayan makinedirler"), bu tarikata "taraftar olmadığını, onun zararlı olduğunu" söylemeyişine işaret ederek "Said Nursi'nin halifesi mi olacak?" diye sormuştu.[393] Nur Cemaati'yle yakınlığı, Demirel'in 'din işleri' içinde başlı başına bir fasıldır.

İslâmköy'de çocukluğunda babasının yanında Nur talebeleriyle temasta olduğundan Birinci Bölüm'de bahsetmiştik. Gerçi, Nur Cemaati 1965 AP kongresinde Bilgiç'i desteklemişti. Ancak sonra bazı parti ileri gelenleri ce-

390 D-1965: 87, 151, 213; D-1966b: 59.

391 CA-17: 112; *Durum*, 11 Ağustos, 13 Ekim, 20 Ekim 1966.

392 *Durum*, 8 Mayıs 1969, s. 6-8.

393 D-2015: 477.

maatin "ağabeyi" Bekir Berk'e, Demirel'in "hitabet, istidat ve kabiliyet yönüyle daha üstün olduğu" telkininde bulunmuşlardı.[394] Nurcularla Demirel'in ülfeti arttı. Bekir Berk, "Fırıncı Ağabey" denen Mehmet Nuri Güleç ve Mehmet Kutlular'la beraber, aralıklarla ziyaretine gidiyor, Kutlular'ın deyişiyle "verimli bir siyaset-hizmet ilişkisi" kuruluyordu: "Üstad'ın meselelerini anlatıyorduk. Yararlanıyordu."[395] Bazı yasa tasarılarında Demirel'le görüşerek değişiklik yapılmasını sağlamışlardı. Bekir Berk bir keresinde AP grubu içindeki muhalefeti yatıştırmak üzere Ankara'ya giderek 30 kadar milletvekilini Demirel'in yanına çekmişti. Nur Cemaati'nin tarihsel seyrini anlatan 'romanesk' bir anlatıda, 1969 seçimleri öncesinde Demirel'in Bekir Berk'e milletvekilliği teklif ettiği, onun mahkeme işleri nedeniyle teşekkür etmesi üzerine kendisinin "tensip edeceği" başka bir veya birkaç Nur talebesini önermesini istediği, Berk gerek olmadığını söyleyince Demirel'in "şaşırdığı ve minnet duyduğu" aktarılır.[396] Saidi Nursi'nin ve Nur talebeleriyle ilgili davaların önde gelen avukatlarından Abdurrahman Şeref Laç 1965'te MP'den milletvekili seçildikten sonra AP'ye geçmiş, 1969'da tekrar seçilmişti.

Said-i Nursi'nin Hafız Ali için söylediği aktarılan "İslâmköyünden bir insan çıkacak. Bu milletin başına geçecek. Eğer *Kur'an*'a dayanırsa muvaffak olacak. Eğer *Kur'an* dayanmazsa âtisi vahimdir," sözlerinin kendisine de transfer edilmesi, Nur Cemaati içinde Demirel'in sahip olduğu karizmaya katkıda bulunuyordu.[397] Nazmiye Demirel'in babasının da "Üstad"la (Said-i Nursi) yakın ilişkisi olduğu, hatta Üstad'ın demir paralarını ona teslim ettiği biliniyordu; Cemaat'in "ağabeyleri" paraları kendilerine vermesini istediklerinde, Süleyman Demirel "Hayır vermem, onların ayrı bir değeri var," demişti.[398]

Berk'in ölümünden sonra Cemaat'in önde gelen "ağabeylerinden" olacak olan Mehmet Kutlular, anılarında "Demirel'in Üstad'a ve cemaate karşı samimiyetine hep inanmışımdır," diye yazacaktır. Kutlular'ın yöneticisi olduğu *Yeni Asya* gazetesi çevresinin AP-DYP çizgisine verdiği sıkı destek, '80'lerden itibaren ayrışması hızlanan Nurcular'ın başka camialarının "Demirel kuyrukçuluğu" ithamlarına muhatap olacaktır.[399] İzleyen yıllarda Demirel'in Cemaat'i kullandığını söyleyenler çıkmış; "ağabey"lerden Rüştü Tafral, önceki kuşağın büyük "ağabeyi" Zübeyir Yetik'in, avucunu bir aşa-

394 Kutlular, 2013: 128-129.

395 Kutlular, 2013: 137-138, 332. Nur Cemaati'nin faaliyetini tanımlamak için kullandığı "hizmet" adı, 1990'lardan sonra Fetullah Gülen Cemaati'nin öz tanımı olarak 'meşhur' olacaktı.

396 Yaşar, 2011: 289, 323-325, 338; Kutlular, 2013: 130, 135-137.

397 D-1991: 315; Gezici, 2006: 138.

398 Kutlular, 2013: 403.

399 Işık, 1991: 216.

ğı bir yukarı çevirerek "Demirel pamukel, öyle de olur böyle de olur," dediğini anlatmıştır: "Zübeyir Ağabey de onun partisine rey veriyordu fakat ehven-i şer olarak."[400]

1970'lerde Demirel'in birkaç söyleşisi ve Meclis konuşması, Yeni Asya Yayınlarınca kitaplaştırmıştı. Bu kitapların başında Demirel'i yere göğe koyamayan takdimler yer alır. 12 Eylül'den sonra siyasi yasaklı olduğu dönemde Yeni Asya Grubu'nun yayınlarında uzun mülakatları yayımlandı. *Köprü* dergisindeki söyleşilerde Demirel bilhassa dindarane bir dil kullanır. Mesela elektriğin keşfiyle ilgili söylediklerini aktaralım: "Elektriği keşfeden zat... onu meçhulâtın içinden malûm hale getirdi. Daha doğrusu, insanlara meçhûldü. Kim bilir, daha neler var insanoğlunun bilmediği. Mevcut olan, fakat Cenab-ı Allah'ın insanlara onu bilme gücü vermediği daha neler var? Bulunan her şey ifşaattır. Bütün icadlar ifşaattır... Hâlık ne kadar güç verdiyse ancak onu kullanabiliyorsunuz. Ama burada da perdeler var. Bir kısım insanların bu perdeleri daha az, bir kısım insanların perdeleri daha çok." Buradaki üslûp, basbayağı, yine bu mülakatlarda "lisanı fevkalade kudretlidir, üslûbu çok tesirlidir" dediği[401] Said-i Nursi'nin yankılaması gibidir. 1986 Kasım'ındaki *Yeni Nesil* mülakatında, Bediüzzaman'ın "Aklın nuru müsbet ilimler, kalbin nuru dinî ilimlerdir" sözünü Einstein'ın "ilimsiz din kör, dinsiz ilim topaldır" sözüne 'eş koşar.'[402] *Köprü*'nün 1986 Mart sayısında çıkan mülakatında Demirel, "Külliyatı benim kütüphanemde vardır. Bunların pek çoğunu okudum," dediği Said-i Nursî'yi şöyle tarif eder: "*Kur'an*'ı ve Resullulah'ı kendisine rehber edinmiş ve inançlarından hiçbir taviz vermemiş bir şahsiyettir... Kimsenin önünde eğilmemiştir. Devirlerle hoş geçinmek gibi bir yola da sapmamıştır."[403]

Turgut Özal'ın ve Milli Görüş'ün kurucu kadrolarının iç içe olduğu Nakşibendi İskenderpaşa Cemaati ile Demirel'in de 'iyi ilişkiler' kurduğuna dair tanıklıklar vardır. Buna, 1980'de cemaatin önderliğini üstlenecek olan Esad Coşan'ın 1960'larda Hacı Ali Demirel'in sahibi olduğu Yükseliş Mühendislik Yüksekokulu'nda ders vermesi ve cemaatin bazı bağlılarının bürokraside kollandığı misal gösterilir.[404] Demirel'in Süleymancılar Cemaati'yle ilişkisi, açık seçiktir. Açtıkları *Kur'an* kursları üzerinden örgütlenen bu cemaatin lideri Kemal Kacar, 1965'te MP'den milletvekili seçildikten sonra AP'ye geçti,

400 https://www.nurdanhaber.com/tr-tr/haberler/79792/uzun-yillar-zubeyir-gunduzalp-ile-birlikte-kalan-rustu-tafral-o-yillari-anlatti/; http://www.tesbitler.com/wp-content/uploads/2015/01/bedi%C3%BCzzaman.htm

401 D-1991: 163, 191.

402 D-1987b: 66.

403 D-1991: 160-161.

404 https://www.haberakdeniz.com.tr/yazar-bilinmeyen-iskenderpasali-suleyman-demirel-3832.html

1969'da da AP'den milletvekili seçildi. 1977'de Kacar'ın yanı sıra aynı cemaatten Ali Ak da AP'den parlamentoya girdi.[405]

Toparlarsak; dinî cemaatlerle bir siyasi klientalizm bağı kuran, –sağ siyasetin bu usulünü ustaca uygulayan– Demirel'in, Nur Cemaati'yle 'özel' bir yakınlığı vardı. Nurcular arasında tartışılan kullanma-kullanılma ilişkisi, zaten klientalizmin tabiatıdır.

İslâmcılar ve Necip Fazıl

AP ve mücavir alanındaki muhafazakârların da Demirel'in dindarlığını 'sorunlu' gördüğünü hatırlayalım. Masonluğu problemdi; Mason olmadığını delillendirirken köyde evlerinde *Kur'an* okunmadan sabah kahvaltısına oturmadıklarını söylemesi problemdi; rakibi Bilgiç, Müslümanlıkta yemeğe otururken *Kur'an* okumanın "sünnet veya âdet" olmadığını söyleyecekti. Ramazanda oruç tutmadığı, otomobilde eşinin hazırladığı kuru köfteleri yediği rivayetleri çıkarılmıştı. Taraftarları onu "Camiye imam değil partiye başkan seçiyoruz" diye savunmuşlardı.[406] Yıllar sonra, 35 yıl Demirel'in koruma müdürlüğünü yapan Şükrü Çukurlu, çantasından *Kur'an* mealini eksik etmediğine, boş kaldığında *Kur'an* okuduğuna, sabah namazını düzenli kıldığına şahadet edecekti.[407]

1950'lerden itibaren İslâmcılığı sağ içinde hegemonik siyasi eksen haline getirmeye çalışan Necip Fazıl Kısakürek'in *Büyük Doğu*'su, o cenahtaki Demirel-hoşnutsuzluğunu yansıtır. Derginin 11 Kasım 1964 tarihli sayısı, AP genel başkanlığına adaylığı gündeme gelen Demirel'i tabii öncelikle masonluğuyla karalar, büyük servet sahibi ve CHP'yle 'temaslı' olmasına takılır; "derin ve köklü bir bilgi ve istiklâlli bir şahsiyet sahibi değil" teşhisini koyar. 22 Eylül 1965 tarihli *Büyük Doğu*'da Necip Fazıl, seçim öncesinde "bazı aracıların teşviki ile" görüştüğü Demirel'in kendisine "hâlâ mukaddesatçı ve milliyetçi olduğunu" söylemiş olduğunu yazar.[408] Necip Fazıl, 6 Temmuz 1966 tarihli *Büyük Doğu*'da, Demirel'e şöyle had-hudut çizer: "Siz: eser ve dava sahibi bir ideolog değilsiniz! Emek ve mazi sahibi bir aksiyoncu değilsiniz! Tecrübe ve ihtisas sahibi bir politikacı değilsiniz! Ya nesiniz siz? Partiniz gibi, hadiselerin yol verdiği ve arkasından iterek bakanlığa getirdiği bir fırsat ustası!"[409] Ertesi yaz *Büyük Doğu*'nun bir sayısının toplatılmasından ve hakkında "hükümetin manevi şahsiyetine hakaret"ten dava açılmasından sonra "Millete ve partisine Demirel'den hayır gelmeyeceğini" yaza-

405 Kahraman, 1998: 124.

406 Bilgiç, 1998: 135; CA-4: 55; Turgut, 1992: 236.

407 https://www.youtube.com/watch?v=EXTqjQQGLco

408 Ak, 2016: 183-184.

409 Kısakürek, 2010a: 8-9.

caktır.[410] "Parti"nin hayrını gözeterek konuşması, Necip Fazıl'ın AP'ye nüfuz çabasını sürdürdüğünün ve AP'nin milliyetçi/muhafazakâr kanadına yakınlığının işaretidir. 11 Nisan 1968'de *Vatan*'da, ölçüsünü koyar: "Beklediğimiz insan olarak geldiği için değil, gelmesinden korktuğumuz insan olmadığı ve beklediğimiz insanın gelmesine mahsus iklimi bugüne kadar ürkütmediği, incitmediği, zedelemediği için", "Demirel'i tutmak" lazım geliyordur.

*

'70'lerde *Risale-i Nur* okumanın suç sayılmasını yererken, Demirel, buna karşılık "Che Guevera'nın, Karl Marx'ın kitaplarının, Komünist Manifestosu'nun" satılmasının, okunmasının yasak olmamasını ibretlik bir çelişki olarak göstermişti. Komünistliği esasen din ve dindarlık karşıtı olarak açıklayan standart anti-komünist kalıbı o da can-ı gönülden benimsiyordu. 1966'da bir konuşmasında, "Aşırı sol, dünyanın her yerinde kendisine en büyük mukavemeti gösteren dine karşıdır," diye özetlemişti, 'dini savunmak' ile anti-komünizm arasında simbiyoz bağı kuran bu kalıbı.[411]

Anti-komünizm

Genel başkan seçildiği 1964 kongresinde Demirel, "ferdin şikâyet hakkının kaybolduğu ve kimsenin hiçbir şey söyleyemediği bir rejimin adıdır" dediği komünizmle mücadelenin bir hayatta kalma mücadelesi olduğunu söylemişti.[412] Bu anti-komünist teyakkuz ruhu, İkinci Dünya Savaşı sonrasından beri, resmî ideolojinin eksenine oturmuştu. Türkiye, savaş sonrası düzende kendine bir yer bulmak ve Batı kampına dahil olmak için, başlayan Soğuk Savaş'ın coşkulu bir katılımcısı olmuştu. Anti-komünizm, –kendisi de anti-komünist olan– İngiltere'nin Ankara Büyükelçisinin "milli akıl hastalığına" benzettiği[413] bir fanatizmle uygulandı; hayatın her alanına bir komünizm tehdidi paranoyası hâkim oldu. Anti-komünizm, çok partililiğe açılırken sola sınır koymak ve tek-parti sıkıdüzenini yeni şartlara uyarlamak için de işlevseldi. Beri yandan anti-komünizm, tek-parti rejiminde uzun bir suskunluk dönemi geçiren İslâmcılara ve 1944'te Irkçılık-Turancılık davasıyla darbe yiyen Türkçülere geniş bir meşruiyet alanı açtı. Bu milliyetçi-mukad-

410 Ak, 2016: 280-281.

411 D-1977b: 25-26; D-1966b: 60.

412 D-1965: 41; D-1968: 22. *Büyük Türkiye*'de de tekrarlayacağı (D-1977: 20) bu sözü Demirel "Lucifero'nun dediği gibi," atfıyla kullanmıştır. İtalyan monarşist siyasetçi Roberto Lucifero d'Aprigliano, Soğuk Savaş döneminin spektaküler antikomünist portrelerindendir, "anti-komünist blok" inşa etmeye gayret etmiştir. Lucifero'ya atıf, bir 'beynelmilel anti-komünizm' işareti!

413 Akt. Özkan, 2020: 129.

desatçı vasat, komünizmi, üretim ilişkileriyle ve mülkiyet rejimiyle ilgili "totaliter" bir sistem olmaktan öte, "milli-manevi değerlere" kasteden bir ahlâkî yozlaşma tehdidi olarak anlamlandırdı. "Katı" laiklik, "aşırı" Batılılaşma ve hümanist yönelimlerle tarif edilen inkılâp rejiminin, işte bu yozlaşmaya zemin hazırladığını düşünüyorlardı. Milliyetçi-maneviyatçı tahkimat, komünizme önlem almanın âcil icabı idi. Milliyetçi-mukaddesatçılar, tersinden giderek, anti-komünist teyakkuzu, erken cumhuriyet dönemi siyasetine yönelik reaksiyonun dolayımı olarak da kullandılar.

"Hayal rejimi"

Demirel ana hatlarıyla bu anti-komünist vasatın parçasıydı. 1966'da, komünizmi "19. Asrın ortalarında yoksul insanları ızdıraptan kurtarmak isteyen idealistler için bir hayal rejimi idi," diye açıklarken nispeten hayırhâh bir başlangıç yapar: "Bu hayal rejimine samimiyetle bağlananları, o zamanlar mazur görmek yerinde olabilirdi." Fakat günümüzde komünizmin artık böyle bir hayal olmaktan çıktığı, "bütün dünyada yüz milyonlarca insanı baskısı altında tutan bir hakikat haline geldiği" kanısındadır. Reel-sosyalist modernizme dönük beynelmilel liberal eleştiriyi tekrarlar: "Propaganda maksatları için fezaya milyarlarca liraya malolan peykler salarken, vatandaşlarını doyurmaya kifayet edecek buğdayı, eti, yumurtayı, sebzeyi, meyveyi, balığı istihsal edemiyor."[414] Bu yıllarda Demirel'in komünizm hakkındaki en 'derinlikli' analizi, bundan ibarettir. 1975'te İngiltere'deki 40 günlük posta grevinin Rusya'da söz konusu olamayacağını anlatışı, Soğuk Savaş fıkrası tadında, yaptığı en 'esprili' komünizm tefsiri: "İngiliz mektubununun açılıp okunmasına rıza göstermez. Posta grevinin neticesine razı olur. Sovyet Rusya'da grev yoktur, ama mektup da yoktur. Çünkü mektubu açarlar, adamın başına dert olur."[415]

TİP'e karşı

Solun, hitap ettiği işçilere, köylülere yabancı olduğu temasını zevkle işler Demirel: "Bu Türkiye İşçi Partisi, isminden başka işçi ile hiçbir alakası olmayan bir teşekküldür. (...) Kaç rey almıştır Türkiye'nin işçi bölgelerinden?" "Toprağı saksıda görmüş, bütün ömrü boyunca çiftçinin, köylünün halinden anlamamış, onu adam yerine koymamış... olanlar şimdi birdenbire köyün ve köylünün taraftarı kesildiler." Ve tabii, işi muhakkak ahlâki skandala bağlar: "Mülkiyeti, mirası, aileyi, dini... mukaddes bilip tanıdığınız her şeyi ayaklar altına alan bir kölelik nizamı kurmak istiyorlar."[416]

414 D-1966a: 135.

415 D-1977a: 113. D-1973a: 228.

416 D-1966a: 140-141; akt. Aybar, 2014: 277.

1965 seçimlerinde Demirel CHP ile TİP'i bileşik olarak hedef aldı. TİP'i açıkça değilse de fiilen komünist sayıyor, CHP'yi de ona zemin hazırlamakla suçluyordu. CHP'nin Ortanın Solu şiarıyla yavaş yavaş sosyal demokratlaşma rotasına girmesi, anti-komünist zihniyet açısından bu bitiştirmeyi kolaylaştırıyordu. AP'nin o seçimlerdeki "Ortanın solu Moskova yolu" sloganı, anti-komünizmin bayağı söyleminin 'parlak' bir örneğidir. Gerçi 1965 yazında Abdi İpekçi'yle mülakatında, önceki CHP ağırlıklı hükümetin "aşırı solla yeteri derece mücadele etmemiş" olduğu yönündeki şikâyetlerinden, "CHP'yi aşırı solcuların hâmisi olarak gördüğümüz" sonucunun çıkmayacağını söylemiş; CHP'yi komünistlikle itham eden propagandanın "AP'ye izafe edilemeyeceğini" ileri sürmüştür: "Vatandaşları olur olmaz komünist diye damgalamak çok zararlıdır."[417] Ama 1965 konuşmalarında yaptığı budur. "Daima yukarıdan verilen direktiflerle, aşırı devletçi, tek parti, tek şef idaresinden" gelen CHP'nin "bünyesi içinde yaşattığı otoriter anlayış"tan ötürü "sola doğru kaymış bulunmasını" doğal bulur; aşırı sol cereyanın "Halk Partisi müsamaha ve himayesinden kuvvet aldığını" ileri sürer; "bütün ihtilalci sosyalistlere ilk hücum işaretini vermiş olan haftalık derginin", yani *Yön*'ün CHP'yle bağlantılı birinin (Doğan Avcıoğlu) yönetiminde olmasını, CHP'nin kendi tabanının da "kanaatlerine hürmet etmeden" sola kaydığının delili olarak ihbar eder.[418] İlerki yıllarda da bu gergefi işlemeyi sürdürür.

CHP-TİP ikilisini suçlarken "aşırı sol" terimini kullanır Demirel. "Aşırılık", dünyanın her yerinde merkez siyasetlerinin radikalizmi kriminalize etmekte kullandığı sıfattır. Demirel'in –genelde merkez-sağın– lûgatında, "aşırı sağ"la ilgili yukarıda değindiğimiz önemsizleştirici istisnaî kullanımlar dışında, "aşırı" sıfatı ilke olarak sola yapışıktır. Demirel'e göre "aşırı sol cereyanların sonu komünizmdir"[419] ve onun nazarında en mutedil solla aşırı sol arasındaki sınır da gayet geçirgendir.

Tabii '60'larda "aşırı solun" meşrulaşmasının ve popülerleşmesinin yatağı olan TİP, daha daha açık hedeftir. 1966'da Adana'da yaptığı bir konuşmada, TİP'in 'mümkün' olmasından doğrudan doğruya Anayasa'yı sorumlu görür: "1961 Anayasasının hürriyet anlayışı ile bunlar yeraltından yerüstüne çıkmışlardır."[420] TİP yöneticilerinin sosyalizmi Anayasa'nın hedeflerini gerçekleştirmenin yolu olarak göstermelerini veya basitçe Anayasanın sosyalizme açık olduğu yorumlarını şiddetle reddeder. 1968 bütçe görüşmelerinde, Anayasanın "egemenliğin bir sınıfta tecelli etmesini doktrin olarak müdafaa eden, daha sarih bir ifade ile arz edeyim, proletarya diktatörlüğünü savunan-

417 Akt. 5 Ağustos 1965, *Durum*; D-1965: 178.

418 D-1966a: 103-104, 134, 148-149.

419 D-1965: 189.

420 Akt. Fincancıoğlu, 2000: 109.

lara karşı" açıkça hüküm koymuş olduğunu uzun uzun anlatır: "Sınıf mücadelesi açmak istiyorsanız, Anayasaya göre yeriniz hudut dışıdır."[421] Meclis konuşmalarında her vesileyle TİP lideri Aybar'a uzun uzun cevap yetiştirmesi, tehdit algısının ciddiyetine işarettir.

12 Eylül darbesi sonrasının 'idbar' günlerinde ve daha sonrasında, TİP sözcülerini hayırla anacaktır Demirel. 1987'de *Yeni Gündem*'de, "çalışkanlık, mücadele gücü kayda değer" dediği Aybar'ı ve Boran'ı hep dikkatle dinlediğini belirtecek, 1996'da yeni kurulan Özgürlük ve Dayanışma Partisi yöneticilerini kabulünde Meclis'te seviyeli siyasi eleştiriyi Aybar'dan, Boran'dan öğrendiklerini söyleyecektir. Gazeteci Yalçın Doğan, 1965'te Sadun Aren'in Kalkınma Planı konuşmasına bağırıp çağırarak müdahale eden parti grubunu Demirel'in ayağa kalkıp "Hep birlikte Sadun Hoca'yı dinleyeceğiz," diyerek susturduğunu nakleder.[422] Ancak 1968'de o parti grubunun TİP'li Çetin Altan'ı linç etmesi olayını geçiştirdiğini göreceğiz. '60'ların sonlarına doğru, işler sertleşmişti. Zaten Demirel'in TİP'lilere ahiren hürmet beyan etmesi, solun hem 12 Eylül'ün hem reel-sosyalist sistemin çöküşünün yıkıcı darbesini yemesinden sonra olmuştur. Hürmetle andığında da –1987 *Yeni Gündem* söyleşisinde–, TİP'in Kürt meselesini gündeme getirmiş olmasına mim koyacaktır: "Yalnız Doğu mitinglerini izah edemezsiniz. Kimse izah edemez. Doğu mitingleri çok sıkıntılar çıkarmıştır Türkiye'nin başına."

Toprak reformu

'60'larda sosyal adalet ve kalkınmanın hayatî bir başlığı olarak konuşulan toprak reformu konusu, Ecevit'in sağda skandallaştırılarak tekrarlanan "Toprak işleyenin su kullananındır" sloganıyla 'sosyalizan' bir renge bürünmüştü. Demirel, o yıllarda toprak reformunu ilke olarak reddetmedi, yapılabilirliğini sorguladı. Türkiye'de dağıtılmaya müsait, yani kamu mülkiyetinde, işlenebilir nitelikte geniş topraklar bulunmadığı tezini işledi. 1965 Ekim'inde Konya'da yaptığı uzun açıklamada, ülkedeki kamulaştırılabilecek toprak miktarının ancak her köyde bir aileye yeteceğini, "kuru toprağın" bir faydasının olmayacağını, toprağın küçük parsellere bölünmesinin rasyonel işletilmesine aykırı olduğunu anlattı.[423] Iktisadi rasyonellere dayanan bu açıklamaları, 'sosyalizan/komünizan' kamulaştırma projelerine karşı mülkiyet savunusuna bağlıyordu: "Tapuyu koruyacağız. Tapu devletin namusudur"; "Biz toprak reformunun karşısında değiliz. Ancak komünizm kokmayan bir kanunun çıkarılmasını istiyoruz."[424]

---

421 D-1977a: 135; *Durum*, 7 Mart 1968, s. 27, 14 Mart 1968, s. 10.

422 *Yeni Gündem* 18-24 Ocak 1987; Doğan, 2020: 62; Gürsoy, 2021: 407.

423 D-1966a: 143-145.

424 *Durum*, 22 Temmuz 1965; 14 Mart 1968.

Orduyla azami müşterek

Türkiye'de anti-komünizmin en kıymetli hazinelerinden olan –kaynağı meşkûk bulunan– Atatürk sözü: "Komünizm Türk milletinin en büyük düşmanıdır, komünizmi bulduğunuz yerde eziniz," Demirel'in de severek kullandığı bir malzemeydi. Anti-komünizm, buradan Atatürkçülüğe sıkı sıkıya ilikleniyordu. Demirel, anti-komünizmi, orduyla ilişkilerini iyileştirmekte de tepe tepe kullandı. 1967 başlarında basında Genelkurmay Başkanı Cemal Tural'ın komünizme karşı mücadele emirnamesinin yayımlanması, ona bu stratejide elverişli bir fırsat sunmuştu. Bu emirnameyi ordunun siyasete karışması sayarak tepki gösterenlere karşı, "daima milliyetçi ve hürriyetçi" olan silahlı kuvvetlerin "uyanıklığının neticesi" sayarak hararetle sahiplendi. 2 Şubat 1967'deki Meclis müzakerelerinde Demirel, genelkurmay başkanının "Yıkıcı hareketlere karşı uyanık olun" diyeceğine "Yıkıcı kuvvetlere karşı uyuyun" demesinin mi istendiğini sorarak, konunun zevkini çıkarttı. Ordunun anti-komünist uyanıklığından rahatsızlık duyanlar, bu uyanıklığı taşıyanları "yıldırma maksadını" güdüyor ve zımnen komünizm propagandasının serbest olması gerektiğini telkin ediyorlardı, ona göre.[425]

'70'lerde Demirel'in anti-komünizminin başka bir burca gireceğini göreceğiz.

"Morrison Süleyman, yolculuk ne zaman"

1961 sonunda yayına başlayan ve '60'ların sonlarına dek sol düşüncenin yaygınlaşmasının en etkili platformu olan *Yön* dergisi, henüz 8 Ağustos 1962 sayısında "Pek yakında önemli bir siyasi rol oynamaya namzet görünen eski DSİ Umum Müdürü Süleyman Demirel de liderlik rüyası görüyor" başlıklı bir kısa haber yapmıştı – dergi, sonraları da bu erken teşhisiyle övünecekti. Başbakan olduktan itibaren sol Demirel'i, karşısına aldığı her şeyin hem siyasi temsilcisi hem grotesk bir karikatürü olarak gördü: kapitalizm, emperyalizm, Amerikan nüfuzu, azgelişmişlik, irtica, kültürel yozlaşma, gerilik...

Yön, 27 Kasım 1964 tarihli sayısında AP genel başkanı seçilen Demirel'i "dünün fakir köylü çocuğu, bugün genç bir milyoner" diye takdim ederken, onun "dostu Johnson'dan birkaç dolar daha fazla yardım almakta diğer politik personelden daha başarılı olacağı şüphesizdir," sinik yorumunu yapmıştı. Ertesi sayısında, (4 Aralık 1964) onun kongreyi kazanmasını "ikinci Menderes özlemi" ve "iş çevrelerinin gücü" ile açıkladı. *Yön*, 5 Şubat 1965

425 Cizre, 2014: 73 vd.; Akyaz, 2009: 239; Turgut, 1992: 365; Aybar, 2014: 272-274. İnönü, başbakanın Emirname'yi bildiğini söylemesinin, orduyla ahenk içinde çalıştığının göstergesi olduğu (yani ordunun siyasete karışmasının söz konusu olmadığı) gerekçesiyle, TİP'in gensoru önergesine red oyu vermişti.

tarihli sayısında, Demirel'in "Sermaye dostu!" alt yazılı fotoğrafını, sloganlaşacak olan lakapla takdim etti: "Morrisoncu Genel Başkan." Dergi seçimlerden sonra Morrisonculuğa yüklenmeyi sürdürdü: "Bir Yabancı Şirket Komisyoncusu Başbakan Olamaz!" (8 Ekim 1965) Aynı sayıda İlhan Selçuk "büyük sermayenin ve yabancı şirketlerin pek acemi bir avukatı gibi konuştuğunu" yazdı. *Yön*'ün yayıncısı Doğan Avcıoğlu, 20 yıl boyunca solun el kitabı olacak olan *Türkiye'nin Düzeni*'nde de (1968) Demirel'in başarısının ABD ve "dış çevrelere" memnuniyet verdiğini vurguladı.[426] 1967 başında yayına başlayan bir başka etkili sol dergi *Ant*'ın 4 Nisan 1967 sayısı, kapaktan "Demirel, hangi davanın adamısın?" diye sormuştu. Cevap, onun "kompradorların" temsilcisi olduğu idi. *Yön*, 21 Ocak 1966 sayısında Demirel'in Amerikancılık suçlamalarına Meclis'te verdiği "Amerikancılık varit değildir. Varit ise hükümet Yüce Divan'a gitmeye hazırdır," cevabını aktardı. 16 Eylül 1966 sayısında, *The Washington Post*'ta Demirel'i, Napolyon ve Jefferson'a benzeten bir yazı, "Öyle anlaşılmaktadır ki Amerikalılar halen Demirel'den çok memnundurlar," iktibas edildi. 14 Ocak 1966 tarihli *Yön*'de İlhan Selçuk, '50'lerden farklı olarak azgelişmiş ülkelerin kapitalist yoldan kalkınamayacağı "bilimsel olarak ispatlanmışken", "Menderes'in bile benimseyemeyeceği kadar cür'etkâr" olan Demirel'in "hezimetinin çok ağır olacağını" ileri sürdü. 1967/68'de revaç görmeye başlayan "Morrison Süleyman, yolculuk ne zaman!" sloganı, solda Demirel için 27 Mayıs'a benzer bir akıbetin beklendiğinin simgesiydi.

Yön, 1964 Kasım'ındaki değerlendirmesinde Demirel'in "handikabını", "politikacı olmayışı" diye belirlemişti. Derginin Ekim 1965 sayısında İlhan Selçuk, onun bir "sun'i lider" olduğunu ve hızla "çürüdüğünü" yazdı. 1965 seçimleri sırasında yine *Yön*'de Mustafa Ekmekçi, "iki lafının biri 'Cenab-ı Hak, Allaha şükürler olsun" olan, en basit cümleleri kâğıttan okuyan bu adamın "düşünce açısından büyük seviyesizlik" olduğuna kani oldu (15 Ekim 1965). *Kim* dergisi, 13 Kasım 1965 tarihli sayısında "Gelmiş geçmiş bütün başbakanların en 'yetişmemiş' ve hatta en yetersizi olduğu"na emindi. Çetin Altan, "Ah Süleyman Bey ah," diye hitap ettiği başbakana acıyordu: "fikir ve kültür yapınız o kadar gevşek ki, konuşmalarınızı dinlediğim ve demeçlerinizi okuduğum zaman gözüme kurabiye gibi görünüyorsunuz."[427]

En geniş yelpazesiyle '60'lar solunda, Demirel'in ideolojik husumetin ötesinde zevkle küçümsendiğini söylemeliyiz. Nimet Arzık'ın *Yön*'deki seri yazılarında Demirel'i tekrar tekrar "Demirel'cim" diye anmasındaki teklifsizlik, Arzık'ın sonradan uzaklaşacağı alaycı küçümsemenin bir örneğidir. Köylülüğünü-taşralılığını istese de örtemeyen bir sonradan görme, bir görgüsüz

426 Avcıoğlu, 1978: 789.

427 Altan (tarih belirtilmemiş): 237-242.

olarak resmediliyordu. İrilik, kabalık, hantallıkla karikatürize edilen fizikî görünümü de alay konusu yapılarak bu imgeyi takviye ediyordu. Şair Cemal Süreya'nın 1980'lerin sonunda kaleme aldığı portre, görünüm-şahsiyet bütünlüğünün serin bir tasviridir: "Pişmiş topraktan, kilden yapılmış ilkçağ heykellerini andırır. Başında, kafasına yapışmış ve onun tam biçimini almış siperliksiz bir kasket vardır sanki; evde yemek yerken bile çıkarmaz. Bu köylü görünümü, ağırbaşlı bürokrat ve çalışkan öğrenci tavrıyla devinim kazanır. Kendine güven ve sakınma duyguları iç içe."[428] '60'ların sol neşriyatında kaleme alınanlar daha horlayıcı olabiliyordu. *Kim*'in 6 Kasım 1965 sayısındaki tarifi mesela: "Yağlı yüzünde beliren terleri mendiliyle kurulayan... ablak yüzlü genç adam."

Çetin Altan'ın 1965'te çizdiği Demirel resmini, kalem ustalığına hürmeten, uzun aktaracağım: "Bir hayli hörmetlice olan saçsız başı, iri ve yuvarlak gövdesi ve kalın parmaklı elleriyle, ağzında yapıştırma bir gülücük kürsüye çıktı. Düzelmemiş bir şivesi vardı. Türkçeyi çok kötü ve yanlış konuşuyordu. Birden büyümüş genç irisi çocuklarda rastlanan bir yordamsızlığı vardı. Kürsüde elini, kolunu başını bir türlü doğru dürüst ayarlayamıyordu. Bazen gövdesini geriye doğru atıyor, başı bir tarafa, kolu bir tarafa gidiyordu. Oysa derli toplu kıvrak bir hatip olmaya pek özendiği, o kocaman vücuduyla kürsüye zıplayarak çıkmak isteyişinden belliydi. Ama bir türlü kendisindeki o kütlüğe bir çekidüzen veremiyordu. Adımlarını atarken ayaklarını lop lop diye tam tabanıyla basıyor, kolunu el sıkmak için uzatırken dahi parmakları birbirinden ölçüsüz şekilde fazla açılıyordu. Başı ise mutlaka ya sağa doğru, ya sola doğru kaykılmış duruyordu. (...) Otururken de başını sola doğru kaykık tutar, yorulunca sağa doğru kaykılırdı. (...) Kelimeler dudaklarıyla dilinden değil de bütün ağız boşluğundan çıkıyordu. İnce heceler incelemiyor, vurgular birbirine karışıyordu."[429] Yıldırım Türker, yine kalem ustalığıyla, 1990'ların sonunda, "Alabildiğine sarhoş bir adamınkini andıran, dilin ağzında zorlukla döndürdüğü, patlamalı konuşma," diye tarif edecektir Demirel'in konuşma tarzını. "Başlangıçta bizi hafifçe mahcup eden köy kökenli oluşu ve Isparta şivesi"nin Türker'in deyişiyle "babacanlığın alâmeti farikasına dönüşmesi"ne[430] daha 20-30 yıl vardır. (O mahcubiyet 1990'larda sökün eden siyasi doğruculuktan, aslında daha çok Türker'in ahlâkından ve nezaketindendi; yoksa, '60'larda, solun kitleselleşmesinden önce, sol aydın muhitlerde pek öyle bir mahcubiyet duyulduğu yoktu.)

*

428 Süreya, 1991: 19-20.

429 Altan, 2005: 39-40.

430 Türker, 1998: 34.

Kendi siyasi muhitinden birisinin, Mehmet Turgut'un kelimelerle çizdiği karikatürü de ekleyelim, Çetin Altan'ınkiyle mukayese edebilirsiniz – yine uzun bir okuma parçası: "Hareketleri bazen hızlı ve çevik, bazen gösterişli ve kasıntılı, bazen da pelte gibi ve insicamsızdır. Başını anormal derecede yukarıya kaldırarak ve çenesini geriye doğru çekerek yürür. Yürürken kendisine, tevazudan uzak, dimdik ve gururdan dolup taşan bir hava vermeye dikkat eder... Tepesi gerilerine kadar saçsız ve kocaman bir başı vardır. Başının arka tarafı, birdenbire düzleşmekte ve adeta balta ile kesilerek düzeltilmiş gibi bir intiba uyandırmaktadır... Büyük, akı karasından fazla, birazda patlakımsı gözleri, bazen, bilhassa kritik anlarda, hayatiyetini tamamen kaybeder, nereye baktığı belli olmaz ve bön denecek kadar donuklaşır, renksiz, fersiz, hüzünlü, çok defa da manasız bir hal alırlar... Yuvarlak, muntazam, sağlıklı görünüşlü, kırmızı, kızınca daha da kızaran yüzü, aynen gözlerinde ve bakışlarında olduğu gibi, kritik anlarda çok değişir, sararıp solar, donuk ve cansız bir hal alır, yanakları sarkar, bütün ile şaşkın, bitkin ve her şeyden vazgeçmiş gibi bir mana taşır... İnsanı rahatsız etmeyen bir ses tonuna sahip olmakla beraber, hem yanlış hem tatsız, hem de son derece bozuk... uzun, dağınık, renksiz, monoton ve dinleyenleri çok kısa zamanda bıktıran bir konuşma şekli vardır."[431]

Karikatür

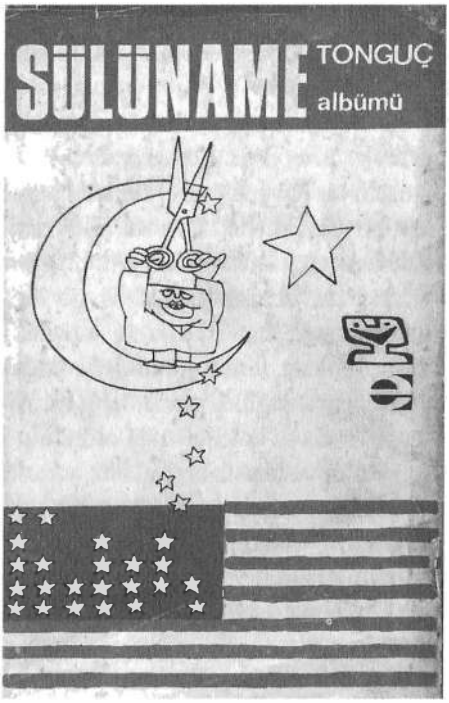
Demirel'in karikatürize edilmesini şimdiye dek bir mecaz olarak kullandık – sadece mecaz değildi, binlerce karikatürü çizildi. Karikatürist Tonguç'un 1969'da *Sülüname*'de bir araya getirdikleri, temsilî değerdedir. Demirel'in Amerikancılığına ("*Sülü sülü sülümüz / Amerikancı gülümüz / Senden davacı olur / Dirimiz ve ölümüz*") abanan karikatürlerdir bunlar: Atatürk'ün cumhuriyeti gençliğe emanet eden hitabesinin yanında "Amerika bizi korur" diyen Demirel; Süleyman'ın ilk harfi üzerinde oynayarak çizilmiş dolar işaretleri; "NATO'ya ait" etiketli tüfeğiyle "USA" piyadesi olarak meçhul asker anıtının kaidesinde dikilen Demirel; atlı kovboyu güle oynaya takip eden Demirel ("*Ayranı yok içmeye / Conson'la gider gezmeye*"); "İzmir'e çıktılar, denize döktük... Sandıktan çıktılar" alt yazısıyla, sandıktan başı uzanmış Demirel; "Kapitalizm" yazılı koca bir tarağı saçsız başının üstüne tutmuş Demirel...[432] Ahmet Kahraman'ın bahsettiği, "saçsız alnını yapısı ve burnunun üst tarafıyla Mussolini'ye benzeten karikatürler"ine denk gelmedim, fakat 1965'te "Demirel'in fizyonomisini Mussolini'ye benzetenler" olduğunu haber veren bir dergi yazısına rastladım.[433]

---

431 Turgut, 1991a: 312-313. Yakınında olanlar, "normalde düzgün" konuştuğunu, Ege'de halka hitap ederken Isparta şivesine 'döndüğünü' söylerler. akt. Türk, 2018: 81.

432 Tonguç, 1969: 7, 9, 21, 30, 34-35, 39, 73.

433 Kahraman, 1998: 155. *Kim*, 13 Kasım 1965.

Tonguç'un *Sülüname*'si.

1970'lerin popüler kültür özgürleşmesi içinde, hâlâ 'doğal' addedilen cinsiyetçi zevkle, kadın ve çıplak kadın olarak Demirel karikatürleri alışkanlık haline geldi. Bazen de, çıplak Demirel. (Başka siyasi liderler de böyle karikatürleştiriliyordu, ama favori hep Demirel'di.) Dönemin en çok satan mizah dergisi *Gırgır* bir kapağında, tüpgaza yapılan zam üzerine "Sülügaz" kullanmayı salık veren bir karikatür yayımlamıştı: baş üstü dikilmiş çıplak Demirel'in çıkarttığı gaz, mabadına oturtulmuş ocağı ısıtıyordu. *Gırgır*, 1980 Şubat başında ekonomik kriz nedeniyle 5 liralık fiyatını 10 liraya yükseltince, bunu kapağında "5 TL + 'sırıtan' bir Demirel portresi = 10 TL" denklemiyle ilan etmişti.[434] Demirel'in karikatürist Bedri Koraman'la sohbetinde, "Benim karikatürümü çizmek zor değildir," diyerek tarif verdiği aktarılır: "Büyük bir daire yapacaksınız. İçine, iki küçük daire. Ondan sonra da kolaydır iş. Bir büyük daire, içine de iki küçük daire. Onlar, benim gözlerimdir."[435]

1960'larda, ses kayıt teknolojisinin en kitlesel imkânı henüz hâlâ plakken, Demirel'le ilgili bir 'mizahî' plak da yapılmıştı. Ali Avaz'ın 1965'te çıkan plağı, "Dedi ki yok yok" türküsünü Demirel'in Amerikancılığına ve masonluğuna uyarlamıştı: "*Dedim ortağın kim? / Dedi ki Morison. / Dedim ya muhatabın? / Dedi ki Nixon. / Dedim onun mezhebi ne? / Dedi ki mason.*" Yine o yıl çıkan "Nazmiye ile Sülüman" adlı plak, seçimlere hazırlanan Demirel'in eşine seslenerek efelenişini kurgular: "*Giydim yağlı kispeti Nazmiye / Keseceğim kısmeti Nazmiye, / Orta boylar vız gelir Nazmiye / Yeneceğim İsmet'i Nazmiye (...) Haydi göster çabanı Nazmiye / Sandığa girer çıkar Nazmiye / Bilirsin bu çoban Nazmiye.*" 1967'de, hayat pahalılığından yakınarak Demirel'e ön adıyla seslenerek takaza eden plaklar çıkarılmış. Biri yine Ali Avaz'ın: "*Ev kirası veremedik / Rahat yüzü göremedik / Milletçe hepten elleştik / Ah Süleyman, vah Süleyman / Git Allah aşkına Süleyman / Gıdıklarım seni Süleyman.*" Diğe-

434 Demirkol, 2018: 91-92, 136.

435 Koçak, 1991: 232-233.

ri, Öztürk Serengil'in: "*Unuttun bize Süleyman / Dağıttın bizi Süleyman / Mahvettin bizi Süleyman / Ayıp ettin be Süleyman. / Vergiler gelsin, zamlar gelsin / 'Vağ bu bunun izah tarzı' dersin / Açığını fakir Öztürk mü versin? (...) Çok nutuklar çekiyorsun / Paşanın koluna giriyorsun / Sen bizi düşünmüyorsun ah.*"[436]

Muammer Karaca Tiyatrosu, 1967'de Nejat Uygur'un oynadığı *Demirel'e Söylerim* adlı bir komedi sahneye koydu, aynı yıl Hulki Saner tarafından filmi yapıldı. *Demirel'e Söylerim,* güncel siyasetin tema ve laflarıyla eğlenen yüzeysel, 'şekerli' bir hicviye idi. Dolayısıyla Demirel'in eşiyle beraber tiyatroya gelip bu oyunu kahkahalarla izlemiş olması pek etkileyici bir hoşgörü sahnesi sayılmaz. Hakkındaki grotesk ve makabr karikatürlerle –veya plaklarla– ilgili hiçbir dava açmamış olması ise, –özellikle 2000'lerin ilk çeyreğinin başbakanı ve sonra cumhurbaşkanı olan R. Tayyip Erdoğan'ın hakkında yazıp çizenlerin üzerine yağdırdığı dava sağanağına tanık olanlarca– hoşgörü timsali olarak görülmüştür. İslâmköy'deki Demirel müzesinde karikatürlere ayrılmış bir galerinin lejantı, "Sonsuz Hoşgörü"dür! Demirel, sahiden hoşgörülü müydü; "Humour'u biten adam, ölmüş demektir!"[437] derken 'samimi' miydi? Bu mizahın, karikatürlerin kendi popülaritesini artırmaya yaradığını, Mehmet Ö. Alkan'ın saptadığı gibi, mizahçılardan daha erken mi fark etmişti?[438]

Demirel'e Söylerim'le aynı yıl, 1967 Aralık'ında Halk Oyuncuları'nın sahnelediği, Aydın Engin imzalı *Devr-i Süleyman* adlı oyun ise, Demirel hükümetinin hiç de hoşgörüsüne mazhar olmamıştı. 'Gerçek' bir siyasi hiciv olan *Devr-i Süleyman,* İstanbul ve Ankara'daki ilk gösterimlerinden sonra valiliklerce yasaklandı. Danıştay'ın yasakları iptal etmesiyle 1969 sonbaharına kadar Türkiye'nin birçok yerinde oynanan ve müthiş ilgi gören oyun, taşrada AP'lilerin saldırılarına uğramıştı.[439]

'68' ve liberal moment?

1965-1971 dönemini Demirel sadece kalkınma bakımından değil ("O dönemde Türkiye'ye bir Türkiye daha eklenmiştir" lafını çok tekrarlardı),[440] demokrasinin içe sindirilmesi bakımından da altın çağ olarak yâd etmiştir. Nimet Arzık'a da, Cüneyt Arcayürek'e de aynı şeyi söyler: "'65-'71 hak ve hürriyetlerin istismar derecesinde kullanıldığı bir dönemdir", "Dernek kurma hakkı, gösteri, yürüyüş hakkı, 'hakkın kötüye kullanılması' sayılabilecek

436 Alkan, 2015: 39-40; Alkan, 2017: 946.

437 *Sabah*, 23 Haziran 1989.

438 Alkan, 2017: 942.

439 Aydın Engin: "Demirel'den gülümseten anılar", *Cumhuriyet*, 18 Haziran 2015; Mater, 2009: 306-307.

440 CA-4: 61.

ölçülerde kullanıldı."[441] İstismarın, kötüye kullanmanın altını çizerek, dönemin toplumsal muhalefetinden hoşnutsuzluğunu dile getirmeden edemez; bununla beraber, "bütün bunlardan rahatsız olmamış, zecrî tedbirler aramaya kalkmamış" olmakla övünür. 15-16 Haziran 1970 büyük işçi yürüyüşünden sonra uygulanan yaklaşık 3 aylık sıkıyönetim dışında, olağanüstü rejim uygulamasına gidilmediğini hatırlatır. Bu hoşgörülü tutumdan rahatsız olan "taraftarları"na, "Masum milyonların, tiran idareye karşı başka yolları yoktur. Bundan rahatsız olmayın!" dediğini söyleyerek ayrıca övünür.

"İnsan haklarına dayalı demokratik cumhuriyet"

1965'te ilk hükümet programını açıklarken, "devletin gücünü her vesile ile göstermek hevesine kapılıp daha derin hoşnutsuzluk yaratmak yerine nerede lazımsa bu gücü orada kullanmak yolunu" seçtiklerini söylemişti Demirel.[442] 12 Aralık 1968'de İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin kabul edilişinin 20. yıldönümü vesilesiyle yaptığı konuşmada insan haklarını, "devlet gücünü elinde bulunduranların her dileğini kanun sayan düşüncenin karşısında, devlet gücünün aşamayacağı sınırları" çizen tarihsel müktesebat olarak kutsarken, gayet sarihtir.[443]

Onun ideolojik söylemindeki liberal momentin '70'lerdeki son seğirmesini görebileceğimiz *Büyük Türkiye*'de, "Cumhuriyet deme"nin kâfi olmadığı, "insan haklarına dayalı demokratik cumhuriyet demek gerektiği" fikrini boyutlandırır: "devletin ilâhlaştırılması bahanesiyle, insan hürriyet ve haysiyetini yok eden istismarcı totaliter düşüncelere" –elbette "hür teşebbüs felsefesine" dayanarak– karşı durur; demokrasinin temelini "insanların siyasi fikir ve kanaatleri ne olursa olsun, korkudan arınmış olmaları"nda arar; "hürriyetlere tahammül etmek, hürriyetlerin... istimalinden hiç ve suistimalinden bir dereceye kadar korkmamak gerektiğini" telkin eder: "Kötüye kullanılır endişesini bertaraf etmek için hürriyetleri bertaraf etmeye gidemeyiz."[444] '90'ların başında, tutumunu piyasa eğretilemeli bir mülahazayla tahkim edecek: "Eğer gösteri yürüyüşü ve toplantı lüzumsuz, manasız ise, bir süre sonra kendiliğinden zaten alâka görmez."[445]

"Yollar yürümekle aşınmaz"

Demirel'in tarih boyunca ve hâlâ en fazla atıf yapılan üç sözünden biri (diğerleri: "Dün dündür bugün bugündür" ve "Bana milliyetçiler suç işliyor de-

441 Arzık, 1985: 100; CA-4: 62, 251.

442 Sanal, 2000: 88.

443 D-1969b: 104.

444 D-1977a: 15-17, 21, 75.

445 Turgut, 1992: 360.

dirtemezsiniz"), "Yollar yürümekle aşınmaz", bir oraya bir buraya çok çekiştirilmiştir. Bu söz bir demokratik olgunluk nişanesi midir yoksa bir duyarsızlık-kayıtsızlık ifadesi mi? Önce, sözün şeceresine ve onu kuşatan retoriğe eğilelim.

1968 Ekim sonunda Samsun'dan Ankara'ya başlatılan Devrimci Öğrenci Birliği'nin sosyalistlerle Kemalistleri bir araya getirmeye dönük "Tam Bağımsız Türkiye İçin Mustafa Kemal Yürüyüşü" hakkında değerlendirmesi merak edilen Başbakan Demirel, 9 Kasım tarihli gazetelere çıkan meşhur sözünü söylemişti: "Yollar yürümekle aşınmaz. Takati olan yürür." 7 Kasım günkü AP Samsun il kongresinde sarf etmişti bu sözü – tam olarak şöyle: "Sokaklarda bir fikrin müdafaası için gösteri yapılıyor diye asabınız bozulmasın, sokaklar eskimez. Takati olan yürür."[446] Ertesi gün AP Ankara il kongresinde izahlı olarak tekrarladı: "Hem demokratik olunuz, hem her şeye karışınız, elinize bir sopa alınız, hoşunuza gitmeyenin başına vurunuz, böyle bir sistem düşünülemez... bunun adına keyfî idare denir. Bir defa sopayı eline alan haklıya mı vurur, haksıza mı vurur, karmakarışık olur. Onun içindir ki Türkiye'de sopa devrinden çok büyük ızdırap çekilmiştir." Sonraları aktardığına göre "çok iyi bir partili ve halk hatibi" olan Sefer adlı bir delegenin kürsüye çıkıp bu yürüyüşlere mani olunmasını istemesi üzerine yapmıştı bu açıklamayı. 1980'lerin sonundaki yorumuyla "toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının aziz bir hak olduğunu, bunun bizim iktidarımızda kullanılmış olmasından rahatsız olmamamız gerektiğine" dikkat çekerek, –8 Kasım 1968'deki konuşma metnine dönelim–, asapların bozulmamasını istemişti: "Memleketimiz hareketlenmiştir. Bu hareketin içinde, gayet tabiidir ki birtakım rahatsızlıklar olacaktır. Ama sokaklarda bir fikrin müdafaası için gösteri yapılıyor diye asabınız bozulmasın."[447] O yıl sonundaki bütçe görüşmelerindeki toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı savunusunu uzunca aktaracağım: "Demokratik memleketlerde sokak vardır... Kanunun şümulü ve hududu içinde kalmak şartıyla istediğiniz kadar sokaklarda bağırabilirsiniz. Bunlardan en ufak bir şekilde tedirgin olmayız. Hakkınızdır, belki ufunetiniz dağılır, binaenaleyh istediğiniz kadar bağırabilirsiniz. Ama kanunun sınırlarını aşıp tahribe, tahrike, gayra zarar vermeye gittiğiniz takdirde o zaman kanun yakanıza yapışır, o zaman da bağırmayın, 'Hürriyetler elden gitti' diye, gayet açık söylüyorum, 'Hürriyetler elden gitti, memlekette bir totaliter devlet kuruluyor, faşizm geliyor' diye bağırmayın."[448] "Belki ufunetiniz dağılır" sinizmine ve "'faşizm geliyor' diye bağırmayın" sarkazmına dikkat isterim!

446 Komsuoğlu, 2008: 149.

447 D-1968: 137-138; CA-4: 252; Güven, 1988: 127.

448 *Durum*, 7 Mart 1968, s. 15.

Önceki yıllarda da demokratik hakların kullanımıyla ilgili 'şık' çıkışlar yapmıştı Demirel. 1965'in sonlarına doğru, grev yapan opera ve tiyatro sanatçılarının Ayhan Aydan başkanlığındaki heyetini kabulünde, grevin "aynı zamanda vatandaşlık görevi" olduğunu belirterek başarılar dilemiş; grevden şikâyet eden kurum yöneticilerine şu cevabı verdiğini aktarmıştı: "Memlekette kanunlar var. Ben hiçbir şey yapamam. Perdenizin açılmasını ben de istiyorum. Ancak bu memlekette bir adamın düğmeye basmakla bu memleketi idare edeceği devirler geçmiştir. Heyecanlanmayın, her şey sükûnetle halledilir."[449] 10 Temmuz 1967 günü İstanbul'da AP İl Gençlik Kolları Lokali açılışındaki konuşmasında da, parti tabanından greve –dikkat: "modernleşme" icabı!– tahammül istemişti. Belagati uğruna yine uzun aktaracağım: "Devleti tehlikeye sokacak noktaya gelmemek şartıyla greve alışacağız. Modern bir müessesedir. (...) Ankara'da geçenlerde grev oldu. Çöpçüler grev yaptılar. Şehir pislendi. Şehrin her tarafına çöp döküldü, sokaklar çöplük oldu. İşte şimdi, Avrupa şehirleri gibi oldu Ankara [! – T.B]. Grev hakkı vereceksiniz, sonra da şehrin pislenmemesini isteyeceksiniz. Buna imkân yoktur. Her hakkın bir karşılığı vardır. (...) Birtakım vatandaşların haklarının istismar edilmemesini isterken bir taraftan, şehir pis olmadan bunun istismar edilmesin diyorsanız, bunun çaresi bulunmamıştır. Bilen varsa söylesin. Bunun için grev konulmuş. Ankaralı birtakım vatandaşların haklarının istismar edilmemesi için 4-5 gün pisliğe tahammül edecek, bunlara alışacağız. Bunlara alışmadığımız müddetçe modern devleti hiçbir şekilde kuramayız." Devamında "yağma, gasp ve tahrip" olmaması kaydıyla "Kim istiyorsa yürüsün... Bırakın yürüsün" telkininde bulunmuş, tabanını muhalefet 'gürültüsüne' alışmaya çağıran sözler söylemişti. İktidarın tahammül ödevini öğreten bu söylevi de uzun aktarmalıyım: "Acayip sesler çıkacak arkadaşlar. 32 milyonluk memleket sükût olamaz arkadaşlar. Alışmadığımız acayip sesler olacaktır. Ne yapacağız o acayip sesler karşısında? (...) Acayip seslerin bir kısmı bizi tedirgin etmek için çıkacak. Bizi şaşırtmak için, bizi hırçınlaştırmak için, bizi gittiğimiz yoldan şu veya bu istikamete çekmek için çıkacak. (...) Bunu tefrik etmesini bileceğiz. (...) Acayip sesler kanuna aykırı ise, kanun o acayip sesi suç sayıyor ise yakasına yapışacaktır. (...) İktidarsınız, müsamahalı olmaya mecbursunuz. Herkes eline geçirdiğini size atacak. Bunun çaresi yoktur. Başka türlü dayanamazsınız iktidar olmaya."

1969'da, seçim yılında bu tutumunu sürdürdü. Şubat'ta Meclis'te, sokak eylemlerine karşı hükümeti pasif kalmakla eleştirenlere, 1963'te AP genel merkezine yapılan saldırıyı hatırlatıp, o gün "hükümet mi var, sokak mı var belli değil" iken bugün "bazı grevler, nümayişler yüzünden 'hükümet yok' diyorsunuz" diyerek çattı. Temmuz'da, toplumsal muhalefet olaylarına kar-

449 *Durum*, 25 Kasım 1965 s. 14, 23.

şı daha katı önlem alınmasını isteyenlere hitaben, "vatandaşların suç işlemeleri ihtimalini düşünerek onların meşru hak ve hürriyet sınırları içindeki hareketlerini önlemek gibi bir keyfîliğe" gitmenin söz konusu olamayacağını söyledi. Ekim başında Erzurum'da, "Neden grev oluyor diye, neden gösteri yapılıyor diye veya neden hoşumuza gitmeyen konuşmalar yapılıyor, yazılıyor diye tedirgin olmaya lüzum olmadığını" söyleyerek tahammül isterken; bunların "rejimin getirdiği serbestliğin icapları" olduğunu savundu: "Serbest olmaktan şikâyetin hal şekli, serbest olmak" idi. Yine modernleşmenin icabına ('devir değişiyor') bağlıyordu bunu: "Başka devirlerde isyan sayılabilecek ve isyanı bastırma metodlarının kullanılmasını icap ettirecek hadiseler bugün toplum hadiseleri haline gelmiştir." Aynı fikirleri seçim öncesi Abdi İpekçi'nin kendisiyle yaptığı mülakatta tekrarladı. 1965-69 dönemi, "1961 Anayasası'nın getirdiği sistemin anlaşılma dönemi" idi ona göre; "haklar verilmiş ise, neticelerine katlanmak lazım" idi ve bu toplum tarafından yavaş yavaş anlaşılmakta, öğrenilmekte idi. Gösterilere karşı "olağanüstü idare usullerinden birine başvurmamış... hemen tehevvüre kapılıp birtakım sert tedbirlerin içerisine girmemiş" olmalarını hükümetin "görünmeyen hizmetleri" faslından sayıyordu![450]

1969 Ocak başında, ABD Büyükelçisi Robert Kommer'in ODTÜ'yü ziyaretini protesto eden devrimci öğrencilerin onun makam arabasını yakması üzerine aldığı tutum, Demirel'in bu söylediklerini teyit eder. İçişleri Bakanı Faruk Sükan Bakanlar Kurulu'nda ODTÜ Rektörü Kemal Kurdaş'ın Türk-Amerikan ilişkilerini bozma maksadıyla Kommer'i tuzağa düşürdüğünü iddia ederek rektörün polisi okula sokmamasına tepki göstermiştir. Demirel, "gerçek bir vatanperverdir" diyerek kefil olduğu Kurdaş'ın o kritik anda polisi üniversiteye sokmamakla doğru yaptığını savunmuştur: "Kan gövdeyi götürürdü, başımıza büyük iş açılırdı."[451]

12 Mart askerî müdahalesinden sonra onun "Yollar yürümekle aşılmaz"la simgelenen tutumu yüzünden "anarşi"nin tırmandığı suçlamalarına Demirel 1972-1974 arası üç ayrı yerde benzer sözlerle tepki gösterecektir: "Kimse beni yanlış çıkarmak için, bakalım yollar yürümekle eskir mi diye daha fazla yürümemiştir;" "Kimse yolların aşındığını göstermek ve beni haksız çıkarmak için gayretin içine girip sokakları aşındırmadı;" "Ben 'yollar yürümekle aşınmaz,' dediğim için mi yürümüşler, yoksa birisi, bir yerlere yürüyün dediği için mi yürümüşler?"[452]

450 *Durum*, 20 Şubat 1969, s. 17; 10 Temmuz 1969, s. 15-16; D-1969a: 72, 77; İpekçi, 1969: 12-14, 17.

451 Bürkev, 2016: 103. O yıllarda Gaziantep'te büyük kalabalıkların valiliğe ve adliyeye yürüdüğü bir nümayiş karşısında da, bazı bakanların "devlet devlet olduğunu göstermek mecburiyetindedir" tazyikine karşı Demirel'in "suret-i katiyede müdahale edip silah kullanılmamasını" istediğini Mehmet Turgut zaaf işareti olarak anlatır (Turgut, 1993: 237-238).

452 D-1973a: 48, 62; akt. Gümüştekin, 1976: 80-81.

*

Şimdi, "Yollar yürümekle aşınmaz" sözünün ve onun temsil ettiği tutumun tefsirine gelelim. Bu tutumda, parlamento dışı siyaseti ve toplumsal muhalefeti önemsemeyen, demokrasiyi seçime ve çoğunlukçuluğa indirgeyen milli iradeci siyaset anlayışının izini sürebiliriz. Demirel'in başvurduğu kâh vurdumduymaz kâh alaycı ifadeler, bu izi belirginleştirir. DP iktidarının son dönemindeki sokak protestolarına karşı polis şiddetini seferber etmesinin, 27 Mayıs darbesini meşrulaştıran gerekçelerden birini teşkil etmiş olmasını unutmayarak, sakınımlı davranmasının da bu "hoşgörüde" etkisi vardı. Zamanın ruhunun etkisi vardı. En önemlisi, radikalleşen toplumsal muhalefetin kazandığı popüler meşruiyet ve sempatinin 'caydırıcı' etkisidir. Beri yandan, "Yollar yürümekle aşınmaz"cı itidalin perde arkasında, Demirel'in anti-komünist vijilantizmi[453] –en azından– hoşgördüğünü de biliyoruz. Dolayısıyla, Demirel'in demokratik hakların kullanımıyla ilgili hep övündüğü bu liberal çıkışını 'samimiyetsiz', tutarsız veya en azından araçsalcı-oportünistçe bulanlar haksız değildir.

Bunlarla beraber, "Yollar yürümekle aşınmaz" söyleminde liberal-demokrat bir moment de yok değildir. Belagattir, retoriktir – fakat güçlü, etkili bir retoriktir. Kendi tabanına ve seçmenlerine hitaben, onların devlet şiddetini talep eden rahatsızlığını yatıştırmak üzere yapılmış bir çıkış olduğunu da unutmamak gerekir. Adeta Demirel, demokratik hak ve özgürlüklerin kullanımında "aşırıya" gidilmesine tepki gösteren tabanını, bu hak ve özgürlükleri içlerine sindirmeleri ve hoşgörüyle karşılamaları yönünde 'eğitmeye' çalışıyordur. Bu sırada Demirel, birazdan tekrar eğileceğimiz gibi gelişen milliyetçi hareket ve AP içindeki sağ kanat tarafından, sokak hareketlerine yeterince kararlı ve sert muamele etmediği için sıkıştırılıyordu. Dolayısıyla "Yollar yürümekle aşınmaz"ı, Türk sağ siyasetinin geleneği içinde hayli zayıf olan liberal-demokratik momentin bir belirme ânı olarak görebiliriz. Demirel bu tavrı, liberal-demokratik değerlere sarsılmaz bağlılığından ötürü gösteriyor değildi. Ancak, temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasına gerek olmadan istikrarın korunduğu bir rejimi şayan-ı tercih bulduğu, 'A planı' olarak benimsediği, 'özlediği' söylenebilir. Tekrarlayalım, toplumsal muhalefetin gücü ve zamanın ruhu da onu bu tutuma zorlayan bir etkendi. Sağ siyaseti destekleyen sınıfsal bloktaki değişimi de hesaba katmalıyız: liberal-demokratik moment, Demirel'in ticaret sermayesine ve ziraî girişimcilere karşı hızla gelişen sanayi sermayesinin önceliklerini ve 'ilerilik'-modernleşme iddiasını temsil etmesinin ifadesiydi. AP içindeki çatlağı derinleştiren bu sınıf-

453 Bu kavram, kişi veya grupların kendilerinin "suçlu" gördüklerini bilfiil cezalandırmak üzere örgütlenmesini anlatır.

sal ayrışmaya Dördüncü Bölüm'de yine geleceğiz. O çatlak derinleşip kopmaya yol açtığında, böylece güç kaybına yol açıp istikrarı bozduğunda, asıl önemlisi radikal sol hareketin kitleselleşmesi rejimin tehdit algısını büyüttüğünde, Demirel'in bir olağanüstü halci, hatta iç savaş siyasetçisi olarak sahne aldığını Dördüncü ve Beşinci Bölüm'de göreceğiz. Velhasıl, Ergun Aydınoğlu'nun "Soğuk Savaş liberali" tanımı, Demirel'in üzerine oturur.[454] "Yollar yürümekle aşınmaz"ın, anti-komünist teyakkuzun güdümündeki Soğuk Savaş liberalliği içinde, zamana-zemine bağlı bir liberal-demokratik moment, bir uğrak, bir ân olduğunu tekrarlayalım.

'68: "Bir garip dünya..."

"Yollar yürümekle aşınmaz"ın bir veçhesinin de, 'bir şey yapamazlar' sinizmi olduğunu söylemiştik. Demirel, "parlamento dışı muhalefet, baskı grupları veya güçleri egemenlik yetkisinin ortağı değildirler" fikrindeydi. Zira "milli iradeyi ifade edemezler"di. Hatta parlamento dışı muhalefet kavramının aslında "meşrûiyet sınırları içine sığdırılmasını" bile "pek de mümkün" görmüyordu.[455]

Dönemin parlamento dışı muhalefet odağı öğrenci hareketi hakkında, 1968'de parti grubunda "Yollar yürümekle aşınmaz" çizgisinde telkinlerde bulunmuştur. Şu sözleri, bütün dünyayı saran '68' hareketini ve zamanın ruhunu anlamaya çağırır: "Dünya bir garip dünya oldu. Belki garip dünya oldu demek de doğru değil. Bu dünyanın yeni ufuklara doğru ne kadar gittiğini, nereye varacağını, bunların nelere mal olacağını kestirmek güç. Ama gerçek şu ki dünyada yeni görüşler, yeni fikirler, derinliğine bakılması lazım gelen birtakım hadiseler cereyan ediyor... Biz dünyanın dışında değiliz... Sizlerden ricam şudur: Hadiselere soğukkanlılıkla ve sükunetle bakmağa devam edelim... Bugün dünyanın birçok memleketlerinde eskiden isyan addedilebilen hadiseler artık toplum hadisesi addediliyor." Bir başka konuşmasında "Adeta devrin bir icadı halini almıştır," dediği öğrenci hareketlerini yine anlayışla karşılama meylindedir. Boykotu 'bile', "kendi ölçüsü içerisinde kalmak... tahribe götürmemek..: şartı ile bir baskı vasıtası olabilir" diye kabullenir.[456] 1 yıl sonra Abdi İpekçi'ye, öğrencilerin yönetime katılması fikriyle mutabık olduğunu söyleyecek: "Daha çok mes'uliyetli yapar öğrencileri..."[457]

Hükümet o yıl infilâk eden öğrenci protestolarının üzerine fazla gitmeyip, "demokratik üniversite" talebi karşısında bunalan üniversite yönetimlerini

454 Kişisel yazışmadan.

455 Gümüştekin, 1974: 70.

456 *Durum*, 19 Haziran 1968, s. 13; 27 Haziran 1968, s. 20-22.

457 İpekçi, 1969: 199-200.

öğrencilerle karşı karşıya bırakma taktiğini güttü.[458] Öğrenci hareketi yaygınlaşarak radikalleştikçe ve üniversite gündemi dışında siyasileştikçe, Demirel sertleşti. 1969 bütçe konuşmasında, öğrenci hareketini, devrimci öğrencilerin hararetle destek verdiği köylü eylemlerini ve bunlara sempati göstermekle suçladığı CHP Genel Sekreteri Ecevit'i hedef alarak "Anarşiyi teşvik ettikten sonra, gasbı teşvik ettikten sonra, yağmayı teşvik ettikten sonra kime ne hesabı soracaksınız?" diye hesap sordu. Toplumsal muhalefet infilâkıyla ilgili şu vecizesini de not edelim: "Anarşiye bu denli istekli olunan bir ülke bulmak fevkalade zordur..." 1 yıl önce dünya çapında bir fenomen olarak 'anlamak' gerektiğini söylediği öğrenci eylemlerini bu defa kriminalize eden bir havada konuştu: Protesto yöntemlerinde "teknikler aynı" idi ona göre, hatta "bütün dünya üniversitelerine dağıtılmış" bir broşürden söz ediyordu. 1 Ekim'de radyo konuşmasında, "Akademik hürriyet, devletin temel ilkelerini baltalamanın bir vasıtası sayılamaz" ihtarında bulundu.[459]

Demirel, İpekçi'yle andığımız konuşmasında, "Türk ekonomisi, Türk üniversitelerinin yetiştirdiği entelektüel gücü absorbe edecek şekilde genişlemezse o zaman çok daha büyük sıkıntı olacaktır,"[460] diyerek, diplomalı işsizliği meselesiyle ilgili erken uyarıda bulunmuştu. Batı'da beyaz yakalıların proleterleşme eğiliminin başlamasının, '68' öğrenci protestolarında bir etken olduğu tartışılmıştı. Demirel'in o taraflara bakarak konuştuğu düşünülebilir.

Geçerken, Demirel'in eğitimle ilgili düşüncelerine bir parantez açalım. 1974 AP büyük kongre konuşmasında "Eğitim politikamızın gayesi, ferdi muayyen bir maksadın vasıtası haline getirmek değildir," derken, eğitimde endoktrinasyona karşı çıkan liberal bir tutum uç verir gibi görünür. Yine o yıl, "hür demokratik cumhuriyetin insanı, faşizmi ve komünizmi de tanıyan, demokratik hürriyetlerle mukayeselerini yapabilen ve neticede kararını verebilen bir eğitim sistemi... açık toplumun gereği olarak, tek taraflı telkin ve saplantılara müsaade etmeyen bir sistem" tarifi, bu izlenimi pekiştirir.[461] Fakat asıl meselesi, solu teşvik ettiğini düşündüğü, milliyetçi-muhafazakârlarca "kozmopolit-hümanist" ve "gayrımilli" bulunan müfredat ve solcu öğretmenlerdir. "Toplumun ve devletin dayandığı ilkelere olduğu kadar, ilme de aykırı olan tek taraflı ve kesif telkin ve propagandalara [aynı kalıp – T.B.] müsamaha edilemeyeceğini" sonra tekrar edecek; Beşinci Bölüm'de ele alacağımız Milliyetçi Cephe'lerin eğitim programının esasını, sola set çekmek oluşturacak.[462] Parantezi kapatırken, Demirel'in 1976'da koyduğu şu Cum-

458 STMA, 1988: 2149.

459 CA-4: 235, 240; D-1969: 39.

460 İpekçi, 1969: 64.

461 D-1974a: 49; Gümüştekin, 1974: 212.

462 D-1977a: 132.

huriyetçi-milliyetçi şiarı not edelim: "Türkiye'nin okumuş adamında, Türkiye'nin kendi okuttuğu adamında hakkı vardır. Çünkü onu okutma masraflarını millet yüklenmektedir."[463]

Abdi İpekçi'yle andığımız söyleşisinde Demirel, "gençliği sokağa dökme"nin, "1960 modeline heves etmekle" alâkalı olduğunu söylüyordu. Sağın 27 Mayıs hafızasında, öğrenci hareketleri ve sokak protestoları, askerî darbenin zeminini hazırlamaya dönük bir entrika olarak yer tutmuştu. Hükümetin bunların üzerine kararlılıkla gitmemesi (Cumhurbaşkanı Bayar "tenkil" seçeneğinden söz etmişti!), büyüyüp güç ve etki kazanmasına izin vermesi, Menderes'in zaafı olarak değerlendiriliyordu. AP'nin sağ kanadı ve milliyetçi-muhafazakâr camia, Demirel'i aynı hataya düşmekle itham ettiler. 1996-2012 arası Türk Ocakları Başkanlığı yapan Nuri Gürgür, Demirel'in "en başarılı dönemi olan 1965-1970 dönemindeki" zaafının, "solun yükselişi"nin "ne kadar yakın ve ciddi bir tehlike" oluşturduğunu fark etmemesi olduğunu yazacak, bunu "hem mizacı hem demokrasi anlayışı ve hoşgörüsü" ile açıklayacaktır.[464] Milliyetçi-muhafazakâr öğrenci hareketinden gelen AP milletvekili Rasim Cinisli, Demirel'in "parti içinde şahin, anarşistler karşısında çaresiz" olduğu kanısındaydı.[465]

Cinisli, Demirel'in kendisine ve arkadaşlarına "Yani memlekete demokrasiyi Milli Türk Talebe Birliği[466] mi getirdi?" diye sataşarak, "devletin gücüne inanmak" yerine "durumdan vazife çıkardıklarını ima etmesinden" rahatsız idi. Oysa Demirel'in 1966'da katılacağı İTÜ açılışında yapılabilecek protestolara karşı "tedbir almaları" için MTTB yönetimine haber gönderdiğini, yani kendilerine "kolluk kuvveti gibi" baktığını hatırlıyordu.[467] Demirel sokaktaki muhalefete karşı sadece "devletin gücüne inanmak"tan yana mı olmuştu, yoksa "kolluk kuvveti" gibi hareket edecek birilerine yol vermiş miydi?

Vijilantizm ve linç

Demirel'i Yurkadul Fincancoğlu'nun tanımıyla, "devlet-dışı 'vurucu güçler'in ilk hazırlayıcısı" sayanlar az değildir. CKMP'li komandoların/ülkücülerin vijilantist bir güç olarak örgütlenmesinden önce birçok yerde AP örgütleriyle yakın ilişkide olan Komünizmle Mücadele Dernekleri, TİP toplantılarına, tiyatro oyunlarına linç saldırıları düzenliyorlardı. 1965'te TİP genel başkanı Aybar kendisine bu saldırılardan şikâyet ettiğinde, o sıra baş-

463 D-2005a: 286.

464 Gürgür, 2015: 13.

465 Cinisli, 2017: 306.

466 1960'ların başında Kemalist-milliyetçi çizgideki bu öğrenci kuruluşu 1965'te milliyetçi-mukaddesatçı bir yönetime geçti, 1969'da Türkçüleri tasfiye eden İslâmcılar derneğe hâkim oldu.

467 Cinisli, 2017: 201, 292.

bakan yardımcısı olan Demirel AP'nin bu saldırılarla ilgisi olmadığını söylemişti.[468] 1965 başlarında, Demirel'in AP Gençlik Kolları Genel Başkanı Barlas Küntay'a telefon ederek "Komünistlerin işi azıttığını, Kızılay Meydanı'nda akşamları ahaliyi rahatsız ettiğini, gerekenin yapılmasını" emrettiğine, bunun üzerine dergi satan gençlerin saldırıya uğradığına dair bir aktarım vardır.[469]

Tabii, Meclis'te AP milletvekillerince TİP milletvekili Çetin Altan'a gerçekleştirilen linç saldırısı var, unutulmaması gereken. 19 Şubat 1968 gecesi yapılan oturumda, İçişleri Bakanı Sükan'ın onu Nâzım Hikmet'e büyük şair demekle 'suçlaması' üzerine bu kanaatini tekrarlayan Altan, AP'li milletvekillerinin saldırısına uğradı. Başına silah kabzası indirilerek darbedilen Altan, TİP milletvekili Yunus Koçak'ın üzerine kapaklanması sayesinde kurtuldu. Ertesi gün Meclis kürsüsüne çıkan Demirel, bir-iki üzüntü cümlesinin ardından, uzun uzun, bu saldırıyı "tahrik ettiği" için Çetin Altan'ı suçladı: "Bir üye buradan çıkıyor, Cumhuriyet'i, onun temel dayanağı olan Türk adliyesini, onun verdiği kararları, hepsini hiçe sayarak, Nâzım Hikmet büyük vatan şairidir diyor. Bunun adına ne derler? Bunun adına büyük tahrik derler. Tahrik derler bunun adına. Ondan sonra hadise büyüyor. Böyle şeyleri yapmayın. Böyle şeyler hakikaten bu Meclis'in havasına yakışmaz. Türk Parlamentosu'nun zabıtlarında geçen 45 sene içinde Nâzım Hikmet'e hain diyen yüzlerce sayfa bulursunuz ama Türk Parlamentosu'nun zabıtlarına, esefle söyleyeyim ki, Nâzım Hikmet'i büyük vatan şairi diye tanıtan ilk cümle, dün akşam zabıtlara geçmiştir."[470] Meclis'e yakıştıramadığı, linç değil "hain" addedilen şairin övülmesidir. Milli manevi hassasiyetlerin tahrik edildiği gerekçesinin, Türk sağının her nevi linç, darp, şiddet ve cürümle ilgili ezeli-ebedi aklama-meşrulaştırma motifi olduğunu da biliyoruz.

1966 sonbaharında iki ayrı yerde, Fransa'da De Gaulle'e karşı girişilen darbe girişiminin (1961) "bir anda silahlanan 200 bin sivil gönüllünün hükümetle işbirliği yapması" (veya: "200 bin kişilik bir milis gücünün bir gecede silahlanıp iktidarı koruması") sayesinde bastırıldığını söylemesini de,[471] Demirel'in vijilantizme daveti olarak yorumlayanlar olmuştur. 27 Mayıs senaryosunun tekerrürüne karşı, doğrusu biraz da 'kendini savunabilen Batı demokrasisine' hayranlıkla söylenmiş bir sözdü bu. AP'nin milliyetçi-muhafazakâr kanadında, sokağı "boş bırakmamak" için Gençlik Kol-

468 Aybar, 2014: 195.

469 Akt. Fincancıoğlu, 2000: 63, 101; Kahraman, 1998: 101-103.

470 Altan, 2005: 411. 1977'de, Ege ağzıyla, şöyle deyiverecektir: "Nâzım Hikmet ne yapıverdi? Soruyorum, ne yapıverdi? Sizin memleketinizi kötüledi. Rusya'ya kaçıp gittiği zaman 'Benim vatanım burasıdır,' dedi. Orası ise, burası değildir." D-1977b: 36.

471 D-1968: 101; Gevgilili, 1987: 335.

ları'nı sopayla, copla hatta silahla donatma fikriyle oynayanlar da yok değildi. Bu kanadın "gençlikle kâfi derecede ilgilenilmediğine" dair sürekli şikâyetleri,[472] militan, "dinamik" bir sokak gücü oluşturma özlemini de yansıtıyordu.

Ama işte o şikâyetler de varitti. Demirel, militan bir gençlik ve sokak gücü oluşturmakla ilgilenmedi. Bir parti toplantısında "Komünizmle mücadele sokak gürültüleriyle olmaz," demişti, "ekonomik tedbirler alınmalı" idi. Bununla beraber vijilantist parlamaları mesele de etmedi; bunları mahut devlet tabiriyle "münferit vakalar" olarak geçiştirdi. Kemal Kurdaş, '60'ların sonlarında sola dönük linç saldırılarının, –onun tabiriyle "kanlı olayların"–, İçişleri Bakanı Faruk Sükan tarafından tertip edildiğine dair AP üst yönetiminde ciddi şüpheler ve rahatsızlık duyulduğunu anlatır.[473]

1968 yazında CKMP gençlik tabanından devşirilen "komando" hareketi, açıkça vijilantist bir görev tanımına sahipti: Türkeş'in tabiriyle "komünistlerin anlayacakları dilden konuşacaklar"dı. Aynı yıl Ülkü Ocakları çatısı altında örgütlenen bu hareket, Cumhurbaşkanı Sunay'dan "komünizmle mücadele eden çocuklar" aferin'ini de almıştı. Zaten bu ülkücü hareket, –elbette özerk toplumsal ve ideolojik dinamiğini göz ardı etmeksizin– devletin güvenlik ve istihbarat aygıtının komünizme/sola karşı "sivil" örgütlenmesinin teşvik ve himayesi altında gelişmekteydi.[474] Ülkü Ocakları Birliği Başkanı İbrahim Doğan, anılarında, 1970 ilkbaharında Osman Yüksel'le beraber Demirel'e yaptıkları ziyareti anlatır. Üniversitelerde solun hâkimiyetine karşı mücadelede ondan destek istemişler, ancak başbakan "Devlet her şeye hâkimdir, onlar üç buçuk çapulcu, önemsemeyin. Eğer gerekirse Çubuk'tan kamyonlara köylüleri doldururum, getirip onları dağıtırım," teminatını vermiş! Osman Yüksel hiddetlenip Demirel'e komünistleri hafife aldığını söylemiş, "Sizin Çubuk'tan getireceğiniz köylüler Kızılay'da kavga edemez. Bizim Kızılay'da kavga edebilecek gençliğe ihtiyacımız var" ihtarında bulunmuş. Demirel "Siz aradan çekilin, siz bize ayak bağı oluyorsunuz," diyerek 'pazarlığı' bitirmiş.[475] Demin anlatmaya çalıştığım buydu; 1965-71 dönemi itibarıyla Demirel radikal solla devletin nizami güçleriyle baş etmeyi esas alıyor, vijilantist katkıya 'münferit vakalarda' Çubuk'tan celp edilecek köylüler derecesinde gerek görüyordu. Bu konuya Beşinci Bölüm'de yine bakacağız.

---

472 Avcı, 1999: 55-56.

473 Toker, 1993: 134; Bürkev, 2016: 103.

474 Aytürk, 2020: 442-447.

475 Doğan, 2022: 98-99. Yıllarca çıkardığı *Serdengeçti* dergisiyle özdeşleşmiş olan Osman Yüksel, milliyetçi-muhafazakâr söyleme faşizan popülist bir karakter kazandırmıştır. 1965-1969 arasında AP milletvekiliydi, 1969'da CKMP'ye geçti.

Siyasi sahneye çıktığı yıllarda, yakasında mühendis (İTÜ) rozeti, gömlek yeninde "SD inisyalli" kol düğmeleri, dışarıdaysa başında muhakkak 60 boy Motsch marka Paris yapımı fötr şapkayla arz-ı endam ediyordu, Demirel. Onun imgesine yapışacak olan şapka, Seyfi Öngider'in yorumuyla "çağdaşlık, uygarlık, zenginlik, refah, devlet adamı saygınlığı ve güveni" temsil ediyordu.[476] 1980'lere kadar hiç takım elbisesiz, kravatsız 'görüntü vermedi.' '80'lerin sonlarında ilk kez kravatsız ama yine ceketli 'görüneceği' Tuzla'daki yazlığında bile, vatandaş "kafilelerini" kabul ederken yine takım elbiseliydi – Nimet Arzık "Yaz sıcağında bu kadar 'yüklü' olmak için tahammül gerek" notunu düşmüştü.[477]

Kim dergisinin 13 Kasım 1965 tarihli sayısında, "Koyu çividî elbiseli, bej kırmızı renk karışımlı kravatlı başbakan... sahaya fırlayan bir futbol takımının kaptanı, ya da sahneye gelen alaturka ses sanatçısı gibi koşar adımlarla kürsüye" çıkarken tasvir edilir. Siyasetçinin 'dinamik görüntü verme' icabının henüz 'bilinmediği' bir zamanda, bu da öncü bir hareket sayılmalı. Ona tâ başından yakın markaj uygulayan gazeteci Cüneyt Arcayürek, o dönemi hatırlarken "Enerjikti, kimilerinin sandığı gibi durgun değildi," diye belirtme gereği duyar.[478] Alaturka ses sanatçısı gibi sahneye fırlasa bile, onda bir durgunluk görenler vardı belli ki.

"Boş bir adam değil"

CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, 1966 yılında bir kokteylde Demirel'in boş bir adam olduğunu söyleyen gazeteciye "Hiç de sandığınız gibi boş bir adam değil," diye itiraz etmiş.[479] CHP lideri İnönü, onun çok konuşmasıyla ilgili "iyi, hamulesi çabuk ortaya çıkacak" demiş; beri yandan "bu Demirel'in lisanına dikkat edin, bu başka bir lisan konuşuyor" dediği de aktarılır.[480] O lisanı, 1965 seçimlerinden sonra *Dünya* gazetesini ziyaretinde hasbihal ettiği Falih Rıfkı Atay'ın tavsiye ettiğine dair bir hikâye var. Tavsiye şöyle: "Beyefendi lisanınızı dokuz yüz kelimeye indiriniz. Basit ve kısa cümleler kurunuz... Bir de atasözleri ezberleyiniz. Sıkıştığınız yerde cevap yerine münasip bir atasözü söyleyip, geçer gidersiniz."[481] Kemalist seçkinciliğin timsali ve popülizmin düşmanı addedilen Falih Rıfkı, bunları söylemiş olabilir mi? Eğer doğruysa, Demirel tavsiyeye bîhakkın uymuştur!

476 *Durum*, 29 Ocak 1970, s. 11; Öngider, 2001: 123-124.

477 CA-4: 75; Arzık, 1985: 74.

478 CA-4: 16.

479 *Durum*, 17 Kasım 1966, s. 8.

480 *Yön*, 3 Mart 1967, s. 5; Birand vd., 2008: 129.

481 Suver, 2020: 14.

Dil belası

Ahmet Kahraman, konuşma biçimiyle "dile düştüğünü", "dil belası"nın peşini bırakmadığını söyler.[482] Muhalifleri nezdinde, –aslında mahrem ortamlarda sağcılar arasında da!– alay konusu olsa bile, bazı vecizeleri ("Yollar yürümekle aşınmaz"ı konuştuk) on yıllarca paçasına takılsa da, dil belası çektiğini söyleyemeyiz Demirel'in. İnönü'nün "başka bir lisan konuşuyor" erken-uyarısı isabetlidir; Demirel, farklı bir dil kurmuş ve o dil mükemmelen iş görmüştür. Yıldırım Türker, "Halkını tavlayacağını iyi bildiği arkaik mantık üstüne kurulu çağrılardan oluşan özel bir dil yazdı" diye tanımlar bu dili. Bahadır Türk'ün, Demirel'in "milletin sesli düşünmesini" temsil ettiğini düşündürten bir performans kurduğuna ilişkin tarifi, muhataplarla etkileşimini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır; bir diyalog *temsilidir* bu.[483] Kendisi, "benim söylediklerimi onlar 'Ne dedi?' diye soracaklarına, onların söyleyecekleri şeyi ben söylerim" diye açıklar. 1966'da Bolvadin'de yaptığı konuşmada inşa halindeki üslûbunun reklamını yapmış: "Cevaplar gayet kısa. Çok kısa, bizde uzun yok. Her şeyimiz pratik ve kısa." Daha sonraları siyasete "klasik hitabeti susturan yeni bir üslûp getirdiğini" ileri sürerken, o üslûbu "Hatip değildim, argümantasyoncuydum" diye özetleyecek.[484]

'80'lerde Turgut Özal'ın sıklıkla İngilizce kavramlar kullanması üzerine çok konuşulmuştur. '60'lı yıllarda ve '70'lerin başlarında Demirel daha da fazla İngilizce kavram kullanıyordu. Sadece 1969 seçimleri öncesi Abdi İpekçi'yle mülakatında geçenlere bakın: "Enfrastrüktür, iktisadi ekspansiyon... iktisadi yapının take-off sınırı... Anglosaksonların tabiri ile challenging, meydan okuyan bir safha..."[485] "Kalkınma patern'i" kavramını zikretmiştik, izleyen bölümde "anarşi" bağlamında da kullandığını göreceğiz. Türkiye'de 1990'larda sosyal bilimlerde yaygınlaşan ve "örüntü" diye karşılanan bu kavramın erken bir kullanımıdır. Demirel belki uzmanlık ve dünyayı-bilirlik tesiri yaratmak için kullanıyordu bu kavramları, belki Türkçe karşılıklarının yerleşmediğini düşündüğünden... '70'lerin seyri içinde İngilizce kavramlar seyrelecek, cumhurbaşkanlığı döneminde biraz artacak.

'60'larda ve '70'lerde başlı başına bir sağ-sol ayrışma hattını teşkil eden dil politikasında, "babayı oğuldan ayıracak bir dil uydurmacılığına" karşı çıkarak sağ cephenin tavrını benimsemişti. Osmanlıca kelimeleri bol bol kullanarak bu tavrı pratiğe döküyordu. Bununla beraber, esneyebiliyordu. DPT metinlerindeki öz Türkçenin bakanlık bürokratlarını, bakanlık metin-

482 Kahraman, 1998: 30.

483 Türker, 1998: 34; Türk, 2018: 85; Demirel, 2017: 42. Taraftar-gazeteci Tekin Erer, 1967'de bu tarzı "millet hatipliği" diye kutsamıştı (Erer, 1977: 33).

484 Koçak, 1991: 221; D-1966b: 81; Arzık, 1985: 96.

485 İpekçi, 1969: 19, 174,184.

lerindeki Osmanlıcanın da DPT'de tepki görmesi üzerine, müsteşarı Munis Faik Ozansoy'u her iki yöne doğru 'çeviri' yapmak üzere redaksiyonla görevlendirmişti![486] 1980'den sonra, yeni-Türkçe kelimeleri kullanmaktan artık sakınmadığını göreceğiz.

Hafıza gücü

Konuşma tarzının henüz DSİ'deyken kendini göstermiş karakteristik bir özelliği, verilere, rakamlara, bilgiye hâkimiyeti idi. Sanayici Nejat Eczacıbaşı dünyadaki sendika hareketleri konusunun açıldığı bir sohbet toplantıda Demirel'in verdiği rakamları eve dönünce kontrol edip "hafıza gücüne hayran olduğunu" aktarır. 1970'lerin sonlarında otobüsle bir yerden geçerken mihmandarın camdan görülen "volkanik arazi" hakkında mikrofondan konuşmaya başlaması üzerine, Demirel'in uyuklarken gözlerini açıp "Sus bakalım... Bunlar bildiğiniz kireç taşıdır. Volkanik kayayı nereden çıkarıyorsun?" diye müdahale etmiştir. Uçakla bir seyahatte, yine uyuklarken gözlerini açtığında camdan bakıp "sağda Tuz Gölü olması lazım" dediğinde, sahiden Tuz Gölü'nün üzerinden geçiliyordur.[487] Gittiği her yerin iktisadi vaziyeti hakkında teferruatlı veri yağdırması âdettendi. Değişik dönemlerdeki parti içi muhalifleri Mehmet Turgut ve Kâmran İnan, Demirel'in bu konuşma formatı hakkında bıkkınlıkla "yurt bilgisi dersleri" tanımında birleşirler. İnan, ayrıca lafı uzatma kabiliyetine atfen "nehir-nutuk" tanımını yapar.[488] Süleyman Demirel, başlarından aşağı 'data' dökerek karşısındakileri boğuntuya getirebilirdi.

Sadece "yurt bilgisi" verilerini değil kişileri kapsayan güçlü hafızası, Demirel'in özellikle kişisel ilişkilerde insanları çok etkileyen bir 'harikası' olarak hep konu edilir. Ziraat profesörü ve CHP'li siyasetçi Ziya Gökalp Mülayim, 2000'li yıllarda bir karşılaşmalarında, –daha önce birçok karşılaşmalarında olduğu gibi– 1959'da kendisiyle bir görüşmesine aracılık eden enişte si Refik Oral'la akrabalığını hatırlatması üzerine "Yeter be, senin kim olduğunu biliyorum" dediğini aktarır.[489] 1990'larda bir sohbetinde 150 bin kişiyi ismen bildiğini, çoğunu simasından ve sesinden de çıkarabildiğini söyleyecektir. Hafıza gücünde hafızlık geleneğinin güçlü olduğu bir ortamda, kendisi de hıfzederek yetişmiş olmasının payı olsa gerektir. Fakat insanları etkilediğini gözeterek buna ayrıca özel olarak 'çalışıyor', not tutuyor, ziyarete gelenlerle ilgili hazırlık yapıyordu.[490]

---

486 D-1977a: 316; Kansu, 2004: 217.

487 Eczacıbaşı, 1982: 119; Donat, 1987: 335; Güner Hacıoğlu 2017: 121.

488 Turgut, 1993: 115; İnan, 2007: 23, 138, 314; İnan, 2007: 164.

489 Mülayim, 2019: 133-134.

490 Kazdağlı, 1999: 26, 29; Koçak, 1991: 163; Turgut, 1991a: 357.

Ali Naili Erdem'in aktardığı şu Demirel lakonizmini bu vesileyle not edelim: "Ben her şeyi bilmem. Ancak benim de doğru bildiklerim vardır."[491]

"Araştırmacı lider"

Milliyetçi-muhafazakâr aydın Muharrem Ergin, 1975'te Milliyetçi Cephe'yi kurmaya teşvik etmek üzere sırtını sıvazlarken Demirel'i "araştırmacı lider" diye methetmişti.[492] Katılacağı her toplantıdan, yapacağı her konuşmadan önce, konuya çalıştığı aktarılır. Her ilin siyasi ve iktisadi evveliyatını, orada, orayla ilgili kendisinin ve rakiplerinin yaptıkları konuşmaları içeren bilgi dosyaları tutmuştur. Düsturunu "Seni dinleyenlerin hepsi hâkim gibidir. Onların önüne dosya koyacaksın. Kürsüye hazırlıklı çıkacaksın," diye özetler.[493] Dosya okurdu da, kitap okur muydu? 1962'de siyasi niyet yoklaması için ziyaretine gidenlerin, sehpadaki kitapların dekor amaçlı olduğu izlenimine kapıldıklarını okumuştuk; bu izlenimde karar kılanlar, evindeki kitapları, resimleri, zamana-zemine göre değiştirdiğini ileri sürerler.[494] Ali Naili Erdem Demirel'le ilk tanıştığında, elinde "Bergson'un ahlâk kitabı" varmış. Münif İslâmoğlu, entelektüel ilgisini görerek okuması için Nurettin Topçu'nun bütün kitaplarını vermiş.[495] Ozan Sağdıç, "Sen madem fotoğrafa meraklısın bak bizde de neler var" diyerek *Photography Annual* yıllığını gösterdiğini hatırlar. 12 Eylül darbesinden sonra sürgün dönüşü kütüphanesinin düzenlenmesi vesilesiyle 10 bin kitabı olduğunu saptamışlar. Bir kitabı istediğinde bulunamayınca kendisinin kalkıp kolayca bulduğuna veya sohbeti açılan konu hakkında bir kitaba atıfta bulunup sonra hemen kütüphanesinden alıp ilgili kısmı açıp gösterdiğine dair tanıklıklar var.[496] Cumhurbaşkanlığından sonra yaptığı bir mülakatta "Her şeyi okurum," demiş: "Şimdilerde daha çok tarih okuyorum. Biyografi okuyorum. Madam Thatcher'ın biyografisini, *Yönetme Sanatı* adlı kitabını okuyorum. Tarih okurum daha çok."[497] En çok siyasi tarih okuduğunu başka vesilelerle de söylemiş. Kitaplarının dekor işlevi görmediği açık.

Edebiyat-sanat

Ya edebiyat, sanat? Seyfi Öngider'in, onu siyasetten başka bir şeyle ilgisi olmayan bir *homo politicus* olduğu tespitine katılanlar çok olacaktır: "Demi-

491 Erdem, 2004: 95, 115.

492 Ergin, 1975: 271.

493 Donat, 2005: 272.

494 Turgut, 1991a: 358.

495 Erdem, 2004: 76 ve Huricihan İslâmoğlu'nun anlatımı.

496 Koçak, 1991: 206 ve doğrudan dinlediğim birçok tanıklık.

497 D-2005b: 441.

rel politika yer, politika içer, seyreder, dinler, okur, hisseder. Demirel'in hayatından politikayı çekip aldığınızda geriye bir şey kalmayacaktır!"[498] DSİ döneminde edebiyata, şiire, tiyatroya ilgisinden söz etmiştik. 1980'lerde, evin salonunun girişinde kapı boyunca Güzide Taranoğlu'nun dostluk üzerine şiiri yazılıymış[499] – pek 'yüksek edebiyat' sayılmaz. Bugün İslâmköy'deki Süleyman Demirel Demokrasi ve Kalkınma Müzesi'nde bulunan olağanüstü zengin kütüphanesi, çağdaş edebiyatta (Türkçe ve çeviri) olağanüstü yoksuldur. Siyasete girdikten sonra edebiyata-sanata 'vakit kalmadığı' bahanesine, sanatla-edebiyatla yoksa nasıl bir ilgisi olduğunu, olacağını bilmediğimiz bütün siyasetçiler gibi Demirel de başvurmuştur.

Sanatçılarla bir 'klientel' (müşteri-müvekkil) grubu olarak ilgilendiği biliniyor. 1970'lerde hükümetteyken sinemacıların talebi üzerine sanatçılara sosyal güvence sağlanması için uğraşmış; yasa sonraki hükümet döneminde çıkmasına rağmen "Demirel yasası" diye bilinmiş.[500] Tiyatrocu Yıldız Kenter, 1950'lerin başından beri süren ve 1962'de Kent Oyuncuları adını alan tiyatro çalışmalarını yürüttükleri salon üzerindeki haczin kaldırılmasında Demirel'den gördüğü desteği yâd eder. Kenter, başbakandan randevu almak için yaptığı girişimlerde, "Yıldız Kenter'in randevuya ihtiyacı yoktur, istediği zaman gelebilir" cevabını aldığını aktarır, "Tiyatromu ona borçluyum," der. Yıllar sonra gazetede –muhtemelen 1989'da Güneri Cıvaoğlu'nun röportajında–, Demirel'in hiç aşk mektubu almadığını okuyunca, "onun yardımına ve duygularına kayıtsız kalmamak için ona tiyatro sevgimi anlatan bir aşk mektubu" yazmıştır: "Büyük bir aşkla bağlı olduğum tiyatromun icra yoluyla satışını engellediniz. Dolayısıyla bu sonsuz tiyatro aşkımın içinde o günden beri siz de oldunuz hep." Birkaç gün sonra Süleyman ve Nazmiye Demirel, telefonla teşekkürlerini iletmişler.[501]

Hanımefendisi

Aşk bahsi geçince, Nazmiye Hanım 'denkleme' sokulmuş... Nazmiye Hanım, Süleyman Demirel'in siyasete girmesinden sonra onun yanında görünür olmaya devam etmiş –başlarda bazen otomobiliyle başbakanlıktan alıp eve götürüyormuş, mesela–, ama bir yandan da "eş" konumuna daha sıkı sıkıya raptedilmiş görünüyor. Türk-Amerikan Derneği'nde ve yardım derneklerindeki –kimileyin Semra Özal'la beraber– katıldığı çalışmaları bırakmış.[502] Cüneyt Arcayürek Nazmiye Demirel'in "günler ve yıllar boyu evlerinin ikin-

498 Öngider, 2001: 124-125.

499 Erdem, 2004: 275.

500 Koçak, 1991: 105-106.

501 Burak Süme: Yıldız Kenter'le söyleşi, *Ayarsız*, sayı 69 (Kasım 2021), s. 18.

502 Vakıf 2000, 2017: 33; Hatısaru, 2015; Birand ve Yalçın, 2001: 34.

ci katındaki koltuğunda oturarak yıllarını doldurduğunu... ne aşırı bir davranışı, ne eşinin izni olmaksızın kendi başına yaptığı tek bir gezisi" olduğunu aktarır. Yemekleri o pişirse de, servisi bir erkek garson yapıyordu. Arcayürek'in, siyaset konuşulurken Nazmiye Hanım'ın odanın bir köşesinde fasulye ayıklayışını zikrettiği bir sahne de var.[503] Fakat sözünü sakınmadığı, eşinin "dostlarına dost, düşmanlarına düşman" olduğu da biliniyor.[504] Tayin terfi hatta "hükümet" işlerine müdahalesiyle ilgili yakınmalardan yukarıda bahsetmiştik. 1971 başlarında, siyasi gerginlik tırmanırken, kocasına "çekil artık, rahat edelim" dediği yazılmıştır.[505] Demirel'in seçim gezilerine eşini götüren ilk siyasetçi olduğunu da göz ardı etmeyelim. Nimet Arzık 1969'da, "karısını silmek yerine beraberinde yürütmesinin", ona "gericilerin gözünde puan kaybettirdiğini" yazmıştı.[506] Nazmiye Hanım'ın, Demirel'in 'kırmızı çizgisini' teşkil ettiği, onun resmî tarihinin bir sabitesidir; bunu Dördüncü ve Beşinci Bölüm'de göreceğiz.

Nazmiye Hanım'ın '60'larda *Hayat* dergisine söylediği "Ailenin gelirinin bütün aileye ait olduğu, ayrı gayrı olmadığı" yönündeki sözlerinin, Demirel aleyhine kullanılmasından şikâyet edilecektir – *aile* tarafından.[507] Demirel'in ailesinin, '60'ların ikinci yarısından itibaren bir siyasi 'olay' haline geldiğine de yukarıda değinmiştik. Aileyle kastedilen, kardeşleri Hacı Ali ve Şevket Demirel'le, kayınbiraderi Ali Şener ve onların çocuklarıdır. Çocuklardan, Şevket Demirel'in oğlu Yahya'nın '70'lerde Demirel'le ilgili yıllarca süren yolsuzluk-kayırma suçlamalarının 'konusu' olduğunu izleyen bölümlerde göreceğiz. 1968'de özel yüksek öğretim kurumlarının açılmasına imkân veren yasanın çıkarılmasından bunu bekliyormuş gibi behemehal istifade ederek mimarlık-mühendislik fakülteleri açan müteşebbis, Hacı Ali Demirel olmuştu.[508] Küçük kayınbiraderinin (Yılmaz Şener) "bu delikanlı devlet dairelerinde iş takip ediyor" şikâyetleri üzerine tahsil için İsviçre'ye gönderildiği,[509] Demirel'in resmî tarihinde böylesi şikâyetlerle ilgili hassasiyet delili olarak aktarılır. Ailenin 'işleri', yani ticarî faaliyetleri, parti içinde de sıkıntı yaratıyordu. Mehmet Turgut, 1 Kasım 1967 günü Orman Çiftliği'ndeki Merkez Lokantasında bir öğle yemeğinde "tok sözlü" Adana milletvekiliyle (İbrahim Tekin olmalı) başbakanın kardeşleri hakkındaki şikâyetleri konuşmak üzere buluştuklarını aktarır. Turgut'a göre Demirel "Ben başbakanım diye kar-

503 Sağdıç, 2015; CA-5: 45.

504 Erdem, 2004: 142.

505 Nimet Arzık, "Nazmiye Demirel'e mektup", *Devrim*, 2 Şubat 1971; Arzık, 1969: 126.

506 Kazdağlı, 1999: 72, 205.

507 Donat, 2005: 245-246.

508 Sirmen, 2003: 55. 1971 yılı başında Anayasa Mahkemesi özel yüksekokulların varlığına son veren bir karar verecekti.

509 Turgut, 1991b: 229.

deşlerim ticaret yapamayacaklar mı, açlıktan ölecekler mi?" demiş, "Adanalı" hiddetlenmiş, zor yatıştırılmıştır.[510] Aydın Yalçın'ın Cumhurbaşkanı Sunay'a, Demirel'in kardeşlerinin durumu nedeniyle "komünistlere malzeme verdiğini" söylediği aktarılır.[511] Demirel'in, siyasi nüfuzuyla ailesine çıkar sağladığı suçlamalarıyla da, ülkenin siyaset tarihine bir 'yenilik' getirdiğini söyleyebiliriz. İzleyen on yıllarda misliyle aşılacaktır – ama bir çeşit ilk'tir.

Güniz Sokak'a

Demireller Ankara'da Kurtuluş'taki evlerinden sonra önce Kızılay'da Fevzi Çakmak Sokağı'nda bir apartmana kiracı olarak taşınmış, ardından aynı sokakta satın aldıkları başka bir dairede oturmuşlardı. 1965'te Kavaklıdere Buğday Sokak'ta kardeşleriyle birlikte yaptırdıkları apartmana taşındılar. Adres, Buğday Sokak 10 Numara, Demirel'in ev haliyle ilgili bir röportaj yapan gazeteci Ozan Sağdıç'a İngiltere başbakanlık konutunun şanlı "Downing Street 10 Numara" adresini çağrıştırmıştı![512] Yalnız bu 10 Numara'nın bahçesinin bir köşesinde "tahta parçalarından üstünkörü yapılmış" bir kümes de bulunuyordu; Demireller bahçede tavuk besliyorlardı.

1968'de, İstanbul'a taşınan elektrik mühendisi Emin Yumer'in evini satın alarak, Demirel'in adıyla özdeşleşen adrese yerleştiler: Güniz Sokak 31 numara. Nimet Arzık, "ekstra ince zevkli değil ama sıcak, kucaklayıcı, bir yaşayışı temsil ediyor, gerçekçi" diye betimlediği üç katlı evin "yarı ağa evi, yarı muhtar evi, yarı köy kahvesi" işlevi gördüğünü söyler.[513] Kapının önünde bekleyen gazetecilere "sandviç yerine, fişek fişek sigara böreği" ikram ediliyordu.[514] Güniz Sokak'taki ev, *yarı-kamusal* bir mekân olmuştur. Demirel'in hem özel hem siyasi görüşmelerini yaptığı, hem "halktan" ziyaretçi kabul ettiği, gece geç saatlere kadar yaşayan ev, özellikle 12 Eylül'den sonra bu yarı-kamusal işleviyle mitleştirilecektir.

Gece geç saatler deyince... Partili arkadaşlarına görüşmek için gece yarısından sonra 1:30-2 gibi saatlere randevu verdiği aktarılır. (DSİ'deki küsurlu dakikalı randevuları gibi!) Bir gece telefon edip "Saat üçte bekliyorum" dediği milletvekilini sabaha karşı dörde doğru tekrar arayarak neden geciktiğini sorup "yarın öğleden sonra üç zannetmiştim" karşılığını alınca, "O zaman 15 derdim," demişti![515] İlk YPK toplantısına iki saat geç kalmış; bir dahaki toplantıya bir saat geç kalınca, "Bu seferki performansım daha iyi değil mi?"

510 Turgut, 1993: 235-236; Demokratik Parti Genel Merkezi, 1971: 50.

511 CA-5: 31.

512 Sağdıç 2015.

513 Turgut, 1992: 187; Donat, 2005: 238; Arzık, 1985: 9.

514 Arzık, 1969: 126.

515 Mehmet Dülger'le görüşmeden.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

Puro zevki...

diye nükte yapmıştı.[516] Zamanı tasarruf etme biçimi, *homo politicus* karakterine uygundur. Yoğunlaşır, genleşir, genişler...

İçki sigara

Demirel'in o yıllarını anlatanların çizdiği resimler, içkili sigaralıdır. Mehmet Turgut –yine kaş çatarak–, İstanbul'a gittiğinde Hilton'un kral dairesinde "uzun ve büyük bir masayı içki ve mezelerle donattırmaya bayıldığını" anlatır. Ali Naili Erdem'den öğrendiğimize göre tütün kadrosu filtresiz sert *Gitanes* sigarası ve Havana purosundan müteşekkildir. 1970 Ağustos'unda bir gün aç karnına içtiği purodan gözleri kararınca, bir daha ağzına sigara koymamış.[517] Cüneyt Arcayürek, onun sigara, yemek sonrası puro ve geceleri "bir balon kadehe doldurduğu susuz viski" rutinini 1969 seçimlerine kadar sürdürdüğü, sonra hekim tavsiyesi üzerine bunları bıraktığını yazar. (CHP 1969 seçim kampanyasında bir ilanda Demirel'i masadaki *White Horse Whisky* şişesiyle gösteren bir fotoğrafın altına şu tekerlemeyi yazmıştı: "*Vis-*

516 Koçak, 1991: 68-69; Kansu, 2004: 547.

517 Aylin Cesur'la görüşmeden.

kisini içerken / birden gözleri daldı / viski şişesinden / Kıratı çekip aldı / Türklü Amerikanlı / kısrak girdi gerdeğe / böylece yarım kanlı / kırat çıktı perdeye.")[518] Ülfeti olanlar, akşam viskisini tamamen bırakmadığını aktarırlar. 12 Mart döneminden bir hatıra karesine viskiyi kendisi yerleştirir: "Güniz Sokak'a gittik gecenin o saatinde. Oturduk biraz kendi aramızda konuştuk. Ondan sonra bir *Black Label* bulduk..."[519] Gazeteci Hasan Cemal, siyasi mesafesine mukabil, Demirel'in 'beşerî münasebet' yanını yâd eder: "Oturup viski içilebilirdi. Belden aşağısı dahil hoş fıkralar anlatır, hep birlikte kahkahalar atardık." Ali Naili Erdem, "Gülmesini bilirdi"yi, bir meziyet olarak kaydeder.[520]

Merkez sağ tebessüm

Nasıl bir gülmeydi bu? Ümit Kıvanç, Demirel'in "eğlenceli bir insan" olduğunu ve siyasetçi vasatında buna nadiren rastlandığını teslim eder: "Göstere göstere yaptığı kıvırtmalar, alay edileceğini bile bile sarf ettiği laflar, en çok uğraşılan, hicvi, mizahı yapılan politikacı olmasına rağmen bunları yaptığı işin fıtratında görmesi ve mesele etmemesi, bizimki gibi, her an kavgaya hazır, hoşgörüsüz bir toplum için güzel şeylerdi." Fakat bu nekrelik yüzeyini kazıdığında, başka bir şey çıkıyordur Kıvanç'a göre: "Güldürmeli eğlendirmeli, eleştiriye tahammüllü kabuk, aslında incecik bir zardan ibaretti. İçinde koyu, acı, zehirli bir çekirdek vardı."[521] Zehirli çekirdeğin adını *sinizm* diye koyabiliriz. Karşısındakine değiştiremeyeceği bir katı gerçeği haber veren, onun ne yapsa ne söylese boş olduğunu ima eden bir alaycılık... Can Kozanoğlu'nun, Demirel'i gayrıihtiyari model alarak yerleştiğini düşündüğü "merkez sağ erkek dudağı" jestini de, bu sinizmle bağlantılandırabiliriz: "Dudak içe doğru dönerken, ağız hafifçe yayılıyor, sözün sonuna doğru dudaklar büzülüp toparlanıyor ve hafif bir gülümseme kıvrımı alıyor. O sırada surata 'zekiyim, güzel konuştum, ben bu işi biliyorum' dercesine bir ifade yayılıyor."[522]

Elit ve köylü

Nimet Arzık, Demirel'in, aydınların ("aydın geçinenlerin") "en reddettikleri adam" olduğunu yazmıştı 1969'da; "Menderes bile aydınlar tarafından onca reddedilmemişti".[523] Daha önce bahsettiğimiz sol reddiyeden öte, sınıfsal-kültürel bir küçümsemeden söz edebiliriz. Demirel'in kendisi, köylülü-

518 Bu anekdotu Mehmet Ö. Alkan'dan öğrendim.

519 Birand vd., 2008: 246.

520 CA-4: 29; Akman, 2012: 219; Erdem, 2005: 142, 359; Turgut, 1991a: 349; Cemal, 2018: 18.

521 https://t24.com.tr/haber/umit-kivanc-demirel-kendine-uyani-yapti-hesabi-takti-sivisti300075

522 Kozanoğlu, 2001: 182-183.

523 Arzık, 1985: 158.

ğü, taşralılığı nedeniyle aydınlar katında –1990'larda hâlâ– benimsenemediği kanısındadır: "Nihayet ben Isparta insanıyım, köylüyüm. Bizim elitin bu meseleyi kolay kolay hazmettiğini söylemek mümkün değildir... Bizim çok iyi hazmedildiğimizi sanmak yanlıştır."[524]

Attilâ İlhan, "babacan kırsallık" diyerek Demirel'in köylülüğüne sempati tokası takmıştı.[525] İlhan gibi, '60'lar/'70'ler geçişinde sol okura hitap eden fakat solun ana akımını yerlici-millici bir bakışla eleştiren bir başka edip, Kemal Tahir, 1965'te, Demirel'in köylülüğü temsilini, Menderes'in "ağalığından gelen ve daha çok kasaba çelebiliğine yakın" tarzı ile karıştırmamak gerektiğine dikkat çekmişti. O, kendi 'okumadan bilen' halk bilgeliği *ethos*'unu ve popülizmin güncel icabını cisimleştiren bir figür olarak görür Demirel'i: "Anadolu köylülüğünden gelen bir önseziyle, bir yaman kestirimle tarihsel dönemin artık kendi tipinde bir politikacı istediğini sezmiş, bu sezgisinde de yanılmamıştır... Ispartalı cihan seraskeri Müşir Hüseyin Avni Paşa ne kadar ve nasıl köylüyse Demirel de o kadar ve öyle köylülüğün tipik, güçlü örneği..."[526]

Şehirli tahsilli zümreler gözünde Demirel'de belki asıl rahatsız edici olan, küçük burjuva-aydın habitus'u ile köylü habitus'u arasındaki git-geli[527] idi. Pekâlâ bilinçli olduğunu düşündüğüm bu git-gel, onun şehirleşerek sınıf atlama arzusunda olan kitlelere mükemmel hitap etmesini sağlıyordu. Tanel Demirel'in tanımıyla "sınıf atlamış ve/veya atladığını düşünen"[528] bir sosyal tip olarak AP'linin lideri idi. Adalet Ağaoğlu'nun *Fikrimin İnce Gülü* (1976) romanının kahramanı, sınıf atlama azminde bir sonradan görme olan ve "Demirelci" diye tanıtılan Bayram gibi...[529]

Tarihçi Kemal Karpat, 1972'de yayımladığı İngilizce makalesinde "modernlik ile milli otantizmin" bağdaşabilirliğinin örneği[530] diye tanımladığı Demirel'i, liberal modernleşme yolunun ideal rehberi olarak görmüştür. Karpat 1964'te Aydın Yalçın vasıtasıyla Demirel'le tanışmıştı. "Daha evvel kimseyle Demirel kadar görüşmek istediğimi hatırlamıyorum," diye hatırlar! "Sakin, nazik... cumhuriyetçi, modernist, Atatürkçü, demokrasi yanlısı" bul-

524 Turgut 1992: 323-324. Sağ basın, Kemalist aydınların Demirel'i "halkçılık" adına sorgulamasında verimli bir maden bulmuştur. Mesela Bedii Faik: "Hayatında tramvaya binmemiş bizim Nadir Nadi ile, köyden kasabadaki okuluna yarım pabucu ile giderken, geçtiği köylerdeki çoban köpeklerini kovalamak için koynuna ve ceplerine taş doldurmak zorunda kalan ve bütün okul tatillerini tarlasında çalışarak geçirmiş olan bir Demirel'i yan yana koyup, şu birincisi... halktan yanadır! Öteki de komprador!.. demiyorlar mı?" Faik, 1968: 42.

525 İlhan, 1980: 174.

526 Tahir, 1992: 148-149.

527 Fincancıoğlu, 2000: 19.

528 Demirel, 2017: 102.

529 Ağaoğlu, 1977: 225.

530 Demirel, 2017: 41.

duğu muhatabıyla, aralıklarla hep görüşmeyi sürdürdü.[531] Bir seferinde Demirel'in Karadeniz'den bir arkadaşının gönderdiği palamudu beraber yemek üzere kendisini alıkoymasını, demokrasinin en sağlam dayanağı saydığı "orta sınıf yaşayışının" alâmeti olarak örnek gösterir.

Kendi siyasi muhitinde de, hayat tarzı, kültürel habitusu ve meşrebi nedeniyle Demirel'e kem gözle bakanlar olduğunu hatırlayalım. Aydınlar Ocağı ileri gelenlerinden Muharrem Ergin, az evvel de değindiğimiz, Milliyetçi Cephe'yi kurması için Demirel'in sırtını sıvazlayan yazılarında bile, onu "son derece çarpıcı ve şaşırtıcı bir birdenbirelik, bir harikulade, tırmanmasız fırlayış"la ortaya çıkışının yol açtığı "ağır hazımsızlık"la malûl görüyordu.[532] Bu da, sağ cenahtan bir görgüsüzlük teşhisidir. Üst düzey bürokrat olarak yıllarca Demirel'e sadık kaldıktan sonra Özal'ın yanına geçen Hasan Celal Güzel, buna samimiyetsizliği ekleyecektir: "Merkez sağ bir partinin tabanının değerlerini fark eden, bu değerlere çok da inanmadığı halde inanmış görünen biri..."[533] Ferruh Bozbeyli'nin "Süleyman Demirel doğru konuşmak yerine münasip laf etmeyi daha iyi bilir" tespiti de,[534] bu fasıldan; yapısal bir samimiyetsizliği haber verir.

"Flegmatik"

Meşrep, huy, dedik... Siyasete girdiği andan itibaren, soğukkanlılığıyla, dönemin basınından bir ifadeyle, "Herkesi hayrette bırakan serinkanlılığı..." ile temayüz etti.[535] Kibar tabirle 'abartılı' bir serinkanlılıktı bu. Cemal Süreya, "Menderes'teki duygusallığı silerken fazla ileri gittiği ve o arada duyarlığı da kazıdığı söylenebilir," der. Hikmet Kıvılcımlı, "vurdumduymazlıkta öncekilerden daha pişkin" tanısını koyar. (Belki de, İlber Ortaylı'nın teşhisiyle "Anadolu insanında maalesef olmayan bir duygu kontrolüne" sahip olduğu içindir, bu kadar yadırganması!)[536] Mehmet Dülger'e göre, basitçe, "fıtraten nazik" biri olduğunu gözeterek bakmak lazımdır Demirel'in bu çehresine...

Sıkı destekçisi gazeteci (eski DP'li siyasetçi) Firüzan Tekil "flegmatik" terimini seçer, "yani renk vermez, temkinli"... Cüneyt Arcayürek'in çizdiği psiko-portreye göre, renkler gitgellidir: "Kimi yerde açık, yürekten konuşan bir insan gibi görünürken, hangi duygu ya da düşüncelerin etkisiyle bir-

531 Karpat, 2015: 18-23.

532 Ergin, 1975: 269-270.

533 Birand ve Yalçın, 2001: 52-53. 28 Şubat sonrası, muhafazakârlar arasında Demirel'e kızgınlığın had safhada olduğu (bkz. Sekizinci Bölüm) dönemde yapılan bir değerlendirme olduğunu hesaba katmalı.

534 Dağı ve Uğur, 2009: 264.

535 *Durum*, 1 Aralık 1966, s. 7.

536 Ortaylı, 2019: 20.

den kapanık, suskun ve yanıtsız bir insan haline geliyordu."[537] Başka bir yerde, onun politika anlayışının odağına koyduğu "İngilizlerin deyimi olan 'Timing'", bu karakteristiği tamamlar. Demirel, zamanlama ustalığından öte, zamanlamayı, bir savaş sanatı ilkesi olarak bizzat bir değer kılmıştır.

Mehmet Dülger, Demirel'in parti içinde "gerçekten" istişare ettiğine, "gerçekten" herkesten görüş aldığına, "eğer bir yerde uzlaşma imkânı varsa, deveyi iğne deliğinden geçirdiğine" şahadet eder.[538] Demirel'in "siyasi mizaç yapısının başlıca harcının" itidal olduğunu söyleyen Firüzan Tekil, "hırçın olmamakla beraber gerektiği zaman çok mücadeleci" olduğunu ekler. Arcayürek de, başarıyla verdiği sakin havasının ardında Demirel'i "son derece kızgın, heyecanlı ve inatçı" bilir. Sonraki kuşaktan kıdemli gazeteci Hasan Cemal, istediği oluncaya kadar, Demirel'in kendi kullandığı deyişle "eti çürütmeyi" sevdiğini söyler: "Kendi çatlamaz, karşısındakini çatlatırdı."[539] Çağlayangil, Arcayürek'e Demirel için "ben bu genç adamın yaptığını yapamam. Müthiş bir sinir gücü ve direnme iradesi var," demiştir. 1970'lerden '90'lara yakınında olan Hüsamettin Cindoruk, "dayanıklılığını" vurgular; hiç üzülmüyor, kayıptan sonraki gün hiçbir şey olmamış gibi sıfırdan başlayabiliyordur.[540] Kendisi, 1991'de "Her şeyi vekarla karşılamaya hazırım. Vekar demek, memnuniyet demek değildir."[541]

Flegma'nın, sükûnetin arkasında koyu bir kızgınlık kazanının fokurdadığını anlayabiliyoruz. Kızınca, gözlerinin büyüyüp simsiyah bir yuvarlağa dönüşmesi, kelinin kızarması, sinirli kahkahalar atması, lafa "Güzel kardeşim" diye başlaması, telefondaysa "Gözlerinden öperim" deyip telefonu kapatıvermesi gibi sinyaller verdiğine tanıklık ediyorlar.[542] Kendisinin öfke *ethos*'u hakkında söyledikleri var. "İnsan[ın] et, kemik ve sinirden müteşekkil" olduğunu 'saptayarak' başlıyor, öfkenin baldan tatlı olduğu darbımeselini tekrarlayıp "infialden vazgeçmek kolay değildir," diyor; her zaman başaramasa da "mümkün mertebe hadisenin üstüne çıkmaya gayret ettiğini" söylüyor.[543] Zaten övgücüleri, kızdığını belli etmemesine, "kızdığı zaman yumruğunu masaya vurmayıp cebine koymasına", son söyleyeceğini ilk söylememesine, hemen-anında karar vermek yerine ölçüp biçerek, "bir matematisyen gibi" hesap yapmasına, "hesap adamı" olmasına

537 Süreya, 1991: 19; Kıvılcımlı, 1976: 8; CA-4: 27; Tekil, 1978: 234, 249; Tekil, 1973: 113. Flegmatik, coşkusuz, yavaş ruhlu, silik... diye de çevriliyor. Psikoloji dilinde, "stres direnci yüksek" veya "sinirsel süreç dengesine sahip" diye tanımlanıyor.

538 Mehmet Dülger'le görüşme.

539 CA-6: 213; Cemal, 2018: 199.

540 CA-14: 418; Birand ve Yalçın, 2001: 491; Gaytancıoğlu, 2020: 446-447.

541 Turgut, 1992: 21.

542 CA-15: 291; Suver, 2020: 185; CA-9: 190; Birand ve Yalçın, 2001: 112; CA-11: 102.

543 CA-8: 354; Donat, 1987: 255.

hürmet gösterirler.[544] Batılı bir Şarkiyatçının, 2022'de çıkan modern Türkiye tarihi kitabında, Demirel'i "kurnaz" (*listig*) sıfatıyla anmasına[545] sebep olan kabiliyet...

İki siyasi hısmının Demirel'in müstesnalığını anlatmak için söyledikleri tesirli sözleri aktaracağım: Çağlayangil "Demirel hiç eşref saati olmayan bir kişiliktir," diyor; Cindoruk, "Her insanın gölgesi vardır, Demirel'in gölgesi yoktur."[546] Takdirle söylenmiş, lakin tekinsiz bir his veren teşhisler. Eşref saatsizlik; bir işin oluruna elverecek, gönlü ferah, gevşemiş bir ânının, –bir ânının bile– olmadığını anlatıyor. Hiç gevşemeden, hep tetikte... Gölgesizlik; insanın bir 'yansımasının', dışarısıyla bir alış-verişinin olmadığını, adeta bir bilinç-dışından yoksun olduğunu anlatıyor. Karanlık yanın gölge ve iz bırakmamasının, bizzat bir karanlık yana dönüştüğü bir portre...

Yergicisi Mehmet Turgut'un tanımıyla Demirel'in "büyük artistik kabiliyet"lerinden biri, çok iyi bir müzakereci olmasıydı. "Karşısındakini bıktırmak, dikkatini başka yerlere çekmek, şaşırtmak... yorulduğu, sabırsız ve dikkatsiz hale geldiği anı iyi tespit edip... üzerine atlayarak sonuç" alır; "Herkesle anlayacağı dille konuşmayı ve herkesi inançları ve istekleri içinde boğmayı çok iyi bilir"di.[547] MHP-ANAP-DYP hattında siyaset yapan Agâh Oktay Güner, "İnsan dinlemeyi Demirel'den öğrendim," diyecektir: "Dünyanın en saçma adamını bile büyük bir sabırla dinlerdi." İyi bir dinleyici olduğunu, muhatabını "sakin, sonuna kadar dinlediği; halledilmiş, hep bilinen sorunları da konuşsa yine dinlediğini" takdirle ananlara mukabil, tarihçi Mehmet Özden gibi, "Süleyman Demirel ile diyalog kurulamayacağını" gözlemiş olanlar da vardır; konuşmanın gerçek bir karşılıklılığı yoktur. Kendisi, "Kesin sorumluluğu taşıdığı her meseleye kendi karar verdiğini" söyleyecektir: "İstişare (danışma) olabilir ama; istişarenin de bir yakışıklısı vardır; yakışanı, yakışmayanı vardır.[548]

Siyaset: Strateji ve sanat

'60'ların sonlarında, "Kızılay'da yürüyen iki kişiye sorsanız, Demirel'ın hırsızlığı ile karısının yolsuzluğunu konuştuğunu duyarsınız" dediği için AP'lilerin saldırısına uğrayan Millet Partisi milletvekili Memduh Erdemir'in, AP'ye geçeceği haberleri çıkmıştı. Bozbeyli, aslı faslını sorduklarında, Demirel'in şu cevabı verdiğini anlatır: "Adamın marifeti saldırmak. Karşımızda

544 Cılızoğlu, 2018: 119; Gaytancıoğlu, 2020: 445..

545 Reinkowski, 2021: 254.

546 Cılızoğlu, 2018: 24; Gaytancıoğlu, 2020: 445.

547 Turgut, 1991a: 295, 356-358.

548 Vakıf 2000, 2017: 33; Tekil, 1978: 236; Türkmenoğlu Köse, 2021: 193; Turgut, 1992: 372.

durursa bize saldırıyor. Yanımıza alırsak Halk Partisi'ne saldırtırız."[549] Nitekim Erdemir pek yakında AP'ye geçmiştir. Kadim Çin savaş sanatı el kitaplarından çıkma bu hikmeti, Demirel'in özel sohbetlerinde de dillendirdiğini öğreniriz: "Politikada iki yolla mücadele edilir. Birisi rakiplerini karşına alıp onlarla kıyasıya mücadele edersin. İkinci bir yol ise rakiplerini yanına alır ve onları öyle yok edersin. Benim tercih ettiğim ekseriya ikinci yoldur, çünkü mücadele sert ve kırıcı olmaz."[550]

Özellikle siyasetin kriz dönemlerinde, "Acem sarayından Bizans sarayına, oradan Osmanlı sarayına intikal etmiş, kâhtı ricalin, adam yemenin, adam kötülemenin usullerinin denenegeldiğini" teslim eder Demirel. Siyasette "bir miktar nifak" olduğunu teslim eder; ama karşı karşıya gelinse bile, "sonradan yüz yüze bakamayacak şeylere tenezzül edilmemesi" ölçüsünü koyar. (Açık seçik vurguladığı ölçü, kimsenin ailesiyle ilgili bir şey söylememektir.) Neticede, "politika çirkin iş değildir," der: "Politikacı da sırf politikacı olduğundan dolayı güzel adam sayılamayacağı gibi çirkin adam da sayılmaz."[551]

Pragmatist

İlk andan itibaren ona yapıştırılan *pragmatist* sıfatını, memnuniyetle üstlenir Demirel. Onu, eşanlamlı kullanıldığı oportünizmden ayrıştırmaya çalışır. O pragmatizmi, öncelikle "akılcılık ve gerçekçilikle" eşler ("pragmatizmle birleştiği yerler vardır, ayrıldığı yerler olabilir"). Yanı sıra, yapıcılıkla, icracılıkla eşler: "Ben yapıcıyım. Her şeyi müsbetinden alırım;" "Kusursuz icra olmaz. Hiç kusur yapmamak için CHP'nin yaptığı gibi hiçbir şey yapmamak lazımdır."[552] İkinci Bölüm'ü, mühendislik ve yapma *ethos*'unu hatırlayalım. Demirel, hata yapmayı göze alarak deneyimle öğrenmeye açılan, her koşulda hal yoluna bakan bir tutum olarak benimser pragmatizmi. 2002'de siyasetbilimci Tanel Demirel'e bu minvalde bir tanım yapmış: "Ortada bir problem varsa, önemli olan bu problemin ortadan kaldırılmasıdır. ... Çoğu zaman çareyi seçmekte serbest değilsinizdir, çare ortadan kaldırılacak probleme bağlıdır. Çare pragmatist olmaksa, pragmatist, kuramcı olmaksa, kuramcı olmak bir mecburiyettir."[553] "Siyasette kuru inada yer yoktur"[554] düsturu da buraya bağlanır.

Yine siyasetbilimci soyadaşıyla görüşmesinde, siyaseti *sanat* olarak tanımlamış: "Siyaset, insan unsurunun yaradılışında ne kadar meçhul, şaşılacak

549 Dağı ve Uğur, 2009: 398.

550 Beler, 1993: 61.

551 Arzık, 1985: 83, 119; D-1973a: 60, 110.

552 İpekçi, 1969: 172; D-1991: 181; D-1969b: 33.

553 Demirel, 2017: 136.

554 Donat, 1993: 145.

şey varsa, tümünü kucaklayan bir sanattır. İmkân sanatıdır, mucize yaratma sanatı değildir. 'Sanattır' diyorum: Bu sanatı yapanların meydana getirdikleri neticede kendi damgaları vardır." 1989 Aralık'ında *Türkiye Günlüğü* dergisindeki söyleşisinde bu *techne*'yi somutlaştırmıştı: "Politika, imkân sanatıdır. Benim elime ne kadar imkân geçerse ben onu kullanırım. Politika mucize yaratma sanatı değildir."[555] 2003'te İstanbul'da yapılan Dünya Felsefe Kongresi'nin açılış konuşmasında söyledikleri, siyaset-felsefe arasında sahici bir diyaloğu davet edişi, şıktır: Politikacıların, "siyasetin ve hukukun temel ilkelerini belirleyen" felsefecilerin ne düşündüğünü bilmesi gerekiyordur ona göre ama felsefeciler de bunun için "gayret göstermeli"dirler.[556]

Küsmeden...

Sekizinci Bölüm'de de göreceğiz, vefasızlıkla suçlanan, kadrosunu ve yakın çevresini aralıklarla değiştiren bir siyasetçi olarak; 1980'lerin sonunda ve 2000'lerin başında iki görüşmede, aşağı yukarı aynı kelimelerle, arkadaşlarındaki eksiklikleri değil meziyetleri aradığını, herkesin meziyetlerinden faydalanmaya çalıştığını, böylece herkesi bir arada tutmayı başardığını söylemiş.[557] Politikacının "insan sevgisi ile ve insan ıstırabı ile meşgul olduğunu" söylerken; "İnsanları sevebilmek kolay bir şey değildir" şerhini düşüyor: "Çünkü siyasetin içinde düş kırıklıkları vardır, inkisarlar vardır. Düş kırıklıkları meydana geldiği vakit, insanlardan kopmamak lazımdır. İnsanlara küsmemek lazımdır." Ve tabii: "Politikacıların küsmeye hakkı yoktur."[558]

12 Eylül sonrası siyasi yasakların sona ermesiyle yeniden parladığı sıralarda, 15 Mayıs 1988'de yaptığı bir mülakatta söyledikleriyle bitirelim bu konuyu. Tarihsel âna uygun bir şekilde ayakta kalmayı, tükenmemeyi bir 'değer' olarak koyarken, siyaset stratejisini de meşrebini de iyi özetliyor: "Siyaset çok güzel bir şeydir. Tatlıdır. Sabır ister, metanet ister. Olayların altında kalmamayı gerektirir. Tükenmemek ister. Kişiyi çok çabuk tüketir siyaset. Sabrını da tüketir, sağlığını da tüketir. Maddi varlığını da tüketir. Kişinin en çok dikkat edeceği şey, tükenmemektir. Olayların altında ezilmemektir ve olayların üzerine çıkmayı becerebilmektir. Hep olayların üstüne çıkmayı becerebilmektir. Gün olur, bugün sizi sıkan meseleler, birkaç ay sonra, muayyen bir süre sonra o kadar önemli meseleler olmayabilir. Önemini kaybeder. Binaealeyh, hiçbir şeye lüzumundan fazla ağırlık vermemek lazımdır. Onu söylerim."[559]

---

555 Demirel, 2017: 140-141; D-1990b: 17.

556 D-2006: 490.

557 Demirel, 2017: 44; Cılızoğlu, 1988: 89.

558 Demirel, 2017: 310; Turgut, 1992: 196; CA-5: 234.

559 Cılızoğlu, 1988: 242.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İdbar

12 Mart 1971 ordu müdahalesi ve "ara rejimi", daha arefesinden itibaren, Demirel'in sadece güç ve iktidar kaybına değil, ciddi itibar kaybına uğradığı bir dönemdir. İkbalin peşinden gelen *idbar*; yani talihin yüz çevirdiği bir dönem. Âhir ömründe Çağlayangil'e atıfla "Siyasette hem ikbali gördük, hem idbarı"[1] sözünü tekrarlayacaktır Demirel. O siyaseti bir çıkma-düşme, gitme-gelme, ikbal-idbar meddücezri olarak, daha doğrusu bu meddücezri atlatma hüneri olarak sırlamayı sever. İşte, 12 Mart onun ilk idbar devridir. Karşı kuvveti kendi lehine çevirdiği bir idbar tecrübesi... Hatta Mehmet Dülger, "Demirel'e hayatiyetini verenin, darbeler olduğu" fikrindedir – bunun ilk tecrübesini de, Dülger'in aslında "sine-i millete dönmesi gerekirken dönmediği" için Demirel'i eleştirdiği 12 Mart teşkil etmiştir.[2]

Sağda bölünme

1969 seçimlerini AP yine tek başına iktidar olacak oyu almış (%46,5) fakat yaklaşık 6,5 puan gerilemişti. Demirel bunu fazla seçim yapılmasının yorgunluğu, seçimin bürokrasiye boğulmuş olması, ama en önemlisi AP'nin kazanacağına kesin gözüyle bakılıyor olması nedeniyle seçmenlerinin sandığa gitmemesiyle açıkladı. AP'nin uluslararası düzeyde en başarılı iktidar partisi olduğu kanısındaydı. 20 yıl sonra da, "AP Batı Avrupa'nın en büyük, en dinamik, en iyi organize edilmiş muhafazakâr partisiydi," diyecektir.[3] Ancak

1 *Sabah*, 9 Ağustos 2005.

2 Mehmet Dülger'le görüşme.

3 İpekçi, 1969: 47-48, 161; Koçak, 1991: 12.

AP, 1969 seçimlerinden hemen iki-üç ay sonra moral bozucu bir bölünmeyle kan kaybedecekti. 1969'da %3 oy alan Milliyetçi Hareket Partisi ve 1970 başında kurulacak olan Milli Nizam Partisi, kalıcı oy kayıplarını haber veriyorlardı. Demirel o zamana kadar "bütün izmlere karşı" tutumuyla milliyetçi-muhafazakâr entelijansiyadan uzak durmuş, kalkınmaya abanan siyasetini onların kültüralizmine bulamadan yürütmüştü.[4] Artık bunu yapamayacak, önümüzdeki bölümde göreceğiz, sağ aydın zümresinin 'abileriyle' yakınlaşacak.

Demirel, seçim arefesinde "Türkiye'de idarenin ne kadar zorlaştığından" yakınıp durmuştu. Gerçi "demokratik idare zaten zor bir idare" idi ama Türkiye'de zorlaşıyordu ve "bundan on sene sonra daha da zor olacak"tı.[5] Geçen bölümde ele aldığımız, 1961 Anayasası'nın denge ve güçler ayrılığı mekanizmalarının "bütün kanunları muallakta" bıraktığına dair yakınmalarını gitgide artırdı. Meclisin vaktinin "%60'ını murakabe fonksiyonuna, %40'ını yasama fonksiyonuna" ayırmasından, muhalefetin engellemelerinden ve radyodaki seçim konuşmalarında muhalefete fazla pay ayrılmasından şikâyetçiydi. "Demokrasi kendi kendine yaşayan, yürüyüp giden bir şey değildir. Yaşatılması gereken bir şeydir," diyor, bunun için parlamentonun 'verimli' işletilmesini istiyordu.[6] Kısacası, "yönetemeyen demokrasi" sorunsalına iyice saplanmaktaydı Demirel. 12 Mart rejimine vereceği desteği de, 1970'lerdeki siyasetini de, sorunsaldan türeteceği "devlete otorite kazandırma" önceliği belirleyecekti.

"Tarihsel liberal program"

Önce, Demirel'in temsil ettiği geniş sağ ittifakın çözülmesinin ekonomi-politiğine bakalım.

İlk bakışta göze çarpacak olan, hızlı iktisadi gelişmedeki duraklamadır. 1968'den itibaren ABD'nin bütün dünyada yaptığı ekonomik yardımlar azaldı, ayrıca Ortadoğu ve Rusya politikasından duyulan memnuniyetsizlik nedeniyle Türkiye'nin kredileri kısıldı. Demirel hükümeti, bir telafi kapısı olarak Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) yöneldi. AET adımı, gerek bürokrasinin gerek AET yönetiminin çekincelerinin basına sızmasına rağmen atılmıştı. 23 Kasım 1970'te Türkiye-AET katma protokolü imzalandı.[7] Bu

4 Taşkın, 2021: 86.

5 İpekçi, 1969: 11-12; CA-5: 311.

6 İpekçi, 1969: 165-166; D-1969: 20; *Durum*, 6 Mart 1969, s. 12. 1970'lerde, dünyadaki "150'ye yakın" memleketten parlamenter demokrasiyle yönetilenlerin sayısının 20-25'i geçmediğini, "Japonya'dan Ege Denizi'ne kadar olan Asya"da bu statüde sadece Japonya, Hindistan ve Türkiye'nin bulunduğunu tekrarlayacak: "Üç tane bu rejimle idare edilen ülke var. Dört tane değil." D-1977b: 17.

7 STMA, 1988: 2153; Erhan ve Arat, 2009: 842-843.

adım, ekonominin modernleşme ve sanayileşme çıtasını yükseltmek anlamına geliyordu. Aynı yıl, rant ve toprak gelirlerinden sanayiye kaynak aktarmaya dönük vergi düzenlemeleri yapıldı. Yine o yılın 9 Ağustos'unda, yine dış kaynak sağlamak amacıyla büyükçe (%66,6) bir devalüasyon yapıldı. Dünya Bankası ve IMF'nin uzun süredir istediği bu devalüasyonu Demirel seçim sonrasına ertelemişti. Devalüasyonun sağladığı genişleme uzun sürmedi, ekonomik sıkıntı arttı.[8]

Gazeteci-entelektüel Ali Gevgilili, 1970 yılının bu iktisadi hamlelerine tarihsel bir önem atfetmiştir. Ona göre, sanayileşmeye yeni bir ivme vermeye dönük bu düzenlemeler, kapitalizm öncesi ilişkileri "tarihin çöp sepetine atacak" bir "tarihsel liberal program" teşkil ediyordu. "Demirel'in yarattığı yeni Türkiye kapitalizmi," adını koyar Gevgilili. 1970-1973 arasındaki yazılarında Gevgilili Demirel'in Menderes'ten farklı olarak, büyük toprak sahipleri/mali sermaye/ticaret burjuvazisi ittifakı yerine, esasen büyük sanayi burjuvazisine dayandığının altını çizdi. Sol aydınların analizlerinin hilafına, bu "'genişletici' iktisat siyaseti" sayesinde demokratik haklarının geliştiğini gören halk, "bilinçsizce değil, gerçekçi, sağduyulu olarak AP'yi seçiyor" idi Gevgilili'ye göre. Ama şimdi "AP lideri, toplumu kendi doğal gelişim tablosunun çok daha büyük bir hızla ileriye götürmüş olmanın dramını yaşamakta" idi. (Bunu 12 Mart muhtırasından 4 gün sonra yazmıştır.) "İstekleri hızla kabaran işçi ve köylü yığınlarının maddi durumlarını geliştirmek" ile egemen sınıfların çıkarları arasındaki uzlaşmaz çelişki çözülebilir miydi? Gevgilili'nin iyimser senaryosunu, bölümün sonunda göreceğiz.[9]

Gevgilili'nin ihmal ettiği husus, Behice Boran'ın terimleriyle "toprak ağaları ve emlak burjuvazisinin" AP'de hâlâ bir ağırlığının olmasıydı.[10] 12 Mart darbesinden çok kısa süre önce Vehbi Koç'un rasyonal planlama ihtiyacına dikkat çeken eleştiriler getirmesi, darbeden üç hafta sonra güçlü bir lobi örgütü olan Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) kurulması, sanayi sermayesinin AP siyasetinin popülizminden ve istikrarsızlığından bıktığının işaretleriydi. Sanayici Şarık Tara'nın aktardığına göre bizzat Demirel, TÜSİAD kurucularından Muzaffer Gazioğlu'na, Odalar Birliği'nden ayrı böyle bir örgütlenmenin yerinde olacağı telkinini iletmişti.[11] Yine de Demirel'in, dümeni lehine kırdığı sanayi sermayesini tatmin ettiği şüpheliydi, küçük girişimcileri ve ziraatçıları ürküttüğü ise kesindi. Sanayiye getirilen teşvik imtiyazları, tüccar ve esnaf tabanını hoşnutsuz etmişti. Gevgilili,

8 İleride, bu devalüasyon yapılmasa, Türkiye'nin petrol krizini göğüsleyemeyeceğini, Kıbrıs çıkarmasını yapamayacağını söyleyecek. (Arslan, 2019: 94; Kansu, 2004: 275.)

9 Gevgilili, 1973: 24-25, 119, 193-194, 230; Gevgilili, 1987: 455, 462, 395, 512.

10 Boran, 2010: 1263.

11 Buğra, 1995: 202, 338; İTÜ Vakfı Dergisi, 2015: 84.

"rasyonelleştirme tedbirlerine karşı Anadolu eşrafıyla büyük toprak sahiplerinin reaksiyonu"na, 1970 yılı içinde "küçük ticaret kesimi ve rantiye sınıfın tepkileri"nin eklendiğini söyler. Bu hoşnutsuzluk karşısında hükümet, perakende ticarete konan işletme vergisinin uygulamasını geciktirmiş, bina ve arazi vergilerini ertesi seneye ertelemiştir.[12] Yine de, 1970 yılı başında AP'den ayrılanlar, vergi kanunlarının "vatandaşın meşru servetine ve hatta mülkiyet müessesesine el uzatma mahiyetinde" olduğu, "bilhassa orta ve küçük müteşebbislere ağır ve çekilmez yükler" yüklendiği suçlamasını yöneltecekleridir. AP içinde de, Demirel'in partiyi "işadamları ve büyük tüccarların kulübü haline getirdiği" eleştirileri dinmemiştir.[13]

1970'in ilk gününde Demirel'in "Yeni bir devreye giriyoruz. Bu devre belki bizim son iktidar dönemimiz olacaktır" sözleri basında yer almıştı. Kendisine sadık gazetecilerden Abdullah Uraz'a, daha 1965 seçimlerinden önce, 1965 ve 1969 seçimlerini kazanması halinde alacağı ekonomik kararların, 1973'te tek başına iktidara imkân vermeyecek radikallikte olduğunu söylediği aktarılır. Demirel, 1969 öncesinin "zemin hazırlayıcı" olduğunu, 1969-1970'te ise "iktisadi *take-off*" aşamasına geçildiğini söylüyordu.[14] Gevgili'nin "tarihsel liberal program" tezini doğrulayan işaretler...

AP'den ayrılan muhalifleri de, Demirel'i tek başına iktidardan imtina etmekle, "alternatifsiz kuvvet olmaktan çekinmek"le, partiyi bilinçli olarak küçültmekle suçladılar.[15] Herkesin altına girdiği büyük sağ çadırın üzerine kurulduğu sınıfsal ittifak zemininin sarsılıyor olmasının rahatsızlığı idi bu. AP'nin, özerkleşen milliyetçi-muhafazakâr sağın 'gerisinde' kalacağından duyulan endişeyi de eklemeli buna. Ve tabii, Eski Demokratlar'ın ispat-ı vücut etme tazyikini de...

"Tik tik parti"

1964 kongre arefesinden beri varlığını sürdüren AP içi muhalefetin eksenini, küçük mülk sahipleri ve orta sınıf tabanına hitap eden milliyetçi-muhafazakâr kadrolar oluşturuyordu. 1970 yılındaki iktisat politikası kararlarından rahatsız olmazdan önce, bu ekip, hükümetten dışlanmanın huzursuzluğunu yaşıyordu. Demirel 1969 seçimlerinden sonra, "hizmet kabinesi" diye takdim ettiği hükümette bu kanada yer vermemiş, mesela "sert" İçişleri Bakanı Faruk Sükan da kabine dışı bırakılmıştı.

Başka tasfiyelere de girişilmesinden huylanan, aralarında Bilgiç'in yanı sıra birçok 'ağır' şahsiyetin yer aldığı 72 kişi, 1970'in 17 Ocak'ında Demirel'e bir

12 Gevgilili, 1973: 114, 157; Cizre, 2014: 70; Demirel, 2017: 54.

13 Demokratik Parti Genel Merkezi, 1971: 60, 152; Pehlivanoğlu, 2007: 188.

14 Gevgilili, 1973: 59; akt. Kazdağlı, 1999: 179; İpekçi, 1969: 181-184.

15 Demokratik Parti Genel Merkezi, 1971: 128; Ergin, 1975: 234; Cinisli, 2017: 311-312.

uyarı "memorandumu" verdiler. Demirel "Biz muhtıra ile iş görmeyiz" nobranlığı ile "iç meselemiz" diyerek hal yolu aramak arasında bir süre salındı. 15-20 yıl sonra, Bilgiç'in İstanbul'da karargâh kurup para topladığına, İnönü'yle de dirsek temasında bulunduğuna dair duyumlarından söz edecek.[16] Muhaliflerin "dosyalı muhalefet"ten söz etmeleri, Demirel'in ailesine de değen yolsuzlukları ima etmeleri, işleri kızıştırdı. 20-30 yıl sonra, muhalifler, memorandum metninin "o kadar kırıcı olmadığını" fakat olağanüstü skandalize edildiğini, Demirel adına konuşanların "ip inceldiği yerden kopsun" mesajları getirdiğini, hükümetin bütçesinin parti grubuna getirilmeyerek ret oyu vermeye adeta kışkırtıldıklarını söyleyecekler.[17]

Yeni hükümetin sunduğu bütçenin oylandığı 11 Şubat'ta, ip gerçekten koptu. AP'li muhaliflerden 41 milletvekili red oyu verdi ve bütçe reddedildi. AP grubundan red oyu verenlere sataşmalar oldu, bir muhalif yumruklandı; izleyen günlerde de Meclis'te kavgalar oldu.[18] Demirel bütçeye red oyu veren AP'lileri ihanetle suçladı, Bilgiç buna Demirel'in AP'ye ihanete bile "muktedir" olmadığı cevabını yetiştirdi: "zira kendisi hiçbir zaman gerçek AP'li olmamıştır."[19]

Demirel "Arkadaşlarım Halk Partisi'yle beraber şakır şakır oy kullandılar" diye özetlediği o ânı, 1965'te ilk kabinesini açıkladığında yaşadığı şoku anlatışına benzer laflarla hatırlayacaktır: "O an gözlerim kardı. O Meclis'in kubbesi uçtu..." Ama "Bu da geçer yahu" diyerek toparlanmış, hatta ilk grup toplantısında kendilerinin de İsmet Paşa'yı bir bütçe oylamasında kırmızı oyla düşürdüklerini hatırlatıp "Nasıl gelirsen öyle gidersin" diye işi şakaya vurmuştur. Abdi İpekçi'ye "Koltuğa yapışık değiliz", Nimet Arzık'a "Ben anamdan hükümet doğmadım," der.[20]

Fakat 6 Mart 1970'te, Birlik Partisi'nin (BP) 5 milletvekilinin ve bazı bağımsızların desteği ile 3. hükümetini kurdu. Alevi tabanına dayanan BP'nin milletvekilleri, partilerinin yeni genel başkan Mustafa Timisi yönetiminde sola yönelmesine tepkiyle bu kararı almıştı;[21] nitekim... o yıl AP'ye geçtiler.

O zaman partiye ihanetle suçlanan 41'ler hakkında 20 yıl sonra, "Kader arkadaşlarımdı, can dostlarımdı... Keşke ayrılmamaları için daha fazla gayret gösterseydim," diye hayıflanacaktır Demirel. 1989'da Güneri Cıvaoğlu günler süren Demirel röportajında, o vakit "sağduyu gösterip" 41'lere kapıyı ka-

16 CA-4: 319-322.

17 Birand vd., 2008: 173; Turgut, 19991a: 373.

18 *Durum*, 19 Şubat 1970, s. 12-13; 29 Haziran 1970, s. 8.

19 Bilgiç, 1998: 206.

20 Birand vd., 2008: 174-175; CA-5: 32; Arzık, 1985: 120.

21 *Durum*, 23 Mart 1970, s. 5-6. BP'den ihraç edilen 5 milletvekili, Alevilikte en zelil sıfat olan "yol düşkünü" cürmüyle damgalandılar (Güler, 2008: 110 vd.; Ertan, 2017: 41-42).

patmasaydı, hükümet daha güçlü duracağı için 12 Mart'ın önlenebileceğini yazacak; ertesi gün, ayrılık henüz sıcakken geri dönmelerinin mümkün olmayacağını, Demirel'in "yeniden bütünleşmeyi zamana bıraktığını" tevil edecektir.[22] 1970'te, hiç pişmanlık belirtisi yoktu. Demirel "kalan sağlar"la devam etme ve örgütü coşturma azmindeydi: "Örgütten gelsin adamlar..."[23] Partiye en yakın gazete *Son Havadis*'in sadık yazarı Abdullah Uraz, "AP'nin iç düşmanları"na veryansın ediyordu: "[İnönü'nün] Meclis'teki arama olayı dolayısı ile 'eşkıya' dediği zat [Faruk Sükan], 40 kişi ile birleşerek, kendi partisini hançerlemişti. Şimdi dün 'eşkıya' dediği zatla AP'yi ve onun millete mal olan liderini yıkmak için el eledir." Demirel'e yapılan "haksızlıklar, hücumlar, iftiralar" "dün Menderes'e yapılanlar"la kıyaslanıyordu.[24]

24 Ekim'de yapılan AP büyük kongresinde Demirel, Aydın Yalçın'ın 43 oyuna karşı 1.425 oyla yeniden genel başkan seçilerek güven tazeledi. Demirel'in orduyla 'temaslı' olduğundan şüphelendiği Aydın Yalçın, liberal-Kemalist denebilecek bir pozisyonu temsil ediyordu. Yalçın, Demirel'in kardeşlerinin "işlerinden" söz etti, yuhalandı.[25] Henüz partide duran Ferruh Bozbeyli iki defa söz istedi, verilmedi; kongreden sonra "Demirel İstiklâl Marşı değildir," diyerek istifa etti. "Ciddi ciddi bir şeyler anlattığı" baş başa görüşmelerinden sonra Demirel'in boynuna sarılarak "Söylediklerinizden çok faydalandım, böyle konuşmaları sık sık tekrarlayalım," diye oyalamalarından zaten sıtkı sıyrılmıştı Bozbeyli'nin.[26]

Bozbeyli, 'onarıcı' olmayacağı anlaşılan AP kongresinden iki ay sonra, 18 Aralık'ta kurulan Demokratik Parti'nin (DemP)[27] genel başkanı oldu. DemP, Demirel'in DP/AP misyonunu temsil edemeyeceğini cihana duyurmaya adanmış gibiydi. Onun AP'yi bir aile şirketine çevirdiğini (Ekrem Dikmen), Şaibe'nin "Demirel için ikinci bir aile ismi olduğunu" (Bozbeyli), "yârân ve bende-gân politikası" güttüğünü (Hüsnü Dikeçligil) söylüyor; "Riyaya, tabasbusa, dalkavukluğa prim vermek... AP'yi milletin partisi olmaktan çıkarıp bir şahıs ve zümre partisi haline... renksiz, ruhsuz bir parti haline sokmak... [kendilerini] Atatürk düşmanı, gerici, aşırı sağcı, sivri uç mevki zebunu gibi sıfatlarla gammazlamak"la (Cevat Önder) suçluyorlardı.[28] Demirel de horgörüyle konuşuyordu: DP'den kopan MP'nin, CKMP ve Hürriyet

22 Cinisli, 2017: 38, 310; *Sabah*, 24 Haziran 1989. Cıvaoğlu ilk yorumun gazetenin sadece İstanbul içi baskılarında yayımlandığını söyleme gereği duymuş, Demirel de gazeteye gönderdiği açıklamada 12 Mart'la AP'deki bölünme arasında ilişki kurulamayacağını belirtmiştir.

23 CA-5: 32.

24 Uraz, 1970: 235, 256.

25 *Milliyet*, 24 Ekim 1970; Cizre, 2014: 97-98.

26 Dağı ve Uğur, 2009: 328; Demokratik Parti Genel Merkezi, 1971: 67; Arzık, 1985: 123.

27 Demokrat Parti'yle (DP) karışmaması için böyle kısaltıyorum.

28 Demokratik Parti Genel Merkezi, 1971: 11, 29, 79, 139.

Partisi'nin, CHP'den Güven Partisi'nin doğuşunda hep bir "fikir" olduğunu teslim ediyor, DemP'de ise "Bir fikir mücadelesine şahit olmadım," diye dudak büküyordu. "Demokratik Parti bir hicrandır," diyordu, hicranlı bir ifadeyle.[29] AP'nin iç çekirdeği içinde Demokratik Parti, "tik tik parti" diye anılıyordu.[30]

DemP'nin kurucu bileşenleri arasında, eski Demokratlar'ın ahvadı da bulunuyordu (Adnan Bey'in oğulları Yüksel ve Mutlu Menderes, Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy, Samet Ağaoğlu'nun eşi Neriman Hanım). Yeni parti, Bayar'ın Demirel'le ilgili hoşnutsuzluğunun da yansıtıcısı oldu. 1972 sonundaki ilk kongresinden sonra DemP'ye açık destek veren Bayar, Anayasaya göre kendisi de tabii senatör olması gerekirken Demirel'in "Sonra ağabeyleri Milli Birlikçiler ne der?" der kaygısıyla bunu engellediği gibi iğnelemelerini sürdürdü.[31] Sadık Bayarcılardan Beliğ Beler, Bayar'la Demirel'in arasını açmaya çalışanların bu dönemde bilhassa etkili olduğundan yakınır.[32]

O dönemde sosyalist solda, Demirel'in vadesinin dolduğu kanaati yaygındı. TİP lideri Aybar, ABD'nin de desteğiyle Demirel'i devre dışı bırakan Bayar-İnönü ittifakının hazırlandığı kanısındaydı. Hikmet Kıvılcımlı 1970 Aralık'ında şenlikli üslûbuyla şöyle yazdı: "Oy sepeti önünde çekilen zikr ü tespihler ve hayhuylar, bu yönde yıpranmış Demirel'i uğurlama törenidir. Yıllarca Demirel'in avucunu veya tabanını, hatta başka yerini yalayan kimselerin şimdiki celâdetleri oradan gelir." Doğan Avcıoğlu, Demirel'in tasfiyesiyle "cici demokrasi"nin kurtarılacağına dair yanılsamaya karşı uyarmaktaydı.[33]

Erbakan ve İslâmcılar

AP içindeki muhaliflerin 'hainee' girişimleriyle ilgili Demirel'in aldığı duyumlardan biri de, Bilgiç'in, 1969'da AP'den aday yapılmayınca Konya'dan bağımsız seçilen Necmettin Erbakan'la temasta olduğu idi. Yine Erbakan'la yakınlaştığından şüphelenerek, Özal'ı müsteşarlıktan almayı düşünmüştü.[34]

Necmettin Erbakan, 1969'da Odalar Birliği'nde Demirel'e karşı durarak bayrak göstermişti ilk olarak. Bu sınıfsal bir meydan okumaydı: 1967'de genel sekreteri olduğu Odalar Birliği'nde Erbakan, İstanbul merkezli sınaî ve malî sermayeye karşı, Anadolu taşrasının orta ve küçük ölçekli sanayi ve ticaret sermayesini temsil ediyordu. 1969 Mayıs'ında Birlik Kongresi'nde yapılacak seçim aslında hükümetçe Aralık'a ertelenmişti, ancak Erbakan kong-

29 *Durum*, 26 Şubat 1970, s. 6; Arzık, 1985: 118.

30 Mehmet Dülger'le görüşmeden.

31 Sel, 1975: 49-40.

32 Beler, 1978: 72-73; Beler, 1993: 38.

33 Akkurt, 2020: 245; Kıvılcımlı, 1976: 8; *Devrim*, 15 Aralık 1970, 12 ve 19 Ocak 1971.

34 Kansu, 2004: 276.

rede usul tartışmalarına girerek sonuçta genel başkan seçilmeyi başardı. Ancak hükümetin Danıştay kararına dayanarak seçimleri iptal etmesiyle Ağustos başında başkanlıktan alındı.[35] Başta makamını terk etmeye direnmiş, Demirel bunu öğrenince İstanbul yolunda Ankara valisini arayıp "Çıkar bu adamı buradan" talimatı vermişti. 30 yıl kadar sonra, Erbakan'ın başbakanlıktan indirildiği 28 Şubat günlerinde (bkz. Sekizinci Bölüm) "Bu adamla 1969'dan beri uğraşıyorum," diye söylenecektir.[36]

1968'de senatör adaylığı başvurusu süreyi geçirdiği gerekçesiyle reddedilmiş olan Erbakan'ın 1969 milletvekili adaylığı da geri çevrildi. Üstelik müracaata Hacı Ali Demirel'le birlikte gitmişti. Milliyetçi-muhafazakâr kanat onu istemiş, Demirel izin vermemişti.[37]

Erbakan, Konya'dan bağımsız aday olup seçildikten sonra 1970 Ocak'ında Milli Nizam Partisi'nin kuruluşuna öncülük etti. Parti kurucularından Süleyman Arif Emre'nin aktardığına göre, Sadettin Bilgiç kendilerinin AP'den gerçekleştirecekleri kopuşla daha güçlü bir çıkış yapmak için kuruluşu ertelemelerini istemiş, fakat Erbakan ve arkadaşları orada "Demirel'i Sevmeyenler Derneği"nden öte bir perspektif görmedikleri için kulak asmamışlardı.[38] Bu parti 1 yıl kadar sonra kapatılsa da, Milli Görüş adını takınan hareket yeni partiyle devam edecek ve İslâmcılığı müstakil bir siyasi akım olarak kurumlaştıracaktı. Erbakan, AP'yi "liberal" anlamında "renksiz" diye tanımlayan, "İstanbul'daki mutlu azınlık için çalıştığını" söylediği Demirel'i maddiyatçı-kapitalist çizgisiyle "komünizme giden en rahat yolu" döşemekle suçlayan bir söylem kurdu.[39] Kuşkusuz Milli Görüş, AP'nin büyük çadırından birkaç direği söküp götürmüştü. (Demirel, 1989'da bir söyleşide, Milli Görüş ve MHP'nin çekirdeğinin, aslında 1948'de DP'den kopan Millet Partisi'yle "toprağa düşmüş" olduğunu söylemiştir.)[40]

Demirel, bir yandan CHP ve seküler bürokrasi ve aydınlar nezdinde "irticaı" destekliyor diye suçlanıyor, Cumhurbaşkanı Sunay bu yöndeki şikâyetleri "Ben hepsiyle konuşuyorum, yine en iyisi bu," diye savuşturuyor;[41] diğer yandan İslâmcılar arasında ondan hayal kırıklığı duyanlar çoğalıyordu. 163. maddeden ("rejimi dinî esaslara uydurmak amacıyla değiştirme propagandası") hüküm giyenlerin affıyla ilgili girişimde bulunmaması; geçen bölümde ele aldığımız, İbrahim Elmalı'yı diyanet işleri başkan yardımcılığı görevin-

35 Arpacı, 2017: 55-60.

36 CA-20: 253-4.

37 Bilgiç, 1998: 176; Sevigen, 1980: 16.

38 Emre, 1991: 13-15.

39 Sel, 1975: 12, 39.

40 D-1991: 268.

41 Erim, 2005: 929.

den alması, homurdanmalara yol açmıştı. Arkasından Demirel birkaç defa, "teokratik devlet" aleyhtarı açıklamalar yapmıştı. 1966'da, 31 Mayıs'ta "Türkiye'nin Müslüman halkı teokratik bir devlet kuruluşunun hasreti içinde yaşamıyor" demiş, 27 Kasım'da AP kongresinde benzer sözleri tekrarlamıştı.[42] 9 Kasım 1968'de "40 senedir Medeni Kanunu tatbik edildiği ülkemizde halk niçin şeriat nizamını arasın?" diye sormuş, 10 Ekim 1969'da 'üstelik' Konya'da, "Vicdan ve dinî inanç hürriyetinin teokratik devlet taraftarlığı için siyasete alet edilmesini" hem bizzat Anayasanın açıkça önlediğini, hem bu istismarın "bizzat dinin kudsiyetine karşı bir tecavüz" olduğunu belirtmişti.[43]

Bu açıklamalar, "Müslümanlar aleyhine kullanılacağı" endişesiyle, Demirel'e bizzat açık destek veren Nur Cemaati'nde bile rahatsızlık yarattı. Nurcular'a yakın 'bilinen' İbrahim Elmalı'nın tasfiyesi de zaten onları üzmüştü. Cemaatin ağabeylerinden Mehmet Kutlular, uyarıları üzerine bu "teokratik devlet" bahsine bir daha girmediğini söyler[44] ama Demirel 1973 seçim kampanyası sırasında da 28 Eylül'de Trabzon'da, "Anayasa'mızın yasakladığı Cumhuriyet aleyhtarı, teokrasi taraftarı, vatandaşları ve ülkeyi dil, ırk, din, mezhep veya sınıf esasına göre bölücü... cereyanların hepsine aynı derecede karşı çıktıklarını" söylemiştir.[45]

Nurcular –1973 seçimlerinde bir bölümü Milli Görüş'e destek vermekle beraber– Demirel'in bu 'sürçmelerini' yine de sineye çektiler fakat İslâmcı neşriyatta onun "Müslümanları kullandığı" tarizleri aldı yürüdü.[46] Demirel'in Masonların ve Siyonistlerin etkisine tabi olduğu izleği canlandı; hatta, onların üzerine fazla gidiyor diye Yeniden Milli Mücadele hareketine MİT'in müdahale etmesini istediği söylentileri dolaştı.[47]

İslâmcılığın "üstadı" Necip Fazıl, geçen bölümde özetlediğimiz şartlı-şüpheli rızalığını 1969'dan itibaren çekerek köprüleri attı. O yıl, AP iktidarının "yarası dışarıya vurmuş bir iç iltihaptan farksız", Demirel'in "Anadolu asıllı fakat Anadolu adına yabancı" olduğunu yazdı.[48] "Ortada hiçbir lüzum ve tazyik mevcut değilken 'Türkiye'de teokratik idareye kimsede özlem yoktur!' tarzında konuşması"na o da takılmıştı – bunu izleyen yıllarda da bir-iki kez hatırlatacaktı. Demirel'in, maddiyatçı zihniyetiyle, "baş döndürücü bir hızla mesafe alan ahlâk sukûtu arabasının tekerleklerine bir taş koyamamasından" müştekiydi. Ayrıca, "gençlik fesatçısı solcu gençliği *kılıçtan geçirtir-*

42 D-1966b: 60; D-1968: 50-51. 1 yıl önce, 22 Eylül 1965'te de Türkiye'de teokratik bir devletin kurulmasının imkânsız olduğunu söylemişti (D-1966a: 28.).

43 D-1968: 148,; D-1969b: 239-240.

44 Kutlular, 2013: 137-138.

45 Sel, 1975: 7.

46 Sanlı, 2017: 35.

47 Çelenk, 2017: 120, Yeniden Milli Mücadele hakkında bkz. Selçuk, 2018.

48 Ak, 2016: 185-186.

cesine (abç. – T.B.) gerçek Türk gençliğine havale edememe"sinde zaaf görüyordu.[49] Bilinen nefret diliyle, Demirel'e ayrı bir fasıl açtı Necip Fazıl. Şahikâsı, 1971'de kaleme aldığı *Süleymanname*'dir – bu burlesk metni muhakkak kayda geçirmeliyiz:

> *Sen gül diyarının yapma gülüsün! / Aynı yapmacıkla Çoban Sülü'sün! / Yoktur izlediğin bir dava yolu; / Bir bu yan, bir şu yan, büküntülüsün! / Türk'e zıt sermaye merkezlerinden, / Bir zikzaklı yolda hep, güdülüsün! / Milli yekparelik gelmez işine; / Bu yüzden parçalı, bölüntülüsün / Ve devlete mason biraderlerin / Tam da maslahata denk ödülüsün! / Ne sır sendeki bedava oluş! / Problemler içinde en müşkülüsün! / Fikir dağlar boyu kocaman kitap; / Sen de o kocaman kitabın bir virgülüsün! / Böyleyken ustasın gözbağcılıkta; / Cüceler sirkinin baş Herkülüsün! / Gözyaşı ve çığlık vatanında sen, / Hüzün bahçesinin şen bülbülüsün! / Büzülmüş susarken mahzun hakikat, / Davuldan ziyade gümbürtülüsün! / Teokratik rejim olmaz deyip de, / Peşinden müslüman görüntülüsün! / Kolera, vergiler, zamlar, enflasyon; / Bir felaketsin ki, binbir türlüsün! / Gelirsiz giderli bütçelerinle, / Her yıl, milyar milyar köpürtülüsün! / Okka okka vicdan satın alırsın; / Topuzu altından oy baskülüsün! / Bir gökdelen sanır seni gören göz; / Bilmez ki, temelden çöküntülüsün! / Büyük Kongre, dikiş tutturduğun yer; / Meclise gelince söküntülüsün! / Bağlısın hak bilmez yeminlilere; / Hakkı bilenlerden çözüntülüsün! / Üçbuçuk mebusa kaldı diye fark, / Kimbilir, ne kadar üzüntülüsün! / Millet gökten adam dilensin, dursun! / Ümit fakirinin keşkülüsün! / Kuzum, senin neren Anadoluludur? / Türk' e Amerikan püskürtülüsün! / Farkın şu ki, eski başbakanlardan, / Sen o belaların son püskülüsün!*

Necip Fazıl takibini izleyen yıllarda da sürdürdü. "Sadece ham beygir kuvveti yerli, bütün dimağ ve alet kıymeti Batılı" Boğaz Köprüsü projesiyle ilgili "budala gurur edebiyatı" ile alay etti. "Mason olmadığını ispat için, umumhaneden iffet şehadetnamesi istercesine mason kulübünden azası olmadığına dair vesika tedarikleyen" Demirel, "iç ve dış, karanlık ve kasıtlı sermaye ve istismar şebekelerini himayesi altına" almıştı ona göre.[50] 12 Mart rejiminden çıkılırken, "Bu adam" başlıklı bir yazısında, "Bu adam, bu haris adam, olanca çilesi ve gayreti nefsaniyetini tatmin çareleri aramaktan ibaret, bütün aziz mefhumlara iflas bayrağı çektirmekte müstesna bir hüner sahibi bu adam... neden hâlâ başbakan olmaya çabalıyor?" diye surat asacaktı.[51] "Bazı gafillerin mümin bir insan sandığı... şahsi çıkarcılık ve sömürücü zümreleri himaye" eden Demirel, "gerçek 'sağ' hâkim olduğu takdirde ilk hesap soracağı" kişi olmalıydı. "Demirel, demir-el olmakta devam edememenin buhra-

49 Kısakürek, 2017: 325-326.

50 Kısakürek, 2017: 84-85, 87.

51 Kısakürek, 2017: 97.

nı içinde" bulunuyordu.[52] Demirel'i destekleyen basın da Necip Fazıl'ın kumarbazlığını, sefihliğini işleyerek, Mason olmadığını söyleyen bir kişiyi masonlukla suçlamanın "kâfirlik" olduğunu söyleyerek, "üstada" laf yetiştirmekteydi bu arada.[53]

'70'lerin ikinci yarısında Necip Fazıl'ın Demirel 'stratejisindeki' dalgalanmaları önümüzdeki bölümde göreceğiz.

"Ürkek parti" ve MHP

İslâmcılıktan daha önce, milliyetçi hareket, AP'nin büyük çadırından ayrılıp kendi otağını kurmuştu. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, "doktriner Türk milliyetçiliğinin" temsilcisi olma iddiasını, 1969 yılı başında Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını alarak pekiştirmişti. 1969 seçimlerinde, MHP-AP epey gerildiler. Türkeş, seçimlerden sonra, kampanya sırasında kendilerine oy verenlerin kâfir olacağına dair bildirileri finanse edip dağıttıranın bizzat Hacı Ali Demirel olduğu iddiasında bulunmuştu. Nur Cemaati, o sıralar, Türkeş'in "Şamanistlerle, Kemalistlerle, Siyonistlerle ilişkilerini" sergilemek amacıyla *Tarihi Hadiselerin Işığı Altında İslâmi Hareket ve Türkeş* kitabını yayımlamıştı.[54] İstanbul Eminönü Meydanı'ndaki mitingden çıkan MHP'liler –Demirel'i destekleyen dergi "MHP'li milisler ve komandolar" tabirini kullanmıştı–, AP mitinginin yapıldığı Taksim Meydanı'na girmek istemiş, polis bırakmayınca "Kahrolsun masonlar!" tezahüratı yapmışlardı.[55]

1969'da AP'den CKMP'ye geçmiş olan Osman Yüksel, "Hazreti Süleyman" diye alaya aldığı Demirel'in dindarlığının samimiyetsizliğini ve masonluğunu hararetle işleyenlerdendi: "Seçimlerde hocalarla bir olan Süleyman Demirel, seçimlerden sonra localarla işbirliği yapıyor." Osman Yüksel, Demirel'i, "kalkınma-silkinme, garaj-baraj"a önem verdiği kadar, "iman barajları"na önem vermemekle itham ediyordu. (Erbakan da "manevi kalkınma" şiarıyla aynı motifi kullanıyordu.) Partisi adına radyo propaganda konuşmalarında MHP'nin AP'ye üstünlüğünü "ürkek değil erkek parti" sloganıyla savunmuştu.[56] MHP'nin Demirel'e 'vurduğu' yerlerden biri de, topyekûn komünistlikle yaftalanan sol harekete karşı kararlı durup sert önlemler almaması; ayrıca hususen, solla mücadele edecek komando-ülkücü 'vurucu güce' yol vermemesi idi. Osman Yüksel ve Ülkü Ocakları Birliği başkanının Demirel'le bu konudaki münakaşalarını geçen bölümde aktarmıştık. Demirel, 1972 yazında, "niçin milliyetçi gençliğe yardımcı olmuyorsunuz" tenkitleriyle karşılaştıklarını, oy-

52 Kısakürek, 2017: 136-37.

53 Ak, 2016: 241-242.

54 İpekçi, 1969: 312, Yaşar, 2011: 290, 301.

55 *Durum*, 16 Ekim 1969, s. 5.

56 Yılmaz, 1998: 172-176.

sa "birtakım kimseleri himaye ederek Türk gençliğini ikiye bölüp döğüştürdüler" ithamı gibi bu talebin de yanlış olduğunu söylemiştir. Uğur Mumcu, 12 Mart öncesi bir MGK toplantısında Demirel'in ülkücü-devrimci çatışmasını "iti ite kırdırma" taktiği olarak tanımladığı iddiasında bulunur.[57]

Demirel'in sola karşı 'pro-aktif' olmamasına AP içinde de kızanlar vardı. Onlar, MHP'nin bu zaaf yüzünden serpildiği kanısındaydılar. Mehmet Turgut'un sözleriyle: "MHP onun korkuları ve laçkalığı sayesinde gelişip büyüme imkânını bulmuştur."[58] 1974'te onun Milliyetçi Cephe liderliğine canla başla destek verecek olan Muharrem Ergin'in onda affetmediği "kusur", milliyetçi oy tabanını "parça parça etme kusuru"dur.[59]

Yolsuzluk suçlamaları ve *Günaydın* kavgası

Parti içi muhaliflerin 72 imzalı muhtırasına yol açan hadiseden henüz bahsetmedik. Başbakanın kardeşi Hacı Ali Demirel'in Ziraat Bankası'ndan usulsüz kredi aldığı, Devlet Demiryolları arsalarını ucuza kapattığı suçlamaları Meclis'te görüşülürken konuşmaların on dakikayla sınırlanması önergesi verilmiş; AP'li Ekrem Dikmen ve Kadri Erdoğan "ne biliyorlarsa söylesinler" diyerek muhalefetle birlikte red oyu kullanmışlardı. Bunun üzerine partiden ihraç edildiler.[60]

Daha önce değindiğimiz gibi, 41'lerin ve DemP'nin Demirel'e yönelttikleri ana suçlamalardan biri, nepotizmdi (o zamanlar bu kavram kullanılmıyordu) – yani akrabalarını kayırarak zenginleşmelerini sağlamak. "Cumhuriyet'in hiçbir devrinde hiçbir devlet adamı şahsi ve ailevi meseleleri sebebiyle bu duruma düşmedi," diyor, "Biraderler devri... Yârân devri" tabirini kullanıyorlardı. Bozbeyli, işini halletmek için Ankara'ya gelen vatandaşlar "biraderlerden birini bulurlarsa kendini talihli sayarlar," diyordu.[61]

1970 yazında bir de Şellefyan hadisesi çıktı. *Günaydın* gazetesi, Demirel ailesinin iş ortağı işadamı Mıgırdıç Şellefyan'ın Mısırlı bir bakanla Türkiye devleti adına iktisadi işbirliği müzakereleri yaptığına dair bir haber yayımladı. Eski Gümrük-Temel Bakanı DemP'li İbrahim Tekin, Demirellerin Şellefyan'la beraber gerçekleştirdikleri "nüfuz suistimalleri" hakkında zamanında uyarılarda bulunduğunu açıkladı.[62] *Devrim*'in 22 Eylül 1970 tarihli sayısında

57 Uçar, 2015: 223; D-1973a: 65.

58 Turgut, 1991a: 351.

59 Ergin, 1976: 102. Bu nedenle, Demirel'in "ideal bir iktisat bakanı olmak vasfının üstüne pek çıkamadığı" kanısındadır.

60 Birler, 1976: 45; Dağı ve Uğur, 2009: 319-320..

61 Demokratik Parti Genel Merkezi, 1971: 54-55, 135, 147.

62 Demokratik Parti Genel Merkezi, 1971: 86-87.

Doğan Avcıoğlu, "soygun, yağma ve borç dilenciliğine dayanan" bir "Şellefyan düzeni"nden söz etti. (Avcıoğlu gerçi "Türkü, Rumu, Ermenisi ve Yahudisiyle..." notunu düşüyordu fakat Şellefyan adı elbette ırkçı önyargıları yardıma koşmak üzere severek zikredilecekti.)

O aralar Demirel'e yakın bazı parti yöneticileri –Genel Sekreter Nizamettin Erkmen ve Meclis Başkanı Sabit Osman Avcı–, iddia edildiği gibi Yüce Divanlık bir mesele olmadığının anlaşılması için Meclis'te araştırma komisyonu oluşturulmasına imkân vermesini telkin ettiler. Çevresi, Demirel'in işin Yüce Divan görevi gören Anayasa Mahkemesi'ne gelmesi halinde, "kendisini sevmediğini" düşündüğü yüksek hâkimlere güvenemediğini gözlüyordu.[63]

Resmiyet cephesine dönüp toparlayacak olursak... Demirel'in "yakınlarına çıkar sağladığına" ilişkin Meclis soruşturması önergesi, 1969'da CHP milletvekillerince verildi. Soruşturma komisyonu 1970'te konuyu ele aldığında DemP'li komisyon başkanı sağlık nedeniyle istifa etti, yerine bir AP'li seçildi; önerge reddedildi. İki DemP milletvekili yeni bir önergeyle girişimi tazelediler, CGP de bir önerge verdi. 16 Aralık 1970 günü Meclis'te saatlerce süren müzakerelerden sonra 276'ya karşı 302 oyla, Demirel ve kardeşleri hakkında soruşturma açılması önergesi reddedildi.[64]

Ne var ki, önceki yıllarda da bahis konusu olan, kardeşleriyle ilgili yolsuzluk suçlamaları, 1971 yılına girerken rutinleşmiş ve Demirel'in adına yapışmıştı.

Ayakkabıcı

1970 yılında Demirel ailesiyle ilgili yolsuzluk haberlerinin çoğu *Günaydın* gazetesinde yayımlandı. Oysa *Günaydın*, yıllardır, Demirel sempatisinin popüler basındaki ve magazindeki en güçlü imalatçılarındandı. Ancak 1969 sonlarındaki bir 'skandal haber', *Günaydın*'la Süleyman Demirel arasında bir harbin kopmasına sebep olmuştu.

15 Kasım 1969 günkü *Günaydın*'ın Ankara baskısında yer alan haber, "ayakkabıcı vakası" diye de anılır. Otel sahibi Ali Tepe'nin, kardeşi Osman Nuri'nin trafik kazası görünümü altında cinayete kurban gittiği iddiasını aktaran habere göre, ayakkabıcılık yapan ve sunduğu modelleri Güniz Sokak'a getiren Osman Nuri Tepe "on beş yıldır Nazmiye Demirel'in yakın dostluğunu kazanmış bir insandı." Kendisi "söz konusu yakınlık sebebiyle bazı kişisel yargılarını Sayın Nazmiye Demirel'e iletmiş", bunun üzerine "belki de bazı soysuz emellere vasıta kılınmak isteyen ve bunu başaramaya biri" tarafından öldürülmüştü. Haberde, "Nazmiye Demirel'in dostu olduğu için" kalıbı, müstehzi bir ima gibi, tekrarla kullanılıyordu.

63 Avcı, 1999: 85-86; Erim, 2005: 939.

64 Mumcu, 2007: 51-53, 72-75; CA-4: 70; Kahraman, 1998: 144.

Süleyman Demirel infiale kapıldı. Emniyet yetkilileri harekete geçti. Gazete yönetimi, haberin kontrol dışı olarak sadece Ankara baskısında sehven yer aldığı, özür ve telafiye hazır oldukları haberini ilettiler. *Günaydın* gibi Simaviler'e ait olan *Hürriyet*'in genel yayın yönetmeni Necati Zincirkıran, anılarında "genç *Günaydın*'ın büyük gafı" diye andığı haberle ilgili özür ve telafi yolu aramak için Demirel'e erişmeye çalıştı. Her zaman "istediği zaman direkt görüşebildiği" Demirel, telefonu Zincirkıran'ın yüzüne kapattı. (Demirel'in 1989'da Zincirkıran'ın bu teşebbüsü kendisine hatırlatıldığında "böyle bir şeyden haberim yok" demesine de kırılacaktır.) *Günaydın* Yazı İşleri Müdürü Rahmi Turan hakkında tutuklama kararı çıktı (bunun üzerine firar etti, sonra teslim oldu), bir muhabir tutuklandı. Ankara'daki gazete matbaasının bilinmeyen kişilerce kurşunlandığı, taşrada *Günaydın* gazetelerinin bayilere ulaşmadan gasp edildiği de söylenir. Demirel "şeref ve haysiyet kırıcı yayın" suçlamasıyla 1 milyon liralık tazminat davası açtı. 1973'te sonuçlanan davada kazandığı tazminatı Körler Derneği'ne bağışlayacaktı.[65]

Demirel'in çevresindekiler, *Günaydın*'ın sahibi Haldun Simavi'nin Demirel'den bazı kişisel istekleri yerine getirilmediği için öç aldığı söylentisini yaydılar. Bir iddiaya göre, Haldun Simavi'nin özel yatı için getirttiği "ısıyı sabit tutan" klozete, ithali yasak mallar listesinde olduğu için gümrükte el konmuş; Demirel bununla ilgili müracaatı "bu işleri bana getirmeyin" diye geri çevirmişti. Başka bir iddiaya göre, Haldun Simavi'nin evinde mürebbiye olarak çalışan "ecnebi uyruklu" (aslında mürebbiye olmadığı da söylenen) bir genç kadının ikamet süresi uzatılmayarak sınır dışı edilmesi üzerine Simavi Demirel aleyhinde 'haber toplatmaya' başlamıştı.[66]

Yumuşatma, uzlaşma girişimleri duvara çarpınca, *Günaydın* karşı hücuma geçti. Yolsuzluk haberleri furyası başlattılar. Demirel'lere son üç yılda devlet bankalarından verilen 26 milyon lira kredinin karşılığının ödenmediğine, Türkiye'ye açılan 22 milyonluk dış kredinin yarısını Demirellerin aldığına, Demirel'lerin 4 yıl içinde Koç'tan sonra Türkiye'nin en zengin adamı olduğuna dair haberler yayımladılar. Simaviler'in amiral gemisi *Hürriyet*'te de Demirel'e karşı yazılar çıkmaya başladı. (İki gazetenin toplam tirajı iki milyonu buluyordu.) AP'den ayrılan eski bakanların Simavi gazetelerine dosya getirdikleri söylenir. Özel sektörde derin ilişkileri olan iktisat profesörü Memduh Yaşa'nın arabuluculuk ederek kampanyanın tırmanmasını önlediği aktarılır. Gerilimin tırmanmasından rahatsız olan abi (Erol) Simavi'nin de girişimleriyle, bir noktada yumuşama sağlandı.[67]

Yakınları ve onu izleyen gazeteciler, Demirel'in bu vakada "hiddetinin çok

65 Barutçu, 2004: 131-136, 140. Zincirkıran, 2013: 306-316.

66 Kahraman, 1998: 178; Erkanlı, 1972: 359-360; Fincancıoğlu, 2000: 84; Uraz, 1970: 334.

67 Barutçu, 2004: 142, 144, 159.

büyük olduğunu" aktarırlar. O sıra *Hürriyet* genel müdürü olan Orhan Erkanlı, çok olgunlaştığını düşündüğü Demirel'in bir tek bu olayı "hazmedemediği, isyan içinde, infial içinde coştuğu... Eski başbakanlığını bir kenara iterek Ispartalı Demirel olarak konuşmaya başladığı"nı yazar 1972'de. Ispartalı deyince... iddiaya göre Isparta'dan 'birileri' bu meseleyi 'başka yollardan halletmek' üzere girişimde bulunmuş; Demirel de bir arkadaşına, siyasi sorumluluğu olmasa, "medeni insanlar gibi kendini tutamasa", "herhangi bir vatandaş gibi" davransa, herhalde tazminat davasıyla yetinmeyeceğini söylemiştir.[68]

'Gerçek sebep' her ne idi ise, Demirel 1964'ten beri tadını çıkardığı büyük basın desteğinden ilk kez mahrum kalmıştı.

"Fors majör hali"

TKP itirafçısı ve 'yetkin' anti-komünist Aclan Sayılgan'ın 12 Mart arefesini anlatan "belgesel romanı" *Deprem*'de Binbaşı Demir karakteri, Demirel'i "her yöne yol açan bir trafik memuru gibi davranıyor, meydana gelen çarpışmayı görünce de şoförlere vecizeler söylüyor," diye anlatır. Sonuç, "anarşi"dir. Romanın anlatıcısı, "yanlış ve kokuşmuş devlet ve idare anlayışı" ile olaylar karşısında idraksiz, basiretsiz tavrıyla "otorite ve liderlikten yoksun olduğu için de kolaylıkla hedef oluvermişti," hükmünü verir Demirel hakkında.[69]

Milliyetçi-muhafazakâr camiada Demirel'in solun yükselişine ve sokakların hareketlenmesine kayıtsız kalmakla çok suçlandığını yineleyelim.[70] DemP muhalefeti de bu zaafını hep işliyordu.

"Aşırı akım paniği"

1970'e kadar Demirel, "Yollar yürümekle aşınmaz" hattında durmaya devam etti. 1970 yılı başındaki basın toplantısında "Aşırı akımlar dünyanın her tarafında mevcuttur" tespitine "demokrasi olan yerlerde" şerhini düşerek bundan bir çeşit övünç payı da çıkarıyordu: "Öbür tarafta kimsenin sesi çıkmaz." Bu özgüvenle, "Bir aşırı akım paniği, korkusu içine girip sığınalım diye bir düşünceye kapılmanın manası yok," diyordu.[71] Hatta 'kullandığı' da olmuştu 'aşırı akımları.' 1967'de ABD Başkanı'nın Kıbrıs Özel Temsilcisi Cyrus Vance'ın ziyaretinden önce devrimci öğrencilerin Esenboğa Havaalanı'nı işgal girişiminde bulunacağını öğrendiğinde "İşte bu!" demiş; polisin "bir yeri kırıp dökmedikçe" öğrencilere müdahale etmemesi talimatını ver-

68 CA-4: 69; Turgut, 1992: 430; Erkanlı, 1972: 358.

69 Sayılgan, 2002: 54, 131.

70 Ölümünün ardından bile altı çizilmiştir. Gürgür, 2015: 14

71 *Durum*, 29 Ocak 1970, s. 23.

mişti. Vance'ın askerî havaalanına inmesini sağlamış; havaalanı işgalinin, ülkede Kıbrıs'la ilgili duyarlılığın boyutlarını gösterdiğini söylemişti![72] Demirel, 27 Mayıs arefesiyle mukayese ederek, müdahale zemini hazırlamak için "sokağın çalıştırıldığından" da şüpheleniyor, orada bir "sanat" icra edildiğini düşünüyordu: "Devlet kuvvetlerinin görev yapamayacağına kanaat getirince sokak çalışır. Devlet kuvvetlerini görev yapamayacak haletiruhiyenin içine itmek ayrı bir sanattır."[73]

Ancak darbe ihtimaliyle ilgili endişelerinden gayrı –buna birazdan geleceğiz–, 1970'ten itibaren devrimci sosyalist hareketin kitleselleşmesi ve radikalleşmesi karşısında, Demirel "sokağı" artık hükümetten öte *devlet sorunu* sayarak sertleşmeye başladı. "Devletin otoritesini göstermesi" ihtiyacı üzerinde duruyor; anayasal hak ve özgürlüklerle ilgili, 1970'ler boyunca ara ara tekrarlayacağı "fors majör hali" istisnasını vurguluyordu artık.[74] 1971 yılı başında üniversitelerde hareketlilik tırmanırken yine de sıkıyönetim önerilerine iltifat etmedi; olayların üstesinden polisle gelme iddiasındaydı. "Ordu sahraya göre hazırlanmış"tı; "şehir meselelerinde polissiz iş yapılamaz"dı ona göre. Ocak-Şubat'ta üniversite ve yurtlara kapsamlı polis operasyonları yapıldı. Bir yandan da polis sayısının az, donanımının yetersiz olmasından yakınıyordu.[75]

"Şiddet hareketlerinin yeni paterni"

12 Mart müdahalesine az kala, 22 Şubat 1971 tarihindeki Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında, işin ciddiyetini –geçen bölümde değinmiştik–, *patern* kavramını kullanarak açıkladı Demirel: "Şiddet hareketlerinin yeni paterni vardır. Kaçırmalar, suikastler, adam öldürmeler yeni paterndir." Yeni *patern*'in arkasında silahları temin eden Baas'ı ve Baas'ı "besleyen" Rusya'yı arıyor, sözü komünizm tehdidine getiriyordu: "Mustafa Suphi denize atıldı, Nâzım Hikmet hapse. Sabahattin Ali öldü, yine de komünizm tehlikesi bitmedi." Ayrıca, "Bu olayların büyük bölümüne katılanlar Kürtçü" idi, teyakkuza geçmiş Demirel'e bakılırsa. Mesele artık "Cumhuriyet'i savunmak" idi, vahamet "bin yıllık Anadolu Türkünü ortadan kaldırma sorunu" derecesindeydi! Bu arada ordudaki Kemalist kanada da tarizde bulunuyor, devrimci gençlik hareketine uzun süre hoşgörüyle bakmış olmalarını başlarına kakıyordu: "'Masum çocuklar' diyerek başladı, sonra dönüldü, şimdi bize 'âciz'

72 Akar, Demir, Koçak, 2022: 370-372.

73 Gümüştekin, 1974: 18.

74 D-1974a: 5; D-1977a: 67. Esasen sözleşmeler hukukunda kullanılan *force majeur* yani *mücbir sebep* kavramı, irade veya denetim dışı şartların ortaya çıkması halinde tarafların birinin anlaşmayı tek taraflı fesih hakkını tanımlar. "Olağanüstü hal" yerine bu terime başvurması, ilginç...

75 Erdem, 2004: 162; CA-4: 85; CA-5: 295-297. 12 Mart'tan sonra, "bu çeşit suçları ve bunların suçlularını öğrenmiş ve tanımış" olan polisin ordu müdahalesiyle ikinci plana itilmesinin olumsuz sonuçları olacağını söyleyecekti.

iktidar' deniyor. Bunun ikisi bir arada olmaz." Sokak hareketliliğini 27 Mayıs darbesi öncesiyle mukayese ediyor, "İhtilal... hürriyetleri boğmak isteyenlere karşı yapıldı. Bugün ise, tamamen tersinedir," diyordu: "En çok hürriyetin, en geniş hürriyetin bulunduğu bir zamandayız. Bugün hürriyetsizlikten değil, anarşiden yakınma var."[76]

Üçüncü Bölüm'de, Demirel'in anti-komünizmi orduyla arasındaki güvensizlikleri gidermenin bir zemini olarak da değerlendirdiğini konuşmuştuk. Sol hareketin radikalleştiği ve –1971'de kemale ermek üzere– silahlı mücadele stratejisini benimsemeye yöneldiği 1970 yılında Demirel, bu zemini güçlendirmeye çalışıyordu. Asker-sivil bürokrasinin "anarşi" meselesinde hükümete anlayışsız yaklaştığının altını defaatle çizerken, buna rağmen "Biz umumiyetle alınan değiliz... kırgınlık içinde değilim," diyerek artık tam uzlaşmayı, ordu tarafından 'tanınmayı' talep ediyordu. Bu arada "Ordunun bünyesini sıhhate kavuşturmak lazımdır" uyarısında da bulunmaktan geri kalmıyordu.[77] Zira ordu içinde sol örgütlenme de vardı, ayrıca Milli Demokratik Devrimci[78] bir cuntanın varlığı da herkesin bildiği bir sır halindeydi.

1970 Aralık'ında ilk eylemini gerçekleştiren, 4 Mart 1971'de ilk bildirisiyle kendini duyuran Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu'nu (THKO) zikreden bir gazeteciyi Demirel, "Ne ordusu, kimi kurtarıyorlarmış? Türkiye Cumhuriyeti'nin tek bir ordusu vardır," diye terslemişti. Dönemin devrimcilerinden Ergun Aydınoğlu, yıllar sonra şu ironiyi yapacaktır: "O zaman gülmüştük. Ama devlet ve orduyu bilen birisi olarak ne dediğini biliyordu Demirel. Ona göre 'tehlike' gelirse 'Türk ordusu'ndan gelirdi."[79]

Gerçekten, Demirel'in devleti tehdit eden komünistlere ve "anarşi" tehlikesine karşı orduyla ittifakını sağlamlaştırmaya çalışması, doğrudan doğruya, orduyu darbe girişiminden alıkoyma gayretiyle örtüşüyordu. Daha 1970 yazında, ordunun "yurdu iç ve dış tehlikelere karşı savunma görevini bırakıp memleket idaresini ele alması halinde bizatihi korumakla mükellef oldukları rejim, cumhuriyet ne hale gelir?" diye uyarıda bulunma gereği duymuştu. Ancak "Türk devletinin son bulmasını isteyenler", "siyasete karışmış bir ordunun harp gücü olmayacağını bildikleri için" darbe özlemi duyarlardı.[80] 28 Aralık 1970'teki MGK toplantısında kuvvet komutanlarına, "Demokratik yönetim biçimini halk kabul etmiştir. Bunu söylemekte yarar görüyorum... Seçimle geldik... Vatandaş seçmesini bilmez dediniz mi, o zaman Anayasa

76 CA-4: 290-292; CA-5: 39-45.

77 CA-5: 281.

78 Yarım kaldığı düşünülen demokratik devrimi ikmal edip, sosyalizme geçmeye elverişli koşulları yaratmak üzere hızlı kalkınmayı gerçekleştirecek bir müdahale tasarısıydı bu (Bora, 2021: 608-612, 652-655).

79 Aydınoğlu, 2017: 421.

80 *Durum*, 10 Ağustos 1970, s. 9.

ölür," deme gereğini duymuştu. Bir yandan "sert tedbirler, mücadeleyi yeraltına iter," diyerek "açık rejim"e sarılırken; "Yunan işgali ne ise, rejim düşmanlığı da aynıdır. İkisi de düşman," diyerek Silahlı Kuvvetler'i göreve çağırıyordu. "Silahlı Kuvvetler beni korumuyor. Devleti, Anayasa'yı, rejimi koruyor," diyerek, özellikle ordunun alt kademelerindeki hareketlilikle ilgili hep kullanılan motifi ("genç subaylar rahatsız") kendi lehine çeviren bir söylemsel manevra yapıyordu: "Bu yapılmazsa o zaman Cumhuriyetçi genç subay, 'ne oluyor?' demez mi? Komutanlar ne durumda kalır o zaman?"[81]

15/16 Haziran

15/16 Haziran 1970'te İstanbul'da Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) engellemeye dönük yasa değişikliklerine karşı protestoyla başlayıp, onbinlerce emekçinin katıldığı tarihî bir eyleme dönüşen büyük işçi isyanı, 12 Mart arefesinde önemli bir eşikti. Anti-komünist teyakkuz, alarm seviyesine çıktı. Hükümet sıkıyönetim ilan etti. Demirel, daha önce de benzer olaylar olduğunu belirterek sıkıyönetime gerek olmadığını savunanlara, "Başkaları ayaklanma değilse, bu da değildir demek, ters bir mantıktır," diyerek karşı çıktı. Birçok işçi, "sendikal faaliyet sanarak olaylara karışmış olabilirler"di, fakat "fevkalade organize edildiklerini kabul etmek lazım"dı. Organize eden gizli özneyi, "Türk sanayiini kösteklemek istèyen... İş emniyetini bozmak isteyen... Maksatları daha çok vatandaşın işsiz kalması" olan "servet düşmanları" diye tanımladı. 1975'te "sonradan bir komünist ihtilâli provası olduğu ortaya çıkarılan" bir hareket, tanımını yapacaktı.[82] Demirel sıkıyönetim günlerinde *güçlü devlet* söylemine başvurdu: "Kanunsuzluğa alet olmanın sonu yoktur. Devlet herkesten güçlüdür ve kimsenin önünde eğilmez." 12 Mart'tan sonra, özellikle mahkemelerin çalışmaması nedeniyle sıkıyönetimin "dejenere edildiği" ve "otoritenin zedelendiği" yakınmasında bulunacak.[83]

15/16 Haziran, milliyetçi-muhafazakâr basında, özellikle de MHP basınında, Demirel hükümetini aymazlıkla suçlayan sesler yükseldi. Demirel'i, 16 Haziran'ın provasını teşkil ettiği "komünist ihtilâl" girişimi karşısında duyarsız kalmasından önce, zaten "gevşekliğiyle" bu girişimlere zemin hazırlamakla suçluyorlardı.[84] 1972 Haziran'ındaki ölümüne dek MHP'nin etkili ikinci adamı olan Dündar Taşer'e göre, "sokaklar aşınmaz" diyen Demirel "siyasi miyopluğu" ile "izahı kabil olmayan bir geniş yüreklilikle bütün fe-

81 CA-4: 282-284. 12 Mart'tan sonra, "Bizi delerseniz rejimi delersiniz diye çok söyledik," diyecektir (D-1973a: 48).

82 *Durum*, 22 Haziran 1970, s. 13-15; D-1975b: 2.

83 *Durum*, 22 Haziran 1970. s. 6-7; CA-4: 331-332.

84 *Devlet*, No.67 (13 Temmuz 1970), s. 8.

sat menbalarına yolu açık" tutmuştu.[85] MHP ve milliyetçi yazarlar, vaziyetin vahameti karşısında, uzun süreli ve çok sıkı bir sıkıyönetim talep ettiler. Nihal Atsız 12 Mart'tan sonra bir mektubunda sıkıyönetimden memnuniyetini beyan ederken, "fakat Süleyman Demirel hükümetlerinin açtığı pürüzleri kolay kolay gidermek mümkün değildir," diye dertleniyor, Demirel'in Kürt mebusların tehditlerine boyun eğdiğini düşünüyordu.[86]

Demirel, 15/16 Haziran isyanından on gün sonra toplanan AP Temsilciler Meclisi'nde, anti-komünist teyakkuzu devam ettirdi. "Sol, sosyalizm, aşırı sol mefhumları" etrafındaki "vuzuhsuzluğun, aşırı solun yani komünizmin işine yaradığını", şimdi "Türkiye'yi huzursuz kılan en mühim tehlikenin komünizm olduğu ve her taşın altında komünist tahrikçiliğinin bulunduğu[nun] meydana çıktığını" söylüyordu: "Türkiye'nin bugün en büyük meselesi rejime musallat olmuş bir komünist çetesini zararsız hale getirebilmektir."[87]

12 Mart'a giden aylarda vahamet tablosunun gitgide daha koyu renklere boyanmasına karşılık, Demirel sonraları müdahalenin yersizliğini savunmak için o dönem asayiş problemlerini hafifseyen yorumlar yapacaktır: "Şirazesinden çıkmış bir durum yoktu... 1971 12 Mart'ına kadar hareketlerde ölenlerin sayısı 6 kişiden ibarettir."[88]

12 Mart - ve çifte söylem

12 Mart askerî müdahalesi, Demirel'in bir yandan ordu vesayetine meydan okurken bir yandan da onu kendi siyasi kuvvet vektörleri arasına katan ikili siyasi söyleminin zirvesi sayılabilir. Bu uzun kısımda, ana motifin izini süreceğiz.

Muhtıra

12 Mart'tan kısa süre önce, kendisine darbe söylentilerini soran bir Amerikalı gazeteciye Demirel, "Amerika'da böyle bir şey olabilir mi?" diye sormuştur, bir milletvekiline aktardığına göre. Gazeteci, böyle bir girişimde bulunanları "Amerikan halkının Pennsylvania caddesinde boğacağı" cevabını vermiştir.[89] Kesin gözüyle bakılan darbe karşısındaki çaresizliğini ve 'geriliğimizi' anlatıyordu böylece.

85 "Nereye Varacak?", *Devlet*, No.65 (29 Haziran 1970), s. 12.

86 Hacaloğlu, 2013: 142, 370.

87 D-1973a: 22-23, 27.

88 Turgut, 1992: 358.

89 Atabeyli, 2008: 116. Pennsylvania Caddesi, Demirel'den naklen, Pentagon (Genelkurmay) ile Beyaz Ev arasındaki cadde olarak zikredilir; oysa bu cadde Beyaz Ev'le Capitol (Meclis) arasında uzanır. Teşbihi biraz zorlamışlar.

22 Ocak'ta yapılan MGK toplantısında bütün anayasal kurumların rejime sadakatini vurgulayan bildiriyi kuvvet komutanlarının ancak Cumhurbaşkanı Sunay'ın ısrarıyla kerhen imzalamaları, aslında yeterince açık bir işaretti.

9 Mart'ta müdahaleyi öngören, Milli Demokratik Devrimcilere yakın cunta, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler'in son anda vazgeçmesi ve MİT'ten bir ekibin genelkurmay başkanını uyarması üzerine boşa düştü. Hemen ardından, Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın yönetiminde, direksiyon hiyerarşik düzen içinde bir müdahaleye doğru kırıldı. Bu, aynı zamanda ordu içindeki cuntalaşmaları tasfiye etmek üzere atılan bir adımdı. Nitekim Demirel 35 yılı aşkın süre sonra, 28 Şubat tecrübesiyle, 12 Mart'ın sebebini "alt korkusu" diye özetleyecek: "Memduh Paşa altından korktu... aşağıdan gelebilecek bir hareket yerine, kumanda zinciri bir harekete kalk[tı]."[90] (Darbeden bir gün sonra, 13 Mart günü, 9 Mart darbe girişiminin önde gelenlerinden 5 general, 1 amiral, 35 albayın emekli edilmesi yazısı, istifasını vermiş Başbakan Demirel'e imzalatılacaktı!)[91] Demirel'i doğrudan düşürme seçeneğine karşı, hükümet ve Meclis'e ültimatom verme veya Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un tabiriyle "yarı-müdahale" fikri ağır bastı. Yunanistan'ın, 1967'deki albaylar darbesinden beri iktidarda bulunan askerî yönetim altında gitgide ağırlaşan bir krize yuvarlanması ve itibar kaybetmesi de, uyarıcı bir kötü emsal olmuştu.[92]

MİT ve Fuat Doğu

Demirel'in havada kokusu dolanan muhtıra hakkında açık seçik istihbarat alamamış olması üzerine çok konuşulmuştur. Dört koldan bilgi almaya çabalıyor, hep yatıştırıcı sinyaller alıyordu. Cumhurbaşkanına çıkıp, kendisinin müdahale düşünenlerle anlaştığı haberleri duyulduğunu söylemiş; Sunay onu "Ben meşruiyetçiyim biliyorsunuz, böyle şeylere girmem" diyerek teskin etmişti.[93] Hatta tam darbenin arefe günü, Nazmiye Hanım'ı kuvvet komutanlarının eşlerinin katıldığı bir öğle yemeğine göndermiş; eşi bu istihbarat yoklamasından "Hiçbir şey görünmüyor, herkes sakin ve normal konuşmalar..." tespitiyle dönmüştü.[94] Çünkü Demirel, 'teknik olarak' işi istihbarat olan ve yine 'teknik olarak' başbakanlığa bağlı bulunan MİT'ten 'hizmet' alamıyordu. Gerçi, özellikle 1967'de bir "casus yakalama" operasyonlarına dair verdiği etkileyici bir brifing sayesinde MİT'in kendini Demirel'e önemsetmeyi başardığı aktarılır. 1962'den (yani henüz MEH [Milli Emniyet

90 Mercan, 2007: 50.

91 Birand vd., 2008: 226-227.

92 Birand vd., 2008: 188-189, 211; Zürcher, 2017: 260.

93 CA-4: 338.

94 Yurdakul ve Yalçın, 1999: 122.

Hizmeti] adını taşıdığından) beri MİT başkanı olan General Fuat Doğu, Demirel'in İnönü'yle –Metin Toker'in tabiriyle– "su altı diyaloğuna" da aracılık ediyordu.[95] 11 Mart gecesi kendisini arayıp müdahaleden bahseden yakın gazetecilere "devletin istihbarat teşkilatları böyle bilgi vermiyor," cevabını vermişti. Biraz da bu nedenle, 12 Mart'ta MİT'ten hayal kırıklığına uğradı.[96] Yıllar sonra, işi kara mizaha vuracaktır: "Mesela Angola'da iki kabile birbiriyle çarpışmış, şu kadar Zululu, bu kadar Mululu ölmüş. Onu size her sabah verir. Ama Ankara'da sizin altınızı oymuşlar onu vermez."[97]

MİT'le beraber, 12 Mart öncesinde "Ben yeminime sadığım" diye kendisine haber göndermiş olan Müsteşar Fuat Doğu'nun şahsından da hayal kırıklığına uğramıştı Demirel.[98] Ancak MİT, kurumsal töresi icabı, resmen bağlı olduğu başbakanlıktan ziyade ordunun hükmü altındaydı. Müsteşar, bir direnişin söz konusu olabileceği, "karışıklık" çıkabileceği, o zaman da müdahalenin daha sert bir darbeye evrileceği riskini gözeterek, darbe istihbaratını âmirine (başbakana) vermemeyi tercih etmişti.[99]

Sonraları, "Bir hafta olsaydı elimde... Ben bunların tozunu kaldırırdım," diye hayıflanması (kuvvet komutanlarını bir gecede emekli edecekti, o zaman),[100] genel olarak 'istihbaratsızlıktan' yakınması, ne kadar gerçekçidir? Zira müdahale o günlerde sahiden tipik bir herkesin bildiği sır vaziyetindeydi. İstihbarat, orta yerdeydi. Belki Demirel de aslında 'için için' Fuat Doğu gibi düşünmüş, karşı koyamayacağı müdahaleye uyarlanmayı seçmişti.

Doğu, onun yerine, 12 Mart öğlene doğru Demirel'i arayarak, cumhurbaşkanının istifasını istediğini haber verdi. Demirel'in doğrudan konuşmak istediği Cumhurbaşkanı Sunay uzun süre telefona gelmedi. En sonunda gelince, "sağlık gerekçesiyle" istifa etmesi tavsiyesinde bulundu. Demirel bunu yapmayacağını, Meclis'e gidip güvenoyu isteyeceğini söyledi; Sunay'dan muhtırayı durdurması, radyodan okunmasını engellemesi ricasında bulundu. Sunay "Beni de devreden çıkardılar Süleyman Bey," dedi.[101] "Yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasa'nın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş" olmakla suçlanan parlamento ve hükümeti, "partiler üstü bir anlayışla Anayasa'nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve in-

95 Toker, 1993: 111.

96 Yurdakul ve Yalçın, 1999: 52; Cizre, 2014: 106.

97 Birand vd., 2008: 185.

98 CA-4: 336.

99 Birand vd., 2008: 212.

100 CA-5: 61.

101 CA-4: 366-368.

kilâp kanunlarını uygulayacak" bir hükümete yer açmaya çağıran muhtıra, radyonun 13:00 ajansında okundu.

"Selin önünden kütük kapmak..."

Hükümet, muhtırayı "Anayasa ve hukuk devleti anlayışı ile bağdaştırmanın mümkün olmadığını" söyleyen bir bildiriyle istifa etti. Demirel kendisinin "Anayasa ihlali" diye yazdırdığını, Muslih Fer ve Hasan Dinçer'in ifadeyi "Anayasa ile bağdaşmayan"a çevirdiklerini söyler.[102] Böylece muhtıranın meşruiyetini reddetmekle beraber, 14 Mart'ta AP ortak grup toplantısında birçok milletvekilinin seslendirdiği "sine-i millete dönme" (yani Meclis'i terk etme) önerisine yol vermedi. Köprüler atılırsa demokrasiye dönüşün zor olabileceğini söyledi, ordunun da "sine-i milletten çıkma" olduğunu vurguladı.[103] Sonradan da defalarca tekrarladığı üzere, "Devlet bizim devletimiz. Devleti kurtaracağız. Devletin aldığı yarayı tamir edeceğiz," diyordu.[104] Bu tutum, Demirel'in bir yandan demokrasi üzerindeki askerî vesayeti sorgularken, diğer yandan ordunun gücünü kendi siyasetine 'uyarlamaya' çalışan çifte söylemini (Ümit Cizre'nin kavramını hatırlayalım) 12 Mart döneminde sürdüreceğinin beyanı idi.

Demirel'in 12 Mart stratejisini, Nimet Arzık'a söylediği "Selin önünden kütük kapmak" deyimi ve "Ric'at" kavramı veciz biçimde özetler. Deyim, felaket koşullarında yine de bir fayda temin etmeye dönük süper-pragmatist tutumu anlatır. Ric'ati yani parlamentonun açık kalmasını sağlamak üzere geri çekilmeyi, Demirel şöyle erdemleştirir: "Ric'at bilmeyen kumandan, kumandan değildir. Ric'at taarruzdan daha zordur. Taarruz moral yükseltir"[105] – ric'at ise moral bozukluğu altında yürütülmesi gereken bir harekâttır. Nitekim o günleri hatırlarken, partililerin "çok perişan, şaşkın" halde olduğunu, sokakta kimsenin yüzünün gülmediğini söyler: "Kasvet var, kasvet!" O, selin önünden kütük kapmak üzere ric'at hamlesinden, siyasi enerji üretecektir: "Beni yumuşak adam bilirler. Fakat ben fevkalade kavgacıyımdır. Şimdi görelim bakalım kavgayı."[106]

Kum torbası: Nihat Erim

Kum torbası olarak, Nihat Erim'i seçtiğini söyleyebiliriz. Darbecilerin CHP'den istifa ettirerek 'tarafsız partilerüstü' başbakanlık yapmak üzere gö-

---

102 İfade, Resmî Gazete'de "Anayasa ve hukuk devleti anlayışı ile tevilini mümkün görmediğimizden"e dönüştü. Donat, 2005: 84; Güven, 1988: 29-30.

103 Sirmen, 2003: 62.

104 Birand vd., 2008: 218.

105 Arzık, 1985: 81.

106 CA-5: 58-61.

revlendirdiği Nihat Erim, çifte söylemin oklarını fırlatmak için gayet elverişli bir nişan tahtasıydı. 1940'ların ortalarında parlak bir yıldız adayı olarak başladığı siyasi kariyerinde gitgide sönmüş ve CHP'nin 'devlet partisi' yüzünün donuk bir maskına dönüşmüş olan Erim; tâ 1946'da sarf ettiği meşhur sözün hakkını verecek bir misyonu üstlenmişti: "Bir müddet için hürriyet ilahının üzerine bir şal örtmek ve yukarıdan aşağı bir otorite tesis eylemek..." Hem ordunun vesayetini kişileştiriyordu – ama vekâleten; hem de meşruiyetini koruyabilmek için Meclis'teki partilerin ve AP'nin desteğine muhtaçtı. Erim, 9 Kasım 1977'de senatörlüğü sona erdiğinde yaptığı veda ziyaretinde uzun uzun konuştuktan sonra öpüşerek ayrılırlarken, Demirel'e "birbirimizi destekleyerek Meclis'in kapanmasını önlediğimizi hatırlattığını" yazar.[107] Oysa 1971-1972 dönemini, Erim'in günlük notları ve Demirel'in Arçayürek'e anlattıkları üzerinden izleyecek olursak, birbirlerine zor katlandıklarını görürüz. Kerhen işbirliği yapıyorlardır ve o kerihlik hissini itinayla yansıtırlar.

16 Mart'ta, kuracağı hükümetle ilgili müzakereye gelen Erim'le görüşmesine Demirel, "Şunu söylemek istiyorum ki: Siz muhatabım değilsiniz," sözleriyle başlamıştır. "Üyenin de reyin de partilerüstü hükümete değil rejime verildiğini" vurgulamıştır. AP'den istediği kişiyi bakan yapabileceğini söylemiş ama bir şart koşmuştur: "Son hükümetimden hiçbir arkadaşımı size veremem. Nasıl vereyim ki, benim hükümetime 'ülkeyi uçuruma sürüklediği' gibi bir nedenle muhtıra verilmiş." Böyle demesine rağmen liste vermiş, AP'den devşirilen bakanlardan ikisi o liste dışından olunca da tarizde bulunmuştur. 7 Nisan'daki öğle yemeği buluşmalarında Erim bu tarizlere "Ben zaten haysiyetli bir işin içinde değilim" cevabını verince, sorusunu geri aldığını söyler.[108]

Erim ise, 1971-1972 döneminde Demirel'i hoş tutmak ve tuttuğunu zannetmekle, onu alt etmeye çalışmak arasında salındı durdu. Hükümet programı müzakereleri sırasında söylediği "Sık sık sayın Demirel'i ziyaret edeceğim. O gelmezse ben gideceğim. O bana bir defa gelirse, ben onun ayağına yirmi defa gideceğim" sözlerinin simgelediği üzere, "Demirel'e fazla tavizkâr davrandığına" dair tepkileri[109] sineye çekti. 12 Mart'a tepkiyle Ecevit'in Ortanın Solu/demokratik sol rotasına yönelişi hızlanan kendi (eski) partisindeki zemininin hızla erimesi, onu daha da zayıf düşürmekteydi zira. Nice ihtilafın yaşanmasından sonra, 2 Mart 1972 gibi bir tarihte bile, günlüğüne "Demirel ve AP ile iyi geçinmemi de çekemiyorlar" diye yazacaktı.[110] Bir yandan da Demirel'in "kendi şahsi davası için rejimi tehlikeye soktuğu... her

107 Erim, 2005: 1160.

108 Tabii bu, Demirel'in anlatımı. CA-5: 120-121, 131; D-1973a: 18.

109 Batur, 1985: 315.

110 Erim, 2005: 968, 1003.

şeyi kendi kardeşlerinin kredi rezaleti açısından değerlendirdiği" şikâyetinde bulunuyor; kuvvet komutanlarıyla yemeğinde. Demirel'in AP'nin başında uzaklaştırılmasını isteyeceği notunu düşüyordu.[111] Kurduğu ikinci hükümet de çekilmek zorunda kaldıktan bir süre sonra kaleme aldığı günlük notu, iyice hiddetlidir: "Adam çoğunluğu vatandaşın din duygularını gıdıklayarak sağlayacağına emin. 'Mutlak bir demokrasicilik oyunu içine yeniden girelim, dilediğim gibi idare edeyim, kardeşlerimi, kayınbiraderimi devlet bankaları ve imkânları ile zengin etmeye yine devam edeyim' der gibi..."[112]

Erim sözü kardeşlerinin nüfuz suistimali ve yolsuzluk iddialarına getirdiğinde, Demirel iyice sertleşmiş, *fair-play*'i de bir kenara bırakmıştır. Onu "Hiçbir davası bulunmayan, demokratik anlayıştan yoksun, siyasal fırsatçılığı şahsiyetine dava olarak kabul etmiş bir zat" diye karalar; "Kamu hizmeti görenlerin nüfus tezkeresinden başlamak üzere her şeyi tetkikat konusu olur" diyerek, Erim'in ilk nüfus kâğıdında "Kıptî Müslüman" yazdığı rivayetine göz kırpar.[113]

26 Mart 1971'de kurulan I. Erim hükümetinde b5eş AP'li, 4 CHP'li, 1 CGP'li, 7 bağımsız bakan yer almıştı. Eylül sonunda, Erim'in 12 Mart'ı kabul ettiğini Meclis'te açıkça söylemesi için kendisine meydan okuyan çıkışı üzerine, Demirel kabinedeki 5 AP'li bakanı geri çekti. Esas sebep, –birazdan geleceğiz– toprak reformuyla ilgili hazırlıklara taş koymaktı.[114] Cumhurbaşkanının yürüttüğü arabuluculuk görüşmelerinde, Demirel fiilen pazarlık gücünü artırdı. 29 Ekim'de 5 bakan geri döndü.[115] Ancak 3 Aralık'ta bu defa Erim'in, son Demirel hükümetinin Maliye Bakanı Mesut Erez'in bakanlığa atamasına tepki gösteren 11 bakan istifa edince hükümet düştü. 11 Aralık'ta 6 AP'li, 3 CHP'li, 1 GP'li, 7 bağımsızla kurulan II. Erim hükümeti, artık iyice mecalsiz bir hükümetti.

*

Demirel, Erim'in üçlü reform paketinden, sisteme tehdit kabul edilen partilerin kapatılması, devrimci sosyalist hareketin şiddetle ezilmesi ve hak ve özgürlüklere 'çekidüzen verilmesi' ile ilgili ilk iki paketi can-ı gönülden destekledi, sosyo-ekonomik reformları içeren üçüncü pakete sıra gelince desteği kesti. Demirel'in devrilmesi, onun 'muaccel' hale gelen bu reformlardan geri kalmasıyla gerekçelendirilmişti. İlk iki "reform" grubu, aslında Demirel'in de pekâlâ talip olduğu, fakat olağan rejim koşullarında gücünün yet-

111 Erim, 2005: 980-981.

112 Erim, 2005: 1040.

113 CA-5: 251; Bilgiç, 1998: 226.

114 Ahmad, 1994: 215.

115 Arslan, 2019: 120; Güven, 1988: 52.

mediği düzenlemelerdi. Gerçi ordu üst yönetimi onu "anarşiye" karşı yeterince sert bulmuyordu; bunu da 12 Mart ara rejimi sonrasında fazlasıyla telafi edecekti. Yükselen toplumsal talepleri karşılamak ve radikalleşmeyi önlemek üzere hazırlanan üçüncü reform paketinin, devrik Demirel tarafından engellemesine ironik mi demeli? Ordunun bir parçası olduğu egemen blokta, zaten bu reformlarla ilgili o kadar geniş bir mutabakat yoktu; "sosyal reform" vaadi daha ziyade sol kamuoyunu bir süreliğine kısmen nötralize etmeye ve Demirel'e yönelik tepkilerin gazını almaya yaramıştı.

Çifte söylem

1971-1972 döneminde Demirel'in 12 Mart rejimiyle ilgili çifte söylemine biraz eğilelim.

Bir yandan, hürriyetlerin üzerine şal örtülmesine ve seçilmiş hükümetin vesayet altına alınmasına karşı, birkaç yıl önce 27 Mayıs hakkında söylediklerinin tekerrürü mahiyetinde çıkışlar yapar Demirel bu dönemde. Darbeden hemen bir hafta sonra, "Müstemleke milletlerine dahi çok görülmeyen hürriyetin ve insan haklarının Türk vatandaşlarından esirgenmesi mümkün değildir," der. 1972 Ekim'inde Kayseri'de 1215 tarihli Magna Carta'ya uzanan "700 senenin ortaya çıkardığı bir dokümana", yani İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne "uyarak hayat tarzımızı, idare tarzımızı tanzim etmeyi kabul etmişizdir" hatırlatmasında bulunur.[116] Müdahaleden üç ay sonra toplanan AP Temsilciler Meclisi'nde "Türk vatandaşlarını okur yazar ve cahil diye bir tefrike tabi tutmanın en büyük bölücülük olduğunu" söyler, "Elit ve bürokrat"ı, "halkı ve halkın temsilcilerini beğenmek ve kabullenmekte müşkilat içinde" olmakla suçlar. Başbakan Yardımcısı Sadi Koçaş'ın "Türkiye'yi uçurumun kenarına getiren ekibin baş sorumlusu Demirel'in Meclis'te parmak çoğunluğunun himayesine sığınmaktan vazgeçip kendisini şaibelerden arındırması gerektiği" sözlerine, "Hangi hakla, hangi evin sahibi olduğu bilinmeyen bu kişi, parlamentonun hür iradesine, parmak himayesi deyimiyle sarkıntılıkta bulundu" sözleriyle ateş püskürür.[117] Bu izleği devam ettirir; 10 Eylül'de Atatürk-milliyetçisi söylemin demokrasiyle yapısal çelişkisinin veciz bir tespitini yapar: "'Cahil oy çoğunluğu' addedilen millet çoğunluğuna sonra dönüp hürriyet ve demokrasiden bahsetmek ve onu 'asil ve yüce milletimiz' diye tarif ve tavsif etmek de bir büyük tezattır."[118] 14 Eylül 1972'de "kudretli halaskâr özentilerine" çatacak; 1973 Mayıs'ında artık 12 Mart reji-

116 D-1973a: 14, 234.

117 D-1973a: 31, 34; CA-5: 199-202. Koçaş'ın da ima ettiği yolsuzluk suçlamalarına Demirel, 'delil-ispat' isteyerek cevap yetiştirmiştir: "Devletin bütün arşivleri ve memurları dosyaları ile birlikte üç aydır ellerinde ve emirlerindedir..."

118 D-1973a: 89.

minden çıkılmak üzereyken vesayete bayrak açacak: "Millet vasi istemiyor. Vesayet iddiasında olanları beğenmiyor, onlara güvenmiyor."[119]

12 Martçıların Atatürkçülüğünü, Atatürk'ün milli iradeye bağlılığını vurgulayarak ellerinden almaya çalışır – yine Batı referansıyla: "Gerçek Atatürkçülük Batı'nın hayat ve idare tarzını benimsemek demektir."[120] "Memleketin Kore'ye, Vietnam'a çevrilmesini isteyen" komünistlere mukabil, "memleketin Pakistan, Yunanistan'a çevrilmesini isteyenler"e dikkat çekmesi önemlidir Demirel'in. Yunan cuntası ve Pakistan'daki askerî yönetimlerin suimisalini 1972 Ekim'inde yineler: "Yahya Han formülü korkunç bir fatura ödemesine, büyük ıstıraplar çekmesine sebep olmuş, ordularını mağlup düşürmüştür."[121]

Çifte söylemin öteki ucuna geliyoruz buradan. Demirel, ordunun siyasete dahlinin, onu 'meslekî' açıdan zayıflatma riski üzerinde durur: "Siyaset taşı bile yıpratır. Ordumuzun yıpranmasından endişeliyiz."[122] Bir ezeli 'milli şuur' boyutu da ekler buna: "Türk imparatorluklarının yükselme devrelerindeki üstünlük sebeplerinden biri... silahlı kuvvet kullanma hakkının sadece merkezî iktidara ait olması"dır.[123] Bu arada, ordu üst düzeyine MGK üyeliklerini hatırlatarak, 'işlerini doğru düzgün yapmadıklarını' sorgulamaktan geri durmaz: "Farz edelim ki vahim durumlar hasıl oldu... Niye bütün bu olup bitenler karşısında siz sorumlu değilsiniz de, hep siyasetçiler, yani bizler sorumluyuz?" Ayrıca 'işin' asıl uzmanı saydığı polisin arka plana itilerek "tahrip edilmesine", "hayatı pahasına anarşiyi önlemeye çalışan polis müdürlerinin sürülmesine" de sitem eder.[124] 26 Nisan 1972'de Sunay'la görüşmesinde "Bir memleketin ordusu, o memleket için tehlike imiş gibi gösterilmeye ne zamana kadar devam edilecektir?" sorusunu kendisi, "Memleketin en mühim meselesi ordudur" alarmını çalarak cevaplar. "Büyük çoğunluğu hürriyetçi ve cumhuriyetçi" olan ordunun "enfekte olduğu" kanısındadır: "Enfeksiyon temizlenmelidir." Devrimci sosyalist hareketin etkili lideri Mahir Çayan'ın askerî hapishaneden kaçırılmasına ordu içinden yardım edildiği iddiasını hatırlatır burada.[125] Demirel, ordudaki sol 'oluşumların' tasfiyesini hararetle teşvik etmektedir.

Çullanıp durduğu 12 Mart hükümetleri ile orduyu özenle ayırmak, Demirel'in çifte söylemin konformist kutbunun bariz unsurlarındandır: "Hükü-

119 D-1973a: 106, 386. 1979'da bir sohbetinde de, 12 Mart Muhtırası'nın 1912'de sadrazama verilen "Halaskâr Zabıtan" beyannamesinin "aynısı" olduğunu söyleyecektir (Donat, 1987: 388).

120 D-1973a 130, 307, 360.

121 D-1973a: 71, 243-245.

122 CA-5: 230.

123 Gümüştekin, 1974: 134.

124 CA-5: 231, 245.

125 CA-5: 288-290.

meti ordu getirmiştir demek, ona söylenen her sözü orduya söylenmiş olarak kabul etmek, Silahlı Kuvvetlerimizin lüzumsuz yük altına girmesine sebep olur... Hükümetin başarısızlıkları ile ordu yıpratılmamalıdır."[126] Ordu ile AP'yi karşı karşıya getirmek isteyen "anarşistler"e çatarak, "Her gün bize sövülüyor, komünistlerin yaptıkları unutuluyor," diyerek;[127] ortak anti-komünizm zeminini berkitmeye çalışır. Komünizm tehlikesine dair, "akla gelen her şeyi istismar eder, her kılığa girer. Zihin çelmede şeytani metodlar geliştirmiştir,"[128] gibisinden şeytani imgeleri bu dönemde de çiziyordur zaten.

"Zorba devlet haline gelmeden demokratik cumhuriyete otorite kazandırılması" için, bilhassa "devlete karşı" işlenen suçlara ibretlik cezalar verilmesi için,[129] 12 Mart rejimini ileriye doğru ittirir Demirel. Nihat Erim'in aktardığına göre, 1972 yılı sonlarında Dışişleri Bakanı Haluk Bayülken, işkence iddialarıyla ilgili Meclis'te bir araştırma heyeti kurma düşüncesini açtığı Demirel'den şu berbat uyarıyı almıştır: "Askerlerin moralleri bozulur, dikkatli olmalı, kendi kendilerine bir araştırma yapmaları daha iyi olur..."[130]

"Reform" ve Anayasa değişiklikleri

12 Mart muhtırası hükümeti "Anayasa'nın öngördüğü reformlardan" geri kalmakla itham etmiş, kur(dur)ulan hükümet de "reform hükümeti" olarak tanımlanmıştı. Rejim, radikal sol hareketi şiddetle ezerken; bunu, toplumsal ve iktisadi gelişmeye dönük reform beklentilerini giderecek icraatlarla 'telafi etmeyi' umuyordu.

AP'li Meclis Başkanı Sabit Osman Avcı'yla bir görüşmelerinde Orgeneral Faruk Gürler'in Demirel'den farklarını özetleyen ifadesi hoştur: "Kuru milli irade meseleyi çözmüyor."[131] Aydınları ve askerleri de hesaba katmak lazımdı, "Paşaya" göre. Kuru milli iradenin temsilcisi olarak Demirel, Gürler'in özetlediği bu anlayış bakımından, muhtırayı CHP'ye ve "sola" paralel buluyordu.[132] *Reform miti*, bu müşterekliğin anahtarıydı ona göre; "solun" ve "elit ve bürokrat"ın, reel karşılığı olmayan nazarî ve afakî tahayyüllerini temsil ediyordu. O dönemde cumhurbaşkanıyla yaptığı görüşmelerinden birinde, reform mitini şöyle silkeler: "Reformlar yapılmazsa memleketin vahamete gideceği bildiriliyor. Bu vahametin ne olduğunu anlamak istiyorum." Parti içi bir toplantıda "Türkiye'ye bir reform sözü salındığını", muhtevasının

126 CA-5: 223-225, 244.
127 CA-5: 224, 229.
128 D-1973a: 191-192.
129 D-1973a: 300; CA-5: 318.
130 Erim, 2005: 1057.
131 Avcı, 1999: 138.
132 CA-5: 62.

ise belirsiz olduğunu söyleyerek homurdanır.[133] Çeyrek asır sonraki değerlendirmesinde, "Hükümetin beyni diye koşa koşa Amerikalardan getirdikleri kimse"nin Türkiye'nin "2.359 yıl sonra kalkınabileceğini" söylemesine atıfla; şayet öyleyse hem muhtıranın önceki hükümetleri fiilen "gayrımümkünü mümkün yapmakla... muaheze ettiği" hem de o zaman reformun falan da nafile olduğu sonucunu çıkartır: "O zaman reform yapıp ne yapacaksınız?"[134]

Demirel'in sihirli hızlı kalkınma fantezilerini hedef alırken başvurduğu bir örnek, bor madeniyle ilgilidir. 17 Eylül 1972'de Bursa'da yaptığı konuşmada, bor devletleştirilirse ülke ekonomisini kurtaracak ihracat geliri elde edileceğine dair fantezileri, hesap yaparak boşa düşürür: "Dünya ne kadar bor kullanır?.. Türkiye dünyanın kullandığı borun hepsini verse 70 milyon dolar alır."[135] İlginçtir; 40 yıl sonra da, ulusalcı söylem bor efsanesini yeniden yaratacaktır.

Reform mitinin çok somut bir başlığı vardı aslında: toprak reformu. Cumhuriyet'in kuruluşunda muhtemelen büyük toprak sahipleriyle ittifakı bozmamak için 'ihmal edilen' toprak reformu, Ortanın Solu'nun bayraklaştırdığı taleplerinden biriydi. 12 Mart rejimi, sanayi sermayesinin de talep ettiği bir toprak reformunu gerçekleştirerek, solun rüzgârını çalmayı umabilirdi. Demirel de toprak reformuna ilke olarak karşı olmamakla birlikte, zaten kırılganlaşan oy desteğini gözeterek çekinceli yaklaşıyordu.[136] Bir kere, reform-devrim ayrımını kopkoyu çiziyordu: "Sadece reform diye devirmek, dökmek, kırmak, yıkmak taraflısı değiliz. Revolüsyona değil evolüsyona taraftarız."[137] Reformun devletleştirmeyle özdeşleştirilmesine karşı tetikteydi; reforma "komünizm ve sosyalizan olmamak şartıyla" destek verecekti: "Kolhoza evet diyemeyiz."[138] Ve tabii "mülkiyet ve tapu hakkının delinmemesi" bakımından da tetikteydi.[139]

12 Mart hükümetleri toprak reformuyla ilgili ciddi bir adım atamadılar. Ancak başka bir alanda pekâlâ kapsamlı reformlar yaptılar: birçok hak ve özgürlükleri gerilettiler. Anayasa'nın temel haklar ve ödevler, din, vicdan ve basın özgürlükleri, dernekler ve sendikalar, siyasal partilere ilişkin hak

133 CA-5: 242; AP Gençlik Kolları, 1971: 12.

134 CA-5: 354-355. Kastedilen, Dünya Bankası'ndaki üst düzey görevinden istifa ederek Erim hükümetinde başbakan yardımcısı olarak görev alan Atilla Karaosmanoğlu'dur. 15 Nisan 1971 tarihli gazetelerde Karaosmanoğlu'nun "Türkiye'nin Ortak Pazar ülkelerini ancak 2359 yılında yakalayabileceği" demeci çıkmıştı.

135 D-1973a: 134.

136 Ahmad, 1994: 153.

137 CA-5: 297.

138 D-1973a: 155; Avcı, 1999: 103.

139 CA-5: 231. 1969'da da aksi takdirde "Mülkiyet şeylerini rencide edersiniz" ikazında bulunmuştu. İpekçi, 1969: 37.

ve ödevler, yasama meclisinin görev ve yetkileri, sıkıyönetim ve MGK, üniversiteler, Radyo ve Televizyon Kurumu, yüksek yargı organlarıyla ilgili 55 maddesi, hak ve özgürlükleri kısıtlayıcı istikamette değiştirildi. Ekonomik reformlardan önce siyasi reformların ele alınmasında ısrarcı olan Demirel, bu "reformların" coşkulu destekçisi oldu. Nihat Erim günlüğüne, bu konularda Demirel'i "çok olumlu" bulduğu, "Ne lazımsa getirin yapalım" dediği notunu düşmüştür.[140] Birkaç yıl sonra, 1971'deki Anayasa değişikliğiyle, hak ve hürriyetlerin "Türk devletinin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf ve mezhep ayrımına dayanarak nitelikleri Anayasada belirtilen cumhuriyeti ortadan kaldırma kastıyla kullanılamayacağı" hükmü kondu diye "Türkiye'de çok yas tutanlar vardır," diyecek, "bunu korken, epey bağırttık ortalığı," diye kabaracaktır.[141]

Dahası, "devlet otoritesini güçlendiren" bu anayasa değişikliklerini zaten öteden beri talep ettiklerini, bir yandan karşı çıktığı 12 Mart rejiminin icraatının böylece haklılıklarını kanıtladığını söyleyerek övünecektir Demirel: "1961-1969 tecrübesinden, mevcut anayasa ve kanunlarla ülkenin idaresinin imkânsız olduğu kanaatına gelmiştik... Birçok çevrelerce yadırganan bu fikirlerimiz 1971 sonrasında benimsenmiş ve ortaya koyduğumuz çarelerin pek çoğuna başvurulmuştur."[142] Demirel söz konusu değişiklikleri, 1969 seçim beyannamesinde teklif etmiş olduklarını söyler. Yine o yıl "hürriyetleri, hürriyetlerin yok edilmesi hürriyeti şeklinde soysuzlaştırılmaması" gerekçesiyle hazırladıkları "Anayasa Nizamını Koruma Tasarısı"nın da muradı bu idi.[143]

Dahası, bu değişiklikleri de yetersiz bulduğunu söyler Demirel. 13 Temmuz 1972'de cumhurbaşkanının düzenlediği liderler toplantısında, "bu değişiklikler yapıldıktan sonra dahi Türkiye'yi bu Anayasa ile idare etmek mümkün değildir" şerhini düşer.[144] Parti içi konuşmalarında, kriz halinde seçime gitmenin kolaylaştırılması, halkoylaması, tabii senatörlüğün kalkması gibi ilave değişiklikler ister. Sonraları, hükümete sıkıyönetime başvurmadan olağanüstü hal ilan etme yetkisi verilmesi, yüksek yargının yetkilerinin kısılması taleplerini de ekleyecektir.[145]

İdamlar

9 Ocak 1973'te bir grup üst düzey komutanla Meclis Başkanı Sabit Osman Avcı'nın buluştuğu akşam yemeğinde, Orgeneral Turgut Sunalp Av-

140 Cizre, 2014: 116; Erim, 2005: 997.

141 D-1977b: 32-33.

142 Gümüştekin, 1974: 35, 117, 148; D-1974b: 31..

143 *Durum*, 27 Mart 1969, s. 14.

144 Akt. Cizre, 2014: 122.

145 AP Gençlik Kolları, 1971: 10; D-1977: 54-61.

cı'ya "Mahir Çayan grubu"nun 1 yıl kadar önce Demirel'i kaçıracağını, "tedbir alarak" bunu engellediklerini anlatmıştı.[146] Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C) üyeleri, yakalanan THKO'lu arkadaşlarının serbest bırakılmasını sağlamak için Süleyman Demirel'i rehin almayı düşünmüşlerdi. THKP-C kurucularından Ertuğrul Kürkçü, bunun için "epey plan proje yaptıklarını", Mahir Çayan'la birlikte keşfe gittiklerini anlatır. "Tedbir"e hacet kalmamış, girişim olgunlaşmamıştır.[147]

Devrimci sosyalist hareketin 1971 yılı başında silahlı mücadeleye girme kararı alan kollarından biri olan THKP-C'nin 10 üyesi, 26 Mart 1972'de kuşatıldıkları Tokat-Kızıldere'de yaylım ateşle katledildiler.[148] Demirel 4 yıl sonra bu 'olayı' şöyle özetleyecektir: "Sokak eşkıyaları... Kızıldere'de devlet bunların yakasına yapışmış ve devlet pençesinde kalmışlardır."[149]

Kızıldere, 12 Mart rejiminin genel olarak solu sindirme, silahlı mücadeleye yönelen radikalizmi ise 'ibretlik' bir şiddetle ezme siyasetinin zirve olaylarından biriydi. Gerisinde, sosyalist hareket için *kurucu* denebilecek bir travmatik iz ve aynı zamanda bileyici bir şehit mitolojisi bıraktı. Benzer bir etki bırakan diğer zirve olay, THKO üyeleri Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ın idam edilmeleridir. Türkiye'de o yıllarda da '68' hareketinin simgesi olan Deniz Gezmiş (idam edildiğinde 25 yaşındaydı), bir ikona dönüşmüştür.

"Devlete karşı işlenen suçlar"da caydırıcı cezaların uygulanmamasını temel bir zaaf olarak gören, bunu 1971'den beri sürekli vurgulayan Demirel, idamlara kararlılıkla destek verdi. 11 Mart 1972'de idam kararlarının Meclis'in onayına sunulduğu gün, "evet"ler anons edildiğinde elini kaldırmış, arkasına dönüp baktıktan sonra iki elini birden kaldırmıştı. Günün tanıklarından gazeteci Okay Gönensin'e göre "arkadaki sıralarda bir tereddüt" hissetmişti, Altan Öymen'e göre "herkesin kaldırıp kaldırmadığını kontrol ediyordu." Öymen, sonra "vakur bir ifadeyle" önüne döndüğünü hatırlar.[150] Altan Öymen, 1976'daki yazısında, yolsuzluk suçlamasıyla yargılanan yeğeni Yahya Demirel için "25 yaşında çocukla uğraşıyorlar" diyen "Süleyman Bey"in, Gezmiş-İnan-Aslan için "hiç '25 yaşında çocuklar' demediğini" yazacaktır. Erdal Atabek, 22 Haziran 2015'te *Cumhuriyet*'te "Deniz Gezmişlerin idamı onun yönettiği bir cinayet törenidir," diyecektir...

Bazı AP milletvekillerinin oylama sırasında "üçe karşı üç" diye seslendik-

146 Avcı, 1999: 171.

147 Akt. Çubukçu, 2018: 198-199; Birand vd., 2008: 250.

148 Sığındıkları köy evinde üzerlerine ateş açılınca, rehin aldıkları üç NATO görevlisini öldürdüler. Ertuğrul Kürkçü katliamdan yaralı kurtuldu.

149 2 Nisan 1976, D-1976b: 70.

150 https://serbestiyet.com/yazarlar/demirelin-iki-eli-32367/; https://m.bianet.org/bianet/print/2131-bugun-gunlerden-deniz-yusuf-huseyin

leri de hatırlanır – sağ kamuoyunda, 12 Mart idamları, 27 Mayıs rejiminin idam ettiği Menderes-Polatkan-Zorlu'nun intikamı olarak ek 'meşruiyet' kazanmıştır.[151]

ASLI TANRIKULU

Idama kalkan eller.

Anayasa Mahkemesi CHP'lilerin başvurusu üzerine idam kararlarını usul yönünden bozunca da, Demirel'in hemen devreye girdiğini anlıyoruz. Nihat Erim'in 7 Nisan 1972 tarihli günlük notuna göre, AP'li Devlet Bakanı İlyas Karaöz ile haber yollamış, başbakanı yeni karar için idam dosyasını hemen Meclis'e sunmaya çağırmıştı.[152] Nitekim Meclis çoğunluğu idam kararlarını yeniden onayladı. Yüzlerce entelektüelin ve İnönü dahil CHP yöneticilerinin, ilke olarak siyasi suçtan idamları önleme girişimlerine karşı Demirel "Rejimi yıkma eylemi siyasi suç değildir" savıyla karşı durdu. 6 Mayıs'ta idam cezaları infaz edildi.

On yıllar sonra sorulduğunda, Demirel kendisinin elinden bir şey gelmeyeceği açıklamasını yapacaktır. Temel savı, 12 Mart dönemindeki 'iktidarsızlığıdır' – 2008'de yapılan bir söyleşideki ifadesiyle: "1971 ve sonrasından ben sorumlu değilim. Ben kendimi koruyamamışım ki başkasını koruyayım..."[153] 1994'te televizyonda yayımlanan Mehmet Ali Birand'ın 12 Mart Belgeseli'ne de aynı gerekçeyle bozulmuştur: "Deniz Gezmiş'in ölümünü bana bağladı. Ben ne yapacaktım? Hükümet değilim. Üstelik idam işi benim değil, Meclis'in işi."[154] 2008'teki söyleşisinin devamında bir de şunu söyler: "Meclis'e idam hadisesi kabul veya ret için gelmez. Kabul için gelir." Oysa, 53 üye red oyu vermişti. Demirel'in kastettiği herhalde, idamların karşı konulmaz 'devlet kararı' olduğu idi. Nitekim, –yine o Meclis'in "hür iradeli bir Meclis olmadığını" söylediği– bir başka söyleşide, bunu izhar eder: "Ankara, İstanbul, İzmir sıkıyönetim komutanları hepsi birden konunun üzeri-

151 Demirel, 2017: 248.

152 Erim, 2005: 1021.

153 Oskay, 2021: 53.

154 CA-16: 283.

ne geldiler. 'Bundan sonra bir şey yapamayız' dediler." Demirel, pekâlâ buna hak veriyordur zaten: "Şimdi bakın, anarşi meselesinde sıkıyönetimi yürütenler ondan sonra yürütemezlerdi."[155]

Demirel'in yakın gazetecilerince yazılan biyografilerinde, idamlar bahsine girilmez. Rastlanan tek üzüntü beyanı, 2012 Haziran'ında Meclis Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu önünde sarf ettiği "İdamlar yanlış olmuştur, acı olmuştur. Üzgünüm, o gençlerin idamını doğru bulmuyorum," sözüdür – "O günün koşullarında değerlendirmek lazım" şerhi düşülmüş bir üzüntü...[156]

Cülûs'a karşı

7 Mart 1972'de yurtdışındaki Cüneyt Arcayürek'e yolladığı mektupta, "Türk siyasi hayatının en keyifsiz fakat en ilginç bir devrini yaşıyoruz," diye yazmıştı Demirel. Aslında, yavaştan keyfi de yerine gelmeye başlamış gibiydi.[157]

Zayıflayan hükümetler

"Reform hükümeti" fiyakası çarçabuk sönmüş, hükümetler sıkıyönetime refakaten rutini çevirmekten öte bir işlev görmez hale gelmişlerdi. II. Erim hükümetinden itibaren bütün 12 Mart hükümetleri, Demirel'in tasvibine, daha çok da vetosuna tabi idiler. Ali Gevgilili, bir tür Bonapartizm olarak tanımladığı 12 Mart rejiminin bu daralışını, "sosyal ittifakları küçümsediği için yalnız kalan küçük burjuvazinin etkisizleşmesi"yle açıklamıştır.[158]

İlkinden çok mecalsiz olan II. Erim hükümeti, başbakanın ülkeyi kararnamelerle yönetme yetkisi talebi Meclis'te kabul edilmeyince, 1972'nin 17 Nisan'ında istifasını verdi. Cumhurbaşkanı yeni hükûmeti kurma görevini önce Suat Hayri Ürgüplü'ye verdi. Ürgüplü'nün aktardığına göre, Çağlayangil "bizim patron" dediği Demirel'den haber getirip, istediği kişileri bakan yaparsa ve istemediklerini (Sükan, Bilgiç, Mehmet Turgut) yapmazsa, ona destek verecekleri, hatta 1973'te cumhurbaşkanı olmasına yardım edecekleri imasında bulunmuştu. Ne var ki Ürgüplü, başbakan adayı olarak ismi çıkınca diğer liderler "övücü birkaç kelime olsun kullanmış" iken, siyasi acemiliğinde el verdiği Demirel'in hakkında hiçbir güzel söz söylememesine içerlemiştir. Nitekim AP Ürgüplü'ye destek vermedi. Ürgüplü bu olumsuz tavrı –gücünü epeyce abartarak–, kendisinin 1965'teki gibi başarılı bir geçiş hükümeti tecrübesi ortaya koyması halinde, "Demirel'in partisinden birçok

155 Birand vd., 2008: 248.

156 https://www.milliyet.com.tr/gundem/demirel-kendimi-kurtaramadim-ki-1551204

157 CA-5: 195.

158 Gevgilili, 1973: 395-396.

muhalif ve müstereddit olanın ayrılacak" ve genel başkanlığının tehlikeye girecek olmasıyla açıklar.[159]

Neticede yeni hükümet 22 Mayıs'ta Milli Güven Partili[160] Ferit Melen'e kurduruldu. (Kabinede 5 AP, 5 CHP, 4 bağımsız, 1 MGP'li bakan yer aldı.) Melen, Demirel'le iyice uyumlu davranan bir başbakan oldu. Ordudaki Demirel 'alerjisiyle' ilgili de AP'lilere güven veriyordu: "Alt kademe Demirel'i istemiyor ancak komutanlarda öyle bir fikir yoktur."[161] Hükümet programında "reformlar yapılmadan" seçimlere gidilmeyeceğinin belirtilmesi, siyaset üzerindeki vesayet denetiminin sürmekte olduğuna dair bir ikazdı.[162] Bu meydan okumanın falı, yaklaşık 1 yıl sonra yapılacak cumhurbaşkanlığı seçiminde çıkacaktı.

Cülûs...

1973 Mart'ındaki cumhurbaşkanlığı seçimi yaklaşırken, Demirel *devlet adamı* donuna girdi. Birkaç yerde, tadını çıkararak, "Ben devlet fikrinin adamıyım," demişti: "Devletin ne olduğunu, nasıl işlemesi gerektiğini bilirim."[163] *Devlet fikrinin adamı* olmanın ölçütü olarak da hep orduya sıyanetini vurguladı. Orduyu "rencide ettirmeyeceklerini, ettirmediklerini" söylüyor, "Hiç kimse düşünmese de biz orduyu düşünürüz," diyor; kadifeye sarılmış bir ironiyle "Bir millet düşmanlarına karşı kullanmayacağı kendi ordusunu mağlup edip de ne yapacak?" diye soruyordu.[164] "Sıkıyönetimde vazife görenlerin üzerine kol kanat gerdik. Sıkıyönetimi koruyan biziz," diyerek güvenlik aygıtına arka çıkmayı sürdürdü; beri yandan dönemin icraatıyla ilgili sorumlulara hukukî ve adlî teminat getirilmesi yönündeki yoklamalara açıkça karşı çıktı: "Ordu bizzat teminat değil midir? Hesap sorulursa kim kimden hesap soracak?.. Madem ki teminat istiyorsunuz o zaman yaptığınız yanlıştı derler."[165]

Devlet fikrinin adamıyım performansı, yaklaşan cumhurbaşkanlığı seçimi içindi. Orduda, 27 Mayıs'tan sonra başlayan geleneği sürdürmek ve vasi konumunu tahkim etmek için, Faruk Gürler'in cumhurbaşkanı seçtirme kararlılığı olduğu görülüyordu. 1971 Ağustos'unda emekliye ayrılması gereken Gürler'in görev süresi bir yıl uzatılmış, ertesi yıl Memduh Tağmaç'ın emek-

159 Ekşi, 2020: 292-310.

160 1967'de CHP'nin sola kaymasından rahatsız olanlarca Güven Partisi adıyla kurulan, 1973'te Cumhuriyetçi Güven Partisi adını alacak olan bu parti, cumhuriyetçi-devletçi-muhafazakâr çizgiyi temsil ediyordu.

161 Avcı, 1999: 135.

162 Arslan, 2019: 126.

163 CA-5: 403-404, 513.

164 CA-5: 429-430, 513, 515.

165 CA-5: 433.

liye ayrılması 'teşvik edilerek' o genelkurmay başkanı yapılmış, 1973 Mart başında da emekli olup hemen kontenjan senatörlüğüne atanarak cumhurbaşkanlığı adaylığına müsait hale gelmişti. Demirel, Şubat sonunda Cumhurbaşkanı Sunay'dan, Gürler'i kontenjan senatörü yapmamasını istediğini ileri sürer.[166] Sunay'ın not almamasını ses kaydı alındığına yorduğu bu görüşmede, bu gelenek sürerse genelkurmay başkanlığına "oturtulan" birisinin aslında doğrudan cumhurbaşkanlığına getirilmiş olacağı, bunun da orduyu "ikiye, hatta üçe böleceği" sakıncasını dile getirmiştir. Esas itirazı, "bu yüce makama 'cülûs' ile gelinmesi"dir." Daha sonra da zevkle tekrarlayacağı *cülûs* teşbihini ilkin 25 Ocak'taki parti grup toplantısında kullanmıştır.[167] Kendisi, bu lafı ilk olarak, telefonda kendisine Gürler'in cumhurbaşkanlığı için "böyle isteniyor" mesajı veren Ferit Melen'e cevaben "Cumhurbaşkanı seçimi, cülûs değildir" diyerek sarf ettiğini aktarır.[168] 30 yıl sonra, "Cülûs nedir diye herkes birbirine sordu, lügatlere baktılar," diye hatırlayarak keyfini çıkartır.[169]

Üst düzey komutanların cumhurbaşkanlığı seçimiyle ilgili parti liderleriyle yaptığı toplantıya Demirel –basın bildirisinde kullanılan ifadeyle– "kendine özgü sebeplerle iştirak etmedi." Arkasından, rejimle ilgili "buhran"dan söz edenlere, "Buhran var diye biz her şeyi yapmaya mecbur muyuz?" karşılığını verdi; "Devleti iki yıldır sırtımızda taşıdık" diyerek, *–devlet fikrinin adamı* suretiyle– diyet hakkı istedi.[170]

İstediği diyet, Gürler'i seçmeye mecbur edilmemekti. Demirel, seçimden üç gün önce tehdit telefonları aldığını aktarır. Telefondakine "Eğer sen korkak, yamyam, eşkıya değilsen, ilk önce hüviyetini söyleme cesareti gösterirsin!" diye çıkışmıştır. Başka bir yerde, gösterdiği tepkiyi yine 'yamyamlı' anlatır: "Yamyam mısınız siz, yamyam mısınız!"[171] Birkaç partili arkadaşına "13 Mart Salı günü için hazır olun! Bizi enterne edebilirler," dediğini de aktarır.[172] Oysa Demirel, ordu üst kademesinin Gürler konusunda sanıldığı kadar sağlam bir fikir birliği içinde olmadığını, hatta Genelkurmay Başkanı Semih Sancar'ın Gürler'in hırsından rahatsız olduğunu biliyordu. Ayrıca İstanbul 1. Ordu Komutanı Faik Türün, kendisine "İstanbul'un milli iradeyle beraber olacağını... kamuoyunun zorla sonuç almaya yönelik bir seçime direnmesi gerektiğini" aktarmıştı. Türün, kara kuvvetleri komutanı-

166 Arzık, 1985: 76.

167 CA-5: 422; Gümüştekin, 1976: 87. Cülûs, padişahın ölümünden sonra sıradaki şehzadenin tahta çıkma törenidir.

168 Arzık, 1985: 78.

169 D-2006: 792.

170 CA-5: 430-431.

171 CA-5: 466-467; Koçak, 1991: 131.

172 Erdem, 2004: 176.

na da, "Parlamento'nun üzerinden Silahlı Kuvvetlerimizin elini çekmelerini, aksi halde üzerlerine dört koldan gelecekleri... gerekirse Millet Meclisimizin İstanbul'da toplanmasını teklif edeceği" uyarısını yapmıştı.[173] Sosyal demokrat *Özgür İnsan* dergisinin 14 Mart 1974 tarihli sayısında ise Haluk Ülman'ın kaleminden çıkma imzasız yoruma göre ise, Demirel Gürler'e kesinlikle kapı kapamamıştı, hatta "sorumluluğu CHP'yle paylaşabilecek olsa, Gürler'e oy verecekti." Hatta sonrasında "yüksek düzeydeki bir ilgiliye", Gürler'e bir itirazının olmadığını, ancak CHP oylamaya katılmayınca AP grubuna ona oy verdiremeyeceğini söylemişti, iddiaya göre.[174]

Faik Türün

Demirel'in Gürler'in seçilmesine rıza göstermemesini kolaylaştıran Faik Türün'den söz edince... 1977'de AP'den milletvekili seçilecek olan Orgeneral Türün, orduda pekâlâ AP'ye ve genel olarak sağa yakın bir subay zümresinin de var olduğunun dört yıldızlı örneğidir. Demirel 15 Mart günü Genelkurmay Başkanı Sancar'la Türün için özel bir görüşme yapmış, onun kara kuvvetleri komutanı yapılması için tazyikte bulunmuştu. Ne var ki bu çaba sonuç vermeyecek, Türün emekli edilecek, Eşref Akıncı komutan olacaktı. Sancar'la görüştükleri haberi basına sızınca, Demirel önce bunu reddetti. Ertesi gün Sancar'ın "münferiden görüştüğünü" kabul etmesi üzerine gazetecilere dedi ki: "Bugün başka bir gün, dün başka bir gündü." Oportünizmin vecizesi sayılarak, en meşhur üç sözünden biri olacaktır bu – kısaltılmış haliyle: "Dün dündür, bugün bugündür." Demirel, ilk inkârına "asker kişiyi zor durumda bırakmamak için" mecbur kaldığını söylemiştir.[175]

Korutürk

Her halükârda, Zürcher'in deyişiyle "partiler dişlerini gösterdiler"[176] ve Gürler'in yanı sıra AP'li Senato Başkanı Tekin Arıburun ve DemP Başkanı Ferruh Bozbeyli'nin katıldığı seçimde dört tur boyunca seçilmeye yeterli oy çıkmadı. Demirel, Gürler'in oylarının %70'inin (azami 200'e çıkmıştı, 318 gerekiyordu) oylamaya parti olarak katılmayan CHP'lilerden geldiği kanısındaydı. AP grubundan Gürler'e 20 veya azami 30 fire verildiğini tahmin ediyordu.[177]

---

173 CA-5: 469 ve Türün'ün günlük notları: https://www.gzt.com/jurnalist/turkiyeyi-kurtaran-generalin-gunlugunde-yazanlar-3464976. Türün, 9 Mart girişimiyle de irtibatta olan Gürler'i sol cuntalarla 'iltisaklı' görüyordu. Ayrıca, 12 Mart Muhtırasının "solcuların sloganlarının tesirinde kalınarak" yazıldığını düşündüğü "reformlar" maddesine karşı idi (Batur, 1985: 436).

174 Cılızoğlu, 1987: 242-244.

175 Yurdakul ve Yalçın, 1999: 178; CA-5: 489-490.

176 Zürcher, 2017: 298.

177 Arzık, 1985: 76-77; CA-5: 390-391.

Demirel, ertesi günden itibaren, ordunun gönlünü yapmaya eğildi. "Türk Silahlı Kuvvetleri 13 Mart günü büyük bir itibar sağlamıştır," diyordu. Gürler'in seçilememesine rağmen "ordunun sükûnet içinde kalması" idi bu itibarın hikmeti. "Bu itibarı zedelemeyiniz, muhafaza ediniz," telkininde bulunuyordu.[178] Tabii dostlarına söylediği asıl meramı şu idi: "Bir parlamento kendi Silahlı Kuvvetlerinin tehdidi altında kalamaz."[179]

20 Mart'ta Gürler'in adaylıktan çekildiğini açıklamasıyla seçim tıkandı. O ara, yine "komutanlara" da atıfla, Sunay'ın görev süresinin uzatılması formülü ortaya atıldı. 22 Mart'ta bunun için gerekli Anayasa değişikliğiyle ilgili müzakereler sonrasında yapılan oylamada gereken çoğunluğa ulaşılamadı. Demirel, geçici çözüm olarak sunulan bu formülün, parlamentonun itibarını sarsacağını söylüyordu. Bu vesileyle, genel olarak olağanüstü hal ideolojisiyle ilgili bir hikmet serdetmiştir: "Normale dönüş mütemadiyen anormal yollara müracaatla mümkün değildir." Ayrıca, Sunay'ın bunalımlı dönemde işini iyi yapmadığı kanısındaydı.[180]

26 Mart'ta AP, CHP, MGP, Anayasa Mahkemesi Başkanı Muhittin Taylan'ın cumhurbaşkanı olması üzerinde anlaştılar. Demirel ona "müstakil, antikomünist, devlete ve demokrasiye sadık, şahsiyet sahibi bir sayın kişi" diye ruhsat vermişti.[181] Cumhurbaşkanı Meclis ve Senato üyelerinden seçildiğinden, Taylan'ın hemen kontenjan senatörlüğüne atanması gerekiyordu. Ancak Cumhurbaşkanı Sunay, görev süresinin bitmesine sadece iki gün kala böyle kritik bir kararı vermeyi reddetti. 2 Nisan'da üç seçenek ortaya atıldı: Kabinedeki bağımsızlardan Ticaret Bakanı Naim Talu ve Milli Eğitim Bakanı Sabahattin Özbek ile, kontenjan senatörü, emekli amiral ve büyükelçi Fahri Korutürk. Demirel'in, Korutürk adı ilk çıktığında "adam hasta yahu" dediği aktarılır.[182] Sonra, ona da Taylan'a benzer bir profil çizerek ruhsat verdi: "Dayanıklıdır, antikomünisttir, zora baş eğmez, demokratik rejime bağlıdır, sade bir yaşantısı vardır." Daha sonraları tercih sebeplerini özetlerken, Korutürk'ün antikomünistliğinin yanı sıra antimilitaristliğini vurgulayacak.[183] Nihat Erim'in günlük notlarında, o günlerde kendisiyle görüşen Korutürk'ün, rejimin normale dönmesinden memnuniyetini belirtirken, Demirel'in "Silahlı Kuvvetler'e karşı caka yapmaktan kaçınması" gerektiğini söylediğini okuruz.[184]

178 CA-2: 176; CA-5: 508.

179 CA-5: 236.

180 CA-5: 397-398, 483-484.

181 CA-5: 514.

182 Turgut, 1993: 209-210. Korutürk'ün Moskova Büyükelçiliği döneminde (1960-1964) bir ara ruhî bunalım geçirdiğinden söz ediliyordu.

183 Bir seferinde "antifaşistliği" de ekler. CA-5: 431-432, 523; CA-9: 467; Arzık, 1985: 131.

184 Erim, 2005: 1080

Mehmet Dülger, cumhurbaşkanı seçimi krizi sırasında bir gece yine gergin bir toplantı çıkışı Güniz Sokak'ın kapısında beliren bir meczubun "Cumhurbaşkanı arıyormuşsunuz, beni yapın!" diye seslendiğini hatırlar. Demirel kollarını açmış, "Sen neredeydin yahu!" demiştir adama!

6 Nisan'da AP, CHP ve (bir ay önceye kadar MGP olan) CGP'nin aday gösterdiği Fahri Korutürk 365 oy alarak cumhurbaşkanı seçildi. Bu arada mecali tükenen Ferit Melen istifa etti, yeni hükümet 15 Nisan'da bağımsız Naim Talu tarafından kuruldu (bakanların 6'sı AP'li, 5'i CGP'li, 3'ü bağımsızdı). 12 Mart'ın hak ve özgürlükleri kısıtlayıcı anayasa değişikliklerinin önemli bir kısmının da, başta Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulması olmak üzere, Talu hükümetince gerçekleştirildiğini kaydetmek gerekir.

Ara rejimden çıkışa doğru

Cumhurbaşkanlığı seçimi, 12 Mart ara rejiminin, arkasında bıraktığı olanca tahribatla, sönümlenişini tescilledi. Ara rejimle birlikte, Demirel'in tasfiyesi beklentisi de sönümlenmişti.

Demirelsiz?..

İlhan Selçuk 27 Ocak 1970'te *Devrim*'de "Süleyman Bey, sakın şapkana güvenme!" başlıklı bir yazı yazmıştı. "Alengirli bir şapkası var," dediği "Süleyman Bey"in, "komprador kapitalizminin adamı olduğu içindir ki kurnaz, ihtiyatlı, yumuşak, ürkek" olduğunu, nitekim "bilenlerin anlattıklarına bakılırsa" Süleyman Bey'in işler sıkıştığı zaman şapkasını alıp kaçtığını söylüyordu. 9 Mart darbe girişimine dahil olan ve 12 Mart döneminde ağır işkenceye maruz kalan Selçuk, '70'teki yazısında, "emperyalizmin pekişmesine bunca hizmetinden sonra" Demirel'in şapkasını alıp kaçmasına izin verilemeyeceğini ihtar ediyordu. Medya ve popüler siyaset dilinde "12 Mart" ve "Demirel" deyince, peşinden adeta bir tekerleme gibi "Şapkasını alıp gitti" lafı dökülür. Bu deyimleşmiş söze Demirel yaklaşık 40 yıl sonra, sık sık başvurduğu 'Ya ne yapsaydım?' pragmatizmiyle mukabele edecek: "Elbette alıp gideceğim, bırakacak halim yok, Şapkamı bırakıp mı gitseydim?"[185]

Şapkasını alıp gitme imgesi, Demirel'i "ürkekliği" ve teslimiyetçiliğiyle beraber, artık 'bittiğini' imler. Bu varsayımın ünlü özeti, 27 Ekim 1971 günü Erim hükümetinin istifa edeceği gecenin sabahında CHP'li Devlet Bakanı İsmail Arar'ın, Demirel'in başbakanlığının söz konusu olup olmayacağını soran gazetecilere verdiği cevaptır: "Kamuoyu önünde ciddi bir konuşma yapmıyor olsaydık, 'güldürmeyin beni!' diye cevap verirdim."[186] Demirel'in si-

185 https://www.milliyet.com.tr/gundem/demirel-kendimi-kurtaramadim-ki-1551204

186 CA-5: 248.

yasi ikbalinin sadece konjonktürel olarak değil ilânihaye söndüğünü düşünenler çoktu. Sol kamuoyuna hitap eden *Yeni Ortam*, 15-22 Kasım 1971 tarihli sayısında, AP içindeki muarızlarının ağzından, "Demirel efsanesi sönmüştür" havadisini vermişti. Tekrar AP genel başkanlığına seçilmeyi "aklından çıkarmış" olan Demirel'in "şimdiki çırpınışları", kendisini ve ailesini korumak içindi, buna göre.

Gerçekten Demirel, 12 Mart döneminin ilk gününden itibaren kuvvetli görünmeye ve siyasi olarak 'sayılmaya' stratejik bir önem verdi. 5 Ekim 1971'de *Hürriyet*'in manşetine çıkan mülakatında, "AP'yi saf dışı tutmak bölücülüktür," demişti. Kendi muhitini "Haysiyetli kalacağız çünkü milyonların haysiyetini korumaya mecburuz" heroizmiyle fişekliyor; 'devlet sohbetlerinde' de "Sunay haysiyetimizi istemesin, canımızı isterse veririz" diyordu.[187] 1972 başlarında, resmî davetlere "eski bir başbakan olarak... Hariciyeden lâlettayin bir sekreterin telefon edip falan yere davetlisiniz" demesine tepki gösterdi, protokol takviyesi yapılmasını sağladı.[188] Haysiyet için etiket de mühimdi.

1971 Kasım'ında bazı komutanlar Çağlayangil ve Sabit Osman Avcı vasıtasıyla, I. Erim hükümetini rahat ettirtmeyen Demirel'in bir süre parti başkanlığından ayrılması telkininde bulundular. Avcı'ya bakılırsa, bizzat Genelkurmay Başkanı Tağmaç "Demirel bir süre için çekilecek yerine biri vekillik edecek. Rapor mu alır köyüne mi gider, Avrupa'ya mı gider bilmiyorum," demişti! Hatta o günlerde AP Temsilciler Meclisi hükümetten bakanları çekme kararını görüşürken, radyonun öğle ajansında Demirel'in dört ay izinle genel başkanlıktan çekileceğine dair bir radyo haberi okunmuştu. (Muhtemelen Avcı Tağmaç'ın mesajını daha aktarmadan hemen haber yapıvermişlerdi!) Demirel şaşıran partilileri yatıştırmak için "Vatan benden mühimdir," demiş, hemen peşinden "Kaygılara kapılmayınız. Ben sizleri bırakıp gidecek değilim," diye eklemişti. Kendisini seçen Kongre iradesine müdahale edilmesinin partilileri "üzeceğini biliyor"du. Formel-hukukî maniyi de eksik bırakmadı: "Ayrıca izin müessesesi tüzüğümüzde yoktur."[189]

O aralar AP'de Demirel'e alternatif bulmak için bazı cılız denemeler de yapıldığı anlaşılıyor. Milliyetçi-muhafazakâr camiada hürmet gören teknokrat Nevzat Yalçıntaş, AP liderliği için birilerinin kendisini de yokladığını, Anadolu'dan ziyaretler geldiğini aktarır.[190] Mesut Erez'in ısrarla (iki Erim hükümeti ve Melen hükümetinde) bakan yapılmasında, "belki ileride Demirel'e bir alternatif olabileceği" hesabının payı vardı.[191] Ancak 20 Ekim 1972'de ya-

187 CA-5: 227; Erim, 2005: 983.

188 Avcı, 1999: 121-122.

189 Avcı, 1999: 107-112; CA-5: 260-261.

190 Çiftçigüzeli, 2014: 248.

191 Batur, 1985: 339.

pılan 6. büyük kongre, AP tarihinin en sakin kongresi oldu. Açığı mehter takımı kapattı. İlk defa, kongre salonu kapısında resmî araçlar yoktu. Demirel konuşmasında "Demirelsiz AP sloganını yaymaya çalışanlar"a çattı: "Demirel AP genel başkanlığını ne işgal etmiştir, ne gasp etmiştir. Binaenaleyh itiraz Demirel'e değil onu baş yapan iradeyedir."[192]

Demirel'in, idbarı, –o zamanlar bilinmeyen bir deyişle!– bir çeşit başarı hikâyesine çevirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Seçilmiş hükümet üzerinde vesayet denetimi kurmak üzere oluşturulan hükümetin üzerinde vesayet denetimi kurmuş, istediği anayasal revizyonların yapılmasını sağlamış, MNP'nin ve TİP'in kapatılmasını memnuniyetle izlemiş, partideki gücünü tahkim etmiş, her halükârda ayakta kalmıştı.

"Hermafrodit" rejimden çıkarken

12 Mart 'iradesine' ve hükümetlerine mesafe koyarken, Demirel, bu rejimin sadece anayasal restorasyon pratiğine değil şedit asayiş siyasetine de destek verdi. O bunu, kendine *devlet fikrinin adamı* sıfatını yakıştırarak ifade etmişti. ABD büyükelçisiyle görüşmesinde ne tam askerî rejim, ne tam sivil hükümet olması bakımından "hermafrodit" (hünsa/erdişi) diye tanımladığı 12 Mart rejiminden çıkışta hâlâ yargının hem etkin olmaktan uzak, yavaş, hem de yürütmeye müdahil olmasından yakınıyordu.[193] Bu dönemden daha sağa kayarak çıktı; demokratlığı, neredeyse tamamen rejim, milli irade ve Meclis iradesi savunusuna sıkıştı. Önümüzdeki bölümde, bu rengin iyice koyulduğunu göreceğiz.

Bu yönelim, tabii anti-komünizmin şiddetlenmesiyle kaimdi. 1972'nin ikinci yarısındaki üç konuşmasında, Demirel'in genellikle komünistlerin dikkatleri başka yere çevirmek için ortalığa saldığı bir hayalet olarak baktığı, biraz da bu nedenle pek anmadığı *faşizmi* üç ayrı vesileyle konu etmesi ilginçtir. Temmuz ortalarında, Sunay'ın parti liderleriyle yaptığı görüşmede, Türkiye'nin bugün yaşadığı sıkıntılarla başka memleketlerin de karşılaştığını, bunları aşabilenlerin rejimlerini devam ettirdiğini, aşamayanların ise "faşist veya komünist" olduklarını söyler. "Türkiye'yi idare etmenin daha da zorlaşacağı" uyarısını yinelerken, şu temennide bulunur: "Demokrasiyi tahrip etmeden demokratik çerçeve içinde kalınarak ve *faşizme kaçmadan* (abç. – T.B.) bu başarılmalıdır."[194] 1 Ekim'de Adana'da, binlerce sayfalık siyasi konuşma külliyatındaki tek faşizm tarifini yapar – aynen aktaracağım: "Faşizm de hürriyetçi demokrasinin düşmanıdır. Faşizm diğer bütün vasıflarından önce 'elitist' mahiyeti taşıyan bir cereyandır. Faşizmde esas, toplumun

192 Arslan, 2019: 128; D-1973a: 338-339.

193 https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v29/d458

194 CA-5: 310.

seçkinler tarafından halkın reyine başvurulmaksızın idare edilmesidir. (...) Faşizmin otoriter olmaktan ötede komünizm gibi ferdi bütün hayat sahasına iktidarın müdahalesini kabul eden şekli nasyonal sosyalizmdir."[195] Yılın sonuna doğru, sıkıyönetim süresinin uzatılmasına "Devletin, rejim ve devlet düşmanları karşısında daha çabuk netice alabilmesi, bu çeşit maceralara kalkışacaklar için bir ibret olacaktır," gerekçesiyle destek verirken, "Devleti otoriter devlet haline getirmek için dikta veya faşizm yollarına başvurmaya hacet yoktur," kaydını düşer. Gereken, "hukuk devletini kendini koruyacak güçle teçhiz etmek"tir; yoksa "diğer özlemlerden kaçmak" zor olacaktır[196] – diğer özlemler, dikta veya faşizmdir anlaşılan. Demirel'de müstesna olan bu "faşizme kaçmayalım" uyarılarını, herhalde 12 Mart rejimine had çizme niyetine bağlamalıyız. Yanı sıra, "faşizme kaçan" bir siyasi seçenek ihtimalini endişeyle göz önüne aldığının işaretidir...

1973 seçimlerine giderken

Cumhurbaşkanlığı seçiminin savuşturulması ve genel seçimlerin 14 Ekim 1973'te yapılacağının kesinleşmesiyle, 12 Mart rejiminden çıkış rotasına girilmişti. Demirel seçim sathı mailine girilirken, 12 Mart müdahalesinin AP'yi haksız yere hedef almış olduğu tezine yüklendi. 1 yıl sonra yapacağı özetle, "AP hükümeti sokağa fidye olarak verilmiş" idi.[197] Bu arada, "devleti sırtlarında taşımış" iken, "yaptığımız fedakârlıklar ve gösterdiğimiz gayretler makbule geçmemiştir" siteminde bulunuyordu.[198] Şubat'ta İzmir'de bir parti toplantısında söyledikleri, veciz bir ikrardır: "Geçen iki sene zarfında... iktidar değildik, muhalefet değildik."[199] – yine, hermafrodit bir vaziyet...

AP'nin 1973 Seçim Beyannamesi, "Şiddet hareketlerinin AP iktidarına karşı değil rejime karşı, devlete karşı... olduklarını açıkça göstermiş" olduğunu tekrarladı. Hedef, "müessir devlet, müessir idare" olmalıydı. Devr-i sabık yaratmama ve 'ileriye bakma' pragmatizmi de berdevamdı: "Geride kalmış olayları, kırgınlık, dargınlık ve küskünlük vesilesi saymayız."[200]

AP'ye yakın basın, Demirel methiyelerine hız verdi. Füruzan Tekil, Demirel'in 12 Mart'tan çıkışını "bir yabancı tabirle *kolossal* [dev, müthiş] bir lider yürümüştür yeniden Türk toplumu içine,"[201] diye efsane havasına sokuyordu. Taraftarları dışında da, Demirel'e hayırhah yaklaşanlar vardı o günlerde.

---

195 D-1973a: 201-202.

196 D-1973a: 342.

197 D-1974b: 31.

198 CA-5: 426; Erdem, 2004: 172.

199 D-1973a: 357.

200 AP, 1973: 8, 24-25, 90.

201 Tekil, 1973: 120.

CHP'li bir 27 Mayısçı, Orhan Erkanlı, "iktidardayken vakit bulamadığı çağdaş siyasi akımlar, görüşler hakkında kitaplar, dergiler okuyarak" kendini geliştiren Demirel'in, "yüz hatları daha derinleşmiş... daha olgunlaşmış" olduğu gözlemini yapıyordu; "iktidardan uzaklaştırılmanın sinirliliği, kırgınlığı çoktan geçmiş" idi. 1961 Anayasası'nı ve "Türkiye'nin realitelerini, bilhassa Silahlı Kuvvetler'in memleket yönetimindeki rolünü iyice anlamış"tı Demirel Erkanlı'ya göre ve "bir gün kendisine iktidar nasip olursa göreceğimiz Demirel ile 12 Mart'tan önceki Demirel arasında büyük farklar müşahede edileceği muhakkak" idi.[202] ABD Büyükelçisi William J. Handley de, 1972 Aralık'ında yaptığı görüşmede Demirel'i "formunda" bulmuştur ("*in good form*"); kilo vermişti ve daha "reflektif" idi, yani kendi düşünceleri üzerinde tefekküre daha açıktı.[203]

Bölümün başında, kendi sol bakış açısından, AP liderini bir tarihsel liberal ekonomi-politik dönüşümün öncüsü olarak değerlendirdiğini gördüğümüz Ali Gevgilili, yeni kitabını 30 Nisan 1973'te Demirel'e şu sözlerle imzalamış: "Demokratik özlemleri kabaran güzel Türkiye için..." Gevgilili, 12 Mart'tan çıkışta, "yığınlara dönük sosyal siyaset izlemek isteyen liberal AP" ile sosyal demokrat CHP'nin aslında yakınsadıkları ve bir tarihsel ortak program geliştirme fırsatına sahip olduklarını düşünüyordu.[204]

1973 seçimlerinden sonra Demirel'in güzergâhı, Gevgilili'nin özlemlerinden geçmeyecek...

202 Erkanlı, 1972: 358-362, 366-367.

203 https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v29/d458

204 Gevgilili, 1973: 423-425, 463.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Cepheci

1973-1980 arası dönem, Demirel'in fazlasıyla bir *siyasi figüre* irca olduğu dönemdir. Türkiye'nin bu iç savaşa benzeyen keskin kutuplaşma döneminde, *sağ* cepheyi temsil eden figürdür. Sağın çatı lideri olarak kendini esasen milliyetçilikle tanımlayan Demirel, birincisi 2 yıl 8 aylık, ikincisi yaklaşık 6 aylık iki *Milliyetçi Cephe* hükümeti kurmuştur. 12 Eylül darbesiyle sona eren 10 aylık azınlık hükümeti de Milliyetçi Cephe temellidir. Ekonomide neoliberal dönüşümün temelini atan 24 Ocak kararları, bu hükümete bir *sınıfsal cephe* karakteri kazandırır. Hayatı hakkında en az özel anekdot, gündelik vaka vs. anlatılan kesitinin bu dönem olması, tesadüf değildir. Bu dönemin Demirel'i, bir *cepheci*, bir *iç savaş politikacısı* suretinde görünür. Dönem finali, 24 Ocak kararlarının icrasını kemale erdirecek olan 12 Eylül 1980 darbesidir...

İlk defa muhalefette

1973 Şubat'ında Demirel İzmir'de partililerine "Manasını kaybetmiş gibi görünen seçim yeniden mana kazanmıştır" müjdesini vermişti.[1] O yılın 14 Ekim'inde yapılacak genel seçimlerde, 12 Mart'ın geride bırakılmasıyla beraber, bu ara dönemdeki "selden kütük kapma" hünerinin tescil edileceğini umuyordu.

Seçim kampanyasına "AP'ye iktidar verin Türkiye'yi iki misli yapalım" vaadiyle ve sağda bölünmeme çağrısıyla girdi Demirel: "Bölmeyiniz, bölünmeyiniz, böldürmeyiniz; sandık başına gidiniz ve komşunuzu da götürünüz."

1 D-1973a: 358.

Yılmaz Türkoğlu'nun seçim için yazdığı "Demirel Marşı"nın tekerlemesi şöyleydi: "Demirel Demirel iktidara yine gel/ Millet seni istiyor kimse olamaz engel."[2] 27 Eylül'de Isparta'ya gelen Ecevit'e taş ve şişe atılması, '70'lerin ikinci yarısında tırmanacak olan CHP'yi düşmanlaştırma siyasetinin habercisiydi. Demirel üzüntüsünü bildirdi; Ecevit, bizzat onun kardeşinin olayları yönlendirdiğini ileri sürdü.[3]

1973: İlk seçim yenilgisi

14 Ekim'de, Demirel genel başkan olduğundan beri AP ilk kez CHP'nin gerisine düştü: CHP %33,3, AP %29,8. Üç sağ parti, neredeyse tam AP kadar oy toplamışlardı: DemP 11,8, MSP 11,8, MHP 3,3. Seçimlerin hemen ardından, Ali Avaz üçüncü Demirel plağını yaptı: "Gudbay Sülü."[4]

Seçim kampanyasında solcu *Yeni Ortam* gazetesi adına Demirel'in kampanyasını izleyen Aydın Engin, son gün dönüş yolunda Demirel'in gazetecilere seçim tahminlerini yazdırdığını hatırlar. En iyi tahmincinin ödülü, bir kol saati olacaktı. Sonuca en yakın tahmini, Aydın Engin yapmıştı. Seçimlerden sonraki ilk basın toplantısında *Yeni Ortam*'ın Ankara temsilcisi Mustafa Ekmekçi Demirel'e saat hediye etme vaadini hatırlattı. Demirel, yanındaki Aydın Engin'e değil yine Ekmekçi'ye hitap ederek, "Söyle ona, adımdan çok para kazandı o, saati cebinden alsın, hediyeyi benden saysın," demiş ve "gevrek kahkahasını" atmıştı.[5] Başka muhalif gazeteciler, Demirel'in, '70'lerin en gergin zamanlarında basın toplantılarından sonra bütün gazetecilerin tek tek elini sıktığını, ters soru soranlara "dersini iyi çalışmışsın" dediğini hatırlarlar.[6]

Fakat o gevrek kahkaha, Demirel'in keyifsizliğini örtemezdi. 30 Ekim'de, çok övündüğü İstanbul Boğaz Köprüsü açılış törenine, seçim yenilgisinin küskünlüğü içinde, katılmadı.[7] Bundan beş ay önce, 22 Mayıs'ta Uluslararası Yol Federasyonu tarafından "yılın adamı" seçilmişti.

Seçim sonuçlarının muhasebesini yaparken, o "seçimin yeniden mana kazandığı" fikrini iyi anlatamadıkları tespitini yapıyordu. 10 yıl sonra, CHP'nin, AP seçimi kazansa bile iktidar yapılmayacağı temasını işlediğini de iddia edecekti – biraz ezber bir iddia. Bunlar, katılımı düşürmüştü ona göre. "1971 buhranının açtığı yarayı ve sebep olduğu güvensizliği tam yenememişler" idi. Daha esaslı sebebi ise, tarım toplumundan şehirleşmeye geçerken "kabaran arzular devrini" yaşıyor olmamızda arıyordu. "Patern" de-

2 D-1974c: 35; Alkan, 2015: 41.

3 Gevgilili, 1987: 743.

4 Alkan, 2015: 41.

5 Engin, 2015. Aydın Engin'in *Devr-i Süleyman* oyununu Üçüncü Bölüm'den hatırlayacaksınız.

6 Doğan, 2020: 83.

7 Topuz, 2011: 72.

WORLD HIGHWAYS

WASHINGTON GENEVA

INTERNATIONAL ROAD FEDERATION

IRF WORLD MEETING
MUNICH, GERMANY
OCT. 14-20, 1973

Turkey's Demirel Named IRF Man-of-the-Year

Information Systems On Meeting Agenda

New Paris Ringway Handles 200,000 Vehicles Each Day

Uluslararası Yol Federasyonu'nun "yılın adamı" belgesi.

ğişmişti (yine *patern*!), "Türkiye'nin bugünkü iktisadi seviyesinde hoşnut etmek zor, hoşnutsuz kılmak kolaydır," diyordu.[8] Seçim sonucunu "Vatandaş bize muhalefet görevi verdi" diye yorumlaması,[9] bu serinkanlı analize uygundu. Demirel'i hayal kırıklığına iten bu seçim sonucu, milliyetçi ve muhafazakâr radikal sağın artık 'merkez sağ' şemsiye altına sığmadığını, asıl önemlisi 12 Mart'ın gadrine rağmen solun dip dalgasının ne kadar güçlü olduğunu göstermişti.

Hiçbir partinin hükümet kuracak rakamı bulamadığı seçim sonrasında, koalisyon müzakereleri üç aya yakın sürdü. 20 Ekim'de gazeteler, Cumhurbaşkanı Korutürk'ün AP-CHP büyük koalisyonu önerisini bizzat dile getirdiğini yazdılar. Geçen bölümün sonundan hatırlayalım, Ali Gevgilili'nin özlediği, sanayi sermayesinin de tercih ettiği yoldu bu. Ancak iki parti de, bu tercihi kendi sınıfsal ve toplumsal tabanlarına kolay anlatamazlardı. Yükselişteki CHP'nin yönetimi, koalisyonun kendisine ivme kaybettireceğini düşünüyordu. Hem CHP lideri Ecevit, Nihat Erim'in aktardığına göre, "Demirel'in sözüne inanılmayacağını, yalancı olduğunu gördüğünü" söylemişti.[10] Parti içi muhalifi Kâmran İnan, Demirel'in ikinci adam olmak istemediği için koalisyon yollarını tıkadığı, Ecevit'in de zayıf bir AP'yi tercih ettiği için Demirel'in muhalefette parti lideri olarak kalmasını istediği kanısındaydı.[11] Ancak daha esaslı sebep, Demirel'in sol karşıtı cephe siyasetine yönelmiş olmasıdır. Büyük koalisyon önerisine cevaben, CHP'nin yer almayacağı "milli koalisyon" seçeneğini öne sürmesinin anlamı buydu.[12] CHP'yle yan yana gelerek sanayi sermayesiyle şehirli

8 CA-5: 189, 540; Gümüştekin, 1976: 16-19; D-1974a: 30.

9 Cinisli, 2017: 367.

10 Erim, 2005: 1091.

11 İnan, 2007: 33, 60.

12 Arslan, 2019: 137.

1970'lerden Demirel karikatürleri. 2020'lerde, bu "müstehcenlik" düzeyinin yanında pek masum kalan karikatürler ceza konusu olacaktı.

emekçiler uzlaşmasına dayalı bir sosyal-liberal rota yerine, orta sınıfların endişelerine hitap etmeye yöneldi. Sınai modernleşmeyle sınıfsal konumlarını yitirme tehdidi duyan esnaf, küçük girişimci, çiftçi, taşralı eşraf zümreleri, işçilerin sosyal ve siyasi güçlenmesini bu tehdidi somutlaştıran bir tahrik unsuru gibi görüyorlardı. Bu tahrik algısı, taşranın yoksullarına da en altta kalacak olma endişesi salmaktaydı. Anti-komünizmin toplumsal tabanı, böyle serpilmekteydi. AP, büyük sermayenin önceliklerini gözetirken, sağındaki partilere kaptırdığı bu tabanı da geri kazanma derdindeydi. Ayrıca gündelik siyaset düzleminde Demirel, hikmet bellediği "Nelerin olacağını görmek için önce nelerin olamayacağını bir görelim"[13] taktiği uyarınca, beklemeyi tercih edecekti. Ecevit'in yıpranmasını bekleyecek, o ara sağdan 'saçıntı' toplamaya çalışacaktı.

Ecevit'in popülaritesi yükselirken, Demirel'in "geride kalmış" göründüğü zamanlardır. Ali Ulvi'nin *Cumhuriyet*'te 24 Mayıs 1974'te çizdiği karikatürde, Ecevit'i kafasının içinde beyin, Demirel'in kafasının içinde yumruk vardır. Karikatürist Tan Oral, 1970'lerde yetişen çizerlerde "Karikatür demek Demirel'i çizebilmek demektir" gibi bir algının yerleştiğini hatırlar – Demirel karikatürleri furya haline gelecektir ve kahir ekseriyetle olumsuzdur.[14] "Kültür insanı" sıfatını mükemmel kişileştiren Haldun Taner, Demirel'in keyfiyle beraber mizah hevesinin de kaçtığını yazacaktır.[15]

İçerideki muhalefet

1973 seçimlerinde AP Bitlis senatörü seçilen ve çok geçmeden Demirel'in müzmin muhalifine dönüşecek olan Kâmran İnan; bu seçimin AP'nin ilk mağlubiyeti olmasına rağmen, ilk grup toplantısında kimsenin bir eleştiri getirmediğini hatırlar. Konuşmasına alkışlar az olunca Demirel'in "yakını" milletvekilleri, diğerlerini gayrete getirmeye çalışmışlardı. Kâmran İnan, Senato grup toplantısında bunun "faşist bir metod" olduğunu söylediğini aktarır.[16]

Ertesi yıl yapılacak parti kongresi öncesinde, Ağustos başında, AP'de Demirel'e karşı bir "Yenileşme Hareketi" ortaya çıktı. Eski bakan Orhan Oğuz'un başını çektiği bu muhalefete karşı Demirel'in 'gayrınizami' kuvvet desteği aldığına dair bir tanıklık var. Komünizmle Mücadele Dernekleri başkanlığından gelen Orhan Kiverlioğlu, Demirel'in kendisine "kur teşkilatını geç karşılarına" talimatını verdiğini aktarır. Demirel'e ara ara bu tür hizmetler verdiği anlaşılan Kiverlioğlu, Demirel'e kendisine bilgi vermeden, "ken-

13 Cemal, 2018: 199.

14 https://www.youtube.com/watch?v=z1ny4jXQsSU. Demirel emekli olunca Tan Oral "Demirel ve demokrasi" başlıklı bir Demirel karikatürleri sergisi açacaktır.

15 Taner, 1987: 116.

16 İnan, 2007: 16, 19.

di usulüyle" mücadelesini yapacağını söylemiştir. Kendi usulüyle yaptığı ilk iş, parti içi muhalefet adına kaleme alınmış, parti yönetimini "gerici ve Atatürk düşmanı" olmakla suçlayan, "solcu ağzıyla" yazılmış sahte bildirileri parti üyelerine postalamak oldu. İstanbul İl Kongresi'nde Orhan Oğuz'un konuşmasını, salondaki adamlarının yaptığı tezahüratla engelledi. Genel Kongre'de parti ileri gelenlerinin yakın akrabaları dahil birçok muhalifin gözünü korkuttuklarını, hatta darp ettiklerini anlatır. Kâmran İnan'ın anılarında da, kürsünün karşısına "doldurulan" birilerinin "garip jest ve ifadelerle" muhalifleri sindirdiği aktarılır.[17] Parti içi muhalefet de bu kongre öncesinde ülkücülerden destek devşirmeye çalışmış, ancak MHP lideri Türkeş 'mutemeti' Muhittin Çolak'a "Süleyman Bey'e sıkıntı yaratılmaması" emrini vermişti. Nitekim aksine, kongrede "ikişerli sıra on arkadaş" Demirel'i karşılamışlardı![18] Bu arada, Kâmran İnan'ın "kongrelere sokak havası getirilmesi" dediği bu usullerle kurulan ünsiyet, AP yönetiminde, AP Gençlik Kollarını da "kavgacı olarak kullanma" arayışına sokmuştu. Bir ara "Ülkü Ocakları" benzeri bir gençlik teşkilatı kurma fikriyle oynamış fakat mesafe alamamışlardı.[19] Ancak bu tür servisleri yine esasen ülkücülerden almaya devam ettiler.

Neticede 26 Ekim 1974'teki kongrede Orhan Oğuz 1.400 delegenin sadece 78'inin oyunu alabildi. Partide bir genel sekreterlik makamı ihdas edilmesi için uğraşanların çabaları da sonuçsuz kaldı. Ali Naili Erdem bunu yıllar sonra Demirel'in "ne ikinci, ne üçüncü, ne dördüncü adam" istemesiyle açıklar.[20] Demirel'in mutlak söz sahipliği, partinin iç çemberinde "Ağam bilir Allah bilir" deyişiyle sloganlaşacaktır.[21]

Demirel, büyük kongre konuşmasında DemP'ye çatmaya epey yer ayırdı. "Herkes tercihini yapmıştır, yolunu tutmuştur," diyerek, AP'nin DemP'yi "kendisinden saymadığını" vurguladı.[22] DemP, Milliyetçi Cephe hükümeti kurulana kadar, Demirel'in baş hedeflerinden biriydi. Zira MSP ve MHP gerçekten "yolunu tutmuş" iken, adeta parti dışı bir hizip gibi duran DemP'yi yeniden içeri çekmek mümkündü. DemP yönetimi de canla başla buna direnmeye çalışıyordu. DemP 1973 seçimlerinden sonra Demirel'siz bir AP-

17 Kiverlioğlu, 2016: 240-254; İnan, 2007: 62. Kiverlioğlu 1973 genel seçimleri öncesi aday olmak istediğini bildirince Demirel'in kontenjan adaylığı önerdiğini, kendisinin önseçime girmeyi tercih ettiğini fakat alt sıralarda kaldığını söyler. Sonraki adaylıklarında ise kontenjan teveccühüne mazhar olamamıştır! (Kiverlioğlu, 2016: 231).

18 Çolak, 2018: 277-281.

19 İnan, 2007: 60, 122. MHP'nin etkin örgütçülerinden Muhittin Çolak, Hacı Ali Demirel'in sahibi olduğu Yükseliş Koleji'nin yöneticilerinin bu yoklamaları yaptığına tanıklık eder (Çolak, 2018: 127-128, 309).

20 Bektaş, 1993: 166.

21 Mehmet Dülger'le görüşmeden.

22 D-1974a: 45-48

DemP-MSP-CGP formülünü önermişti.[23] Partinin ağır topu, Demirel'in ezeli rakibi Sadettin Bilgiç, "askerî müdahalenin mağduru ve mazlumu görüntüsüne rağmen" AP oylarının düşmesinin, kimin yanlış yolda olduğunu gösterdiğini söylüyordu.[24] 1975 yılı başında Celal Bayar'ın evinde bir araya gelen DemP yöneticileriyle bir grup muhalif AP'li birbirlerine "mesele o değil" deseler de, açık ki mesele "Demirel meselesi" idi![25]

CHP-MSP hükümetine muhalefet

Yeni hükümet, seçimden ancak 2,5 ay kadar sonra, 26 Ocak 1974'te kurulabildi. Sürpriz bir koalisyondu bu: CHP-MSP. İstanbul merkezli sanayi sermayesi ile "Anadolu sermayesi" ve emekçi kitleleri ulusal kalkınmacılık zemininde uzlaştırma umuduna yaslanan koalisyondan; CHP "din düşmanı" imajını üzerinden atmasına, MSP de meşrulaşmasına katkıda bulunacağını umuyordu.

Solla bir araya gelmekten memnun olmayan MSP'liler, Demirel'in başka yolları tıkayarak kendilerini CHP'yle koalisyona ittiği kanısındaydılar.[26] Gerçi, 1973 seçimleri öncesinde Erbakan da Demirel de birbirleri hakkında epey atıp tutmuşlardı. Demirel, 29 Eylül'de Trabzon'da "kapatılan partilerin muvazaa yoluyla kurulmasını önleyici hükümlerin takviyesi gereklidir," diyerek, kapatılan Milli Nizam Partisi'nin "devamı niteliğindeki" MSP'nin meşruiyetini sorgulamıştı.[27] "Birçok mihraklarla irtibatı var" dediği Erbakan'ın üzerine bir şüphe gölgesi düşürüyor, MSP'yi "Ortak Pazar aleyhtarlığı, banka düşmanlığı yapan ve nice akla sığmaz propagandaların sahibi" diye damgalıyordu.[28]

Demirel, CHP-MSP hükümeti karşısında, 1978/1979'da CHP hükümetine karşı izlediği celâlli muhalefete kıyasla, epeyce sessiz sakin kalmıştır. Bu hükümete karşı en fazla sesini yükselttiği olayın, 1974 yazında Kıbrıs'a yapılan askerî müdahale olması ilginçtir. Elbette "milli birlik ve beraberlik" korosuna katılmakla beraber, Kıbrıs'taki gelişmelere esasen Rum tarafının "birbirini yemesi" olarak bakan Demirel, başlangıçta harekât fikrini "macera" olarak yorumlamıştı.[29] 25 yıl sonra Ferruh Bozbeyli, Demirel'in o zaman konuyu "milli mesele telakki ederek katkıda bulunmak yerine başbakanı tereddüde, belki vehme, belki sıkıntıya sokacak şeyler söylediğini" hatırlar – ba-

23 Bilgiç, 1998: 236; Cinisli, 2017: 367-368.

24 Uçar, 2015: 141.

25 Avcı, 1999: 270-271.

26 Uçar, 2015: 146.

27 Mumcu, 2002: 36 vd.

28 Arzık, 1985: 110; D-1974c: 31.

29 Sezer Şanlı, 2017: 228.

rajların kontrol altında olup olmadığı gibi, buğday stoklarının durumu gibi, "Yarın şehitler listesi geldiği zaman hesabını kim verecek?" gibi...[30] Beri yandan "Demirelciler", harekâtın, 1967 krizinden sonra Demirel'in talimatıyla imal edilen çıkarma gemileri sayesinde yapılabildiğini söyleyerek övünmekteydiler.[31] Harekâttan sonra da Demirel, askerî başarının siyasi bir anlaşmaya bağlanamamasını eleştirdi, Ecevit'i "şehit kanını reye çevirmeye kalkmak"la suçladı: "Hükümet başkanı kahraman, Fatih, İkinci Atatürk ilan edilerek... tabii kıyafetinin icabı olmayan miğferli resimlerle her taraf donatılarak... büyük gösteriler tertipleniyor. Kıbrıs, bu haliyle CHP genel başkanını meşhur etmek için yapılmış bir harekât halini alıyor."[32]

Gerçekten de Ecevit, Kıbrıs harekâtının milliyetçi rüzgârını yelkenine doldurmayı hedeflemekteydi: "Biz Demirellerden, Türkeşlerden milliyetçilik dersi almayız. Biz milliyetçiliği sokak duvarlarına değil, Kıbrıs'ın topraklarına, Ege'nin deniz yataklarına yazmışız."[33] MSP'yle anlaşmazlıklarından 'istifade' ederek, erken seçim ümidiyle hükümeti sona erdirdi. Ancak Ecevit'in artan popülaritesini oya çevirmesini tabii ki istemeyen diğer partiler –başta AP– erken seçim kararına vize vermediler.

Cumhurbaşkanının Ekim'de hükümeti kurma görevini verdiği Demirel, CHP'yle koalisyonu asla düşünmeyeceğini baştan söyleyerek, önceliğini sol karşıtlığı olarak belirlemişti. Cumhurbaşkanlığında bir toplantıda, "Sola karşı bir hükümet kuracağız sözünün yadırganmamasını" istemişti. "Bu normaldir. AP sola karşıdır."[34] İlkin MSP ve DemP'yle koalisyon kurma imkânını aradı. Demirel'in sultası altına girmek istemeyen DemP Genel Başkanı Bozbeyli, bu hükümette parti liderlerinin yer almamasını şart koşunca, köprüler atıldı. Demirel DemP'yi "esas gayesinin solla ve komünizmle mücadele olmayıp, komünizm karşısında bir kale olan AP'yi zaafa uğratmak"la suçladı.[35] Yine bütün parti liderlerini bir araya getiren bir kriz toplantısında Türkiye Birlik Partisi Genel Başkanı Mustafa Timisi, onun "kendisinden ayrılmış partilerden öç almak istediği" yorumunu yapınca Demirel ayağa kalkıp "Beni muaheze ediyor," diye tepki göstermişti.[36]

Bu hükümet krizinde, 17 Kasım 1974'te kurulan "partilerüstü" Sadi Irmak hükümeti, güvenoyu alamamasına rağmen 31 Mart 1975'e kadar işbaşında kaldı. O aralar cumhurbaşkanlığında yapılan toplantılardan birinde

30 Dağı ve Uğur, 2009: 298-299.

31 Usman, 1976: 85-86.

32 Uçar, 2015: 152; D-1974a: 71-72; D-1974c: 84.

33 Sezer Şanlı, 2017: 246.

34 Erim, 2005: 1122.

35 Arslan, 2019: 141-142; Uçar, 2015: 155; D-1974c: 69.

36 Aydoğdu ve Timisi Nalçaoğlu, 2021: 153.

Demirel, partilerüstü çözüm veya CHP'yle uzlaşma telkinlerine karşı çıkarken, "Hükümet bunalımları demokratik rejimin tabiatında vardır... Bunalımın uzaması rejimin icabıdır," demişti.[37] O sıralar, Demirel'in 'bunalımcı' olduğu –bunalım çıkardığı ve bunalımdan beslendiği–, soldan muhafazakâr-cumhuriyetçi mahfillere uzanan yaygın bir kabuldür. Nihat Erim'le CGP'li Emin Paksüt'ün o sıralardaki sohbetlerinde Demirel hakkındaki görüş teatileri şöyledir: "Demirel kurnazdır" – "Demirel bencildir."[38] Uğur Mumcu, 3 yıl sonra şöyle yazacaktır: "Bunalımın bir tek adı ve soyadı vardır Türkiye'de: Süleyman Demirel. Ve de bunalımın gerekçeleri, Demirel hırsı, Demirel ahlâkı, Demirel mantığı ile örülmüştür."[39]

Milliyetçi Cephe

Demirel'in, henüz 1973 seçimleri sonrasında, CHP'nin yer almayacağı "milli koalisyon" önerdiğini hatırlayalım. Kriz ortamını doğuran seçimleri de, "milliyetçilerin bölünmesinin" neticesi olarak yorumluyordu.[40] 1975'in ilk aylarında hükümet krizi derinleşirken, sağ koalisyon seçeneği, "milliyetçilik" sıfatı altında, güç kazanmaya başlamıştı.

Milliyetçi-muhafazakâr entelijensiya ve Aydınlar Ocağı

Bu koalisyonun oluşumunda milliyetçi-muhafazakâr entelijensiyanın gayretinin küçümsenmeyecek bir payı oldu. İlkin, 4 Aralık 1974'te MHP'ye yakın *Ortadoğu* gazetesi "Sağ cephenin beş liderini sohbet toplantısına davet ettiğini" manşetinden duyurmuştu. 11 Aralık'ta *Ortadoğu* gazetesinin Ankara bürosunda "bir milliyetçi cephe oluşması için" yapılan toplantıda liderler MHP'li gençlerin sloganlarıyla karşılandılar. Bozbeyli'ye Türkeş'in ayarladığı intibaını veren buluşma, hayal kırıklığı yarattı.[41] Aydınlar Ocağı'nın girişimleri, daha etkiliydi. 1970'te solun entelektüel hegemonyasına meydan okuma saikiyle kurulan bu dernek, devletçi ve şiddetle anti-komünist bir milliyetçi-muhafazakârlık zemininde, bir akademik ve bürokratik seçkinler zümresini temsil ediyordu.[42] Aydınlar Ocağı'nın önde gelen üyelerinden Türkolog Muharrem Ergin, 1973 seçimlerinde milletin %67 oyla çoğunluğu "milliyetçi cepheye" verdiğini yazmıştı. Bu, muhtemelen Milliyetçi Cephe tabiri-

37 Erim, 2005: 1118-1119.

38 Erim, 2005: 1123.

39 Mumcu, 2002: 12.

40 Gümüştekin, 1976: 9.

41 Dağı ve Uğur, 2009: 368-369.

42 Taşkın, 2021: 142 vd.

nin ilk kullanılışıydı. Liderler arasındaki çekememezliklerden ötürü Ergin, "başbakanı milliyetçi profesörler kadrosu içinde aramak" seçeneği üzerinde durmuştu.[43] Yıl sonunda bir Aydınlar Ocağı heyeti Ankara'ya gidip Demirel'den başlayarak, "milliyetçi" partilerin ortak hükümet kurması için görüşmeler yaptı. Ocak üyesi 14 profesör birleşmeye çağıran bir gazete ilanı verdiler. Muharrem Ergin "Türkiye'yi tehdit eden tarihî tehlikeyi [komünizmi – T.B.] önlemek" için "*devletin hakiki sahibinin siz olduğunuzu* [abç. – T.B.] zihinlere yerleştirmeye mecbursunuz," diyordu.[44]

Ocakçılar, ikinci aşamada, tereddüdü olanları Demirel'in liderliğine ikna çabasına giriştiler. Muharrem Ergin, Türkiye'de iki Süleymancılık olduğunu söylüyordu; biri bu adı taşıyan dinî cemaatti, diğeri ise DemP'li "bir avuç hırslı politikacının saplantısı" olan, "kısır, manasız bir Süleymancılık"tı.[45] O aralar kendini tamamen Milliyetçi Cephe'nin tesisine adayan Ergin, yazdığı bir dizi yazıda Demirel'e atfedilen kusurları büsbütün reddetmiyor fakat mazur görüyordu. "Vefa duygusunun azlığı, fikri ile fiili arasındaki çelişki, toplayıcı olacak yerde parçalayıcı olduğu" eleştirilerinde haklılık payı olmakla beraber Demirel'in meziyetleri de vardı ona kalırsa. "Amansız yıpratma kampanyasına mukavemetini... sarsılmış fakat ezilmemiş" olduğunu, tenkitleri "olgunlukla karşıladığını, kızıp darılmadığını" takdir etmek lazımdı. Ergin'e göre Demirel karşıtı reaksiyon, "onun müstahak olmadığı bir seviyeye çıkarılmış" idi.[46]

DemP'nin yanı sıra uç sağda küçük ama etkili bir çevre olarak Yeniden Milli Mücadele hareketi, Demirel'in Milliyetçi Cephe (MC) lideri olmasına muhalefet ediyordu. Hareketin lideri Aykut Edibali, "milli siyasi temayülün" liderliğini "o fikirle uzak veya yakın bir ilgisi bulunmamış bir şahsa sunmak, o fikre hakarettir," diyordu. Mücadeleciler, Demirel'i bir mason-kozmopolit figürü olarak görmekte berdevamdılar.[47] Ancak MC kurulduktan sonra Mücadeleciler AP'nin "gerçek milliyetçilik doğrultusunda bir restorasyona" yöneldiğine inanacak, hatta 1977 genel seçimleri öncesi Demirel'le görüşecek, Demirel'in masasının üzerinde duran *Yeniden Milli Mücadele*'nin son sayısından alıntılar yapmasından etkilenecek, liderleri Edibali "Fırsatı değerlendirelim ama Demirel çok kurnaz, dikkatli olalım" değerlendirmesi yapacak, neticede AP listelerinden iki milletvekili seçtirilecekti.[48]

---

43 Ergin, 1975: 182 148.

44 Uçar, 2015: 169; Ergin, 1976: 197-205.

45 Ergin, 1975: 230-231.

46 Ergin, 1975: 236-241.

47 Edibali, 1991: 126-128, 146; Selçuk, 2018: 161.

48 Selçuk, 2018: 67-68, 182-183.

Nur Cemaati'nin ise, MSP ve MHP'den ötürü, MC fikriyle ilgili tereddütleri vardı. Cemaatin "ağabeyi" Mehmet Kutlular Demirel'i ziyaret ederek koalisyonu doğru bulmadığını söyledi; "ortakların mahsulüne ortak olmakla kalmayıp öküzünü de çalmaya kalkacakları" ikazında bulundu. Demirel'in kararlılığı üzerine, cemaat muhalefet etmeme kararı aldı.[49]

MSP'yle ilgili endişeleri bakımından Demirel, "amansız CHP düşmanı" saydığı Tahir Hoca'ya güveniyordu.[50] MSP lideri Erbakan, liberal-kozmopolitliğin ifadesi olarak "renksiz" diye tanımladığı Demirel'le işbirliğine, "memleketin selameti için katlanacaklarını" söyledi: "CHP'ye nasıl renk kattıysak ona da renk katacağız."[51] MSP'liler, Demirel'i hükümet işine soyunmaya Erbakan'ın ikna ettiğini, böylece seçim sonrası "kroke" vaziyetteyken onu hayata döndürdüklerini iddia ederler.[52]

Cumhurbaşkanı Korutürk'ün bile kurulma yolundaki MC'ye Demirel'den başka bir başbakan ihtimalini yoklaması ilginçtir. Nihat Erim, 8 Mart'ta yaptıkları görüşmede Korutürk'ün kendisine "Hükümet MC'ye Demirel başbakan olmaksızın verilemez mi?" diye sorduğunu aktarır. Erim, anayasal engel olmadığı ama o zaman Demirel'in o cepheyi yıkabileceğini söylemiştir.[53]

Tabii en büyük direnç, DemP yönetimindendi. 7 Mart'ta Bozbeyli, milliyetçi partilerin "bir şahsı kurtarmak için hareket ettiklerinden" yakındı.[54] Parti Meclis Grubu'ndaki oylamadan, az farkla (22-20) MC'ye girmeme kararı çıktı. Ancak DemP'liler, milliyetçi-muhafazakâr kamuoyunun basıncı altındaydılar. DemP'nin manevi lideri gibi konumlan(dırıl)an Celal Bayar, (Meclis Başkanlığı 1973 seçimleriyle sona eren) AP'li Sabit Osman Avcı'ya, komünizm tehlikesine karşı milli cepheyi kuracak olanın "on defa reisicumhur olmaktan daha şerefli itibarlı" olacağını söylemiş; hatta bu 'kahramanı' Almanları birleştirmekle tarihe büyük kahraman olarak geçen Bismarck'la mukayese edecek kadar abartmıştı.[55] Bozbeyli'nin partideki nüfuzundan tedirgin olan[56] Bayar'ın, DemP'lileri MC'ye doğru ittirdiği anlaşılıyor. Nitekim, parti grubundaki oylamanın hemen ertesi günü 9 milletvekili, MC'ye mani olunduğu gerekçesiyle istifa ettiler – 7'si, MC'ye girmemekten yana oy kullananlardı! Ayrılanlar arasında, iki hafta kadar önce "Süleyman Demirel milliyetçiyse ben komünistim" diyen Trabzon milletvekili Ömer Lütfi Hocaoğ-

49 Yaşar, 2019: 364-367.

50 CA-6: 92-93. Nakşibendi Erenköy Cemaati'nin Konya'daki 'büyüğü' Tahir Büyükkörükçü, başından itibaren Milli Görüş hareketinde yer almıştı.

51 Uçar, 2015: 160.

52 Emre, 1993: 16.

53 Erim, 2005: 1140.

54 Uçar, 2015: 159.

55 Avcı, 1999: 237.

56 Bilgiç, 1998: 230-231.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

Nikâh şahitleri Demirel ve Bayar.

lu da bulunuyordu. İstifacıların açıklaması, "Türkiye komünizmin çok yönlü tehdidi altındadır" cümlesiyle başlıyordu.[57] Sonradan istifa eden üç kişiyle beraber 12 milletvekili AP'ye geçtiler – veya döndüler. Sadettin Bilgiç gururla "Birinci MC denen hükümeti biz kurdurduk," diye yazacaktır.[58]

DemP'den yüz çeviren Bayar'la Demirel'in yakınlaşması sürdü. Anti-komünist teyakkuz içindeki Bayar ("Bu kış komünizm gelecek" sözü fıkralaşmıştır), AP'ye açık destek verdi.[59] Bayar-Demirel uzlaşmasına adeta kendini adayan AP İzmir Senatörü Beliğ Beler, kızının nikâhına ikisini şahit olarak davet ettiği günü huşû içinde hatırlar. Demirel'in dans pistinin ortasında Bayar'ı karşılayıp elini öpmesini, kopan tezahüratı ve devamını anlatışı, gerçekten patetiktir: "O akşam tam 4,5 saat aynı masada yan yana oturarak ve kumrular gibi konuşarak hasret giderdiler... Sevincim sonsuz oluyordu..."[60]

Sağda Demirel aşkı

MC hükümetinin kurulması üzerine milliyetçi-muhafazakâr camianın sevinci, görülmeye değerdi. *Tercüman,* "komünizmin elli yıllık gayretleri-

57 Dağı ve Uğur, 2009: 372-373; Mumcu, 2020: 203.

58 Bilgiç, 1998: 236-238.

59 Gaytancıoğlu, 2020: 82.

60 Beler, 1978: 74; Beler, 1993: 35.

nin en son aşamasını yaparak vatanımızı Portekiz haline getirmeyi" önleyen MC'yi "Mustafa Suphicilere karşı Mustafa Kemalcilerin zaferi" diye kutladı.[61] Muharrem Ergin hükümetin güvenoyu almasını naralanarak karşıladı: "Milliyetçiler zaferi her zaman böyle kanıra kanıra alacaklarını hem göstermiş, hem öğrenmişlerdir." "Ergenekondan çıkışın ilk ipucu" dediği hükümetin programına, "Atatürk'ten sonraki kırk senede en milliyetçi hükümet programı olmak şerefini" bahşetti.[62] Demirel, güvenoyu için Meclis'te lobi çalışması yapan Aydınlar Ocağı yöneticilerini arayıp teşekkür etmişti.[63]

Ergin, Demirel methiyesini devam ettirdi. Ona "kitaplı lider" diyordu: "Demirel'in kitabı vardır, doktrini vardır." Doktrinin özeti şuydu: "Bütün Türklüğü içine alan Türk kültürcülüğü ve İslâmiyetle bezeli Türk-İslâm yaşayışı ve telakkisi Demirel maneviyatçılığının ve milliyetçiliğinin temelidir." "Türkiye'de Dede Korkut kitabını, Orhun Abidelerini, Kutatgu Bilig'i okumuş ilk ve son başbakan" dediği Demirel'in "tetkikçi, araştırmacı, laboratuvarcı liderlik merhalesine" çıktığını söylüyor, bir Aydınlar Ocağı toplantısında ona "Siz bir parti lideri gibi değil, profesör gibi karşımıza çıkıyorsunuz" diye perestiş ediyordu. Başbakanın "asla AP başkanı gibi" değil, "milliyetçi cephenin ve %67 oy tabanının temsilcisi ve bütün Türkiye'nin hakkıyla başbakanı gibi çalışması... milliyetçiliğin istikbalinin çok mühim bir teminatı" sayılmalıydı.[64]

Aydınlar Ocağı Başkanı İbrahim Kafesoğlu *Türk İslâm Sentezi* kitabını 1985'te Demirel'e şunu yazarak imzalamış: "Müslüman Türk'ün Başbakanı Muhterem Süleyman Demirel'e hürmetlerimizle." Cemil Meriç, 1974'te milliyetçi-muhafazakâr çevrelerin ilgisine mazhar olmasını sağlayan *Bu Ülke*'nin ilk baskısını ona, "Rical-i devletin primus inter paresi [eşitler arasında birinci] Süleyman Demirel beyefendiye" notuyla yollamış. MC döneminde, milliyetçi-muhafazakâr kalem erbabı, Demirel'in şânını takviye etmeye yöneldi. Onu ideolojik olarak 'kazanma' gayreti de vardı burada. Ahmet Kabaklı, onun "anti-bürokrat bakışını", "her yapıcı devlet adamı gibi iyimser" olmasını övdü.[65] *Tercüman* yazarı Rauf Tamer 26 Ocak 1977'de, İsmet Paşacılar, Ecevitçiler, Türkeşçiler varken "Demirelciler"in olmamasına rağmen 12 yıldır lider olmasını, onun "heyecan değil şuur sembolü" olmasına yoruyordu. *Ortadoğu* gazetesinin "Parti liderlerinin ruh portreleri" yazı dizisindeki Demirel bölümü,[66] katıksız bir kasidedir. İnsana "tam bir ruh sıhhatine

61 Uçar, 2015: 167.

62 Ergin, 1975: 295, 298, 307.

63 Yalçıntaş, 2012: 430; Çiftçigüzeli, 2014: 166.

64 D-1975c: 21; Ergin, 1975: 272-275, 316.

65 Kabaklı 1977: 576.

66 Heyet, 1975: 37, 40-41, 47, 54, 229-230.

sahip bir insanla karşılaşmanın güvenini" veren Demirel, köydeki "nefs temizliği" sayesinde "milli usareyi veren çelikleştirme ameliyesi altında yetişmiş", böylece kaçınılmaz olarak "gerçekçi milliyetçi" olmuştu. Batılı "hendesî zekâ" veya "geometrik ruh" ile Doğulu "ince zekâ"yı kişiliğinde birleştirmişti. "Anadolu çocuklarının asırlarca sürmüş dönmeliğe, Türk olmayan idare adamlarına karşı başkaldırma hareketlerinde bir dönüm noktasını" temsil ediyordu. Meşruiyetçiliği, mutedilliği de eksik değildi: "Otoritenin zaafa düşürüldüğü devrelerde hep demir yumruklu idareciler aranır... Oysa bizim müşkülleri halledici, mes'elelere çözüm getirici adamımızın soyadından başka demir sertliğine bağlanabilecek, benzetilebilecek hiçbir tarafı yoktur."

MC'den önce ve milliyetçi-muhafazakârlar dışında da, Demirel'in itibarını onarmaya dönük bir methiye neşriyatı yapıldığını kaydetmek gerekir. Acar Tuncer'in Demirel'i "kendisine kapı açan gönüllerin tarifsiz enginliği ve zengin maviliğinde yükselen ve GERÇEKTEN UÇAN çelik kanatlı kuşlardan biridir" diye kanatlandıran *Niçin Süleyman Demirel?* başlıklı kitapçığı, bunlardan biridir. Keza, onu "geniş bir yürek ve bu hasletle örgütlenmiş bir hoşgörü, bütün bunların üstünde bir de sabır ve matematik kafasını yerleştirdiniz mi, alın size bir Demirel" diye tarif eden Erkin Usman'ın 1976'da çıkan *Türk Toplumunda Demirel Patlaması* kitapçığı.[67] 1973'te yayımlanan yüz kişinin Demirel hakkındaki olumlu yorumlarını derleyen bir anket kitabında, bilgili, zeki, "intikal sür'ati fevkaladenin üstünde", dirayetli, sabırlı, itidalli, soğukkanlı, sinirlerine hâkim vb. hasletler yanında, Atatürkçülük öne çıkar: "Atatürkçü... Atatürk ilkelerine sahip... Atatürk inkılâplarına gerçekten bağlı... Atatürk'ün izinde yürüyen tek lider..."[68] Uğur Gümüştekin'in 1974 tarihli derlemesinin bölüm başlarındaki sunuş yazılarında hep büyük harflerle "FİKİR DEMİREL" ibaresi geçer. Akkan Suver'in 1974'te basılan *Köylü Başbakan Süleyman Demirel*'i, –köylülüğüyle pek meşgul olmadan– "eser adamı... cesur... kendini sürekli yenileyen" diye methederek, yine büyük harflerle, "YIKILMAZ ADAM" payesini verir.[69] Benzer bir sıfatı, soldan bakan bir yazar, Mümtaz Soysal da kullanır: "Hiç yıpranmayan adam." Soysal "Demirel'i yıpratmak gibi hayalci stratejilerden sıyrılıp, onun iktidarını bir an önce sona erdirmenin yollarını aramaları gerekir," uyarısında bulunur.[70] Aşağı yukarı beş yıldır itibarını, gücünü yitirdiği, 'artık bittiği' düşünülen Demirel'in *dayanıklılığına* ilişkin bir uyarıdır bu.

---

67 Gazeteci Usman'a göre 12 Mart, 1965'ten sonra "ikinci büyük Demirel patlaması"na vesile olmuş; onun bir daha başbakan olması ihtimaline "güldürmeyin beni" cevabını veren İsmail Arar "belki de gülmekten katılıp gitmiştir." (Usman, 1976: 5, 8).

68 Oral, 1973: 109, 133, 178, 201.

69 Suver, 1974: 49, 55, 144.

70 *Milliyet*, 11 Kasım 1975.

O aralar, şarkılı-türkülü Demirel tezahüratı da canlanmıştır. Adem Şahin "Cin gibisin Süleyman", "Bastır Süleyman bastır!" ve "Ver emrini Süleyman" adlı üç plak çıkarmış. İlkinde, ucuzluk beklentisinin şu rakılı şaraplı ifadesi, hoş: "*Dayan aslanım dayan / Vatandaşın ümidisin / Dayan Süleyman'ım dayan. (...) Eskiden şaraba talim ederdik. Sağ olsun Süleyman Baba başa geçti de rakı yüzü görebildik. Ver bir şişe hassosundan... / Ucuzluğu getir artık / Al fakirin duasını.*" İkinci plaktan da şurayı aktarayım: "*Bastır Süleyman'ım bastır / Sembolümüz kırattır / Hükümet kuramaz diyen / Ecevit'i tvist yaptır.*" Nuri Çeri'nin yine Ecevit'e meydan okuyan parçaları var: "*Çok kuvvetli pehlivan / Karşındaki Süleyman / onunla oyun olmaz / Tuş olursun Karaoğlan*"; "*Demirel ve Erbakan / Feyzioğlu, Alparslan / Ucuzluğa yüklenin / Kaybetti Karaoğlan.*" Zehra Sabah, "Kıratın zaferi" parçasını yapmış: "*Kırat şahlandı yine / Al bizi de terkine / Mühür geçti eline / Bastır Süleyman bastır.*" Öztürk Serengil, dönemin gözde türküsü "Zühtü"yü kendisine uyan bir grotesklikle "Milliyetçi Zühtü" diye uyarlamış: "*Aklını topla Zühtü / Adalet Partisi, Süleyman'dır yolun Zühtü / Unutma sakın Zühtü / Barajları Zühtü / Fabrikaları Zühtü / Asfaltları Zühtü / ... Köprüleri Zühtü / Komüniste kanma Zühtü / ar namus gider Zühtü / Din iman kalmaz Zühtü / Sonra yanarsın Zühtü.*"[71]

"Rejim hükümeti"

Milliyetçi Cephe hükümeti 31 Mart 1975 günü güvenoyu aldı. Demirel'in bu altıncı kabinesinde AP'nin 7, MSP'nin 8, CGP'nin 4, MHP'nin 2 bakanı vardı. 5 Ocak 1978'e kadar 2 yıl 8 ay iktidar eden MC, Türkiye'nin o zamana kadarki en uzun süreli koalisyon hükümeti oldu. (1990'larda daha uzunları olacak.)

Demirel daha önce koalisyonlar hakkında hep kötü konuşmuştu. 1965 seçim konuşmalarında koalisyon hükümetlerini "dört kocalı hanımlara" benzetmiş, 1969 seçimlerinden önce "Koalisyon, idare-i maslahatçılıktır... istikrarsızlıktır," tarifini yapmış; daha 1974 Ekim'inde "Koalisyon çatal kazıktır. Çatal kazık yere çaktığınız zaman geçiyor mu? Geçmiyor," demiş, "dört lastiği farklı olan araba ne kadar gidebilirse o kadar gidebilen" bir araca benzetmişti.[72]

10 yıl sonra bir mülakatta, "O koalisyonlar zor koalisyonlardı; zor ve biraz da zoraki," diyecek; 1989'da, o dönemde "her şeye rağmen Türkiye ekonomisine bir şeyler ilave edilebildiğine" dikkat çekecek, '78 ve '79'a kıyasla MC döneminin ehven olduğunu savunacak.[73] 1990'da bir başka mülakatta, MC için iki mazeret ileri sürecek. Birisi, ülkenin "hükümet boşluğuna, rejim boş-

71 Alkan, 2015: 43-45.

72 D-1966a: 140; İpekçi, 1969: 50; Sel, 1975: 82; Uçar, 2015: 290..

73 *Yeni Gündem*, 5-11 Mayıs 1986, Aydın Köymen'in söyleşisi; D-1991: 270.

luğuna gidiyor" olması; diğeri şu: "Niçin Selamet Partisi'yle, Hareket Partisi'yle koalisyon kurduğum soruluyor. İçinde Güven Partisi de vardı."[74] Fiilen CHP'nin sağ kanadı anlamına gelen devletçi muhafazakâr-cumhuriyetçi (ve koyu anti-komünist) CGP'nin dahlini mazeret olarak ileri sürmesinin sebebi, Demirel'e MC'yle ilgili yöneltilen temel eleştirinin, bu koalisyonla uç sağın bürokrasiye nüfuzuna ve meşruiyetini genişletmesine vesile olmuş olmasıdır.

1969'daki İpekçi mülakatında koalisyonların zaaflarını sayarken, "küçük partinin programına daha çok angaje olmalarını" eklemişti – MC'de işte tam bununla, özellikle de MHP'nin programına angaje olmakla eleştirilmiştir. Koalisyonun kendini milliyetçilikle tanımlaması, ister istemez, Türk milliyetçiliğinin doktriner ve has temsilcisi olma iddiasındaki MHP'ye ideolojik hâkimiyet kapısını açıyordu.

Demirel, kuruluş sürecinde bir ara "rejim hükümeti" tabirini kullanmıştı. "Solcu cephe karşısında, milliyetçi düşüncenin hâkimiyetini savunan" MC'nin misyonunu, solun "halk iktidarı" kavramına karşı "millet iktidarını" savunmakla açıklıyordu: "Halk milletin sadece bir kısmını ihtiva eder. Ama millet herkesi içine alır."[75] Bunlar "cephe" kelimesinden duyulan rahatsızlıktan kaynaklanan açıklamalardı. AP yönetiminde, 27 Mayıs öncesi Vatan Cephesi tecrübesini hatırlatarak MC adına karşı çıkanlar olmuştu.[76] *Tercüman* yazarları cephe lafından sakınıp, "Milliyetçi Partiler Topluluğu" tabirini yeğlediler. Demirel 1976 Haziran'ında Abdi İpekçi'yle uzun mülakatında şöyle bir cephe 'diyalektiği' kurdu: "Biz solculara karşı cephe kurmuş falan değiliz. Biz doğrudan doğruya milliyetçiliğe sahip çıkmışız. Milliyetçiliğe sahip çıkınca biz, milliyetçiliğe sahip olmayanlar bizim karşımızda yer almış. Kendileri bizi 'cephe' ilan etmiş." Milliyetçiliğin Anayasası'nın dibacesinde yer aldığını, Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini teşkil ettiğini, oysa anayasanın hiçbir yerinde solculuğun olmadığını söylüyordu Demirel.[77] Daha sonraları, sosyalistler, komünistler ve diğer solcuların faşizme karşı teşkil ettiği Halk Cephesi tecrübesine atıfta bulunacak, cephe kelimesinin Fransızca telaffuzuyla "*fron*"dan, "*Fron popüler*"den söz edecektir.[78]

Bir yumruk

MC hükümeti henüz 1,5 aylıkken Demirel'in uğradığı saldırıya değinelim. 13 Mayıs 1975 günü bakanlar kurulu toplantısı çıkışında Vural Önsel adlı

74 D-1990c: 97.

75 Uçar, 2015: 162, 175.

76 İnan, 2007: 68. DP kurucularından Samet Ağaoğlu da Demirel'e bir mektup yazarak MC "gibi denemelerin, "bizim Vatan Cephesi girişimimiz gibi zararlı olduğunu" anlatmıştı (Günay ve Tuna, 2021: 167).

77 D-1975c: 38; D-1976c: 7, 14.

78 Turgut, 1987: 122.

biri Demirel'e saldırıp yumruk attı. Hemen müdahalede bulunan Sağlık Bakanı Münif İslâmoğlu, "Muştayla vurulduğunu sanıyorum. Burun kemiğinin kırıldığı anlaşılmıştır," açıklamasını yaptı. Nevzat Yalçıntaş, sonrasında Güniz Sokak'ta başı sarılı oturan Demirel'in "saldırıyı umursamadığını, moralli ve heyecanlı" olduğunu hatırlar. Ertesi gün Nihat Erim'e "Bugünkü ortamda böyle şeyleri beklemek lazım. Koruma tertibi mükemmel olsa da buna kalkışan insan yapabilir," demiştir.[79]

Ancak "o günkü ortamda" hükümet bu olayı bir anti-komünist bir feverana çevirdi. AP'ye yakın basın, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin (DGM) bir an evvel kurulması, tahrik edici sol propagandanın önlenmesi gerektiği üzerine yayınlar yaptı. Başta CHP'li olduğu duyurulan saldırganın, sonra, THKO'dan talimat aldığına dair itirafta bulunduğu açıklandı. Derken, adamın AP yöneticileriyle irtibatta olan, bir ara iktidara yakın bir dergide çalışan birisi olduğu ortaya çıktı. Ancak bu arada CHP'ye ve sola yönelik haşin suçlamalar, ortamı iyice gerdi; 21 Haziran'da Ecevit Gerede gezisinde linç saldırısı atlattı.[80]

Yumruklu saldırı, Demirel'in "politize oldular" gerekçesiyle başka yere tayin edilmiş olan koruma polisi ekibinin hemen o akşam tekrar göreve başlatılmasına vesile oldu. Demirel "Benim ekibimi çağırın," demişti. 1976'da Demirel'in koruma müdürlüğünü üstlenen Şükrü Çukurlu, bu görevi 35 yıl sürdürecekti.[81]

Saldırgan bir hükümet

Siyasi hayatı boyunca Demirel'le uzun ve ciddi mülakatlar yapan gazeteci Abdi İpekçi'nin, 1 Temmuz 1975'te *Milliyet*'te onun hakkında yazdıklarını uzun aktaracağım: "Demirel, politikacı olarak 'kavgacı' izlenimi bırakmamıştı. Aksine, taviz vermesini bildiğini ve bu konuda gerekli gördüğü zaman çok ileri gidebileceğini göstermişti. Kendisini eleştirenlere karşı hemen derhal katılaşmamış, muhalifleriyle ilişkilerini medeni bir görüntüde sürdürmüştü. Geçmişte olduğu gibi bugün de saldırgan eylemlerin onun isteği ve iradesiyle hazırlandığına inanmıyoruz. Ama muhaliflerine karşı girişilen bu tür hareketlere üzüldüğünü de sanmıyoruz. Aksine o eylemlerden gitgide hoşlandığı, kuvvetlenen bir izlenimdir. Ve şimdi etrafında saldırgan anlayışın temsilcileri toplanmıştır."

Demirel'in değişimine dair bu endişeli anlatım, MC'nin temel karakterini açığa vurur. MC hükümeti, *saldırgan* bir hükümetti. Koalisyonun "milli-

79 Güven, 1988: 113; Donat, 1987: 171; Çiftçigüzeli, 2014: 114; Erim, 2005: 1143.

80 Erer, 1977: 145; Arslan, 2019: 145-146.

81 https://www.youtube.com/watch?v=EXTqjQQGLco. Selefleri, "Panter Salih" ve "Tarzan Mustafa" adıyla anılırlarmış! (Donat, 1987: 241)

yetçilik" ortak paydasının tutkalı olan anti-komünizmi, sol korkusunu tırmandırdıkça tırmandırdı. 12 Mart rejimi sonrası üniversitelerde hızla kitleselleşen solu yıldırmaya dönük polis baskısı ve himaye altında pervasızlaşan ülkücü vijilantizm, bu saldırganlığın en bariz yüzüydü. MC döneminde bu siyasi tedhiş sonucu, yaklaşık 200 insan ölecek, 3.900'ü yaralanacaktı.[82] AP'nin yayımladığı *Milliyetçi Cephe Ne Dedi Ne Yaptı* kitapçığı, "Komünizme ve anarşiye karşı mücadele etmek; devlet teşkilatını komünistlerin sızmasından korumak" sözleriyle başlar.[83] Hükümet, Kıbrıs harekâtı nedeniyle ilan edilen sıkıyönetimi, fiilen bu gerekçeyle, aybeay, beş aya yakın süre uzattı. Sıkıyönetim, genel olarak hak ve özgürlükleri kısıtlarken, emek hareketinin ve grevlerin engellenmesi için de kullanıldı.[84] Uğur Mumcu 12 Ocak 1976 *Cumhuriyet*'te, solun istikrarlı yükselişi karşısında "eskiden övgü düzdüğü sandıktan umudu kesen" Demirel'in ülkeyi sürekli sıkıyönetimle yönetme özlemine girdiğini yazdı. "12 Mart'ın tadı damağında kalmıştır," diyordu Demirel için.

"Devlet teşkilatını komünistlerin sızmasından koruma"nın tercümesi, bürokraside, özellikle eğitimde, özellikle MHP'nin yararlandığı partizanca kadrolaşmaydı. İkisi dışında bütün illerin valileri değişti. 1976 Kasım'ında Eğitim Enstitüleri giriş sınavlarında ülkücülerin kayırıldığına ilişkin fazlasıyla güçlü alâmetler üzerine, AP'li bakan sınavı on gün sonra iptal etmek zorunda kaldı.[85]

Demirel'in o dönemde, ülkücü tedhiş-sol boykot döngüsü içinde üniversitelerin öğrenime sık sık ara vermesi üzerine söyledikleri, usta bir milli-popülizm örneğidir: "Üniversiteleri felce uğratmak kimsenin hakkı değildir. O kapıdan girdikten sonra, orayı okunamaz hale getirmek büyük vebaldir. Millete karşı vebaldir. Fakir fukaraya karşı vebaldir. O kapıdan giremeyen yüz binlere, milyonlara karşı vebaldir."[86]

1976 Ekim'inde CHP'li Ankara Belediye Başkanı Vedat Dalokay'ın temizlik işçilerinin direnişini destekleyerek halk sağlığını tehlikeye düşürdüğü gerekçesiyle görevden alınması, hükümetin bariz bir anti-demokratik, vesayetçi hamlesiydi. Demirel, Dalokay'a şöyle sataşmıştı: "Sokakları pis yapmak isterseniz, pis olur, gayet tabii olur pis..."[87]

Milliyetçi-muhafazakâr entelijensiya, coşkun kalkınmacılığında "manevi" cepheyi yeterince önemsemediğini düşündüğü Demirel'i, bu yöne doğ-

82 Günay ve Tuna, 2021: 180.

83 Güngördü, 2017: 258.

84 Genç Yılmaz, 2015: 227-232.

85 Günay ve Tuna, 221: 141, 155; Uçar, 2015: 250-251.

86 D-1976b: 60.

87 Uçar, 2015: 231; D-1976b: 162, 298.

ru çekmeye çalışıyordu. İktisadiyatı toplumun ve iktidarın altyapısı olarak gören sola karşı, altyapının "kültür" olduğu fikrindeydiler – Ahmet Kabaklı "bir tek iktidar vardır, o da kültür iktidarıdır" diyecektir.[88] Aydınlar Ocağı'ndaki bir konferansı sırasında Muharrem Ergin Demirel'e, "milli kültür erozyonu" karşısında onun kadar "nikbin" olmadıklarını söylemişti. Demirel de bu konferansında Ocakçıların gönlüne göre konuşmuştu: "Sol cereyanların karşısına ne ile çıkacağız?... Milli kültürümüze, milli harsımıza, Türk-İslâm medeniyetinin hazinelerine sahip çıkmaya mecburuz."[89]

Bu bapta üzerinde en fazla tepinilen konulardan biri, tek kanaldan yayın yapan TRT televizyonu idi. Genel Müdür İsmail Cem, "sol propaganda" ve "müstehcen yayınlar"la "milli kültür erozyonunun" baş mesullerinden sayılıyordu. Hükümet 1975 Mayıs'ında İsmail Cem'i "milli güvenlik, kamu düzeni, milli güvenliğe aykırılık" vb. gerekçelerle görevden aldı. Yerine Nevzat Yalçıntaş atandı. Haziran başında Danıştay bu iki işlem hakkında yürütmeyi durdurma kararı verdi.[90] Bu arada Yalçıntaş'a pek istemeden rıza göstermiş olan Erbakan'la anlaşmazlık giderilemeyince Yalçıntaş istifa etti, yerine Şaban Karataş atandı. Demirel, Şaban Karataş kararnamesi cumhurbaşkanınca dört kez reddedilmesine rağmen istifa imasında da bulunarak ısrar etti, 1976 başında atama resmîleşti.[91]

Koalisyon içi ihtilaflar

TRT olayı, koalisyonun bir yandan milliyetçilik mehteri çalarken bir yandan da kendi içinde çekişmesinin örneğidir. Özellikle MSP, orta ölçekli sanayici-tüccarı temsilen "faizci-sömürücü" düzene kahreden söylemiyle, Demirel'i tedirgin ediyordu. MSP'liler MC'yi "Milli Cephe" diye tanımlayarak, aslında milliyetçilik paydasına da şerh düşüyorlardı. Erbakan, zaten Demirel'i hep tedirgin ediyordu. Erbakan'ın 'azamici' taleplerini Demirel "plancılar kabul etmiyor" mazeretiyle savuşturuyor, başbakan yardımcısı MSP liderinin baskısından bunalan DPT Müsteşarı Kemal Cantürk'ü "Sen onun dediklerine bakma" diyerek idare ediyordu. (Ancak kendisi de Cantürk'le gerildiğinden, başbakanlıkta ekonomik ve sosyal işler başkanlığı adıyla –başında Hasan Celal Güzel'in olduğu– bir tür "gölge DPT" kurdurmuştu.)[92] 1977 Mart'ında, Erbakan'ın Dünya Bankası heyetiyle ayrıca bizzat görüşme talebinde bulunması da Demirel'i çok rahatsız etmişti.[93] Erbakan ise, Demirel'in

88 Taşkın, 2021: 15 vd.

89 D-1975c: 24, 31.

90 Mumcu, 1997: 198-200, 205-207, 228-230.

91 Yalçıntaş, 2012: 433-435; Uçar, 2015: 300; Mumcu, 2007: 36.

92 Kansu, 2004: 345, 369, 462.

93 Uçar, 2015: 324.

Necmettin Erbakan. Demirel'in mecbur kaldığı cephe ortağı.

bütün meseleleri "macun metodu" ile sürüncemeye uğrattığı kanısındaydı.[94] MSP 1976 Mayıs'ında Demirel'e, kadro tahsisleri, bazı yatırım kararnameleri, asgari geçim indirimi, imam hatiplerin açılması, Diyanet İşleri Başkanı Lütfi Doğan'ın görevden alınması gibi birçok konuyu kapsayan bir muhtıra verdi.[95] Bu gerginlik yatıştırıldı ama giderilemedi. 1977 başında, MSP yöneticileri Demirel'in ailesiyle ilgili yolsuzluk suçlamaları nedeniyle Yüce Divan'a gönderilmesine onay verebilecekleri tehditlerini dillendirdiler.[96]

12 Şubat 1977'de de, koalisyonun sessiz ortağı CGP hükümete bir muhtıra verdi. Onların derdi, Demirel'in Meclis'te 8 sandalyesi olan bu partiyi 3 sandalyeli MHP kadar önemsememesi idi.[97] MHP, siyasi adının telif hakkına sahip olduğu (en azından bunu iddia edebildiği) koalisyonun en memnun üyesiydi. Ancak onlar da, öğretmen okulları genel müdürü –"Komando Ayvaz" lakaplı– Ayvaz Gökdemir'in yürüttüğü kadrolaşma harekâtının artık genel kamuoyunda da rahatsızlık yaratması üzerine AP'li bakan tara-

94 Emre, 1993: 30.
95 Uçar, 2015: 305.
96 Uçar, 2015: 314.
97 Uçar, 2015: 311.

fından görevinden alınmasından rahatsız olmuşlardı. MHP lideri Türkeş, tamamen AP'ye ve Demirel'e râm olmadıklarını gösterecek radikal çıkışlardan geri durmuyordu. 1975 Kasım'ında Türkeş bir parti toplantısında "Batı kapitalizminin taklitçisi bir partinin 'ben milliyetçiyim burada toplanalım' diyen başkanının sözlerini aklı başında bir insan gerçek kabul edemez," diyerek Demirel'in milliyetçiliğin sancaktarı olamayacağını ihtar etmişti.[98] Türkeş ayrıca hükümetin anarşi konusunda "istenen hassasiyeti" göstermediğinden yakınıyordu; 1977 yılı başında MHP –CGP'yle beraber– yeniden sıkıyönetim ilan edilmesini istiyordu.[99]

12 Ekim 1975'te 54 sandalye için yapılan senato yenileme seçimlerinde de, MC partileri birbirlerinden pek de sitayişle söz etmediler. (Aslında MC partileri bir dahaki seçimlere ittifak yaparak ortak girmek üzere bir protokol hazırlamışlar, fakat hemen beliren anlaşmazlıklar nedeniyle bu mutabakat sönüp gitmişti.)[100] Demirel milliyetçilerin bölünmesine karşı uyararak desteği kendisine istedi. MSP, AP'yi "sömürücü düzenden yana" olmakla, MHP de "Türkiye'yi Amerika'ya satmak istemekle", "uyuşuk ve pısırık" tutumlarla komünistleri azdırmakla itham etti.[101] (Bu seçimlerde AP %40,8, MSP %8,9 MHP %3,2 oy aldı. Sağ partilerin oyu 1973'e göre 8 puan düştü.)

1977'de hükümet kendi içindeki uyumsuzluktan ziyade iktisadi kriz ve etkili toplumsal muhalefet karşısında yönetme kabiliyetini yitirirken, Nisan başında Meclis'ten 1977 Haziran'ı için erken seçim kararı çıktı. Demirel sonraları bunu "koalisyondan kurtulma" gerekçesiyle açıklayacaktı.[102] Onun nihaî emeli, MSP ve –ideolojik açıdan hayli prim verdiği– MHP'yi 'gereksizleştirerek' aşındırıp AP çadırını tekrar büyütmekti.

*

Bu dönemin gergin basın toplantılarında Demirel'e, 14 Ekim 1976'da olduğu gibi, İrlanda'yla oynanan milli futbol maçıyla ilgili görüşlerinin de sorulduğu oluyordu. Cevap? "Galip gelsek, daha iyi olmaz mıydı?"[103]

Sunta

MC hükümetinin güven oylaması öncesinde, Demirel'in aile yakınlarını zenginleştiren yolsuzluklarla ilgili iddialar muhalefet mahfillerinde yeniden gündeme gelmiş, onun "Yüce Divanlık" olacağı söylentileri tazelenmişti. De-

98 Uçar, 2015: 308.

99 Güngördü, 2017: 265-266.

100 Sevigen, 1980: 178-179. Ekim 1975 seçimlerine CGP adayları AP listesinden katıldı.

101 Uçar, 2015: 143, 302.

102 CA-6: 24.

103 D-1976b: 172.

mirel bunu "siyaseten yapılamayanı adliye eliyle yapmaya çalışmak" diye yorumlar, Yüce Divan'da yargılanması söz konusu olursa bunun "bir açık Yassıada davası" olacağını söyler.[104]

Hükümet 3,5 aylıkken, 12 Temmuz 1975'te *Cumhuriyet*'te çıkan bir haber aylarca hatta yıllarca konuşulacak bir yolsuzluk skandalının perdesini açtı. Demirel'in yeğeni, Hacı Ali Demirel'in 25 yaşındaki oğlu Yahya Murat Demirel, piyasadan hurda mobilya parçaları toplayıp depolamış, sonra birinci sınıf mobilya statüsünde yurtdışındaki hayalî bir firmaya ihraç etmiş ve 27 milyon liralık ihracat karşılığı 20 milyon vergi iadesi almıştı. Türkiye'nin bu ilk hayalî ihracat vakasını, iki mahir gazeteci, Altan Öymen ve Uğur Mumcu, aylarca araştırdılar ve çalışmalarını bir kitaba dönüştürdüler.[105] AP'li Halil Başol'un başında bulunduğu ticaret bakanı gerçi altıncı parti ihracatı şüpheli bulunarak önlemiş, fakat aynı statüyle yapılan önceki beş parti ihracat incelenmemişti.[106] Yolsuzluğun belgelerini ortaya çıkartan Ticaret Bakanlığı Müsteşarı Şeref Durugönül'ün görevden alınması, sonra silahlı saldırıya uğraması; ardından yolsuzluğun yurtdışı bağlantısıyla ilgili belgeleri yollayan İsviçre'deki elçilikte görevli memurların da görevlerinden alınmaları, siyasi kayırma şüphesini koyulaştırdı.[107]

Başbakan Demirel 8 Eylül'deki basın toplantısında, "haksız bir uygulama varsa kanunların yakasına yapışacağını" söyledi. İki gün sonra bu yolsuzlukla ilgili –"siyasi cinnet alâmeti" dediği– siyasi tepkilere karşı "hükümetin manevi şahsiyetini tahkir ve tezyif" suçlamasıyla hücuma geçti. "Başkalarının şeref ve haysiyetiyle oynamayı siyaset sananları soy sop haysiyetinden mahrum ilan etmeye devam edeceğini" ilan etti.[108] 18 Eylül'de Yahya Demirel suçlamalara karşı dava açtı. Dava dilekçesi, hayalî mobilya ihracatı davasını, "sol rejimi özleyenlerle milli bir vahdet içinde BÜYÜK TÜRK DEVLETİNİ daha da güçlendirmek için çaba gösteren aziz Türk Milletinin mücadelesi" olarak manalandırıyordu.[109]

1976 yılının ilk aylarında, Yahya Demirel'in polisçe arandığına, bulunamadığına, yakalanıp cezaevine konduğuna, sonra tahliye isteğinin reddedildiğine dair haberler gündemin rutiniydi. Uğur Mumcu 6 Mart'ta *Cumhuriyet*'te "Şimdilik 'prens' ele geçmiştir, 'imparator' ise yerindedir," diye yazdı. 1976 bütçe görüşmeleri sırasında hayalî ihracat yolsuzluğuyla ilgili hükümete verilen gensoru hararetli tartışmalar sonrasında, MC üyesi partilerin oylarıyla redde-

104 CA-6: 116, 123.

105 Öymen ve Mumcu, 1975: 74; Kahraman, 1998: 206-207.

106 Öymen ve Mumcu, 1975: 64.

107 Öymen ve Mumcu, 1975: 93-95, 267, 273.

108 D-1975b: 5-6, Öymen ve Mumcu, 1975: 139-141, 151.

109 Öymen ve Mumcu, 1975: 244.

dildi.[110] 24 Mart 1976 günü gensoru görüşmelerinde CHP milletvekili İsmail Hakkı Birler, "sırf partizan açıdan" düşünecek olsalar, "Süleyman Demirel'in AP'nin başında daha nice yıllar kalmasını isteyecekleri" ironisini yapmıştı.[111] Demirel, o günlerde bir basın toplantısında yeğeniyle ilgili sorulara şu serin cevabı vermişti: "Süleyman Demirel olarak, AP genel başkanı ve başbakan olarak kamuoyunun huzurundayım. Bana bu sıfatımla ilgili soracağınız sorular varsa, memnuniyetle cevaplarım... Herkes kardeşinden, yeğeninden ne kadar sorumlu ise ben de o kadar sorumluyum."[112] Yolsuzluklarla ilgili Demirel'e yönelik Yüce Divan tehdidi gensorudan sonra da gündemden düşmeyecek; az evvel belirttiğimiz gibi MC ortağı MSP'liler de bu tehdidi kullanacaktı.

2 Şubat 1976'da tutuklanan Yahya Murat Demirel Mayıs ortasında salıverildikten sonra İsviçre'ye gitti, cezası kesinleşince Türkiye'nin iade talebi 1978 Haziran'ında İsviçre tarafında geri çevrildi. Yahya Murat Demirel, Sekizinci Bölüm'de göreceğiz, 1990'ların sonlarında bankacılık 'faaliyetleriyle' ilgili yolsuzluklarla gündeme gelecek. 1976'da Süleyman Amcası, yakını gazeteci Arcayürek'e "Bu kapıdan içeri giremez. Aylardır yüzünü görmüyorum, görmek de istemiyorum," diye söyleniyordur. Başka gazeteciler, pekâlâ görüştüklerini, Yahya Demirel'in amcasının evine girip çıkarken görüldüğünü yazarlar.[113]

Demirel ailesinin yolsuzluk "dosyalarından", siyasi ortakları ve destekçileri arasında da rahatsız olanlar vardı. *Ortadoğu*'da Ahmet Güner, "Demirel'in bazı yakınlarının sadece onun değil, AP ile Türk siyasi hayatının... hatta hepimizin sırtında bir kambur" olduğunu yazdı. Bu yazıklanmalar, Demirel'in itibarının restorasyonu için milliyetçi-muhafazakâr camiaya olan diyet borcuna bağlanıyordu: "Birtakım insanlar, kuruluşlar, fikirler Sayın Demirel'i yuvarlandığı çukurdan el birliği ile eski yerine çıkarıyorlar, derken bakıyorsunuz onun en yakınları Sayın Demirel'i o noktadan yeniden alaşağı etmek için hayale gelmeyen katakullilere başvuruyorlar." 17 Eylül 1975'te *Tercüman*'da 1964-1973 arası İzmir belediye başkanlığı yapan Osman Kibar, bu yolsuzluk suçlamaları nedeniyle AP'liler olarak çektiği ıstıraptan yakındı. O, suçu "aile efradına" yıkıyor, onları "ailenin en büyüğünü düşünerek, millet ve partilerini düşünerek... hassas ve dikkatli davranmamakla" suçluyordu. "Akrabayı seçmek", maalesef, "bahtsız Süleyman Bey"in kendi elinde değildi. Ahmet Kabaklı gibi, yolsuzluk suçlamaları karşısındaki tutumundan ötürü Demirel'e "Cumhuriyet tarihimizin tanıdığı en sabırlı devlet adamı" payesi verenler de eksik değildi.[114]

110 Uçar, 2015: 234.

111 Birler, 1976: 19.

112 D-1976b: 44.

113 CA-4: 73; Kahraman, 1998: 217.

114 Birler, 1976: 50; Öymen ve Mumcu, 1975: 118-119, 239; Kabaklı 1977: 408-409.

Kendi sağı: İslâmcılar ve milliyetçiler

O döneme ait fotoğraflarda görülür; Demirel bir ara favorilerini uzatmıştı. Taşralı ve milliyetçi-muhafazakâr tabanda bunu züppece ve 'ecnebice' bulanlar olmuştur. AP Gençlik Kolları ve Komünizmle Mücadele Dernekleri tabanından favorilerle ilgili "serzenişler" gelmişti; "Şövalye Demirel!" diye dalga geçenlerle kavga etmek zorunda kalıyorlardı. Rol ve işlevini az önce anlattığımız Orhan Kiverlioğlu bu şikâyetleri kendisine aktarınca Demirel "Bu benim özel hayatımdır, kimseyi alâkadar etmez," demiş, "Kendisini milletine adamış liderin özel hayatı olmaz," karşılığını almış.[115] Demirel'in bu dönemde gittikçe daha fazla milliyetçi-muhafazakâr markaj altına girmesinin sembolik ifadelerinden biri...

Milliyetçi-muhafazakâr vasata meylinin arttığı MC döneminde, Demirel'in, bu vasatın iki taşıyıcı sütununu teşkil eden İslâmcı ve milliyetçi hareket ve ideolojilerle alış verişine daha yakından bakalım.

İslâmcılar ve Demirel

1977 seçimlerinde Demirel miting kürsülerine bayrağa sarılı *Kur'an*'la çıkmış, "Mücahit başbakan" tezahüratı yapılmış,[116] "Bir elinde *Kur'an* / Göğsünde iman / Geliyor Muhteşem Süleyman!" gibi sloganlarla anons edilmişti. 'Dinî motifleri' kullanması yeni değildi, fakat doz ve hamaset artmıştı.

Demirel, MC döneminde, milliyetçi-muhafazakârlar ve İslâmcılar nezdindeki temel zaaflarından birini izale etmek üzere, kalkınmanın 'manevi boyutunu' vurgulamaya başladı. 28 Eylül 1975'te Kayseri'de söyledikleri, tipik bir özettir. "Sadece maddi alanda kalkınma büyük Türkiye'yi meydana getirmeğe yetmez; zenginleşmenin, refahın bir milleti büyük yapmaya, bir devleti kudretli yapmaya yettiği görülmemiştir," diyerek "manevi kalkınma"nın lüzumuna geliyordu bu konuşmada. (Devamında, sektörel rakamlarla 'maddi' kalkınma verilerini sıralamaktan kendini alamamıştı!)[117] 1978 Kasım'ındaki 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı konuşmasında da, "bir memleketin kalkınmasının sadece rakamlara dayanmayacağını... milletimizin manevi yüceliğinin... ve milletimizi millet yapan unsurların mutlaka iyi muhafaza edilmesi gereğini..." anlattı. 1986'da, "çok zengin ileri Batı memleketlerinde sadece maddi zenginliğin mutluluğu sağlamaya yetmediğinin müşahede edildiğini" söylediği uzun mülakatı, *Kalkınmanın Manevî Yönü* adıyla kitaplaştırılacaktı.[118]

115 Kiverlioğlu, 2016: 203-204.

116 Donat, 1987: 43

117 D-1975a: 75 vd.

118 D-1978c: 113; D-1987b: 19.

MC hükümeti, "İslâm dünyası" ile ilişkileri geliştirmek üzere, Demirel'in övündüğü adımlar attı. 1976 Mayıs'ında İstanbul'da toplanan Dışişleri Bakanları Konferansı, Türkiye devletinin İslâm Konferansı Teşkilatı ile o zamana kadar sembolik düzeyde tuttuğu ilişkilere vites attırdı. Demirel bu konferansta Filistin meselesinde Arap ülkeleriyle beraber hareket edileceğini açıkladı, beynelmilel İslâmi bilimsel ve kültürel işbirliği için Türkiye'de iki merkez kurulmasına karar verildi. Işıkçılar, Süleymancılar, Nurcular, bu yakınlaşma siyasetinde Demirel'e canlı destek verdiler.[119] Demirel, 1979 sonunda kurduğu azınlık hükümeti döneminde de, 1980 Mart'ında Ankara'ya gelen Rabıtatü'l-âlemi'l-İslâmi örgütü heyetini ağırlamayı bizzat üstlendi. Suudi Arabistan'ın Vahabî-Selefî İslâm anlayışına dayanan Rabıta örgütüyle, Türkiye'nin Avrupa'daki Diyanet faaliyetlerinin finansmanı için mutabakat sağlandı – uygulaması 12 Eylül darbe rejimine 'nasip' olacaktı.[120]

1979 Kasım'ında kurulan 6. Demirel hükümetinin ilk icraatları arasında, Ayasofya'nın Hünkâr Mahfili'ni ibadete açmak, Topkapı Sarayı'nda kesintisiz *Kur'an* tilavetini başlatmak vardı. Darbeden bir gün önce, Taksim'e cami yaptırmak için kurulmuş bir vakfın yönetim kurulunu kabulünde, "Yaptırın ben arkanızdayım," desteğini vermiş, "Keşke Mimar Sinan'ı mezardan çıkarmak mümkün olsa da Süleymaniye gibi bir abide oraya diksek," temennisinde bulunmuştu.[121] Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç, bir görüşmelerinde Demirel'in "Yahu hoca efendi, hutbelerin sonunda okunan bir âyet-i kerime var, hatipler onu okuduktan sonra meâlini de okusalar olmaz mı?" önerisinde bulunduğunu, bunun üzerine bu uygulamaya başlandığını yazar.[122]

O yıllardan bir sahne... 14 Ekim 1979 ara seçimleri öncesi Edirne'de tanyeri ağarana kadar toplantı halinde olan Demirel ve dört parti yöneticisi, sabah namazını Selimiye'de kılmaya niyetlenirler. Camiye vardıklarında, imam, müezzin ortada yoktur; cemaat de yoktur. Demirel, Ekrem Ceyhun'a imamlık yapıp yapamayacağını sorar, Ceyhun müezzinlik yapabileceğini söyleyince, "Ben imamlık yaparım, sen de müezzinlik yaparsın," der. O sırada imamla müezzin –polislerin de dürtmesiyle– yetişmiştir.[123]

Demirel, o yıllarda İslâmcıların temel taleplerinden biri olan, "din esaslı siyasi propagandayı" yasaklayan Ceza Kanunu'nun 163. maddesinin kaldırılmasıyla ilgili girişimde bulunmadı, fakat bol bol aleyhine konuştu. 1976 Temmuz'unda Abdi İpekçi'yle mülakatında, 163. maddenin DGM'ler kapsamına alınmasına karşı çıktı; madde, "bu memleketin mütedeyyin dindar in-

119 Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2009: 793; Yaşar, 2019: 372.

120 Altıkulaç, 2016: 391-393.

121 Koçak, 1991: 115; Avcı, 1999: 315-316.

122 Altıkulaç, 2016: 674-676.

123 Ceyhun, 2004-2: 67.

sanlarını incitmemek, devlet için bir tehlikeymiş gibi görmemek" üzere "ıslah" edilmeliydi ona göre. Aydınlar Ocağı'nda, 163. Maddenin "din ve vicdan hürriyetini baskı altından çıkaracak şekilde ortadan kaldırılması" gereğini savundu.[124] Demirel 163. maddeye itirazını, esasen komünist düşüncenin ifade ve örgütlenmesini yasaklayan 141. ve 142. maddelerin kaldırılması talebine karşı kıyas kalkanı olarak kullanıyordu. 1975'te, 1976'da en az üç ayrı yerde "tespih çekenle tetik çekenin bir tutulamayacağını" söyledi – tetik çekmek, komünizmin teşbihiydi.[125]

Bir yandan da Demirel'in İslâmcılığın müstakil siyasi örgütlenmesine karşı durmayı sürdürdü. MSP'yi, MC bünyesindeki temel arıza olarak görüyordu. "Camiye siyaseti sokmama" düsturuna, daha pratik bir uyarı olarak "cami cemaatini bölmeme"yi ekliyordu. "Hepimiz Müslüman olduğumuza göre, müslümanlığı kendimizin inhisarında saymak, öbürünün ondan yoksunluğunu farz etmek bölücülüğün, nifakın tâ kendisi" idi ona göre. 16 Ekim 1976'daki AP Gençlik Kolları Kongresi'nde "Müslümanlığın koruyucuya ihtiyacı yoktur. Müslümanlığın koruyucusu yüce Allah'tır. Müslümanlığın hizmete ihtiyacı vardır," demişti.[126]

*

Hisler karşılıklıydı. Milli Görüş hareketinin de "Batıcı-renksiz/liberal-kozmopolit-mason-Amerikancı" yaftaları astığı Demirel'e iyi gözle bakmadığını biliyoruz. 'Manidar' olan, İslâmcılığın hayli geniş yelpazesinde hürmet gören "Üstad" Necip Fazıl'ın, bir süre mecburen katlanılması gerektiğini söylediği, 1971'de açıkça hakaretname (*Süleymanname*) yazdığı[127] Demirel'i, MC döneminden itibaren 'saymaya' başlamasıdır.

Necip Fazıl, AP-MHP ile yakınlaşmasını, bundan rahatsız olan bazı İslâmcılara, "Demirel'de bir Anadoluculuk eğilimi başladı" gibi bir ahkâmla savunmuştu.[128] 1977 sonbaharında bir sohbette, Demirel'in sadece 'düşmanların düşmanı' olduğu için desteklenebileceği kalıbını yineleyen bir açıklama yaptı: "Demirel'i kendisi için değil, düşmanlarımız tarafından hedef sayıldığı için... Allah düşmanlarını durduğu yerde çatlattığı için... tutuyoruz."[129] 12 Kasım 1977'deki bir yazısında, *Süleymanname* çizgisine savrulan bir hayal kırıklığı yazısı yazdı. "Kendisini meccanen [bedavadan] iktidara getiren milli infial ve inkisara karşı borcunu" ödemeye yanaşmayan Demirel, "cılk

124 D-1976c: 208-212; D-1977b: 29..

125 Uçar, 2015: 212, 313; D-1991: 108.

126 D-1977b: 28; Erer, 1977: 176.

127 Üçüncü ve Dördüncü Bölüm'ü hatırlayalım.

128 Yorulmaz, 2012: 229.

129 Erdem, 2004: 240.

ezbere dayalı bir demokrasi ve liberalizm anlayışı içinde, milli sermaye yerine ferdi ve karanlık kapitalistler zümresini seğirtme yolunu tutmuştu," Necip Fazıl'a göre. "Kurnaz ve açıkgöz" olup "akıllı ve derin görüşlü olamayan" Demirel, "bugün için hazin bir boşluk timsali" idi.[130]

MC'nin krizinin derinleştiği günlerde, 13 Aralık 1977 günü Necip Fazıl, Demirel'le 3 saat kadar baş başa görüştü. Biri 12, diğeri 20 yıl önceki kısa iki karşılaşmadan sonra ilk uzun görüşmesiydi. Kendisini "öğüterek dinlemesine, umarak kulak vermesine" ve "bağışlayarak tenkide katlanma hassasına", hiçbir başbakanda rastlamadığını söyleyen "Üstad"; "en haşin mikyasta çattığımız Demirel'in bizi dinlemek temayülüne dikkat etmemiş olamaz ve bu noktadaki faziletini görmemezlikten gelemezdik," diyerek takdirde bulunuyordu. Menderes'e söylediği gibi, Demirel'e de "Ya ol, ya öl!" telkininde bulunmuştu.[131] Kastettiği, *düşman* addettiği sola karşı 'tenkilci' derecede sert olmaktı. Zaten Necip Fazıl'ın o dönemde Demirel'e uyguladığı markaja yüklediği misyon, onu bu beka mücadelesine 'kazanmaktı.' Demirel de MSP'yi aşındırma maksadıyla "Üstad"ın gönlünü eğliyordu.

Bu görüşmeden sonra "Üstad" artık Demirel hakkında hep methiye makamından konuşmuştur. 1977 Aralık'ında MC'nın son haftalarında, "bir diriliş ve doğruluş tavrı" atfettiği Demirel'in tavrını "daha da sertleştirmesini" istedi. CHP'yle koalisyon seçeneğinden uzak durduğu için onu takdir etti. CHP hükümetinin kurulmasından sonra, ona "hasmının zaafını ve tezatlarını gayet iyi kavrayan ve semerelendiren ve bütün maskaralıklar arasında en az gülünç ve en çok gerçekçi olmayı beceren tek kişi" sıfatıyla destek vermeyi sürdürdü. "İşi sadece demokrasi ve liberalizm efsanesiyle idare etmek değil, Türk milletinin ruh köküne bağlı yepyeni bir dünya görüşü zaviyesinden yola çıkarak... yeni bir cehd, hamle ve gayreti" için kamçıladı Demirel'i.[132]

1978 Ekim'indeki AP kongresi yaklaşırken Necip Fazıl, Demirel'e desteğini artırdı. AP'de "şüpheyi Demirel üzerinde toplamaya bakan bir hizbe" çatarak, onun "arkasını bırakmamak" gerektiğini savundu; Demirel eğer bu "panik havasını önleyebilirse elinin gerçekten demir olduğunu göstermiş olacak"tı. Devam yazısında, Demirel'in "eski kısır şahsiyetinin zarını delmiş ve meydana yepyeni bir Demirel olarak çıkmış bulunmasını" övdü. 1977 seçimlerinde MHP'ye destek vermiş olan Necip Fazıl'a göre "her türlü muvazaa dışı kalabilen sadece iki lider" kalmıştı: Demirel ve Türkeş. 27 Ekim'deki kongrede "iman ve İslâmı okşayıcı" konuşmasıyla "uzun zaman boşlukta ve muğlakta kaldıktan sonra nihayet kendisinde merkezleşmek ümidini parıldatan" Demirel'i alkışladı. 8 Kasım'da, AP azınlık hükümeti kurul-

130 Kısakürek, 2017: 197-198.

131 Kısakürek, 2010a: 227-228.

132 Kısakürek, 2010a: 237, 248, 308; Kısakürek, 2010b: 28.

mak üzereyken bir "Demirel'e hitap" yazdı: "Fikir ve ruh çileni doldur ve hazırlan."[133]

AP hükümetinin Kültür Bakanlığı, 26 Mayıs 1980'de 75. doğumgünü vesilesiyle Necip Fazıl'a –"nakdî" kısmı da olan– bir "büyük kültür armağanı" verdi. Milliyetçi-muhafazakâr aydınlar, Demirel'in tebrik telgrafında "ulusal kültür" kelimelerini kullanmasını "yadırgamış ve üzüntüyle karşılamış"lardı.[134]

*

İslâmi camialar içindeki en yakınları, Nurcular, bu dönemde Demirel'e destek vermeyi sürdürdüler. MC döneminde, Erbakan'ın Gazali'nin ders kitabı olarak okutulacağına dair sözlerine dayanarak, Demirel'den *Risale-i Nur*'ların müfredata dahil edilmesi için yardım istedikleri; Demirel'in "Şimdilik siz okuyun, anlayın ve yaşayın yeter. O zaman okullarda da okutulmuş sayılır," nasihatında bulunduğu aktarılır.[135] Nur hareketi 1977 seçimlerinde Demirel'den 4 milletvekili kontenjanı talep etti. "Ağabey" Mehmet Kutlular'ın gerekçesi, "basit meseleler için" kendisini rahatsız etmek yerine Meclis'te "işleri takip edecek birkaç arkadaşın" olmasının daha pratik olacağı idi. Demirel "bu seçimde sıkıntım var" diyerek (DemP'den dönenlere yer açmak lazımdı) ancak "2 kişi verebileceğini" söyledi. Biri kendisinin ismen istediği Osman Demirci (Erzurum) olmak üzere, 2 milletvekili seçildi.[136] 1977 seçimlerinde Demirel, Süleymancılar'dan da –tarikatın lideri Kemal Kaçar dahil– 3 milletvekili seçilmesini sağladı.

MHP ve Demirel

1975 Şubat'ında Aydınlar Ocağı'nda verdiği konferanstan sonra bir dinleyici söz alıp, "bambaşka ve yeni bir Süleyman Demirel olarak" görüp "hayretler" içinde kaldığını söylemişti. Dinleyici, "eskisinden" farklı olarak milliyetçi duyarlılığa sahip gördüğü Demirel'i "Türkiye'de sokak iktidarını ihmal edenler rahmetli Menderes gibi ipe giderler," diyerek uyarıyor, "ülkücüler çıkıncaya kadar" solun sokaklara hâkim olduğuna dikkat çekiyordu. Demirel cevaben, "komünizmin karşısında amansız mücadele vermeye her zaman hazır" olmakla birlikte, hukuk devletinin sınırlarını "bilme, tanıma" mecburiyetinden söz etmişti. "Memleketi birbirine sokmadan, iç savaşa gitmeden" hareket etmek lazımdı: "Nihayet biz muharip sınıf değiliz. Biz siyasetçiyiz."[137]

---

133 Kısakürek, 2010b: 113-114, 236, 246, 259-260.

134 Taneri, 1983: 33.

135 Yaşar, 2019: 373.

136 Kutlular, 2013: 278-280; Yaşar, 2019: 475-7; Kiverlioğlu, 2016: 299.

137 D-1975c: 49, 54, 57.

Ülkücü hareket, 1960'ların sonlarından itibaren bir anti-komünist "muharip sınıf" faaliyeti sürdürmüş, MC döneminden itibaren bunu hızla tırmandırarak iç savaş çapına vardırmıştır.[138] Demirel, bu paramiliter faaliyete –Aydınlar Ocağı'nda söylediği gibi– gerçekten mani olmak istemiş miydi? (İlk elenecek şık budur.) Bu harekâta bilerek göz mü yummuştu? 'Mecburen' tahammül mü etmişti? Bir nevi fiilî ve zımni siyasetçi-muharip işbölümü içinde, olağan ve meşru mu görmüştü aslında? '70'lerin ikinci yarısında Demirel'in belki de en kritik 'olayı', budur.

*

MC döneminde, Demirel'in muhaliflerini güç kullanarak bastırmak için göz yumduğu kanaati, devletlû çevrelere de sirayet etmişti. Nihat Erim, 1977 başlarındaki bir görüşmesinde cumhurbaşkanına "Türkeş'le anlaşması var. Onun komandoları ile seçimde etkili olmak isteyecek," diyordu.[139] En geniş tanımıyla solda, herkes zaten bu kanıdaydı. TİP Başkanı Behice Boran'a göre, "Demirel kendi partisine yaptırmak istemediği işleri MHP'ye yaptırmakta" idi.[140] Gazeteci Uğur Mumcu, Demirel'in, AP'nin tümüyle "MHP ideolojisine teslim" olmasına zemin hazırladığını düşünüyordu. 1977 Ekim'inde Sadettin Bilgiç'in teşkilat işlerinin başına getirilmesiyle, Türkeş'in AP'deki "Truva atlarının" vaziyete iyice hâkim olacağı kanısındaydı. "Bir gün Türkeş'in AP genel merkezine genel başkan olarak girmesi için bir küçücük 'fiske' bile yetecek" idi ona bakılırsa.[141] *Cumhuriyet*'te Şahap Balcıoğlu, art arda Demirel'le Türkeş'i eşleyen karikatürler çizdi: "Enerji sorunumuzu Sayın Türkeş'in en iyi şekilde halledeceğine güvenim tamdır," diyerek yanında elinde 9 Işık'ıyla Türkeş'i takdim eden Demirel; başının ve çehresinin sağ yanı Türkeş'in şeklini almış bir Demirel; Türkeş'in ağzı haline gelmiş bir Demirel; Şanso Panza'sı Türkeş'le Anayasa yeldeğirmeninin üzerine yürüyen "Ispartalı Donkişot" Demirel...[142] 9 Temmuz 1980 tarihli *Demokrat* gazetesinde Haslet Soyöz'ün karikatüründe Türkeş, Demirel'in duvara vuran gölgesi olarak görünecektir.

MHP lideri Türkeş, partisinin 1975 kongresinde "Solun ihanet derecesine varan davranışları karşısında sağ ile olan kavgamızı erteledik," demiş-

138 Bora ve Can, 2015: 63-70. Kuşkusuz iç savaşın karşı tarafı da vardır ve devrimci sosyalist hareket içinde, silahlı mücadele stratejisini benimseyenler geniş bir kanattı. Bununla beraber, '70'lerin ikinci yarısında bu hareketin silahlanması esas olarak, ateşli silahlara geçerek gitgide şiddetlenen ülkücü vijilantizme karşı savunma amacı tarafından güdülendi; solun 70'lerdeki silahlanması, fiilen ve ağırlıkla, "anti-faşist mücadele" saikliydi. Hatta bu tırmanışın, silahlı mücadele yöntemi etrafında başlayan tartışmalara ket vurduğunu da söyleyebiliriz.

139 Uçar, 2015: 210; Erim, 2005: 1152.

140 Boran, 2010: 1655.

141 Mumcu, 2001: 100, 102; Mumcu, 2020: 113-114.

142 Balcıoğlu, 1977: 6, 79, 97, 106.

Haslet Soyöz'ün *Demokrat* gazetesinde yayımlanan karikatürü, Milliyetçi Cephe siyasetinin yalın bir özetidir.

ti. MHP, komünizm tehdidi karşısında devleti kurma önceliğiyle, en azından sahih milliyetçi olarak görmediği, "liberal, kapitalist, Batıcı, kozmopolit" saydığı AP'yle ve onun "mason" lideriyle stratejik işbirliğine girmişti. Kuşkusuz, müthiş bir kadrolaşma ve meşrulaşma imkânı sağlayan bir işbirliğiydi bu. AP'nin adanmış kadrolarının, militanlarının olmayışının, kadrolaşmada kendi özgül ağırlıklarını iyice artıracağını umuyorlardı.

MHP'liler, özellikle "sokak iktidarı" cinsinden verdikleri katkıyı, zaman zaman şantaj malzemesi olarak da ileri sürdüler. 1977 başlarında *Ortadoğu*'nun ateşli kalemi Necdet Sevinç, "Hükümetin bugüne kadar ayakta kalmasını MHP'nin parlamento içi ve parlamento dışı güçleri sağlamıştır," diye yazmıştı.[143] Türkeş, Demirel'in gönlünü hoş tutmaya hep önem verdi. Bir yandan da mutemetlerini, Adalet Partili parlamenterlerin öğrenci çocuklarına yaklaşıp etki altına almakla, "pasif kitle olan AP'lilere" sola karşı birleşik cephenin ve ülkücülerin direnişinin önemini anlatmakla görevlendirmişti.[144]

Demirel, 1980'lerin ortalarındaki Nimet Arzık mülakatında, "Hadiseli bir adamdı" diye andığı Türkeş'in bir sahnesini hatırlar. "Türkeş, arkasında yüz binler varmış gibi, üç kişiyle yürüyor"dur. Yüzeysel bakanların omuz silktiğini fakat kendisinin gülmediğini söyler: "Çevrenin gülümsemesine karşın, üç kişiyle yürüyebilenleri, ben hesaba katardım."[145] Parti jargonundaki adıyla "Albay"ın iradeciliğini ve devletin derinliklerine sarkan tesirini önemsediği anlaşılıyor. Aynı mülakatta, MC döneminde Erbakan'ın aksine Türkeş'in "hiçbir ihtilaf çıkarmadığını, birleştirici olduğunu, makul olmayan hiçbir şey getirmediğini" söyler. "İlişkilerimiz formeldi. Dürüstlük içindeydi," der.

AP-MHP muhabbeti, 1977 seçimlerine gidilirken seçim işbirliği projeleri geliştirilmesine kadar vardı. Öneri, Sadettin Bilgiç'ten geldi. Yine Aydın-

143 Uçar, 2015: 316.

144 Çolak, 2018: 275.

145 Arzık, 1985: 96, 106-107.

lar Ocağı ileri gelenlerinin arabuluculuk yaptığı müzakereler yürütüldü. MHP'ye 20 (Muhittin Çolak'a göre 40!) milletvekili kontenjanı istedi. Demirel, "Çok iyi pazarlık yaparlar," neticesini çıkarmıştır! 15 Nisan'da MHP, taraftarlarına başka partiye oy verdiremeyeceği gerekçesiyle reddetti. Sonrasında AP'nin MHP kongrelerinde etkilediği adaylar aracılığıyla "milliyetçilerin AP'de birleşmesi" telkinini yapmaya çalıştığı aktarılır.[146]

"Bana milliyetçiler suç işliyor dedirtemezsiniz"

Ülkücü vijilantizm, MC içinde de rahatsızlık yaratmıştı. Henüz 1976 başında MSP'li İçişleri Bakanı Oğuzhan Asiltürk, MHP'lilerin "devlet kuvvetlerine yardımcı olduğu" açıklamalarına karşı çıkarak kimsenin böyle bir görev üstlenemeyeceğini ihtar etti, dahası "anarşinin bir bölümünün hükümete sığınmak istediğini" söyledi.[147] Ülkü Ocakları'na yönelen suçlamalar karşısında Demirel, 1976 Nisan'ında, "bir partiyle" iktidar ortağı olduklarını, "bir partinin yan kuruluşlarıyla veya teşkilatları ile iktidar ortağı" olmadıklarını söyleme gereği duydu.[148]

1978 sonbaharında, CHP'li hükümetin İçişleri Bakanı İrfan Özaydınlı, emniyet genel müdürlüğünün 1970'te Başbakan Demirel'e ülkücülerin komando kamplarıyla ilgili rapor hazırladığını ama raporun sumen altı edildiğini açıklaması, Demirel'e dönük "sağ terorü" himaye ettiği suçlamalarını pekiştirdi. Demirel, resmî belge için "mevhum" dedi.[149]

MHP'yle yakınlaşma, AP içinde de huzursuzluk kaynağıydı. MC'nin birinci yılı dolarken, MHP tesirinden kurtulmak için CHP'yle işbirliği arama ihtimalini yoklayan eski DP'li AP milletvekilleri olmuştu.[150] 1977 sonbaharında, modern kapitalist gelişmenin bir merkezi ve liberal yönelimlerin bir kaynağı olarak İzmir'in AP örgütünden hoşnutsuz sesler yükseldi. Ekim'de İzmir İl Başkanı Kemal Serdaroğlu, MHP'lilerin kesif kadrolaşmasının artık AP'ye zarar verdiğinden yakındı, MHP'yle ilgili "faşizm" lafını da sarf etti. AP İzmir Milletvekili Talat Asal, Demirel'e mektup yazarak Tariş'te MHP'ye yakın genel müdürün işkence odaları kurdurduğunu, AP'li işçileri dövdürdüğünü anlattı. 12 Eylül darbesinin lideri Kenan Evren anılarında, 1977'de Ege ordu komutanı iken görüştüğü AP yöneticilerinin MHP'yle işbirliğinden rahatsız olduklarını fakat Demirel böyle istediği için bir şey diyemediklerini söylediklerini yazacaktır.[151] 1979 Şubat'ında Trabzon milletvekili Ömer Çakıroğ-

146 CA-18: 136; Bilgiç, 1998: 243; Çolak, 2018: 330-342.

147 STMA, 1988: 2226.

148 Uçar, 2015: 224; D-1976b: 79.

149 Mumcu, 2001: 116-120. Mevhum: Gerçek olmayıp gerçek sanılan; evhama dayalı.

150 Mumcu, 2007: 59-60.

151 Günay ve Tuna, 2021: 197; Mumcu, 2002: 51; Evren, 1990: 177-180.

lu'nun AP'den MHP'ye geçmesini, tabandaki bir kaymanın işareti olarak görenler olmuştu. AP içinde Demirel'e karşı muhalefetin temel meselelerinden biri, MHP'ye 'paçayı kaptırmak' idi. Ancak hem –kimisi rahatlıkla MHP'de yer alabilecek unsurların da bulunduğu– etkili bir milliyetçi kanadın varlığı, hem bizzat bu tepkilere karşı ülkücü tedhişin devreye girebilmesi, bu muhalefeti susturuyordu.

1979 sonlarında kurulan AP azınlık hükümeti döneminde de, Demirel'in MHP'li kadrolaşmasına yol verdiğine dair aktarımlar vardır. Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, sıkıyönetim komutanlığının "bazı bakanlıklara MHP tandanslı militanların yerleşmeye başladığına" dair tespitlerine Demirel'in sinirlendiğini hatırlar.[152] 1980 Temmuz'unda Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı başbakanlığa, ülkücülerin faaliyetlerini şikâyet etti; Demirel buna "görev başında bulunan hükümetin" koalisyon hükümeti olmadığı ("siyasi iktidarı bölüşmüş değildir"), kendisine parlamentoda destek veren partilerin "herhangi bir hareketinden" hükümetin sorumlu olamayacağı cevabını verdi.[153] Hükümetin Ankara Sıkıyönetim Komutanı Nihat Özer'i değiştirme gayretinin ve Mustafa Gülcügil'in yine o Temmuz'da içişleri bakanlığından istifasının arkasında, MHP'yi tedirgin etmelerinin payı olduğu ileri sürülmüştü.[154]

*

MC döneminde ülkücü saldırganlığın hedeflerinden biri, ODTÜ idi. Solun güçlü olduğu üniversiteye 1977 yılı başında Aydınlar Ocağı üyesi, MHP'ye yakın Prof. Hasan Tan'ın rektör atanması, provokatif –ve vesayetçi– bir müdahale olarak, öğrencilerin protestosuyla karşılandı. Hasan Tan'a karşı dokuz ay süren direniş sırasında işçi statüsüyle ODTÜ'ye yerleştirilen ülkücü militanlar öğrencilere –öğretim üyelerine de– silahlı ve bombalı saldırılar düzenlediler. ODTÜ'ye yönelik saldırılar ve bu saldırıları püskürten direniş, MC döneminin simgesel olaylarındandır. Büyük tepkiyle karşılanacağı belli olan Hasan Tan'ın rektörlüğe atanacağı söylentisi çıkınca Başbakan Demirel'i ziyarete giden bir akademisyen heyeti, ondan şunları dinlemiştir: "Bir rivayet varmış, Hasan Tan ODTÜ'ye rektör olacakmış. Olur mu hiç öyle şey! Sonra orada olaylar olacak, Türkiye'ye yayılacak, ben hiç böyle bir şeye müsaade eder miyim?" Atama gerçekleştikten sonra hatanın düzeltilmesi için ricaya gittiklerinde, "Bana Hasan Tan vatan hainidir dedirtemezsiniz," cevabını aldılar. Peşinden, meslektaşı Prof. Mehmet Kıcıman'ın "Demirel ODTÜ'yü bilmeyen bir adam değil" diye güvenerek bir AP ileri geleniyle birlikte Hasan

152 Evren, 1990-1: 345. 1980'de MSP'liler de "sağcı militanların emniyet kadrolarına yerleştirilmesinden" şikâyetçiydi (Emre, 1993: 181).

153 Doğan, 1985: 32-34

154 CA-9: 273; CA-10: 74-75.

Tan'ın görevden alınması için ricaya gittiği, Demirel'in "Tamam" dediği ama bir şey yapmadığı aktarılır.[155]

"... Dedirtemezsiniz" kalıbıyla kurduğu asıl ünlü cümlesi Demirel'in, "Bana milliyetçiler suç işliyor dedirtemezsiniz," cümlesi. 27 Temmuz 1976'da *Milliyet*'te Abdi İpekçi'yle yaptığı uzun söyleşide söyler bunu. İpekçi'nin, sağcı şiddet eylemcilerini hiç kınamadığına dair eleştirilerine karşı, söze şöyle girer: "Sağ tedhişçi diye bir şey yoktur; sağ terörist diye bir grup yoktur; banka soyan, adam öldüren, Türkiye'yi bozan yoktur... Bir tane sağcı gösteremezsiniz üniversiteleri rahatsız eden." 12 Mart döneminde mahkemeye çıkarılanlar arasında da "Bir tane sağcı yoktur... Bir tane milliyetçi de yoktur. Yani kendisini milliyetçi sayan bir kişi de yoktur," açıklamasını yapar. İpekçi, "karşılıklı çatışanları nasıl adlandırmak gerektiğini" sorar. Demirel, "Kavga ediyorlar işte iki grup," cevabını verir. Sağcı denilenler için, yaptıkları suç da olsa, "Devleti devirmek için yapıyor değil o," mazeretini kullanır, onların suçlarını "ferdi suç kabul ediyor"dur. İpekçi sağcıların amaçlarını sorunca, "Her hadisede amaç o hadisenin içindedir. Bilemem," der. Lakin, "Devleti devirme amaçları yoktur, komünizmi getirme amaçları yoktur," – onu biliyordur. İpekçi'nin "O zaman niye öldürüyorlar?" sorusu üzerine şu izahı getirir: "Bir husumet meydana getirilmiş. Birisi memleketi komünizme götürmek istiyor, öbürü korumak istiyor gibi bir durum meydana çıkarılmıştır. Hadise bundan ibarettir." Meşru gördüğü bu mazeretin altını tekrar çizer: "Memleketi komünizme götürmek isteyenler karşısında... reaksiyon..."[156] 30 yıl kadar sonra, sağcıların/milliyetçilerin suçlanamayacağına dair ısrarlı savunusunu şöyle mazur gösterecektir: "Bir gazeteci cinayetleri sağcıların işlediği konusunda ısrar etti. 'Bana sağcılar cinayet işliyor dedirtemezsiniz. Cinayeti kim işliyorsa o canidir' dedim. Ama o sözlerin bir bölümü hafızalara kazındı. Gazeteciyi susturmak için efelik yaptım, sonra ayağımıza dolandı..."[157]

Türkeş'in AP'lilerle ilişkileri iyi tutmaya memur ettiği Muhittin Çolak'ın da, bu meşhur beyanla ilgili anlatacakları vardır. MC döneminde, "tepkilere" maruz kalan Ülkü Ocakları'na AP yönetimi tarafından da sahip çıkılması talebini ilettikten bir süre sonra, Sabit Osman Avcı Demirel'in bir mektubunu getirmiştir. Demirel, Ülkü Ocakları'na hitaben "vatanseverliğine, dürüstlüğüne vurgu yapıp sola karşı vermiş olduğu mücadeleyi takdir ettiğini belirtiyor", övücü sözler söylüyordur. Türkeş mektubu okuyunca "Onlarda kalsa daha doğru olur," diyerek geri göndertmiş, Sabit Osman Avcı da bundan memnun olmuştur, hikâyeye göre. Çolak, Demirel'in "Bana milliyetçi-

155 Bürkev, 2016: 174, 268.

156 D-1976c: 186-193.

157 Mazereti mazur görerek aktaran, Ertuğrul Özkök'tür; *Hürriyet*, 21 Ocak 2021.

ler suç işliyor dedirtemezsiniz" çıkışında, bu jestin etkili olmuş olabileceğini düşünür.[158]

MHP ve ülkücü hareketin, –bazen AP'lilerce de– faşistlikle tanımlanmasını Demirel, "Komünistler devleti koruyan güçlere faşist güçler derler" düsturuyla karşılıyordu.[159] Ecevit'in komünizm tehlikesini inkâr etmek üzere bahsettiği faşizm tehlikesinin mevhum olduğu kanısındaydı. Faşizmi eskilerde kalmış bir olgu olarak görüyordu: "Bugün dünyada nerede faşist kalmıştır? İspanya'da vardı, şurada vardı, burada vardı. Bugün nerede? Devleti ele geçirmeyi hesaplayan bir faşist hareket olduğunu bilmiyorum."[160] 1977 seçim kampanyası sırasında Uşak'ta kendisine "faşist" diye seslenenlere, "Faşizm olsa böyle bağıramazsın, burnunu sürterler adamın," diye cevap yetiştirmişti.[161]

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'deki siyasi durumla ilgili 1978 yılındaki bir raporu, "Demirel'in liderliğindeki AP'nin yeniden iktidara gelmesi durumunda ülkenin hızla Hitler'inkine benzer faşist bir rejime kayacağı" yorumunu yapar; zira AP, "neofaşistlerle (MHP kastediliyor – T.B.) bağını aslî kabul ediyor"dur.[162]

*

1979/'80'deki azınlık hükümeti döneminde, ülkücü tedhiş artık Amok koşusuna dönüşmekteyken, Demirel'in rahatsızlık belirtmeye başladığı aktarılır. Kamu önünde değil, yakın çevresiyle konuşurken yapar bunu. Cüneyt Arcayürek'in aktardığına bakılırsa, MHP içinde "gaddar ve acımasız bir cinayet şebekesi" olduğu kuşkusundan söz eder mesela, "Bunları bir bulabilirsem köklerini sökeceğim," der. Çorum'da ülkücü grupların Alevi mahallerini hedef alan katliam girişiminden sonra "Allah kahretsin" infiali gösterdiği, Türkeş'e rahatsızlığını bildirdiğini fakat onun bu suçlamaları kabul etmediğini söylediği aktarılır.[163] Bölümün sonuna doğru göreceğiz; kamu önündeki açıklamalarında ise dikkatleri Çorum olaylarından uzaklaştırmaya çalışıyordu. Arcayürek, 1990'ların ortalarında, yine kapalı sohbetlerde, kendi tabanları ile MHP tabanının karşılıklı birbirlerini sevmediğini söylediğini aktarır. Ayrıca, "Bunlar girdikleri yerden bir şey almadan çıkmazlar!" diyerek, MHP'nin nüfuz gücüyle ilgili ikazda bulunmuştur.[164] 7 Nisan 1997'de, Tür-

158 Çolak, 2018: 303-306.

159 11 Aralık 1975 tarihli gazetelerde yayımlanmış bir açıklama. Arslan, 2019: 150.

160 CA-6: 517, 519. 1970'lerde faşizmi ihtimal dışı saymadığını Dördüncü Bölüm'den hatırlayalım; bkz. s. 225-226.

161 Uçar, 2015: 330.

162 Devletoğlu, 2010: 119, 123-124.

163 CA-9: 75, 123.

164 CA-16: 418; CA-18: 75.

keş'in ölümünden üç gün sonra, Arcayürek'le sohbet ederken söyledikleri çarpıcıdır: "Bunlar kitleleri harekete geçirebilen, ismi üstünde, Hareket Partisi... Vurucu güçleri var. İşte bunu dikkate alarak kimsenin aleyhte tek satır yazdığı yok. Herkes günah çıkarıyor."[165] Bu bahiste Arcayürek'ten aktardıklarımın tamamı da, Demirel'in günah çıkarması gibidir aslında.

"Ben, milliyetçiyim."

Demirel, bu dönemde "Bana milliyetçiler suç işliyor dedirtemezsiniz" hattını tuttu; 'yakın ve açık tehdit' olarak odaklandığı komünizmi nişan tahtasına çivileyen hamasî milliyetçi-muhafazakâr nutuklar söyledi. Ara ara, 1960'lardaki kalkınmacı-medeniyetçi-cumhuriyetçi çizgisini hatırlatan bezemelerle bu söylemi ılıtıyordu. Bu arada, göreceğiz, Kürt meselesinde de teyakkuza geçmekteydi. Sermayenin toplam çıkarını, "sistem"in bekasını temsil etme endişesi bakımından, kuşkusuz, siyasi ortaklarından daha 'bilinçliydi' Demirel; bu bilinçle davranıyordu. Bu kısımda, Demirel'in 1970'lerin ikinci yarısındaki ideolojik evrenine eğilelim.

"Hiddet, öfke ve galeyan"

Demirel'in 'kendi' milliyetçiliğiyle başlayalım.

MC döneminden itibaren, Demirel'in parti mitinglerinde dinî hamasetle beraber milliyetçi hamaset de kabartılmıştır: "Fatih'in torunu Süleyman geliyor/ Menderes'in örneği Süleyman geliyor/ Yavuz'un torunu... Ata'nın torunu Süleyman geliyor."[166] Demirel'in Ekim 1975 ara seçim konuşmalarını derleyen kitapçığın adı *Milliyetçiler Birleşiniz* konmuştur. "Milliyetçi Adalet Partisi"nin "bütün milliyetçilere sinesini açmış" olduğunu söyleyen Demirel, "Milliyetçilere sesleniyorum. Oylarınızı bölmeyin" çağrısında bulunur. "Milliyetçi düşünceye sahip olanların aralarındaki farklılıkları komünizm ve sol karşısında unutmaları gerekmektedir," diyor; farkları unutmayı AP'de birleşmek olarak yorumluyordu.[167]

17 Aralık 1976'daki açıklaması, Demirel'in koalisyonun *fikrî* bir temele dayandığını telkin etme kaygısını yansıtır: "Bu hükümet bir fikir etrafında toplu bir hükümettir. Bu fikir milliyetçilik düşüncesidir."[168] Ecevit'in onu çağın gerisinde kalmakla suçlaması üzerine, 10 Aralık 1976'da şu cevabı verdi: "Çağın içinde olmak için sosyalist veya komünist mi olmak lazım? Ben, milliyetçiyim. Ve milliyetçilik çağın en güçlü cereyanıdır. Türkiye'nin teme-

165 CA-20: 297.

166 Alkan, 2015: 45.

167 D-1975a: 12-13, 221-222, 234.

168 D-1976b: 197.

linde Türk milliyetçiliği yatar. Biz oyuz."[169] Aynı yıl iki yerde, milliyetçiliği "cumhuriyete sahip çıkmanın başka adı" ve "Türk devletinin ilelebet güç ve kuvvet sahibi olmasının en önemli kaynağı" olarak tanımladı.[170] 1978 Mayıs'ında, eğitimde Türk milliyetçiliği dışında bir ideolojinin söz konusu olamayacağını söyledi.[171] Devlet ideolojisi olarak, zorunlu resmî ideoloji olarak anlaşılan milliyetçilik kavramı, devlete yönelik temel tehdit olarak kodlanan komünizme karşı teyakkuzla birleşiyordu.

10 Temmuz 1976'daki basın toplantısında "Aslında antikomünist olmak, milliyetçiliğin birinci şartıdır," demişti.[172] Kırmızı çizgiyi, milliyetçilikle genel olarak solculuk arasına çekiyordu. "Kökü Marx'a dayanmayan bir solculuk düşünülemez" olduğuna ve "solculuk sosyalizm, komünizm şeklinde merdivenleştiğine göre ve milliyetçi düşünceden kendini ayırdığına göre", öyleydi: "Solcular milliyetçi olmaz. Solculuk beynelmilelciliktir. Solcularla milliyetçiler bağdaşmaz."[173] 3 Ekim 1975'teki konuşmasında, işçileri refaha ve mutluluğa kavuşturmak için, "Milliyetçi olmak lazımdır, kâfidir" demişti – "lazımdır"a "kâfidir"i eklemesi hoştur![174]

Ecevit'in "Türküm demek varken, Türkiyeliyim icadını yapmasına" çatması,[175] Demirel'in bu dönemde etno-kültürel, etno-dinsel millet tanımına 'teveccüh' artışının bir işaretidir. "Türkiyelilik" kavramına başka bir vesileyle daha veryansın etmiştir: "Bu memleketin ekmeğini yiyeceksiniz, kendinizi mensup olduğunuz milletle değil, mensup olduğunuz coğrafya ile tayin edeceksiniz. O coğrafya da sizin değildir. 'Türkiyeliyim' diyenin Türkiye'de hakkı yoktur. Türküm diyenin Türkiye'de hakkı vardır."[176] Üçüncü Bölüm'de ele aldığımız, 1977'de Meclis'te CHP sözcüsünün, ailesinin Yugoslavya göçmeni olduğunu söylemesi üzerine gösterdiği tepki de Demirel'in etno-merkezciliğe meyline yorulmuştu. Demirel, 1977 Şubat başında Aydınlar Ocağı'nda verdiği konferansta pan-Türkist bir 'açılım' yaptı: "Büyük Türk topluluğu sadece Anadolu Türklüğünden ibaret değildir. Büyük Türk topluluğu, Adriyatik Denizi'nden Japon Denizi'ne kadar uzanan sahada, Türk medeniyeti, Türk-İslâm medeniyeti vardır." Devamla, "Biz Misak-ı Milli içine sığmışız, diğerlerini düşünmeyiz demek doğru değildir," diyordu: "Aslında Anadolu Türklüğünün elindeki meşale, büyük Türk topluluğu için fev-

169 D-1976b: 187.
170 D-1976c: 6; D-1975c: 14, 17.
171 D-1978b: 11.
172 Erer, 1977: 164.
173 Gümüştekin, 1976: 313; CA-6: 68.
174 D-1975a: 135-138.
175 D-1975a: 200.
176 D-1977b: 31.

kalade önemli bir ümit kaynağıdır." Bu sözlerine başlarken, "Ümit ederim yanlış anlaşılmaz. Birtakım çevrelerce yanlış anlaşılsa bile beis yok" kaydını düşmesi, hazirunu iyice keyiflendirmek içindir.[177] 1978 Mayıs'ındaki bir konuşmasında, 'tüm-Türkçü' ahkâmı yineler: "Bugünkü 45 milyon nüfusumuzu Türk Milletinin tümü saymak ve Türk Milletinin her şeyini bundan ibaret saymak yanlıştır."[178]

Demirel'in 1990'lardaki pan-Türkizm siyasetine Sekizinci Bölüm'de geleceğiz. '70'ler/80'ler dönümünden bir vakaya değinelim. Irak Baas rejiminin üzerindeki baskısını yoğunlaştırdığı Türkmen topluluğunun üç önde gelen şahsiyetinin 16 Ocak 1980'de idam edilmesi, ülkücü-milliyetçi camiada Demirel'e de tepki gösterilmesine yol açmış, hükümet etkisiz kalmakla suçlanmıştır. Irak Türkmenlerinin kimi sözcüleri, Demirel'in Irak nezdindeki af girişimini hükümetin değil MHP'nin talebi olarak takdim ettiğini ileri sürerler. İdamlardan sonra Demirel'i ziyaret eden Iraklı Türkmen öğrenci grubunda Savaş Avcı ondan şunları dinlediklerini hatırlar: "Kerkük'te sizin bir kaleniz var, Kerkük Kalesi. İşte o kalenin maketi, evimde salonun bir köşesinde her zaman tozlu durur, çünkü Nazmiye Hanım'a talimatım şudur, bu maket Kerkük huzura kavuşuncaya dek hiçbir suretle silinmeyecek, temizlenmeyecektir." Demirel ardından kolundaki altın saati çıkarıp, bunu kendisine idam edilenlerden Abdullah Abdurrahman'ın hediye ettiğini söylemiş, "Bunların kanı yerde kalmayacak, artık ne gerekiyorsa yapılacaktır," demiş; öğrenciler hıçkıra hıçkıra ağlamışlardır. Savaş Avcı, 17 yıl sonra – Demirel cumhurbaşkanıdır–, hâlâ bir şey yapılmadığından yakınır. Demirel çok sonraları çaresizliğini "Karşınızdaki bir diktatör idaresiydi ve 'Bunlar yanlıştır' dediğiniz her şeyi yapmaktan, ayrıca memnun oluyordu," diye açıklayacaktır.[179]

Bu dönemde Demirel'in dikkat çekici milliyetçilik kampanyası, 1978 Mayıs'ında "Bayrağa Saygı" ve "Milli Şahlanış" adıyla başlattığı mitingler serisidir. Amacı "devletin ve milletin içerisinde bulunduğu tehlikeler karşısında milli şuuru güçlendirme ve inanç birliği yapmak"la açıklanan mitinglerin asıl maksadı, dördüncü ayındaki CHP hükümetine karşı ajitasyondu. Demirel'in 26 Mayıs'ta İstanbul'da, 3 Haziran'da İzmir'de, 16 Haziran'da Adana'da, 26 Haziran'da Erzurum'da yapılan mitinglerdeki konuşmaları *Bayrağımın Altında* adıyla kitaplaştırılacak. İstanbul'daki ilk miting, Kâmran İnan'a bakılırsa sönük geçti. Kalabalığa katkıda bulunan ülkücüler, "Ne komünist hücreleri, ne Mason locaları, Ülkü Ocakları" diye, Demirel'e sataşırken milliyet-

177 Demirel, 2017: 203.

178 D-1978b: 11.

179 http://bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=12752 (erişim 13 Temmuz 2021); D-2006: 670.

çilik bayrağını kaptırmama niyetini de belirten bir pankart açmışlardı.[180] Yarım milyon insanın katıldığı, 34 kişinin hayatını kaybettiği 25 gün önceki 1 Mayıs'a 'kontra' saiki aşikârdı bu mitingde. Demirel, kürsüde slogan atar gibi konuştu: "1 Mayıs günü Taksim meydanında olmayan milletin mukaddeslerini getirdik. İşte ay yıldızlı bayrak! İşte *Kur'an*! İşte millet! İşte Atatürk! İşte Fatih Sultan Mehmet! İşte Mehmet Akif!"[181] İzmir mitinginde de odakta 1 Mayıs 'manzaraları' vardı: "Bunun karşısında hiddet, öfke ve galeyan göstermeyeceğiz de ne zaman göstereceğiz?" Demirel burada da slogan attı: "Haykırıyoruz, Türkiye'yi komünizme teslim etmeyeceğiz, ettirmeyeceğiz. Türk milletini ve Türk vatanını böldürmeyeceğiz! Ay yıldızlı bayrağı ebediyen dalgalandıracağız!"[182]

Attilâ İlhan 1977'de bir dizi değerlendirme yazısında, Demirel'in siyasetini "Taktik ustalık, stratejik yanılgı," diye tanımlar. Üçlü koalisyonu ayakta tutmak için milliyetçilik ideolojisine sarılan Demirel, fakat "işbirlikçi kapitalizmi" benimsediğinden, onu bir ideolojiye bağlayamıyor ve "sistemli ideolojinin tadını alan sağcı gençleri" tatmin edemiyordur, 2000'lerde ulusalcı tavrı pekişecek olan şaire göre.[183]

Komüniste komünist demek

1974'te AP'nin kuruluş yıldönümü toplantısında Demirel, "Herkese komünist denmesi doğru değildir," diyerek bu bakımdan bir aşırılığın varlığını teslim etmiş, "ama," diyerek eklemişti: "bu sebeple veya bu korku ile komüniste komünist denememesi neye veya kime hizmet etmiştir?"[184] Milliyetçiliğin birinci şartı olarak koyduğu anti-komünizmin, Demirel'in ideolojik sabitelerinden olduğunu önceki bölümlerde de görmüştük. Devir Soğuk Savaş devriydi, anti-komünizm, Türkiye'nin resmî ideolojisinin, bir NATO ülkesi olarak 'uluslararası yükümlülükleriyle' de birleşen temel bir unsuruydu; üstelik sınıf mücadelesinin yükselmesi, sol hareketin toplumsallaşması ve radikalleşmesi, müesses nizamın teyakkuzunu artırıyordu. Demirel, '70'lerde bu teyakkuz nöbetini tuttu. Ayrıca MC'nin ideolojik mayası, ona adını veren milliyetçilikten ziyade anti-komünizmdi; aslında komünizm şeytanı üzerinden, sol karşıtlığıydı.

1975'te yayımlanan *Büyük Türkiye* kitabında Demirel'in komünizme dair çizdiği büyük resmi uzunca aktaracağım – bu bir büyük komplo tasviridir: "Komünist partileri... daima maskelidirler. Dünya tesir ve hulûl bölgelerine

180 İnan, 2007: 312.
181 D-1978a: 3-7, 23.
182 D-1979a: 35, 38.
183 İlhan, 1980: 162-164.
184 D-1974b: 30.

ayrılmış ve her bölge üzerinde çalışmak görevi bir komünist partiye verilmiştir... İhtilâlcidir. İhtilâlci olma komünizmin bünyesinde mevcuttur. Akla gelen her şeyi istismar eder, her kılığa girer. Zihin çelmede, şeytani metodlar geliştirmiştir. Hedef alınan memleketlerin sosyal ve manevi cephelerini önceden iyice etüd eder. Kuvvetli ve zayıf noktalarını iyi bilir. Kuvvetli noktasına gelmez. Zayıf noktasına vurur... Yıkıcı, bölücü, ayırıcı, istismarcıdır."[185]

Demirel, 1974 seçimleri arefesinde Türkiye'nin "son derece nazik bir jeopolitik durumda" olduğunu hatırlatırken, "milletlerarası komünizmin Türkiye'yi ele geçirmesi" tehlikesine dikkat çekmişti; bu tehlikenin vukuu, "genel stratejik dengede" ve Ortadoğu'da komünizm lehine "çok önemli bir bozulma" anlamına gelirdi. 1975 Ekim'inde, komünizmin "dünya nüfusunun %40'ını pençesi altına almış" olduğu ikazında bulundu.[186] 1977'de bir konuşmasında, komünizmin uluslararasılığına, Meksika'da, İtalya'da da duvarlarda "'Il morto fascismo' falan gibi 'Faşizme ölüm' yazılı" olmasını delil gösterdi. "Yani bu yazılanlar İstanbul sokaklarında icat edilmiş şeyler değil"di. "Bunların kaynağı Batı Avrupa'dır," Demirel'e göre; radikal sol hareket "komünizmle idare edilen" ülkelerde değil, "hürriyetçi Avrupa"da gelişiyor, "oralardan buralara ihraç" ediliyordur.[187] Bu hareketin ihraç-ithal mekaniğine sığmayan uluslararasılığı ve "komünist rejimlerin" müesses nizamını da sorguluyor olması, onun görüş ve kabul ufkunun dışındadır.

MC'nin kurulmasından iki hafta önce, Cumhuriyet'in kurulduğundan beri karşı karşıya olduğu "en ciddi tehdidin komünizm tehlikesi" olduğunu söyledi: "50 sene zarfında 26 defa devlet komünizm takibatı yapmak mecburiyetinde kalmıştır."[188] 1976 yazında Abdi İpekçi'nin komünist parti kurulmasının Avrupa'daki gibi serbest olması fikrine karşı çıkarken, ülkenin şartlarına, "Cumhuriyet'in kurulduğundan beri" mevcut olan "komünizm hassasiyetine" dayanıyordu. Basit 'fayda' mantığı şuydu: "Komünizmin serbest olmayışından Türkiye hiçbir şey kaybetmemiştir." Komünizm serbest değilken bile bu kadar zorluk çıkarırken, "Bir de bunu serbest bıraktığınız takdirde Türkiye'nin idaresi fevkalade zor olacaktır," diyordu. "Eyleme geçmeyen" düşünce ve ifadenin özgürlüğü tezine de karşı durdu: "Eylem kendiliğinden olmaz ki, eylemin önü fikirdir, propagandadır... Eylem bir neticedir."[189]

CHP hükümeti dönemi, Demirel'in anti-komünizminin en sert safhasıdır. Doğrudan hükümeti komünist faaliyetleri hoşgörmek, hatta desteklemekle suçluyordu – hatta 1978 Mayıs ortasında Samsun'da "Halk komü-

185 D-1977a: 114.

186 Gümüştekin, 1974: 84; D-1975a: 188.

187 D-1977b: 59.

188 Gümüştekin, 1976: 173.

189 D-1976c: 85-88.

nizmin ayak seslerini duymaya başladı," alarmını verdi![190] 1 Mayıs mitingine 'kontra' niteliği taşıyan 26 Mayıs 1978 mitinginde de "komünizmin ayak sesleri"nden bahsetti, "kızıl ihanet" kalıbını art arda beş cümlede tekrarladı. "Ne zamana kadar bekleyeceğiz? Allah göstermesin, Lenin, Stalin, Marx bu meydana gelinceye kadar mı bekleyeceğiz?" ajitasyonunu yaptı. Ajitasyonun kreşendosu şöyle: "Bu meydanda kızıl yılan baş vermiştir. Bu başı koparmaya ve ezmeye kararlıyız... Kahrederiz, kahrederiz!.. Kendi vatanının ve milletinin haini olmuş zavallıların kaderi, milli şuurun alevleri içinde cayır cayır yanmak olacaktır."[191]

Solcu öğretmenlerin çatı örgütü TÖB-DER (Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği), bu dönemde Demirel'in öncelikli hedeflerindendi. Milli eğitimin, "din, Allah, Türklük aleyhine konuşmaktan, komünizm propagandası yapmaktan, orduya hakaretten açığa alınmış" Marksistlerin yönetiminde bulunan TÖB-DER'e teslim edildiğini ileri sürdü.[192] Sosyalist gruplar arasındaki örgütsel-doktriner saflaşmaların yer yer kavgalara da yol açtığı TÖB-DER kongreleri, onun için bulunmaz fırsattı. "Devletin memuru bir kısım öğretmenler 'Çinci mi olalım, Rusçu mu olalım?' diye tartışabilmişler, bunlara kimse bir şey yapmamıştır," çıkışını yaptı.[193] 1979 Şubat'ında cumhurbaşkanına mektup yazarak, "Çinci veya Rusçu olmayı tartışabilmiş bir öğretmen kuruluşu" hakkında da, "tamamen Marksist Leninist sloganlarla dolu bir gece tertiplemiş olan bir polis kuruluşu" hakkında da, "1 Mayıs günü Taksim Meydanı'nı devlet kuvvetlerinin himayesi altında Kızıl Meydan haline getirenler" hakkında da "bir şey yapılmamış" olmasını skandalize etti.[194] Cumhurbaşkanına 24 Mayıs 1978'de de benzer bir mektup yazıp, "Taksim Meydanı'nın Kızıl Meydan haline getirilmek istenmesi... Solcu dernek mensuplarınca halk mahkemeleri kurulması... Okullarda Atatürk'e ait vecizelerin zorla kaldırılması... 1 Mayıs'ta Kars Kalesi'nde Türk bayrağı indirilerek kızıl bayrak çekilmesi" vs. komünist faaliyetleri sayıp dökmüş ve hükümeti bunların üzerine varmamakla suçlamıştı.[195]

12 Eylül darbesinden bir ay önce, 15 Temmuz 1980'de "anarşik olayların" görüşüldüğü MGK toplantısından sonra düştüğü not 'Kartaca yıkılmalıdır' havasındadır: "Bunların hepsinin arkasında komünizm vardır. Bu böyle bilinmedikçe de hiçbir şeye çare bulunamaz."[196]

---

190 CA-6: 453.

191 D-1978a: 3-7, 10-11, 13, 23.

192 D-1978b: 15-18, 21.

193 D-1978d: 28.

194 CA-7: 76. Kastedilen polis kuruluşu, POL-DER'dir (Polis Derneği).

195 CA-6: 456-458.

196 CA-9: 164.

İkinci K: Kürtler

'70'lerin sonlarına doğru Demirel devletin bekasıyla ilgili teyakkuz söyleminde, bazen komünizmin yanına bir şey daha koymuş, "iki K" sorunundan söz etmişti: "Komünizm ve Kürtçülük."[197]

Bu iki K'yı, iki tehdidi ve iki suçlamayı birbirine ilikleyen, Kürt sorununun sol tarafından kışkırtıldığı, hatta icat edildiği ithamını işleyen milliyetçi-muhafazakâr stratejiye, Demirel de müşteridir. *Büyük Türkiye* kitabında, "Doğu'nun gelişmemiş durumunun ideolojik istikamette sömürülmesine" karşı uyarırken, hedefi soldur.[198] 1975'te "CHP için Doğu'nun cazip tarafı, sadece kalkınmamışlığı istismardır," der. 1978'de Ecevit'in Hakkâri gezisinde Doğu'nun "geri bıraktırıldığı" sözüne şiddetle tepki gösterir ("Devleti şikâyet etmiştir," diye kızar).

1978 sonbaharında, Batı kamuoyunda "Kürt sorununun" tartışılıyor olmasına da atıfla, bu meselenin artık onu kaygılandırmaya başladığını görürüz. Cüneyt Arcayürek'le sohbetinde,[199] Cumhuriyet kurulduktan sonra 25 Kürt isyanı olduğunu hatırlatırken, "Ama bu defa ayrı," ünlemini koyar. "Doğu"nun geri kalmışlığı, horlanmışlığı vb. gerekçelere cevabı şudur: "Yani biz bir isyanın üzerine gitmeyecek miyiz?" İran-Irak ve Türkiye topraklarında bir Kürt devleti kurulması halinde, "komünist bir yönetime gireceğini" söyleyerek, yine iki K'yı birbirine teyeller. Birkaç ay sonra yine bir sohbette –unutmayalım, o sıra hükümette değildir–, bir etno-isyan senaryosu çizer: "Şu anda 20-30 bin Kürt öteki illere dağılıyor. Gecekondulara yerleştiler... Zamanı gelince bir işaretle harekete geçmek için..."[200]

Demirel'e "bu defa ayrı" diye endişelendiren gelişme, PKK'nın çıkışı idi. İran'da İslâm devriminin merkezî iktidarı zayıflatabileceği ve bunun bir Kürt bağımsız 'oluşumuna' imkân sağlayabileceği endişesi, Türkiye'de müesses nizamı sarmıştı. Bu arada Kürt kimliğinin tanınması talebi etrafındaki hareket, 1971'e kadar iç içe olduğu Türkiye'deki sosyalist 'ana akımdan' ayrışarak müstakil bir rota çizmekte epey yol almıştı; o rota da silahlı mücadele rotasıydı. PKK,[201] hayli 'sert' bir hareket olarak bu yola koyulmuş, 1979'da işbirlikçilikle suçladığı Bucak aşiretine karşı saldırıya girişmiş; Temmuz'da aşiretin büyüğü, AP Urfa Milletvekili Celal Bucak'a suikast düzenlemişti. Demirel 10 Ağustos 1979'da cumhurbaşkanına mektup yazarak, "Celal Bucak'a silahlı saldırıda bulunanların, APOCULAR adlı bir bölücü anarşi teşkilatı

197 CA-7: 59, 91.

198 D-1977a: 204; D-1978d: 26; D-1978e: 28; Gümüştekin, 1976: 307.

199 CA-6: 463-464.

200 CA-7: 132.

201 Partiya Karkerên Kurdistan = Kürdistan İşçi Partisi. Bkz. Bora, 2021: 852 vd.

mensupları olduklarını", bunların "Doğuda bir komünist devleti kurmayı" amaçladıkları ihbarında bulundu.[202] 1979 Eylül'ünde Mardin-Siirt yolculuğuna çıkarken, bir başka yakını gazeteci Yavuz Donat'a "bütün günü bölücülüğe karşı sloganlar haykırarak, vatandaşa yılmamayı, sinmemeyi, korkmamayı telkin ederek" geçireceğini, "eşkıyanın hakkından geleceğimizi söyleyeceğini... çok sert yükleneceğini" anlatırken, "ama isim vermeyeceğim," demişti, "Apocular"ı anmayacaktı; "isim verirsem, resmen tanımış olurum."[203]

1979 Şubat'ında cumhurbaşkanına mektubunda, "yabancı uyruklu silahlı toplulukların milli hudutlarımızın içine girerek günlerce savaşmış, bazı köylerimizi işgal etmiş" olmasından da yakınmıştı.[204] Irak'taki iki Kürt ulusal kurtuluş hareketinin Türkiye'ye sarkan bu çatışması, Kürt nüfusunun ve "sorununun" dört ülkeye yayılan varlığının bir tezahürüydü. Irak'taki Kürt ulusal kurtuluş hareketinin 'ana akımının' kurucusu Mustafa Barzani, 1968'de bir gazeteci vasıtasıyla Başbakan Demirel'e mektup yazarak, Irak devletinin baskılarına karşı destek talebinde bulunmuştu. Demirel'in 1990'ların başında bu teması özetleyişi ilginçtir: "Türkiye'nin iç meselelerine yönelmiş en ufak bir şey yoktu. Türkçe konuşan vatandaşlarımızı himayeye kalkan bir davranış da yoktu. Tabii ki Molla Mustafa Barzani bir makam olmadığı için, o zaman mektubuna cevap verilmemiştir." Yine de hafif silah ve kasatura gibi yardımlar yapıldığını ekler Demirel![205] Barzani hareketini resmen tanımayan ama Türkiye Kürtlerine karışmaması koşuluyla müsamaha gösteren siyaset çizgisinin bir kısa özeti...

Yine... Kalkınma-medeniyet

1979 Kasım'ında tekrar başbakan olunca Demirel "K" teyakkuzunu sürdürürken, "Güneydoğu Anadolu için fevkalade ihtimam ile, dört başı mamur hizmeti, yardımı şefkati beraberinde taşıyan bir özel program" uygulanması gerektiğinden söz etmişti.[206] "Doğu sorunu"nu esasen kalkınma sorunu olarak gören –suçladığı Ecevit'in de aynen paylaştığı– paradigmayı sürdürmek istiyordu. Güvenlik siyasetini ihmal etmemek kaydıyla, "Kürtçülüğü" önlemenin yolu da buydu ona göre.

Genel olarak kalkınma miti, iktisadi gelişme hedefi, '60'lardaki tahtından düşmekle birlikte, bu dönemde de Demirel'in mukaddesi olmaya devam etti. 12 Mart döneminden itibaren, solla cenginin bir cephesi de, onun ekono-

202 PKK ilk yıllarında lideri Abdullah Öcalan'a atıfla "Apocular" (Demirel'in mektubunda büyük harfle yazılmış) diye bilinmişti. CA-8: 64, 107.

203 Donat, 1987: 387.

204 CA-7: 75.

205 Turgut, 1992: 345-348, 350.

206 CA-9: 167. Yeğen, 1999; 159-167.

mik gelişmeyle ilgili karamsarlığına karşı çıkmaktı. 1974 seçimleri arefesinde ve *Büyük Türkiye* kitabında, "batma korkusundan kurtulmak" gerektiği üzerinde durdu; "Türkiye'nin battığını iddia etmek fevkalade insafsız bir hareket" idi. 1978'de 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı konuşmasında, ülkenin o ana kadarki kalkınma performansıyla ilgili "topyekûn inkâr"cı tavra itiraz etti: "Topyekûn inkârın içerisinden bir devrim reçetesi çıkar, her şeyi yakıp dökmenin gerekçesi çıkar ve her şeyi altüst etmenin gerekçesi çıkar. Ama bir plan gerekçesi çıkmaz."[207]

Demirel'in 9 Ekim 1975'te şu söylediklerinin altını çizelim: "İhtiyaçları artmış, özlemleri kabarmış, toprakla endüstri arasında büyük bir harekete sahne olmuş, medeniyetin nimetlerini arar hale gelmiş bir safhada Türkiye'nin idaresi kolay değildir."[208] Kalkınma performansının toplumdaki refah ve özgürlük talebini artırdığına dair, zımni bir gurur da içeren bu tespiti, Demirel'in 7 Ağustos 1974'te tarihçi Kemal Karpat'a yolladığı mektupta yazdıklarıyla bağlantılı düşünelim: "Türkiye bir dağınıklık içerisindedir. Ne yapmak istediğimizi, nereye varmak istediğimizi geniş çapta kaybettik. Bunun yerini şekil ve usul tartışmaları aldı. Türkiye'nin istikrara olan ihtiyacı adeta önemsiz hale gelmiş, fukaralık, çaresizlik ve cahillikten kurtulma hamlesi adeta durgunluğa terk edilmiştir. Sağlamlığı denenmiş, ispatlanmış metodların yerini akılcılık ve gerçekçilik ile ilgisi olmayan yeni heveslerin alması, Türkiye'ye sadece zaman kaybettirecektir. Zira, aklı mağlup etmek mümkün değildir. Bunlar benim endişelerimdir. Kötümser değilim, iyimser de değilim. Esasen Türkiye'nin meselesi bugün hem çağın hem Türkiye'nin eriştiği merhalenin gereği olarak oldukça kompleks hale gelmiştir."[209] Demirel'in sorunu, artan refahla beraber gelişen, –onun da gelişmesini olağan bulduğu– toplumsal taleplerin, özellikle emekçi sınıfların taleplerinin, onun "akılcı ve gerçekçi" (olağan!) saydığı sermaye birikim rejimini siyaseten tartışılır hale getirmesi idi. Bu sorun, '70'lerin seyri içinde Demirel'in nazarında "yönetemeyen demokrasi" paradigmasına oturacaktı.

1975'te bir tesis açılışında "Türkiye'yi imar ve inşa etmek, Türk milliyetçiliğinin hedefidir," derken veya ertesi yıl kalkınma hedeflerini tasarlamayı "milli emellerin hafızası olmak" diye tanımlarken, '60'lardaki medeniyetçi-kalkınmacı milliyetçilik söyleminin yine uç verdiğini görürüz.[210] Keza, 1976'da bir baraj açılışında "Medeniyetçilik kavgası yapmazsak, birbirimizi yeriz" ikazını yaparken; 1978'de il kongrelerinde "medeniyetçilik mücadelesini" hep tekrar eder, AP'nin "büyük bir medeniyetçilik hamlesinin, milli-

207 Gümüştekin, 1974: 380; D-1977: 14; D-1978c: 16.

208 D-1975a: 187.

209 Karpat, 2015: 29-30.

210 D-2005a: 234, 249.

yetçi kişilik içinde temsilcisi" olduğunu söylerken, bu liberal milliyetçi söylemi dillendiriyordur.[211] 3 Nisan 1977'de Urfa Tünelleri temel atma törenindeki "Dağlar değil çağlar delinmektedir" sloganı,[212] bu söylemin kendi hamaseti... Bu arada Demirel'in 1975'teki Aydınlar Ocağı konferansında, milliyetçi-muhafazakâr cumhuriyet eleştirilerine karşı çıkışını da not edelim: "Cumhuriyet hiçbir şey yapmamıştır demek fevkalade yanlıştır... küçümsenmeyecek işleri Cumhuriyet yapmıştır"[213] Cumhuriyet modernizmi, bu dönemde de Demirel'in milli mefahirinin içindedir. Süreyya Ağaoğlu 1975 Ağustos'unda Demirel'e bir mektup yollayıp, camilerde ve "bazı vekâletlerde" kadın ve erkek memurların arasına perde konduğunu, kıyafetlerine karışıldığını işittikçe endişelendiğini yazmıştı. "Bizim sizde en çok takdir ettiğimiz taraf Refikanızla beraber gezmeniz onu hep yanınızda bulundurmanız idi. Siz de artık onu beraber götürmüyorsunuz," diye çoğaltıyordu endişesini. Demirel, cevabî mektubunda, Türkiye'nin ilk kadın avukatını şöyle teskin etmişti: "Modern Türkiye'yi yapmak için büyük gayretler sarf edilmiştir... Cumhuriyet modern Türkiye'nin şeref tacıdır... Bunu hiçbir şeyin değiştiremeyeceğini sanıyorum."[214]

*

1976 Temmuz'unda bir basın toplantısında, buğdayda üretim fazlasından söz eden bir gazeteciye "Buğday gibi malın olsun!" cevabını vermiş, bereketten şikâyet edilmeyeceğini söylemiş. Keza aynı yılın Mart'ındaki bir basın toplantısında da, aslında artık geride kalan "köylü" imgesini ışıldatma fırsatı bulmuş. "Çukurova'da beyaz sinekle mücadeleyi" soran gazeteciyi cevaplarken, malûmattarlığın zevkini çıkarmış olmalı: "Ak sinektir onun adı, beyaz sinek değil. Sarı ot ve ak sinek bizim tarımımızın iki büyük sıkıntısıdır. Ak sinek pamuğa musallat olur, sarı ot da buğdaya musallat olur."[215]

"Sınıfının politikacısı"

Demirel'in, Marx ve Engels'in "Proleteryanın zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi yoktur" şiarına cevap verircesine koyduğu ilkeyi Üçüncü Bölüm'de aktarmıştık: "Herkesin bir şeysi olsun ki, 'zincirden başka kaybedeceğim hiçbir şey yok bu rejimde' demesin." Bu sözü 1977'de sarf etmiştir. 1975'te, yoksul vatandaşlara ücretsiz tedavi imkânını duyururken, aynı fikri dile getirmişti. "Komünizme karşı en tesirli kalkan, onu lüzumsuz hale geti-

211 D-2005a: 289; D-1978d: 23, 52; D-1978e: 52.

212 D-1994: 5.

213 D-1975c: 38.

214 Ağaoğlu, 2023: 171. Süreyya Hanım, DP'nin entelektüel siyasetçisi Samet Ağaoğlu'nun kardeşidir.

215 D-1976b: 56.

ren sosyal adaletin gerçekleşmesi". AP'nin 1977 Seçim Beyannamesi'nde yaşlılık aylığı uygulaması, –"Türk olduğunun delili olarak maaş bağlanması" diye milli gurura bağlanarak– "Türk devletinin en büyük sosyal eseri" olarak anılmıştır. "Hayatınızda yaptığınız en büyük hizmet nedir?" sorusuna Demirel'in (1985'te) cevabı, 65 yaşını geçenlere aylık bağlatmaktır.[216]

Yine Üçüncü Bölüm'de değindiğimiz sosyal liberal tutum, –biraz da sosyal refah devleti 'çağının' icabı olarak– Demirel'in milliyetçiliğinin ve anti-komünizminin taşıyıcı sütunlarındandır. '70'lerde de, 24 Ocak kararlarına kadar, bu sütun ayaktaydı. 5 Kasım 2011'de CHP genel merkezinde Ecevit'in ölüm yıldönümü vesilesiyle düzenlenen toplantıdaki konuşmasında, o dönemde Ecevit'in "ne varsa taksim edelim"i, kendisinin "daha çok büyümeyi" savunduğunu söyleyecektir. Ecevit'in görüşüne yakın olanların –solun–, büyüme önceliğini savunanları, bunu "vermeme bahanesi saymakla" suçladıklarını söyler. Oysa pekâlâ onlar da –yani kendisi de– 'veriyordur', hatta daha çok verebilmenin koşullarını yaratıyordur, Demirel'e göre.

1970'lerin iktidarda olduğu devrelerinde Demirel, makro dengelerdeki bozulmayı göze alarak, ithal ikameci stratejiyle popülist politikaların bir sentezini uyguladı. Yaşlılık aylığı gibi sosyal yardımlardan, Çiftçi ve esnaf desteklerinden, vergi indirim ve muafiyetlerinden geri kalmamaya çalıştı.[217] Keskin siyasi mücadele şartlarında, her hükümet popülist iktisadiyata mecburdu. Sanayileşme önceliğinin ihmal edildiğini, Demirel'in muhalefetteyken dile getirmesi anlamlıdır. 1978 sonunda, –hükümet CHP'dedir– 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı konuşmasındaki gibi: "Plan takviminde hiç dişli kutusu sanayisinden söz yok. Plan takviminde elektronik sanayisinden söz yok. Plan takviminde uçak sanayisinden söz yok. Plan takviminde elektromekanik sanayisinden söz yok."[218]

Behice Boran, 1977 Ocak'ında "sınıfının politikacısı" diye tanımlamıştı Demirel'i.[219] Kuşkusuz, sanayi sermayesinin çıkarını, asıl önemlisi sermayenin genel çıkarını gözetmek, Demirel'in bir 'hassasiyeti' idi. Oysa, MC'ler döneminde, MSP'nin kaynakları afakî "ağır sanayi yatırım projelerine" ve orta ölçekli taşra sermayesine tahsis etmeye çalışması nedeniyle, sanayi sermayesinin tepkisini çekiyordu. Hızla gelişen Çukurova sermayesini (başta Sabancılar) 'kayırdığından' hoşnutsuzluk duyanlar da vardı.[220] Demirel'e çok yakın olan iş insanı Sezai Dıblan, 1972-1979 arası başkanlığını yaptığı Odalar Birliği'nde, Anadolu'nun güçlü orta ölçekli sermaye gruplarının temsil gü-

216 Uçar, 2015: 293-294; Arzık, 1985: 47.

217 Gürsel, 1999: 147; Güngördü, 2017: 259-260.

218 D-1978c: 30, 41, 49.

219 Boran, 2010: 1640.

220 Uçar, 2015: 281-282; Ozan, 2012: 77.

cü İstanbul Sanayi Odası aleyhine artarken, büyük sanayicilerin memnuniyetsizliklerini Demirel'e 'püskürtmemelerini' sağlamaya çalıştı.[221] Sermaye fraksiyonları ile sermayenin genel çıkarı arasındaki ihtilafların müşkül olduğu bir dönemdi. TÜSİAD, TİSK,[222] Odalar Birliği, Ziraat Odaları Birliği, Esnaf Sanatkârlar Konfederasyonu'nun "komünizm tehdidine" ve "hür teşebbüse ve özel sektöre" yönelik "hasmane" tutumlara karşı 1976 Aralık'ında Hür Teşebbüs Konseyi'ni oluşturması, o genel çıkarı kollamaya dönük bir girişimdi. Hür Teşebbüs Konseyi'nin 1977 seçimlerinde AP'yi açıkça desteklemesini sağlama girişimlerinin sonuçsuz kalması; sermayenin genel çıkarı dediğimiz endişenin –henüz– âmir hüküm hale gelmediğinin bir işaretiydi.[223]

Demirel, 1976 sonbaharında DİSK'in DGM'lere karşı etkili kampanyasının hükümeti yıprattığına ilişkin sorulara cevaben, "Hükümeti kuran DİSK değil ki, düşüren DİSK olsun," demişti. Ayrıca "DGM'nin işçi haklarıyla ilgisi yok"tu ona göre. Demirel'in baktığı yerden, işçi örgütlerinin "siyasete karışmaması", daha doğrusu ancak klientalist aracılık ilişki içinde karışması gerekirdi. "Bu rejim göçerse önce DİSK'in başına göçer. Onu iyi bilmek lazımdır," diye de ekliyordu.[224] Onun işçileri kazanmak için vaat edebileceğinin azamisi, statükonun devamı idi.

Giyim sanayicisi Vitali Hakko, '70'lerin ikinci yarısında fabrikasındaki grev sırasında düzenlediği bir defileye dört bakanın geldiğini hatırlar. Başbakan Demirel telsizle Ankara'ya gelmekte olan Turizm Bakanı Barlas Küntay'ı arayıp, "Fabrikaları grevde ama onlar defile yapıyorlar, yanlarında olalım" talimatını vermişti.[225] "Sınıfının politikacısına" yakışan bir müteşebbise manevi destek jesti... Birkaç yıl sonra, sınıfın kendisinin, 'politikacısı' kadar sınıf-bilinçli olmadığına hayıflanacaktır. 1983'te bir mektubunda 12 Eylül yönetimine destek veren işadamlarını yererken, "Burjuva gafleti komünizmin en büyük yardımcısıdır" diyecek Demirel![226]

"Lalü ebkem bir ülke..."

"Amerikancı" imgesi, bu dönemde de Demirel'e yapışıktı. Sadece sol değil, uç sağdaki koalisyon ortakları da onu "Batıcı" olarak görüyorlardı. Oysa ABD'yle ilişkilerin hayli gergin olduğu bir dönemdi bu. Kıbrıs krizi, bu gerginliği tırmandırdığı gibi, başlı başına bir meseleydi.

221 Ozan, 2012: 64, 122-123.

222 Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu.

223 Ozan, 2012: 134-138, 147-148.

224 D-1976b: 151.

225 Hakko, 1997: 184.

226 Ilıcak, 1990: 94.

"Allah belasını versin Amerika'nın!"

Cüneyt Arcayürek, '70'lerin ikinci yarısında Demirel'in daha önce görülmediği kadar ABD'den yakındığını aktarır. Sohbet esnasında "Allah belasını versin Amerika'nın," lafı bile çıkmıştır ağzından.[227] ABD yönetiminin 1974 yaz başında haşhaş ekiminin durdurulmadığı gerekçesiyle koyduğu, Kıbrıs harekâtı üzerine pekiştirdiği silah ambargosu, ikili ilişkileri topyekûn bozmuştu. Ambargo 1978 Eylül'ünde kaldırılana kadar, Türkiye'yi sadece askerî açıdan değil, hem diplomatik açıdan hem iktisadi açıdan da sıkıştırdı. ABD'nin tutumu, uluslararası malî kredi kaynaklarının da Türkiye'yle işbirliğinden 'sakınmasına' yol açtı. Demirel ABD'nin Ankara Büyükelçisi Spiers'e Türkiye'nin muhtelif ekonomik girişimlerinin "bir el tarafından durdurulduğu" intibaını aldığını belirtmesi üzerine "ekonomik ambargo yok" cevabını alsa da buna pek inanmamıştı.[228] Henüz 3 Nisan 1975'te Nihat Erim'e, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri "Devletimiz hiçbir zaman bu kadar yalnız kalmamıştı," diye yakınıyordu.[229] Sonraları, "Amerika'nın Türkiye problemlerine fazla ilgisi" olmadığını idrak etmek gerektiğini söyleyecek: "Agâh da değiller [bilmiyorlar – T.B.]... Türkiye'yi lalü ebkem [dili tutulmuş – T.B.] bir ülke manzarasından çıkarmamız lazımdır."[230]

MC hükümeti henüz 2,5 aylıkken, Demirel 15 Haziran 1975'te ambargonun sürmesi halinde "Amerika'nın Türk dostluğundan mahrum kalacağını" ihtar etti, Türkiye "kendisine ihtiyaç duymayanlara muhtaç değildir" restini çekti. 26 Temmuz'da, muhalefetin de baskısıyla, "NATO görevi saklı kalmak üzere" Türkiye'deki Amerikan üslerinin faaliyeti durduruldu.[231]

30 Ocak 1976'da, 'içini şişiren' şeyi özetlemiş gibidir Demirel: "Ambargo, düşmanlıktır."[232] ABD yetkilileriyle görüşmelerinde, muhataplarına hasmane davradıklarını söyleyerek sitem eder. "Silahlarımız ABD'de depolarda duruyor, vermiyorsunuz ama bizden depo parası alıyorsunuz" serzenişinde bulunması üzerine ABD Başkanı Ford'un mahcup olduğunu ("I am ashamed") aktarır.[233] Başka bir vesileyle, "Biz Amerika'dan para değil, ona gösterdiğimiz dostluğa karşı dostluk istiyoruz," der, esas derdin "Amerika'nın Türki-

227 CA-6: 215, 225. 1972'de THKP-C'lilerin kaçırdığı ABD'li askerlerin vurulmasının "memleket için çok kötü sonuçlar doğuracağından" endişesini söylerken, şöyle demiş: "Zaten bizi sevmiyorlar. Barbar diyorlar..." (CA-5: 44-45).

228 CA-6: 33.

229 Erim, 2005: 1141.

230 CA-9: 113.

231 Uçar, 2015: 259-260.

232 D-1976b: 37.

233 CA-6: 539-540.

ye'ye karşı tutumunu düzeltmesi" olduğunu vurgular.[234] Ford'la görüşmelerinden birinde, Yugoslavya'nın "bile" ABD'den silah yardımı aldığına işaret ederek, şöyle sitem eder: "Anti-komünistiz, NATO'ya inanıyoruz ve bir demokrasimiz var. Nasıl olur da böyle muamele görürüz?"[235] Ford'un selefi Carter'ın özel temsilcisi olan Clark Clifford'la 20 Şubat 1977'de yaptığı görüşmede, ilişkilerin daha fazla bozulmadan düzeltilmesini telkin eder: "Bozan siz olduğunuza göre onarımı da size düşer," der. Ambargo devam ederse "demokratik düzenin bir gün bozulabileceği" uyarısında bulunur. O zaman ABD, "Batı ile ilişkileri kopmuş bir ülke ile" karşılaşacaktır; "Sovyetler Birliği'ni Basra Körfezi'ne inmiş görürseniz ne yaparsınız?" diye sorar. İzleyen yıllarda hep vurgulayacağı üzere, Kıbrıs sorunu ile Türkiye-Amerika ilişkilerini birbirine karıştırmama ikazında bulunur: "İki konu birleşince, bir yerine iki sorunumuz olur." ABD yöneticilerini hep Türkiye-ABD ilişkilerine Türk-Yunan sorununu "enjekte etmekle" eleştirecektir.[236]

1977 Mayıs'ında ABD Başkanı Carter'la Türkiye Başbakanı Demirel'in Londra'da ambargo, Kıbrıs ve Türkiye-Yunanistan gerilimi meseleleri hakkında yaptıkları görüşme, küçük çaplı bir siyasi magazin konusudur. Gelişme kaydedilemeyince Demirel'in iki elini masaya dayayıp doğrularak, "Bu iş burada biter Mr. Carter" dediği aktarılır. Hikâye, Demirel'in masaya yumruğunu vurduğuna evrilmiş; 2. MC'deki hükümet ortağı Erbakan da "O kim yumruğunu masaya vurmak kim? Olsa olsa o yuvarlak gövdesiyle (başka bir versiyonda: "koca gövdesiyle" – T.B.) takla atmıştır" diye 'yorum' getirerek, 'Batı karşısında âciz Demirel' imgesini cilalamıştır.[237]

Bu arada '70'lerdeki parti içi hasımlarından Kâmran İnan, 1975 Temmuz'unda ABD'deki temaslarında bir kısım askerin çekilmesi gibi bir jest karşılığında netice alınabileceği izlenimini alıp bunu Demirel'e bildirdiğini, fakat bu ihtimalin "bu adam ambargoyu kaldırmış olarak dönmesin" inadına takıldığını iddia eder.[238]

Ambargo, Türkiye'nin yerli silah sanayisini geliştirme niyetini takviye etti. Bu çabanın palyatif ve ilkel bir boyutu, tedarik edilemeyen bazı parçaların 'benzerlerinin' üretilmesiydi. Kaza anında pilot koltuğunun fırlatılmasını sağlayan fişek gibi, 'çakması' üretilemeyen cihazlar da oluyordu. Bandırma hava üssünde görevli uzman astsubay Şaban Çınar, bu çaresiz durumu rapor etmiş, adım adım yüzbaşı seviyesinden genelkurmay başkanı seviyesi-

234 D-1978f: 33-34. Resmî ABD Dışişleri kayıtlarında da yer alır bu sözler: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v30/d233

235 https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v30/d227

236 Şıhmantepe, 2019: 118-119; CA-6: 400.

237 CA-6: 35; Uçar, 2015: 273, 336-338; Sevigen, 1980: 225.

238 İnan, 1007: 108-109.

ne kadar dinlenildikten sonra, bizzat Başbakan Demirel'e brifing vermesi istenmiş. Çınar, anlattıklarını dinleyen Demirel'in, bunun "askerî değil insanî bir konu" olduğunu ve Amerikalılarla halledeceğini söylediğini, bir süre sonra da fırlatma fişeklerinin geldiğini hatırlar.[239]

Yunanistan ve Kıbrıs

ABD yetkililerine ikili ilişkilerle Kıbrıs sorununu ve Türkiye-Yunanistan ihtilaflarını ayırt etmek gerektiğini sürekli telkin etmekle beraber, Demirel'in kendisi de iki meseleyi birbirine yapıştırmakla eleştirilmiştir.[240] Zira o, ABD'nin, genel olarak Batı'nın "karakolu" olan (İsrail'le birlikte) Yunanistan'ın "kılına dokunulması"nı istemediklerine, bunun için de "Türkiye'nin Yunanistan'ı ezecek bir güce sahip olmamasına" mahsus dikkat ettiklerine inanır.[241] Bu fasılda çizdiği Batı resmi, onu "Batıcı" gören milliyetçi-muhafazakârlarınkinden farklı değildir.

Bu dönemde Türkiye-Yunanistan ilişkileri, öncelikle Kıbrıs meselesinden ötürü gerildi. 1974 ilkbaharında Ege kıta sahanlığı sorunu alevlendi. Demirel başta teknik görüşmelerle çözmeyi önerirken, MC ortaklarının yanı sıra muhalefetteki Ecevit'in de hükümeti pasif kalmakla suçlaması üzerine sertleşti. Siyasi magazine dönüşecek olan Hora 'konusu', 1976'da bu bağlamda gündeme geldi. Hora adlı tahlisiye gemisi, yenilenip donatılarak, Sismik-1 adlı araştırma gemisine dönüştürüldü. Amaç, jeolojik araştırmalar yapma vesilesiyle Ege sularındaki egemenlik hakkını teşhir etmekti. Hora'nın Ağustos başında 1976'da savaş gemileri eşliğinde denize açılması, başlı başına bir diplomatik krize yol açtı.[242] "Ege bir Yunan gölü olamaz" diyen Demirel ve MC kamuoyu bunu bir milli hak arama hamlesi olarak kutlarken Ecevit, teknik yeterliliğe sahip olmadığı eleştirisini getirdiği Hora'ya "balıkçı teknesi" demişti.[243] Demirel'in 23 Temmuz'da verdiği, ilk cümlesi onun seçme vecizeler listesine girecek olan cevabın sahih lafzı şudur: "Hora balıkçı gemisi değildir ki balıkçı gemisine benzetsem, balıkçı gemisine benzemiş mi olur? Hora ne yapacaktır? Araştırma yapacaktır. Balık mı tutacaktır?"[244]

Yunanistan, Türkiye'nin Kıbrıs'ı işgaline sessiz kalmakla suçlayarak ayrıldığı NATO'nun askerî kanadına geri dönmek için 1979'da girişimlere başladı. Demirel için bu bir pazarlık fırsatıydı: "Ben eski şartlarla girmesi-

239 Bu anıyı torunu Sercan Çınar'dan dinledim.

240 Uçar, 2015: 257.

241 Altan, 1990: 98, 111.

242 Fırat, 2009: 755-757.

243 D-1976b: 89; Uçar, 2015: 220, 269.

244 D-1976b: 128-129.

ne razı olmadım... Kendisi çıkmış, yeni şartlar olacak."[245] 12 Eylül darbesinden kısa süre sonra askerî yönetim bu dönüşe onay verecektir. 1979 Şubat'ında, Türkiye-Yunanistan hava sınırını 'katılaştırarak' NATO'nun Güneydoğu kanadını zaafa uğrattığı düşünülen NOTAM 714 kararının, ordunun girişimiyle, bu kararı ABD'yle müzakerelerde bir koz olarak kullanmak isteyen Dışişleri'ne haber bile vermeden kaldırılması da bu yönde atılmış bir adımdı. Demirel, bu emrivakiyi meşrulaştırmıştır: "Türkiye'ye ne getirmiş bu NOTAM? Hiç. Bir hiçin peşinden nereye gidiyoruz? Ne gereği var?"[246]

Avrupa

Askerî yönetimin sona erişinden hemen sonra, 1975 yaz başında Yunanistan'ın AET'ye tam üyelik başvurusunda bulunması da, Dışişleri'yle beraber Demirel'i de özel olarak 'tahrik' etmişti. O Türkiye'nin de tam üyelik için başvurmasını hedefliyordu fakat ekonomik hazırlıksızlıktan (Demirel'in AET makamlarından alıntıladığı terimle "immature"-olgunlaşmamış) öte hükümet ortakları MSP ve MHP'nin açık karşıtlığı nedeniyle bu imkânsızdı. Elinden, Türkiye'nin AET üyeliği sürecinin gündemden düşmemesine gayret etmekten fazlası gelmiyordu.[247] 1976'da Abdi İpekçi'ye, AET'nin "ekonomik güçlenmemize daha fazla yardımcı olması" gerektiğini söyledi Demirel, biz de bunun idrak edilmesini sağlamalıydık.[248] 1979/80'deki azınlık hükümeti döneminde, AET'yle ilişkileri canlandırma çabasına girdi, bazı tekil başlıklarda mutabakat sağlandı. Dışişleri Bakanı Erkmen'in MSP'nin verdiği gensoruyla düşürülmesinin sebeplerinden biri, tam üyelik için resmî başvuruda bulunulması için bastırmasıydı.[249] (Ecevit'in de AET'ye karşı olduğunu not edelim.)

Kâmran İnan'ın Demirel hakkındaki şikâyet konularından birisi de, Avrupa'daki merkez sağ partilerle ilişkileri derinleştirmekten kaçmasıdır. 1975 Nisan'ında Alman Hıristiyan Demokratlarının (CDU) AP'yle ilişki kurma isteklerini "lidere kabul ettiremediğini" söyler. Başka bir vesileyle, "Partiden partiye yardımlaşma olmaz. Yardımlaşma devletten devlete olur," demiştir. İnan sonraki yıllarda Demirel'in "Bayan Thatcher"in görüşme teklifinden de "kaçtığını" söyler.[250]

---

245 Altan, 1990: 112.

246 Cizre,2104: 207; STMA, 1988: 2387.

247 Erhan ve Arat, 2009: 849; Gürsel, 1999: 148; Uçar, 2015: 320; Kansu, 2004: 428-429.

248 D-1976c: 75.

249 Erhan ve Arat, 2009: 851-852.

250 İnan, 2007: 92; Erdem, 2004: 257.

Sovyetler

Batı'yla iktisadi ilişkilerin krize girdiği bu dönemde, Demirel'in hükümette olduğu devrelerde Sovyetler Birliği'yle 'alıştığı' iyi iktisadi ilişkileri sürdürmesi doğaldı. 1975 Aralık'ında SSCB Başbakanı Kosigin, Sovyet desteğiyle yapılan İskenderun Demir-Çelik tesisinin (Demirel "dev eser" diyordu) açılışı için 1966'dan sonra ikinci kez Demirel'in konuğu oldu. O yılın Şubat'ında Demirel, "Bizim rejim farklılığından dolayı ülkelere husumet içerisinde olmamız mümkün değildir. İdeoloji ithal etmeyiz ve ettirmeyiz," demişti. O dönemde temeli atılan Sovyet sınırındaki Arpaçay Barajı'nı, "SSCB'yle iyi komşuluk münasebetlerinin belgesi" olarak kutladı: "Türk-Sovyet hududunu, dostluk hududu yapacağız."[251]

"Allende-Büllende"

1977 seçimleri, CHP'nin bir gecikmeyle de olsa iktidar olmasının yolunu açarken; ülkücü vijilantizm yeni bir merhaleye geçerek, kahve tarama gibi halkı terörize etmeye dönük eylemlere yöneldi. Bu tırmanışa karşı sosyalist hareket, anti-faşist mücadeleye kilitlendi. Türkiye manzarasına, iç savaş sahneleri hâkim oldu. 1977/'78 Demirel'i de alabildiğine huşunet içerisindeydi – Ecevit için Allende'nin kaderini 'çağırmaktan' bile kaçınmıyordu.

1977 seçimleri

5 Haziran 1977 genel seçimleri öncesinin spektaküler olayı, Başbakan Demirel'in seçimden 2 gün önce yapacağı İstanbul mitingi öncesi CHP lideri Bülent Ecevit'e bir mektup göndererek o gün kendisine suikast hazırlandığı ihbarını haber vermesi, Ecevit'in de bu mektubu kamuoyuna açıklayarak mitingi bir meydan okumaya dönüştürmesi oldu. Demirel, Ecevit'in bu ihbarı ihbar etmesine içerlemiştir. "Doğrusu zata mahsus yazdığım, gizli olduğunu belirttiğim bir yazıyı açıklamasını beklemiyordum," der. İhbarın kaynağını da şöyle açıklar: "MİT'ten altında imza olmayan –onlar böyle davranır– antetsiz bir kâğıt getirdiler..." İleriki yıllarda, daha da kızgın konuşacak: "Sayın Ecevit... fırladı kürsülere çıktı. Ben öyle yiğidim, ben böyle kahramanım, ben suikasttan mı korkarım deyip beni suçladı." Oysa, "Tedbir alınmış ama senin de bilgin olsun, canın sahibi sensin demek istedik," diyordu.[252]

Masum bir bilgilendirmeden öte sahiden göz korkutma izlenimi veren bu ihbara rağmen yapılan ve muazzam kalabalık toplayan İstanbul mitingi, CHP'nin bu seçimdeki başarısına bir son dakika katkısı sağladı. CHP oyla-

251 Uçar, 2015: 289; Güngördü, 2017: 262; D-1976b: 188.

252 CA-6: 104; Mercan, 2007: 58; Topuz, 2011: 183.

rını %41,3'e çıkararak birinci parti oldu. AP, DemP'nin 10 puanlık kaybından istifadeyle %36,8'e çıktı. MHP+MSP, MHP'ye 3 puanlık bir oy kaymasıyla aşağı yukarı aynı toplamda kaldılar. MC'nin 4. ortağı CGP 3 puan düşüşle ehemmiyetsizleşti (%1,9).

Seçim gecesi, Demirel'in "Köyleri bekleyelim. Asıl oy oradan gelecek" ümidi kâr etmedi. O gece Güniz Sokak'taki evinin önüne gelen CHP'lilerin "Nazmiye pabucu yarım, çık dışarıya oynayalım" tezahüratı yapmasının, Demirel'i "öfke nöbetine" soktuğu aktarılır. Arcayürek'in tanıklığına göre yüzü kızarmış, yumruklarını sıkmış; o saat, CHP'nin hükümet olmasını engellemek için elinden geleni ardına koymamaya azmetmiştir.[253]

Cumhurbaşkanının hükümeti kurma görevini birinci parti olmakla birlikte 13 sandalye eksiği olan CHP'nin lideri Ecevit'e vermesi üzerine, MC'ci tavrını sürdüren Demirel şiddetli tepki gösterdi, köşkü Ecevit'i himaye etmekle suçladı. "Milletin sola teslim etmediği iktidarı kim sola teslim ederse, iki cihanda vebal altındadır," ihtarında bulundu; "komünizmi tehlike saymayanlara... barışı, herkesi birbirine kattıktan sonra omzundan güvercin uçurmak sananlara, Castro taklitçilerine, Mao ve Ho-Şi-Minh'in önünde durduğu kapının tokmağını çevireceklerini ilan edenlere ülkenin idaresi teslim" edilmemeliydi! CHP'nin/solun halkçılığının 'sözde'liği 'temasını' işleyen bir taş da fırlattı bu arada: "Halk iktidarı Mercedes arabalarla, altı oklu bayraklarla sokaklarda korna çalmakla mı kurulacak?"[254]

Ecevit'in azınlık hükümeti beklediği üzere güvenoyu alamayınca görevin Demirel'e verilmesi üzerine de CHP'liler tepki gösterdi – Muammer Aksoy "İdi Amin'in beyazı olan Demirel'e başbakanlık verilemez" gibi bir şey söylemişti![255] Demirel, CHP'nin seçim üstünlüğünü "her şeye rağmen milliyetçilerin zaferi" havasına döndürmeye çalışarak yeni bir MC seçeneğine yöneldi. Sadece CHP'de değil, ana akım basında, büyük sermayede, ordu yönetiminde, hatta bizzat AP'nin içinde, bu seçeneği "istikrar" bakımından sorunlu görenler çoktu. Bilsay Kuruç'un –1978/79'da DPT müsteşarıydı– "güler yüzlü kapitalizm" adını verdiği,[256] sermayenin sınıfsal uzlaşmaya ve sosyal refah devletine rıza gösterdiği dönemin zirve ânıydı bu. 10 Temmuz'da Demirel'e hitaben bir açık mektup yayımlayarak "Erbakan anlayışı ve Türkeş'in komandolarıyla iç barışın alabildiğine bozulacağını" ve ekonomik darboğazın derinleşeceğini ihtar eden *Hürriyet* gazetesi, aslında böyle geniş bir sınıfsal blok adına konuşuyordu. Bu blok, o ara –yine– AP-CHP koalisyonu-

253 CA-4: 51; CA-6: 15-26.

254 CA-6: 65, 96-99; Arslan, 2019: 155 vd.; Uçar, 2015: 348, 353.

255 Uçar, 2015: 357. Uganda Devlet Başkanı İdi Amin, o dönemde, 'geri ülke diktatörü'nün karikatürü gibi idi.

256 Kuruç, 2020: 229.

nu telkin etti; Demirel –yine– itibar etmedi. Demirel'in inatçılığına, başbakan olma ihtirasına, Yüce Divan'a gitme korkusuna, Ecevit fobisine takaza eden yazılar, demeçler gırla gidiyordu.[257]

II. MC

Demirel, çevresine bir daha hükümet kurmayacağını açıkladığı MSP'yle ve zaten baştan mutabık olduğu MHP'yle II. MC hükümetini kurdu. Sağ basında Cephe teriminden kaçınarak "Üçlü koalisyon" diye hüsnü tabir edilen kabinede AP 16, MSP 8, MHP 5 bakanlık aldı. 1 Ağustos'taki güven oylamasında "Milliyetçi başbakan", "Bozkurtlar geliyor", "Akıncılar geliyor" sloganlarını bağırmak üzere Meclis'in dinleyici localarına doldurulanlar, bu hükümetin toplumsal meşruiyet zaafını perdeleme çabasının tezahürüydü.[258]

Eylül'ün ilk haftasında, IMF'nin isteği doğrultusunda yapılan devalüasyon ve fiyat artışları, "Cumhuriyet tarihinin en ağır zam paketi" haberlerine vesile oldu. Demirel bir yandan da ekonominin IMF talimatıyla yönetildiği suçlamalarına cevap yetiştiriyor, "Türkiye'yi Allah'a bin şükür ki Türkiye'den idare ediyoruz," diyor, zamların "emr-i zaruri haline geldiğini" söylüyordu. Aralık'ın ilk haftasında, önlemleri yetersiz bulan IMF heyetinin gelişini ertelediği öğrenilince, "Eh, kredileri alamazsak gideriz," diyecekti bir sohbette.[259] 1977, 1973'teki petrol krizinin dünya çapındaki etkilerinin iyice derinleştiği, işçi dövizleri gelirindeki düşüşün de etkisiyle dış borcun iyice büyüdüğü bir ekonomik çöküntü yılıydı.[260]

II. MC'nin içi de gergindi. Ecevit'in güvenoyu alamayan 1 aylık hükümetinin Milli Eğitim'deki bazı ülkücü kadroları tasfiye işlemine AP'li bakan Menteşe'nin dokunmaması, "Komando Ayvaz"ın göreve iadesinden de cumhurbaşkanının karşı çıkması üzerine vazgeçilmesi, –Türkeş'in de rızasına rağmen– MHP basınında büyük tepkiye yol açmıştı.[261]

Tercüman'da Nazlı Ilıcak'ın o dönemde AP'yi MC 'konseptinden' uzaklaşmaya davet eden yazılar yazması önemlidir. Ilıcak "memleketi sola teslim etmemek" kadar "Erbakan'ın kaprislerine teslim etmenin de büyük mahzurlar doğurabileceğinin" ortaya çıktığı kanısındaydı. Daha sonra, Demirel'in "müşterek taban mülahazalarıyla MHP ve MSP'yi tabii birer ortak gibi görmesi"nin "hatalı bir eğilim" olduğunu savundu. "'Sağ' denilen düşünce yapısı içinde birbiriyle temel meselelerde çelişen farklı inançlar mevcut"tu Ilıcak'a göre – "Churchill'in Hitler'e dost olmadığı" örneğini veriyordu! "Cumhuriyet'imizin

257 Uçar, 2015: 343; CA-6: 129-131, 137-138, 145; Avcı, 1999: 303.

258 CA-6: 121; Uçar, 2015: 367 vd..

259 Uçar, 2015: 409; CA-6: 201,225; Arslan, 2019: 158.

260 Kuruç, 2020: 237-239.

261 Uçar, 2015: 426; Güngördü, 2017: 272.

temel niteliklerinden rahatsız olan... milletin diline, dinine, geleneklerine, tarihine saygılı olmakla, geçmişi, bugünün düzeni yapmaya çalışma"yı birbirine karıştıran zihniyet "belki 'sağdır', ama AP'nin çizgisinde değildir," diyerek, Demirel'i "çağdaş sağ" çizgide ısrar etmeye çağırıyordu.[262]

11 Aralık'ta yapılan yerel seçimler, CHP'nin psikolojik üstünlüğünü artırdı. İl genel meclisi oylarında CHP %41,7, AP %37,1 aldılar (MSP 6,9, MHP 4,9). Belediye başkanlığı oylarında CHP'nin oranı %48'e varıyordu.

Bu moral bozukluğuyla AP Meclis grubunda bir istifa eğilimi belirdi. Demirel hoşnutsuz milletvekilleriyle tek tek sabahlara kadar konuşarak gönül almaya çalıştı. Rize Milletvekili Tuncay Mataracı'yı, "Seni biz milletvekili yapmadık mı? Gene bir yol buluruz," diye ikna etmeyi denemişti mesela. "Biz gidene güle güle demeyiz, nereye gidiyorsunuz deriz," diyordu o günlerde! 46 milletvekilinin ayartılmaya çalışıldığını istihbar etmiş, fakat Afyon Milletvekili Güneş Öngüt gibi hiç beklemediği biri de gidivermişti. Kısa sürede 12 milletvekili istifa etti. Ecevit, eğer istifa etmezse kopmaların devam edeceği izlenimi yaratarak, Demirel'i daha da geriyordu.[263]

1977'nin son günü güven oylamasını kaybeden 5,5 aylık II. MC hükümeti düştü, Demirel istifa etti. "Sülü'cüm" gibi siyasi pop parçaları ortalığa salındı: "*Sülücüm Sülücüm sana ne oldu? / O tombilik yüzün sarardı soldu / Kendine iyi bak uyma Bülent'e / Göbeğin eridi hepten yok oldu. (...) Sülücüm Sülücüm ne ağlıyorsun? / Yahya'ya söylesem koltuk bulursun...*"[264] Uğur Mumcu, yine yolsuzluk dosyaları ve Yüce Divan hatırlatmasıyla, "artık Demirel'in siyasal yaşamı son buluyor," diye yazdı.[265] Son bulmayacaktı.

"Hükümetin başı"

Henüz seçimlerden bir hafta sonra, Demirel "CHP genel başkanı 13 adam arıyor. Her çareye başvurmaya kararlıdır. Utanç verici yollara başvurmalarından endişe ederim," ikazında bulunmuştu.[266] CHP, iktidara 13 sandalye eksiğini, Aralık'ta giderebildi. Ecevit İstanbul Florya'da Güneş Motel'de görüştüğü AP'den 12 milletvekilinin desteğini aldı. 12 kişi AP'den istifa ettiler, vazgeçen biri hariç hükümetin düşmesi için oy kullandılar, 10'u 5 Ocak 1978'de kurulan CHP-DemP-CGP hükümetinde bakan yapıldı. Güneş Motel pazarlıklarının temsil ettiği "utanç verici yol", tabii MC muhitlerinde değil –Demirel nezdinde asla değil!– ama genel kamuoyunda nispeten müsamahayla karşılandı. Zira iç savaş hükümetine benzeyen MC iktidarı, rejim istikrarı bakımın-

262 Uçar, 2015: 419; Ilıcak 1980: 30-31.

263 CA-6: 231, 235; Donat, 1987: 111, 129, 135-136, 147.

264 Alkan, 2015: 46.

265 Mumcu, 2020: 202.

266 CA-6: 205.

dan kaldırılamaz hale gelmişti ve büyük bir popülariteye sahip olan Ecevit'in "denenmesini", sermaye, ordu, bürokrasi ve uluslararası güçler de istiyordu.

29 Aralık günü Meclis'te hırsı kabararak "Halk Partisi'nin hırsı kabarmıştır! Halk Partisinin hırsı kabarmıştır!" diye tekrara giren Demirel, "Velev ki başarılı oldunuz bunalım çıkardınız, hükümet olamazsınız," demişti; dört gün sonra hükümetten düşerken, bir başka meşhur cümleyi savurdu: "Hükümet olabilirsiniz ama iktidar olamazsınız."[267]

Demirel, ilk günden, sert bir muhalefete başladı. Önemli başlıklarından biri, iktisadiyattı. 1978 Şubat'ında hükümetin "enkaz devraldığı" yorumlarına şiddetle itiraz etti, "Türkiye borç alarak saraylar yapmış değildir. Yatırım yapmıştır," dedi.[268] Sonbaharda, hükümetin yaptığı zamlara yüklendi: "Bu hükümet vatandaşın sofrasını basmış, iki topak şekerin birini, dört dilim ekmeğin ikisini alıp götürmüştür." 1979 ilkbaharında, "Türkiye'deki ekonomik sıkıntıları 3 ayda düzeltirim diye gelenler, 1 ayda Türkiye'ye 'beterin beteri varmış' dedirtmişlerdir," hücumuna geçti.[269] 1978 Kasım'ında Meclis'te 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı konuşması, 'dosyalara' hâkimiyeti ve –MC başbakanıyken icra edemediği– tutkulu sanayileşmeci söylemiyle pek sükseli olmuştu. Ecevit'in konuşmasında "röpor" terimini "rapor" anlamasına geçerken takılıp zevkini çıkarmıştı bu arada![270]

Mülk sahibi sınıfların endişelerini kışkırtmaya, Demirel özel önem verdi. CHP ağırlıklı hükümetin 'sosyalizan' icraatıyla ilgili korku salmaya çalıştı. 1978 Nisan'ında, "ticaretin devletleştirilmesine doğru önemli adımlar atıldığını" ileri sürdü. O yılın Ekim'indeki AP büyük kongresinde, ekonomiye devletçiliğin hâkim kılınmak istendiği alarmını verdi. CHP'nin "halk girişimciliği" ve "halk sektörü" modelini, belediye tanzim satışlarını, kooperatifçiliğin teşvik edilmesini ("Bu yolun sonunda Doğu tipi kooperatifçilik vardır"), "hür teşebbüse karşı" adımlar olarak yorumladı.[271]

MC'lere yöneltilmiş "partizanlık" suçlamalarını da şimdi geri fırlatıyordu Demirel. 25 Eylül 1978'de, "TC devletini Halk Partisi devleti haline getirme gayretleri" içinde "partizanlıkların çılgınlık mertebesine ulaştığını" iddia etti.[272] 1979 Haziran başında, AP'den ayrılanlardan Hasan Korkut'un bakanlığının cumhurbaşkanınca onaylanması üzerine Korutürk'e "Çankaya noteri" diye sataştı; "Hasan Vakası" lafını çıkarttı.[273]

---

267 CA-6: 281; Sirmen, 2003: 139.

268 Uçar, 2015: 412-413.

269 D-1978d: 65; CA-7: 198-199.

270 D-1978c: 133. Röpor: *Repurchase* – bir kredi yöntemi.

271 D-1978f: 13; Cizre, 2014: 132.

272 D-1978d: 42.

273 CA-7: 231; Donat, 2005: 18; Donat, 1987: 355.

Siyasi şiddetin, –ülkücü paramiliter faaliyetin sıkıyönetimi zorlamaya dönük tırmanışının da tayin edici katkısıyla– devam etmesi, Demirel'in hükümete karşı kullandığı bir başka sorundu. 1978 Aralık'ında 120 insanın ölümüyle, 500'den fazla evin kundaklanıp 300'den fazla işyerinin tahribiyle sonuçlanan Kahramanmaraş katliamı hakkında, –Demirel "hadise," diyordu– Ecevit'in bir keresinde "soykırım" ibaresini kullanmasına, "Türkiye birliğinin dinamitlenmesinden başka bir şey değildir," diye tepki gösterdi. 10 yıl kadar sonra, "Kahramanmaraş olayları doğrudan doğruya mezhep kavgasıdır. Alevi-Sünni kavgasıdır," yorumunu yapacak.[274] Mesele şu ki, "kavga" değil, Alevi mahallelerini hedef alan bir pogrom söz konusuydu. Ülkücü paramiliter grupların aktif yer aldığı, milliyetçi-muhafazakâr kitle tabanının seferber edildiği, gayrınizami harp aygıtının güdüp yönettiği kuşkusunu doğuran Maraş benzeri provokasyonlar, sıkıyönetimi ve "demokrasinin yönetememezliği" fikrini dayatan bir stratejinin adımlarıydı.[275]

1978 sonbaharında AP, halkın pahalılıktan ve "anarşiden" hoşnutsuzluğunu duyuracak gösteriler örgütlemeyi denedi.[276] *Günaydın*'ın 2 Ekim 1978 tarihli haberinin başlığına göre, bu mitinglerde "Halkın elinde taşıdığı pankartları Demirel kendisi yazdırtıyor!" idi. Sloganlar şunlardı: "Silkele Demirel düşüyorlar", "Affet bizi Demirel", "Umut da sensin çare de", "Yalancı Ecevit", "IMF'ci Ecevit." 1979 Mart sonunda, eski AP milletvekili Hüsamettin Tiyanşan'ın genel başkanı olduğu Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu, dört günlük "kontak ve kepenk kapatma" eylemi yapacağını duyurdu. Ancak hem hükümetin meslek kredilerinin kesilmesi, bayilik ruhsatı iptali, kamu ihalelerinden engellenme gibi tehditlerde bulunması, hem etkili bir eylem olmayacağının anlaşılması üzerine bu protesto iptal edildi.[277]

"Vahşi saldırılar"

Erik Jan Zürcher, modern Türkiye tarihine dair temel başvuru kaynağı niteliği kazanmış eserinde, bu dönemi anlatırken serinkanlı üslûbu içinde "Demirel'in vahşi saldırıları" tabirini kullanmaktan kendini alamaz. Ecevit de 1979 yaz başında, Demirel'in grup konuşmaları hakkında "Böyle kelimeler kullanmak istemem ama hezeyan..." demiştir.[278] Demirel'in, iki yıla yakın süren bu muhalefet döneminde genel huşuneti içinde, CHP'yi ve Ecevit'i düşmanlaştırması dikkat çekicidir. CHP'ye karşı '60'larda daha zi-

274 CA-7: 77; Donat, 1987: 279. Ecevit'in –Arcayürek'in Demirel'den aktardığına bakarsak– bu ibareyi kullandığına ben rastlayamadım.

275 Bora ve Can, 2015: 65-70.

276 CA-7: 104.

277 CA-7: 107; STMA, 1988: 2369; Kayra, 2012: 635; Topuz, 2011: 280.

278 Zürcher, 2017: 300; CA-7: 244.

yade küçümseme (beceriksiz, diye), kınama (halka yukarıdan bakıyor, diye), uyarma (komünizme karşı dikkatsiz, diye) 'derecesinde' olan ötekileştirici tutum, 1975'ten itibaren düşmanlaştırma seviyesine çıkmış, bu niteliğiyle 1978-1979 döneminde zirvesine ulaşmıştır.

Henüz 1974'te, CHP'den şikâyet ederken, "devlete sadık bir muhalefete duyulan ihtiyaç"tan söz etmişti, "Türkiye'nin önemli meselesi" idi bu.[279] CHP'yi ezeli muhalefet olarak konumlandırıyor, fakat devlete sadakatinden şüphe ediyordu. Ezeli muhalifliğin, yani iktidar-olamazlığın sebebi, öncelikle beceriksizlikti. 1977'de "Bunlar kaz bile güdemezler, üç kaz verseniz ikisini kaybederler," demişti.[280] Bu, ona göre esasen *solun* aczi idi. "Sol büyülü reçetelerin peşinde" idi, program değil doktrin koyuyordu; "Solcu ne proje yaratır, ne hedef, ne program yaratır"dı, "Solculuk hayal içinde kaybolmaktan başka bir şey değil"di; özetle "sol yıkıcı, sağ yapıcı" idi. 1975 Eylül'ünde "AP meyvalı ağaç, CHP dikenli çalıdır," demişti.[281]

Solun hak savunuculuğu da 'palavra' idi ona göre. 1975 Ekim'indeki seçim kampanyası konuşmalarında, "bölücü ve yıkıcılık"la tanımladığı solun "dert giderici değil, ızdırap sömürücü" olduğunu, "sadece derdi istismar ettiğini, çareyi bilmediğini ve bulamayacağını" söylemişti. Solun yatırımlara, "hizmete" karşı çıkan doktriner "şerri" nedeniyle, "adeta eser kaçırarak icraat yapmışızdır," diyerek şu sarkastik soruyu soruyordu: "DP'nin ve AP'nin yapıcı gücü olmasaydı acaba bugün solcu sokak kavgacıları CHP'nin emriyle hangi asfaltın üzerine yazı yazacaklardı?"[282]

CHP'nin/solun 'sokağı karıştıran' siyasetini, düzen karşıtı söylemini, zaten açıkça rejim ve devlet düşmanı sayıyordu. "'Yıkılası düzen', 'batası düzen', 'çökesi düzen', diye tarif ettiğiniz zaman, bu düzeni yıkmaya, bu düzeni batırmaya talipler çıkar," diyor, ülkede "anarşi"nin "işte bu 'yıkılası düzen' sloganı yatağında yeşerdiği" suçlamasını yapıyordu. CHP'nin "halk iktidarı" sloganının, devleti milli devlet olmaktan, "milliyetçilik prensibine dayanan devlet olmaktan çıkardığı" kanısındaydı. CHP'yi, "cür'et verdiği, başlarını derde soktuğu birçok insana 'işte sizi yalnız bırakmadım' gibi bir tavır takınmak" için çıkardığı 1974 affıyla kanıtladığı "anarşi himayekârlığını" sürdürmekle suçluyordu.[283]

Demirel'in, "vahşi saldırılar" tanımını asıl çağıran çıkışları, şahsen Ecevit'i hedef almıştır. 1978-1979 döneminde ona "başbakan" adını asla bahşetmedi, hep "hükümetin başı" diye andı. "Hükümetin başının eli kanlıdır",

279 Gümüştekin, 1974: 153.

280 Güven, 1988: 133.

281 Gümüştekin, 1976: 285, 263; D-1975c: 37, 39; D-1975a: 94.

282 D-1975a: 51, 112, 174-176.

283 D-1977b: 17-18, 21-22; D-1973b: 31-32.

"Hükümet kurmak için kendisiyle işbirliği yapsaydık, şeytanla işbirliği yapmış olurduk," gibi galiz sözlerden sakınmadı.[284] 1975 sonbaharındaki seçim kampanyasında "Kendi zihni bulanık olan bu zatın solun lideri olduğu söylenemez. Ancak solun aleti olduğu söylenebilir," demiş, birkaç gün sonra "Bugün bir fikrin lideri değil, solun maşasıdır," isnadını yinelemişti.[285] Aynı kampanyada, "Akgünler yalancısı" lakabını da taktığı Ecevit'i üç kez Castro, iki kez Allende taklitçisi diye andı.[286]

Allende

Allende benzetmesini, 19 Temmuz 1976'da Abdi İpekçi'yle mülakatında da yaptı Demirel. CHP'nin/solun iktidar-olamazlığından söz ederken, "Allende geldi, 2-3 sene içerisinde tasını tarağını topladı gitti," deyiverdi. İpekçi, "Tasını tarağını toplamadı da beyefendi..." diye araya girmeye çalıştı – Şili'nin seçimle gelen sosyalist başbakanı, 1973'te ABD'nin destek verdiği bir askerî darbeyle devrilmişti zira! Demirel bu tashihe yüz vermedi: "İyi topladı iyi... Yani toparlandı, gitti." İpekçi, "herhalde" başbakanın seçilmiş bir iktidarın zorla devrilmesinden yana olmayacağını söyleyerek üsteleyince bile, üsteledi Demirel: "Onlar ayrı mesele, neticeyi değiştirmez... neticede gitti değil mi?"[287]

Allende kıyası, 1978'de Ecevit'in başbakan olmasıyla canlandı. *Tercüman*'da, Ergun Göze ya da Ahmet Kabaklı'nın uydurduğu Allende-Büllende kafiyesi sağ kamuoyunda pek sevildi. Açıkça ABD destekli darbe 'fikrine' göz kırpan bu siyaseten müstehcen tekerlemeyi Demirel'in de dillendirdiği aktarılır – ben rastlamadım. Fakat 19 Mart 1979 tarihli basın toplantısında Demirel'in "Bunların gidişi Allende gidişi" sözünü sarf ettiği kesindir. Şöyle devam etmiştir: "Allende de Şili'yi aynen böyle idare etti. Ho Şi Minh'in, Mao'nun, Castro'nun durduğu kapı önünde biz de duruyoruz. Acaba kapıyı kırmadan tokmağı çevirerek içeri girilebilir mi, bunu bekliyoruz."[288] Cüneyt Arcayürek'le sohbetlerinde, sahiden komünizm tehlikesi bahaneli bir darbeyi mi kastettiğini sormasına Demirel, "Ben söyleyince mi ordu harekete geçecek, darbe yapacak?" retorik sorusuyla mukabele etmiş, askerî darbe olup olmayacağını bilemeyeceğini söylemiş; "Türk askerinin Amerika'nın güdümünde olacağını sanmıyorum, ihtimal vermiyorum," hüsnüzannını da eklemiştir. Arcayürek'in Allende benzetmesiyle kastının bu konuştukları kadar açık olmadığı eleştirisine, "Bu millet artık yumuşak söz istemiyor, sert söz istiyor," açıklamasını getirir. Peşinden, "Ben bunların sonu Allende gibi ola-

284 Demirel, 2017: 352; D-1978f: 10.

285 D-1975a: 155, 213.

286 D-1975b: 19; D-1975a: 213, 218. "Akgünler", CHP'nin seçim programının sloganlaşmış adıydı.

287 D-1976c: 100.

288 Akt. Cizre, 2014: 161-162.

cak demedim ki," diye tevilde bulunur; tevilini, Allende'nin ekonomi siyasetinin ahalinin "kadın çoluk çocuk sokağa dökülmesine" yol açtığını, yani zaten halk desteğini kaybetmiş olduğu iddiasını ima ederek tamamlar.[289] Nitekim tam o günler, hatırlayalım, AP'ye yakın esnaf örgütlerinin –Şili'deki Allende karşıtı kamyoncu grevi misali– "kontak kapatma" eylemleri düzenlemeye çalıştığı günlerdir!

Ecevit fobisi

12 Mart döneminin son günlerinde, yine anlaşamadıkları bir görüşme sonrası ayrılırlarken uzanıp Ecevit'in elini tutan Demirel, "Birbirimizden bir daha görüşmeyecekmişiz gibi ayrılmayalım," demişti. Çok değil 3-4 yıl sonra, "Ecevit'le kahve bile içmem,' dediği nakledilecektir.[290] 1979'da BBC'ye –sanki Türkçedekinden daha bariz bir Isparta şivesiyle– verdiği İngilizce demeçte Ecevit için "*He is finished*" ("O bitmiştir") derken, bakışıyla da sahiden tutkulu bir "adaveti" hissettirir.[291] Sert iktidar mücadelesinin ve antikomünist teyakkuzun husumeti körüklemesi yanında, Ecevit'in o yıllardaki müthiş popülerliği ve özellikle okuryazar muhitlerde gördüğü geniş sempati de ona dokunuyor olmalıydı. Cüneyt Arcayürek bir gün televizyonda daha az görünmesinin yerinde olacağına, çünkü Ecevit'in ekranda daha iyi görüntü verdiğine dair tavsiyede bulunduğunda kıpkırmızı olmuş, çıkışmış: "Kardeşim siz zarfa mı mazrufa mı bakıyorsunuz?"[292] 1 Şubat 1979'da öldürülmesinden birkaç saat önce kendisini telefonla arayan Abdi İpekçi'ye, Ecevit'e verdiği desteği kendisinden esirgemesine latifeyle sitem ederken,[293] şakayla karışık belki yarasını gösteriyordu.

Yakınındakiler, Ecevit'in karakter özelliklerinin Demirel'in tam zıddı olduğunda birleşirler. Ecevit'in özellikle duygusallığı ve tezcanlılığı, Demirel'i adeta irkiltecek huylardır. Kendisi, siyasi hasmını "hırçınlığı, öfkesi, kızgınlığı... gerçekleri anlamamakta ısrarı" ile karakterize eder (ayrıca: "yenilen, yenilişe doymaz").[294] Daha önemlisi, güvenilmez bulur – *devlet aklı* bakımından güvenilmez... 1977 Haziran'ında Ecevit'e gönderdiği suikast ihbarı yazısını kamuoyuna açıklamasının, onun "güvenilir ve kabil-i hitap olmadığını gösterdiğini" söylemişti.[295] 1979'da ilk PKK eylemleri baş gösterdiğinde, bu "milli güvenlik tehdidi" bahsinde ana muhalefet liderini kabil-i hitap

289 CA-7: 97, 99.

290 CA-5: 529; CA-6: 253.

291 https://www.youtube.com/watch?v=i_GbTV64dKs. 9: 30. dakikadan itibaren.

292 CA-6: 291.

293 CA-7: 50; Donat, 1987: 301.

294 D-1976b: 38-39.

295 CA-6: 108; Sirmen, 2003: 116.

bulmuyordu: "Konuşurum Apo olayını Ecevit'le, çıkar kapının önüne Kürtleri kışkırtan demeçler verir."[296]

1990'larda –elbette Ecevit'in milliyetçileşmesinin katkısıyla– ikisinin *devlet aklında* birleşeceklerini göreceğiz. Demirel, 5 Kasım 2011'de CHP genel merkezinde Ecevit'in ölüm yıldönümü vesilesiyle düzenlenen toplantıda '70'lerdeki hasmını, "O devirde birbirini etkileyen iki kişi varsa, evvela merhum Ecevit'le ben," diye yâd edecek: "Birbirimizi etkiledik, devirleri etkiledik... Siz zannediyor musunuz ki biz birbirimizden bir şey öğrenmedik. Birbirimize en kızdığımız zaman bile birbirimizden bir şey öğrenmişizdir... Yarışanlar ne kadar kuvvetliyse yarış o kadar keyiflidir." Metin Toker'e hak verdirebilir bu muhasebe... O, polemiğe girmeyen İnönü'den farklı olarak "'dedim-dedi' kavgasına" düşkün olan Ecevit'in şahsında Demirel'in, "tam meşrebine uygun bir muhatap" bulduğuna kani idi...[297]

Yine de... bir parça mizah ve nezaket

Ecevit'le gerim gerim gerildikleri o zamanlarda, Anadolu Ajansı'ndan İlhan Kuyucu "Meclis'te Sayın Ecevit'le karşılaştınız, birbirinizin yüzüne bakmadınız. Ama bir sonraki gün resepsiyonda elini sıkmışsınız," tespitine Demirel'in mukabelesini hatırlıyor: "Neresini sıkacaktım?"[298]

*

1977 yazında büyük sanayiciler Vehbi Koç ve Nejat Eczacıbaşı, Demirel'in verdiği bir kokteyle davet edilince, hükümeti Ecevit'in kurmasından yana tutum almış olduklarından, tereddüt geçirmişler. Eczacıbaşı ailesinin küçüğü Şakir Eczacıbaşı, "Bülent Bey kincidir, ama Süleyman Bey böyle şeylere hiç aldırmadığı izlenimini veriyor, aldırsa bile bunu belli etmiyor," değerlendirmesini yapmış. Nitekim Demirel onları kapıda karşılayıp ilgi göstermiş.[299] Şakir Eczacıbaşı'nın tespitine, '70'lerin CHP'lileri de şahitlik ederler. 1979 yazında, siyasi husumetin en keskin zamanlarında, ağır bir kaza geçiren CHP Muğla Milletvekili (ve partisinin sol kanadından) Sami Gökmen, kritik bir oylama için sedyeyle Meclis kuruluna katıldığında Ecevit yanına gelip "geçmiş olsun" demezken, Demirel'in hastaneye çiçek ve geçmiş olsun notu gönderdiğini hatırlar.[300] Demirel, aynı yıl, CHP'nin eski genel sekreteri Kamil Kırıkoğlu'nu, –yine Ecevit ilgilenmezken– hastanede arayıp sormuş, hekimleriyle konuşmuş, "Sizi ziyaret etmemin bir sakıncası olur mu?" diye

296 CA-8: 349.

297 Toker, 1993: 208.

298 İlhan Kuyucu'yla görüşmeden.

299 Eczacıbaşı, 2010: 669.

300 Gökmen, 2011: 234.

izin istemiştir.[301] Ecevit'in partideki yakınlarından Erol Tuncer de, 12 Eylül'den sonra da kayınvalidesi öldüğünde genel başkanı muhakkak arar diye telefonun başında birini bekletirken, onun değil ama Demirel'in arayıp başsağlığı dilediğini anlatacaktır...[302]

Partiyi parti etmek...

1978 yılı başında hükümetten düşünce, "partiyi parti etme" şevkine girdi Demirel. Kolları sıvarken, şöyle niyetleniyordu: "Her sabah karga kahvaltı etmeden Selanik Caddesi'ndeki genel merkeze giderim ve partiyi parti ederim. Sonra ufak gezilere çıkarım, öyle mitingler filan da yapmam, küçük küçük konuşurum. Açık söylüyorum partide tasfiye de yaparım. Taban bırak da biraz biz konuşalım diyor zaten." Disiplin istiyordu; Meclis grup toplantılarından sonra masa üstlerinde, çöp kutularında gazetecilerin kullanabileceği malzeme unutulmaması ikazında bulundu.[303]

Birkaç ay önce bir konuşmasında, partideki önseçim rahatsızlığını beyan etmişti. Ona kalırsa önseçim hem partiyi "kendi içinden tahrip ediyor", hem de "ondan sonra karşısındaki ile mücadeleye takat" bırakmıyordu.[304] O ara partiyi parti etmekten Demirel'in anladığı, iç demokrasiyi kısıtlayıp, daha merkezci bir yapı kurmaktı. Oysa, AP'nin "birden fazla aday içinden genel başkanını seçen ilk parti, yegâne parti" olmasıyla övünür. Parti kongresinden coşkuyla bahseder: "Kongre büyük hadisedir. Kongrenin karşısına sevinçle çıkarım."[305] 1976 Ekim'indeki 5. büyük kongrede rakibi yoktu. Kâmran İnan, "Kongre bir faşist gösterisi olarak başladı ve bitti," notunu düşmüştü.[306]

Kâmran İnan, 1978'deki 6. büyük kongrede Demirel'e rakip çıkacaktı. Bunun işaretleri, aşağı yukarı 1 yıl önceden görülüyordu. I. MC hükümeti kabinesi açıklandığında Enerji Bakanlığı'na getirildiğini öğrenen, oysa dışişleri bakanı olmayı bekleyen İnan, hemen istifasını yazmıştı. Diplomat kökenli Bitlis senatörünün uzmanlığı dışında zorlu bir bakanlığa getirilmesi, basında "Belki de yaklaşan büyük kongrede genç bir insanın parlayarak gözükmesi genel başkanın işine gelmiyordu," diye yorumlanmıştı. Demirel İnan'ı üst üste birkaç gece evine çağırıp uzun uzun konuşarak ikna etmeye çalıştı. Celal Bayar da bu yönde telkinde bulundu. Neticede İnan hükümeti zor durumda bırakmamak için istifadan vazgeçti. "Aldığı yara ile mücadeleye devam" etmeye karar vermekle, hayatının hatasını yaptığını söyleyecek, sonra-

301 Cılızoğlu, 1987: 51.

302 Vakıf 2000, 2017: 68-70.

303 CA-6: 294; Donat, 1987: 207.

304 D-1977b: 54.

305 Donat, 1987: 253-255, 257.

306 İnan, 2007: 165.

ları.[307] Bakanlığının müsteşarının "müteahhitlikte iflas etmiş, lidere yakınlığı dolayısıyla o mevkie getirilmiş bir kimse" olduğu kanısındaydı, bu nedenle de Demirel'le sürtüştüler.[308]

1978 kongresinde genel başkan adaylığına hazırlanan Kâmran İnan, öncelikle Demirel'in –"Şarklı" bulduğu– otokratik ve klientalist yönetim tarzına tepki gösteriyordu. Toplantılara hep gecikerek gelmesi ve teşrifat rejimi mesela, sinirine dokunuyordu: "Kalabalık maiyeti ile gelir, yolda, kapılarda, koridorlarda kendisini bekleyenlerle kalabalık büyür, toplantı salonuna öyle girerdi."[309] İdeolojik açıdan, uç sağa daha mesafeli, daha merkezci-ılımlı-uzlaşmacı ve anti-popülist, teknokratik bir siyasetten yanaydı. Kongre öncesi, AP içinde Demirel'e karşı sesler çoğalmıştı. Daha da önce, 1-7 Ağustos 1977 tarihli *Yankı*'da AP kurucularından Mehmet Yorgancıoğlu'nun, "aslında kapasiteli bir devlet adamı" dediği Demirel'in, "Beşeri zaafları, vefasız ve egoist tutumu, kendi soyadını taşıyan aile efradının göze batan ve amme vicdanını tedirgin eden davranışları sebebiyle" yıprandığını ileri süren ve "koalisyon içi tavizler"den yakınan demeci yayımlanmıştı. MHP'ye fazla yaklaşmakla ilgili rahatsızlıkları daha önce aktarmıştık. Ayrıca, İzmir milletvekili Talat Asal AP yönetiminin "bir menfaat güruhu" haline geldiğini söylüyordu. Konya milletvekili Oğuz Atalay, partinin "halk nazarında çıkarcı ve menfaatperestlerin elinde oyuncak haline gelmiş durumda" olduğunu ileri sürüyor, "çalışmalarını jurnalci özel adamları eliyle yürütmekle" itham ettiği "Süleyman Bey'in artık sinirlerine hâkim olamadığını" ileri sürüyordu. Atalay, AP'yi "iğneyle kuyu kazar gibi" yeniden canlandırmışlarken, Demirel'in "kendisine küfreden, ailesine kadar dil uzatan adamları" (DemP'liler) AP'ye geri almasını da ihanet olarak görüyordu.[310]

21 Ekim 1978 günü toplanan büyük kongrede Kâmran İnan, Demirel'in 1.439 oyuna karşı ancak 88 oy alarak hayal kırıklığına uğradı.[311] İnan'ın "bîtaraf kalması" ricasını ilettiği Celal Bayar kongreye gelip Demirel'in yanında durmuş, salonda –yine!– MHP'li gençlerin katkısıyla Demirel lehine tezahürat gücü oluşturulmuştu. Kâmran İnan kendisine çok geç söz verildiğini, oylamada hileye başvurulduğunu, tasnif sırasında elektriklerin kesildiğini iddia eder; bir ara Sadettin Bilgiç'in yanına yanaşıp "Daha önce bu işlerin nasıl yapıldığını bana sorsaydınız, biz yaşadık," dediğini aktarır.[312] Demirel

307 CA-6: 151-155; Beler, 1993: 62; İnan, 2007: 228-230; İnan, 1995: 84.

308 İnan, 2007: 241-242.

309 İnan, 2007: 23.

310 CA-6: 208-210, 238; Mumcu, 2001: 97.

311 İngiltere Dışişleri de, "liberal" diye tanımlayarak tercihe şayan gördüğü Kâmran İnan'ın beklenenden çok az oy alabilmesinden hayal kırıklığına uğramış (Devletoğlu, 2010: 112-113).

312 Beler, 1993: 62; İnan, 2007: 344-347.

sonraları, "Sonra çıktı, 'Oylarımı apardılar' dedi," diye laf yetiştirecektir arkasından: "Oylarını aparsalar 30 tane, hadi bilemedin 100 tane aparlar. Hadi 188..." Onun, kongredeki üstünlüğünü "Doğu milletvekilleri"nin kendisini desteklemesiyle açıklaması önemlidir. Söylediğine göre, "Bizi parçalamaya hakları yoktur. Doğulu olmaktan başka marifeti varsa öyle çıksın ortaya," demişlerdir.[313] İnan'ın kendisi, Vanlı Kinyas Kartal ve Urfalı Necmettin Cevheri'nin, kazanma şansı olmadığını, aday olmamasını rica ederken, seçilmezse CHP'nin Doğu'da "Bakın, İnan sizden olduğu için oy vermediler," diye propaganda yapacağı uyarısında bulunduklarını aktarır; sonunda "Doğuluların" AP'den kopacağını, sorumluluğunun da İnan'a ait olacağını ihtar etmişlerdir.[314] Kongrede "Bölücüler AP'de mevki alamazlar" laflarının konuşulduğu aktarılır. İnan, kendisinin "Şarklı olmasını işlediklerini", "Kürtlerin listesidir" tezviratı yaptıklarını yazar. Hatta Genel İdare Kurulu toplantısında bizzat Çağlayangil'in bu tezviratı dillendirmesi üzerine "Türkiye dışişleri bakanı bölücülük yapamaz" diyerek toplu istifa önerisinde bulunduğunu, şikâyetçi Elazığ ve Urfa milletvekillerinin bu talebe "şeklen katılıp" sonra sustuklarını anlatır.[315] Kürt kimliğinin tanınmasıyla ilgili herhangi bir talebi dile getirdiği işitilmemiş olan Kâmran İnan hakkında 1978 kongresinde anti-Kürt reaksiyonun –Demirel tarafından da– 'başarıyla' seferber edildiği anlaşılıyor.

Kongrenin ardından Demirel'in bir süre Nahit Menteşe'yi genel sekreterliğe getirememekten rahatsız olduğu aktarılır. Kiverlioğlu, onun "ılımlı, sempatik çalışkanlığından" etkilenen Demirel'in, Aydın milletvekili Nahit Menteşe'yi hep "mühim mevkilerde tutmaktan, yanıbaşında bulundurmaktan ve ısrarla korumaktan vazgeçmediği" izlenimine sahiptir.[316] Menteşe, Selahattin Kılıç, Yılmaz Ergenekon'la beraber, o dönemde "Demirel cuntası"nın mensupları arasındadır. "Demirel cuntası" terimini Oğuz Atalay da kullanır. "Bizim Berbat Süleyman ile anlaşmamız mümkündür ama Demirel ile anlaşmamız mümkün değildir," diyordur, artık AP'den istifa etmiş olan Atalay.[317]

"Fevkalade hal hükümeti"

1979 yılı sonunda Ecevit hükümeti düştü, Demirel III. MC gözüyle de bakılan bir azınlık hükümeti kurdu. Bu sırada sıkıyönetim olağanlaşırken, Demi-

313 CA-13: 429.

314 İnan, 2007: 326-327.

315 İnan, 2007: 165, 301; İnan, 2010: 123.

316 Kiverlioğlu, 2016: 178-180.

317 Mumcu, 2020: 113-114 ve *Yankı*, sayı 407 (1-7 Ocak 1979), s. 14-15. Berbat Süleyman, 1950'lerden beri nam salmış bir kabadayıdır.

rel, orduyu yetki kullanmaya, sert tedbir uygulamaya zorladı ve *devlet otoritesini tesis etme* sancağını salladı...

Ecevit hükümetinin zevali

Ecevit hükümeti, memleketin iki ana meselesinde de ("anarşi" ve ekonomi) dara düşmekteydi. Ülkücü paramiliter strateji ve gayrınizami harp aygıtı, sıkıyönetim ilanını zorlamak üzere şiddeti tırmandırıyordu. 1978 Aralık'ındaki Kahramanmaraş katliamının ardından, 13 ilde sıkıyönetim ilan edildi. Döviz krizini aşamayan hükümet IMF'yle anlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Hükümet taviz ve tahammül istediği emekçi örgütlerinin desteğini kaybettiği gibi, sermayeyi de memnun edemiyordu. TÜSİAD, 1979 ilkbaharında basına verdiği tam sayfa ilanlarla, "hür teşebbüsün sınırlandırılmasının zararlarına" işaret ederek hükümeti uyardı. İşverenler Konfederasyonu Başkanı Halit Narin, bu hükümeti "özenti sosyalizm ve devletçilik"le tarif edecekti.[318]

Demirel, 1979 yılının seyri içinde, hükümetin yıkılmaya yüz tuttuğunu görüyor ve –tıpkı ordu üst yönetiminin 12 Eylül öncesi yaptığı gibi– "şartların olgunlaşmasını" bekliyordu. Cüneyt Arcayürek, AP liderinin beyanatlarında "Elimizde olsa bu hükümeti bir an tutmayız" derken, özel görüşmelerinde, elinde yeni hükümet formülü olmadığı için bu adımı atmaktan sakındığını aktarır. Hatta "Bize iş düşecek diye kâbus basıyor. Ne tatlı şeymiş kardeşim şu muhalefet!", "Hükümetin sürüp gitmesi işime de gelir ya!" diye şakalar yapıyordur. "Eğer AP-MSP hükümeti isterseniz hazır"dır ama o da kamuoyunda istenmiyordur. Beri yandan Demirel o sıralar, Ecevit hükümetinin "demokrasi için son şans" olduğu yorumlarına da tepkilidir, çarenin tükenmediği kanısındadır.[319] Bu arada İstanbul il başkanlığına DP'nin genç Yassıada avukatlarından, uzun süredir siyasetin kıyısında duran Hüsamettin Cindoruk'u getirterek, İstanbul 'muhiti', üniversite ve aydın çevreleri nezdindeki itibarını geliştirme hamlesi yapmıştır. Belirli bir özerklik de tanıdığı Cindoruk, Demirel'in önemli bir 'müttefikine' dönüşecektir.[320]

1979 ara seçimi ve AP azınlık hükümeti

Ecevit hükümetinin sonu, 14 Ekim 1979 milletvekili ara ve senato kısmi yenileme seçimiyle geldi. Demirel, "Bunlara bir tokat atın. Ama çocuk okşar gibi tokat olmasın. Öyle bir tokat vurun ki Hint'ten duyulsun, Çin'den duyulsun,"[321] ajitasyonuyla girdiği seçimden muzaffer çıktı. 5 milletvekilli-

318 Ercan, 2020: 256-257; Ozan, 2012: 80.

319 CA-7: 25, 63, 13; CA-6: 468; D-1978f: 27 vd..

320 Gaytancıoğlu, 2020: 84, 446.

321 Donat, 1987: 400.

ğinin 5'ini de kazanan AP, 50 senatörlüğün de 33'ünü kazandı. Gerçi CHP, milletvekili seçimi yapılan 5 ilden (Konya, Manisa, Edirne, Muğla ve Aydın) sadece Edirne'de 1977'de birinci partiydi. Yine de Ecevit, –zaten nefesi tükenmişti– bunu güvensizlik sayarak istifasını verdi. Yavuz Donat, Demirel'in partide yakın çevresince "Patron" diye anılmasının o seçimden sonra başladığını yazar.[322] Rıza Pekkutsal'ın dönemin popüler şarkısı "Çillibom"dan uyarladığı "Sülübom"un zamanıydı: "*Ah Sülü / Siyasetin gülü / Pas verme yürü / Kendin gir Sülü, Sülü / Sülü bom, bom.*"[323]

Yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Demirel, şartların zor olduğunu, ancak AP'nin "hükümet kaçağı" olamayacağını, "'Bize ne?' demeyeceğini" söyleyerek işe başladı.[324] Ama o zorluğu günlerce vurgulayacaktı; 26 Ekim günkü gazetelerde, "Hükümet cebimde değil ki çıkarıp kurayım," demeci yer aldı.

O arayış içinde, büyük basında, bazı sermaye ve bürokrasi mahfillerinde, yine AP-CHP büyük koalisyonu isteği yeniden canlandı. Bir darbe tehdidine karşı durabilecek seçenek, bu olabilir gibi görünüyordu. 2 yıl kadar önce Sanayi Odaları Birliği Başkanı Sakıp Sabancı, iki büyük partinin asgari müştereklerde birleşmesi telkininde bulunmuştu.[325] Oğuz Atalay, henüz AP'deyken, birkaç askerin de katılacağı CHP-AP koalisyon hükümeti fikrini dile getirmişti. AP bünyesinde AP-CHP koalisyonunu savunan başka ağırlıklı siyasetçiler de vardı – İsmet Sezgin yıllar sonra, o sıralar 1961 sonrasındaki gibi bir büyük koalisyon kurulsaydı daha yararlı olacağını söyleyecekti. AP yönetiminin gündemine getirilen CHP'yle ortak hareket etme önerilerinin görüşülmesinin Demirel tarafından engellendiği de iddia edilmiştir.[326] 1979 sonbaharındaki hükümet iki ay kadar önce, Ağustos ortalarında *Hürriyet* gazetesinin AP ve CHP liderlerine bir asgari müşterekler bildirisi imzalatma gayretine girmiş, Demirel "Ben o zatı başbakan kabul etmiyorum" diye ayak diredikten sonra lütfen razı olmuştu.[327]

1979 Ekim'inin sonuna yaklaşırken, Ecevit, kuracağı azınlık hükümetine destek verebileceklerine dair Demirel'e özel kanallardan haberler göndermişti. Bunu yaparken, partisinden ve solundan şiddetli tepkileri göze almıştı. Mesela Uğur Mumcu, "çarpık kapitalizmi, kapkara bir özgürlük düşmanlığını" savunan ve "liberal sağ" olmayan AP'nin "orta sol bir partiyle işbirliği

322 Donat, 1987: 401. Aslında yakın çevresindekiler onu zaten "patron" diye anıyordu, o ara yaygınlaşmış olabilir.

323 Alkan, 2015: 46.

324 CA-7: 297, 303.

325 Ozan, 2012: 78.

326 CA-6: 250; Günay ve Tuna, 2021: 270; Kayra, 2012: 628.

327 CA-7: 254-265.

yapmasının olanaksız" olduğunu yazıyordu.[328] Ancak Demirel, CHP'yle işbirliğine asla yanaşmadı. 19 Ekim'de Ecevit hükümetinin "zaten rejimin hükümeti olmadığını" söylemişti. Daha sonraları, Koç'un CHP-AP hükümeti istediği mesajını getirenlere, "Biz kimsenin pisliğini temizlemek istemiyoruz," dediği aktarılır.[329] Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, o günlerde günlüğüne "milletin çoğunluğunun" istemesine rağmen Demirel'in CHP'yle işbirliğine yanaşmadığını, Ecevit'i arkasından "çirkin kelimelerle suçlayarak" diyaloğu imkânsız kıldığını yazmıştır.[330] Demirel, tâ 1975'te, CHP'yle ancak "harp halinde" koalisyon yapacaklarını söylemişti: "O kadar ayrıyız ki, biz komünizm tehlikesi var diyoruz onlar yok diyorlar."[331] Çok daha eskilerde, 1960'ların sonlarında bir Almanya ziyaretinde Demirel, Hıristiyan Demokrat Şansölye Kiesinger'e sağ-sol koalisyonuyla ilgili tecrübesini sormuş; bunun neticede solun işine yaradığı cevabını almış[332] – belki, böyle temel bir endişe var arka planda. 1985'te, 12 Eylül'den önce neden CHP'yle işbirliği yapmadıkları tekrar sorulduğunda, bu "yuvarlak itham"a, "Bazı meselelerin tabiatında uzlaşma imkânı olmayabilir" cevabını verecek ve ısrar edecek: "Partilerin her meselede bir ve beraber olması isteniyorsa, bu takdirde itiraz sistemedir."[333]

Peki hükümet nasıl kurulacaktı? AP ileri gelenlerinden Çağlayangil, 1979 Şubat'ında AP'nin bir 3. MC'ye girişmeyeceğini söylemişti.[334] Fakat çözüm, sol muhalefetin tam da "3. MC" diye adlandırdığı bir hükümet 'şekli' oldu: MSP ve MHP'nin destek verdiği bir AP azınlık hükümeti. Demirel, MC müttefiklerinden, güvenoyundan öte bütçede, sıkıyönetim uygulamasında, "anarşi" ile ilgili getirilecek yasalarda, ekonomiyle ilgili önlemlerde ve olası gensorularda destek istediğini ve aldığını söyler.[335] MHP'nin tereddütsüz, MSP'nin ise lideri Erbakan'ın deyişiyle "kerhen" (gönülsüz, hatta sözlük anlamıyla "tiksinerek") destek vermesiyle, 6. Demirel hükümeti 12 Kasım'da kuruldu.

Demirel hükümeti kurarken kimseden öneri istemedi; "Vazife vereceğim, herkes vazifeye gidecek" havasındaydı.[336] Bakanlar genellikle partinin ılımlı sayılanlarındandı; Hayrettin Erkmen, Münif İslâmoğlu'nun şahsında, DP geleneğini temsil eden âkiller de vardı. Hükümetin misyonunu "meş-

328 CA-9: 33; Mumcu, 2001: 100.

329 CA-6: 540.

330 Evren, 1990-1: 242, 248, 272, 274, 345.

331 Uçar, 2015: 161. Bu 'yapısal' uzlaşmazlık hakkında ayrıca: Demirel, 2023: 434-436.

332 Cılızoğlu, 2018: 29. Bu tanıklığı aktaran gazeteci, Kiesinger'i Kissinger'la karıştırır.

333 CA-9: 48-49.

334 STMA, 1988: 2373.

335 CA-7: 389.

336 Donat, 1987: 420-422.

ru ve demokratik devlet otoritesinin yeniden ve sür'atle tesisi" diye belirlemişti Demirel. 29 Aralık'ta, "bir normal zaman hükümeti değil, parti misyonunu aşan bir görevi yerine getirmeyi hedef alan bir fevkalade hal hükümeti" kurduklarını söyledi; "Hükümetimiz bir fevkalade hal hükümetidir", izleyen aylarda da yineledi.[337] 1987'de bir mülakatta, 'fevkaladeliğini' üç-dört ayrı sıfatla vurgulayarak, "Enteresan bir hükümetti. *Sui generis*, nev-i şahsına münhasır, kendine has bir hükümetti" diye anacak.[338]

Devam etmeden, Demirel'in 6. Hükümet döneminden iki 'nazik' görevden alma anekdotu aktaralım. DPT Müsteşarı Bilsay Kuruç'a kibarca "kişisel almaması gerektiğini", kararın politik olduğunu söylemiş.[339] 1980 Mayıs'ında, Diyanet'ten sorumlu devlet bakanı Muhammet Kelleci hakkında çıkan bir "gönül macerası" rivayetini kendisine sorup doğrulatınca, "Çok üzüldüm Kelleci, istifa dilekçeni hemen ver," demiş.[340]

"Süleyman İnönü"

Gazeteci Güneri Cıvaoğlu, '70'lerde bir gün, İstanbul Intercontinental Oteli'nin üst katında bir buluşmada "ünlü bir yazar arkadaşının" Demirel'e "Siz Süleyman İnönü oldunuz," diye iltifatta bulunduğunu yazar.[341] Yazara göre, –kimdi acaba! Kabaklı?– "politika yapmak anlamında politika yapmayacak kadar devlete sahip çıkıyor"dur Demirel, o manada 'bir İnönü' olmuştur.

Demirel, 12 Mart'ta kuşandığı "devlet fikrinin adamı olma" cüppesinin kuşağını, 1974 sonrasının siyasi seyri içinde sıkı sıkı bağladı. ('90'larda, takkesini de takacak.) Bu *devlet fikri*, –Demirel'ce ifade edersek: Kitabın başından beri söyledik geliyoruz– anti-komünizmle bütünleşen kuvvetli bir tehdit algısına ve beka kaygısına dayanıyordu. Devlet, tehlikedeydi. '80'lerde o dönemi konuşurken, bir yerde şöyle der Demirel: "Türkiye Cumhuriyeti dediğiniz zaman Türkiye Cumhuriyeti deyip kalmıyorsunuz ki, Türkiye Cumhuriyeti Devleti diyorsunuz."[342] '60'larda hususen *demokratik* olması gerektiğini tartıştığı, demokratiklik sıfatıyla takviye etmek istediği *Cumhuriyet*'in şimdi *devlet-olma* vasfına tutunmuştu. 1976'daki AP büyük kongresinde, "Cumhuriyet ilan edildiği gün Cumhuriyet düşmanları ile mücadele kaçınılmaz olmuştur," tespitiyle, düşmanla-mücadeleyi adeta Cumhuriyet'in kurucu ilkesi ve alınyazısı yapmıştı. "Hiçbir rejim düşmanlarının mer-

337 CA-7: 391; D-1979b: 17; D-1980: 17, 21.

338 D-1991: 206.

339 Kansu, 2004: 453.

340 Zenger, 2000: 136.

341 "İslâmköylü Phoenix - Demirel Belgeseli, "*Sabah*, 26 Haziran 1989.

342 CA-9: 439.

hameti sayesinde yaşamaz"dı.[343] 1977'deki Aydınlar Ocağı konferansında, "Karar alamadık, kâğıt bulamadık derken, devlet batsın mı?"[344] derken, âciliyet ve olağanüstü-hal duygusunu ifade ediyordu. 1980'in 10 Şubat'ında dillendirdiği "Devlet devlet gibi hareket edecek... devleti yıkmaya kalkana haddini bildirecektir" meydan okumasını, "Tarihimiz boyunca devletimizin gücünü denemek isteyenler hüsrana uğramışlar, kafalarını taşa vurmuşlardır" hamasetiyle, yanı sıra "Hükümet hükmetmek demektir, iktidar muktedir olmak demektir," şiarıyla ve şu lakonizmle birlikte düşünmeli: "İktidar tehdidini ika işidir. Yapacağım diyeceksin yapacaksın. Yapılamamıştır."[345] Demirel'in, '70'lerdeki devletin bekasını koruma angajmanı, adeta kendiliğinden-Schmittyen diyebileceğimiz ama aktardığım türden lakonizmlerle 'bilince de çıkan' bir siyasi felsefeye dayanıyordu.

İşbu devlet ve siyaset fikrinin bir şiarı da "iktidar taksim kabul etmez"[346] idi. Demirel '70'ler boyunca 1961 Anayasasının güçler ayrılığı güvencelerine atıp tutmayı sürdürdü. "İcranın üstüne çıkmış Danıştay... [ve] meclislerin üstüne çıkmış Anayasa Mahkemesi"ni "devletin noksanları" arasında görüyordu – bu noksanlar, devleti yönetilemez kılıyordu.[347] 1976 Mayıs'ında Danıştay Başkanı Prof. İsmail Hakkı Ülgen'in hükümeti Danıştay kararlarını uygulamayarak anayasa suçu işlemekle itham etmesine aynen bu savla karşı çıkmıştı. 1 yıl sonra bir mitingde, milli iradeci popülizmin şahikasına çıktı: "Kanun yapacağız, Anayasa Mahkemesi bozacak. Siz bize yetki vereceksiniz, biz polis müdürü tayin edeceğiz, Danıştay bozacak. Peki 4 sene sonra buraya Anayasa Mahkemesi, Danıştay gelip, size hesap da verecek mi?" Bu sorgulamayı, Anayasa'yı değiştirebilmek için "1965'teki kadar oy" talebine bağlamıştı. 1979 Mart'ında, daha açık konuştu: "Bana 301 milletvekili verin, ne anayasa ne babayasa dinlerim."[348]

Devletin muktedir olmasının bir tezahürü olarak gücünü göstermesi, onun da bir tezahürü olarak cezalandırma kabiliyetini göstermesi, Demirel için önemliydi. 1975'te bir konuşmasında yine 'devlette noksan' tespiti faslından, şöyle demişti: "Biz, rejime ve devlete musallat olanları tesirsiz hale getirmekte müşkîlat çekiyoruz."[349] Bu bakımdan 1974'ten itibaren gözde meselesi, o yıl Ecevit hükümetince çıkartılan af olmuştur. 12 Mart döneminde ağır cezalara çarptırılan devrimci sosyalist militanların salıverilmesini

343 D-1976a: 5-6.

344 D-1977b: 48.

345 CA-6: 181, 396; CA-9: 447; D-1978e: 26.

346 CA-9: 433.

347 D-1977b: 50; Gümüştekin, 1976: 328.

348 Donat, 1987: 42; İnan, 2007: 392.

349 D-1977: 40.

sağlayan bu affın, "devlet düşmanlarını daha pervasız, daha tecrübeli, daha cesur yaptığını, sadece devlete karşı çıkmakta onlara tecrübe kazandırdığını" düşünüyordu. "Tedavi edilen yara nüksetmiş" oluyordu.[350] 1976'dan 1980'e muhtelif demeçlerinde, 1974 affının "devlet otoritesini çok kötü şekilde zedelediğini", "devlet ve kanun korkusu kalmadığını" yineledi.[351] 1979'un 21 Şubat'ında cumhurbaşkanına yazdığı mektupta devletin "hem ceza verirken, hem cezalandırdığı kimseleri cezaevinde tutarken adeta acz içinde" olmasına yerindi.[352] Keza, 1980 Ağustos'unda başbakan olarak sıkıyönetim komutanlarıyla toplantısında da...: "Türk devletinin zaafı ceza veremeyen devlet haline gelmesindedir."[353]

Yine '70'lerin ikinci yarısı boyunca bu fasıldaki bir fikr-i sabit de Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ydi (DGM) Demirel'in. 12 Mart döneminde Anayasaya eklenen bir madde ile, "Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan devletin güvenliğini ilgilendiren" suçlarla ilgili kurulması öngörülen bu olağanüstü mahkemeler, 1976 Eylül'ünde Meclis gündemine geldi. CHP'nin engellemesi sonucu Anayasa Mahkemesi'nin verdiği süre dolunca DGM'ler 11 Ekim'de yasal dayanağını yitirdi. Başta DİSK, parlamento dışı sol muhalefet güçlü bir kampanyayla bu tasarıya karşı koymuştu. Demirel, Anayasanın 1973'te değiştirilen hükmünün "kurulabilir" demediğini, "kurulmalı" dediğini vurgulayarak, DGM'lerin kurulmamasını "açık Anayasa ihlali" saymayı ve CHP'yi "vebal altındasınız" diye suçlamayı darbe gününe kadar bırakmadı.[354]

Bu fasılda bir başka başlık, sıkıyönetimdi. Demirel, 1976 Ocak'ındaki basın toplantısında, hem anarşi önlensin isteyip hem sıkıyönetime karşı olanlar hakkında, birkaç defa tekrarlayarak "anlamak mümkün değildir," demişti.[355] Sıkıyönetimin, anayasal bir tedbir olarak lüzumunu savunuyordu. CHP iktidarının 1978 yılı sonunda sakınarak ilan ettiği sıkıyönetimin ise, "daha ilanında caydırıcılık tesirinin zedelendiği... sulandırıldığı" kanısındaydı.[356]

*

1976 Ocak'ında bir basın toplantısında, "Benim huyumu biliyorsunuz. Ben gayet mülayimim," demişti Demirel. "Esasen, biz iktidarız. Bizim hoşgörü ile hareket etmemiz tabiidir," diye eklemişti. Fakat her gün, "bir manada cumhuriyetin manevi kişiliğine" yöneldiğini söylediği "hakarete, küfre

350 D-1974c: 97-98; D-1976b: 4.

351 Donat, 1987: 535; D-1976b: 14-15.

352 CA-7: 75.

353 CA-9: 295.

354 CA-6: 516; CA-7: 78.

355 D-1976b: 12, 25.

356 CA-7: 79-80.

maruz" olmaktan şikâyet ediyordu.[357] Demirel'in kendine yakıştırdığı mülayim meşreplik, gitgide sertleşen siyasi kutuplaşma ortamında, "devletin bekası" âcilciliğiyle daha da sertleşerek, '70'lerin akışı içinde iyice aşınmıştır.

Yine 1976'da, Ekim'deki bir başbakanlık basın toplantısında, "kafaların parçalanmasından, kırılmasından" bahseden bir konuşmasını açmasını isteyen gazeteciye Demirel'in verdiği cevabı zikretmeden geçemem: "Kimin kafası? Devleti yıkmaya kalkanlar, devlet duvarına kafasını eninde sonunda çarpar ve parçalar, onu demek istedim. Gayet geneldir, yani bir kafa alıp parçalayalım manasına değil."[358]

MGK

1979 Kasım'ında 12 Eylül darbesi öncesinin son hükümetini kurduktan sonra, Demirel'in, –Ümit Cizre'nin belirlediği gibi– MGK'yi "çok önemli bir müessese" olarak öne çıkarma çabası barizdir.[359] Daha 1978 Ekim'inde, CHP hükümetinin "anarşi karşısındaki gafleti" ortadayken "MGK ne güne lazım?"çağrısı yapıyordu.[360] Ordu üst düzeyiyle güvenlikle ilgili bakanların bir araya geldiği bir 'devlet divanı' olarak MGK, hem orduyla ilişkileri iyi tutmanın, hem de siyasetin güvenlikçi paradigmaya râm olmasının platformunu teşkil ediyordu.

Yeni hükümetin 21 Kasım'daki ilk MGK toplantısında Demirel, orduya bir 'tam destek' ajitasyonu yapmıştır: "Ordu anarşi ve terörün içinden mutlaka başarıyla çıkmalı. Anarşinin önlenmesi için ne istiyorsanız bulacağım, vereceğim. Para, araç, gereç, silah, yasa..." Genelkurmay Başkanı Kenan Evren de fevkalade memnun görünür: "Demirel'in söyledikleri çok güzel, hemen hemen bütün tekliflerimizi tasvip ediyor."[361]

Bu MGK toplantısında kendi tehdit analizini yapan Demirel'e göre, Türkiye "adeta bir savaşın... garip bir savaşın" içinde idi. "Çeteler meydana gelmiş, kan dökmekte... her sınıftan, her vatandaş öldürülmekte" idi. Amaç, "devleti çökertmek"ti. Kendilerini "hükümet yapan sebep... buna dur demek"ti. "Bunun çaresi yoktur, diyemeyiz... Çaresi yoktur dersek, hiçbirimizin burada işi yoktur," derken, lisanı münasiple askerlere de görevlerini 'ciddiyetle' yapmalarını hatırlatıyordu. Sonra, devlet ontolojisi: "Türk devleti, bütün müesseseleri ile bunun karşısına dikilmeyecek de kim dikilecektir? Veya devlet ne güne lazımdır?... Devlet, bir meçhul değildir... Devletin varlarını hareke-

357 D-1976b: 26.

358 D-1976b: 160.

359 Cizre, 2014: 168-169. Gerçi; Kenan Evren, MGK toplantılarında Demirel'in bazen arkasını Korutürk'e dönüp uyukladığını iddia eder! (Evren, 1991c: 274)

360 D-1978d: 97-98.

361 CA-7: 395; Evren, 190: 345.

te geçirelim." Restorasyonunu özlediği şiddet tekeliyle ilgili koyduğu meşruiyet 'ölçüsünün' de altını çizelim: "Kudret gösterilmesi için zalim olmak şart değildir."[362] 15 gün sonraki MGK toplantısında –muhtemelen istihbarat dosyaları okumuş olarak–, basbayağı askerî bir tehdit haritası çizer: "Rize-Adana hattının doğusu, sıcak harp alanı olarak ilan edilmiştir. Kars'ı pencere olarak kullanma imkânı vardır. Dışarıdan düşmanı getirme yerine, içeriden harp üretme seçilen yoldur."[363]

1980 yazında Demirel, "bugünkü kanunları bile lüzumundan fazla sıkı bulanların" daha sıkı yeni kanunlar çıkarılmasında yardımcı olmalarını beklemenin "fevkalade güç" olduğundan yakınır. "Devlet terörü"nden söz edenlere çatar. "Komünizmi ağzına almayıp her şeyi faşizme bağlayan, adeta demokratik otoriteye karşı nefret ve kargaşa savunucusu olan zihniyet"ten yaka silker.[364] Güvenlik kuvvetlerinin aczini karikatürize eden daha eski bir konuşmasını aktarmanın yeridir: "Bugün elinde bomba taşıyan adama 'elindeki nedir?' diye sormak mecburiyetinde kalıyor polis, üstünü aramak imkânı yok. 'Elindeki bomba nedir?' diyene de, bombanın fitilini çekiyor, 'budur' diye eline veriyor. Buna bir şey demiyorsunuz, bu azgınlığı yapana bir şey demiyorsunuz, bunu hükümetin zimmetine geçiriyorsunuz."[365]

17 Şubat 1980'de yapılan sıkıyönetim koordinasyon toplantısında –Tariş işletmesindeki protesto grevini kırmaya dönük polis-asker müdahalesinin sert bir direnişle karşılaştığı Tariş olaylarından sonradır–, Demirel "Türk devleti savunmasızdır," diye yakınmıştı. Kastettiği, "psikolojik savunmasızlık" idi. Bu zaafın, devleti korumak için yürütülen icraatın hükümete atfedilmesinden ve "siyasi" sayılmasından kaynaklanıyordu. Oysa "Hükümetler yapmasa kim savunacak [idi] devleti?" Onun için "propaganda kokmayan, daha doğrusu vatandaşın hamasi duygularına hitap eden, aklına vicdanına hitap eden, ama 'şartlandırıyorlar' gibi bir düşünceye götürmeyen bir strateji uygulanması" gerektiğine kani idi.[366] 16 Nisan'daki sıkıyönetim koordinasyon toplantısında, yine cezalandırma ve caydırıcılık noksanını dert ediyor, behemehal ibretlik idam kararı istiyordu: "Bir tane idam kararı on altı ay zarfında mahkemelerden ve Yargıtay'dan geçip Meclis'e intikal etmemiştir. Bir tane karar bekliyorum, bu askeri şehit eden kararı kaptığım gibi Meclis'in huzuruna gidip Meclistekilere 'Bunu tasdik etmeye mecbursunuz, aksi takdirde vebal sizindir' diyebileyim."[367]

362 CA-8: 146-148.
363 CA-8: 196-198.
364 CA-9: 166.
365 D-1977b: 45.
366 Evren, 1990-1: 369.
367 Evren, 1990-1: 423.

"Üç çeşit olay"

1979/'80'deki MGK toplantılarında Demirel, "üç çeşit olay" ayırt eder. Birincisi, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerini ayırıp, devlet kurmak isteyenlerin" faaliyetleridir. İkincisi, "mezhep farklılıklarını" kışkırtanlardır: "Alevi-Sünni vatandaşlarımız bir arada yaşarlardı. Yine bir arada yaşayabilmelidirler. Bunları yatıştırmalıyız." Üçüncü kategoriyi ise, "nevi şahsına münhasır olay," diye tanımlar: bu, Fatsa'dır. Ordu-Fatsa'da 1979 Ekim'inde yapılan belediye başkanlığı seçimini, Devrimci Yol hareketinden sosyalist aday Fikri Sönmez kazanmıştı. "Halk komiteleri" kurarak katılımı teşvik eden, gündelik sorun ve ihtiyaçlarla ilgili etkili kampanyalar düzenleyen Fatsa Belediyesi; genellikle –mecburen– anti-faşist mücadeleye odaklanan sosyalist hareketin alternatif bir yönetim yapısı ve toplumsal ilişki ağı inşa etme pratiğinin istisnaî deneyimlerinden birini ortaya koyuyordu.[368] Anti-komünist bakış açısından, Fatsa behemehal bir dehşet imgesi haline geldi – sırf "halk komitesi" adı bile, başlı başına tahrik ediciydi! Nitekim Demirel, ayırt ettiği diğer iki kategoriden farklı olarak can kaybının söz konusu olmadığı Fatsa'yı, "olayların" en vahimi gibi görüyordu: "Fatsa'da meydana gelen olay, bir Fatsa cumhuriyeti olayıdır. Orada devlet yoktur. Seyirci kalmıştır. Kökünde Kızıldere vardır. Bu mesele yarım bırakılamaz. Bırakılırsa 100 Fatsa çıkar."[369]

Demirel hükümeti Ordu'ya Reşat Akkaya'yı vali atayarak, tavrını belli etmişti. Akkaya Türkeş'e mektup yazarak "kadro" desteği isteyen bir militan-bürokrattı. Ankara emniyet müdürlüğü yapmaktayken, Ankara sıkıyönetim komutanı 'bile' onun partizanca tutumundan rahatsız olmuştu.[370] Akkaya'nın 'zemin etüdünü' yapmasının ardından, 1980'in 11 Temmuz'unda Fatsa'yı hedef alan Nokta Operasyonu başlatıldı. Ordunun da katıldığı oransız bir kuvvet kullanımıyla yürütülen operasyonda iki ay içinde 56 kişi öldürüldü, başkan Sönmez dahil yüzlerce insan tutuklandı. Operasyona katılan yüzü maskeli ülkücüler, güvenlik kuvvetlerine 'yardımcı' oldular. Demirel, 18 Temmuz 1980 tarihli *Günaydın*'ın haberine göre, bunu soran gazetecileri "Ayıp etmişler. Adam yüzünü kapatmış, ben buna hükümet başkanı olarak ne diyeyim?" cevabıyla geçiştirdi.

Demirel, o günlerde "Çorum"u soran gazetecilere "Çorum'u bırakın, Fatsa'ya bakın" cevabını veriyordu. Haziran sonunda Çorum'da 1978'de Maraş'ta gerçekleşene benzer tahriklerle ("camiye bomba attılar, suları zehirledi-

368 Fatsa deneyimiyle ilgili önerebileceğim iki kaynak: Becioğlu, 2019; Morgül, 2009.

369 CA-9: 299.

370 STMA, 1988: 2381; Günay ve Tuna, 2021: 296. Türkeş, ona MHP'nin 12 Eylül'den sonraki ardılı Milliyetçi Çalışma Partisi'nin genel başkanlığını teklif edecektir. Akkaya, ondan önce AP'nin ardılı olan Büyük Türkiye Partisi'ne kurucu yapılmış ancak veto edilmiştir. Demirel'e özel hürmetini hep sürdürmüştür. (Akkaya, tarih yok.: 87, 266).

ler...") başlayan bir kırım girişimi olmuş, devrimci sosyalist grupların direnişiyle karşılaşmış, günlerce süren olaylarda 60'a yakın insan ölmüştü.[371] Fakat Demirel, esas "olayı" Fatsa'da görüyordu. Fatsa-Çorum günleri, Demirel'in '70'lerdeki "iç savaş politikacısı"[372] çehresinin en sarih görüldüğü zamandı.

Kontrgerilla

Kenan Evren anılarında 5 Mayıs 1980 günü Başbakan Demirel'in kendisinden istediği bir 'şeyi' aktarır: "Özel Harp Dairesi'ndeki personeli teröristlerle mücadelede kullanmamızı ve onlarla çete savaşı yapmak suretiyle öldürülmelerini, vaktiyle de bu teşkilatın böyle kullanıldığını söyledi (1971 Sıkıyönetim dönemindeki Kızıldere olaylarında kullanılan personeli kastediyordu)." Evren, söz konusu teşkilatın görevinin bu olmadığı, "vaktiyle yanlış kullanıldığı" notunu düşer.[373] Demirel 1989 yazında Evren'le karşılıklı demeçlerle münakaşaya tutuştuklarında gündeme gelen bu iddiayı "tümüyle yalan," diyerek reddedecekti: "Ben ne olduğu bilinmeyen hayalet bir örgütle anarşinin önlenmesini niye isteyeyim?" Evren'in "yaşlılıktan herhalde... karıştırdığını" söylüyordu. Bunun üzerine Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Ali Baransel, Evren'den naklen, "Özel Harp Dairesi'ni terör ve anarşide kullanmak istediğini Demirel'in bir sohbette söylediğini, şimdi inkâr ettiğini" açıkladı.[374] Demirel başka bir vesileyle, 1980'de 12 Mart tecrübesini hatırlattığı zaman komutanların "alınganlık gösterdiğini", oysa kendisinin niyetinin "Silahlı Kuvvetler'in elinde halihazırda daha fazla imkân olduğunu" ihsas etmek olduğunu söylemiştir.[375]

Özel Harp Dairesi, NATO'nun –İtalya'daki 'şubesinin' adıyla, *Gladio* diye bilinen– gayrınizami harp örgütlenmesinin Türkiye kolu idi. Komünist işgal halinde cephe gerisi direnişi tertipleme amacıyla kurulan bu yapılar, fiilen halihazır radikal solu (yasal partiler dahil) hedef alan faaliyetlere de girişmiş, bunu yaparken neofaşist ve radikal sağ hareketlerle yakın işbirliğine girmişlerdi. Türkiye'de de böyle olduğuna dair 'alâmetler' çoktur.

CHP lideri Bülent Ecevit, 1974'teki başbakanlığı sırasında 'fark ettiği' Özel Harp Dairesi'nin 'görev tanımını aşan' faaliyetleriyle ilgili şüphelerini ara ara dillendirmişti. 1977 seçim kampanyası sırasında maruz kaldığı suikast girişimlerinde de, bu yapıya o dönemde verilen adla "kontrgerillanın" parmağı olduğunu söylüyordu. Demirel, 1978 başından itibaren, Ecevit'i kontrgerilla iddialarını kanıtlaması için sıkıştırmaya girişti. 27 Ocak 1978'de Arcayü-

371 STMA, 1988: 2356; Dinler, 2020.

372 Küçük, 2000: 232.

373 Evren, 1990-1: 431-432.

374 CA-11: 157-158, 164.

375 CA-8: 59.

rek'e, Ecevit'e "Şimdi bulun kontgerillayı" dediğini söylemişti.[376] Bulamayacaklarını, aramaya cesaret edemeyeceklerini ima eden bir meydan okumaydı bu. Demirel'inki esasen, kontgerilla diye bir şeyin aslında olmadığını ikrar ettirmeyi hedefleyen bir kampanyaydı. Dahası, kontrgerilla lafzını, devleti zan altında bıraktığı için sakıncalı görüyordu. Şubat başında, kontrgerilla ithamlarıyla "Devlet, kendisine yöneltilmiş tehdidin sebebi sayılıyor," diye çıkıştı. "Devletin istihbarat ve güvenlik teşkilatları adeta suçlu duruma düşürülüyor"du ve "şayet cinayetleri devlet yaptırıyor ise" geçen bir yılda öldürülen vatandaşların "sorumlusu ve katili olmak suçu, bugünkü hükümetin omzunda" sayılmalıydı. Ecevit'i, "Silahlı Kuvvetlere bağlı bir örgütü" cinayetle suçlamakla, bir yandan da bu ithamın devamını getirmeyerek "Silahlı Kuvvetlere yönelttiği isnat ve iftiradan hem korkar, hem kaçar vaziyette" olmakla suçladı.[377] Ekim'deki AP büyük kongresinde kontrgerilla iddiasını, "Silahlı Kuvvetlerimize yöneltilen bir bühtan, iftira ve ülkedeki sol mihrakların maksatlı istismarı" diye damgaladı. Başbakan Ecevit bu arada geri adım atarak, "kontrgerilla adında resmî bir güç olmadığı" neticesine vardığını söylemişti. Beri yandan mesela 12 Mart sıkıyönetim yargıcı, 1978'de artık AP milletvekili olan emekli general Ali Elverdi, Özel Harp Teşkilatı'nın varlığını ikrar ediyor; gazeteci Uğur Mumcu, Demirel'in bu işleri, 12 Mart döneminde bizzat kontrgerilla sorgularını yönetmiş olan bir başka AP milletvekiline, emekli general Faik Türün'e sorması gerektiğini yazıyordu.[378] Sonuçta Demirel, 1978 yılındaki tartışmalar sırasında Türkiye'deki gayrınizami harp örgütlenmesinin konu edilmesini bile gayrı meşru kılmak üzere canla başla uğraşmıştı.

*

Orhan Kiverlioğlu, bu bölümde değindiğimiz anılarında, Demirel'le bir istihbaratçı arasında haber-bilgi getirip götürdüğünü aktarır.[379] Hatta bazı görüşmelerde Demirel perdeleri örtüp dinlemelere önlem olarak küçük transistörlü radyoyu açıyordur. Kiverlioğlu'nun "Amca" diye andığı istihbaratçının, 1983'te casusluk suçlamasıyla tutuklanacak olan Turan Çağlar olduğu anlaşılıyor. Doğruysa, 'enteresan' bir temas...

"Kendi ordumuz..."

Gayrınizamisinden sonra, Demirel'in nizami harp aygıtıyla ülfetine, ordu siyasetine bakalım.

376 CA-6: 339-340.

377 CA-6: 349-351, 367-368.

378 Cizre, 2014: 141-142; Mumcu, 2002: 49, 94.

379 Kiverlioğlu, 2016: 191-198.

12 Mart'ın kimi etkili generalleri –Memduh Tağmaç, Faik Türün, Ali Elverdi...–, Demirel'in 1. MC başbakanlığı döneminde birtakım kamu kuruluşlarının yüksek ücretli yönetim kurulu üyeliklerine getirildiler.[380] Elverdi ve Türün, 1977'de AP'den milletvekili seçildiler. Demirel 1975 Şubat'ındaki Aydınlar Ocağı konferansında "Kendi ordumuza karşı husumet içinde yaşamak fevkalade yanlıştır," demişti.[381] '70'lerin ikinci yarısında Demirel, anti-komünist ilmihale uygun olarak üst perdeden militarist ajitasyona ve ordu methiyesine yöneldi. Ümit Cizre, AP'nin bu dönemdeki tutumunu, '60'larda izlediği ordu siyasetinin "daha da yozlaşmış ve ilkesizleşmiş biçimi" diye yorumlar.[382] Beri yandan Demirel '70'lerin ikinci yarısında, eninde sonunda güvensizlikle baktığı ordu yönetimine müdahale etmek için çok çaba sarf etmiştir.

*

1. MC hükümeti döneminde, 1976 Şubat başında, uluslararası bir askerî-endüstriyel kompleks skandalı patlak verdi; Lockheed havacılık firmasının Türkiye'nin de dahil olduğu birçok ülkenin hava kuvvetleri içinde rüşvet dağıttığı ortaya çıktı. Demirel, cumhurbaşkanıyla beraber, Hava Kuvvetleri Komutanı Emin Alpkaya'yı istifaya zorladılar. Ancak Demirel, yolsuzluk soruşturmasının derinleştirilmesini engellemekle suçlanmıştır. ABD Adalet Bakanlığı yolsuzlukla ilgili belgeleri sadece yargı organlarına teslim edebileceğini bildirmiş, buna rağmen Demirel ilk elde gelen belgeleri adalet bakanına verdiği talimatla Meclis'te oluşturulan komisyona aktarınca, belge-bilgi gönderimi kesilmişti.[383]

1. MC döneminde Demirel'in ordu politikasına, üst düzey kritik atamalar ve atamamalar damgasını vurdu. 1976'da başta kara kuvvetleri komutanlığına getirilen Orgeneral Namık Ersun olmak üzere orduda yapılan bir dizi atama hakkında, Türkeş'in orduya nüfuz etmeye dönük stratejik adımlar attığı, Demirel'in de buna muavenet ettiği yorumunu yapanlar olmuştu.[384] Demirel, Orgeneral Ersun'u 1977'nin 1 Haziran'ında, olağan atama takvimini beklemeden görevden aldı. Uluslararası basına da yansıyan iddialara göre, Ersun 1977 1 Mayıs'ı sonrası anti-komünist hezeyan atmosferinden de istifade ederek MHP'ye 'müzahir' bir darbe hazırlığı içerisindeydi. Demirel'in, tam o gün, 1 Haziran'da Ecevit'e kendisine yapılacak suikastı haber vermesinin, bu darbe hazırlığına karşı bir hamle olduğunu düşünenler vardır. Ersun'la bera-

380 Mumcu, 2007: 178.

381 D-1975c: 44.

382 Cizre, 2104: 192-193.

383 Uçar, 2015: 229-230; Mumcu, 2020: 155.

384 Boran, 2010: 1516.

ber, tıpkı onun gibi büyük çoğunluğu Özel Harp Dairesi müktesebatına sahip yüzlerce subay ve MİT mensubu emekli edildi.[385] Bu darbe rivayetinin ve tasfiyenin arka planı hâlâ aydınlatılamamıştır.

O yaz Demirel'in boşalan kuvvet komutanlıklarına yaptığı ve yapmadığı atamalar da olay oldu. Kara kuvvetleri komutanlığına Ersun'un yerine vekâleten gelen Adnan Ersöz'le CHP'ye yakın bilindiği için çalışmak istemeyen Demirel, onun yerine Ali Fethi Esener'in getirilmesi için kararname hazırladı. Gayet açık söyler bunu: "Adnan Ersöz CHP'liydi, Ali Fethi'yi biz tutuyorduk..."[386] Kararnameyi imzalamaya direnen Cumhurbaşkanı Korutürk'u ikna etmek için başvurduğu belagat güzeldir: "Ben sizi bir şey yapmaya mecbur ediyor değilim. Başka bir makam yok ki bunu ona imza ettireyim. Sizin buradaki rolünüz muameleyi tekemmül ettirmekten ibarettir. Burada bir tercih hakkınız yoktur."[387] Korutürk yine de imzalamayınca, kara kuvvetleri komutanlığına üçüncü bir isim, Orgeneral Kenan Evren atandı. Ertesi yıl genelkurmay başkanı olacak olan Evren hakkında Hüsamettin Cindoruk'un "çok kurnaz" uyarısına Demirel, "merak etme, sağlamdır" cevabını vermişti.[388] 12 Eylül darbesini yönetecek olan komuta heyetinin diğer iki üyesine, Hava Kara Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya ve Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin'e de "Milliyetçi insanlardır," diye kefil olmuştu.[389]

Bir önceki yıl, 1976'da da bir atama meselesi yaşanmıştı. Demirel hava kuvvetleri komutanlığı atamasında terfi sırasında bulunan İrfan Özaydınlı'nın yerine korgeneral rütbesindeki Cemal Engin'i atadı. Özaydınlı'nın Askerî Yüksek İdare Mahkemesi'nde dava açıp bu işlemi iptal ettirmesine çok kızmıştı. Özaydınlı'yı atamamakta direndi. 1977 yazında emekliye ayrılan Özaydınlı CHP'den milletvekili seçildi. O sırada CHP senatörü olan eski Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, bu atama-atamama krizi sırasında Demirel'e telgraf çekerek; kışlaya, okula, camiye politika sokmama iddiasıyla tutarsızlığını sorgulamış, "Söylediklerinizle yaptıklarınız arasındaki farkları yıllardan beri milletçe izlemekteyiz," demişti kibarca.[390]

Bu atama savaşları, bir yandan ordudaki politizasyona, bir yandan Demirel'in kendisine yakın bir komuta kadrosu oluşturmak için gösterdiği çabaya, bunu yaparken öncelikle "milliyetçilik" ölçüsünü gözettiğine, bir yandan da hem engellerle karşılaştığı hem de galiba her zaman doğru tercihlerde bu-

385 Güngördü, 2017: 264; Küçük, 2001: 300.

386 CA-6: 169, 387-388.

387 Donat, 1987: 101.

388 Doğan, 2020: 86.

389 CA-16: 18.

390 Batur, 1985: 479-480.

lunamadığı için fazla da başarılı olamadığına tanıklık eder. Ordudaki politizasyonla ilgili, aslında *toplumun politizasyonuyla* ilgili bir başka endişesine de değinelim kısaca. Bir Yüksek Askerî Şûra toplantısında "tehlikenin subay sınıfından gelmeyeceğini, kışkırtmalar karşısında asıl tehlikenin erattan kaynaklanabileceğini" söylemiştir.[391]

Ecevit hükümeti döneminde Demirel, önce sürekli sıkıyönetim talep etti, 1978 sonunda sıkıyönetim ilan edilince de sıkıyönetimin sulandırılmasından yakındı. "Milletimizin en büyük güven kaynağı olan Silahlı Kuvvetlerimizin itibarı üzerinde tereddütler meydana gelmesi ihtimali"nden endişe ettiğini söyleyerek ordunun gönlünü okşuyordu. O aralar Demirel'i hükümete karşı darbeyi tahrik etmekle suçlayanlar olmuştu – Allende benzetmelerini hatırlayalım.[392]

12 Eylül darbesine doğru yol alırken Demirel hükümetinin orduyla ilişkilerine birazdan, bölümün sonunda geleceğiz.

24 Ocak kararları

Türkiye'de Marksist tarihsel toplum analizi bağlamında Asya Üretim Tarzı literatürünün kurucularından olan iktisatçı Sencer Divitçioğlu, 24 Ocak kararlarından üç hafta kadar sonra *Milliyet*'te Mehmet Barlas'a verdiği mülakatta, bu kararları "Batıvarî bir kapitalizme dönüşme" yolunda atılmış bir adım olarak olumlamıştı. "Bay Demirel"in aldığı önlemler, Divitçioğlu'na göre, "yüz yılı aşkın battal iktisadi olgunlaşma" sonunda, nihayet, "kapitalist üretim tarzının gereği olan liberal ilkelerin kabulünün tescil edilmesi" anlamına geliyordu.[393] Yaklaşık 10 yıl önce Ali Gevgilili'nin umduğu şey, yani (bkz. Dördüncü Bölüm)...

24 Ocak kararlarıyla, liberal ilkelerin kabulünden öte bir eşik geçiliyordu aslında: kapitalizmin tarihinde yeni bir evre olan *neoliberalizm* eşiği. Allende'yi deviren Pinochet askerî diktatörlüğü altındaki Şili'de, Amerikalı neoliberal iktisatçıların ilhamıyla uygulanan, devletin sosyal refah yükümlülüklerini terk etme siyaseti, *neoliberalismo* adıyla ünlenmişti. Bu adlandırma biraz da Şili'nin faşizan baskı rejimini "liberal" sıfatıyla aklayıp paklamayı amaçlıyordu. Bu neoliberal siyaset, izleyen yıllarda, dünya kapitalizminin 1970'lerin başında girdiği bunalıma bulunan global çözümün işaret fişeği idi. Bütün dünyada emek hareketinin kazanımlarının ve sosyal devlet yapılarının, biraz rehavet içindeki bir sola karşı azîm bir revanşist hınç eşliğinde tasfiye edileceği bu evrede; kapitalist piyasa mantığının *gerçekten* ve *her alana* nüfuz et-

391 CA-7: 255.

392 CA-6: 375; Boran, 2010: 1868.

393 Divitçioğlu, 1991: 77-82.

mesiyle, toplumsalın topyekûn piyasalaştırıldığını görecektik. Bu dönüşüme, saldırgan diyebileceğimiz bir finansallaşma eşlik edecekti.

70 cente muhtaç

6. hükümetinin ilk günlerinde, 'listelere giren' sözlerinden birini sarf etti Demirel. 15 Aralık 1979 günü, yakıt sıkıntısından söz eden gazetecilere dedi ki: "Ecevit bize tanklar dolusu fuel oil bıraktı da biz mi içtik?"[394] Bütün kıtlık ve tedarik sorunlarının kaynağı olan ve 1970'lerin ikinci yarısı boyunca ağırlaşan döviz açığıyla ilgili, bir başka ünlü sözü daha vardı. 1977'de, 1. MC döneminde, Türkiye'nin "70 cente muhtaç" durumda olduğunu söylemişti. Bu sözü 1978 Kasım'ındaki Meclis konuşmasında tevil etti: Döviz kıtlığına rağmen (70 cente muhtaçken) hacı adaylarına 70 milyon dolar tahsis edilmiş olmasının önemini vurgulamak için söylediğini belirtti. 70 cent lafının çiğnenip durmasına da takıldı bu arada: "Hâlâ siz bu 70 centi harcaya harcaya bitiremediniz. Ne kadar çok paraymış bu..."[395] 70 cent, daha on yıllarca peşinden gelecekti.

Ekonomik darlık, 1979 sonunda, "anarşi" meselesi kadar vahimdi. Kabinede devlet bakanı olan Köksal Toptan, Demirel'in bakanlar kuruluna açıklamalar yapan merkez bankası başkanının konuşmasını kesip, "Kardeşim, bana bakkal hesabı yap, çekmeceyi çektiğin zaman ne kadar Türk parası ne kadar döviz var, onu söyle," diye sorduğunu hatırlar. Cevap, "Hiçbir şey yok efendim"dir.[396] Demirel, "piyasaya güven ve umut vermek" için bir şeyler yapma çabasına girmiş; mesela Eczacıbaşı'lara âcil ilaçların kısa sürede dağıtılması için ne kadar tutacağını sormuş, 150 milyon dolar gerektiğini öğrenince hemen temin ettirmiştir.[397] Sıcak para temini için, banker Cevher Özden'in bağlantıları üzerinden Avrupa'ya altın kaçırıp döviz getirilmesine Demirel'in bilgisi dahilinde göz yumulduğunu öğreniriz.[398]

Neoliberalizm rotası

Ama bunlar hep palyatif işlerdir. Uluslararası malî kuruluşların telkin ettiği yapısal çözüm, sosyal refah devleti harcamalarının radikal biçimde azaltıldığı kapsamlı bir deregülasyonla birlikte neoliberal dönüşüm rotasına gir-

394 Günay ve Tuna, 2021: 273.

395 D-1978c: 73.

396 Güner Hacıoğlu 2017: 130. Köksal Toptan, 2002'den sonra AKP iktidarı döneminde Başbakan Tayyip Erdoğan'ın "isteği üzerine" bu hikâyeyi bazı toplantılarda anlattığını aktarır. Erdoğan, bunun üzerine Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı Ali Babacan'a dönüp "Aç bakalım çekmeceyi, ne var orada," diye soruyor, "125 milyar var" cevabını alıp, muzaffer tebessümler dağıtıyordur.

397 Eczacıbaşı, 2010: 671.

398 Birand ve Yalçın, 2001: 66-68.

mekti. Demirel 1978 yılı sonunda 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı üzerine Meclis konuşmasında, neoliberal reformların dünyadaki örnek ülkelerinden Tayvan ve Güney Kore'nin ihracat artışını emsal göstermişti. Fakat "Ne Güney Kore'nin, ne Taiwan'ın yaptığını siz Türkiye'de yapamazsınız," diye hayıflanıyordu: "Yapmaya kalksanız, yani biz yapmaya kalksaydık, siz bize 'Türkiye'yi sattılar,' derdiniz." Keza turizmde "imrenilen" İspanya'da, İtalya'da yabancıların rahatça mülk alabildiğine dikkat çekmişti, yine hayıflanarak: "Onlar Türkiye'de kolay şeyler değildir." Aynı konuşmada, Ecevit hükümetinin IMF'yle yaptığı anlaşmayı başka bir hükümetin yapması halinde "onun külünü göğe savuracaklarını" da söylemişti: "Ne Türkiye'nin satılmadığı kalır, ne bilmem ne kalır..."[399]

O aralar, neoliberal dönüşümün fikrî öncülerinden Milton Friedman'ın kitabını okuyordur Demirel. Masasında kitabı gören, markajcısı gazetecilerden Yavuz Donat'ın "Türk ekonomisi ile Şikago okulunun benzerliği var mı?" sorusuna "Yok canııın," cevabını vermiş: "Ekonominin kendine has kuralları var kardeşim. Her ülkenin de kendine has şartları var."[400] Demirel, 'sistemin' gelişme seyrini takip etmeyi, 'güncel kalmayı' önemsiyordu kuşkusuz. Fakat 24 Ocak 1980 kararlarıyla girilen neoliberal dönüşüme, doktriner-ideolojik bir angajmandan ziyade ülke ekonomisinin girdiği darboğazdan çıkmanın zorunlu yolu veya pratik aracı sayarak yöneldiğini düşünen Tanel Demirel'in yorumu bana da ikna edici geliyor.[401] En azından bu dönüşümü imanla benimseyen Turgut Özal'la arasında 12 Eylül'den itibaren açılacak olan mesafe, onun neoliberal programa eleştirel (bu kısmi ve içeriden bir eleştirelliktir) bir konuma yerleşmesine imkân verecektir.

"Çünkü bunun içinde incitici şeyler vardı"

Yüksek bir devalüasyonun yanı sıra ekonomide kamu işletmelerinin payını düşüren, tarımda destekleme alımlarını ve birçok sübvansiyonu kaldıran, dış ticareti serbestleştiren 24 Ocak kararları aslında 1980'e girmeden açıklanacakken, Demirel "Herkes ağız tadıyla bir yılbaşı yapsın, ondan sonra," diye beklemek istemişti: "Çünkü bunun içinde incitici şeyler vardı."[402] Bu program bakanlar kuruluna da emrivakiyle kabul ettirildi. Önlerine imzalanması gereken 40 kadar kararname ve tebliğ konan bakanlardan biri "Müsaade et-

399 D-1978c: 45, 71. (Taiwan, Demirel'in metninde böyle yazılmıştır.)

400 Donat, 1987: 555, 559. Chicago Okulu, neoliberal "doktrinin" 1970'lerde ve '80'lerdeki uygulamalarında etkili ilham kaynakları arasındadır. Demirel o aralar ayrıca "enerjinin istikbali, petrol politikası, kapitalizm, Amerikan seçimleri ve dış politika" üzerine, "zor ve sıkıntılı zamanlarda yönetim" üzerine ve Osmanlı Şeyhülislamları ve Sadrazamları üzerine kitaplar okuyordur.

401 Demirel, 2017: 315.

402 Birand ve Yalçın, 2001: 92.

seniz biraz incelesek" diye şansını deneyince, Demirel itirazı olanların istifa dilekçelerini bırakmalarını söylemişti. Bakanların fikir değiştirmeleri ihtimaline karşı, kararlar hemen Resmî Gazete'de yayımlandı.[403] Daha sonra, onaylarına sunulan zamlar bakanlar arasında bir "isyan havası" doğurmuş, Demirel'in yakınlarından Nuri Bayar, itirazcıları kararların cür'etkârlığının yarattığı 'karizmayla' ikna etmişti: "Bu kadar büyük kararları alan adamlardan herkes korkar. Herkes bu adamların bildiği bir şey var, der."[404] 24 Ocak kararları AP Temsilciler Meclisi'nde de homurtularla karşılandı. Bizzat Şevket Demirel, ilk sözü alarak kararları eleştirdi. Ağabeyi, "Bu Şevket Demirel benim kardeşimdir. Ancak AP'nin Isparta il başkanıdır. Söyledikleri kişisel fikirleridir. Beni temsil etmez," deme gereği duydu. Yemek arasında Demirel Hüsamettin Cindoruk'u odasına çağırıp ağırlığını koymasını istemiş, "tedbirlerden başka çare olmadığını, hükümeti bırakırlarsa yeni bir müdahale geleceğini" söylemişti. Cindoruk, ortamı yumuşattığını anlatır.[405]

24 Ocak kararlarının ilanından iki hafta kadar sonra, "Gerçeği millete olduğu gibi... ezmeden, bozmadan, 'ama', 'fakat', 'filan' gibi laflar etmeden söylemek lazımdı," diye durum değerlendirmesi yapar Demirel. Gerçek her zaman "sevimli" olmazdı, ama "birisi tarafından söylenmesi lazım" gelirdi: "Sevimsiz olmayı göze alarak, çünkü biz ülke için varız, söyledik." "Hasta, batakçı, uçurumun kıyısında bir Türkiye imajı yerine, işini bilir, idaresini tesadüfün değil aklın, ilmin ve ekonominin gereklerine göre yürüten bir ülke imajı tesisine çalıştık." "Bu kararlar, açık söyleyeyim, acıtıcı kararlardır," diyordu.[406] *Yankı* dergisinin 4-10 Şubat 1980 tarihli sayısına göre, arkadaşlarına, "Bu tatlı bir öksürük şurubu değildir. Sulfata'dır. Sulfata!" demişti.[407]

Aynı yayın organı, 3 Şubat tarihli sayısındaki editoryal yazısında, "popüler olmayan gerekli ve cesur kararlar" alan Demirel'e desteğin esirgenmemesini telkin etmişti. Dönemin saygın haber dergisi *Yankı,* muhafazakâr-cumhuriyetçi diyebileceğimiz bir çizgideydi.[408] Sol basın 24 Ocak kararlarına elbette şiddetli tepki gösterdi. *Cumhuriyet*'te İlhan Selçuk 1 Şubat'ta "azınlık Hükümetinin başı Süleyman Demirel"i, "Atatürk'ün Cumhuriyet devletinde ne varsa, tümünü Batı sermayesine sunmak"la suçladı. Ona göre soru, bu ekonomik dönüşümün Türkiye'nin Batı kapitalizmiyle bütünleşmesine mi, yoksa "sömürünün yaratacağı çelişkiler" nedeniyle aradaki uçurumun derinleş-

403 Kansu, 2004: 475; Arslan, 2019: 168-169.

404 D-1976c: 149-150.

405 Gaytancıoğlu, 2020: 86.

406 Ceyhun, 2004-2: 146, 171-173.

407 Sulfata, İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda kullanılan sıtma ilacıdır.

408 Cumhuriyet'i devletle özdeşleştiren ve korunması gereken bir statüko olarak gören (Bora, 2021c: 17-34).

mesine mi yol açacağı idi. İsmail Cem'in, 6 Şubat'ta *Hürriyet*'te çıkan makalesinde 24 Ocak kararlarıyla ilgili teşhis sarihtir: "'Sermaye kazancı' ile 'Halkın yararı' arasında bir tür 'Tampon' yaratan yahut yaratmış gözüken devlet, artık bu görevinden istifa etmiştir."

Demirel, o günlerde *acılığını* ısrarla vurguladığı 24 Ocak kararları hakkında 12 Eylül'den sonra konuşurken, defalarca, bunları *geçici* bir önlem olarak düşündüğünü söylemiştir. Arcayürek'le konuşmalarında, üç ayrı yerde tekrarlar bunu... "12 Eylül olmasa", birkaç ayda "yoklar sorununu" çözdükten sonra, 24 Ocak kararlarını yeniden gözden geçirip (bir versiyonda: "bünyemize hangi noktalarda uyduğunu ya da uymadığını" değerlendirip) düzenleyeceklerini iddia eder. Zira bu kararların tesis ettiği ekonomik rejimi "halk açısından" sürdürülebilir bulmuyordur. 12 Eylül sonrasında ekonomi yönetimindeki mevkiini koruyan Turgut Özal ise bu ihtiyacı duymamıştır Demirel'e göre[409] – hakikaten de duymamıştır. Demirel'in neoliberal iktisadiyata 1980'lerde de mesafe aldığını göreceğiz. Bu mesafe ne derece 'itikadî' idi, yani sosyal-liberal mülahazalara, ne derece muhalefette olmanın oportünizmine dayanıyordu, o zaman yine tartışırız.

Turgut Özal

24 Ocak kararları arefesinde Demirel'in ekonomide "liberalizasyon" için Adnan Başer Kafaoğlu'ndan görüş aldığı aktarılır.[410] Ancak bu kararların 'teknik sorumlusu', ekonomi yönetiminde olağanüstü yetkili bir teknokrat olarak atadığı Turgut Özal oldu. Özal daha hükümet kurulurken Demirel'e gizli tutulan bir rapor sunmuştu; sanayi ihracatını artırma önceliği doğrultusunda ücretlerin düşürülmesini şart koşan rapor, 24 Ocak'ın eskizini çiziyordu.[411]

Özal'la eskiye dayanan ilişkileri, '70'lerde hafif gölgelenmişti aslında. 1971'de Özal DPT müsteşarlığından ayrılırken özel sektöre geçmesini erken bulup "dış tecrübe" kazanmasını telkin etmişti.[412] Turgut Özal, Dünya Bankası'nda 2 yıl çalıştıktan sonra Türkiye'ye dönecekken Demirel'in 1973 seçimlerinde kendisini aday göstereceği haberini yolladığını anlatır. Sonra haberler kesilmiştir; Özal "Şüphelendi bir şeyden," yorumunu yapar. MSP'nin ısrarlı teklifini de "Ben Süleyman Bey'e söz verdim" diye geri çevirmiştir.[413]

---

409 CA-2: 197; CA-4: 35; CA-8: 172.

410 Kansu, 2004: 484. Kafaoğlu, 12 Eylül askerî rejimi hükümetinde başbakan yardımcısı olan Özal'ın 1982 Temmuz'undaki istifasının ardından, onunla birlikte istifa eden Kaya Erdem'in yerine maliye bakanı yapılmıştır. Mülkiyeli Kafaoğlu, Özal'a nazaran konvansiyonel bir liberaldi.

411 Gürsel, 1999: 151.

412 Sabancı, 1985: 106.

413 Barlas, 1996: 82-83.

Bu arada özel sektörde çalışan Özal, 1977 seçimlerinde yine Demirel'den milletvekili adaylığı teklifi bekler. Demirel nitekim onu Kayseri listesine koymayı düşünürken, "Bir sabah kalktık ki kendisi İzmir'den MSP adayı olmuş" bulduklarını anlatacaktır sonraları. Başka bir yerde, yine "Yapacak mısın yapmayacak mısın diye bana sorabilirdi," diye ahiren sitem eder.[414] Özal, AP'den ümidi kesince abisinin kurmaylarından biri olduğu MSP'nin teklifini kabul etmiştir. Seçilemez. Seçimlerden sonra Demirel kısa II. MC döneminde ona Merkez Bankası başkanlığı teklif eder – Demirel'e bakılırsa Erbakan'dan onay alınamaz.[415] Özal, özel sektöre döner; bu arada 'militan' bir sınıf mücadelesi görevi üstlenerek, Madeni Eşya Sanayiciler Sendikası'nın (MESS) genel başkanlığını yapar. Demirel'in 1987'deki anlatımına bakılırsa Özal 1979 ara seçimlerinde de Bilgiç, Faruk Ilgaz ve Eymen Topbaş vasıtasıyla aday olmak istediğini iletmiş, Demirel onu "ileride" milletvekili yapmak istedikleri haberini göndermiştir.[416]

'70'ler boyunca Demirel'in teknokrat pozisyonunda tutmak istediği, siyasi arkadaşları arasına katmaktansa sakındığı anlaşılan Turgut Özal, 1979 Kasım'ında Süleyman Abi'sinin yeni başbakanlığını tebrike geldiğinde de hayal kırıklığına uğramıştı, zira abi bir teklifte bulunmamıştı. Demirel kısa süre sonra Ekrem Ceyhun'a aratarak Özal'a DPT müsteşarlığı teklif etti.[417] Daha önce emsali görülmemiş bir şekilde, aynı zamanda başbakanlık müsteşarı olacaktı. Özal, "Demirel'in sağ kolu gibiydim... Bakanlar bizim söylediğimizin dışında bir ekonomik hareket yapamazlardı" diye özetleyecektir bu 10 aylık süper yetkili bürokrat dönemini. 5 Mart 1980'de Demirel'in arkadaşı mı, müsteşarı mı, danışmanı mı olduğunu soran gazeteciye "Galiba üçü de bir arada," cevabını vermiştir.[418]

Kimi AP'liler –tabii bakanlar da–, "acıtıcı" kararların müellifi olan bu süper-bürokrata mesafeliydiler. Hüsamettin Cindoruk, İstanbul teşkilatı olarak Demirel'e gidip rahatsızlıklarını yansıttıklarını aktarır: "Milli Selamet Partili, her şeye sahip çıkıyor, arkadaşlara randevu vermiyor..." Demirel "üçü bir arada"yı savunmuştur.[419] Özal, kendi girişimiyle, Demirel'in onayını alarak, 24 Ocak kararlarıyla ilgili onlara verdiği brifing vesilesiyle, ordu komuta heyetinin de gözüne giriyordur bu arada.

---

414 Donat, 1987: 441; Mercan, 2007: 54.

415 Barlas, 1996: 80-8; Birand ve Yalçın, 2001: 54; Donat, 1987: 440-441.

416 Donat, 1987: 445.

417 Kansu, 2004: 454.

418 Barlas, 1996: 6; Donat, 1987: 475.

419 Birand ve Yalçın, 2001: 59.

Darbeye doğru

24 Ocak kararlarından üç hafta önce ordunun hükümete verdiği uyarı mektubu, –24 Ocak kararlarının icrasıyla da doğrudan alâkalı olan– darbe takvimini işletmeye başlamıştı. Demirel, bu gidişata, siyasal zeminde daha geniş bir uzlaşma aramaktansa, yine orduyu "anarşiye karşı" yetkisini geniş geniş kullanmaya çağırarak ayak diremeyi denedi. Olmadı...

Uyarı mektubu

1980'de bir gün, önemli bir kabine toplantısı öncesi Arcayürek'e neden az evvel telefonda konuşamadığını açıklar Demirel – bir Lüleburgaz heyeti gelmiştir: "Yanım kalabalık, konuşamadım. Adamlar partili, bir çay içirmesen etrafı ayağa kaldırıyorlar."[420] Krizin en ağırından da geçiliyor olsa, partililerin gönlünün hoş tutulması, Demirel'in onları eğlemesi gerekiyordur. Memleket siyasetinin etnografisine, her halükârda Demirel'in tarz-ı siyasetinin etnografisine işlenecek bir kare...

Ki, krizin en ağırından geçiliyordu gerçekten. Darbe söylentilerinin frekansı artmıştı. (Demirel'den, bir darbe etnografisi deseni: "Bu işler Brüksel'de başlar. Burada ziyafetler olur, kokteyl partiler... Konuşulur burada.")[421] 27 Aralık 1979'da genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanları Cumhurbaşkanı Korutürk'e, vahim sorunlar karşısında siyasi partileri bir araya gelerek "gerekli tedbirleri almaya" çağıran bir "uyarı mektubu" teslim etmişlerdi. Tıpkı Demirel'in 24 Ocak kararlarını yılbaşı geçsin diye bekletmesi gibi Korutürk de bu mektubu yılbaşı ertesine sakladı. Önce komutanlarla görüşerek onları Nisan'da kendi görev süresi bitene kadar müdahalede bulunmamaya ikna eden Korutürk, 2 Ocak'ta muhtırayı Demirel ve Ecevit'e verdi.

Turgut Özal, Demirel'e mektubu verenleri hemen emekliye sevk etmesini salık verdiğini iddia eder. Partideki en yakınlarından, Sanayi Bakanı Nuri Bayar da aynı öneride bulunmuş, Demirel suskun kalınca kendi kendine "Bu iş bitti," demiştir.[422] Sonra yollarını ayırdığı parti arkadaşlarından Hayrettin Erkmen, bu seçeneği yokladıklarında Demirel'in "Emekli etme fırsatının üzerinden zaman geçmiştir, bir rahatsızlık çıkar, ona meydan vermeyelim," dediğini aktarır; Coşkun Kırca'ya ise kendi getirdiği komutanların darbe yapmayacağını söylemiştir.[423]

İstifa mı etseydi? Sonraları, "hükümeti bırakıp gitmeyi izzetinefsime yediremediğini" söyleyecektir. Başka bir vesileyle: "Hükümetçilik istediğin za-

420 CA-8: 418.

421 CA-6: 450.

422 Barlas, 1996: 7; Cemal, 2018: 196.

423 CA-10: 456-457; CA-14: 221.

man alınıp, dilediğin zaman bırakılan bir iş değildir."[424] Hükümetçilik zorlaşmıştır ama. 3 Ocak günü bakanlar kuruluna asık yüzle girmiş, kimseyi selamlamamış, kimsenin yüzüne bakmamıştır. O günkü hayal kırıklığı tiradı, aktarmaya değer: "Orta yerde bir durum vardır. Hiçbir şey olmamış gibi burada oturamayız... Bu mektubu sıradan bir yazışma gibi kabul edip, tarih ve numara atarak devlet arşivine koyup, görevi sürdüremeyiz... Aşk ile, şevk ile başlamıştık. Bin heyecanın içindeydik. Cesaretle meselelerin üzerine yürüyorduk. Hangimizde cesaret kaldı? Şimdi hangi arzuyla hangi meseleyi sırtlayacağız? Şimdi valilere, emniyet müdürlerine emir versek emrimizi dinlerler mi? Devlet otoritesi nerede kaldı?"[425]

"1971-73 arasında ne yaptılarsa, onu yapsınlar yeter."

4 Ocak günü, genelkurmay başkanına sitem eder Demirel; hükümetin güvenoyu almasını izleyen 32 günde iki defa MGK toplantısı yapıldığını, "birtakım sıkıntınız varsa", bunu o zeminde dile getirebileceğini hatırlatır. Anayasal kuruluşları "bir mektupla disipline etmenin mümkün olmadığını" söyler.[426] 7 Ocak'ta kuvvet komutanlarıyla toplantıda "Mektupla varılmak istenen hedef nedir? Bu hedefe varmak için kim ne yapacaktır konularında vuzuha varmak ve sizi anlamak istiyorum," diye üsteler.[427] Cumhurbaşkanını "son derece müteredditve çekingen, kuşkular içinde" buluyordur – şu söz hoştur: "Bugün görüştük, yine öyleydi. Kendisine devleti bir kez daha anlattım."[428] Demirel, zaten o günlerde hep devleti anlatıyordur. 29 Aralık'ta, devleti ve devlet olma zenaatını ontolojikleştiren üç cümle tespih etmiş: "Türkiye bugün meydana gelmiş bir devlet değildir. Dünyadaki yegâne devlet de değildir. Türkiye'yi idare edememek söz konusu olamaz."[429] 23 Temmuz'da Mecliste, yine "devlet fikrinin adamı" kimliğindedir: "Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü hükümetine otorite kazandıralım demiyorum ben, müessese olarak Türkiye Cumhuriyeti devletine, Türkiye Cumhuriyeti devleti müessesesine otorite kazandıralım."[430]

Devleti anlatmanın bir cephesi, askerlere yetkilerini hatırlatmaktır. Anayasada ayaklanma, eylemli kalkışma vs. sayıldığına göre, "Demek ki, ayaklanma eylemli kalkışma, yaygın şiddet hareketleri devlet için sürpriz değil-

424 CA-8: 290; CA-9: 286.

425 CA-8: 299-300.

426 CA-8: 302-303.

427 CA-8: 314.

428 CA-8: 416.

429 D-1979b: 8.

430 CA-9: 233. 4 Aralık'ta MGK'da da "Türkiye'de mücadele kralı veya tahtı korumak için yapılmıyor. Vatan ve milletin bütünlüğü, Cumhuriyet için yapılıyor," demişti. CA-8: 196-197.

dir. Bunların olabileceği, anayasada öngörülmüştür," der; "bunların vukuu halinde ne yapılacağı da yine anayasada derpiş edilmiştir." "Atatürk'ün cumhurbaşkanı, İnönü'nün başbakan olduğu dönemde" de ayaklanmalar olduğunu, bunların "o günkü hükümet veya parlamentonun zaafı sayılmadığını, hükümet ve parlamentonun ortadan kaldırılmadığını... hükümet ve parlamentonun direktifi dahilinde, olayların üstüne gidilerek, bunların bastırıldığını" hatırlatır. Kafasındaki emsal, 12 Mart rejimidir açıkça: "1971-73 arasında ne yaptılarsa, onu yapsınlar yeter."[431] Demirel'e göre mesele askerlerin görevlerini yapmamasıdır – bunu o sıralar ima ediyordur, 12 Eylül'den sonra açıkça söyleyecektir. "Tabya ilmi"nin, komutanın yaptıklarından değil, yapmadıklarından da sorumlu olduğunu vaz'ettiğini belirtir; "İstanbul'daki komutan durmadan analiz yapıyor. İyi yapsın, ama bir de sentez yapsın," diye inceden alay eder.[432] Muhalefetin de sıkıyönetimin, askerin neden işini yapmadığı sorusunu sormadığından şikâyetçidir.[433]

Aylardır istediği sıkıyönetim komutanı atamalarını ancak 1980 Ağustos'unda yaptırabilmesi, orduya söz geçirememesinin bir numunesiydi. 5 yıl sonra, 1979'daki hükümetini kurarken "Anarşiyi, ekonomik zorluklardan daha kolay aşacağımızı hesaplamıştım," muhasebesini yapar: "Devleti işleterek anarşiyi yenebilirdik. Çünkü ekonomi gibi kaynak istemiyordu... Varırdık üstüne, bitirirdik"[434] O, devletin işletil(e)mediği kanısındadır.

Önce 3 Haziran'da, sonra 21 Temmuz'da, çevresiyle sohbetinde *Muğlalı Sendromu*'ndan söz etmiş Demirel. Askerlerin Mustafa Muğlalı'nın durumuna düşmek istemediklerini söyleyip geçmiş ilkinde, ikincisinde şöyle demiş: "Askere iş gördürmek çok zor... Komutanlar Erdelhun'un, Faik Paşa'nın, Elverdi'nin durumuna düşmek istemiyorlar. Kafalarında hâlâ Mustafa Muğlalı kompleksi var."[435] Mustafa Muğlalı 1943'te kaçakçılık zanlısı 33 köylüyü öldürttüğü suçlamasıyla 1950'de DP iktidarının ilk aylarında yargılanıp hüküm giymiştir. Muğlalı olayı, Türkiye'de güvenlik kuvvetlerinin –hele ordunun– yargısız ceza infazı pratiğiyle ilgili hesap sorulan nadir vakalardandır.[436] Demirel, 27 Mayıs'tan sonra yargılanan Genelkurmay Başkanı Erdelhun ve muhalif kamuoyunda 12 Mart'la özdeşleştikleri generallerle beraber asıl Muğlalı'yı anarak, komutanların 'yasal çerçeveyi zorlayan' eylemlerden ötürü ileride cezalandırılmaktan sakındıklarını ima ediyordu – böylelikle,

431 CA-8: 260-261, 427.

432 CA-9: 59. 188.

433 CA-8: 184-185.

434 CA-8: 57-58, 60.

435 CA-9: 71, 193. Muğlalı sendromu hakkında: Bora, 2009c.

436 1997'de ordu tarafından itibarı iade edilmiş, büstü dikilmiş, 33 köylünün öldürüldüğü Özalp'taki kışlaya adı verilmiştir. (2011'de ölenlerin yakınlarının başvurusu ve kamuoyu baskısı üzerine kışlanın adı değiştirilmiştir.)

'yasal çerçeveyi zorlayan' eylemlere meyillerini de ima ediyordu. Haziran'da Arcayürek'e, uyarı mektubunun tek hedefinin Takrir-i Sükun Kanunu olduğunu söylemişti.[437] Şeyh Sait isyanından sonra 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükun, temel hakları askıya alan bir olağanüstü hal kanunuydu. Demirel 9 Ocak'ta komutanlarla görüşmesinde "Temel insan haklarını geniş ölçüde zedelemedikçe, bazı taleplerinizi yerine getirmek mümkün değildir," demiş ve yapamayacağı şeyleri saymıştı: "Takrir-i sükun kanunu çıkaramayız. İstiklal mahkemeleri kuramayız. Sürgün kanunu çıkaramayız. Dersim kanunu çıkaramayız... Hedefe varmak kadar, hedefe giden yol da önem taşır."[438] Böyle bir kırmızı çizgi çektiğini, birkaç yerde tekrarlamıştır: "Benden bir, Takrir-i Sükûn; iki, İstiklâl Mahkemeleri; üç, sürgün; dört, Tunceli Kanunu istemeyin. Ben hem bunları Meclis'ten geçiremem, hem de bu tür kanunların demokrasi içinde yeri olduğuna inanmam."[439] Haziran'da İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Orgeneral Necdet Üruğ'la gizli görüşmesini aktarırken de, "Ne cins kanunlar istiyorsunuz? İstiklal mahkemeleri kanunu mu? Tunceli kanunu mu?" diye sorduğunu söyler.[440] Üruğ'un görev yapanların teminatı olmadığı şikâyeti üzerine, "Görev yapmanın garanti icap ettirecek ne özelliği olur?" sorusuyla mukabele etmiş, yasal-anayasal çerçeveden taşma meyline karşı uyarmıştı: "Siyasi otorite size, önüne geleni suçlu-suçsuz demeden 'vurun, kırın' diyemez." (Başka bir yerde, "Bunalım vardır diye sağa sola saldırır hale gelecek değiliz!" demişti!)[441] "Rejimi korurken, rejimin icabından müteessir olunmaması" gerektiği telkininde bulunuyordu: "Unutmamak lazımdır ki, bu mücadele bu rejimin içinde yapılacaktır ve bu rejimden sarfınazar etmeden yapılacaktır."[442] 1987'de bir mülakatta, 12 Eylül sonrası muhalefet döneminde, daha fiyakalı söyleyecektir: "Gayrıinsani şekilde kullanılabilecek yetkileri bizden istemeyin... Anarşi ve terörü önlüyorum diye devletin bizatihi kendisi terör vasıtası haline gelirse, öyle sağlanmış bir sulhun ne değeri vardır? Sulh ve sükûnu sağlamak, insan haklarını teminat altına almaktır. İnsan haklarını tahrip ederek sulh ve sükûnu sağlamanın anlamı yoktur."[443] Demirel, özetle, gayrınizami harp yöntemleri kullanılacaksa da –bunları talep ettiğine dair anlatımları hatırlayalım–, gayrınizami olarak uygulanmasından, rejimin formel yapısında ise meşru olağanüstülük hukukundan fazlasının zorlanmamasından yanaydı.

437 CA-9: 190.

438 CA-8: 323-325. 1935'te Tunceli (Dersim) ilinin sürekli olağanüstü halle yönetilmesini düzenleyen Tunceli Kanunu, 1947'ye kadar yürürlükte kalmıştır.

439 Doğan, 1985: 56-57; CA-9: 266.

440 CA-9: 111-115.

441 CA-9: 265.

442 CA-9: 165.

443 D-1991: 206-207.

Ancak tekrarlayalım, ordu yönetiminin, darbeyi bekleyerek, kendini 'işine tam vermediğinden' emindi. Sonraları, "yetmiyor dedikleri yetkilerin daha sonra [12 Eylül'den sonra] kâfi geldiğini", "olmadığından şikâyet edilen yetkilere, daha sonra [12 Eylül'den sonra] da ihtiyaç olmadığını defalarca tekrarlayacaktır. 1979 sonunda ordunun istediği 65 yasanın 29'unun, 12 Eylül'den sonra üzerinde durmadıklarına dikkat çeker.[444]

Cumhurbaşkanlığı krizi

Bu arada "halkı arkamızdan kaybetmeden sorunu çözmek" peşindeydi.[445] Nisan'da başlayan cumhurbaşkanlığı krizi, "arkada halkı" kaybetmekte yeni bir istasyon oldu. AP Sadettin Bilgiç'i, CHP Muhsin Batur'u aday göstermişti; her ikisi de kendi partilerinin bile tam oyunu alamıyordu. Bizzat Demirel, iki partinin de seçilemeyecek adaylar gösterip "milletin yüreğini ağzına getirdiğini" söyleyerek şaka yapıyordu.[446] O, cumhurbaşkanına vekâlet eden Çağlayangil'in uzun süre orada kalmasını tercih ederdi; fakat hem Çağlayangil 'bile' AP'nin sağ kanadının desteğinden yoksundu, hem de cumhurbaşkanlığında bir vekilin oturakalması, pek de istikrar ve güven unsuru sayılmazdı. Demirel Mayıs sonunda cumhurbaşkanlığı seçiminde salt çoğunluk sağlanamazsa ne olacağının "meçhul, müeyyidesiz" olduğuna dikkat çekerek, "millete gidilmesi" teklifini basına sızdırdı. Cumhurbaşkanının halk oyuyla seçilmesi yanında, genel olarak "istikrarı sağlayacak" bir seçim sistemi yapılması fikrini gündeme getirdi.[447] Neticede cumhurbaşkanlığı seçimindeki bu sürünceme, siyasetçi zümresinin (bilhassa Ecevit-Demirel ikilisinin, ama daha çok Demirel'in) uzlaşmazlığına ve 'krizciliğine' dair karalamalara mükemmel malzeme temin etti – ve gerçekten toplumsal bıkkınlığı koyulttu.

"Askerlerin parlamentoya karşı dişlerinin gıcır gıcır" olduğunu gözleyen Demirel, bu gıcırtılarla ilgili bilhassa yine MSP'nin tutumundan yaka silkiyordu: "Allah kahretsin, parlamentoyu kapattıracak bunlar."[448] MSP, "kerhen" desteklediği hükümeti ne olduruyor ne onduruyordu. Mart'ta Erbakan, hükümeti düşürmelerinin söz konusu olup olmadığını soranlara meşhur "Kadayıfın altı daha kızarmadı" sözüyle cevap verdi – onlar da şartların olgunlaşmasını bekliyordu. Haziran başında Erbakan'ın işlerin düzelmediğine dair şikâyet mektubuna Demirel kendi tabiriyle "kitap kalınlığında" cevap yazdı. Durum sahiden "fevkalade ciddi ise", 7 ayda niçin "ortalığın güllük gülistan-

444 Murat Yetkin: "12 Eylül'ü Demirel anlatıyor", *Radikal*, 11 Eylül 2005; CA-8: 328; CA-9: 199, 206.

445 CA-8: 353.

446 CA-9: 65.

447 CA-8: 460; CA-9: 54; D-1979b: 9. 2 yıl önce, dar bölge sisteminden yana olduğunu söylemişti (D-1977b: 55).

448 CA-8: 359. Meclup: Bir yerlerden çağırılıp getirilmiş veya tutkun, meftun.

lık yapılmadığı" sorusu sorulamazdı ona göre. "Biz hükümet meclubu değiliz," diyordu; Erbakan ve arkadaşlarının "ahde vefa göstereceğine güvenerek bu yükün altına" girmişlerdi, oysa şimdi "her hafta hükümetin düşürüleceği şeklinde yapılan beyanlar bütün idareyi âtıl hale getirmekte" idi.[449] Temmuz sonunda, MSP Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen hakkında gensoru verdi. Gerekçe, Avrupa Topluluğu'na girmekten yana görüş beyan etmesi ve İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesinden sonra toplanan İslâm Konferansı Örgütü zirvesine katılmayarak fiilen İsrail yanlısı tutum aldığı ithamı idi. Erkmen parti içinde de "Batıcılık"la eleştiriliyor, Demokrat Parti'nin AP'deki son temsilcisi sayıldığı için Demirel'i de biraz tedirgin ettiği söyleniyordu.[450] Erkmen 5 Eylül'de düşürüldü. Demirel o gün MSP'ye ve onun "dümen suyuna giren" CHP'ye verip veriştirdi. "Gensoru önergesinden sonuç alındığı takdirde, Kudüs İsrail'in elinden çıkıp Müslümanların mı eline geçecektir? CHP hükümet olduğu zaman İsrail'le münasebeti kesecek mi?" diye soruyor; Türkiye'yi Ortak Pazar'ın bir vilayeti yapma suçlamasına öfkeyle tepki gösteriyordu: "Allah şahittir, millet şahittir, dünya şahittir ki bu bir yalandır!"[451]

Hayrettin Erkmen'in düşürülmesi üzerine hükümetin istifa etmesi fikri, AP sıralarından da geçiyordu. 8 Eylül günü Demirel, hükümeti bırakmaları halinde "Ahali ne der?" diye sormuş, ahali adına cevap vermişti: "'Sen kızıp gidersen benim derdime kim çare bulacak bey?' derler... 'Adamlar üfledi diye sen gidiyorsun' derler..." İleriki yıllarda geri dönüp baktığında, istifa etselerdi darbecilerin darbeyi "biz istifa ettiğimiz için, Türkiye'yi hükümetsiz bıraktığımız için yapmış sayacakları" muhasebesini yapacaktır.[452] On yıla yakın süre sonra Hayrettin Erkmen *Tercüman*'daki mülakatında o gün neden istifa etmediğine şaşırdığı Demirel'in, –askerler hakkında– "İstediklerini yapıyoruz, bize kıyamazlar" dediğini iddia eder.[453]

MSP'nin, 12 Eylül darbesinin vahamet tabloları arasına katacağı son eylemi olan (sarıklı cüppeli, yeşil bayraklı...) 6 Eylül Konya Kudüs mitingi öncesi, Demirel Konya Belediye Başkanı Mehmet Keçeciler'in kendisini –başka bir sebeple– telefonla araması üzerine, ona Erbakan'ı erken seçime ikna etmesi telkininde bulundu. Zira "ihtilâl söylentileri" vardı. Erbakan, "Bizi yine askerle tehdit ediyor" diye geri çevirmişti.[454]

Haziran başında da CHP hükümete gensoru önergesi vermişti. Demirel bu gensoruyu püskürtürken CHP'nin 'varoluş anlamını' sorgulayan laflar sarf

449 CA-9: 73-74.

450 Kayra, 2012: 658.

451 CA-9: 350-351.

452 CA-9: 323; Donat, 1987: 545, 561.

453 CA-11: 161.

454 Doğan, 2020: 83.

etmişti: "Ne yapmak için hükümet olacaksınız? Hükümettiniz, niye bıraktınız? Kendinize güveniyorsanız, neden 'Siz gidin biz gelelim' demiyorsunuz? Böyle demek için varsınız. Böyle demediğiniz sürece, fonksiyonunuz bunalımcılık olur."[455] CHP'yle, esasen Ecevit'le asgarinin asgarisi müşterekler aramaya bile yanaşmamayı sürdürüyordu. (O dönemde Ecevit, bu bakımdan daha 'işbirlikçi' idi.) 6 Eylül'de parti toplantısında Ecevit'in "ne Türkiye'nin meseleleriyle, ne milletin sıkıntısıyla, ne cumhurbaşkanının seçilip seçilememesiyle, ne kan dökülmesiyle" ilgilendiğini, sadece "aklını hükümete takmış" olduğunu söyledi.[456] Onu iyi ihtimalle 'hayalci', galip ihtimalle sorumsuz, "devlet fikrinin adamı" olmayan bir karakter ve her halükârda radikal solun işbirlikçisi olarak görüyordu. (Oysa Ecevit, bizzat kendi partisinin sol kanadında sosyalist hareketi ve bizzat parti içi solu kriminalize etmekle suçlanıyordu.) 17 Haziran'da Nevşehir CHP İl Başkanı (eski milletvekili) Zeki Tekiner'in ülkücü militanlarca öldürülmesinden sonra cenaze konvoyuna yaylım ateşi açılmasının ardından Ecevit'in kendisine telefon ederek durumun vahametini anlatması üzerine bile, cinayetin siyasal saikle işlenip işlenmediğinin şüpheli olduğundan bahsediyordur Demirel.[457]

Weimar

Bu arada, 24 Ocak kararlarının uygulanmasının ancak emek hareketini ve toplumsal muhalefeti kalıcı bir şekilde bastıracak bir rejim altında uygulanabileceği yorumu, sosyalist analizlere mahsus olmaktan çıkmış, CHP solunda da dile getirilmeye başlamıştır. 1980 Ağustos'unda Ecevit, Nazizmin iktidara gelişine benzeterek bir faşist diktatörlüğün yolunun döşendiğinden bahseder. Güney Amerika referanslarıyla, Demirel'in asker desteği alarak iktidarını pekiştirme arayışında olduğunu ileri sürenler oluyor,[458] TİP Genel Başkanı Behice Boran "tam boy faşizme yönelme" tehlikesinden söz ediyordur. Demirel 22 Ağustos'ta Ecevit'in Nazi-faşist benzetmesine şu karşılığı verir: "Şimdi ben çıkıp da kendisi Kerenski'ye benziyor, Weimar'a benziyor desem doğru mu olur. Acze düşen çirkefliklere tevessül eder. Acze düştüğü anlaşılıyor." Kerenski, 1917 demokratik-cumhuriyetçi Şubat devrimi ile Bolşevik-komünist Ekim devrimi arasında başbakanlık yapan sosyalist siyasetçiydi. Weimar, Almanya'da Birinci Dünya Savaşı sonrasından Nazilerin iktidarına kadar süren liberal-demokrat cumhuriyet anayasasının ve rejiminin adı. Demirel'in Weimar'dan kişi adı gibi bahsetmesi, Aydın Yalçın'ın 1 Eylül'de *Yeni Forum*'da yazdığı gibi "herhalde dil sürçmesi veya hazırlıksız konuşma

455 CA-9: 88-89.

456 CA-9: 370.

457 CA-9: 99-100.

458 CA-8: 374-375.

alışkanlığının yarattığı yanlış bir benzetme" idi. Beri yandan bu benzetmelerin büsbütün yersiz olmadığı kanısındaydı Yalçın. "Aşırı sola" karşı gereken önlemleri alamayışı bakımından Kerenski-Ecevit benzetmesini "ilginç ve anlamlı" buluyordu.[459] O zamanlar hatırlanmayan şey, Demirel'in Weimar ve Kerenski benzetmelerini 1965 seçim kampanyası sırasında iki konuşmasında, sonra da 1966'da Maraş'ta kullanmış olmasıdır. O konuşmalarda, Türkiye koalisyonlarla idare edilmeye devam ederse sonunun "Weimar Cumhuriyeti veya Kerenski Cumhuriyeti gibi olacağını" söylemiştir![460]

Anti-komünist tehdit algısını temsil eden Kerenski benzetmesi değil ama Weimar benzetmesi bir aya kalmadan gerçekleşecek, 1961 Anayasası rejiminin yerini açıkça Nazi-faşist bir rejim değilse bile (ki, kimi analizlere göre açık faşizmdir) faşizan niteliği bariz bir askerî diktatörlük ve olağanüstü hal rejimi alacaktır.

Kenan Evren, 12 Eylül'ün ufunetinin ağır kısmı geçtikten, siyaset nispeten 'normalleştikten' sonra 1988 Mayıs'ında yaptıkları görüşmede, müdahaleye karar verdiklerinde "Sizin iktidarda olmadığınız bir zamana tesadüf etmesini çok isterdik," demiştir Demirel'e. Hâki bir sinizm... Hatta Hayrettin Erkmen düşürüldüğünde hükümetin güvenoyu isteyip alamayarak düşmesinin işlerini kolaylaştıracağını düşünerek haber gönderdiğini söyler – "Ama ulaşıp ulaşmadığını bilmem." Demirel, böyle bir haberin gelmediğini söylemiştir.[461] Demirel, daha ileri bir tarihte, 1995'te bir sohbette, "bizim o tezek gibi yerli puroları" içen Kenan Evren'e 30 Ağustos'ta "en iyisinden kocaman bir kutu puro" gönderdiğini hatırlayacak, "işte, o purolara yanarım," diye sakil bir latife yapacaktır.[462]

Nihat Erim –19 Temmuz 1980'de solcu militanlarca 12 Mart'ın intikamı niyetine öldürülmüştü–, 1977 Şubat'ında günlüğüne Korutürk'e şunları söylediğini not almıştı: "Bugün Demirel sizin baskınızla ayrılmak şöyle dursun, 12 Mart Muhtırası'nın eşi orduca yeniden verilse ona da direnir... 1971 tecrübesi onu bu noktaya getirmiştir."[463] 12 Eylül darbesi 12 Mart'ın eşi değildi; Demirel'in de direnecek hali yoktu.

459 Yalçın, 1986: 25-29.

460 D-1966a: 96, 114; D-1968: 76.

461 Evren, 1992: 300.

462 CA-17: 451.

463 Erim, 2005: 1152.

ALTINCI BÖLÜM

Ufûnet

12 Mart'ın, Demirel'in ilk idbar devri olduğunu söylemiştik. 12 Eylül darbesi, onun ikinci idbar devridir. Başbakanlıktan askerî müdahaleyle ikinci indirilişidir. Ancak bu idbar dönemi daha ağırdı: Kısa süreyle de olsa gözaltında kaldı, yedi seneye yakın süreyi siyasetten yasaklı olarak geçirdi. Demirel, bir keresinde "Ufûnetimizden yanımızdan geçilmiyor," diye anmıştır o günleri...[1] Ufûnet çürümeden kaynaklanan pis koku anlamına gelir, ikincil anlamı sıkıntılı bir ağırlık hissidir. 12 Eylül dönemi, baskı ve şiddetin boyutları bakımından, faşizm adlandırmasını 'bile' çağıran, koyu bir istibdat rejimiydi. Siyasi ve toplumsal çürümeye yol açan kalıcı etkileriyle,[2] sözlükteki birinci anlamıyla ufûnet kaynağıydı ve Demirel'in kullandığı ikinci anlamıyla, toplumun büyük bir kısmını ufûnete boğmuştu. Demirel'in 12 Eylül ufûneti, idam edilen 48 kişinin yakınlarının, 171'i işkenceyle olmak üzere hapishanelerde hayatını kaybeden 300'e yakın kişinin, gözaltına alınan 650 bine yakın kişinin, askerî mahkemelerde yargılanan yaklaşık 230 bin kişinin –ve yakınlarının– ufûneti kadar ağır değildi tabii. Fakat, daha doğrusu tam da buna bağlı olarak, 'kendi ufûnetini' siyasi bir hesaplaşmaya, bir siyasi talebe dönüştürmekte daha önde, daha 'avantajlı' idi. Bu bölümde ele alacağımız 1980-1987 döneminde bu 'avantajı', güçlü bir liberal-demokratik söylem kurarak kullandı. 1960'ların ikinci yarısında tutturduğu çizgiyle yarışacak, 'yoğunluğu' bakımından doğrusu onu geçen bir söylemdi bu. Kendi siyasi muhiti dışında da, 12 Eylül sonrası şartların yarattığı demokratikleşme ihtiyacına binaen, '60'lardakinden daha fazla ilgi gördü. O bakım-

1 Güneş, 2005: 4.

2 12 Eylül'ün devamlılığı veya kalıcı etkileri hakkında, bkz.: Bora (der.), 2020.

dan, bu idbar ve ufûnet dönemi, Demirel'in kendini yeniden icat ettiği bir dönem oldu.

"Basıldık!"

11 Eylül gecesi Demirel, cumhurbaşkanı vekilliğini sürdüren Çağlayangil'den, askerleri yoklamasını isterken –eski emniyet müdürüdür ya!–, şaka yollu "bir polis gibi havayı koklamasını" söylemişti.[3] Havayı koklayarak keşfedecek, keşfedince yapılacak bir şey yoktu. Darbenin geri sayımı bitmişti. Sabaha karşı 3:59'da radyoda çalınan İstiklâl Marşı'ndan sonra okunan bildiri, Türk Silahlı Kuvvetleri komuta heyetinin Milli Güvenlik Konseyi (MGK) adıyla yönetime el koyduğunu duyurdu. Kahramanlık türküleri çalmaya başladı.

O saatlerde tabii Güniz Sokak'taki evin çevresinde de "tertibat" alınmış. Hatta Nazmiye Hanım'ın askerî araçları görerek alt kattaki Demirel ve erkânına "Siz oturup konuşun daha, sarıldınız!" diyerek haber vermiş![4] Demirel'in "Benim milis kuvvetlerim mi var? Neden kuşatıyorlar!" diye takaza ettiği aktarılır. O sırada telefon eden eski arkadaşı bakan Selahattin Kılıç'a, "Selahattin, basıldık!" demiş![5] Koruma polislerinin yerini bir manga askerin aldığını gören emektar hizmetli Hayrettin Gökdemir otomatik silahıyla dışarı fırlayınca Demirel'in "Delirdin mi Hayri!" diye seslendiği de aktarılır. Demirel'e Çanakkale-Hamzakoy'da misafir yani gözaltında tutulacağı bildirildi.[6] Demirel, evin orta katına çıkıp namaz kıldığını, sonra eşini gelmemeye ikna etmeye çalıştığını anlatır: "Çünkü bu çeşit hadiselerde insan her şeye maruz kalabilir. Eşinin gözü önünde bu çeşit hadiselere maruz kalması insanın çok gururunu kırar. Neye de maruz kalacağımız meçhuldür." Fakat Nazmiye Hanım "Madem ki benim gelmeme mani yok, gelirim," demiştir. Demirel, o mahrem anı resmiyetle özetler: "Burası bizim memleketimiz, madem ki böyle bir şeye maruzuz biz bunu metanetle sabırla göğüsleriz şeklinde bir konuşma aramızda geçmiştir." Çantalar hazırlanır. Saat sabah 6 gibi kapıya çıktığında onlara refakat etmek üzere bir amiral bekliyordur.[7] Hayrettin Gökdemir ağlayarak Ekrem Ceyhun'a telefon eder: "Babayı götürdüler! Ne yapacağız?"[8]

---

3 CA-9: 386; Cılızoğlu, 2018: 208.

4 Münif İslâmoğlu'dan aktaran Cemal, 1986: 344.

5 Nahit Menteşe'den aktaran Yaşar, 1986: 19; Selahattin Kılıç'ın anlatımı, Türk Müteahhitler Birliği sözlü tarih çalışması, Tarih Vakfı Arşivi.

6 Turgut, 1987: 139.

7 Murat Yetkin: "12 Eylül'ü Demirel anlatıyor", *Radikal*, 11 Eylül 2005; Donat, 1987: 565.

8 Ceyhun, 2004-2: 227. "Baba", birkaç yıl sonra Demirel'in 'resmî' lakabı olacak.

Ezeli muhalifi Mehmet Turgut, Demirel'in "emredilen yere bir an önce gitmek için alelacele bavullarını hazırlayıp vaktinden önce havaalanına arzı endam edişini" bir teslimiyet sahnesi olarak resmeder.[9] Kendisi, teslimiyete düşmediğinin nişanesi olarak, ziyarete gelmek isteyen bir yakınına izin vermeyişini anlatır; zira ziyaretçi kabul etmesi halinde kendisinin gözaltında tutulmasını meşrulaştırmış olacaktır.[10] Hamzakoy'dan onu telefonla arayan bazılarının "Bu iş iyi oldu" demesi, darbenin rical ve 'iş âlemi' nezdindeki meşruiyetinin alâmetidir. "Benim burada tutulmam da iyidir diyorsun," diye sitem etmiştir bunlardan birine.[11]

Hamzakoy

Helikopterle Hamzakoy'a giderken, oraya "aşağıda" fabrikalara bakıp bunları kendisinin yaptırdığını söylemesi, bir kuyruğu dik tutma temrini... Nazmiye Hanım, –"Tok sözlüdür," der bu noktada Demirel– "Yaptınız da ne oldu, nereye gidiyorsun şimdi?" diye söylenmiştir. 10 yıl kadar sonra, helikopterin tavanı yağmurda sızdırıp Ecevit'in omzuna su damladığını görünce onun başını üzerine şapkasını tuttuğunu anlatacak: "Bir de 'Şapka ne işe yarar!' diyorlar. İşte gör neye yararmış."[12] Hamzakoy'daki askerî tesiste Ecevit'lerle beraber tutulurlar. On gün boyunca birbirleriyle temas etmezler. Demirel telefonda "Birbirinizle konuşuyor musunuz?" diye soran birisine "Birbirimizle konuşmuyoruz da aynı denizi beraber seyrediyoruz" cevabını vermiştir.[13]

Hamzakoy'a indirilmelerinden iki gün sonra Ali Şener, General Ali Fethi Esener'in aracılığıyla izin koparıp kısa bir ziyarette bulundu. Eniştesi neskafe istedi, İstanbul'dan temin edip yolladılar.[14]

Bir yandan da, her koşulda "devlet fikrinin adamı" imgesinin fiyakasına önem verir Demirel. Kendisini telefonla arayan gazeteci Yavuz Donat'a, Enerji Bakanlığı Müsteşarı Necdet Seçkinöz'ü arayıp kış yaklaşırken kömür ithalatını geciktirmemesini sağlamasını tembih ettirmiştir. Askerî yönetimin kuracağı hükümette görev almak "gibi bir durumları hasıl olanlara" destur verip vermeyeceğini yoklayan Ekrem Ceyhun'a, "Devlet bizim devletimiz" cevabını vermiştir. Bürokrat "arkadaşlar"ın görevlerinden alınana kadar yerlerinde kalmalarını fakat hükümette görev almaları halinde "kendilerini tah-

9 Turgut, 1991a: 354.

10 Donat, 1993: 16.

11 *Yeni Gündem*, 5-11 Mayıs 1986.

12 Ünlü, 2020: 129.

13 5 Kasım 2011'de CHP genel merkezinde Ecevit anısına düzenlenen toplantıdaki konuşmasından.

14 Erman Yerdelen'le görüşmeden. Esener, göreceğiz, AP'nin ilk halef partisinin genel başkanı olacak.

rip etmiş olacaklarını" telkin eder. Bakanlık teklifi aldığını aktaran Sümer Oral'a önce kabul etmesini söylemişse de üç saat sonra arayıp "Damga yersin, bir daha düşün," diyerek mani olmuştur.[15]

Güniz Sokak - *Yarı-kamusal* siyaset

On gün süren Hamzakoy gözaltısından dönüşünde Demirel Güniz Sokak'ta kurban kesilerek karşılandı. O günlerde şeker hastalığı başlamıştı – bu uzun süre 'etrafta' bilinmedi. Diyete girdi, kısa sürede 14 kilo zayıfladı.[16]

Darbe rejimi hızla yerine yerleşiyordu. Kurulan hükümette Turgut Özal'ın başbakan yardımcılığına getirilmesi, 24 Ocak kararlarının kararlılıkla uygulanacağına işaretti. Hemen 8-9 Ekim'de iki siyasi hükümlünün idam edilmesi, "anarşiye" karşı savaş hukukunun uygulanacağına işaretti. İdam edilenlerin birinin devrimci (18 yaşını doldurmamış Erdal Eren), birinin ülkücü olması, "tarafsızlık" ve "denge" güdüleceği mesajını vermeye dönüktü fakat darbe rejimi, ülkücüleri "devlete sahip çıkma" misyonunda hadlerini aştıkları için cezalandırırken, solu kıyıcı bir şiddetle ezecekti. Ve MGK Başkanı Kenan Evren'in "siyasiler"e veryansın eden konuşmaları rutine bindirmesi, 'particilerin' en azından seslerini çıkarmamalarının istendiğine işaretti.

Bu puslu iklim ülkenin üzerine çökmekte iken, Demirel, Arap ülkelerinde büyük ihaleler alan bir işadamının kendisine ortaklık teklif ettiğini anlatacaktır 9 yıl sonra. "Eli ayağı tuttukça, imkânı oldukça politikanın içinde olacağını" söyleyerek geri çevirmiştir. "Ama generaller bana politika yaptırmayacaksa tek bir iş yaparım," demiştir: "Geçerim aşağıya Harran Ovası'na, kendi mühendis arkadaşlarımla 7 küpeli gelinin küpelerini tek tek takmaya başlarım."[17]

Demirel, yeni yaptırılacak anayasayla resmîleşecek olan politika yasağına karşı, fiilî ve 'enformel' bir politik alan açmaya girişir. Hamzakoy dönüşü, Güniz Sokak'taki evin giriş katındaki bekleme odasında etrafındakilere "Yarın sabahtan itibaren partimiz bu küçük oda," talimatını vermiştir: "Particiliği burada yapacağız."[18]

Bir üçlü koltuk, 40'tan fazla sandalye yerleştirilerek düzenlenen kabul salonu, çok geçmeden faaliyete geçer. Sabah 7'de uyanıp hafif bir kahvaltının ardından bir saat gazete okuyan Demirel, 9:30'da girişteki büyük kabul salonuna geçer. Telefonları, telgrafları cevaplar, özel ziyaretçileri kabul eder. Rutin telefonlaşmalar vardır; mesela "Mersin grubu" (Mersin'deki partililer)

15 Donat, 2005: 26; Doğan, 1985: 46-48.

16 Donat, 1993: 51-52; Cemal, 1986: 415.

17 *Sabah*, 17 Haziran 1989.

18 Koçak, 1991: 203.

her cumartesi saat 11'de arıyordur. 17:00-19:30 arası "halka açık" kabuller yapılır – Demirel'in tabiriyle "halk sohbeti."[19] Evdeki beş telefonun üçü Demirel'in deyişiyle "kamu hizmetine" tahsislidir – her yerden ararlar.[20] "Günde ortalama yüz kişiyle muhabbet ettiğine" dair Z raporu çıkarır.

"Okul", "köy odası"

Köksal Toptan'a "gıdasını akşama kadar onunla bununla konuşmaktan aldığını" söylemiştir o aralar. O yıllarda hep yakınında olanlardan Köksal Toptan, Güniz Sokak'taki kabul salonunun pazar günleri hariç "mesai gibi" çalıştığını hatırlar. "Orası okuldu," der: "Halkı sevmeyi, bilgi edinmeyi, bilginin önemini, hoşgörüyü, sevgiyi, karşılıklı saygıyı hep orada öğrendim." İlhan Kesici "köy odası" benzetmesini yapar.[21] Öncesinde de hayli canlı bir trafiği olan Güniz Sokak'taki ev, Demirel'in 12 Eylül'den sonraki yasaklılık döneminde kendine özgü bir *yarı-kamusal* mekâna, *yarı-kamusal* bir siyasal alana dönüşmüştür. Türkiye'de siyasetin işleyişinde ağırlıklı bir işlevi olan yarı-kamusal ilişkinin, 12 Eylül koşullarında büsbütün *kamusalın ikamesine* dönüştüğünü söyleyebiliriz. Güniz Sokak kabul salonu, bu fenomenin en canlı numunesidir. Demirel, CHP lideri Ecevit'in 1981'de *Arayış*'la yaptığı gibi bir dergi çıkartarak, dış basına demeç vererek kamusal alanda muhalefet yapmak yerine, sürekli yüz yüze görüşmelerle bir ilişki ağını örerek ve o ağın sürekli bakımını yaparak, *yarı-kamusal* bir muhalefet stratejisi izleyecektir. Sağ siyaset tabanının meyline de böylesi uygundur...

Parti örgütüne "Dimdik durun, dağılmayın" mesajını vermiş, yerel parti yöneticileriyle tek tek ilgilenip, takip etmiştir. Eski Afyon il başkanının yeğeninin sünnetini sorması gibi hikâyeleri, esasen bu dönemdendir. Partide gergin olduklarıyla, mesela Aydın Menderes'le, ilişkisinin en iyi olduğu dönem de bu dönemdir.[22] Memleketin her köşesinden partililerden gelen peynirler, ballar, meyveler, "göndermişler" denerek,[23] Demirel'in capcanlı ilişki ağının gösterisi olarak sergilenir. Özel ziyaretçiler kadrosunda, iş insanları (Vehbi Koç, Sakıp Sabancı, Erdoğan Demirören, Feyyaz Berker, Nurettin Çarmıklı, Vitali Hakko...) vardır. 12 Eylül'ü "20 yıl işçiler güldü biz ağladık, şimdi gülme sırası bizde" sırıtışıyla karşılayan Halit Narin, Demirel'e lazım olur diye Ankara'da iki dairesini tahsis etmiştir. Gelmeyenleri de yok-

19 Arolat, 2017: 90.

20 Turgut, 1987: 202-205.

21 D-2015: 8; Arzık, 1985: 11; Donat, 2005: 29; Güner Hacıoğlu, 2017: 145-146; Suver, 2020: 198.

22 Doğan, 1985: 52; Doğan, 1993: 20, Sirmen, 2003: 106-107.

23 Doğan, 2020: 135.

lar, mesela Bursa'dan sanayici Ali Osman Sönmez'i sorar: "Nerelerde?" Bursa'dan başka bir sanayici, Cavit Çağlar bu dönemde sürekli ziyarete gelerek yer ediniyordur.[24]

MGK toplantılarında çay-kahve servisi yapan TBMM görevlilerinden bazılarının, işittiklerini gelip "Güniz Sokak'a" anlattıkları aktarılır. Bürokrasiden de bilgi akışı sürer. Turgut Özal'ın en yakın çalıştığı bürokratlardan Hasan Celal Güzel, bizzat Özal'ın teşvikiyle Güniz Sokak'a ziyarete gitmiş; ancak iki ay sonra yine Özal, bu ziyaretlerin "adamların [askerlerin] gözüne battığı" ikazında bulunarak ayağını kesmesini istemiştir. Güzel bir süre sonra görevinden alınacak, sebebi, "ikazlara rağmen Süleyman Bey'e gidip gelmesi" ile açıklanacaktır.[25]

O kadar yüksek rütbeli olmayan bir bürokratın anıları, Güniz Sokak sosyalliğinin işleyişi hakkında canlı bir intiba verir. Ispartalı olduğu için Demirel'e yakın sayılıp terfi ettirilmediğini düşünen bürokrat Ramazan Uludağ, Güniz Sokak'a giderek kendini tanıtmış, niyetinin özel sektöre geçmek olduğunu söylemiştir. Demirel "Keser döner sap döner," diyerek onu vazgeçirir. Uludağ saat 17'den sonra "halka açık" sohbetlere gidip gelmeye başlar; bu arada uzmanlık alanı olan vergi konusunda 'takdimler' yaparak kendini göstermeye çalışır. "İlgisini daha çok çekebilmek için farklı bir şeyler yapmayı" tasarlar. Ankara'daki ileri gelen Ispartalıların ayrıntılı bir listesini hazırlayıp sunar. Demirel'in "İşte ben heybesinde azığı olan adamı severim," diyerek takdir ettiği Uludağ, özel görüşmeler faslına terfi eder. Bu arada Demirel'in "perişan, ter kokan köylüleri... öpme tekniğini" de kapmıştır: "Demirel insanları yanağından öperken nefesini tutuyordu."[26]

Celal Bayar, Demirel'in ziyaretçi kabul etmesini, onlarla "uluorta konuşmalar" yapmasını "anlamsız" buluyor, "AP'nin başını yiyeceğinden" endişe ediyordur. Ortak arkadaşları vasıtasıyla ikaz etmiş, bir süre Ankara'dan uzaklaşmasını önermiştir. Demirel'le temaslarını sürdürmekle beraber "burada sert konuştuğunun bilindiğini, daha ahenkli davranmasını" telkin edenler vardır.[27] Demirel, ziyaretine gelenlere ve telefon edenlere söylediklerinin duyulmasını istiyordur. Telefonlarının dinlenmesiyle ilgili bir keresinde, "Vallahi dinlerlerse memnun olurum, bir şey öğrenirler hiç olmazsa," demiştir![28] Yine yarı-kamusal bir kanal!..

2 Nisan 1981'de Kenan Evren'in görüşmeye çağırdığı İhsan Sabri Çağlayangil, Güniz Sokak'taki trafiği masum göstermek için dil döker: "Paşam,

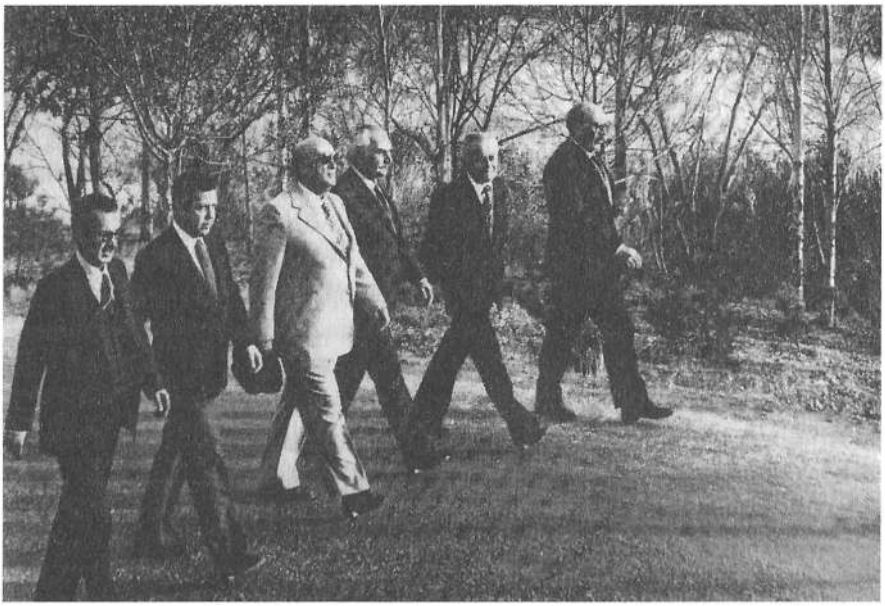
24 Donat, 1993: 31-33, 54.

25 Güner Hacıoğlu, 2017: 145; Birand ve Yalçın, 2001: 116-117.

26 Uludağ, 1986: 68, 78-81.

27 Donat, 1993: 29; Beler, 1993: 78-80; Doğan, 1985: 150.

28 CA-8: 34; CA-19: 379.

Darbenin üzerinden yaklaşık bir ay geçmiş; Demirel ve siyaset arkadaşları Sümer Oral, Münif İslamoğlu, Halil Başol ve Ekrem Ceyhun'la Ankara'da Eymir Gölü çevresinde yürüyüş yapıyorlar. Koyu renkli takım elbiseliler arasında Demirel açık renk kıyafetiyle 'farklı'.

Demirel kendisini ziyaret edenlerle hasbıhal dışında hiçbir programlı çalışmaya girmez. Konuşmaları da sabır ve intizar telkinleridir."[29] Bundan birkaç gün önce Ankara Sıkıyönetim Komutanı Orgeneral Recep Ergun, Demirel'i görüşmeye çağırarak, "Gazetelerde size atfen haber çıkması istenmiyor," mesajını iletmiştir. Demirel, yabancı heyetlerle yaptığı görüşmelerin özetini muhakkak Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği teminatını vermiştir. "Devlet fikrinin adamı" kıyafeti hep üstündedir. 1983 Şubat'ında Recep Ergun kendisini tekrar davet ederek, "Çok ziyaretçiniz var, rahatsız oluyorlar" şikâyetini bildirince; şu popülist belagatle cevap verdiğini aktarır: "Üç yıldır evimde oturuyorum. Arkadaşlarım, dostlarım tarafından ziyaret edilmemi engelleyecek, yasaklayacak bir kanun, bir karar yok. Yirmi yıldır halk hizmetindeyim. Türkiye'nin her tarafından dostlarım, arkadaşlarım var. Sayısı yüz binlerledir. Bu insanlarla haşır neşirim. Bu insanların beni ziyarete gelmesi bir vefa eseridir, kadirşinaslıktır." Sözü, "bu durumdan rahatsız olanların... bir gün görevlerini bırakıp bir köşeye çekildikleri zaman kimse kendilerini ziyaret etmezse üzüleceklerini" hatırlatarak, empati görünümlü bir tehdide

29 Cılızoğlu, 2018: 223.

bağlar. Başka bir aktarımda, şöyle formüle etmiş – son iki cümledeki lakonizme dikkat: "Bunları size kim söylüyorsa, onlara söyleyin, bir gün kendileri de eski olacaklardır. O zaman, kendilerini arayan soran olmazsa, gücenirler. Yani, muhabbetten şikâyet olunmaz. Beni, arayıp sorarlar." Recep Ergun'un şikâyete 'sadece aracı' olduğunu vurgulayışına verdiği (verdiğini aktardığı) cevap da hoştur: "Ben söylemiyorum, söylemem istendi." – "İyi ya. 'Söyledin mi?' diye soracaklardır. 'Ne söyledi' diyeceklerdir. Bu söylediklerimi lütfen söyleyiniz."[30]

"Siyaset bittiği yerde başlar"

Randevulu 'mühim' konuklarına ve akşamüstü Güniz Sokak'taki evin kabul salonuna doluşanlara Demirel'in söyledikleri, yarı-kamusal bir bülten gibi dolaşımda oldu. Kâh hikmetli sözler, kâh kuşdiliyle söylenen imalı laflar, kâh fıkralar, kulaktan kulağa yayılarak, 12 Eylül döneminde Demirel'e bir informel medya kanalı açtı. Ne kadarını gerçekten onun anlattığını, ne kadarının ona atfedildiğini bilemeyeceğimiz fıkralardan bir seçki, AP döneminden basın müşaviri olan Türker Sanal tarafından kitaplaştırılmıştır.[31]

Gazetecilerin bu dönemde zaptettikleri Demirel sözlerinde, hayatta kalma azmini perdahlayan bir siyaset *ethos*'u, hâkim motif olarak kendini gösterir. Demirel, '80'lerin seyri içinde bu *ethos*'la bir bakıma kendini yeniden icat etmiştir. Gazeteci Mithat Sirmen kitabına ondan 12 Eylül'den kısa süre sonra duyduğu "Politikada alkış ile taş arasında kıl gibi bir çizgi vardır" sözünü kitabına başlık yapacaktır. Fakat "nevmid [ümitsiz] olmaya hiç lüzum yok"tur: "Siyaset bittiği yerde başlar."[32] Romancı Hemingway'den uyarlayarak, "Cesaret, güç durumlardan çıkabilme zarafetidir" ilkesini vaz'eder.[33] Şu düstur da şık söylenmiştir: "Her şeyi vakarla karşılamaya hazırım. Vakar demek memnuniyet demek değildir."[34] 12 Mart'taki gibi, ric'atten söz eder – sonradan AP'li olan 12 Mart darbecisi General Memduh Tağmaç'tan naklederek: "İyi asker ric'ati bilen askerdir."[35] Ve yine 12 Mart'ta başvurduğu gözde deyimi tekrar kapıvermiştir: Selin önünden kütük kapmak – felaketi fırsata çevirmek! Partililere ve 'sempatizanlarına' yolladığı mektuplardan birinde (2 Ekim 1984) söyledikleri –ki bu dönemde düzenli, saatlerce mektup yazdığı aktarılır–, 'kütük *ethos*'unun nefis bir izahıdır: "Şimdi, selin önünden kütük kapılmıştır. Elde, önemli bir şey var demektir. Ya kapıl-

30 CA-8: 41-43; *Yeni Gündem*, 5-11 Mayıs 1986; Turgut, 1987: 149.

31 Sanal, 1991.

32 Ilıcak, 1990: 166.

33 Doğan, 2020: 134.

34 Arzık, 1985: 153.

35 Cemal, 1986: 39.

masa ne olurdu? Yeni kütükler aranırdı. Ama kapılmış olması daha iyi değil mi?"[36]

Metanet ve azim anlatısı, tahmin edilebileceği gibi, dinî kaynaktan da beslenir. Kaba kuvvet önünde eğilmeyeceğini söylediği bir sohbette yaptığı gibi: "Lokman Suresi'nin 17. ayetinde; 'İyiliği emret, fenalıktan kork! Bu hususta sana isabet edecek kötülüğe de katlan!' deniyor. Sabrın sonu, selamettir."[37] Mektuplarına da meseller, ayetler, hadisler katar. 4 Ağustos 1984'te bir vatandaşa yazdığı mektupta, Peygamberin "kötü bir şeyi elinizle düzeltmeye gücünüz yetmiyorsa dilinizle düzeltmeyi, onu da yapamazsanız buğzetmeyi" buyurduğu ayetini hatırlatır mesela. Açık muhalefetten sakınanları –ki siyasi müşteri-müvekkil tabanında onlar çoktur–, zorlamıyor, 'hiçbir şey yapamıyorsanız, için için kin besleyin,' diyordur.

Bu siyasi *ethos*, ülke için yapacak daha çok şeyi olduğu iddiasıyla bütünlenir. Nimet Arzık'a kendini bir fişek gibi tarif eder: "Ben bir rampadan fırlatılmış adamım – Türkiye'nin gerçeği rampasından." Cüneyt Arcayürek'e 1983'te yazdığı mektubunda. "Biz Türkiye için varız. Türkiye bizim için var değildir. Bugün Türkiye'nin altına bir kriko koyup kaldırasım geliyor." Yalçın Doğan'a, "Benim açımdan *unfinished business* var," der – hallolmamış, yapacak işleri vardır daha. Nazlı Ilıcak'a mektubunda, meydan okur: "Yarım saatliğine o televizyonu bir ver, bak neye çeviriyorum!"[38]

Demirel'in bu dönemde buğzunun öncelikle şahıslaştığı hedef, MGK başkanı, 1982'den sonra cumhurbaşkanı olan Kenan Evren'dir. ('80'lerin ortalarında Turgut Özal onu geçecek. Bir ara Demirel, üçü arasındaki ilişkiyi, bir fıkraya bağlayıp, "herkes birbirinin hayasını sıkmakla meşgul" diye özetleyecek!)[39] Evren'in de Demirel'den gözünü alamadığını görürüz. 27 Temmuz 1985'te, Demirel'in "ne kadar demokrat olduğunu anlatmaya çalışır" iken, vaktiyle MGK ve sıkıyönetim koordinasyon toplantılarında söylediklerini unuttuğunu yazmış günlüğüne. 1986'da bir gün, Demirel'in çok yüzlülüğünden yaka silkmiş: "Demirel bu. İktidardaki Demirel başkadır, muhalefetteki Demirel başka, yasaklı Demirel ise bambaşka..." Bir seferinde de sinirli bir alaycılıkla, şu notu düşmüş: "Demirel bu... Türkiye'nin en akıllı ve en büyük adamı odur, gerisi boştur. Her şeyi o bilir ve her şeyi o halleder."[40] Demirel ise Evren'in kendisinin itibarını kıskandığını söylüyordur.[41]

---

36 Donat, 1993: 122-126.

37 Arzık, 1985: 150.

38 Arzık, 1985: 16; CA-4: 48; Doğan, 2020; 143; Ilıcak, 1990: 221.

39 CA-10: 286.

40 Evren, 1991c: 221-222, 274, 474.

41 Donat, 1993: 69.

Yaz ve deniz

Darbenin sekizinci ayında, 1981 Mayıs sonunda Demirel Ankara'da bir "Samsunlular" yemeğine misafir oldu. Gecenin sonlarına doğru ayağa kalkarak hazırûna Samsun'a yapmış olduğu "hizmetleri" anlattı, Samsun'a selam gönderdi, özlediği tezahürat banyosunu aldı. Refakatindeki Çağlayangil'e "frenin patladığını" söyledi. Bu bir sınır testiydi aslında. Yavuz Donat Samsunlular gecesini *Tercüman*'da yazdı. Ertesi gün Demirel ona telefon edip "Bir tepki var mı?" diye yokladı. Tepki iki gün sonra MGK'nın "umumi yerlerde siyasi gösteri izlenimi veren özel toplantılar" hakkında uyarıda bulunan tebliğiyle geldi.[42]

Darbenin ilk 1-1,5 yılında, yarı-kamusal bir yana, özelin bile sınırı vardı. Vehbi Koç 1981'de yemeğe davet ettiği Demirel'e nazikçe yanında iki kişiden fazla "yakınını" getirmemesini rica etmesinin nedeni tabii cimrilik değildi! İstanbul'a bir gelişinde partililerin havaalanında tertip ettiği 50-60 kişilik bir karşılamayı bir subay dağıtmış, sadece 5 kişinin beklemesine izin çıkmıştı.[43]

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

1981 Haziran'ından, sanki biraz mahzun bir dans...

42 Arslan, 2019: 178-179.

43 Donat, 1993: 36, 50-51.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

Demirel denizde.

Darbe döneminin yaz aylarını Demirel, Tuzla'daki yazlığında geçirdi. Postane Mahallesi Mercan semtinde deniz kenarındaki bu arsayı DSİ'deyken almış, yaptırdığı villa 1976'da tamamlanmıştı. Komşuları, Demirel'in yazlarını geçirdiği Tuzla'da denize girmediğini, yaptırdığı havuza da 10 yıl boyunca sadece 3 kez girdiğini anlatmışlar.[44]

44 *Vatan*, 19 Haziran 2015; *Hürriyet*, 10 Nisan 2000. Tuzla'nın ilçe statüsü kazanmasından sonra 1994 yerel seçimlerinde DYP'nin ancak 5. olması üzerine küstüğü için bir daha gelmediğine inananlar var.

Demirel'in ilk çıplak fotoğrafları
SABAH
Kırıkkale'de 2. facia!
Silah Fabrikası infilak etti: 7 ölü, 27 yaralı var
Semra Özal'ın manevi oğlu köşeyi dönüyor
Yıllardır bütün gazetelerin peşinde koştuğu fotoğrafları SABAH çekti
Torunlarımın kanını yerde bırakmam"
Dünya Bankası onaf ve çiftçiye kafayı fena taktı!
"Hayır olmaz.. Yapmıyorum!"
Demirel'e yetişemediler
Bir paparazilik konusu olarak Demirel...

Demirel'in yüzmeyle ilişkisi muammalıdır. 1948'de Silifke'de üniversite arkadaşlarıyla denize gittiğini İkinci Bölüm'den hatırlayacaksınız. 1981 yazında, Münif İslâmoğlu'nun ısrarlı davetiyle geldiği Büyükada'da 25 yıl sonra ilk kez denize girdiğinden söz edilir.[45] Oysa yüzmeyi henüz o yaz öğrendiğine dair bir anlatım da var. Buna göre 1981 yazında Marmaris'te Mustafa Deliveli'nin oteli Lidya'da Nahit Menteşe ve eşiyle beraber misafirlerken gerçekleşmiş bu 'olay.' İzmir'den kahve, viski, kumanya tedarik ederek çıktıkları gezintide tekne devrilmiş; ceketli, kravatlı, şapkalı Demirel yüzme bilmediği için panik yaşanmış. Ertesi gün kuytu bir koyda ona yüzme öğretmişler.[46] Tuzla'da, sabah erken, güneş yükselmeden ve ortalık tenhayken denize girdiğini biliyoruz.[47] 'Görüntü vermemeye' dikkat ederek... *Sabah* gazetesi 14 Ağustos 1986 günkü manşetinde, bir magazin olayı olarak Demirel'in mayolu fotoğrafını yayımladı. Baskın fotoğrafın altında "İlk tepkisi elleriyle göğüslerini kapatmak oldu," yazıyordu – yüzünde de bir ekşilik, dahası yerin dibine geçmeyi ister bir ifade vardı ellerini çıplak göğsünde kavuşturmuş Demirel'in.

45 Koçak, 1991: 145-147.

46 Donat, 1993: 45-46; Donat, 2005: 33-34. DepoPhotos'un arşivinde yer alan bir fotoğrafta, Halit Narin'in sahibi olduğu Martı Otel'in açığında, yine onun "Martı" adlı yatının önünde, başka birkaç kişiyle beraber Menteşe ve Demirel de bellerine kadar suda poz vermiş görünürler. Acaba 'o gün' mü?

47 Arolat, 2017: 96.

Yeni anayasa - "Başına geleni alkışlamak suretiyle ondan kurtulmayı düşünmek..."

16 Ekim 1981 günü MGK, faaliyetini durdurduğu siyasi partilerin feshine karar verdi. Bu adımla, 12 Eylül öncesi siyaset, "legal" unsurlarıyla beraber, tümüyle kriminalize ediliyordu. Siyasal alan sıfırdan tanımlanacak, yeni anayasanın yapımına da hiçbir kurumsal siyasi kimliğin 'gölgesi' düşmeyecekti. Darbe, vites artırmıştı. Sadettin Bilgiç, Demirel'in evinde Çağlayangil, İslâmoğlu, Sezgin ve Cevheri'yle birlikte bu vaziyeti değerlendirirken, kendisinin AP'nin kapatılmasını izah edilemez bulan bir deklarasyon yayımlamayı önerdiğini anlatr. Demirel, Ecevit'in bu karara karşı hemen bir demeç verdiğini hatırlatıp, şimdi böyle bir açıklama yapmanın "onu takip etmek" anlamına geleceğini söylemiştir. Bilgiç, Demirel'in, Ecevit hakkında takibata geçildiğini haber aldığı için bu adımı atmaktan sakındığını yazar.[48] Nitekim Ecevit 3 Kasım'da tutuklanmıştır.

Ecevit'e bakarken

Demirel, '70'lerdeki baş hasmı Ecevit'i dikkatle izliyordu. Onun 30 Ekim 1980'de CHP genel başkanlığından istifasını doğru bulmamıştı. Acele ettiği kanaatindeydi. "Kriz zamanlarında... hedefe, kendimize ve arkadaşlarımıza sadakat" göstermek ve "sebat etmek" gerektiği kanısındaydı Demirel. "Bayrağı kaybetmeyelim, kadroyu yitirmeyelim. Burnumuzu kanatmayalım ki olayların içinden sıyrılabilelim."[49] Ecevit'in partisini ayak bağı sayarak terk etmesini ve açık muhalefet imkânlarını zorlamasını doğru bulmuyordu. Kışı, sığındığı yerde ilişkilerin bakımını yaparak atlatmaktan yanaydı. Ecevit'in hapsedilmesini "hak ve hukukla bağdaşmaz" buluyordu – özel veya işte yarı-kamusal sohbetlerde... Rakip olduklarını söylüyordu neticede, "Yeniden rey ortamı doğduğunda yine itişir kakışırız," diyordu ama şimdi bunun zamanı değildi – "önce bir rey ortamı bulalım..." CHP'lilerin Ecevit'i şikâyete gelmesine de yüz vermiyor, onu çiğnememelerini telkin ediyordu.[50]

O günlerde anlattığı söylenen müstehcen fıkralardan biri, CHP'lilerin vaziyeti hakkındadır. Fıkraya göre, köylülerin ziyafet hazırladıkları kaymakamın eşkıya saldırısına uğradığı haberi gelir. Kaymakam heyetine refakat eden yaşlı köylü, saldırıyı anlatır: "Bizi bir güzel ıslattılar, gaymakam beyin paralarını aldılar, sonra da bilirsin gayrı yaptıklarını, hepimizi bi güzel becerdiler." Kaymakama hayıflanır, sonra: "Hadi biz alışığız da gaymakam beyin daha heç başına gelmemiş, baksana adam gayrı yumuşak minderde bi-

48 Bilgiç, 1998: 281.

49 Doğan,1985: 79-80.

50 CA-10: 99; Doğan, 1985: 92; Doğan, 2020: 133.

lem oturamıyor." Muhtar, "Alışır, alışır, eh o da alışır artık," diye bağlar sözü. Demirel, kendilerinin 27 Mayıs'tan alışık olduğu darbe iklimine CHP'lilerin yeni intibak ettiğini anlatıyordur bu fıkrayla.[51]

23 Ekim 1981'de yeni anayasayı hazırlama göreviyle açılan Danışma Meclisi'ne MGK tarafından seçilecek üye adaylarının belirlenmesi için kendisiyle görüşmeye gelen 10-15 il başkanına Demirel'in "alı al moru mor" tepki gösterdiği aktarılır. "Biz meşruiyetçiyiz. Kurucu Meclis ihtilalcilerin marifetidir," demiştir.[52] Kendisini ziyaret eden bazı Danışma Meclisi üyelerine de bu Meclis'in milli iradeyi yansıtmadığını tekrarlamakla beraber, bir kapı aralamıştır: "Ama aranızdan iyi insanlar çıkabilir ve iyi hizmet verebilir." Nitekim Danışma Meclisi çalışırken Yiğit Köker vasıtasıyla bazı üyelerin okuması için konuşmalar göndertecek, bunları çoğunlukla Eskişehir temsilcisi emekli general Tevfik Fikret Alpaslan seslendirecektir.[53] Meşruiyetini reddettiği zeminleri de kullanmaktan geri durmaz Demirel.

19 Ekim 1982'de açıklanan yeni anayasanın 7 Kasım'da referanduma sunulacağı belirlendikten hemen sonra, bazı gazeteciler Ecevit-Demirel diyaloğu kurma çabasına girdiler. Ecevit, kendisinin hapse bile girdiğini, şimdi önce Demirel'in bir adım atması gerektiği mesajını iletmiştir. Partiler kapatıldığı sırada da birlikte tavır alınamamış olmasından ötürü güvensizdi. Demirel'in, "[Evren] kendisini seçtiriyor ve dört yavrukurtla Çankaya'ya yerleşmeye hazırlanıyor," diye alay ettiği anayasanın reddedileceğine güvendiği için, böyle bir diyaloğa gerek görmediği aktarılır.[54]

"Altın bilezik"!

MGK yönetiminin de anayasanın yüksek oyla kabulünü sağlamak için Demirel'le temas aradığı anlaşılıyor. Eylül sonunda bir otelde (eski) parti ileri gelenleriyle toplantı yapmak için Marmaris'e giderken her ilin girişinde vali muavini karşılayıp "bir emri olup olmadığını" sormuştu.[55] 12 Eylül müdahalesinden –komünizm tehdidini bertaraf ettiği için– esasta memnun olan Celal Bayar, Demirel'i nasılsa kabul edileceğini düşündüğü anayasadan ötürü "askerleri karşısına almamaya" ikna etmeye çalışıyordu. Moda Deniz Kulübü'ndeki buluşmalarında "İhtilâllerde bir şeye dikkat edeceksin: kelleyi kurtarmaya!" nasihatinde bulunmuştu. Eski siyasetçilerin bir bölümüne getirilen on yıllık siyaset yasağı, "altın bilezik"ti eski komitacı-

51 Sirmen, 2003: 109.

52 Erdem, 2020: 281-282. 1983'te kurulan yeni partiye Danışma Meclisi üyeleri kurucu yapılınca, bir eski il başkanı "O zaman bizi azarlamıştınız" diye hatırlatınca Demirel "Bu arkadaşlar bize bugün lazım!" diyecektir.

53 Doğan, 1985: 175; Donat, 1993: 32.

54 Doğan, 2020: 144; CA-10: 106-109.

55 Doğan, 2020: 143.

ya bakılırsa![56] Bir nikâhta karşılaştıkları Kültür ve Turizm Bakanı İlhan Evliyaoğlu, Demirel'e 1961 Anayasası'yla ilgili yıllarca dillendirdiği şikâyetleri gideren bu yeni anayasaya neden karşı çıktığını sormuştu: "İşte sizin istediğiniz bir anayasa, DGM'lere kadar her şey var istediğiniz..." Demirel'in, anayasanın eski siyasetçilere yasak getiren ve MGK üyelerine güvenceler getirerek Evren'i cumhurbaşkanlığına 'oturtan' geçici maddelerin dışında, taslağın içeriğiyle gerçekten çok büyük bir sorunu yoktu aslında. Fakat bu anayasa referandumunu "bir vesayet ve velayet hadisesi" olarak gördüğü için karşı çıkıyordu.[57]

Demirel, yeni anayasaya muhalefetini yine yarı-kamusal zeminlerde sürdürdü. "Hiç kimseyi ihtilale karşı teşvik etmem," diyordu: "Kardeş kanı dökülür." Oysa anayasaya red oyu çıkmasının "askerler gücenmeden, toplumda yara açılmadan" meseleyi halledeceği kanısındaydı.[58]

O ara Demirel'le görüşmeye gelen heyetler, maneviyat bozucu sinyaller veriyordu aslında. Mersin'den gelen bir köylü heyeti, şöyle 'müjde' vermişti: "Hiç merak etmeyin, biz bütün köy Anayasa'ya eksiksiz kabul oyu vereceğiz!" Afyonlu bir köylü heyetinin sözcüsü, yeni anayasadaki siyaset yasağı konuşulurken, Demirel'i "Menderes'i alıp gittiklerinde seni bulup çıkardık. Şimdi de seni alıp götürürlerse, bir başkasını çıkarıveririz" diye rahatlatmışlardı! Demirel birkaç kez yutkunmuş, elindeki kâğıdı bükmüş, katlamış, tekrar katlamış, tekrar bükmüştür, Ali Naili Erdem'in yazdığına göre. Taban, galiba Bayar'ın tutumuna yakındı... Yine de Demirel "Ufak tefek bizde direnmeler var ama ben bunları kırabilirim," diyerek iyimserliğini koruyordu.[59]

Ümit kırığı

Güniz Sokak'a gelip gitmeyi sürdüren Hasan Celal Güzel'e Demirel anayasanın ya reddedileceğini ya %51-52'yle kıl payı kabul edileceğini söylemişti. Güzel, %91,37 "evet" oyu çıkınca, "biraz takılıp biraz teselli etmek için" ziyaretine gittiğini anlatır. Demirel masanın üzerindeki kitapları alıp yere atmış, "Bu kitapları üzerine gaz döküp yakalım, bunlar yalan söylüyor," demiş. Cindoruk Bayar'ın 'bile' zaman zaman bedbinliğe düştüğünü gördüğünü, Demirel'i hiç o halde görmediğini söyler; "nikbin bir adamdı, ümitli bir adamdı," der Demirel için. O an, ümidin örselendiği nadir anlardan belli ki.[60] 1 yıl kadar sonra Arcayürek'e mektubunda bu %91 küsuru, Filipinler'de Marcos, Mısır'da Hüsnü Mübarek diktatörlüklerinin ve Yunanistan'da cun-

56 CA-10: 119; Donat, 2005: 38.

57 CA-10: 141.

58 Doğan, 1985: 194-195.

59 Suver, 2020: 166; Erdem, 2004: 281; Cemal, 1986: 105.

60 Birand ve Yalçın, 2001: 112; Vakıf 2000, 2017: 26.

ta döneminde Papadopoulos'un aldığı %91, %99, %92 referandum oylarına benzetecek.[61] 1982 referandumu, Demirel'in omuzlarını biraz düşüren ve milli-popülizme bir an 'boşvermesine' yol açan bir sadme vurmuştur. "Türk halkı eziktir. Şu kadar sene mutlak idarenin altında kalmış bir halktır bu. Sana dokunmayan bin yıl yaşasın diyecektir," sözünün mesela; veya "Halk yaş meyve gibidir. Günlük yaşar" sözünün arkasında, 1982 referandumunun 'ilhamını' arayabiliriz. 1987'de hâlâ "Türkiye henüz bir reaksiyon ortaya koyamıyor. Türkiye çok ezik bu konuda," diye yine eziklikten yakınacak. O sebepten, 1983 Ekim'inde, vatandaşların polis engellemesinden yılmadığı bir nümayişe hevesle tutunmuş – şu hoş ifadeyle: "Halkı 3 senedir ilk defa seve seve itilip kakılır gördüm..."[62]

1988 Mayıs'ındaki DYP kongresinde, referandumdan öte genel olarak 12 Eylül'ün aldığı rızada "varlıklı kesim"in payına dikkat çekecektir: "'Rahatız, her istediğimizi buluyoruz, para da kazanıyoruz, bir şeyler yapıyorlar, yapsınlar' düşüncesi rol oynamıştır."[63] Ondan 1 yıl önce, 1987 yazında bir mülakatta yaptığı yorum ise, halk konformizminin veciz bir teşhisini yapması ve bunu bir sorun olarak önüne koymasıyla istisnaidir – bilhassa ilk cümlenin gücüne işaret çekerek, uzunca aktaracağım: "Türkiye başına geleni alkışlamak suretiyle ondan kurtulmayı düşünüyor. Zamana bırakıyor birçok meseleyi... Devri doğru yola, doğru yöne yönlendirme yerine, devir hangi yöne yönelmişse onun peşine düşerek, 'Bir zaman gelir, bir aydınlık pencere açılır, ondan kurtulurum' diye beklemeyi, sabretmeyi, teslim olmayı mücadele etmeye tercih ediyor. Devlet de zaten öteden beri hep halkı ezerek geliyor. İşte bizim yapmaya çalıştığımız şey, halkı bu ezik durumdan kurtarmaya çalışmaktır."[64]

Yeni partiler

Anayasa'nın diktatörlüklerdeki referandumlara benzer bir oy oranıyla kabulü –halkın "başına geleni alkışlaması"– ile rahatlayan MGK yönetimi, 'normalleşme' etabına geçebilirdi. 1983 Nisan sonlarında yeni siyasi parti kurma faaliyetlerine izin çıktı.

Ulusu'yla temaslar

21 Eylül 1980'den beri başbakanlık görevini yürüten emekli amiral Bülent Ulusu, yeni rejimin "merkez partisini" kurmak üzere girişimlere önceden başlamıştı. Ulusu, MGK'nın idealindeki parti yelpazesini çevresindekilere

61 CA-10: 160.

62 Altan, 1990: 45; Arzık, 1985: 82; Cılızoğlu, 1988: 120; Ilıcak, 1990: 243.

63 Cılızoğlu, 1988: 208.

64 D-1991: 217.

şöyle özetliyordu: "Çarçur partilere" izin verilmeyecek, bir "İngiliz İşçi Partisi felsefesinde", bir de "Sayın Demirel'in ve AP'nin istikametinde" iki parti olmalıydı. Ulusu, bu ikincisini kurmaya adaydı ve kadrosunu Demirel'in tavsiyelerine göre belirlemeye hazır olduğu haberini gönderiyordu – sadece kadroda onun "müridi" sayılabilecek kimseler bulunmamalıydı. Demirel'i bizzat aramak istiyordur ancak telefonlar dinlendiği için kusuruna bakılmamasını rica ederek selam ve saygılarını yolladığı da aktarılır – trajikomik bir durum.[65] Henüz Ocak başında Sadettin Bilgiç'le buluşarak görüşme dileğini aktarmıştı. Demirel, koşullu kabul ettiğini iletti: "Görüşürüm. Ama gece yarısı filancanın evinde yemekte buluşmam. Ya da gece yarısı bir resmi daireye arka kapıdan girmem. Başbakanlıkta görüşüp, çıkışta basın mensuplarına davet üzerine geldiğimi açıklarım."[66] Bu karşılığa üzüldüğünü çevresindekilere yansıtan Ulusu, Şubat başlarında bir mülakatta Demirel'le pekâlâ görüşebileceğini söyledi.[67] Şubat ortasında bir hamle daha yaparak Demirel'e, kendisine bir husumeti bulunmadığı mesajını aktardı. Demirel, "Anarşiyi körükleyenlerle neden aynı muameleye tabi tutuldum?" sitemiyle beraber, 12 Eylülcülerin Anayasa referandumundaki %91,37'yi "kendi nüfuz sahaları" sanmamaları gerektiğini ve Anayasa'nın getirdiğine ilave "yeni garantilere heveslenmemeleri" cevabını yolladığı aktarılır.[68]

Cüneyt Arcayürek, Ulusu-Demirel temaslarının biraz daha ucu açık olduğuna tanıklık eder. Demirel, Ulusu'ya yardımcı olabileceği sinyali vererek, "düşünelim" diyerek bu kanalı açık tutmuş, böylece hem 'yukarıdakilerin' girişimlerinden haberdar olacağını öngörmüş hem de bu teması bir güvence saymıştı. O da *Tercüman* Ankara temsilcisi Uğur Reyhan aracılığıyla Ulusu'ya mesajlar gönderiyordu. *Tercüman* gazetesinin sahibi Kemal Ilıcak ve Uğur Reyhan, burada bir büyük 'devlet-millet uzlaşması' ümidi görerek bu temasa can-ı gönülden aracılık etmişler, Demirel'i de buna razı etmeye çalışmışlardı.[69] *Tercüman*, bu işbirliği sağlanamayınca Demirel'e yüz çevirecek, 12 Mayıs'ta Nazlı Ilıcak'ın "güçlüden yana olmanın kaypaklığını, dönekliğini" yeren yazısını basmayacak.[70]

Demirel'in köprüleri atmamasının bir sebebi de, bazı AP'lilerin Ulusu'yu desteklemeye meyletmeleriydi. Bazıları, AP tabanının 12 Eylül yönetimini desteklediğini, Demirel'in uzlaşmaz tutumuyla tabandan koptuğunu düşünüyordu. Aralarında eski bakanlar Orhan Dengiz, Macit Zeren ve birkaç ay

65 Donat, 1993: 37, 55-57.

66 Donat, 1993: 56; Donat, 2005: 40; Doğan, 1985: 225.

67 Cemal, 1986: 235.

68 Donat, 2005: 41.

69 CA-10: 121-123, 147-149.

70 Cemal, 1986: 324. Ilıcak'ın bu yazısını *Cumhuriyet*'te Uğur Mumcu kendi köşesine koymuştur.

sonra DYP genel başkanlığı yapacak olan Ahmet Nusret Tuna'nın da bulunduğu bir grup AP'li, "sağı bölünmekten kurtarmak" için Ulusu'yu desteklemeye ricasıyla Demirel'i ziyarete geldi. Demirel asıl kendilerinin bölücülük yaptığını söyleyerek tersledi onları.[71]

Nisan'da Ulusu'nun Demirel'i başbakanlık konutunda kabul edeceği konuşuluyordu. Yavuz Donat, o ara Evren'in yine "eskilere" çatan bir konuşması üzerine Demirel'in randevuya gelemeyeceğini bildirdiğini yazar. Fakat zaten MGK'da, bu temasların kesilmesi gerektiği fikri hâsıl olmuştu.[72] Demirel'in oyalamalarıyla vakit kaybetmek, onu meşrulaştırmak, üstelik "yeni" partiyi "eskilere" muhtaç etmek, akıl kârı değildi.

Demirel, o andan sonra ve daha sonrasında, bu temaslarla ilgili tamamen redci bir havada konuşur. Böyle bir işbirliğinin "kısa vadede kazandıracağını ama orta ve uzun vadede çok şey kaybettireceğini", "AP + ordu = iktidar sloganını işletecek" bir girişimi kabullenemeyeceğini" söyler.[73] Bu girişim, "1923'ün CHP'si gibi bir devlet partisi kurdurulma işi"dir ona göre. Ulusu'nun parti kurmaktan vazgeçmesini "İşte Türkiye o gün kurtuldu" diye karşılamıştır.[74] 12 Eylül rejimiyle ve "devlet"le o kadar özdeşleşecek bir parti, ne olsa, korkutuyordur onu.

Ulusu'nun bıraktığı yerden, emekli general Turgut Sunalp'in başkanlığına 'atandığı' Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) devam eder. Yine fevkalade müsaadeye mazhar partidir, fakat "Evren Paşa"yla özdeşleştirilme derecesi Ulusu'nun kurmuş olacağı parti gibi değildir. MDP tabii ki AP'nin hoşnutsuzlarına 'sarkar.' Eski grup başkanvekili Oğuz Aygün'ün 81 eski AP'liyle MDP adına bir toplantı ayarladığını istihbar eden Demirel, hepsiyle bizzat ya da yakınındakiler vasıtasıyla konuşur, 51 kişiyi toplantıya katılmaktan vazgeçirir.[75] 'Ilımlı sol' parti Halkçı Parti'nin yanı sıra, 1982'de 12 Eylül hükümetinden ayrılmış olan Turgut Özal, bir parti kuruluşuna girişmiştir: Anavatan Partisi (ANAP). Özal, ekonomideki liberalizasyonu 'aşırı' bulan askerî yönetim üzerindeki nüfuzu azaldığı için hükümetten ayrılmıştı;[76] böylelikle hem rejime karşı usulü dairesinde bir muhalifimsilikle, serbest piyasa vaadini kişileştiriyordu. Partisi ANAP'ı, DP-AP geleneğini hürmetkârca aşma iddiasında, (neo)liberal-muhafazakâr bir çizgiye oturtacaktı. Özal, Mehmet Dülger, Atilla Peynircioğlu gibi bazı genç ve parlak kadroları 'almak' için Ekrem Ceyhun aracılığıyla izin ister. Demirel "Bunları vermem," der, sorulma-

71 Doğan, 1985: 209-213; Doğan, 1985: 225..

72 Donat, 1993: 60.

73 Donat, 2005: 42; CA-8: 42. 27 Mayıs sonrasının "CHP+ordu=iktidar" formülüne nazire.

74 CA-10: 127, 143.

75 Kazdağlı, 1999: 127.

76 Açıkgöz, 2022: 38.

dığı halde "Hasan'ı da (Celal Güzel) vermem," diye ekler![77] Birçok eski AP'li, özellikle tabanda, taşrada, MDP ve ANAP'ta yer almıştır.

"Tapulu arazi..."

Demirel, ünlü sözlerinden birini, "Tapulu arazime gecekondu yaptırmam"ı, o günlerde sarf etti. Demeç veremediğinden, râvilerce taşınan bir sözdü bu. "Eski siyasilerin", ama bilhassa Demirel'in de, siyaseti yozlaştıran tekelci hırsına kahreden söylemin elinde bir delil olarak ünlendi.

İcazetli kabul edilen MDP, ANAP ve Güven Partisi meşrebinde "orta-sol" Halkçı Parti'nin dışında, 1982'de kapatılmış olan partilerin misyonunu sürdürmeye dönük parti kuruluş girişimleri Mayıs'ta hız kazandı. AP'nin çizgisini sürdürecek parti girişimi için, o cenahta birçok eski siyasetçinin hâlâ "manevi lider" olarak gördüğü –bu biraz da Demirel'e karşı bir ağırlık merkezi yaratmanın imkânıydı–, Celal Bayar'ın rızasını almayı, Demirel de kaçınılmaz bir etap gibi görüyordu. En azından, kendisine hâlâ "Parlamenter sisteme müştereken geçmek asker için de, millet için de iyidir," mesajları gönderen[78] Bayar'ı en azından 'nötralize' etmek için gerekliydi bu. Demirel 4 Mayıs'ta yanında Cindoruk, Çağlayangil, Bilgiç'le beraber Bayar'la buluştu. Elini öptü, "Sizden aldığım bayrağı yine size teslim ediyorum. Bir kusur işlediysem kusuruma bakmayınız," diyerek, söylediğine göre hazırûna gözyaşı döktüren törensel bir edâyla kurulacak partinin genel başkanlığını teklif etti. Yüce gerekçe: "Sağın bölünmemesi" idi. Bayar'ın yaş mazereti (11 gün sonra 100 olacaktı), "iki-üç aylığına" denerek geçiştirildi. Bayar da aynı törensel edâyla "Sizi tarih ve millet önünde tebrik ederim, muvaffakiyetle taşıdınız bayrağı, bir kusurunuz da olmadı," diye mukabelede bulundu ve prensip olarak kabul etmiş göründü. Fakat bir hafta sonra, kabul etmediği haberini iletti Demirel'e. Ailenin sakıncalı bulduğu söylendi. Araya başka girenler de olmuştu – Kenan Evren'in İstanbul Valisi Nevzat Ayaz vasıtasıyla telkinde bulunduğu iddia edilir mesela. Demirel, Bayar'ın etrafındaki "pasifistlerin" etkisi altında kaldığı kanısındadır.[79]

---

77 Barlas, 1996: 35; Birand ve Yalçın, 2001: 153-155.

78 Doğan, 1985: 218.

79 Doğan, 1985: 276-277; Bilgiç, 1998: 286. Avcı, 1999: 334; Koçak, 1991: 90; Cemal, 1986: 75. Bu arada Demirel'in Bayar'a genel başkanlık teklifi yapacağını yalnız Nahit Menteşe'ye söylediğine dair bir tanıklık var (Çavuşoğlu, 2009: 7). 1989 yazındaki Güneri Civaoğlu'nun *Sabah*'taki "İslâmköylü Phoenix" yazı dizisinde bu olay hikâye edildiğinde, Demirel'in ebedi muarızı Mehmet Turgut, Bayar'ın "hayatının hiçbir döneminde güvenmediği ve hiçbir zaman da inanmadığı" Demirel'den gelen teklife "elbette düşünmeden hayır diyecek [demiş]" olduğu tepkisini gösterecek. Dizinin 4 Temmuz'da tamamlanmasından bir ay sonra Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy ve damadı Ahmet Gürsoy'un, babalarının böyle bir mesuliyeti kabul etmek istemediğini hemen o akşam belirttiğini bildiren yalanlaması yayımlanacak (Turgut, 1991b: 117-119, 123-125, 127, 132-133).

AP'nin halefi olan parti 20 Mayıs'ta Büyük Türkiye Partisi (BTP) adıyla kuruldu. Bu addaki Demirel hatırlatması, Kenan Evren'e günlüğüne sinir içinde şunları yazdıracak kadar açıktı: "Yurt sathında yaptığı konuşmalarda 'Böyyük Türkiye, Böyyük Türkiye,' diye bağırır dururdu."[80] Kurucu listesini Süleyman Demirel hazırladı. Hazırlık çalışmalarında öne çıkan son AP İstanbul İl Başkanı Hüsamettin Cindoruk'un önerdiği isimleri "dengeyi sağlamak için çok uğraştığını" söyleyerek geri çevirdi.[81] BTP'nin amblemi, Demirel'in hep taktığı rozete atıfla arı olacaktı. Fakat bir başka İTÜ'lünün, Özal'ın daha önce kurulan ANAP'ının da amblemi arı olduğundan, DP'yi hatırlatan sağ el imgesine karar verildi. Kurucu genel başkan, –27 Mayıs sonrası AP'nin kuruluşundaki asker genel başkan töresini sürdürerek– 1977'de Demirel'in kara kuvvetleri komutanı yapmak istediği Ali Fethi Esener oldu. Demirel, Hüsamettin Cindoruk veya (eski bürokratı) Mehmet Gölhan'ın başkan olmasını isterken Ali Fethi Esener'in önerilmesine "Yahu, Gümüşpala'dan bıkmadılar mı?" tepkisini göstermişti: "Hayrını görün o zaman." Parti kapatma kararı karşısında Esener "Milletimiz için hayırlı uğurlu olsun" deyince iskemlesinden fırlayıp "Gördünüz mü sizin paşayı!" diye bağırmış arkadaşlarına.[82]

AP çizgisindeki BTP'nin yanı sıra, Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) CHP'nin, Refah Partisi (RP) MSP'nin, Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) MHP'nin misyonunu sürdürmek üzere kurulmuştu. MGK, bu partilerin bir dizi kurucusunu veto edip kuruluşlarının tamamlanmasını sürüncemede bırakarak, 6 Kasım'daki seçime girmelerini engelledi. BTP'nin ise doğrudan kapatılacağı söylentileri çıkmıştı. Demirel, bunu yapamayacaklarını söylüyordu.[83] Yaptılar; BTP 31 Mayıs'ta MGK kararıyla kapatıldı. Demirel'in yakın çevresinde bazıları, bunu Özal'ın doğrudan müdahalesine bağladılar.[84]

Zincirbozan kafesi

Parti kapatma kararıyla birlikte, siyaset yapma yasağını çiğnemekle itham edilen 2 BTP'li, 7 AP'li, 7 CHP'linin Çanakkale'nin Lapseki ilçesi sahilinde Zincirbozan mevkiinde bulunan askerî tesiste "zorunlu ikamete" tabi tutulacağı açıklandı. Bu, "eski partilerin devamı niteliğinde" partilere en azından seçimlere kadar yol verilmeyeceğine dair bir kararlılık gösterisiydi. Sür-

80 Evren, 1991b: 195, 222.

81 Çavuşoğlu, 2009: 8.

82 Vakıf 2000, 2017: 23-25. Gümüşpala, hatırlanacak, AP'nin ilk genel başkanı olan emekli general.

83 Çavuşoğlu, 2009: 14.

84 Erman Yerdelen'le görüşmeden.

gün kararını bir-iki gün önce öğrenen gazeteci Yavuz Donat, Demirel'i arayıp "Bir şey öğrendim ama telefona sığmaz," demiş, Güniz Sokak'a giderek haberi vermişti. Onun "Kaynağın sağlam mı?" sorusunu da dört parmak işareti yapıp elini omzuna götürerek cevaplamıştı. Yine Donat'ın başka bir yerde aktardığına göre Demirel, bu gelişmeyi "Allah kel kuluna yardım eder" tevekkülüyle karşıladı.[85]

"Devletten geldik, devleti iyi tanırız"

AP'nin zorunlu ikamete yollanan as takımı, Necmettin Cevheri'nin kullandığı kırmızı bir Mercedes'le yola çıktı; şoför yanında Demirel, arkada Sadettin Bilgiç, İsmet Sezgin, Nahit Menteşe oturuyordu. Yolda BTP'nin yerine kurulacak partiyi konuştular. Milli İrade, Hürriyet adları önerildi. Demirel "Doğruyol" adını önerdi. Cindoruk "Sanki kuru temizleme dükkânı gibi" diyerek dudak büktü. Demirel *Kur'an*'daki "Sırat-ı müstakim" (doğru yol) mefhumuna atıfta bulunarak ısrar etti.[86] Menteşe'nin aktardığına göre Demirel amblem olarak başta ayçiçeğini düşünmüştü. Fakat bu amblemi başka partinin aldığı anlaşılınca, amblem yolda yürüyen bir adam silueti olacaktı.[87] Zincirbozan'a molalarla 9 saatte vardılar. Bir rivayete göre İsmet Sezgin bir ara "Gecikiyoruz," diye endişelenince, Demirel "Gecikirsek bizi almayacaklar mı İsmet?" demişti!

Demirel ve erkânı Zincirbozan'a 15 araçlık konvoyla vasıl oldu. Nizamiyede bir yüzbaşının, herkesin kendi valizini alıp içeri taşıyacağını söylediği; Demirel'in istifini bozmadan ellerini arkasına bağlayıp yürüdüğü, uğurlamaya gelenlerden Orhan Keçeli'nin onun valizini alıp arkasından seğirttiği aktarılır.[88] "Patron", zorunlu ikamette de patrondu. Avukatına "Şimdi bize yapılan muamele tevkiftir, eğer tevkifse bilelim!" diyerek hukukî durumlarını araştırmasını istedi. Yıllar sonraki anlatımına bakılırsa Demirel, yetkili subaylara "devlet fikrinin adamı" olarak bir kısa söylev vermişti: "Ben ve arkadaşlarım devletten geldik. Devleti iyi tanırız. Ne şekilde emir aldıysanız öyle hareket ediniz. Yerde yatmamız emrediliyorsa yerde yatarız. Kimseyle görüşmemiz istenmiyorsa, görüşmeyiz. Ama şunu bilin ki, siz şu anda kanunsuz bir emri uygulayan personel durumundasınız."[89]

---

85 Emin Özgönül'ün röportajı. *Sözcü*, 20 Aralık 2020; Donat, 1993: 71; Vakıf 2000, 2017: 64-66.

86 Vakıf 2000, 2017: 24. Necmettin Erbakan'ın da aynı referansla Milli Görüş'ün yeni partisini bu adla kurmayı tasarladığı, ancak Demirel onu 'kapınca' Refah adına döndüğü aktarılır (Yılmaz, 2022: 171-172).

87 Doğan, 1985: 343; Ceyhun, 2004-2: 286; Çavuşoğlu, 2009: 18; *Hürriyet*, 22 Haziran 2017.

88 Suver, 2020: 193. Bir başka aktarıma göre 17 bavul, 5 çanta, 4 naylon torba ve 8 çift tuvalet kâğıdı bir askerî araçla taşınmıştır (Cemal, 1986: 338).

89 Cemal, 1986: 339; Donat, 1993: 7.

"Vekar"la muhalefet

Tesisin gittiklerinde açık olan deniz tarafına birkaç gün sonra tel örgü çekildi – Demirel'e göre "Zincirbozan kafesi" tam olmuştu. Ali Naili Erdem'in torunu Nil'in "Neden buradasınız?" sorusuna, "Askerlik yapıyoruz," cevabını vermiştir![90] Demirel, "kafes"ten muhalefetini mektuplarla sürdürdü. 4 ayda 50 kadar mektup yazdı. 15 devlet başkanına, "son meşru cumhurbaşkanı vekili" Çağlayangil'in imzasıyla mektup yolladı. Cüneyt Arcayürek'le ve *Tercüman* yazarı Nazlı Ilıcak'la düzenli mektuplaştı. Bu mektuplar, zaman zaman muhatabının köşe yazılarına da sızan radikal 12 Eylül tenkitleriyle doludur. Daha sonra bu yazışmaları kitaplaştıran Ilıcak bir cevabî mektubunda "hem büyük sevinç kaynağı, hem de iftihar vesilesi" saydığı bu mektupları diğer *Tercüman* yazarları Rauf Tamer'e ve Ahmet Kabaklı'ya da yazmasını telkin eder: "Her ikisi de size samimiyetle bağlı."[91]

Mektuplardaki muhalefete eğilelim... Hem Arcayürek'e hem Ilıcak'a aynı şeyi yazmıştı: "Zincirbozan vak'ası çağın Bekirağa bölüğüdür."[92] Ilıcak'a mektubunda, bu zorunlu ikametin bizzat 1982 Anayasasının "Hiç kimse keyfî olarak tutulamaz, alıkonulamaz, sürülemez" diyen 38. Maddesine aykırı olduğuna dikkat çekti: "Anayasa'yı yapanlar madem ki... eninde sonunda 'Kanun benim' diyeceklerdi, bu hükümleri koyup ihlal edeceklerine hiç koymayıp bildikleri gibi yapsalardı daha dürüst davranmış olurlardı." Başka bir mektubunda, İnsan Hakları Beyannamesi'ne aykırı olduğunu söylüyor, "bir nevi adam kaldırmadan ve Aldo Moro olayından farkı yoktur," diyordu.[93] 12 Ağustos'ta bizzat MGK'ye mektup yazarak, Zincirbozan Olayı'nı, Osmanlı'nın deyimleşmiş sürgün mekânları olan "Taif ve Fizan"a benzetti. MGK'nın Atatürkçülüğüne takılarak, bu 'işlemin' Atatürk ilkeleriyle de bağdaştırılamayacağını yazdı: "Ülkenin en ağır şartları içinde bile Atatürk'ün kendine muarız saydığı kimseleri bir askerî garnizona kapattığı görülmemiştir."[94]

Demirel'in Zincirbozan mektuplarında hiç eksik olmayan bir unsur, "vekar"[95] ve sebat heroizmidir. Arcayürek'e 22 Ağustos'ta "Hiçbir meselenin altında 'öf' demeyeceğimi bilirsin," diye yazar: "Bugünün yarını hep oldu. Yine de olacaktır... Bu kafesin dışarıdan daha hür olduğunu bilerek..." Bir baş-

90 Ceyhun, 2004-2: 310; Yaşar, 1986: 79.

91 Yaşar, 2016: 112; Suver, 2020: 194; Ilıcak, 1999: 28-29.

92 CA-10: 156; Ilıcak, 1990: 111. Bekirağa Bölüğü, II. Abdülhamit döneminde siyasi muhaliflerin sürgün öncesi tutulduğu yerdi.

93 Ilıcak, 1990: 33, 229. Hıristiyan Demokrat lider Aldo Moro 1978'de Kızıl Tugaylarca kaçırılıp öldürülmüştü – Demirel'in benzetmesi tabii 'oldukça' abartılıdır!

94 CA-10: 176-178.

95 Demirel, "vakar"ı böyle telaffuz eder.

ka mektubundan, uzunca bir tirat: "Başımız bulutlara değecek kadar diktir. Hürriyet, hak, serbestiyet, millet iradesi bütünlüğü, demokratik cumhuriyet demeye devam ederiz. Eğer son nefesimize kadar, kelimeyi şehadet getirme noktasına kadar devam etmezsek namerdiz. Zulmün sonu yoktur. Allahın laneti zalimlerin haksızların, gasıbların üzerinedir. Avaze-i cihana Davut gibi salınacağı gün gelecektir... Zaman bizim bu kafese sığmadığımızı gösterecektir. Allaha şükür ki, onun için varız. Bu burada bitmez, başlar."[96] Başka bir mektupta, sürekli doğudan esen rüzgâr karşısında yatan çınarlar, çamlar, kavaklar arasında dik kalabilenlerin "bir güzel, bir vakur, bir haysiyetli" olduğunu yazar romantizmle: "Rüzgâra dayanabilmek zor bile olsa, mümkündür." İlıcak'a mektuplarında aralıklarla "Kartaca yıkılacaktır" düsturunu tekrarlar! Kafese sığmayacağı, keza hep tekrarladığı bir motif: "Koskoca Türkiye'ye sığmayan ben, buraya mı sığacağım?"; "Türkiye'ye sığmayan biz herhalde bu on dönüme hiç sığmayız."[97] 31 Temmuz'da Ilıcak'a mektubunda, "devlet fikri" ile "bugünkü devlet" arasına kesin bir duygusal ayrım koyar: "Bugünkü devletle uzlaşarak veya o hissi vererek bir yere varılamaz."[98]

Zincirbozan'da günlük hayat

Zorunlu sakinler sınırlı da olsa ziyaretçi kabul edebiliyorlardı. Demirel'in düzenli ziyaretçilerinden biri, yaklaşık 10 yıl boyunca onun en yakın çevresinde yer alacak olan Bursalı iş insanı Cavit Çağlar'dı. Kendisini Çağlayangil'in torunu olarak tanıtarak, neredeyse günaşırı gidip geliyordu.[99] Menteşe'nin ve Erdem'in anlatımlarına bakılırsa, Sadettin Bilgiç'in odasında her akşam Mehmet Gölhan, Ekrem Ceyhun ve Demirel *Kur'an* dinliyor; Mehmet Gölhan ve Ekrem Ceyhun hariç arada beraber içki de içiyorlardı. Yemek masrafını Demirel, "Sizler benim konuğumsunuz, müsaadenizle ben ödeyeceğim," diyerek üstlenmişti. "Yaşlanıyoruz" ve "politikayı bıraksak" lâkırdılarına çok kızıyordu. Bir ara arıza nedeniyle sular akmayınca "Binlerce köye su getirttim, 15 kişinin su ihtiyacını karşılayamıyorum," deyişi, bir siyasi patronluk latifesi... Bayrak direğinin altında dururken yakalandıkları bir ufak depremde yanındakiler kelime-i şahadet getirirken "Direk üzerimize yıkılabilir" diye bahçenin ortasına gitmesi, mühendis refleksi...[100]

Bavulunda bir yığın kitapla gelmişti Demirel. Zaten 12 Eylül sonrası yıllarda okumaya daha fazla vakit ayırdı; İlhan Kesici ve Mehmet Dülger, ona sü-

96 CA-10: 163-166.

97 Donat, 1993: 74; Ilıcak, 1990: 84.

98 Ilıcak, 1990: 93.

99 Arslan, 2019: 191.

100 Yaşar, 1986: 50, 78, 81, 84; Erdem, 2004: 317; Atalay, 1986: 43; Gaytancıoğlu, 2020: 446.

rekli kitap taşıyorlardı.[101] Zincirbozan'da da çok okudu, notlar aldı. (İsmet Sezgin'in aktardığına göre Marx'ın *Kapital*'i de okuma listesindeydi.) Cindoruk, "bir demlenme dönemi" olarak tanımlayacak bu devreyi.[102] Kamp sakinlerine getirdiği seminerler düzenleme önerisi kabul gördü. Birisi sunum yapıyor, üzerine tartışıyorlardı.[103] Bu seminerler, CHP'li parlamenterlerin Demirel'e muhabbetini artırmaya da yaradı. Sırrı Atalay, "Süleyman Demirel'i yakından tanımaktan... güzel, esprili hikâye ve fıkralar anlatmasına" tanık olmaktan pek memnun olduğunu yazacaktır. Ali Naili Erdem'e bakılırsa CHP'liler "Demirel'e bayılıyoruz," diyorlardı – Ecevit'in yanına yaklaşılamazken, Demirel'le her konunun tartışılabilir olmasına imrenmişlerdi. CHP'nin sol kanat milletvekillerinden Süleyman Genç, bir gün Demirel'in tek başına denize girdiğini görünce ihtiyaten koşarak refakatine gitmişti.[104] Hele 9 Eylül günü, partilerinin kuruluş yıldönümünü kutladıklarını görmesi üzerine yaptığı jestle gönüllerini fethetti CHP'lilerin: bütün AP'liler takım elbise giyip kravat takınıp bir yerden buluşturulan bir kutu şekerle (başka bir anlatıma göre çikolata), "Evren'in Yeri" adını taktıkları bir köşede CHP'lileri tebrike gittiler.[105] Kısacası Zincirbozan tecrübesi, Demirel'in en azından buradaki CHP ileri gelenleri nezdinde büyükçe bir sempati kredisi kazanmasına muhakkak katkıda bulundu.

Ama ne olsa, –12 Eylül döneminde binlerce siyasi mahpusun maruz kaldığı işkenceli, eziyetli, tecritli muameleyle kıyas edilemeyecek olsa da–, "kafes" bunaltıyordur. Demirel 28 Eylül'de Ilıcak'a yazdığı mektupta bıkkınlığını diplomatik dille ifade etmiş: "Her gün gördüğümüz kişilerden farklı kişiler görmemizin de zaman zaman ihtiyaç haline geldiği, bir gerçektir."[106]

Zorunlu ikamet, Eylül biterken sona erdi. 'Tahliyeden' önce, 16 siyasetçiye oradaki yaşantıları hakkında konuşmayacaklarına ilişkin taahhütname imzalatılmak istenmiş. Demirel de dahil hepsi imzalarken, Sırrı Atalay ve Deniz Baykal uzun bir tartışma sonucu bu belgeyi iptal ettirmişler. Baykal, Demirel'in omzunu sıvazlayarak "Sırtımdan büyük bir değirmen taşını kaldırdın," dediğini aktarır.[107]

2007 yılında yönetmen Atıl İnanç, *Zincirbozan* adlı dokü-drama filmi yapacak. Demirel'i Haldun Boysan canlandıracak.

---

101 Vakıf 2000, 2017: 67.

102 Vakıf 2000, 2017: 29.

103 Cemal, 1986: 387; Ceyhun, 2004-2: 293, 38; Yaşar, 1986: 60.

104 Atalay, 1986: 44-45; Erdem, 2004: 318; Ceyhun, 2004-2: 298.

105 Doğan, 1985: 362; Ceyhun, 2004-2: 312.

106 Ilıcak, 1990: 228.

107 Fincancıoğlu, 2000: 152.

"Sürgünden geliyorum"

30 Eylül'de Zincirbozan'dan Ankara'ya dönmek üzere hareket eden Demirel'i karşılamak üzere yol boyu hazırlanan konvoylardan ve güvenlik kuvvetlerinin onları engellediğinden söz edilir. Demirel, Anayasanın ilgili maddelerini sayıp dökerek, "Ben sürgünden geliyorum. Arkadaşlarımla hasret gidermeme kimse mani olamaz," diyerek münakaşaya girmiş, subaylara "Kimden emir aldın?" diye çıkışmıştır.[108] Buna mukabil, geçmiş olsun'a giden Şadi Pehlivanoğlu, beklediğinin aksine bomboş olan sokaktan eve girince, Demirel'in yanında "iki bürokratla bir-iki politikacıdan başka" kimsenin olmadığına tanıklık eder.[109] Yavuz Donat'ın anlattığına göre, dönüşte aile meclisinde durum değerlendirmesi yapılmış. Nazmiye Hanım kararı eşine bırakmış; Şevket Demirel "Yeter memleket için çalıştığın, biraz da kendine bak," telkininde bulunmuş; Hacı Ali Demirel "Diken nerede battıysa oradan çıkarılır... öyleyse dikeni siyasette çıkaracaksın," demiş; Ali Şener şimdi siyaseti bırakırsa baskılar üzerine bıraktığının konuşulacağını söyleyerek, "Zirveye çıkın, sonra isterseniz bırakın," önerisinde bulunmuş.[110] Demirel'in o merhalede siyaseti bırakmaya ikna olacağına kim inanır?

Gelip çatan 6 Kasım seçimlerine sadece MDP, ANAP, ḤP'nin katılmasına izin verilmişti. Demirel, diğer partilere engel çıkarılmasını Ilıcak'a mektubunda şöyle teşbih ediyordu: "Silistre imlâya gelmiyor diye Silivri'ye git mi diyeceksin? Sen Silistre yazamıyorsan kabahat oraya gitmek isteyenin mi? Silistre yazmasını öğreneceğin yerde, adama 'B..k mu var Silistre'de, Silivri'ye git' demek tabii daha kolay. Devlete düşen görev, Silistre'ye gidecek adamı Silivri'ye göndermek değildir."[111] Bu seçim, "tabldot seçim" olacaktı ona göre. DYP'liler –keza SODEP'liler de– "Yüzbaşı" parolalı bir kampanya yapmaya çalıştılar; "tak tak tak", üç partiye birden mühür basarak geçersiz oy verilecekti – oy kullanmamak cezaya tabi kılındığından, boykottan sakınılıyordu. Demirel, "ikinci bir %91,37 faciasını önlemek" gerektiğini önemsese de, "herkesin mizacının boş ve iptal'e müsait olmadığını" söyleyerek bu kampanyanın pek başarı şansı taşımadığını peşinen teslim ediyordu.[112]

6 Kasım seçimlerinde geçersiz oy oranı epey yüksek çıktı: genellikle kullanılan oyların %2-3 düzeyinde olan oran, bu sefer %13,2 oldu. Asıl önemli sonuç, "sair" parti olarak bakılan ANAP'ın %45,1 oyla tek başına iktidara gelmesiydi. O günden sonra Demirel'in baş siyasi rakibi, ANAP ve Özal olacaktı.

---

108 Yaşar, 1986: 73-74; Donat, 1993: 96; Ceyhun, 2004-2: 314.

109 Pehlivanoğlu, 1997: 241-242,

110 Donat, 1993: 97-98.

111 Ilıcak, 1990: 154.

112 Yaşar, 1986: 90; Donat, 1993: 103; Ilıcak, 1990: 159.

Liberal-demokrat

Zincirbozan'dan 1987 referandumuna uzanan, siyasi yasaklı olduğu dönem, Demirel'in kariyerinde –1965-1971 dönemi dahil–, liberal-demokratik fikirleri en kararlılıkla ve radikal surette dillendirdiği dönemdir. Nilgün Toker, siyaset felsefesi bakış açısından, o günlerde Demirel'in konuşmalarının, sözlerinin, –Antik Yunan'da yurttaşlara demokrasiyi 'metheden'– Periklesvari bir efekt yarattığı kanısındadır.[113]

"Ordunun milleti..."

Bu radikalizm, öncelikle darbe ve askerî vesayet karşıtlığında tezahür eder. Darbeden bir hafta sonra, "27 Mayıs'ta anayasayı çiğnediği iddiasıyla ihtilal yaptılar, bu defa biz anayasayı çiğnemedik diye," nüktesini yapmıştı.[114] Darbecilerin "ülkeyi kurtarma" misyonunu sahiplenmesine kızgındı. Atatürk'ün Türkiye'yi "Yunan'dan... dış devletlerin istilasında kurtarması" ile ülkenin "bir eşkıyalık hareketinden, bir cinayet hareketinden kurtarılmış olması"nın çok farklı şeyler olmasına karşılık "netice itibarıyla 'kurtarılmış' damgası için kâfi gelmesine" takaza ediyordu. Nimet Arzık'la konuşmasında bizzat "kurtarıcılık" mitosuna mim koymuştur: "Mucize arayışı, halaskârları meydana çıkarıyor. Halaskârlar, milletin meselelerini azaltmamış, çoğaltmışlardır. Buna rağmen, hep mevcut olagelmişlerdir."[115]

12 Eylül'ün üçüncü yıldönümünde Ilıcak'a mektubunda, darbenin komünizm tehdidinin önlenmesi gerekçesiyle meşrulaştırılmasına 'bile' –neticede yine komünizm tehdidine bağlayarak!– itiraz etmesi önemli: "'Devlet komünistlerin eline geçmesin de başka kimin eline geçerse geçsin' demek çok yanlıştır... Doğrusu devlet, komünistin de, faşistin de, militaristlerin de eline geçmesin. (...) Evet, komünizme hayır. Bu kâfi değil. Başka nelere 'Hayır' ve neye 'Evet.' Bunu ortaya koymadıkça bir gün o 'Hayır' denilen komünizm gelir yakanıza yapışır."[116]

1985'te bir söyleşisinde, bir ülkede askerî müdahale olmasının, rejim meselesinden de önce, orada devletin henüz *modern devlet* olamadığının delili olduğunu söylemesi dikkate değer. Ilıcak'a bir mektubunda, Türkiye'nin dünyadaki 156 devlet arasında parlamenter demokrasiyle idare edilen 23'ünün oluşturduğu, "spor tabiri ile birinci küme"den düştüğünü, bu-

113 Nilgün Toker'le konuşmadan.

114 Doğan, 2020: 92.

115 CA-10: 142-143; Arzık, 1985: 58.

116 Ilıcak, 1990: 220.

nun "gururunu incittiğini" yazmıştı.[117] Siyasetçilerin cezalandırılmasının "kâhtı rical"e (devlet adamı kıtlığına) ve "devletin fakirleşmesine" yol açtığını düşünüyordu. "Güdümlü rejim, milletle devlet arasındaki köprüleri yıkmış" idi.[118]

1986 Kasım'ındaki bir mülakatta, demokrasi için, ordunun rejimdeki konumunun tayin edici nitelikte olduğunu söyledi. "İleri ülkelerin hiçbirinde silahlı kuvvetler siyasetin içinde değil" idi.[119] Çok daha önce, 1981 Mart'ında gelen bir uluslararası heyete, ordunun Türkiye'nin 'kurulumundaki' (baş) rolüne dair şöyle bir latife yaptığını aktarır Demirel: "Allah, Alman milletini yaratmış, onlar bir ordu kurmuşlar. İngiliz milletini yaratmış, onlar da yeni bir ordu kurmuşlar. Türkiye'ye gelince, Allah evvela orduyu yaratmış, sonra –haşâ, Allah hatadan münezzehtir– bakmış bir eksiklik oldu, bunlar için de bir millet yaratmış."[120]

Bu arada Demirel, ordu, silahlı kuvvetler dediği zaman sadece "bu hadiselerin içine girip, ordu adına iş görenleri" kastettiği şerhini de düşüyordu. Orduya değil militarizme karşı olduğunu "arkadaşlarına" anlatmakta da zorluk çektiğinden yakınmıştır.[121]

Askerî müdahalelerin yasal-anayasal dayanakları bahsinde, teşhisi açıktı: "Aslında zora başvurdunuz mu, bir şeye dayanmak mecburiyetinde değilsiniz. Kullandığınız zordur." Ordunun müdahale dayanağı olarak hep anılan İç Hizmet Kanunu'nu anlamlı bir gerekçe olarak görmüyordu. Müdahalelerin yasadışılığında ısrarlıydı: "Anayasayı kaldırıp atmışsın, bunun yasallığı nerede?" Askerî müdahalelerin, standart ideoloji gerekçeleri olan Atatürkçülüğe de, her şeyden önce ordunun siyasete girmesinin Atatürk ilkelerine tamamen aykırı olması bakımından sığmadığını düşünüyordu. Ayrıca, "Atatürk ilkelerinden sapma" gerekçesi tekrarlanıp dururken, "hangi ilkelerden hangi sapma yapılmış, bulunamadığını" söylüyordu.[122] 1988'de bir mülakatta, 12 Eylül yönetiminin "Atatürkçülük nedir?" kitapları hazırlamak üzere bir komisyon kurmasını, "Atatürk ilkeleri ihlal ediliyor diye darbeler yapıldıktan sonra... 'Atatürkçülük nedir?' diye araştırılmaya girilmesini... biraz taaccüp ve hayretle" karşılıyordu![123]

---

117 *Yeni Gündem*, 13-26 Aralık 1985; Ilıcak, 1990: 48.

118 CA-9: 526-527.

119 D-1991: 47.

120 D-1991: 62-63. Uluslararası literatürde, Alman uluslaşmasında (da) devletin millete öncel olduğu 'esprisi' revaçtadır.

121 CA-9: 420; Cemal, 1986: 76.

122 CA-9: 427, 466, 511, 514.

123 D-1991: 147.

Evrenizm

1983 Eylül başında Nazlı Ilıcak'a yazdığı mektupta İngiliz gazetelerinden "Evrenizm" tabirini iktibas etti. (Aşağı yukarı 1 yıl kadar ara ara bu terimi kullanacak.) Aynı ayın 28'indeki mektubunda Evrenizm'in "ölü cenin" olduğunu yazdı, "yaşaması mümkün değil"di. Atatürk ve İnönü'yü anarak, "Evrenizm'den çok daha insaf ve iz'an ile hareket ettikleri halde ve o kişiliklerle, o performanslarla onlar bile yaşatamamışlardı," deyişinde, Kemalizmin de aslında devrini doldurduğu iması vardı.[124]

Kenan Evren'in 1990-1991'de altı cilt olarak yayımlanan anıları üzerine Demirel epey konuştu ve yazdı. Hatta bu anılara tepkilerini *Anı Değil İtiraf* adlı bir kitapçıkta bir araya getirdi. Suçlamasının çekirdeği şuydu: "Hukukun üstünlüğü ve devlet ciddiyeti lüzumsuz şeylermiş gibi terk edildi... Türk insanını, vatandaşlık şuurundan, bu aziz ülkeye sahiplik hevesinden koparıp teba tevekkülü ve teslimiyetine soktunuz ki, bu bir millete yapılabilecek en büyük kötülüktür..."[125] Israrla tekrarladığı 'pratik' suçlama ise, "Devletin yasal ve diğer imkânları tamamen birbirinin aynı iken, 13 Eylül günü durdurulan kan, 11 Eylül günü niçin akıyordu?" sorusunda düğümleniyordu. Ordu yönetiminin tedhişin tırmanmasına göz yumarak darbe şartlarının olgunlaşması için bir nevi 'pusu' kurduğuna dair şu sözleri, güçlüdür: "Kafasına müdahale fikrini koyan Evren, bizim çırpınışlarımıza meğer istihza ile bakıyor ve müdahale için uygun zamanı bekliyormuş... Devletin güvenliğini sağlaması gereken komutan, arkadaşları ile birlikte 'anarşiyi önlemenin' değil 'önlememenin' peşinde imiş." "Kan gölünde ikbal ve istikbal arayışı" idi bu – ve "bu kan kendisini boğacak" idi...[126]

Demokratik cumhuriyet - "Milletin devleti"

1985'te Murat Belge'nin Demirel'le yaptığı uzun bir söyleşi var. Demirel, "... Söyledik geliyoruz" kalıbını yine zevkle kullanıyor orada da: "Türkiye'nin bir anayasa devleti, hukuk devleti olmasını söyledik geliyoruz, savunduk geliyoruz." Demokrasiyi, "birlik ve beraberlik" ezberinin üzerine çıkartıyor bu söyleşide: "bu memleketin insanı[nın] 'şükür olsun Allah'a, ben bu memleketin vatandaşıyım' diyebilmesinin koşulunun", eşitlik ve demokrasi olduğunu söyler, "yoksa 'bir olalım, beraber olalım' demenin manası olmayacak"tır. Mülakatın zübdesi, şurası: "Cumhuriyet sözü sadece isimdir. Buna soyadı lazımdır. Demokratik cumhuriyettir soyadı."[127] Nazlı Ilıcak'a

124 Ilıcak, 1990: 187, 230.

125 D-1990f: 118-119.

126 D-1990f: 115.

127 *Yeni Gündem*, 16-31 Ağustos 1985, s. 8.

mektuplarında, tabii "antikomünist"in yanı sıra, "antifaşist, antimilitarist" sıfatlarını da iliştirmiştir cumhuriyete.[128]

Başka yerlerde demokratik cumhuriyet fikrini açarken, Zincirbozan'da okuduğu veya tekrar okuduğu anlaşılan Amerikan klasik liberal düşünürleriyle paslaşır Demirel. Ilıcak'a mektuplarında Lincoln'ün "halkın halk tarafından halk için idaresi" tanımını İngilizce alıntılar; George Washington'un despotizme karşı uyarısını zikreder.[129] Asıl muhibbi "âlim değil, filozof değil... hürriyet fikirlerini Fransız ihtilâli öncesinde yaymaya çalışmış bir zat" diye tanımladığı Thomas Paine ve onun "çok büyük bir kudretle, vukufla söylenmiş sözleri"dir.[130] Paine'in "Milletten razı olunmayan yönetim gasptan ibarettir" sözünü, milli iradeciliğe dayanak yapar: "ordu bir ülkede sivil yönetimin vasisi rolünde olduğu müddetçe, ülkeyi etkili bir yönetime kavuşturmak mümün değildir" ve "rejimin ve devletin vasisi, sadece millet olmalıdır."[131] Demirel'in Zincirbozan'da okudukları arasında neoliberalizmin kurucu düşünürlerinden Hayek de var. Nazlı Ilıcak'a "ekonomide Nobel mükâfatı kazanmış F. A. Hayek isimli bir zatın 'The Road to Freedom' adlı kitabını" okuduğunu haber vermiş. Hayek'ten, neoliberal 'öz'den ziyade, mutlak iktidara mahal vermeme fikrini çekip çıkarmış 'sadece.'[132]

Vesayet bağlamında, "çağların kavgasıdır" dediği "Halk mı elit mi?" sorusunu tartışır bu dönemde Demirel: "Ben bir tek kişinin, bir milletten akıllı olacağını sanmıyorum. Kendi çıkardığını, kendinden akıllı sanan millete yazık." "Sistem işlerse, kendine lazım adamları çıkarır," ona göre; "ön şart, milletin hür iradesine dayanmak"tır. Şu söz, –olası alternatif vurgularıyla da– Demirel'in fikriyatının en veciz denklemlerinden bence: "Demokrat devlet olmak, devlet olmaya mani değildir."[133]

1983-1987 Demirel'inin söyleminde şimdiye kadar aktardıklarımızı da özetleyen anahtar söz, o dönem defalarca tekrarladığı "Devletin milleti değil, milletin devleti" denklemidir. Bu sözü Nazlı Ilıcak'a mektuplarında yazar, Nimet Arzık mülakatında söyler, 1985'te ve 1989'da *Köprü* dergisi mülakatlarında söyler, 1986'da halka hitaplarında söyler.[134] 1986 Ekim'inde Antalya'da yaptığı konuşmada, "Millet, idare edilmek için değil, kendi iradesine tabi şekilde idarenin sağlanması için vardır," diye 'açar' formülü. Ilıcak'a bir başka mektubunda, bunu milliyetçilik ölçüsü olarak koyar: "Mille-

128 Ilıcak, 1990: 104, 145.

129 Ilıcak, 1990: 35, 82.

130 D-1985: 9.

131 CA-5: 349; CA-9: 524.

132 Ilıcak, 1990: 180-182.

133 Arzık, 1985: 84, 147.

134 Ilıcak, 1990: 19, 105; D-1985: 43; D-1991: 55; Arzık, 1985: 104; Cılızoğlu, 1988: 44, 52.

tin devleti yerine devletin milleti düşüncesinde olanları, hiçbir yerde milliyetçi saymazlar."[135]

Bir mektubunda, şu 'anarşizan' çıkışı yapmış Demirel: "Benim insanım, kendi ülkesinde, kendi devletinin elinde esir olmaktan kurtulacak."[136] 1987'de, siyasi yasak referandumu öncesinde, kişinin kendi devletiyle mücadeleye girmesinin meşru, hatta gerekli olduğu koşulları tarif eden bir konuşması var: "Kendi devleti adil değilse, kendi devleti zorbaysa, kendi devleti zalimse, kendi devleti haksızsa mücadele etmeyip de ne yapacak?" İslâm siyaset felsefesinin "ulü'l-emr'e itaat" ilkesini de sorgular bu noktada. Bu ilkenin "*sizden olan* ulü'l-emre itaat" koşulunu vurgular; "yani... size önem vermeyene itaat edin diye bir kaide yok"tur Demirel'e göre. Buradan, adıyla sanıyla "direnme hakkına" gelir: "Eğer insan haysiyetiyle oynayan bir güçle karşı karşıya ise ne yapacaktır? Allahın ona verdiği gücü kullanacaktır. Direnecektir."[137]

Devletin baskıcılığına ve "zulmüne" reddiye, bu düşünsel seyri tamamlar. Baskı siyasetinin "güvenlik" ve "istikrar" gerekçeleriyle meşrulaştırılmasına itiraz eder. Ilıcak'a mektuplarında "Devlete husumet, gazap yakışmaz!.. Devlete hışım yakışmaz," diye yazar; "hürriyeti, adaleti, hakkı savunanların müstebitlere hep galip geldiğinin" delilini "Hiç çocuğunun ismini Nemrut, Firavun, Neron koyan var mı?" sorusuyla verir.[138] Arzık'la mülakatında, tahditlerin sonunun zulüm olacağını, zulmün sonunun da "iyi" olmadığını söyler. "Franco'nunki gibi, Mussolini'ninki gibi istikrar istemiyorum," der.[139]

Güvenlikçilik-insan hakları: "Kuyucu Murat Paşa devleti"ne karşı...

1983-1987 evresinde Demirel'in, –2000'lerde yerleşen kavramla– *güvenlikçi* zihniyeti sorgulayan ve insan haklarını temel ilke olarak savunmaya meyleden çıkışlarını görürüz.

Güvenlik-özgürlük ikileminde, yine 'klasiklerden', Abraham Lincoln'ün özlü sözünden delil getirir: "Güvenlik için hürriyetten vazgeçenler kısa bir süre sonra her ikisinden de olurlar."[140] Nazlı Ilıcak'a bir mektubunda, "'anarşiden kurtulduk ya' diyenlerin ve neyin pahasına olduğunu hiç düşünmeyenlerin yarın istibdattan şikâyete hakları olmadığı" ikazını yapar.[141]

---

135 Ilıcak, 1990: 177.

136 Ilıcak, 1990: 162.

137 Cılızoğlu, 1988: 89.

138 Ilıcak, 1990: 33, 112, 182.

139 Arzık, 1985: 146-149.

140 CA-9: 464.

141 Ilıcak, 1990: 173-174.

Cüneyt Arcayürek'le konuşmalarında Ali Fuat Başgil'in "Diktatörlüklerin hepsi güvenlik müjdesi ile gelir" sözüne atıfla, güvenlik-özgürlük ikilemini reddederken, halkın/milletin bu konudaki "şartlandırılmışlığını" da mesele eder: "Ahali olarak 'Ben sokağa çıkamıyorum arkadaş, her türlü tedbiri al, beni sokağa çıkar' niye demiyorsun da, 'Aman aman ben hürriyet falan da istemiyorum, aç kalayım, çıplak kalayım da sağ kalayım' demeye getiriyorsunuz? Türkiye'de halk böyle şartlandırılmıştır. Gelin, her üçünü de birden isteyin. Bunlar birbirine mani değildir."[142] 1985 Ekim'inde Isparta'da "İşim yok, aşım yok" diyen vatandaşın "Sen 12 Eylül öncesine mi dönmek istiyorsun?" diye terslenmesine aynı şekilde itiraz eder: "Onunla kan mı isteniyor denmek isteniyorsa kimsenin kan istemesi mümkün değildir. Ama hak, hukuk, adalet, ekmek, hürriyet, güvenlik; hepsini beraber istiyoruz denmesi tabiidir. Bunlardan hangisini istiyorsun denirse bu abestir. Neden hepsi birden istenmesin?"[143] 1987'de bir mülakatta yine bu ikileme karşı çıkar: "Sulh ve sükûnu ne pahasına olursa olsun isteriz, başka bir şey istemeyiz demenin yanlışlığına işaret etmek istiyorum. Sulh ve sükûnun hakkı, hukuku ve eşitliği bilerek ve hukukun üstünlüğüne dayanarak kurulmuş olmasını mutlak manada savunuyorum." Devamında, usuldan, yine 'bilinçsizlikle' ilgili bir yakınma: "Türkiye'de hâlâ hür olmanın bir ihtiyaç olduğunu anlatmaya çalışmanın neden bir ihtiyaç olduğunu anlayamıyorum."[144]

Daha önce aktardığım "Demokrat devlet olmak, devlet olmaya mani değildir" vecizesinin başka 'açılımları' da var: "Zalim devlet olması şart değil, zorba devlet olması şart değil. Devlet hukukun dışına çıkarsa devlet o takdirde Kuyucu Murat Paşa devleti olur."[145] Daha ileri bir tarihteki mülakatında, "devleti devlet yapma hadisesi" dediği Tanzimat'ın birinci taahhüdünün temel insan hakları olduğuna dikkat çeker.[146]

İşkenceyle ilgili 2 Mayıs 1989'da Arcayürek'e söylediklerini uzunca aktaracağım. İşkencenin kabul edilemezliğini ve hükümetlere-yönetimlere siyasi sorumluluk yüklediğini gayet sarih anlatan bu konuşma, bu sarahatiyle Demirel külliyatında biriciktir: "İşkence yapılan kişi, bu ülkenin vatandaşıdır. İnsandır. Devletin elindedir. Devletin himayesindedir. Savunmasızdır. Devletseniz, idare edenlerden sorulur. Sizin memurunuzun yaptığı bir işi, 'Farkına varamadık, bilemedik' diye geçiştiremezsiniz... İşkence, insanlığa aykırıdır. Yani 'Her devirde vardı, şimdi de var' diyerek işin içinden çıkılmaz. Kötü emsal olmaz. İşkence diye bir ceza yoktur. Uygulanması vicdansızlıktır...

142 CA-9: 453-454.

143 CA-10: 250.

144 *Yeni Gündem*, 18-24 Ocak 1987.

145 CA-9: 462.

146 Altan, 1990: 19.

İşkence devlet politikası olmaz zaten. Devlet politikası olması hali, düşünülemeyecek kadar ayıp bir şeydir."[147]

1981 Nisan'ında Demirel, Türkiye'ye gelen Uluslararası Af Örgütü temsilcileriyle görüşmüştü. 1986 sonbaharında, o yaz kurulan İnsan Hakları Derneği (İHD) heyetini kabul etti. Heyette yer alanlardan Akın Birdal, Demirel'in, derneğin iki ana kampanya konusundan genel affı partide konuşabileceklerini ancak idam cezasının kaldırılmasıyla ilgili referandum yapılması gerektiğini söylemiş. Birdal, Demirel başbakan ve cumhurbaşkanı olduktan sonra da ne zaman görüşmek isteseler görüştüklerini – ve görüşmelerin hep sonuçsuz kaldığını yazar![148]

"Bir darbe daha olsa Demirel solcu olur"

Bu sözü, üzerinde durduğumuz 1983-1987 döneminde bir ara Aziz Nesin sarf etmişti: "Bir darbe daha olsa Demirel solcu olur!"[149] Cemal Süreya, Demirel'in 'güzelleşmesini' siyasi mağduriyet mevkiine bağlıyordu: "Yüzünün umutsuzken daha güzel olduğu da ortaya çıktı."[150] SODEP'in genel başkanlığını üstlenen, 1991'de Demirel'le hükümet ortağı olacak olan Erdal İnönü, onun "1980 sonrası yasaklılık yıllarında okumak için çok vakit bulmuş, dünya görüşünü yenileme olanağını elde etmiş" olduğu intibaına sahipti.[151] 1984 Kasım'ında *Cumhuriyet* başyazarı Nadir Nadi ziyaretine gittiği Demirel'in "Sizi zaman zaman galiba çok sert eleştirdik," diye gönlünü almıştı.[152]

Demirel'in liberal-demokrat natıkası, 1970'lerin tecrübesini unutmamış olan solda şüpheci bir hayretle karşılanıyordu. 'Sahiden' demokrat bir tutumu mu benimsiyordu yoksa 12 Eylül rejimine muhalefet ederken ittifak zeminini genişletmek için poz mu yapıyordu? Dönemin haber-yorum dergisi *Yeni Gündem*, 5-11 Mayıs 1986 tarihli sayısında "MC'ye başbakan 12 Eylül'e muhalif – Demirel ne kadar demokrat?" başlığıyla bu şüpheyi odağa koymuştu. Aydın Köymen'in 'sorguladığı' Demirel, "Ben solun karşısındayım. Ama bu, sol fikirlere sahip insanlara düşmanım biçiminde anlaşılmamalıdır," diyor; 12 Eylül'ün "eğer solcu ve sağcı kişilerin... solcu ve sağcı olarak kendini ifade edebilmelerinin bile koşulunun hürriyet ve demokrasi olduğunu görmelerini" sağladıysa, bunun "büyük bir kazanç" olduğunu söylüyordu. Ortaklık zeminini, insan haklarıyla çizmekteydi: "Şablonu İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi olan bir demokrasi, sağcı veya solcu, kimsenin kar-

147 CA-9: 455-456.

148 Birdal, 2018: 141-142.

149 Doğan, 2020: 155.

150 Süreya, 1991: 20.

151 Fincancıoğlu, 2000: 159.

152 Cemal, 1986: 589.

şı çıkmayacağı bir demokrasidir. İtiraz edilemeyecek olan bir şeyi niye beraber yapmayalım?"

Bundan altı ay kadar sonra, 18-24 Ocak 1987 sayısında *Yeni Gündem*'de yine Aydın Köymen, Demirel'le solcu aydınlar Aziz Nesin, Haluk Gerger ve Uğur Mumcu'yu bir araya getirdi. Demirel'in "Medeni insanların farklı fikirlere de sahip olsalar bazı meseleleri konuşabilmelerini değerli bir fırsat sayarım," diye selamladığı bu tartışma ilginçtir. Demirel direnme hakkından yine dem vurur. Dadaloğlu'nun "Ferman padişahın dağlar bizimdir"ine atıfla, "kimseyi dağlara falan teşvik etmediğini" vurgulayarak, "ama eğer devlet gücünü zulüm için kullanmışsa ve bunu önlemenin yolu yoksa, ferman padişahın, ama nihayet kişi dağlara sığınır, manasına gelen bu gür sesi zihinlerde tutmak gerektiğine inanıyorum," der. Duverger'den "Demokrasi için hakiki tehlike, demokrasinin olmadığı bir rejime demokrasi denmesidir," düsturunu nakleder. Aziz Nesin'in, kapitalizmin kitleleri sindiren bir korku ürettiğine dair analizine, "Kapitalist sistemin korku yarattığına veya antikapitalist sistemin korku kaldıracağına inanmıyorum," cevabını verir: "Değişik şeylerin düşünülebildiği sistem, kapitalist ya da sosyalist sistem değildir, hür ve demokratik sistemdir." Kaçınılmaz olarak, Ceza Kanunu'nun 141.-142. Maddeleri bahsi açılınca Demirel, düşünce özgürlüğünü yayma özgürlüğünden ayırdığını, söz konusu maddelerin düşünce özgürlüğüne değil eyleme getirilen kısıtlamalar olduğunu savunur. (Hatırlayalım, '70'lerde Abdi İpekçi'ye düşüncenin bilfiil eylemin parçası olduğunu söylüyordu.) Solcu muhataplarına, bir komünist parti yönetime gelirse diğer partilere müsaade edip etmeyeceğini sorar. "Evet" cevabı üzerine örnek ister. Aziz Nesin Şili'yi örnek gösterince, bunun kaideyi bozmayan bir istisna olduğunu ileri sürer: "Bir tane... kırk küsur memleket var yani." ('70'lerdeki mahut Allende tartışmasını hatırlayalım! Bkz. s. 286-287.) Aziz Nesin'in İtalya, Fransa KP'lerinin de programlarında çok partililiği öngördüğünü söylemesine, "O zaman, o komünist partisi değildir" itirazında bulunur! Bu konudaki direncini, komünist partisiyle ilgili hassasiyetin, "ülkesi ve milleti ile bütünlüğü ile istiklâline olan hassasiyetinden" kaynaklandığını belirterek açar. "Etnik ve mezhep farklılıklarının istismar" edileceği kuşkusunu taşıyordur. Bildiği tek komünist parti programı olarak İştirakiyyûn'u zikretmesi de ilginçtir. Uğur Mumcu legal partilerin yasaklandığını belirtirken, "Gizlisiyle benim işim olmaz," diye araya girer. Demirel'in anti-komünizmi durduğu yerde duruyordur. Ancak solla temasa ve asgari müşterek arayışına açılmıştır.

14 Temmuz 1986'ta TMMOB'ye bağlı İnşaat Mühendisleri Odası Ankara Şubesi'nde verdiği uzun GAP Konferansı, bu temasın önemli bir örneğidir. Siyaset yasağının etrafından dolanan 'teknik' bir konuşmayla kamuoyu önünde konuşma olanağını ona sol çizgideki bir demokratik kitle örgü-

tü sağlamış, o da '60'lar ve '70'ler boyunca hasım olarak gördüğü TMMOB çatısına memnuniyetle misafir olmuştur. Ali Naili Erdem'in deyişiyle "sürekli ilişkilerini çoğaltıyordur" Demirel.[153] Özellikle "aydınlar"la ilişkilerini geliştirmeye önem verir. 1990'ların ortalarında, o zamana dek hükümet olup iktidar olamamasını, "aydınlarla barışmamasına" bağlar, gazeteci Yalçın Doğan'a "Sen beni aydınlarla barıştırdın" diye iltifat eder. Emre Kongar da kendisine, sadece kasketlilerle politika yapılacağını sanmakla aldandığını, aydınların önemini anladığını söylediğini aktarır.[154] "Aydınlar"la kastedilen, tabii milliyetçi-muhafazakâr aydınlar/münevverler değil, sol, aslında daha çok Kemalist aydınlardır. Demirel'in eskiden alay ettiği "olanak" gibi yeni Türkçe kelimelerin birçoğunu bu dönemde kullanmaya başlamasını da bu 'açılıma' mı yormalı? Kendisi bunu, bu kelimelerin bazılarını artık halkın benimsemiş olmasıyla açıklamıştır.[155]

Batı'nın "dubl standardı"

1987 başındaki söyleşide, Demirel'in ABD'nin Türkiye'de demokrasi ve insan hakları olup olmadığını önemsemediği tespiti üzerine Uğur Mumcu araya girip, "Tek katıldığım düşüncenin bu olduğunu söylemek istiyorum" notunu düşmüştü! Demirel, Amerikan klasik liberalizmini yeniden hatmederken, ABD'nin Türkiye politikasına basbayağı kızgındı.

1982 yazında, artık görüşmediğini söylediği Amerikalı diplomatlara, "Bizi askere ezdirirseniz Türkiye'de demokrasi olmaz," dediğini aktarır. Kasım'da gazetecilere, ABD'nin İran ve Afganistan'dan sonra Türkiye'yi "sağlam kazığa bağlama" ihtiyacıyla askerî yönetimi benimsediğini söyledi.[156] Zincirbozan'dan Nazlı Ilıcak'a yazdığı bir mektupta da aynısını yazdı: "Afgan ve İran'dan sonra Amerika, Türkiye'de demokrasi peşinde değildir. onun sözünden çıkmayacak bir idare arar... Mûnis bir idare, kıt'a sahanlığı ne oldu demeyecek, adaları niye tahkim ettiniz demeyecek bir idare. Yunanistan ve İsrail'le ilgili meselelerde hiç problem çıkarmayacak bir idare arar."[157]

Aynı mektupta, ABD Büyükelçisi Strausz-Hupe'un askerî idareyi başarılı bulduğunu söyleyerek övmesinin, içişlerine karışmak demek olduğunu yazar. 3 yıl sonra bu defa Arcayürek'e, "müdahale alkışçılığı"nın "esasen Türkiye'nin içişlerine karışmak" anlamına geldiğini söyler. 1983 Eylül'ünde de Strausz-Hupe'un "seçilmiş hükümet"ten bahsetmesine "Senin memleketin-

153 Erdem, 2004: 335.

154 Doğan, 2020: 156; *Bilim Yolu*, 2004: 67.

155 Suver, 2020: 180.

156 Cemal, 1986: 40, 152-154. 1979 yılında İran İslâm devrimiyle, Afganistan Sovyet işgaliyle ABD yörüngesinden çıkmıştı.

157 Ilıcak, 1990: 148. Başka bir yerde, Yunanistan ve İsrail için "ki Batı'nın yavrularıdır," der (CA-10: 165-166). Bu 'dikkate' önceki bölümde de değinmiştik, bkz. s. 277.

de böyle yapılmış bir seçimle gelen hükümetlere 'seçilmiş hükümet' der misin? Bu ikiyüzlülük değil de ne?" diye takaza eder.[158] 3 yıl sonra Cüneyt Arcayürek'le konuşurken, şikâyetini yineler: "Türkiye'de demokrasi olmuş olmamış onlar için o kadar önemli değildir. Önemli olan Türkiye sakin olsun, sessiz olsun, onların yanında olsun... Onun dediğinden çıkmayan, borçlarını muntazam ödeyen bir idare olması kâfidir." Demirel bunun, "30 sene önceki dünya görüşünden çok farklı" olduğunun altını çizer. Mesele, ABD'nin (yine Lincoln'e atıfla) "demokratik hükümet şeklinin savunuculuğundan" vazgeçmiş olmasıdır. 1 yıl sonra bir başka söyleşide o vazgeçişin "Vietnam'dan sonra" gerçekleştiğini belirler; ondan sonra ABD "demokrasi lideri ve dünya jandarması" rolünü bırakmış, kendi menfaatini korumak koşuluyla "Hangi memleket nasıl idare edilirse edilsin" tavrına gelmiştir. Kendi standartlarındaki demokrasiyi her yerde aramıyorlardır, "dubl standarda" geçmişlerdir (bu, 1990'daki bir söyleşiden). Demirel'e göre kritik sorun, Türkiye-ABD ittifakının fikrî-ideolojik zemininin tahribidir: "Türkiye ile Amerika arasındaki işbirliğinin temeli olan ortak değer yaşamazsa, bu işbirliğinin gerekçesi ne olacaktır?"[159]

1985'te Müslüman-Türk azınlık üzerindeki baskıların artmasıyla tırmanan Bulgaristan krizini de Demirel, "Türkiye'nin fazlaca Batı'ya ve Amerika'ya yaslanmış olmasının sonucu" olarak yorumlamıştır.[160]

ABD derecesinde olmamakla beraber, "Avrupa"dan da şikâyetçidir. Avrupa Konseyi'nin, gerçi "gerçek demokrasi tabirlerini kullanarak" 12 Eylül rejimini tenkit etse bile 6 Kasım seçimlerini sineye çekmesinden yakınır. 1990'da hâlâ, "Açık açık askerî rejimi alkışlayarak geliyorlar," der İngiltere ve Federal Almanya için.

1985 Mart'ında uluslararası yazarlar birliği PEN adına Türkiye'yle görüşmeler yapan Harold Pinter ve Arthur Miller'in rejimi yerden yere vuran açıklamalarını Demirel, kendisi yasaklı olduğu için söyleyemediklerini dile getirdikleri için takdirle karşılamıştır: "Bu iki zat bugüne kadar Türkiye'ye gelmiş en aklı başında, Türkiye'de olan biteni en iyi kavramış iki edebiyatçı."[161]

Avrupa'nın tutumundan yakındığı 1990'daki söyleşide, "Nasıl ki dışarıdan gelip burada birilerinin demokrasiyi kuruvermesini istemiyorsak, Türkiye'de demokrasinin yıkılışının da dışarıdan, bilhassa demokratik memleketlerden alkışlanmasını istemiyoruz," mizanını koyar.[162] Cümlenin ilk ya-

158 Ilıcak, 1990: 232-233.

159 CA-9: 465, 535-536; Cılızoğlu, 1988: 94; Altan, 1990: 133. "Dünya jandarması" teriminin –şayet sinik değilse– "nötr" kullanımına dikkat!

160 Cılızoğlu, 1988: 100.

161 Doğan, 2020: 18.

162 Altan, 1990: 133-134.

rısını 22 Nisan 1981'de Avrupa Konseyi heyetiyle görüşmesinde söylemişti: "Bizim size 'Türkiye'de demokrasiyi kuruverin' demek, aklımızdan geçmez." Devamında: "Türkiye'yi köşeye sıkıştıracak. Türk devleti ve milletinin zaafa uğramasına sebep olacak hareketlerden kaçınmanızı isteriz."[163] Demirel, Batı'nın Türkiye'deki anti-demokratik gidişatı hoşgörmesine kızarken, 'devleti yabancılara şikâyet eder' görünmekten sakınmış, sakındığını göstermek istemiştir. Yavuz Donat'a, iki ayrı sefer, ABD davetlerini geri çevirdiğini anlatır. İlkinde: "Gidip 'Türkiye'de her şey iyi' mi diyeceğim? Yoksa 'padişah asmakla, Meclis'i kapayıp iktidarı kovmak aynı şeydir' diyerek, askerimi mi şikâyet edeceğim?" İkincisinde: "Gidip 'Türkiye'de her şey yolunda. Bana da yasak getirdiler. Demokrasimiz çok iyi' diyebilir miyim? Elin yabancısına kendi ülkemi şikâyet mi edeyim?"[164] Yabancı heyetlerle yaptığı görüşmelerin raporlarını Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş, gönderdiğinin bilinmesini istemiştir: "Bir yabancı ile ne konuştuğumu Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın bilmesini isterim."[165] Demokrasinin dış destekle 'kuruluverilemeyeceğine' inanmanın ötesinde, uluslararası-evrensel "ortak değerler"in üstünde bir milli çıkar fikrine 'kıskançça' bağlılığın izleri bunlar...

"G gününe hazırlık"

1983 seçimlerinden çıkan ANAP iktidarı, Türkiye'yi piyasa toplumuna dönüştürmeye dönük güçlü bir neoliberal atılım başlattı. Piyasa serbestîsiyle eşlenen özgürleşme imgesi, "depolitizasyon"un sağlayacağı bir ferahlama vaadiyle tamamlanıyordu. Başbakan Özal, eski parti ve siyasetçileri de kapsayan "eski hayata" karşı topyekûn bir "yenilik" vaadini kişileştirmekteydi. Mart'taki yerel seçimlerde oy oranını %41,5'e çıkartan ANAP'ın cakası yerinde olduğu 1984 yılında, Demirel epeyce suskundur. Bunda, ANAP'ın cakası yanında, askerî rejimin artçı etkisinin hâlâ sürüyor olmasının da payı vardır. Hatta 1984 yazında Demirel gazetecilerle konuşurken, "asker gelir" endişesinin muhalefeti '"idare-i maslahatçılığa" zorladığından yakınırken, "Asker geleceği kadar gelmiş zaten. Bir daha nasıl gelecek?" diye söyleniyordu.[166] Demirel, o devreyi "G günü" için hazırlıkla geçirdiğini söyler; bu İngilizce askerî terim, savaşın veya harekâtın başlayacağı günü ifade eder.[167]

163 Doğan, 1985: 127.

164 Donat, 2005: 54, 136.

165 Donat, 2005: 136; Doğan, 1985: 124.

166 Cemal, 1986: 541.

167 Donat, 1993: 105.

G günü hazırlığının önemli bir kısmı, yeni partinin, DYP'nin toparlanması idi. Demirel 'partisinin' inşası için başından itibaren kolları sıvamıştı. Kimi il teşkilatlarında görev almasını istediklerinin isimlerini yazdığı listeler, kibrit kutusuna konularak Zincirbozan'dan çıkarılmıştı. Kurucu Genel Başkan Ahmet Nusret Tuna'nın veto edilmesi üzerine Demirel genel başkanlığa, "Halil Abi" diye hitap ettiği Halil Ünalp'in getirilmesini istemişti; fakat hem Ünalp kabul etmediğinden, hem de İçişleri Bakanlığı'na daha önce onun ismi bildirildiğinden, Yıldırım Avcı genel başkan oldu.[168] Avcı'nın genel başkanlığı süresince Süleyman Demirel'i tedbiren telefonla bile aramadığı aktarılır; sık sık başvurulan bir araya gelme vesileleri, müşterek nikâh şahitlikleri oluyordu.

Bu arada DYP'nin kapatılma ihtimaline karşı yedek olarak emekli Korgeneral Mithat Ceylan başkanlığında "Bizim Parti" kurulmuştu. Kuruluş çalışmalarını Hacı Ali Demirel'in yönettiği bu parti, anlaşılan DYP bünyesinde biraz kafa karışıklığı da yaratmıştı.[169] 1984 Nisan'ında kapatılmış iki partinin (AP ve BTP) devamı olduğu suçlamasıyla DYP aleyhine kapatma davası açılması, yedeklemenin büsbütün yersiz olmadığını gösterdi. DYP'nin faaliyetine ister istemez ket vuran bu dava, Eylül'de "kanıt bulunamadığı" gerekçesiyle düştü.

Bu arada Demirel ve Cindoruk 1986 Mart'ında kısa ömürlü bir 'sahte' parti de kurdurdular: Büyük Anadolu Partisi. BANAP kısaltmasıyla seçimde ANAP seçmeninin kafasını karıştırması gözetilen bu Büyük Anadolu Partisi'nin davulu delen jaguarlı amblemi, ANAP dönemindeki "yozlaşmayı" temsil ediyordu: davul, Turgut Özal'ın kızı Zeynep'in eşinin baterist olmasına, jaguar da bir işadamının bu çifte hediye ettiği Jaguar marka arabaya göndermeydi.

1985'te sembolik olarak DP'nin 1950'deki seçim zaferinin günü olan 14 Mayıs'a konan birinci büyük kongreyle, DYP vites artıracaktı. Odalar Birliği Başkanı Mehmet Yazar'ın genel başkan adaylığının konuşulmaya başlaması, bu kongrenin hararetini artırdı. Donat'a göre Demirel daha Zincirbozan yolunda, Mehmet Yazar'ın "kendi yerine soyunacağını" tahmin ettiğini söylemişti.[170] 1985 yılı başında, milliyetçi iş insanı Alaattin Ceceli'nin evinde Mehmet Yazar'la görüştüler. Demirel, niyetini açıklayan Yazar'a bir söz vermedi. Daha sonra onlarca kişi, Yazar'ı desteklemesi için aracı olmuştu. Kritik bir görüşmede, İhsan Sabri Çağlayangil'in Mehmet Yazar'a sorduğu bir soruya aldığı cevabın, ipi kopardığı aktarılır. Siyasi yasakların kaldırılması

168 Çavuşoğlu, 2009: 19, 26.

169 Çavuşoğlu, 2009: 30.

170 Donat, 1993: 71-72.

halinde eski siyasilerin durumuyla ilgili ne düşündüğü sorusuna Yazar, bu işin demokratik olarak kongrede sonuca bağlanacağı cevabını vermişti. Oysa beklenen cevap, emanetin Demirel'e teslim edileceği olmalıydı! Demirel, "Siyasette davaya talip olunur, makama değil... Davanın kavgasına girmiyor... Sadece binecek at arıyor," diyerek Yazar hakkındaki hükmünü verdi.[171]

Sağ siyasetin sosyo-ekonomik yerel önder tabanına hitap eden Odalar Birliği başkanlığı, Yazar'ın "sağı bütünleştirme" iddiasına temel teşkil ediyordu. Ayrıca o dönem Özal etkisiyle olağanüstü revaç bulan "yeni olma"nın 'müjdesini' taşıyordu. Sıkı Özalcı gazeteci Mehmet Barlas, Yazar'ın "Türkiye'nin yeni gerçeklerini", diğer aday Cindoruk'un ise "vefayı" temsil ettiğini yazmıştı.[172] Yazar, merkez ve sağ basında epey destek görmekteydi.

Halihazır genel başkan Yıldırım Avcı da ümidini korumakla beraber, Demirel onun Yazar'la baş edemeyeceği kanısındaydı ve güçlü aday olarak Hüsamettin Cindoruk'u bu 'göreve' ikna etti. "Dağa taşa korku sinmiş" olduğu ortamda "Hüsamettin cesurdur. Korkuyu yırtmaya çalışıyor," diyordu: "Böyle bir dönemde yapılacak mücadele serttir, yürek ister biraz, inanç da ister. Ben, Sayın Cindoruk'u yürekli ve inançlı bulduğum için tercih etmişimdir." Cindoruk, Mehmet Yazar'a karşı gayet 'militandı;' onun genel başkan adaylığına, bütün partileri istedikleri gibi biçimlendirmek isteyen 12 Eylülcülerce yönlendirildiğini düşünüyordu. Yazar'ın "özel sektöre hizmet ettiğini", kendilerininse "sermayenin, holdinglerin politikaya soktukları gecekondu parti değil... fakirleşen, çaresiz millet çoğunluğunun geleneksel siyasi kurumu" olduğunu söyleyerek, 'sol-liberalliğe' çalan çıkışlar yaptı.[173]

Nahit Menteşe'nin tanıklığına göre, kongre öncesinde tabanda Mehmet Yazar meyli hayli güçlüydü: "Ben delegeleri büroya çağırıyorum. Konuşuyorum adeta kavga ediyorum. Hep Yazar diyorlar. Taban Yazar diyordu..." Demirel, birçok delegeyle bire bir görüşüp, "Ben bugüne kadar hayatımda sizden bir şey istemedim. Bu hayatımda belki de sizden son isteğim olacak" gibi 'ağır' sözler söyleyerek oyları döndürdü. Bu mesaisini zafer sarhoşluğuyla şöyle özetler: "Mehmet Yazar'ı tahrip etmişim. 700 kişiyi çağırırım küçücük odaya. Yanaklarından öptüm terli, telaşlı, tıraşlı bir sürü adamın. 626 kişi gitti, oy verdi. Benim istediğim gibi. Onu yaparım ben..."[174]

14 Mayıs'taki kongre, Demirel lehine bir gövde gösterisi oldu. Kongreye, kırmızı güllerden yapılı ortasına kalp resmi işlenmiş bir çelengin Demirel'den geldiği açıklanınca, dakikalarca "Demirel nerede biz oradayız" sloga-

171 Çavuşoğlu, 2009: 48-49; Donat, 2005: 130.

172 Gaytancıoğlu, 2020: 125.

173 Donat, 2005: 51-52; Gaytancıoğlu, 2020: 121, 125, 130-132.

174 Çavuşoğlu, 2009: 54; CA-14: 108.

nı bağrıldı. 626'ya 262 oyla Cindoruk kazandı. Cumhurbaşkanı Kenan Evren, yeni DYP Genel Başkanı Cindoruk'u resmî kabulünde, "emaneti sahibine teslim edeceğine" dair "beyanatından maksadının ne olduğunu" sordu. Cindoruk, Demirel'in "ağırlığını" ve onunla olan eski arkadaşlığını inkâr edemeyeceğini, "Turgut Özal'ın yaptığı gibi ona vefasızlık yapamayacağını" söyledi. Evren ona "emanetçiliği bırakmasını"tavsiye etti: "Artık, Demirel ile Ecevit'in devri" kapanmış idi.[175]

"Bir bilen"

DYP, Cindoruk'un enerjisi ve keskin diliyle, bir ivme kazandı. Demirel de, paralelden konuşuyordu. Nazlı Ilıcak "bir bilen", Yavuz Donat da "Doğruyol'un antrenörü," diye anarak, herkesin Süleyman Demirel olduğunu anlayacağı şekilde, onun görüş ve yorumlarını köşe yazılarında aktarıyorlardı.

1985'in Eylül başında Kenan Evren'in "Susması gerekenler konuşuyor!" çıkışının sebeplerinden biri de bu "bir bilen" beyanatlarıydı. Demirel Evren'e 5 Eylül'de sadece *Cumhuriyet*'te tam metin yayımlanan bir karşılık verdi. "Türkiye'nin yüz yılı aşan bir süreden beri, anayasa ve hukuk devleti olmaya çalıştığı, herkesin malûmudur," diye başlayan açıklama, Demirel'i aynı argümanın tekerini üç defa çeviren üslûbunun 'parlak' örneklerindendir: "Bu ifadeden anlaşıldığına göre Türkiye'de susması lazım gelenler vardır, konuşması lazım gelenler vardır. Halbuki Türkiye Cumhuriyeti'nin kanunları, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını susması lazım gelenler ve konuşması lazım gelenler diye bir bölmeye tabi tutmuyor... Bugünkü rejim içerisinde dahi, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları birinci sınıf, ikinci sınıf veya esirler efendiler veya imtiyazlılar imtiyazsızlar veya dilliler dilsizler diye bir ayrıma tabi tutulmuş değildir... Esasen Türkiye'de her şeyin bazı kimselere serbest, her şeyin bazı kimselere yasak olması gibi bir durum mevcut olsa, böyle bir durumun Türkiye'ye şan ve şeref sağlayacağını sanmak yanlıştır." Açıklama, "Öfke ve hiddetin yakışmadığı yerler vardır. Sayın Evren'in makamı, o yerlerin başında gelir," 'nasihatının' ardından "Türkiye, eninde sonunda hür ve demokrat olacaktır," temennisiyle sonlanıyordu.[176]

Bu konuşma hakkı savunusundan sonraki yıllarda Demirel'in en namlı sloganlarından biri "Konuşan Türkiye" oldu. 28 Aralık 1987'de söyledikleri, bu sloganın demokratik belagat bakımından güçlü bir örneğidir: "Sükûnun herkesi susturarak sağlandığı toplum, dinamizmasını yitirmiştir. Sükûn ve huzur, tartışılarak sağlanmalıdır."[177] "Konuşan Türkiye" sloganı zamanla,

---

175 Evren, 1991c: 221-222; Gaytancıoğlu, 2020: 136.

176 CA-8: 119-121.

177 Çılızoğlu, 1988: 141. (Necip Fazıl grameriyle "dinamizma" demesi ilginç!) Demirel "Konuşan Türkiye" şiarını 'başka bir zamanda', 1977'de Aydınlar Ocağı'ndaki konuşmasında da dillendir-

fazla konuşmalardan –Demirel dahil!– bıkkınlığın ifadesine dönüşerek alay konusu da olacaktı.

10 Şubat 1986'da AP'nin 25. kuruluş yıldönümü toplantısında Demirel'e uzun bir aradan sonra kamusal bir sahne kuruldu. Üzerinde "AP'nin hürriyet, demokrasi ve refah mücadelesinin 25. yılında davanın lideri Demirel'e arkadaşlarının saygı ve şükranı" yazılı büyük bir gümüş tabak törenle kendisine verildi. Övündü: "Biz milli iradenin sesiyiz. 30 yılın 20 yılında Türkiye'yi biz yönettik... Eserlerin üzerindeki damgayı silin, Türkiye çırılçıplak kalacaktır." Üç saat el sıktı; "Forma girdim" diyordu! Yine yıllarca tekrarlanan ve karikatürleşen "Kendim için bir şey istiyorsam namerdim" sözünü orada sarf etti.[178]

Kenan Evren'in anılarında, onun Demirel'i asabî bir takıntıyla takip ettiğini anlarız. Demirel'in aslında suç işlediğini, savcılarından dava açma girişimlerine Başbakan Özal'ın izin vermediğini yazıyor ve bunu doğru buluyordu; zira Aydınlar Dilekçesi'ni verenler gibi yargılanır ve beraat ederse,[179] "aynı şekilde kahraman olur"du. Evren, Demirel'in 1986 Mart'ında Osman Kibar'ın İzmir'deki cenazesine trenle gitmesini, kendisinin Erzurum-Kars tren gezisine "karşılık vermek" istediği şüphesiyle karşılaması patetiktir ("Zira Demirel'in bugüne kadar trenle seyahat ettiğini hiç hatırlamıyorum").[180]

"Baba"

Demirel 1985 yılında bir sohbette Yavuz Donat'a, memleketin 555 ilçesinin 550'sine gitmiş olduğunu, eksiklerini tamamlayacağını söylemiş.[181] Ertesi yıl, Demirel'in çok gezdiği, çok ortalığa döküldüğü bir yıl oldu. Mart'ta Marmara bölgesinden dokuz il barosunun yaptığı davetin baskılar üzerine iptal edilmesine rağmen, toplantının yapılacağı Bursa'ya gitti. Şehre girişteki karşılama kalabalığından, 75 kilometreyi 6,5 saatte aldığı aktarılır. Kitlesel karşılamaların yol açtığı gecikmeler, Demirel'in 'tarihyazımında' övünçle anlatılır: Nisan'da İstanbul Havaalanı'ndan Taksim'e dört saatte, Mayıs'ta Adana'dan Urfa'ya 380 kilometreyi 15 saatte alabilmesi, 'milletin teveccühünün' şeref beratları gibi gösterilir. Demirel de zevkle efelenmiştir: "Dedik ki, 'yol-

---

mişti: "Biz susan bir ülke istemiyoruz. Konuşan bir ülke istiyoruz. Hareketli bir ülke istiyoruz. Ama kırıp döken bir ülke değil." (D-1977b: 42.)

178 Evren, 1991c: 354-355; Donat, 1993: 172-173.

179 Aydınlar Dilekçesi, 5 Mayıs 1984'te çoğu sol görüşlü 1.300 aydının demokratikleşme talebiyle cumhurbaşkanlığı ve Meclis başkanlığına sunduğu dilekçeydi. 59'u hakkında dava açıldı, 7 Şubat 1986'da beraat ettiler.

180 Evren, 1991c: 355, 365.

181 Donat, 1993: 161. Eksiklerin dördü sayılıyor: Yenice (Çanakkale), Eruh (Siirt), Gündoğmuş (Antalya), Çameli (Denizli).

lar bizimdir.' Hani ferman padişahınsa, yollar bizimdir!"[182] Bu karşılamalardaki pankartlarda "Sensiz olmuyor", "Gıdamız Demirel" gibi 'pop' sloganlar da görülüyordu. En pop sloganı, 3 Mayıs'ta Urfa'da yapılan karşılamaya hazırlanırken icat ettiler: "Kurtar bizi baba!" Bazılarının biraz tuhafına gitmişti ama Urfa dönüşü, –emektar danışmanlarından Uğur Gümüştekin'in de katkılarıyla– bu slogan artık her yerde boy gösterecek; "Baba", Demirel'in fazla kullanılan lakabı olacaktı.[183] Üçüncü Bölüm'de bir siyasetbilimcinin onun '60'larda "karizmatik baba figüründen" farklı bir profil çizdiğine dair analizini aktarmıştık; âhiren, dolduruyordur o figürü.

28 Eylül'de 11 ilde yapılacak olan ara seçimler, Demirel ve DYP'nin varlık ispatı için kritik bir eşikti. Bu arada Temmuz'da DYP amblemi, üzerinde bir süvariyle şaha kalkmış bir kırat olarak değiştirilerek iyice AP kılıklı hale getirilmişti. Ara seçim kampanyası arefesinde Demirel, kendini feshetmiş olan MDP'nin yerine kurulan Hür Demokrat Parti'nin başına geçen küskün Mehmet Yazar'la bir birleşme imkânını yokladı, netice çıkmadı.[184] O ara seçim kampanyasında Demirel birçok yerde kürsüye çıkıp konuşarak siyaset yasağını göstere göstere deldi. Miting kürsüsüne ilk kez Bafra'da, 11 Eylül gibi sembolik bir tarihte çıktı – ilk sözü "Nerede kalmıştık?" idi! O aralar sorulan "Yasaklar olmasa ne yapardınız?" sorusuna, "Bu zamana kadar ne yaptıysam onu yaparım," cevabını vermiştir – zaten kendisini dinlemek üzere toplanan halkın fiilen yasağı düşürdüğünü söylüyordu.[185] Bu konuşmalarla ilgili Demirel'e bir dizi dava açıldı. Kendisi bunları "'güneş battı' davaları, 'neden konuştun' davaları" diye tanımlar. Gaziantep'te görülecek bir davası için CHP'li Celal Doğan'ın arayıp "Avukat göndermeyin, bana vekâlet verin," demesi, 12 Eylül karşıtı işbirliğini güçlendiren bir jesti.[186]

DYP bu ara seçimlerde dört milletvekilliği kazanarak rüştünü ispat etti. Hüsamettin Cindoruk da Samsun'dan milletvekili seçildi. Bu seçimlerde CHP geleneğiyle yolunu ayıran Ecevit'in Demokratik Sol Partisi'nin beklenenden az oy aldığını söyleyen Haluk Eczacıbaşı'na Demirel "Ne diyorsun?.. Bu kadar oyu salıncakta iki kişi aldı!" karşılığını vermiş – Kenterler'in sahnelediği, William Gibson'un *Salıncakta İki Kişi* oyununa atıfla...[187] O aralar yeniden sahnelenen bir başka tiyatro oyunu, Nejat Uygur'un *Demirel'e Söylerim* komedisi

182 Ceyhun, 2004-2: 398-399; Cılızoğlu, 1988: 112-113.

183 Güven, 1988: 419.

184 Çavuşoğlu, 2009: 66.

185 Çelebi, 2021: 50; Arslan, 2019: 196; CA-10: 251; Donat, 2005, s. 108.

186 Donat, 2005: 113-114, 121. "'Güneş battı' davaları", akşam hava karardıktan sonra başlayan propaganda yasağını ihlalle ilgili davalardır.

187 Eczacıbaşı, 2010: 675-676.

epey revaç bulmuştu. Demirel'in afişini evinin duvara astığı bu 'sulu' komedi, şüphesiz artan popülarite 'kazanımlarının' bir başka alâmeti idi.[188]

Yine o yıl, 14 Haziran'da, İnşaat Mühendisleri Odası'ndaki daha evvel bahsettiğimiz GAP konuşmasıyla Demirel, yıllar sonra televizyonda iki dakikaya yakın 'haber oldu.' Başbakan Özal kendisine haber verilmediği için biraz bozulmuştu. Demirel, "Televizyona çıktık diye kıyamet kopmadı," dedi gazetecilere: "Görüldü ki, ben nükleer bomba değilim. Televizyona çıktım diye patlama olmadı. Türkiye'ye radyasyon yayılmadı, yer yerinden oynamadı."[189] Meşrulaşmasının, sahaya dönüşünün zevkini çıkartıyordu.

Özal - "Bıraktığım yerde akıllıydı"

1983 seçimlerinden itibaren Demirel'in baş siyasi rakibinin ANAP ve Özal olduğunu söylemiştik. Darbenin ilk günlerine geri sararsak; Demirel Özal'ı askerî rejime 'verdiği' bir 'adamı' gibi görmüştü. Özal Hamzakoy'a telefon edip kendisine görev teklif edildiğini bildirdiğinde, "Memleket meselesidir... Devlet bizimdir" diyerek kabul etmesini salık vermişti. Özal ileride, hafif alayla, Süleyman Abi'sinin bu telkininden sonradan pişman olduğunu söyleyecektir.[190]

Yol ayrılığı

24 Ocak kararları sonrasında Demirel Özal'a bakanların ve bürokrasinin üzerinde bir 'süper' yetki alanı açmıştı; bu "hızlı ve dayatmacı idare tarzı", askerî yönetim döneminde tam mecrasını buldu.[191] Özal, hükümetten ayrıldığı 1982 yazına kadar tecrübe ettiği bu güçlü mevkiden, seçimli-partili döneme taşıdığı bir güç devşirdi.

Demirel, Özal'ı 'içerideki adamı' gibi görmeyi bir müddet sürdürdü. İşadamı Vehbi Koç, ziyaretine gittiği Demirel'e Kenan Evren'e giderken bir söyleyeceği olup olmadığını sorduğunda, "Turgut Özal'ı tutmaya devam etsinler," tavsiyesinde bulunmuştu.[192] Ekrem Ceyhun aracılığıyla –"direkt temasın tehlikeli" idi– Özal'la mesaj alış verişini sürdürüyordu.[193]

Yeni partiler kurulurken Özal'ın ayrı baş çekmesi, üstelik eski AP kadrolarına göz dikmesi, ilişkileri hızla bulandırdı. Demirel güvendiği kaynaklardan, Özal'ın "Demirel'in ve arkadaşlarının hakkından ancak ben gelirim" diyerek

188 Donat, 2005: 90.

189 D-1994: 14; Çelebi, 2021: 46; D-2005a: 388.

190 Barlas, 1996: 10; Güneş, 2005: 10.

191 Açıkgöz, 2022: 34.

192 Birand ve Yalçın, 2001: 105.

193 Barlas, 1996: 15.

Evren'i ikna ettiğine dair duyumlar alıyordu.[194] Yine de, ANAP'ın seçimlerden iktidar olarak çıkmasından sonra, Şevket ve Ali Demirel, abileri adına Özal'a hayırlı olsun'a gittiler. Süleyman Demirel, "Bize yakın bir insan... nihayetinde devlete benim getirdiğim birisi" kredisini tuttuğu Özal'ın, siyasi yasakların kaldırılmasıyla ilgili girişimde bulunmasını umuyordu. Turgut Özal, Demirelleri kimi aktarımlara göre soğuk karşılamış, Demirel'in yakın çevresine göre ise çok sıcak davranmış, "Ağabey nasıl?" diye sorup saygılarını yollamıştı.[195]

İzleyen üç yılda, aracılarla karşılıklı yoklamaların sürdüğü anlaşılıyor. Hem başta Yavuz Donat olmak üzere yakın gazeteciler, hem başta Hasan Celal Güzel olmak üzere ikisiyle de ünsiyeti bulunan bürokratlar, 'mesajlar' ve sinyaller götürüp getirdiler. Donat, o aralar Özal'ın Demirel'le karşı karşıya gelmek istemediğini, siyasete döneceğine de ihtimal vermediğini yazar. 1986'da Demirel Donat-Güzel hattı üzerinden Özal'a, açıkça yasakların kalkmasıyla ilgili tutumunu yoklayan bir not gönderdi. Bu vesileyle "Hasan'ın [Celal Güzel] bize karşı olan havasının devam edip etmediğini de" yoklamak istemişti! Özal arayacağını söyleyip aramayınca, iplerin koptuğu anlaşılıyor. Demirel çevresindekilere "Ben de onu hasım kabul ediyorum" diye ilan etti. Artık eski müsteşarını 'bir nevi' hain gibi görüyordu: "Ben Turgut'u Genelkurmay'a askerlere ekonomik durumu anlatsın diye gönderdim. Meğer askerlerle anlaşarak beni arkadan vuruyormuş!"[196] İki gözde aracı, Donat ve Güzel, gıyaplarında konuşanların Demirel'le Özal'ın birbirinden soğumasına katkısı olduğunu yazarlar; fakat bu ayrışmada nifaka hacet yoktur, ikisi arasındaki rekabet açıktır – ideolojik farklar da önemsiz değildir.

Meşrep farkı

Belki siyasi ideolojik farklardan da önce, asıl meşrep farkları barizdir. Cemal Süreya, Özal'ın, Demirel'in 'hissizliğinin' yarattığı reaksiyondan yararlandığını düşünür: "Natüralist küçük kardeş, yıkıntılar arasında birdenbire boy attı: Turgut Özal, Demirel'in patlama halidir."[197] Özal'ın "natüralistliği", "samimiliği" ona büyük bir popülerlik kazandırmıştı. Demirel'in en ironik hallerinde bile bozmadığı "devlet adamı ciddiyeti"ni, resmiyeti ve protokolü fazla takmıyor, salon toplantılarında şarkıcılara eşlik ediyor, dondurma yerken fotoğraf çektiriyor, makam aracının direksiyonuna geçiyor, her fırsatta "sivil" kılıkla arz-ı endam ediyordu. Zamanın ruhuna uygun bir profil değişimiydi bu; siyasetin medya odaklı hale gelmesine ve şahsiyet imgelerine bağlanmasına, siyasi propagandanın reklamlaşmasına ve piyasalaşma-

194 Donat, 2005: 46.

195 Birand ve Yalçın, 2001: 201; CA-10: 194; Donat, 1993: 104.

196 Donat, 1993: 168-170, 192-195; Donat, 2005: 105-106; CA-10: 63.

197 Süreya, 1991: 19.

ya tam oturuyordu. Onun "yeniliği", Demirel'in "eskiliğinin" altını iyice kalın çizmeye yarıyordu. Özal'ın sadece *Red Kit* okuduğunu söylemesi sempatik bulunurken, bunu sempatik değilse de dürüst bulan Yalçın Küçük, buna mukabil Demirel'i *Red Kit* bile okumamasıyla hakir görecekti[198] – ki Demirel pekâlâ okurdu ama o da işte *Red Kit*'ten eksikti. Her ne kadar "Türkiye yanlış şeylere bayılıyor"[199] diyerek 'Özalmania'dan yaka silkse de, Özal'ın hegemonik etkisinden sıyrılamayan Demirel, '80'lerin ikinci yarısında zamana uymak üzere –'mümkün mertebe'!– gevşemeye çalışacak.

O yıllarda, Özal'ın nasıl 'bozulduğu' ve eskiden de olan zaafları, Demirel'in rutin sohbet envanterine yerleşmiştir. Arcayürek'le ve Donat'la sohbetlerinde, bol Özal dedikodusu var. Onun "çalışkan, akıllı... yalnız dağınık" olduğunu, siyaset, tarih ve sosyolojide noksanlığı bulunduğunu, "bir şeyi belledi mi, yıllar yılı söyle"diğini, kalabalıkların "şarap gibi adamı sarhoş edebilen" etkisi karşısında kendini kontrol edemediğini, "bürokrasiyi azaltacağım derken... bürokratı yok sayıp... tıkandığını" anlatır.[200] Biraz daha sonraları, 1989 başında azami pişmanlık serdeder: "Öne çıkarmasaydım daha sonra tanınan ve memleketin kaderini böyle etkileyen bir kişi haline gelmezdi diye düşünüp, azap duymuşumdur."[201] Demirel'in gözünde Özal, ideal bir "ikinci adam"dır – adeta ebedi ikinci adam. Şu müthiş lakonizm de bunun bir ifadesi: "Bıraktığım yerde akıllıydı."[202]

"Tapulu arazisine gecekondu yaptırmama" cehdiyle de bağlantılı olarak Demirel, Turgut Özal'ın GAP gibi "büyük" yatırımlara ve 24 Ocak gibi "büyük" kararlara sahip çıkmasını kızgınlıkla karşılamıştır. Israrla, siyasi sorumluğun kendine ait, Özal'ın sadece teknik uygulayıcı olduğunu tekrar tekrar söyler. Tâ 2001'de artık 'emekliyken' bile, Kemal Derviş'in nezaretinde uygulanan IMF reformlarının medyada "Özal'ın 24 Ocak'ı" ile mukayese edilmesine tepki gösterecek; 24 Ocak kararlarının "Özal'dan kurtarıcılık umarak alınmış" olmadığını, neticede "halka karşı kendisinin angaje olduğunu" belirtecek.[203]

Mezara sığmamak

Bir Karadeniz seyahatinde karşılayıcı kitleye, "Bakın beyler, geçici 4 geliyor," diye hitap etmişti Demirel. 7 Ocak 1987'de, "Ben parti değilim... Tek kişi-

198 Küçük, 2000: 243.

199 Turgut, 1987: 131.

200 CA-4: 34; CA-8: 142; Donat, 2005: 55-56, 75-76.

201 CA-11: 26-27.

202 Arzık, 1985: 122.

203 Kaplan, 2001: 146.

lik parti olmaz. Ama müesseseyim," dedi: "Beni müessese yapan, Anayasanın geçici 4. maddesidir."[204] Geçici 4. maddenin düzenlediği siyaset yasağı, Demirel'in birinci işi idi ve bu konuyu bir muhalefet müessesesi haline getirmişti. Bu yasaklarla ilgili 6 Eylül 1987 günü yapılan referandum, bu muhalefetin finali oldu.

Evren'le yakınlaşma

Demirel'in yasağın kalkması için Kenan Evren nezdinde lobi çalışması yürüttüğünü, yani "Evrenizm"le uzlaşma aradığını biliyoruz. Emekli Tuğgeneral Orhan Kilercioğlu aracılığıyla, Evren'e siyasi yasakların kaldırılması için Özal'a baskı yapmasını telkin ediyordu. Evren anılarında, Kilercioğlu'nun, Demirel'in kendisine saygısı, sevgisi olduğunu naklettiğini yazar. Hem Kilercioğlu hem emekli büyükelçi Coşkun Kırca vasıtasıyla, yasaklar onun cumhurbaşkanlığı döneminde kalkarsa, halkın Evren'e olan takdirinin artacağı mesajını iletiyordu.[205] Kilercioğlu'nun Demirel'e aktardığı izlenimlere göre, Evren kendisine karşı kin gütmüyordu ve yasakların devamından yana değildi.[206] Evren de anılarında, "dinî çevrelere karşı yumuşak bakmakla" birlikte Demirel'in "Özal gibi devleti şeriat düzenine götürmek isteyenlere müsamaha etmediğini, Atatürk'e Özal'dan çok daha fazla bağlı" olduğunu yazar; "Özal'ın hakkından gelebilirse Demirel gelebilir" muhasebesini yapar.[207]

Nitekim Evren, Özal'ın bu konuyu sürüncemede bırakmasına destek vermedi. 1986 Eylül ara seçimlerinden itibaren genel olarak muhalefetin güçlenmesiyle, özel olarak Demirel'in 'üstün' gayretiyle yasakların kaldırılması talebi gürleşirken, Cumhurbaşkanı Evren sözcüleri ağzından yetkinin Meclis'te olduğunu açıkladı. Özal ise haftalar süren müzakerelerde geçici 4. maddenin Meclis'te salt veya 3/5 çoğunlukla kaldırılmasına razı olmadı, meselenin referanduma sunulmasında ısrar etti. 17 Mayıs 1987'de Meclis'ten, 6 Eylül'de siyasi yasaklarla ilgili referandum yapılması kararı çıktı.

Özalizm

Hüsamettin Cindoruk, Demirel'in referandum kararına ilk tepkisinin: "Bizi halka boğdurmak istiyorlar," demek olduğunu hatırlar. Yine Cindoruk'a atfedilen bir başka aktarımın lafzı, "Yasağımızı halka tasdik ettirmek istiyorlar"dır. Peşinden "Ama çıkarım, çarpışırım," demiştir Demirel.[208]

---

204 Doğan, 2020: 137; Donat, 2005: 135.

205 CA-10: 195; Evren, 1991c: 398-399, 502.

206 Donat, 1993: 190-192.

207 Evren, 1991c: 458.

208 Birand ve Yalçın, 2001: 295; Çavuşoğlu, 2009: 74.

Özal'ın siyasi yasakların kaldırılmasını yokuşa sürüp referanduma götürmesinin, üstelik bunu parti kurullarının eğilimi hilafına inatla yapmasının, üstelik kayıtlı seçmenlerin en az %60'ının oylamaya katılması gibi ek zorlayıcı şartlar dayatmasının (muhalefetin büyük tepkisi üzerine geri çekmişti), Demirel'in ona duyduğu kızgınlığı iyice bilediği kesindir.[209] O günlerde birkaç kere, "Evrenizm"le yan yana "Özalizm" terimini kullanmıştır. Bir örneği, 1987 Ağustos'unda, şu sözleri: "Pinochet'nin siyasi hasımlarını tekrar memleketine aldığı bir dönemde, Güney Kore'nin idarenin birçok siyasi hasmını serbest bıraktığı bir dünyada, Gorbaçov'un Sakharov ve arkadaşlarını bıraktığı bir zamanda, Türkiye'de Evrenizm ve Özalizm denen rejim, seçilmiş, millet tarafından senelerce arkasından gidilmiş... insanları millete ezdirmeye gidiyor."[210]

Evrenizm-Özalizm eşlemesi, ANAP'ın ordu güdümünde siyaset ettiği imasını taşıyordu tabii. Gerçekten de Özal, o zamana kadar orduyla uyumlu bir siyaset izlemişti. Onun askerî vesayeti alt etmeye azmettiğine kani olan liberal-muhafazakâr anlatı, bu dönemin geçici bir "ihtiyat ve itidal evresi" olduğunu vaz'eder.[211] Tam da Demirel'in Evrenizm-Özalizm eşlemesini yaptığı günlerde, Özal ordu üst yönetiminin onayına sunduğu Necdet Öztorun'u değil başka bir orgenerali, Necip Torumtay'ı genelkurmay başkanlığına atamıştı. Bu inisiyatif, Özal'ın askerî vesayeti geriletmeye girişmesinin miladı olarak görülür. 'Bu kadarını' 1969'da Demirel de yapmıştı! Özal'ın 1987'den sonra ordunun siyasi karar erki üzerindeki kontrolünü daraltmaya yöneldiği doğrudur. Bu, onun demokratizmi kadar, siyasi 'normalleşmeyle' de ilgiliydi. Özal'ın, bilhassa 1980-1982 döneminde, askerî vesayetin sağladığı 'hızlı karar alma ve uygulama' konforunun içinde çok rahat ettiğini de unutmamak gerekir.

Referandum kampanyası

Referandum kampanyası arefesinde Özal'ın, Ekrem Ceyhun vasıtasıyla "Süleyman Ağabeyi cumhurbaşkanı yaparız, birbirimizi kırmayalım," diye haber gönderdiği; Demirel'in "Benim lûtfa ihtiyacım yok, ben geleceğim yere kendim gelirim, milletim getirir oraya oturtur," cevabını gönderdiği aktarılır.[212] Özal, "Süleyman Bey"in (Ağabey değil Bey!) kendi deyişiyle işi "bunlar 7 Eylül sabahı yok"a getirmesi üzerine, agresif bir "Hayır" kampanyasına girişti.[213] Haziran'dan itibaren, ANAP'lıların turunculu "Hayır!" muhalefe-

209 Birand ve Yalçın, 2001: 290-291; Çelebi, 2021: 59-60.

210 D-1991: 222.

211 Alptekin, 2018: 150-152.

212 Birand ve Yalçın, 2001: 293.

213 Barlas, 1996: 100.

tin mavili "Evet!" mitingleriyle, hararetli bir seçim kampanyasına girildi. İktidar, yasakların devamını yasaklı siyasetçilerin eskimişliğiyle, kavgacılığıyla, nifakçılığıyla gerekçelendiriyordu; bunlar, 12 Eylül öncesinin yokluk ve anarşisinin simgesiydiler. Özal, arkalarında "yem boruları kesilmiş kaçakçıların, karaborsacıların" olduğunu söyledi. Eski DP'lilerin siyasi haklarının iadesini ağırdan almış olmakla itham ettiği Demirel'in, bir hakkın değil sadece kendi çıkarının peşinde olduğunu ileri sürdü. DYP Genel Başkanı Cindoruk da Özal'a karşı hakaret sınırlarını zorluyordu: "Boşboğaz, geveze, ikiyüzlü, yalancı, korkak, zorba..."[214]

Demirel de üslûbunca sertti. Konuşmalarında iktidarı birkaç kez "dalâlet"le suçladı. İktidardaki kadro liyakatsizdi ona göre; "bunlar oturdukları sandalyede kalabilmek için yasakçı" idi.[215] İki ay boyunca 34 yerde mitinge çıktı. 2 Ağustos'ta Kırıkkale mitinginde, sıcaktan dolayı başında su toplamaktan yumrular çıktığı görülmüştü.[216] DYP'nin kampanyası "Menderes-Demirel modeli"ne, yani "hürriyetçi kalkınma"ya dönüş vaat ediyordu.

İktidarın kampanyasında sıklıkla "af" motifini kullanılmasına karşı Demirel, referandumun konusunun "bir af değil, yasak kaldırma" olduğunu vurgulamaya önem verdi.[217] Ağustos'taki bir mülakatında, referandum yönteminin kendisine düştüğü şerh, demokrasinin *plebisiterleşmesi* riskine karşı bir uyarı olarak önemliydi: "Bugün milletin seçme hakkına konulmuş olan bu ambargoyu millet kendisi tasdik ederse, yarın ona başka şeyleri de tasdik ettirirler."[218] İktidarın, referandumdan "Evet" kararı çıkması halinde 'aşırı sol' parti liderlerinin de ("Boranlar Perinçekler") siyaset serbestîsine kavuşacağı propagandasına Demirel iki ayrı karşılık vermiştir. Bir mülakatta ve Bursa mitinginde, Behice Boran'ın zaten Türk vatandaşı olmadığını, Doğu Perinçek'in 141-142'de suçlu olduğunu söyleyerek meseleyi geçiştirir. 17 Ağustos Çanakkale'de ise onu sahiden ilkesel hak savunucusu olarak görürüz: "Boranlar'ı Perinçekler'i halk seçerse tabii ki iktidara gelecekler. Halkın iradesinin üstüne ipotek mi koydun? Sen bu memleketin çocuğusun da bu adamlar bu memleketin çocuğu değil mi?"...[219]

Ancak kampanyanın ilkesel bir hak mücadelesinden çok, Demirel'in "dönüşüne" adandığı açıktı. "Yetiş baba", "Demirel neredesin?" gibi 'paternal' sloganların yazılı olduğu afişlerle karşılanan Demirel, sık sık *mezardan çık-*

214 Çelebi, 2021: 101-102, 106, 123.

215 D-2015: 242.

216 Akt. Çavuşoğlu, 2009: 76.

217 D-2015: 245.

218 D-2015: 248. Plebisiter siyaset, iktidarın kendi formüle ettiği "evet-hayır" tercihlerini halka oylatarak, gücünü ve meşruiyetini pekiştirdiği bir tarz-ı siyasettir.

219 D-1991: 221; D-2015: 245-246; Çelebi, 2021: 131, 139.

ma motifini işledi. Mezara gömülmek, tâ 1985'te bir sohbetinde dilindeydi Demirel'in: "Süleyman Demirel diri diri mezara gömülür mü? Niye gömülmüyorsun diye, Süleyman Demirel'e kızılabilir mi?"[220] "Hayır" kampanyasının "Demirel'i diri diri mezara gömün" anlamına geldiğini söylüyor, "Diri diri gömülmeye karşı çıkmak, doğuştan var olan hakkımdır," diyordu – başka bir vesileyle: "Mezara sığmıyorsam kusur bende mi?"[221] Bu zombiesk/mesihane sembolizmin son bir örneği: "Bizi mezara gömdüler. Aradan 5 sene geçince mezardan ses gelmeye başlamış. Ölmemişler, şimdi, ey vatandaş gel bunları üstüne Ağrı Dağı'nı, Palandöken Dağı'nı koyalım nefes almasınlar, diyorlar. Referandumda evet oyu verin, bizi mezardan çıkarın."[222]

Referandum, bunların ötesinde, esasen ANAP iktidarıyla ilgili biriken hoşnutsuzlukların da tezahürüne vesile oldu. Sermaye içinde birikim modeliyle ilgili tercih ve çıkar farkları açığa çıktı. İhracatı teşvik mekanizmalarıyla büyüyenler, yeni gelişen malî sermaye ve inşaatın büyükleri iktidara yakın tavır alırken, orta ölçekli sermaye, tarımsal girişimler ve özellikle geleneksel sanayici grupları, Demirel'e destek verdiler.[223]

1-0

6 Eylül 1987 referandumundan %50,2 ile "Evet" kararı çıktı. Fark, 75.066 oydan ibaretti. Demirel, bu skorun kısırlığını, "Futbol maçında 1-0 galibiyet yetmiyor mu?" rahatlığıyla geçiştirdi: "Bizim aldığımız neticeyi karşımızdakiler elde etseydi, evlerimizin önünde davul çaldırırlardı."[224] Yasakların Meclis'te kaldırılmak yerine referandum riskine sokulmasına göstermiş olduğu tepkinin yerini de, bu sonuçtan sonra bir siyasi 'şükür' hissi –ve tezi– almıştı. Referandumdan kısa süre sonra *Erkekçe* dergisinde çıkan söyleşisinde, "Cumhurbaşkanı 'kaldırıyorum' deseydi biz çok küçük düşerdik," dedi: "Affı şahaneye mazhar oluşumuzu her gün başımıza kakarlardı." Oysa şimdi, "Kimseden füturumuz yoksa, bu milletin tercihi sayesindedir."[225] 2001 yılında, yasakların referanduma gitmesiyle ilgili, "Bizi incitmiştir ama siyasette bizim çok işimize yaramıştır," diyecek. 2008'de Çınar Oskay'la mülakatında: "Biz, bu atılan kazığı millete söktürmeliydik."[226] En nihayet 2011'de bir konuşmada: "Eğer parlamento o yasakları kaldırsaydı halkın yüzüne çıkamazdık. Kaldırmaması iyi oldu, söke söke aldık."

---

220 CA-8: 47.

221 Donat, 2005: 107; Donat, 1993: 165.

222 Çelebi, 2021: 106.

223 Çelebi, 2021: 168.

224 Güven, 1988: 457.

225 Cılızoğlu, 1988: 115-116.

226 Birand ve Yalçın, 2001: 301; Oksay, 2021: 55.

Referandumdan sonra DYP hemen olağanüstü kongreye gitti. Bu arada Hüsamettin Cindoruk, kimseye –yani Demirel'e– söylemeden genel başkanlıktan istifa etti. Aslında Cindoruk'un bir süre devam etmesini isteyen Demirel'in bu emrivaki karşısındaki sitemine, Cindoruk "Size geldiğini bildiğim bazı spekülasyonları önlemek için bu kararları" aldığı cevabını verdi.[227] 24 Eylül'de yapılan kongrenin divan başkanı Köksal Toptan hazırûnu "Bugün Süleyman Demirel'in yeniden doğum günüdür" sözüyle selamladı.[228] Parti muhitinde "Demirel'in fedaisi" diye de anılan Cindoruk, "Tekmil veriyorum, görev yapılmıştır" sözleriyle emaneti teslim etti.[229] Demirel tam bir gövde gösterisiyle genel başkan seçildi. Sahneye dönmüştü.

227 Çavuşoğlu, 2009: 83.

228 Salantur, 2021: 105.

229 Gaytancıoğlu, 2020: 165-166, 177. 'Nüktedan' Cindoruk acaba bu askerî jargonu, Evren ve 'silah arkadaşlarına' kinayeyle de kullanmış olabilir mi?

YEDİNCİ BÖLÜM

Phoenix

Siyasi yasakları kaldıran referandumdan sonraki günlerde Demirel, siyaset 'fenomenolojisine' katkılarından birini daha yapmış, sohbetinde: "Siyaset rodeo gibidir. Sahaya çıkan, bindiği hayvanın üzerinde duracaktır. Durabilmek, onun hüneridir. Siyaset, rakibi alt etme sanatıdır."[1] 1987 sonrasında rakibi Özal, binmek istediği eyer, başbakanlıktı. Siyasi mevta sayılırken 7. kez başbakanlığa 'oynaması', ona mitolojideki küllerinden doğan Phoenix imgesinin yakıştırılmasını getirdi. 1991'de başbakanlığa, 1993'te cumhurbaşkanlığına 'konarak', imgenin hakkını verdi. Demirel'in bu hırslı geri dönüş hikâyesinin iki evresi vardır. 1987-1991 arasında, 1987 öncesinin 'radikal' liberal çizgisini sürdürdüğünü; başbakan olduğu 1991-1993 arasında ise özellikle Kürt meselesinin tazyiki altında, "devlet fikrinin adamı" tavrını restore ettiğini göreceğiz.

"12 Eylül'ü tartışmam"

Siyaset yasaklarının kaldırılması, 12 Eylül rejimiyle ufak çaplı bir hesaplaşma olmuştu. Daha esaslı bir hesaplaşmaya dönüşecek miydi bu? Kenan Evren, 12 Eylül tartışmalarının başlayacağı endişesiyle gergindi. Demirel de kendince gergindi. Aracıların dört gün boyunca karşılıklı yatıştırıcı telkin teatisinde bulunduğu aktarılır. Nitekim 6 Ekim'de Demirel'in Çankaya Köşkü'nde Evren'i ziyareti rahat geçti. Evren, Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Baransel'e "Süleyman Bey hiç değişmemiş!" dedi. Günlüğüne, "Gayet nezaketli ve güler yüzlü idi. Geçmişten hiç bahsetmedi. Ben de eskiyi açmadım," di-

1 CA-11: 11.

ye yazdı. "12 Eylül'ü tartışmam," beyanatını veren Demirel, kavgasının "12 Eylül sonrası siyasi tanzimle" olduğunu ilan etti.[2] Yani artık Evren'le uğraşmayacak, asıl Özal'ı hedef alacaktı. Dahası, Arcayürek'e göre Demirel, referandum sırasında Evren'e Cindoruk'un yanı sıra Kilercioğlu ve MİT yöneticisi Hiram Abbas vasıtasıyla haber gönderip, 12 Eylül dönemine ilişkin konuşmalar yapmaması ricasında bulunmuştu.[3]

Sadece Evren değil, geniş muhalefet cephesi de, Demirel'in Evren karşısında böyle inişivermesine bakarak, "Süleyman Bey hiç değişmemiş" diye düşündü o sıralarda. Gazeteci Yalçın Doğan, daha önceleri yasakların kalkması halinde Evren'le görüşmesinin icap edeceği konusu açıldığında, Demirel'in kendisine "Çankaya'ya çıkacağıma dağa çıkarım!" demiş olduğunu yazdı. Demirel'in 'izah tarzı', şuydu: "Ben Çankaya'ya Süleyman Demirel olarak çıkmadım. DYP genel başkanı olarak çıktım."[4]

Ne var ki 1988 ilkbaharında, Evren'le Demirel tekrar gerildiler. Evren'in 30 Nisan'da yaptığı "Türkiye 12 Eylül öncesine dönecek olursa, bundan kurtaracak kuvvet Silahlı Kuvvetler'dir" çıkışına, Demirel hemen ertesi gün cevap yetiştirdi: "Parlamento ve partileri ortadan kaldırdığınız zaman, rejimi koruyoruz diye, rejimi ortadan kaldırıyorsunuz. (...) Anarşi korkusunu taze tutmak suretiyle bir defa mağlup ettirdiğimiz rejimi, devamlı şekilde mağlup ettirmiş duruma giriyoruz." İzleyen günlerde de 12 Eylül hakkında 'söylenmeye' devam etti. PKK eylemlerine atıfla "anarşinin" önlenemediğini, birçok büyük siyasi davanın sonuçlandırılamadığına atıfla sorumluların saptanamadığını söylüyordu. (12 Eylülcülerle hayalî diyalog şuydu: "Biz astık." – "Astığınız 26 kişidir. Herhalde 6 bin kişiyi 26 kişi öldürmedi.") Evren'in "12 Eylül'ü tarihe bırakalım" nasihatine karşı söyledikleri, resmî tarihin yalancılığının yetkili ağızdan ikrarıdır: "Tarih doğruyu yazmaz ki, Türkiye'de daha tarih doğruyu yazmadı. Çünkü Türkiye'de devirler kendilerinden evvelki devirler üzerine mürekkep dökerler. Devirler kendilerini, kendi icraatları ile ibra edecekleri yerde, bir evvelki devri kötüleyerek ibra etmeye çalışırlar."[5]

13 Mayıs'ta bir Evren-Demirel görüşmesi oldu. Demirel görüşmeyi "Ufunetimi boşalttım," diye özetledi. Anlaşılan Evren de ufunetini boşaltmış, başbakanlığı döneminde nasıl TSK'ya defalarca teşekkürlerini ilettiğini hatırlatmıştı.[6] İki hafta sonra, o arada yapılan DYP büyük kongresinde seçilen parti yöneticilerini takdim etmek üzere tekrar Çankaya Köşkü'ne çıktığında, Kenan Evren günlüğüne, bu defa da Demirel'in fazla teveccüh gösteren halin-

2 Evren, 1992: 176; CA-10: 272, 280, 398.

3 CA-10: 470.

4 Doğan, 2020: 150-151.

5 CA-10: 431-436, 461-464.

6 CA-10: 421; Evren, 1992: 299-301.

den kuşkuya düştüğünü not etmiş. O bunu, Demirel'in kendisine gösterdiği tepkilerin DYP tabanında tasvip görmediğine dair duyumlarının teyidi olarak yorumlar.[7]

Velhasıl, 1987'den sonra Demirel, 12 Eylül'e takaza eden, arada sırada bunun dozunu artıran, fakat "devlette devamlılık" önceliğiyle Evren'in meşruiyetini tanıyan bir denge kurdu. 1990 yılında Evren'e verilen Atatürk Barış Ödülü törenine katılmazken; etrafındakilere "Seneye Pinochet'ye verirler," diyerek, sertçe aşağıladı mesela – ama gıyaben.[8] 1993 Ocak'ında, başında bulunduğu DYP-SHP koalisyon hükümeti, Evren ve Milli Güvenlik Konseyi üyelerinin yargılanmasının önündeki engeli kaldıracak Anayasa değişikliğini, muhalefet partilerinin destek vaadine rağmen, geri çekecekti.[9]

Özal'la cenk

Referandumun hemen ardından sökün eden 29 Kasım genel seçimlerinde, –Evren'in duyumlarının aksine– DYP tabanından Demirel'e "12 Eylül'e vurması" talebi geldiğine dair duyumlar vardır. O bu istek parçasını, "Nefis müdafaası zorunda kalmadıkça maziyi tartışmayacağız," diyerek geri çevirmişti.[10]

29 Kasım, bir baskın seçimdi. Başbakan Özal, referandumda buruk bir galibiyet alan muhalefeti gafil avlamak üzere, hızla erken seçim kararı aldırdı. Parti örgütleri toparlanmadan bu seçime girmek istemeyen Demirel ve DSP lideri Ecevit, oylamayı boykot ederek bu kararın çıkmasını engellemek istediler; fakat "seçim kaçağı" durumuna düşme endişesinin ağır bastığı SHP, buna ikna olmadı.[11]

Erken genel seçimde ANAP %36,3 oyla tekrar tek başına iktidar olmayı başararak konumunu tahkim etti. Muhalefet, enerjisini referandumda tüketmiş gibiydi. DYP'nin ANAP'a daha ziyade işsizlik, hayat pahalılığı üzerinden yüklenen kampanyası, sönük kaldı. %19,1 oy oranıyla SHP'nin ardından üçüncü parti olan DYP; Ege, Karadeniz ve Doğu'nun bazı milliyetçi-muhafazakâr merkezlerinde bu oranın üstüne çıktı, büyük şehirlerdeyse daha düşük oranlarla (İstanbul %11,9) eski-taşralı bir parti çehresiyle görün-

7 Evren, 1992: 305.

8 CA-11: 404. 1986'da başlatılan bu ödül, içeride Evren ve Kızılay'a, dışarıda "dost devlet" temsilcileri veya "Türk dostu" diye bilinen kişilere verildi. 1992'de ödülün Güney Afrika ulusal lideri Mandela'ya verildiği açıklandı. Mandela Türkiye'deki insan hakları ihlalleri nedeniyle ödülü almayı reddetti. 1999'da, iki ülke arasındaki diplomatik soğukluğun giderilmesine yönelik çabalar çerçevesinde, ödülü kabul edeceği açıklandı fakat bu da telafi olmadı. Bu "birbirini ağırlama" ödülü, 2000 yılından sonra verilmedi.

9 Şarlak, 2022: 247.

10 Donat, 2005: 178.

11 Arslan, 2019: 198.

Sahalara dönmenin keyfi...

dü. DYP'nin Isparta'da oy oranı %60,2'ydi.[12] Süleyman Demirel, beşinci kez Isparta milletvekili seçilerek Meclis'e döndü.

%21,75

ANAP iktidarı, erken seçim başarısıyla eline geçirdiği psikolojik üstünlüğü çok uzun süre koruyamadı. Neoliberal piyasalaşma hamlesinin 'cicim yıllarının' ardından başlayan iktisadi daralma karşısında gelişen sendikal hareket ve genişleyen toplumsal muhalefet, özellikle işçi hareketi, iktidarı sıkıştırıyordu. Özal, düşüş eğrisi daha fazla ivmelenmeden, yerel seçimleri de 1 yıl erkene alarak güven tazelemek üzere bir hamle yaptı. Muhalefet bu meydan okumayı kabul edince, 26 Mart 1989'da gidilen yerel seçimler, iktidar referandumu hüviyeti kazandı.[13]

Ve ANAP iktidarı yerel seçimlerde büyük bir yenilgiye uğrayarak %21,75 oy oranıyla üçüncü sıraya düştü. SHP %28,6'la birinci, DYP %25,1'le ikinci parti oldu. DYP hâlâ taşralıydı, sekiz büyükşehir belediyesinden sadece Bursa'yı kazanmıştı; fakat SHP'nin yaklaşık 4 puanlık artışına karşılık oyunu 12 puana yakın artırmıştı.

Seçim sonuçları DYP genel merkezinde büyük gösterilerle kutlandı. Demirel sıcağı sıcağına, Türkiye'nin yeni bir döneme girdiğini ilan etti. Özal'ın seçimlerin yerelliğine işaret ederek istifa yoklamalarını geçiştiren pişkin tutumuna çullandı:. "Bu millet sana daha ne yapsın? Üpüryan sokağa bıraktı. Gitmezmiş, böyle skandal olmaz." Bir hafta sonra, iktidarı "milletin 'iktidarı red' iradesinin üzerine oturmak"la suçladı: "Halk, 1980 öncesinde anarşiye karıştığı ilan olunan kimseleri bile seçti. Bu, bugünkü iktidara 'Siz gidin de kim gelirse gelsin!' demektir."[14] Sonra aylar boyunca, Demirel'in %21,75

12 AP'nin Isparta oyu 1977'de %69,6, 1973'te %62, 1969'da %81,3, 1965'te %63,8 idi.

13 Arslan, 2019: 2021-202.

14 CA-11: 48-50, 60.

repliğine yer vermediği bir konuşması yoktur. Aralık'ta Meclis'te ANAP'tan hep böyle bahsetti mesela: "21,75'in grubu... 21,75'in iktidarı... 21,75'in müessesesi..." Çok sonra bile, 2001'de o dönemi değerlendirirken, bir paragrafın içinde beş kere "%21,75" geçer![15] Böylece 21,75'i, iktidara karşı başarılı bir bezdirme taktiğinin amblemine dönüştü.

Yanı sıra, dört eğilimi birleştirme iddiasını hedef alarak, ANAP'ın siyasi 'kimliksizliğine' yüklendi Demirel. "Eğer dört tane ayrı cereyan varmış da siz bunları bir araya toplayabilmişseniz, dört tane cereyan yokmuş demek ki. Eğer bir araya gelmişlerse, o mensup oldukları cereyanı terk etmişler demektir."[16] Daha sonraları, "bir nevi bonmarşe" mahiyetindeki bu partinin "sağ" sayılamayacağını savundu.[17] 1989 ilkbaharında televizyonda, Özal'ın "buçuk parti" tabirinin artık ANAP'ı tanımladığını söyledi.[18]

1989-1990'da Demirel'in, ANAP iktidarını sarsan enerjik bir muhalefet performansı vardır ve bunun zevkini çıkarmıştır. Anti-komünist nefret ve tehdit söyleminin hâkim olduğu 1970'lerdeki sert muhalefetinden farklı olarak, alaycı bir "yönetemiyorsunuz" söylemi etrafında dönen bir performanstan söz ediyoruz. O sıralar meşhur olan benzetmesiyle, Beethoven'i New York Filarmoni Orkestrası'nın da Ali Çavuş'un Dinar Bandosu'nun da çalacağını, "Ali Çavuş Beethoven'ı ne kadar çalabilirse, bunların da memleketi o kadar idare edebileceğini" söylemesi gibi...[19]

ANAP'lıların kendi reformistliklerine karşılık onun eskiliğini vurgulamayı amaçlayan sistematik "Sizin zamanınızda..." sataşmaları da, Demirel'e bol bol konuşma ve başrole yerleşme fırsatını verdi. (Bir Meclis görüşmesinde, "Sizin zamanınızda kuraklık olmadığı için şanslısınız" diyen bir ANAP'lıya şu cevabı vermişti: "Bizim zamanımızda olmadı. Cenab-ı Allah vermedi. Cenab-ı Allah'la kakışın! Benimle niye kakışıyorsunuz?")[20]

"Nesebi bozuk" Özal - "Vizyonsuz" Demirel

Demirel yasak referandumundan önce, 8 Mayıs 1987'de gazeteci Arcayürek'e "Bunlar artık ihtilal idaresini devraldı. İyi oldu. Onlara söyleyemediklerimizi buna söyleriz," demişti. 1988'de yine onunla sohbetinde ANAP'lılar hakkında "Devrim muhafızı bunlar," diyordu. Özal'ın siyasete "güdümle başladığı için bir türlü güdümlülükten kurtulamadığı" kanısındaydı. 8 Ekim

15 D-1990a: 12; Birand ve Yalçın, 2001: 398.

16 D-1991: 250.

17 Göktaş ve Çakır, 1991: 18.

18 CA-11: 79.

19 Donat, 2005: 277. Dinarlı Ali Çavuş'un meslekî ehliyetinin küçümsenmesinden alınarak Demirel'e tarizde bulunduğu da aktarılır.

20 D-1990a: 31.

1989'da "1983'te himayeli bir rejimle işin içine girmiş" olmasından dolayı "nesebinin bozuk" olduğunu söyledi: "Nesebinde demokrasi yok."[21]

Demirel'in "onlara söyleyemediğini buna söyleme" taktiği, giderek, Özal üzerinden kapsamlı bir 12 Eylül sorgulamasına yol almak yerine, 12 Eylül'le iltisakını vesile ederek Özal'ı yıpratma harbine kilitlenmiştir. 1989'dan itibaren, kavga epeyce şahsîleşmiştir.

Karşılıksız da değildir bu. ANAP sözcüleri Demirel'in portresini "hırs küpü" (Özal bir ara "Demirel deli dana gibi koşturup duruyor" demişti)[22] bir 'sahte kahraman' suretinde çizerek küçümsüyorlardı. Mehmet Keçeciler'in deyişiyle: "Süleyman Bey hep böyledir; vakti geçtikten sonra efelik yapar, kabadayılık taslar."[23] Bizzat Özal, Cindoruk'a bakılırsa "Demirel fobisiyle" hareket ederek,[24] Süleyman Ağabey'den Sayın Demirel'e veya Süleyman Bey'e dönüşen hasmına verip veriştirmekteydi. Sonraları yaptığı daha sakin değerlendirmelerinde dahi, Özal Demirel'i öncelikle "eski, eskimiş" bir siyasetçi olarak görür. Ona göre "1950 standartlarına göre ileri bir adam" olan Demirel, "ileride neyin nasıl olacağını görebilmek için, sizden ileri ülkelere sürekli gidip, onları analiz etme" şartını yerine getirmediğinden, "1970'ten sonra eskimeye" başlamış; "siyaset sahnesinde ezildikçe, dışarıyla irtibatını" kesmişti. Bu "vizyon boşluğu" nedeniyle eski ağabeyin, "kısır ve kavgacı siyasette takılıp" kaldığını düşünüyordu. Özal, kendi hayranı olan gazetecilere, Demirel'in *eskiliğini* keyfine vara vara anlatır: "Süleyman Bey'in kafasının bir yerinde, hâlâ 1980 öncesinin şartları ve modeli var. Ekonomik refah için onun ölçüsü, hâlâ ekmek... Evlere giren refahın, buzdolabı, bulaşık makinesi, renkli televizyonla ölçüldüğü yeni dünyayı, hâlâ bilmiyor." Özal'a göre Demirel öncelikle *griydi*, canlı pop müziği ve "kavga etmeyen gençler"i ile "yeni topluma" uzaktı: "Süleyman Bey bunları anlayamaz. Bunlar hayattan zevk alıyor, müziği, sporu seviyor."[25]

Sağ siyasetin iki lideri arasındaki husumetin tırmanması, böyle durumlarda hep olduğu gibi büyük sermayenin istikrarsızlık endişesini artırmış, 1990 yılı içinde ikisini uzlaştırma imkânı yoklanmış, böyle durumlarda hep olduğu gibi, 'yakın' gazetecilerin arabuluculuğu denenmişti.[26] Ancak ikisi de uzlaşmaya kapalıydılar. Demirel bir keresinde uzlaşmanın uygunsuzluğunu anlatırken, "Hitler'le uzlaşma yapmak suretiyle Avrupa'da harbin çıkmasını

21 CA-10: 321, 474; CA-11: 88; Evren, 1992: 494. Özal'ın ekip çalışmasına uzaklığını da bununla bağdaştırmış olabilir: "Horon çekmez, zeybek oynardı." (Kansu, 2004: 46)

22 CA-10: 484.

23 CA-10: 428-429.

24 Birand ve Yalçın, 2001: 490.

25 Barlas, 1996: 47-48, 143, 157.

26 CA-12: 179-180.

önlemeye çalışan" Chamberlain'i hatırlatarak, orantısız bir mukayeseden bile geri durmamıştı.[27] Daha ileri bir tarihte, Namık Kemal Zeybek aralarını yapma niyetiyle Demirel'in kendisi hakkında çok övücü konuştuğunu söyleyince Özal'dan, "İnanma, o adam kıymet bilmez, göreceksin senin de kıymetini bilmeyecek," cevabını aldığını yazar.[28]

"864 rakımlı tepenin sakini"

Özal-Demirel husumetinin tırmanmasının önemli bir sebebi, yaklaşan cumhurbaşkanlığı seçimiydi. İktidar erimesini gören Özal, cumhurbaşkanlığına 'kaçarak' kendine yeni bir yer yapmaya hazırlanıyordu. 1988 yazında "devletin içinden" destek aldığı şüphesi de uyandıran bir suikast atlatmıştı; cumhurbaşkanlığı makamında bir siyasi güvence artışı da arıyor olabilirdi.

Demirel, henüz 1988 yılının başında sohbette, "Cumhurbaşkanlığı fırsatını kaçırmaz. Doğrusu ben de onun durumunda olsam hemen kendimi seçtiririm," demişti Özal namına.[29] Ortaya konuşurken ise, "Kimse %36'yla Çankaya ile ilgilenmesin," diyordu; yerel seçimlerden sonra, şu meşhur "%21,75"i, siyasi desteği iyice kağşamış olan Özal'ın cumhurbaşkanı adaylığının gayrımeşru olacağını vurgulamak üzere bir nakarata dönüştürdü.

Bu arada, 1988 yazında, "cumhurbaşkanını halka seçtirme" seçeneğini dillendirmeye başladı ve bunu 1989 sonbaharına kadar sürdürdü. O aralar Kenan Evren'le bir görüşmelerinde, o kendisine 1982 Anayasası yapılırken cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi fikrine karşı çıktığını hatırlatınca, o zaman "sistemin değişeceği" endişesiyle karşı çıktığını, fakat zamanla halkın bu yönteme "çok taraftar" olduğunu gördüğünü söyledi. Sohbetlerde, iki turlu seçimde "sağın adayının" muhakkak seçileceği üzerine hesap yapıyordu. Ancak Özal'ın cumhurbaşkanı seçildikten sonra usul usul yokladığı başkanlık ya da yarı başkanlık sistemi formülüne karşı çıkacaktı.[30]

1989 Ekim sonunda cumhurbaşkanlığı seçimi sathı mailine girildiğinde Demirel Özal'ı tahta çıkacak padişah gibi ulûfe dağıtmakla suçluyor, o makama çıkacak olsa bile "indirecekleri" tehdidini savuruyordu; "anasından doğduğuna pişman olacak"tı.[31] SHP ve DYP Meclis'teki oylamayı boykot ettiler. 31 Ekim 1989 günü, Meclis salt çoğunluğun yeterli olduğu 3. tur oylamada Özal ANAP grubunun oylarıyla 8. cumhurbaşkanı olarak seçildi.

Demirel ilk gün, "Bu bir işgaldir," yorumunu yaptı; bu cumhurbaşkanından tarafsızlık beklenemezdi. "Sivil cumhurbaşkanı" tezine ve sevincine de

27 CA-11: 184.

28 Zeybek, 2013: 98.

29 CA-10: 480.

30 CA-10: 482; CA-11: 17; CA-12: 94; Evren, 1992: 406.

31 CA-11: 205-206; Aşık, 2017: 450.

karşı çıktı: "83'te askerî ceketin altına sivil pantolon oldu. Şimdi ceket de pantolon da sivil. Değişiklik bundan ibaret."[32] İzleyen günlerde cumhurbaşkanı yerine bazen "864 rakımlı tepenin sakini" tanımını kullanacaktı. Tam 2 yıl sonra *Playboy* dergisindeki söyleşisinde hâlâ Özal'ın "orada oturmasının... içine sinmediğini" söylüyor, dahası "Benim içime siniyor diyen adam vatandaşlık haklarından feragat etmiştir," diyordu. Lakin başka bir yerde, şunu da diyordu: "Siyaset her zaman içinize sindirdiğiniz olaylarla dolu değildir, içine sindiremediğiniz olaylar da vardır. Önemli olan, kendi kendinizi aşmadır." Bunu, Özal'ın resmî kabulüne gitmesini 'aklamak' için söylemişti – konuşan yine 'devlet fikrinin adamı' idi: "Çankaya'da bir mevkiye, bir makama, bir kişiye gitme değildir, devlete gitmedir, devletimize gitmedir... Biz devlet için varız."[33]

Demirel, Özal'ın seçildiği gün, onun "cumhurbaşkanı görevini de uhdesine alarak, başbakan olarak Çankaya'ya çıktığını" belirtmişti. Bir hafta sonra, hükümetin "merhum" olduğunu söyledi; anayasada bulunmayan bir "vekil başbakan" sistemi icraya konmuştu ona göre.[34] ANAP'lı başbakanın, Özal'ın hükmünde bir kukla olduğu ithamını, 1991 genel seçimine kadar sürekli işledi. SHP'nin ilan ettiği gölge kabineye gerek yoktu ona bakılırsa; "Asıl gölge kabine var orta yerde: Akbulut'unki."[35] Başbakan Yıldırım Akbulut hakkında uydurulan fıkralara da atıfla, halkın hükümetle hiçbir dönemde olmadığı gibi alay ettiğini söylerken, hükümet boşluğunun devlet boşluğuna kayması endişesiyle kaş çatıyordu.[36] 1991 Haziran'ında Özal'ın ANAP kongresinde Mesut Yılmaz'ı desteklemesine, "Devlet patladı!" teşhisini koydu; Demirel'in gözünde anayasa ihlalinin ikrarıydı bu.[37]

Dış politika tartışmaları

Özal-Demirel siyasi savaşının önemli muharebe alanlarından biri, dış politikaydı. 1980'ler-'90'lar dönümünde Turgut Özal, eski Osmanlı coğrafyasına dönük nüfuz iddiasını da ortaya koyarak post-emperyal gururu okşayan atak bir dış politikanın öncüsü rolüyle sahne alıyor, hatta biraz da iç politikadaki pörsümeyi bununla telafi ediyordu. Demirel, ona karşı konvansiyonel ihtiyatlı dış politikanın savunucusu oldu. Böylece, Özal'ın onun *eskiliğine* dair propagandasına ek koz verdi; karşılığında, asker-sivil bürokrasideki 'konvansiyonel unsurlarla' güven bağını güçlendirdi.

---

32 Aşık, 2017: 452-455.

33 CA-11: 394, 397.

34 CA-11: 223, 231-232.

35 CA-12: 294.

36 CA-11: 345, 404.

37 CA-12: 385, 389.

İlk önemli ihtilaf, Bulgaristan kriziydi. Bulgaristan hükümetinin Müslüman-Türk nüfusa yönelik kültürel-kırımcı asimilasyon uygulamasının had safhaya ulaşması üzerine, Türkiye "soydaşlarını" mülteci olarak kabul edeceğini açıkladı ve 1989 yazında kitlesel bir göç dalgasına sınırlarını açtı. 1 yıl içinde 360 bine varan insan Türkiye'ye göç etti. Demirel o aralar, "kapıdan giren kişinin 'Oh! Vatanımıza geldik' hislerini muhafaza edebilmesini" sağlamak için önlemler alınması gerektiği ikazını yaptı. "Bizim devlet oldum olası göç işini bilmez," demiş o ara bir sohbette[38] – ilginç, oysa "bizim devlet"in esas olayı göç işi değil midir?[39] Fakat Demirel asıl, Bulgaristan'daki Müslüman-Türk nüfusunun yerinden edilmesine muhalefet etti; Türkiye'nin kalıcı dış politikasının, "azınlıklarımızı" orada tutmak olduğunu vurguladı: "Balkanlar'da ne kadar Türk varsa orada muhafaza etmek, dillerini, dinlerini, âdetlerini muhafaza etmek, Batı Trakya ve Balkanlar'ı boşaltmamak..." 10 yıl sonra bir konuşmada bunu yineleyecekti; "Bulgaristan'daki Türklerin anavatana göç meselesi gündeme geldikçe, hep 'Oturun oturduğunuz yerde' demişimdir."[40] Demirel, konvansiyonel dış politikanın (da) içerdiği post-emperyal iddiayı fâş ediyordu bu vakada.

1990 yaz sonunda başlayan Körfez krizi, Özal'la muhalefet arasında daha büyük sertleşmeye yol açtı. Kuveyt'i işgal eden Irak, Birleşmiş Milletler'in yaptırımlarının ardından, ABD'nin başını çektiği koalisyonun askerî müdahalesiyle karşılaşmıştı. Özal, bu savaş koalisyonuna askerî destek vermek, bu sayede müdahale sonrası "masada" pazarlık gücüne sahip olmak için zemin yoklamaktaydı. Musul-Kerkük bölgesinin Misak-ı Milli sınırlarına dahil olduğunu hatırlatarak, Irak'ta Türkiye'nin 'hakkı' olduğunu işliyordu. Askerî harekâta katılmanın diplomatik-siyasi getirisinin büyük olacağını "bir koyup üç almak" sözüyle özetlemesi, onun meşhur deyişlerinden biridir.

Muhalefet, 1990 sonlarına kadar uzayan Körfez krizi boyunca, maceracılıkla suçladığı Özal'a sert tavır aldı. "Bir koyup üç alma" hesabı karşısında Demirel'in "Bir yere kan koyup karşısına kâr koyamazsınız" sözü kıymetlidir.[41] Demirel, 1990 Eylül'ünde Türkiye'deki askerî üsleri ABD ordusunun kullanımına açan tezkereye, "gizli vaatlerde bulunulduğu, hırsızlama iş yapıldığı" suçlamasıyla tepki gösterdi.[42] Özal'ın "rejimi istiskal ettiğini", "Türkiye'nin sorununun Körfez bunalımı değil, Özal'dan kurtulmak" olduğunu söylüyor-

38 CA-11: 139.

39 Fuat Dündar'ın çalışmaları bize bunu gösterir: *Modern Türkiye'nin Şifresi* (İletişim Yayınları, İstanbul 2019 [7. baskı]), *Hicret, Din ü Devlet* (İletişim Yayınları, İstanbul 2021).

40 D-1990b: 28; D-2002: 308.

41 Aslandaş, Bıçakçı, 2021: 49.

42 CA-12: 17-19, 213.

du.[43] Özel konuşmalarda "delilik", "çıldırmış" ifadelerini kullanıyordu.[44] Ancak 1991 Ocak'ında yayımlanan DYP bildirisi, Türkiye'nin savaşın eşiğine getirilmesine veryansın ederken, "Irak'tan bir hareket gelmesi halinde hükümete koşulsuz desteğini" açıklamaktan geri kalmadı. Muhalefet saflarında hoşnutsuzluk yaratan bu bildiriye Demirel'in izahı şuydu: "Bir saldırı olursa bunun karşısına Türkiye'yi bu duruma getirenler çıksın' denebilir mi?"[45]

ABD'nin 12 Eylül rejimine gösterdiği 'yüksek tahammül' karşısında Demirel'in kızgınlığını Altıncı Bölüm'de konuşmuştuk. Özal'ın ABD'yle 'yüksek uyumlu' ilişkisi ve bu ülfeti bir prestij unsuru olarak teşhir etmesi, bir Amerika Meselesi'nin Demirel'in canını sıkmayı sürdürmesi anlamına geliyordu. Özal'ın 1990'daki ABD gezisiyle ilgili, homurdanan nükteli sözleri vardır: "Colomb'dan beri Türkiye her yıl bir kez ABD'ye gidiyor. Ne alıp geliyorlar, ayrı mesele. Ama verip geliyorlar." Özal'ın Körfez krizindeki yakınlaşmayı perçinlemek üzere ABD'yle geliştirdiği "stratejik işbirliği konsepti" hakkında 1991 Mart'ında söyledikleri, 1960'larda soldan kendisine yöneltilen ithamları hatırlatır: "ABD'ye bağlanmaktır. Mandacılar."[46]

Öte yandan, iktidar hedefi varsa, "Amerika"yla ilişkileri yoluna koymak gerekirdi. Bizzat DYP'nin akil adamları arasında, ABD'nin Demirel'i tercih etmeyeceği endişesi güçlüydü.[47] Demirel'in milli kalkınmacı paradigmaya takılı kalmış olduğu 'şüphesi' ve ABD'ye kızgınlığının sorun teşkil edebileceği kaygısını, sermaye muhitleri de ABD'yle paylaşıyordu. Bu bakımdan, 1991 Temmuz'unda Türkiye'ye gelen ABD Başkanı Bush'un Demirel'i de ziyaret etmesini, DYP'liler hüsnükabul işareti olarak bağırlarına bastılar. 1992 Şubat'ında başbakan sıfatıyla gittiği Washington ziyareti dönüşü uçakta, başyazısında bu resmî ziyareti ele alan *New York Times*'ı sallayıp "İşte bu da oldu, bu da oldu!" diye tezahürat yapması,[48] Amerika Meselesi'nin nasıl içine dert olduğunu gösterir.

Ekonomi: İyi - iyi değil / Sosyal liberal

Ekonomist Taner Berksoy'un gazeteci Osman Arolat'ı tanık gösterdiği bir Demirel sözü var. 1980'lerin ikinci yarısında bir sohbet ortamında bir gazetecinin Türkiye'nin ekonomik durumunu "tek kelimeyle" nasıl özetleyeceğini sorması üzerine Demirel "İyi," cevabını vermiş – sonra eklemiş: "Ama

43 CA-11: 435, 456.
44 CA-12: 221, 262.
45 CA-12: 236, 241.
46 CA-12: 308, 319.
47 CA-10: 287; CA-11: 145.
48 Bildirici, 1999: 183; Cemal, 2018: 197.

iki kelimeyle özetlememi isterseniz, 'iyi değil' derim."[49] Özal'ın onu hafif bir alaycılıkla itham ettiği gibi '70'lerde kalmadığını da gösterme çabasındaydı, Demirel; ülke "senelerce 4 beyaza (gaz, bez, tuz, şeker) ihtiyaç" duyarken "şimdi 4 beyazın 400 beyaz olduğunun" farkındaydı: "İhtiyacı olan toplum hür toplumdur. Bir toplum hür değilse ihtiyaç falan çıkarmaz ortaya." – bunu zaten '60'lardan beri 'söyleyip geliyor'du.[50] İyi-iyi değil 'diyalektiğinin' hikmeti herhalde buydu.

"Türkiye fukaralaşmıştır"

Ekonomi, Demirel'in muhalefet envanterinin temel konularındandı. Dönüp dönüp işlediği üç izlek, sanayisizleşme, yoksullaşma ve yolsuzluktu: "Türkiye fukaralaşmıştır. Türkiye gelir dağılımı en bozuk 12 ülke arasında 5. sırayı işgal etmektedir. Türkiye sanayileşmesini durdurmuştur."[51] Sonuncusu, Demirel'in bam teli idi. ANAP hükümetlerinin yönettiği neoliberal dönüşüm sürecinde teşviklerin sanayiden telekomünikasyon, inşaat ve finansa kayması, Demirel'in kabullenmediği bir tercihti. 1987 Ekim'inde Evren'le görüşmesinde sanayileşmenin durdurulmasından yakınır, sanayileşmenin "bir teknik mesele değil, bir devlet meselesi" olduğunu belirtirken, ithal ikameci ve ulusal-kalkınmacı paradigmaya bağlıdır: "Dışarısı, bizim çiftçi ve çoban kalmamızı ister. Sanayileşme dediğimiz zaman rahatsız olur."[52] 1989-1991 kesitinde, Özal'a "Kaç tane şeker, kâğıt, demir-çelik fabrikası yaptın?" diye yüklenmiş, Ereğli Demir-Çelik'in, çimento sanayisinin, ferro-krom tesislerinin özelleştirilmesine karşı çıkmıştır.[53]

1990 Mart'ında parti grup konuşmasında, tarıma dayalı sanayiye yatırım yapılmadığı için ülkenin Dünya Gıda Teşkilatı'ndan gıda yardımı alacak hale düşürülmesine veryansın ederken, bunu hapishane 'yatırımlarıyla' eşlemesi dikkate değerdir: "Ama hapishane? Hapishane yaparsınız. Zaten bunları yapmazsanız, hapishane lazım hale gelir."[54] 1989 Ekim'inde parti grubunda, eğitime ayrılan bütçe payının %11-12'den 8'e indirilmesine veryansın ederken, devlet yöneticilerinin vatandaşlarca yaptırılan okulları açmasına takılmıştı: "Eğitimi vatandaşın merhametine bırakma"nın çözüm olmayacağı uyarısında bulundu: "Bu sorunu hayırseverlerle halledemezsiniz."[55] Cumhurbaşkanı olunca kendisi de bol bol hayırseverlerce yaptırılmış okul açacak.

49 https://www.dunya.com/kose-yazisi/tek-kelimeyle-quotiyiquot-iki-kelimeyle-quotiyi-degilquot/13514

50 CA-13: 225.

51 CA-9: 527.

52 CA-10: 396.

53 Çelebi, 2021: 142; Evren, 1992: 431; Bilgiç, 1998: 300.

54 CA-11: 347-348.

55 CA-11: 189-190.

1988-1991 döneminde Demirel, yoksulluk ve eşitsizliğe kendine özgü bir hamasetle yüklendi. Türkiye'nin "zenginler-fukaralar memleketi" olduğundan, bu yapıda "sosyal dengenin zor korunacağından" endişeliydi.[56] 1989 Eylül'ünde, ülkede "bir avuç insanın Belçikalılar gibi rahat ve zengin, gerisi Hindistan ve Habeşistan halkı gibi sefalet içinde" yaşıyor olmasına esef ediyordu. 2 yıl sonra aynı ikiliği Danimarka Türkiyesi-Pakistan Türkiyesi diye etiketledi. Buradan, Özal'a bağlanıyordu: "Fukarayı sevmiyorum diyenin kulakları çınlasın. Biz fakiri severiz. Herkesin her şeyi olacak".[57] Turgut Özal'a atfedilen "ben zenginleri severim" sözüne atılan bir oktu bu. Özal tam olarak böyle söylemiş miydi, kesin kaydı yoktur ama 'fukaralık edebiyatına' karşı zenginleşmeyi teşvik eden bir söylem kurduğu kesindir. Demirel'in de '60'larda bu meâlde konuştuğunu Üçüncü Bölüm'den hatırlarsınız.[58] Ancak 1988-1991 Demirel'inde, anti-Özal konumlanmaya bağlı olarak, *sosyal-liberal* moment ağır basıyordu. Özal'ın neoliberalizmine karşı, 'eski' sosyal refah devletinin *imtidadının*, sürdürülmesini savundu. Erman Yerdelen, İsmail Heral'la beraber, DYP için Almanya Hıristiyan Demokrat Partisi'nin aynı adlı programından yararlanarak bir "sosyal piyasa ekonomisi" kitapçığı hazırladıklarını hatırlıyor.[59] Sadece 'anti'likten veya siyaseten münhal konum orası olduğu için değil, siyasi itikadı icabı da bu çizgiyi savunduğunu söyleyebiliriz. Neoliberalizmin henüz mutlak hegemonyasını tesis etmediği bir evreydi, sağ içinde bile bu sesler hâlâ çıkabiliyordu. Sermayenin içinden de çıkabiliyordu: "Ne yazık ki devletçilikte aşırı gittik, liberalizmde de aşırı giderek vahşileşiyoruz,"[60] şikâyetinde bulunan Selçuk Yaşar gibi... Onun kurucusu olduğu Yaşar Holding, Özal'a karşı Demirel'e destek veren 'eski' sanayi sermayesinin temsilcilerindendi. 12 Eylül'ün ekonomi-politik analizini yapan kitabında Ebru Deniz Ozan'ın dikkat çektiği gibi, sermayenin genel çıkarıyla ilgili rahatlamış olması, tekil sermaye fraksiyonlarının kendi aralarındaki çelişkilerin açığa vurulmasını kolaylaştırmıştı.[61]

Sosyal-liberal

1990 yılında bir Lions kulübünde, yani zenginlere hitaben verdiği bir konferansta, bir çeşit sosyal liberal manifesto ortaya koymuştur. Önce konuşmanın girizgâhını aktaracağım; hem genel olarak yemekli toplantılarla, hem açlar-toklar 'davasıyla' ilgili nükteli sözlerdir: "Her şeye rağmen, bu çeşit ye-

56 CA-10: 476.

57 D-1990c: 27; *Milliyet*, 30 Eylül 1991.

58 Bkz. s. 127-135.

59 Erman Yerdelen'le görüşme, 16 Kasım 2022.

60 Yaşar, 1996: 149.

61 Ozan, 2012: 187.

meklerde her şeyi konuşmak, her şeyi halletmek, her şeyin üstesinden gelmek ile konuşmacıdan mucize reçeteler, öneriler beklemenin mümkün olmadığını hepiniz biliyorsunuz. (...) Herkes yemeğini yesin. Bizim siyasi mücadelemizin hedefi de zaten budur; herkesin kanı tok, sırtı pek olmasıdır. Bizi dinlerken, bizim yüzümüzden aç kalmış olmanızı bu prensiple bağdaştırmanız mümkün değildir. Lokmanızı boğazınıza dizmek istemem." Hazırûnun konuşmayı dinlerken yemeğini yemekten çekinmemesini temin ettikten sonra, Demirel, anti-komünist 'bagajı' elden bırakmadan bir *sosyal devlet* savunusu yapar. Şu pasaj, gayet derli toplu bir özettir: "O 'Bırakın yapsın, bırakın geçsin', 70 sene süren komünist... idarelerinin çıkmasına sebep olmuştur. Şimdi devlet, sosyal devlettir. Sosyal devletten de kimse ürkmesin... Olmayana verelim. Nereden verelim? Olandan alıp verelim. Hayır, böyle bir şey yok. Herkese çalışma imkânı hazırlayalım... Herkesin geliri belirli bir seviyenin üstünde olsun... Bu sınırın altında hâlâ insanlar kalıyorsa, o zaman toplum, o insanları sırtında taşımaya mecburdur."[62]

1988 Mayıs'ında bir söyleşide, DYP-ANAP ayrım çizgisini buradan çeker: "ANAP sosyal devletçi değildir. Biz sosyal devletçiyiz." Devamla: "ANAP'ın idaresinde şefkat yoktur millete, halka karşı. Fukaralığa, işsizliğe karşı katıdırlar."[63] Aynı ay yapılan DYP kongresinde partisinin siyasi kimliğine getirdiği "Batılı ve çağdaş anlamda ferdiyetçi ve hür teşebbüsçü bir siyasi parti" tanımını "emeğin ve alınterinin hakkını ön planda tutma" ölçüsüyle tamamlar. Başka bir yerde, "orta sınıfı sildiği" için "sosyal adaletçi" ve "sosyal güvenlikçi" olmayan ANAP'ın aksine DYP'nin "toplumculuğu da liberalliği de bir yerde birleştirdiğini" iddia eder.[64]

ANAP hükümetlerinin gerçek anlamda liberal olmadığı kanısındadır bir yandan da. Bütün malî kaynakları kontrol altında tuttuklarını, "en katı şekilde devletçi" dönemlerden daha devletçi bir "kumandalı ekonomi" yürüttüklerini ileri sürer.[65] Bununla beraber Demirel 1990'ların ortasında hâlâ piyasanın mutlak hâkimiyetine şerh düşecektir: "Piyasa ekonomisi var, isteyen istediğini yapar diye yaklaşamayız. Kalkınmışlık farklılıklarını giderme bakımından meseleyi sadece piyasa ekonomisine bırakamayız."[66] Yine 1990'ların ortasında hâlâ, özelleştirmeye temkinle yaklaşır: "Türk milletinin tasarrufudur bu, özelleştirilecek varlık. Hepinizin varlığıdır. Böyle gıdım gıdım, sizden, çoluk çocuğunuza sarf edeceğiniz parayı alıp bunları yapmıştır devlet. Bunları alın sizin olsun diyebilir mi?" Demirel, kalkınmacı-büyümeci heyecanları-

62 D-1990e: 5, 23-24.

63 Cılızoğlu, 1988: 239.

64 Cılızoğlu 1988, 197; Göktaş ve Çakır, 1991: 21, 23.

65 D-1990c: 61; D-1991: 238.

66 DC-1: 60; CA-16: 157.

na rağmen, neoliberalizmin ekonomiyi politikanın müdahale etmemesi gereken bir otomatizme dönüştürme eğilimine 'uyum sağlayamamıştır.' Neoliberalizmin ekonomi-merkezli söylemine karşı, ekonominin "mikro", siyasetin "makro" olduğunda ısrar eder; "hâkim faktör, siyaset"tir ona göre: "Siyaseti, ekonominin nâzımı sayıyorum."[67] Bu bağlamda "devletin ekonomiden ibaret olmadığını" vurgularken, karşımıza yine "devlet fikrinin adamı" profili çıkar.

Demirel'in sosyal devletçi ve sosyal-liberal siyasetinin amblemi, 1991 seçim kampanyasındaki "yeşil kart" vaadi oldu. Yeşil kart, "güvencesi olmayan ve muhtaç olduğunu söyleyen herkese" ücretsiz sağlık hizmeti sağlayacaktı. Bu proje, ANAP hükümetinin yoksullara yardım için oluşturduğu ve yararlanmak için "fakr-ü zaruretin" kanıtlanmasını gerektiren Fakir Fukara Fonu'ndan farklı olarak, "vatandaşın gururunun zedelenmemesini" gözetiyordu. En yakınlarından, –bu projeyle de yakından ilgilenen– Münif İslâmoğlu, Ankara Numune Hastanesi başhekimiyken (1967-1977), Demirel'in kendisine vatandaşı "muhtarın önünde boynunu eğip, 'ben fakirim, bana mazbata ver' demeye" itmemek gerektiğini, Koç'un bile, "'ben fakirim' derse" ücretsiz tedavi edilmesi gerektiğini telkin ettiğini aktarır – İslâmoğlu, bu uygulandığında "Türk devletinin de batmadığını" ekler![68]

Tekrarlarsak, 1991 seçimlerine giderken Demirel'in Özal'a muhalefetinin ekonomi-politik muhtevası, neoliberalizme karşı sosyal-liberal savunma hattını tutmak, diye özetlenebilir.

Parti ve imaj

Siyasi yasakların kaldırılması referandumuyla 1991 seçimleri arası dönemde Demirel'in mesaisi içinde partiyi 'örgütlemek', esaslı bir işti. Cindoruk'un genel başkanlığı hemencecik kendisine teslim etmesine biraz bozulduğunu geçen bölümün sonunda belirtmiştik. Baskın seçimde, henüz formunu tutmamış partinin 'sorumlusu' olmamayı tercih edebilirdi.

"Kırık toplamak"

Demirel, DYP genel başkanlığındaki ilk zamanlarını, "Şimdi ben kırık toplamakla meşgulüm," diye özetlemişti.[69] Eski emektarlar, yasağı kalkanlar –tabii onların içinde muhtelif hizipler–, DYP'yi kurup ayakta tutmuş yeniler ve MDP'den transfer olarak partinin Meclis'te yer almasını sağlamış olanlar arasında bir kıvam tutturması gerekiyordu. Yıllanmış parti içi muhalifleri, onu eski AP'lilere kongrede yer bile ayırtmayıp, "kader arkadaşlarını bir

67 Altan, 1990: 22-23; D-1991: 252.

68 Günal, 2008: 436-437.

69 CA-10: 465.

kenara itmekle" suçladılar,[70] Vefasızlık ithamlarına birazdan döneceğiz. Demirel, MDP kökenlilere yönetimde yer vermesini minnet borcuyla açıklıyordu: "Grup oldular, televizyona çıktık. O zaman bu adamlar iyiydi de şimdi kıçlarına tekme mi vuracağız?" Bu eleştirileri yapanları dinleyecek olsa, "Bu evde ben bir Hayrettin Gökdemir'le kalırım. Bir de Turgut Yılmaz Güven'le," diyordu – yani emektar danışmanları ve yardımcılarıyla. 'İnsan kazanmada' seçici olmamalıydı ona göre: "Kardeşim, siyasette derleyip toplamak esastır. Kucaklayacaksın. Özal'a gitmiş, bakmayacaksın. Askerlerin partisine kaydolmuş, karışmayacaksın. Şimdi bize geliyor mu? Sen ona bak."[71]

"Kırk haramiler"

Partideki hoşnutsuzluk yatışmadı. Parti yönetimindekiler hakkında "Kırk Haramiler" lafı çıktı. 1988'de İstanbul il seçimlerini kazanan Yaşar Keçeli de tepki yarattı. Hüsamettin Cindoruk, Keçeli'nin örgütte oligarşik bir hâkimiyet tesis edeceği endişesini taşıyordu. 14-15 Mayıs 1988'deki büyük kongrede Keçeli'nin yarışacak iki listede de yer alması üzerine Genel İdare Kurulu adaylığından çekildiğini açıkladı.[72] Yarışan iki listeden söz ediyoruz, zira Demirel'in desteğiyle il başkanlarının hazırladığı listeyi benimsemeyen bir grup milletvekili, alternatif bir liste çıkarmıştı. İl başkanlarının listesi kazandı. Adaylıktan çekilen Cindoruk'a 830 gibi çok yüksek bir oy çıkması, güçlü bir hoşnutsuzluk belirtisiydi.[73]

Demirel'e bir süre mesafelenen ve düşük yoğunluklu bir parti içi muhalefete geçen Cindoruk, bu kongreden önce ileri sürdüğü "Yeni Çizgi" üzerine konuşmayı sürdürdü. Meselesi esasen partinin genç ve şehirli seçmenleri cezbedememesiydi. "Üç büyük il başkanı şehir kültürünü temsil etmiyor," diyordu. Demirel, başlarda "Türkiye'ye ne lazımsa onu yaparız. (...) Yeni bir çizgi diyorlarsa; buyursun, getirsinler," gibi sözlerle uzak kovaladığı Cindoruk'la 1989 yerel seçimlerinde yeniden yakınlaştı. Üsküdar mitinginde mikrofondan "Sayın Hüsamettin Cindoruk meydanın neresindeyse buraya gelsin lütfen," diye seslenerek onu çağırmış, böylece bir kavuşma sahnesi kurulmuştu.[74]

24-25 Kasım 1990'daki büyük kongrede Demirel, Cindoruk'u ve onun arayışını benimseyen bazı kadroları yönetime aldı. O aralar Cindoruk, Demirel'in kendisini sürekli yenilediğini takdirle söylüyordu: "Düne kadar Demirel'i köylü bilirdik, oysa Demirel seçkin Demirel olmuştur. Bu entelektüel yanını bilmiyorduk, 'etkilendik' diyor herkes. Sosyal demokratlar bile, bu

70 Bilgiç, 1998: 298; Erdem, 2004: 336.

71 CA-10: 404; akt. Arslan, 2019: 200.

72 Gaytancıoğlu, 2020: 184.

73 Çavuşoğlu, 2009: 92-93.

74 Gaytancıoğlu, 2020: 189, 202.

Demirel'in sosyal demokratlardan ne farkı kalmış ki, diyorlar. (...) Kendini hep yeniledi, yeniliyor. Ben, bu vasıfları bir İsmet İnönü'de gördüm, bir de Demirel'de."[75] Fakat genel merkez yönetiminin bu yenilenmeye ayak uyduramadığında ısrarlıydı Cindoruk.

1990 kongresinden sonra Demirel, "Artık ağzım çoğaldı," demişti; "konuşturacağım adam sayısı eskisinden fazla."[76] Çoğalan ağızlardan, birkaç "yüksek profilli" isim verecek olursak: Uluslararası ekonomist Tunç Bilget'i, DPT'nin 'yıldızlarından' İlhan Kesici'yi, Odalar Birliği Başkanı Ersin Faralyalı'yı; diplomat Gökberk Ergenekon ve çok yönlü bir entelektüel olan Mehmet Dülger'i sayabiliriz... Demirel'in, O ara 37 yaşında olan Gökberk Ergenekon'u göstererek, "İşte gençleştirdik!" dediği aktarılır.[77]

Çiller'in zuhuru

Demirel'in "konuşturacağı adam"lar arasında en fazla ilgi gören ise, yönetime seçilen tek kadın, Boğaziçi Üniversiteli ekonomi profesörü Tansu Çiller'di. Çiller, DYP il yöneticisi olan aile dostu Samim Uygun tarafından 1984 yazında Tuzla'da Demirel'e takdim edilen bir grup ekonomi profesörü arasında yer almıştı. Aynı yaz Uygun'un evinde Çiller'in iş insanı olan eşiyle beraber katıldığı bir bahçe partisinde tanışıklık gelişti. Orhan Keçeli'nin anlatımına göreyse, onu Demirel'e Erman Yerdelen ve Tezcan Yaramancı 1986'da Tuzla Deniz Kulübü'nde tanıştırmıştı. Erman Yerdelen, "'DYP eskilerin partisi' propagandasına karşı" medyada "pompalanan" Çiller'i DYP'ye girmeye, Demirel'i de onu partiye almaya ikna ettiklerini söyler.[78] Siyasi yasağı kalktıktan sonra *Tercüman* gazetesi sahibi Kemal Ilıcak'ın yalısında verilen davetlerde, özellikle MDP'den 'devreden' Memduh Yaşa'nın tavassutuyla Tansu Çiller'in Demirel'in yanına oturtulduğu, sanayici Mehmet Emin Karamehmet'in de bu 'koltuklamayı' destekleyenler arasında olduğu anlatılır.[79] Çiller bir ara ANAP'tan kopan İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı (1984-1989) Bedrettin Dalan'ın parti kurma projesine yanaştı, ancak oradan bir şey çıkmayacağını kestirerek tekrar DYP'ye yöneldi. 1990 yazında Tuzla'daki evinde Demirel ona "Bize gel, seni yıldız yapacağım," demişti! Çiller Demirel'e iddialı bir ekonomi raporu sundu; danışmanları raporu "bir şeye benzetemese" de Demirel, Çiller'in "imajı" ile faydası olacağına inandı.[80] Demirel'in

75 Gaytancıoğlu, 2020: 218.

76 CA-12: 104.

77 CA-12: 102. Demirel bu yenilenme hamlesinde, 1990'ların ortasında liberal bir hareket başlatacak olan iş insanı Cem Boyner'i de DYP'ye davet etmiş fakat o siyasete hazır olmadığını söyleyerek geri çevirmişti (Çavuşoğlu, 2009: 108).

78 Erman Yerdelen'le görüşmeden.

79 Bildirici, 1999: 127-128; Taşkın, 2007: 104; CA-12: 102-103.

80 Bildirici, 1999: 157-158; Erdem, 2004: 344.

üzerindeki "yenilenme, modernleşme, gençleşme" tazyikine verdiği cevap, Tansu Çiller oldu.

Çiller'in DYP'ye girerken, eşiyle beraber seyahat ve konaklama masraflarının karşılanmasını istemesine şaşıran partililere Demirel paranın ödenmesi talimatını vermişti. Demirel Ankara'ya geldiği akşamlar Çiller'i Hilton Oteli'ne kendi arabasıyla bıraktırıyordu. O aralar Cindoruk, eşi Dilek Hanım'ın, Tansu Çiller'in "harisliğiyle" ilgili uyarısını Demirel'e nakletmişti. Demirel daha sonra "Dilek hanım hepimizden daha iyi politikacıymış" diyecekti.[81] Çiller'le Demirel'in serencâmına daha geleceğiz.

Vefa

Bazı 'para-legal' işlerde Demirel'in 'yardımını' aldığını Beşinci Bölüm'de gördüğümüz[82] Orhan Kiverlioğlu, DYP İstanbul il yönetiminde yer alıyordu ve 1987 genel seçimlerinde aday olmak istemişti. Demirel'in "Koy adaylığını, ne lazımsa yapacağım" demesine rağmen listeye konmayınca, onunla yirmi yıllık bağını koparttı. Onun "iyi niyeti, sadakati ve hizmeti hak etmediğine hükmetme meylinde" idi. "Demirel'le nasıl kavga edileceğini dünya âleme göstermek üzere" kollarını sıvadığını, ancak Pervari'deki şeyhinin siyaseti terk etmesi telkini üzerine vazgeçtiğini anlatır.[83] 1987 seçimlerinde Kiverlioğlu'ndan daha şöhretli siyasetçiler de Demirel'in vefasızlığından şikâyetçiydi. Genel İdare Kurulu üyeleri, kendilerini liste başlarına yerleştirerek Demirel'in işini zorlaştırmışlardı. 1984 ve 1986'da Özal'ın adaylık tekliflerini reddeden Ekrem Ceyhun, 1986 ara seçiminde DYP'den aday gösterilmediğinde içerlemişti;[84] 1987'de İstanbul'dan ikinci sıraya kondu, seçilemedi. Münif İslâmoğlu, Nahit Menteşe, İsmet Sezgin gibi başka emektar, sadık şahsiyetler de seçilemediler. Demirel'in en yakınındakilerden İhsan Sabri Çağlayangil büyük hayal kırıklığı yaşadı. Yaşlı siyasetçinin adaylıktan vazgeçmesi isteğiyle ziyaretine gelen bir Bursa partili heyetini Demirel'in kendisine yönlendirmesinden alınan Çağlayangil, adaylıktan çekildi. Zaten öncesinde de Demirel'den "beklediği işaretleri" alamadığı için bozulmuştu, küsüp kabuğuna çekildi. Fakat daha sonra bu olay nedeniyle Demirel'e hiç kırılmadığını anlatacak, lidere sadakatin felsefesini yapacak: "Lider sırtında hep yükü olan insandır. O yükü taşıyacağı kadar yüklenir. Kimse liderde vefa aramasın, liderliğin ilk vasfı vefa olmamasıdır. Lider sırtında bizi niye taşısın? Siz lidere lazımsanız, belki."[85]

---

81 Bildirici, 1999: 166-168, 170-174.

82 Bkz. s. 233-234.

83 Kiverlioğlu, 2016: 247, 355-356.

84 Ceyhun, 2004-2: 350.

85 Cılızoğlu, 2018: 26, 29-30; CA-10: 405.

1980'lerin ortalarında en yakınında olanlardan eski senatör Cevdet Aykan, seçilecek bir yer 'edinemeyince' Demirel'in arayıp "İnsan geçitte belli olur. Sen daima en iyi imtihanı verdin," sözleriyle avuttuğunu aktarır. Başka bir yerde, Demirel de –'masanın öteki tarafından'– sadakatin felsefesini yapar: "Benim arkadaşlarım misyon adamlarıdırlar. Seçilmişler, seçilmemişler, ona ehemmiyet vermezler. Seçim, bir cereyanın tesiri altında geçer. Bugünkü cereyan o sonucu verdi. Yarın gene seçilirler." Hem zaten, "yakın dostlar arasındaki kırgınlıklar daha derin olur, daha inatçı" olmaz mıydı?[86]

Demirel'in vefasızlığı bahsi kapanmadı. Özellikle eski AP'liler, bundan müştekiydiler. 1980 öncesinde de potansiyel rakip olarak gördüğü söylenen, şimdi daha tecrübeli bir siyasetçi olarak etrafında ismi belirli bir beklentinin, bir yâranın birikmekte olduğu Aydın Menderes'i ihmal etmesi, ayrıca özel olarak eleştiri konusuydu. Onu partiye sadece "gazete beyanatlarıyla" davet etmesine bozuk atanlar oldu. Menderes'in yakınlarından Ezel Erverdi'nin deyişiyle ancak "'Çocuğu ihmal ediyorsun' sözleri artınca", Demirel bir gün Aydın Menderes'i evinde ziyaret ederek partiye çağırdı.[87]

Sabit Osman Avcı, Demirel'e "aranıp sorulmadığına" üzüldüğünü, "siyasi sicilinin" gördüğü muameleye hak vermesine mani olduğunu anlatan bir mektup yazmıştı.[88] Demirel'in vefasızlığından yakınmalarda narsist-mazoşist bir hava da eser. Ali Naili Erdem'in, kendilerini "defterden silen" Demirel'i hâlâ alkışlamalarının sebebini kendi kendine sorması, cevabını "çokça vefa, çokça kadirşinaslık" diye vermesi gibi.[89]

1960'larda da olduğu gibi, Demirel'in vefasızca insan kullandığını ve güçlü şahsiyetleri barındırmadığını düşünenler az değildi. '70'lerde ve '80'lerde Siirt milletvekili olan Zeki Çeliker, Demirel'in "kendisine alternatif olabilecek dürüst, kabiliyetli, genç ve dinamik insanları" hep uzaklaştırdığı kanısındaydı.[90] Ebedi hasmı Mehmet Turgut, Çağlayangil'in 1990'da yayımlanan anılarını, "güçsüz, basiretsiz, kararsız, vefasız ve sevgisiz" bir insanı (Demirel'i) tam zıt özelliklerle tarif ettiği için "dalkavukça" bulmuştu.[91] Yine şekerrenk olduğu partili arkadaşlarından (eski bakan) Hayrettin Erkmen, 1989 yılı başında yayımlanan mülakatında "Vefasızlık konusunda kimse Süleyman Bey'in seviyesine ulaşamaz" hükmünü verirken, son seçimlerde "en yakını Münif İslâmoğlu'nu bile atlatmasını" örnek gösteriyordu. Demirel: "Benim kimi sevip kimi sevmediğimi herkes Sayın Erkmen'den öğrenecek değildir,"

86 Aykan, 2007: 34; Gaytancıoğlu, 2020: 180; Cemal, 2018: 201.

87 Beler, 1993: 85; Erverdi, 2016: 33.

88 Avcı, 1999: 358.

89 Erdem, 2004: 337.

90 Gaytancıoğlu, 2020: 181.

91 Turgut, 1991b: 183.

diye mukabele bulundu. Mehmet Turgut ile Hayrettin Erkmen, "Neptün'ün çevresindeki iki peyk gibi"ydi ona bakılırsa![92]

Demirel'i sürekli markajında tutan gazeteci Cüneyt Arcayürek, 1987 sonlarında, Demirel'de bir değişim gözlediğini not etmiş. Değişim, "Bencilliğinin hayli artmış olması" yönünde. Yakınlarından hep duyduğu, "Demirel için iki grup vardır: Kullandıkları ve düşmanları" tasnifine inanır hale geldiğini söylüyor.[93]

1991 seçimleri öncesinde de Demirel, Nahit Menteşe, İsmet Sezgin gibi yakınları lehine bekledikleri ağırlığı koymadı, kontenjan kullanmadı, önseçime girmek zorunda kaldılar. Önseçimi kazanmaları üzerine "Boyları uzamış, fark etmedin mi?" diye takılmıştı yanındakilere; bu sınavdan geçmenin onlara özgüven ve enerji verdiği kanısındaydı. Özal'ın zayıflığının "adamlarının hazıra alışmış" olması, yani kendilerini örgüte kabul ettirmek zorunda olmamasıydı; oysa "seçim örgütle alınır"dı Demirel'e göre: "Örgütü ihmal etmeyin."[94] Burada da, neoliberalizm öncesi siyaset tarzının temsilcisi olmaya devam ediyordu.

Televizyon ve "yeni imaj"

Demirel, bu dönemde –'70'lerde Ecevit iktidarlarında olduğu gibi–, bir yandan TRT televizyonunun iktidar lehine "beyin yıkamaya hizmet etmesine" çatıyor, medyadaki "yağdanlıklara" da büyük öfke duyuyordu ("Alçaklığın bu kadarı olmaz!").[95] Bu geleneksel, rutin tepkiden daha önemlisi, 1990 Nisan'ındaki bir mülakatta söyledikleridir: "Bir televizyon her şeyi allak bullak etmiştir. Televizyondaki 15 saniyelik görüntü, sizi tahrip de edebiliyor, yukarı da çıkarabiliyor."[96]

Neoliberal çağın tarz-ı siyaseti, medya odaklıdır. Siyasetin 'sunumu' kişiselleşir, reklamlaşır. 1980'lerin seyri içinde bu dönüşüm kendini göstermişti ve Turgut Özal onun öncüsü olarak televizyonu maharetle kullanıyor, ekranlarda bir pop yıldızı profili çiziyordu. Demirel, yine 'eski zamanın' temsilcisi olarak, burada –tabir caizse, diyelim!– burjuva kamusallığının erozyonunu görüyor ve bundan rahatsız oluyordu. Yasaklar kalktıktan sonra televizyona çıkmaya başladığında acemilik çekmesi de bu rahatsızlıkla alakasız değildir. Yavuz Donat, "Eli kolu jesti mimiği duruşu bir türlü 'bildiğimiz Demirel' gi-

92 CA-11: 20-22; 162. Neptün'ün 14 uydusunun 7'si "düzenli uydu" sayılmıyor, yani ana gezegene uzaklar ve onunla aynı yönde dönmüyorlar. Demirel bu astronomik teşbihle o düzensiz uyduları kastetmiş olmalı!

93 CA-10: 409-410. Arcayürek başka bir yerde, İsmet Sezgin'in "Bizleri kullandı, kullandı ve sonra bir kenara bıraktı," dediğini yazar (CA-12: 430).

94 Donat, 2005: 182-183, 230-231.

95 CA-11: 13; CA-12: 173.

96 D-1990c: 116.

bi değildi," diye aktarır. Çünkü televizyon artık ekrana çıkardıklarından daha fazla performans becerisi bekliyordu. Demirel bu yeni icaplara yüz vermez gibi konuşur o aralar: "Fiziğimi değiştiremem. Güzelleşmeye de uğraşamam. Benim bir mesajım var. Esas olan onu vermem." Fakat bir *homo politicus* olarak tabii geri kalamazdı; kasetlerini seyredip çalıştı, 'kendini geliştirdi.'[97] Televizyon açık oturumlarının "galibi" sayılacağı performanslara erişti.

Turgut Özal'ın oğlu Ahmet Özal'ın girişimiyle 1990'da anayasal çerçeveyi 'bypass' ederek kurulan *Star 1* kanalıyla, ardından radyolarla açılan özel radyo-televizyon yayıncılığı çığırına da başlangıçta kaş çatarak baktı Demirel. Ancak 1993 yazında fiilî durumu aklayan anayasa değişikliğinin altına cumhurbaşkanı olarak imza atacaktı. Kerhen atılan bir adım değilse de, zaruret hali gibi açıklar bunu: "Her fiili durum kabul edilemez ama bazı fiili durumların üstesinden gelmek mümkün değildir... Burada siz çağa uymamışsınız ve kendinizi çağın dışına atmak yerine çağa uymak gerekiyordu."[98]

30 Mart 1990'da adeti hilafına bir futbol maçına (Fenerbahçe-Trabzonspor) gitmesini de "Canım, çağa uyuyoruz," diye açıklamıştı.[99] Bir imaj yenileme hamlesine girmişti. Aşırı ciddi, 'gri' imgesini, Özal'ın üzerine attığı "eskilik" boyasını silmeye çalışıyordu. Güniz Sokak'taki çalışma odasında hiç el sürmediği bilgisayarla fotoğraf çektirdi. Renkli gömleklerle, şık gözlüklerle fotoğraflar 'çekinmesini', yarı gönüllü, bir zamanelik icabı olarak açıklıyordu: "Madem ki kravatlı ve takım elbiseli halkın önüne çıkmak geride kalmışlık anlamına geliyor, bizde geride kalmadığımızı göstermek için hadi bakalım biz de görünelim dedik."[100] ANAP'ın yeni genel başkanı Mesut Yılmaz'la CHP'li Baykal'ın gençlik imajını abartıp "blucinleri çekip pikniğe gitmekten" söz etmeleri üzerine, bazı DYP yöneticileri aralarında "Demirel'e nasıl bir blue-jean giydiririz, hangi bisiklet onu taşıyabilir" diye şakalaşmışlardı.[101] Bir de, hem Evren'in hem Özal'ın işlediği "kavgacıdır" damgasını silmeye çalışıyordu. TÜSİAD'da yaptığı konuşmanın "yenilikçi ve uzlaşmacı" diye beğenilmesi onu çok memnun etti.[102]

Yakını gazetecilerden Güneri Cıvaoğlu'nun 1989 yazında dönemin popüler gazetesi *Sabah*'ta yayımladığı uzun *İslâmköylü Phoenix* yazı dizisi, adeta Demirel'i yeniden meşhur etmeye dönük bir kampanya idi. 1964 ve 1969'daki Şevket Rado röportajlarının yeni versiyonu... "Demirel Belgeseli" alt baş-

97 Donat, 2005: 173-174.

98 D-2000a: 65-66.

99 CA-11: 386.

100 CA-12: 413, 420. Mehmet Dülger, onu bilgisayar kullanmaya razı edememesini, Demirel'le yaşadığı bellibaşlı ihtilaflar arasında sayıyor.

101 Taşkın, 2007: 105.

102 CA-12: 414-416.

lıklı dizi tam 21 gün sürdü, peşinden birkaç gün boyunca da dizide adı geçenlerin yaptığı açıklamalarla artçıları geldi. Cıvaoğlu, "hadiselerin Demirel olayını yoğuruşunu" iyi bilenlerden birisi olma iddiasıyla, bir küllerinden-yeniden-doğan kahraman (*Phoenix*) hikâyesi anlattı. "Çoban Sülü" *epos*'u, "tarhanaya kaşık sallayıp kendilerini zengin sandıkları" günler, kim bilir kaçıncı kez tekrar edildi. 1970'ler, MC'ler hayli yumuşakça geçiştirildi. Metodikliği, "hatır adamı" oluşu, "insan sıcaklığı" romantize edildi. Hiç âşık olmadığını söylemesi, sporla, dinlenmeyle, eğlenceyle alâkasının olmamasına karşılık "insan sevgisine olabildiğince açık" olduğuna teminat veren Cıvaoğlu, "o yüzdendir ki Türkiye'nin en büyük tarikatı onun dostlarının oluşturduğu topluluktur," diye gönül okşadı. Genel seçimlerin yapılacağı 1991 Ekim'inde *Playboy* dergisinde Turhan Temuçin'in Demirel'le yaptığı mülakat –ki bu dergide yer almak başlı başına bir 'hafiflik' hamlesiydi!–, *Phoenix* imgesini çoğaltıyordu: "Kendini küllerinden her keresinde yeniden yaratan mitolojik kahramanla, belki de bir yeniden yaradılışın arefesinde..."

Demirel'in küllerinden diriliş ve *geri dönüş* alâmetlerinin çoğalması, tepkileri de ateşledi. Tabii esasen, en geniş tanımıyla solda... Hayrettin Bulut'un 1991'de çıkan *Demirel'in Hikâyesi - 32 Kısım Tekmili Birden*'i türünden bir karalama neşriyatı çıktı; bu kitapçığın kapağında "Denenmiştir – Son kullanma tarihi: 11 Eylül 1980" yazıyordu. Ana akım medyanın CHPgil ve seküler yazarları, Demirel'in eskiliğini, ayrıca irticaya yatkınlığını işlediler. Şair Cemal Süreya, henüz 1987 Ocak'ında, iktidar menziline girdiği anda takallüs eden bir Demirel portresi çizmişti: "İktidar umudu belirince paralelkenarı hemeninden yumağa dönüştürüyor. Mantık düzenine yeni duruma uygun bir kodlama getiriyor. Söz ve öyküyü bilimmiş gibi benimseyen, eski siyasetname yazarları gibi konuşmaya başlıyor. Hiçbir özeleştiri girişiminde bulunmuyor."[103]

İrtica derdi

Demirel'in yeni bir hayat döngüsüne girmesinden tedirgin olan kanaat önderlerinin temel meselesi, "irtica"ydı. Zaten İslâmcılığın güçlenmesinin arka planında Demirel'in payı olduğunu düşünüyorlardı; Demirel'in imam hatip okullarının %80'inin, İslâm enstitülerinin %80'inin kendi iktidarı döneminde açıldığını sürekli gururla tekrarlamasını, delil listesine kaydediyorlardı.[104] "Atatürk deccaldir" ilanında bulunarak kendini peygamber ilan eden Kemal Kacar'ın (Süleymancıların lideri) eski AP milletvekili olduğunu hatırlatan gazetecilere, "Adalet Partisi kitle partisiydi... kimseyi inançlarına gö-

103 Süreya, 1991: 21.

104 D-2015: 492.

re tasnif etmiş değiliz," savunmasını yapmıştı Demirel.[105] 1987 Ocak'ındaki Demirel'in, imam hatip okulları mezunlarının harp okullarına alınmamasına karşı çıkışı, bizzat Hüsamettin Cindoruk tarafından eleştirilmişti.[106]

Yine 1987 Ocak'ındaki resmî görüşmelerinde Demirel, Kenan Evren'in "irtica"yla ilgili uyarılarını dile getirmesine itiraz etmişti – ona göre bu bir vehimdi: "Sayın Evren 6,5 sene önce gösterdiği tehlikeyi 6,5 yıl sonra yeniden gösteriyor... Devlet tehlikeler karşısında güçsüz mü ki?.. Bu uyarma ile neyin tedbiri alınmış oluyor? Bir korku ortaya salınıyor... Vatandaşlar uyanık olup da, bugün yapmakta olduğundan farklı ne yapacak?"

Yine Nurcular

1985-1990 arasında Demirel, *Köprü* dergisine 30'a yakın söyleşi vermiş, bunlar sonra üç kitapçıkta toplanmıştır. *Köprü*, Nur Cemaati'nin güçlü bir kolunun yayın organıydı. Bu söyleşilerde dinî bir lisanla konuşur. Bir yandan da, dinî konularla ilgili "Benim bilgim de bunu tümüyle anlatmaya kâfi değildir. Ben çok az bir şey biliyorum bu konularda," diyerek, tevazu gösterir. Fatiha suresinden nakille "Allah'tan başka kimsenin kulu olmamak"tan bahseder. "Hazreti Peygamberin Veda Hutbesi ile İnsan Hakları Beyannamesi arasında çok benzerlikler" olduğunu, İslâm'la demokrasinin "insanlığa gösterdiği istikametin... birleşik" olduğunu saptar. Demokrasi, İslâm'ın insana atfettiği "mükemmelliği geliştirme vasatını veriyor"dur. 1986 Kasım'ında başka bir Nurcu yayın organına, *Yeni Nesil*'e verdiği mülakat, Demirel'in 'en İslâmcı' çıkışıdır. Cumhuriyet'in ilk anayasasında devletin dininin İslâm olduğunun belirtilmiş olduğunu hatırlatır; "buna rağmen" laikliğin dinsizlik olarak anlaşılmasını yerer: "Darda iken Allaha ve İslâma sarılıp, düze çıkınca bunları sanki tehlike gibi, gerilik sebebi imiş göstermeyi anlamak mümkün değildir." Sivil itaatsizliğe veya direnme hakkına da İslâmdan delil getirdiğine geçen bölümde değinmiştik. Bu bağlamda Said-i Nursi'nin "Zulüm edenler, padişah da olsa haydutturlar" sözünü nakleder.[107]

Bu söyleşilerde, 12 Eylül'ün dini rıza üretim kaynağı olarak resmî ideolojiye katma formülü olan, Aydınlar Ocağı menşeli Türk-İslâm Sentezine şerh düşmüş Demirel: "Evet, hem Türk olabilirsiniz hem Müslüman olabilirsiniz, ama 'biraz ondan, biraz ondan' olmaz. Birtakım büyük kavramları anlaşılması güç bir hale getirmekte yarar yoktur."[108]

---

105 D-1987b: 118-120.

106 Evren, 1992: 28-31. Demirel imam hatiplilere harp okulu yasağını 1989 Eylül'ünde bir *Köprü* mülakatında da eleştirir (CA-10: 227).

107 D-1991: 15-16, 18, 25, 34, 55, 60; D-1987a: 61-66; D-1987b: 24, 34; D-1985: 16-17, 23, 51, 56, 59.

108 D-1991: 144.

Bu mülakatlar, *Köprü*'nün popülaritesine büyük katkı yaptı. Demirel, Ankara'daki bir kitap fuarında görevlilerin Said-i Nursi kitaplarını kaldırmaları için ikazda bulunduğu *Yeni Asya* standını ziyaret ederek de, cemaate muhabbetini gösterdi. Nur cemaatleri içindeki ayrışmalarda, Yeni Asya grubuna yöneltilen "aşırı Demirel taraftarlığı", hatta bu nedenle "ordunun şahsına dost" olan "Üstad"ın (Said-i Nursi) çizgisinden sapma eleştirileri de arttı.[109]

"Şeriatçı akımlarla kucak kucağa"

Tabii, dindar olmayanlardan gelen eleştiriler daha büyüktü. Laisist yazarların tepkisi az buz değildi. *Hürriyet*'te Oktay Ekşi, 1987 Ocak'ında, "Laikliğe ancak Said Nursi kadar bağlıdır" dediği Demirel'in "Gizli bir laiklik düşmanı olduğuna öteden beri inanıyorduk," diye yazdı. *Cumhuriyet*'te Ali Sirmen, "şeriatçı akımlarla kucak kucağa"olan Demirel varken "başka bir şeriatçı partiye ne gerek kalıyor ki?" diye soruyordu.[110] Sağcı seküler kalem sahipleri de kızgındı. İsmet Giritli, 15 Ekim 1985'te *Bulvar* gazetesinde "Görüşlerini açıklamak için Nurcu organları seçmesinin sebebini anlamak zor" diye Demirel'e serzenişte bulunuyor, 1988 Nisan sonundaki *Yeni Forum*'un başyazısı (Aydın Yalçın) onu "gerici kesimlere mesajlar yollamaya devam ediyor" diyerek zapta geçiriyordu.

Demirel'in 'kamuoyuna mal olmayan' bir dindarlık 'jestini' Bozkurt Güvenç aktarır. 1989 ilkbaharında televizyonda yapılacak açık oturumun saatine Demirel yapımcılara "Teravihi kılacak vatandaşlarım programı izleyemeyecek mi?" diye itiraz etmiş. Yayın saatinin değiştirilemeyeceği söylenince bu durumu izleyicilere bildireceğini açıklamış, bunun üzerine saat değiştirilmiş![111]

28 Ekim 1990'da Said-i Nursi için Kocatepe Camii'nde okutulan mevlide verdiği destek ise, kamuoyunun gözü önünde bir jest idi. Demirel mevlide telgraf gönderdi, hakkında Devlet Güvenlik Mahkemesi'nce soruşturma açılan düzenleyicileri gözaltındayken arayıp "Üzülmeyin, Üstad da buralara Medrese-i Yusufiye demiş," sözleriyle destek verdi.[112] Said-i Nursi'yi "Büyük âlim, büyük bir *Kur'an* müfessiri" diye tanımladı, Aralık'ta yine *Köprü*'ye, yürütülen kovuşturmayı insan hakları yönünden kınayan bir beyanat verdi: "Otuz sene evvel ebediyete intikal etmiş bir kimse farz ediniz ki, laik cumhuriyete aykırı işler yapmıştır. Vakti zamanında takibe uğramıştır, suç bulmuşlarsa cezalandırılmıştır... Onun ruhuna bir mevlit okutulmasının suç

109 Yaşar, 2016: 179-180, 215-216; Kutlular, 2013: 299.

110 D-1991: 315; D-2015: 432.

111 Güvenç, 2004: 253.

112 Kutlular, 2013: 401-402.

sayılabileceğini ben insan haklarına aykırı buluyorum."[113] Demirel'in mevlit 'angajmanı' –yine Cindoruk'un yanı sıra–, laisist cephenin hücumunu üzerine çekti. *Milliyet*'te Metin Toker, "Said Nursi'nin mevlidine mesaj gönderecek kadar kendinden geçmişken", Demirel'in "1990'lar Türkiye'si tarafından lider diye kabul edileceğini sanmak pek güçtür," hükmünü verdi.[114]

Bu hücumlara karşı savunusunda Demirel, 2 Kasım 1990 tarihli *Sabah*'ta Güneri Cıvaoğlu'na, Türkiye Birleşik Komünist Partisi liderleri Haydar Kutlu ve Nihat Sargın'a da mesaj gönderdiğini hatırlatarak, "Yani ben o zaman komünist mi oldum ki?" diye soruyordu. Komünistlikten söz açılmışken; geçen bölümde de konu ettiğimiz, 141-142 ve 163 eşleştirmesinde teraziyi biraz daha dengelemiş görünüyordu o aralar, 141-142'nin kalkmasına o kadar şiddetle itiraz etmiyor ama şerhlerini sıralıyordu. "Benim aradığım, bu maddelerin kalktıktan sonra ne olacağı" sorusunu soruyordu: "Ülkenin bütünlüğü nasıl savunulacak, nasıl korunacak"tı? Şöyle açıyordu kafasındaki şüpheyi: "Sadun Aren Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalini doğru buluyor mu? Peki, Türkiye'nin işgalini de doğru bulacak mı? Bu noktayı açıklamaya zorlamamız lazım onları."[115]

Bu dönemde, İslâmcılık havzasındaki yüksek enerjiyi göz ardı etmemek, özellikle de yârânı olan Nur Cemaati'ni sağlam tutmak istiyordur Demirel. Beri yandan, İslâmcı 'aşırılıklara' da bozuk attığını görürüz. 1988 Kasım'ında yine bir *Köprü* söyleşisinde "Atatürkçülüğü" zemmeden soruları cevaplarken, "Kâbe Arabın olsun/Çankaya bize yeter" şiiri gibi 'provokatif' vakaların kurcalanmasına pek yüz vermez: "Onlar gelmiş geçmiş şeyler... Onlar yaşamamış. Bugün onları diyenler yok. Çoğunluğa bakın. Şerde birleşen çoğunluk yok. Hayırda birleşen çoğunluk var."[116] 1991 Nisan'ında grup konuşmasında, İran heyetinin Anıtkabir ziyaretinden imtina etmesine karşı serttir: "Türkiye'nin içinde veya dışında Atatürk düşmanı varsa bunlar Türkiye'nin dostu olamaz... Komşularımızla iyi münasebetler içinde olmak menfaatimize deniliyorsa Atatürk'ü bir kenara iterek olacak bu menfaati başınıza çalın diyorum." (Cumhurbaşkanı olduktan sonra, İran heyetlerinin Anıtkabir'e uğramamasına ses etmeyecek.) Uğur Mumcu cinayetinden sonra, laiklik karşıtı "İran menşeli olaylar" olabileceğini söyleyecek.[117]

---

113 D-2015: 191; D-1991: 165-166.

114 Gaytancıoğlu, 2020: 215; D-1991: 323, 327.

115 CA-11: 94-96.

116 D-1991: 149.

117 CA-12: 373-374; CA-13: 164.

Sağ dışı havzalarda laiklikle ilgili tutumu 'endişeyle izlenen' Demirel, beri yandan, sol toplumsal muhalefete sempati göstermekte epeyce cömertti bu dönemde. 1988 ve 1989 1 Mayıs'ları vesilesiyle, işçi bayramı gününün "anarşi, terör"le özdeşleştirilerek kriminalize edilmesine –o kriminalizasyonun 1970'lerdeki başaktörü olarak– açıkça karşı çıktı, bu vesileyle toplantı ve gösteri özgürlüğünü savundu. 1988 1 Mayıs'ında, "Anarşi korkusunu siyasi sermaye olmaktan çıkarmak lazım" geldiğini ileri sürdü: "Türkiye'de rejim ne zamana kadar bu anarşi korkusuna mağlup sayılmaya devam edecektir ve ne zamana kadar bu anarşi öcü olmaya devam edecektir?" Ertesin yılın 1 Mayıs'ında, "Evvelce ufak bir grup tarafından girişilen kanlı eylemlerden dolayı şimdi de aynı şey olur düşüncesiyle işçi bayramını engellemenin doğru olmadığını" söyledi. Ertesi gün, gösteri hakkının "fevkalade aziz bir hak" olduğunu savundu: "Çünkü haksızlığa uğrayan milyonların hin-i hacette, isyan etmeden önce kullanabilecekleri en son haktır." Fakat bu aziz hakkın "aziz tutulması lazım" geldiği kaydını düştü: "Hürriyet olan yerlerde, istibdat varmış gibi hareket etmek de yanlıştır... Bunu birtakım zorbalıkların vasıtası haline gelmiş gibi göstermeye de kimsenin hakkı olmamalıdır." O 1 Mayıs'ta bazı devrimci sosyalist grupların yasaklanan Taksim alanına girmeyi zorlayan eylemlerini ima ediyordu; o sırada 17 yaşındaki Mehmet Akif Dalcı polis kurşunuyla öldürülmüştü. Yine de güvenlikçi zihniyeti kınamayı sürdürdü Demirel. 1988 1 Mayıs'ında "Biz zora dayanan güvenliği istemiyoruz," demişti, 1989'da da bu çizgideydi: "Bizim aradığımız, demokratik huzurdur... Binaenaleyh 'huzuru sağlayacağız' diye zor metotlarına başvurarak varacağınız yer, demokratik huzurdan olmaktır."[118] 1990'da, biri solcu biri liberal muhataplarıyla yaptığı iki ayrı mülakatta, meselelerin "Kuyucu Murat Paşa usulü ile" çözülemeyeceğini tekrarlayacaktı: "Sükûneti sağlamak sadece devletin gücünü yumruk haline getirip vatandaşın kafasına Kuyucu Murat Paşa usulü indirmekle mümkün değildir."

"Siz de silkeleyin!"

O yılların popüler "Silkele Demirel düşecekler" sloganını bağıranlara bir keresinde "Ben silkeliyorum silkelemesine... Ama biraz da siz silkeleyin," diye seslenmişti.[119] Birçok vesileyle, toplumsal muhalefeti harekete gelmeye teşvik ediyordu. "Konuşan Türkiye" düsturunu tekrarlıyor, "vatandaşın henüz korkulardan bütünüyle kurtulmuş" olmadığından yakınıyordu. Üniversitenin sessizliğini, "Bir hür üniversite bırakmadılar ki orta yerde" diye açık-

118 Cılızoğlu, 1988: 176, 180; Evren, 1992: 419; D-1990d: 9, 79.

119 Donat, 2005: 290.

lıyordu. ("Üniversite rahatsızdır. Profesörleri dinleyiniz. Rektörlerini, dekanlarını bırakın kendileri seçsin.") Öğrenci hareketleri karşısında "Gençlerimiz provokasyona gelmemeliler" nasihatine "suskunluğu tavsiye etmediğini" ekliyordu; "'Aman provokasyona gelinmesin, 12 Eylül öncesine dönüyoruz ha!' deyip, hür olmayan bir üniversite, baskılar altında bulunan bir basın, baskılar altında bulunan bir siyaset" yaratılmasına rızası yoktu. 1990 sonlarında Doğu Avrupa'daki reel-sosyalist rejimlerde baş gösteren halk ayaklanmalarını ibretlik örnekler olarak takdir eden çıkışları, bizzat DYP içinde 'aşırı' bulunmuştu. O yine aziz gösteri hakkını yaldızlıyordu: "Prag dedim, Leipzig dedim, bütün arkadaşlarımız üstüme geldi... Darbe arıyor, isyan çıkarmaya çalışıyor diye... Halkın demonstrasyon hakkını kullanır hale getirelim. Aman aman, anarşi olur! Sonra, 'Bu hükümeti atın başımızdan.' Peki ama neyle atalım?"[120]

1980'ler/'90'lar dönümünde reel-sosyalist sistemin hızla çöküyor olması, tabii bütün dünyada anti-komünizmi gevşetmiş, bu da liberal sağın hem muzaffer hem geniş mezhepli bir havaya girmesine imkân sağlamıştı. Demirel de, "Marksist rejimin çökmesiyle ideoloji yarışmasının geniş çapta son bulduğuna" kani idi: "Bugün dünyada daha çok pragmatizm, daha az ideoloji var." 1993'te bir konuşmasında, "vaktiyle anarşinin kökünde yatan 'Üç M'; Marx, Mao, Marchus [Marcuse] teorisi"ndeki "revolüsyon"un [devrim] yerini artık "evolüsyon"un (evrim) aldığını söyleyerek standart liberal iyimserliği tekrarlayacaktı. Bununla beraber Demirel'in "Marksizmin çöküşünün" bir boşluk yaratacağını söylemesi önemlidir. Marksizmin "bir şeyin anti-tezi" olarak anti'si olduğu tezi de geliştirdiğini, onun yitişinin tezi, yani müesses nizamı da açığa düşüreceğini düşünüyordu: "Tez yok. Yani bugün tezsizdir demokrasiler."[121]

İnsan hakları, "şeffaf karakol"

Bu "tezsiz" zamanda kendi çizgisini tarif ederken Demirel, milliyetçi ve muhafazakâr olmakla yenilikçi-çağdaş sıfatlarını bağdaştırmayı, bir de insan haklarına bağlılığı vurgulamıştı: "İnsanların müşterek değerleri dediğimiz şey, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi..."[122]

O dönemde işkenceye karşı açık seçik çıkışları vardır Demirel'in. 1987'de referandum öncesinde yayımlanan bir mülakatında, "İşkence bir yüzkarasıdır," derken, özeleştiriye kapı aralaması önemlidir: "Bizim Türkiye'yi idare ettiğimiz zaman karakolda dayak yoktu, cop yoktu, işkence yoktu diyemem. Yalnız bizim Türkiye'yi idare ettiğimiz zaman böyle bir hadise vuku-

120 CA-10: 438-444; CA-11: 14; CA-12: 165.

121 Göktaş ve Çakır, 1991: 20; CA-13: 394.

122 Göktaş ve Çakır, 1991: 15-16.

unda şikâyet etme hakkı vardı... Yine söyleyeyim, şayet bizim dönemimizde o çeşit şeyler olmuşsa, takipsiz kalmışsa, biz siyaseten ve vicdanen sorumluyuz." Buna karşılık 12 Eylül'den sonra işkenceden 175 kişinin hayatını kaybettiğinin altını çizer; "Bunlar yapmış biz de bunları mahkemeyle verdik... İşkence devlet politikası değildir," demenin bir anlamı olmadığını söyler: "Hangi memlekette işkence devlet politikası olabilir ki, siz Türkiye'de işkence devletin politikası değildir diyorsunuz? Bu abestir. Bu gülünçtür. Bir memlekette 175 kişi işkenceden ölmüşse, o memleketi idare edenler siyaseten sorumludurlar."[123] 1991 Ekim'inde *Playboy* mülakatında yine gayet sarih konuşur: "İşkence denen olay ayıptır, bir insanlık ayıbıdır... Bu ayıbı defterinizden Batı'yı memnun etmek için değil kendi vatandaşınızı kendi ülkesinde korkusuz yaşatmak için sileceksiniz. Devletin işkenceyi yapıyor, yaptırıyor olması tek kelime ile zorbalıktır. Zorba devletten adil devlete geçemedikçe insanlığın şerefli bir üyesi olamazsınız."

Demirel'in insan hakları savunuculuğu, 1991 seçimlerine giderken insan hakları bakanlığı projesi ve meşhur "şeffaf karakol" reklamıyla taçlandı. İlk kez 2 Ekim 1991'de gazetelerde tam sayfa yayımlanan reklamda, Demirel'in elleri cebinde hafif bir gülümsemeyle ileri bakan tam boy fotoğrafına, "Şeffaflık" başlığı altında "Bütün karakol duvarları camdan olacak" vaadi eşlik ediyordu.

Başbakan olduktan sonra, 1993 Şubat'ında "Kayıplar Bulunsun" kampanyasıyla ilgili görüştüğü İnsan Hakları Derneği heyetine "Bana devlet cinayet işliyor dedirtemezsiniz" diyerek cedelleşmesi,[124] hızla "devlet fikrinin adamı" kalıbına girdiğinin tipik örneğidir.

Geri dönüş

SHP'nin yerel seçimlerden birinci parti olarak çıktığı 1989 Mart'ından 1991 Ekim'indeki genel seçimler arasındaki 2,5 yılda Demirel, ha gayret, DYP'yi öne geçirmeyi başardı. Seçimin ardından SHP'yle koalisyon kurarak başbakanlığa oturması, Phoenixliğinin tescili oldu.

Müstakbel koalisyon seçenekleri

Seçime 2 yıl kala, 1989 Haziran'ında Demirel, "ANAP bitti. Taban koalisyondan ve solun iktidara gelmesinden korkuyor. Öyleyse buna uygun bir şerbet vermek gerekiyor," değerlendirmesini yapıyordu. O şerbetin bir 3. MC olmasından hem solda endişe edenler, hem sağda bunu telkin edenler vardı. Demirel bu ihtimali önceleri RP ve MÇP'yle böyle bir ittifakı pra-

123 Cılızoğlu, 1988: 95-96.

124 Birdal, 2018: 169.

tik sebeple, "Barajı aşamıyorlar," diye geri çeviriyordu; sonra daha kesin bir dil kullandı: "Yapamam. Bu kez kendi kişiliğimi düşüneceğim." Hele Erbakan hakkında, "bir gecede üç-beş tel saçını bembeyaz" ettiğini hatırlayarak, "Asla, asla," diyordu.[125]

SHP'yle yakınlaşma seçeneğini –SHP'ye "muaddel CHP," diyordu: "yani tadilat görmüş CHP"–, başlarda tercih etmemiş, bunu biraz da tabanın istemediği gerekçesiyle geçiştirmişti. Markajcısı gazetecilerden Cüneyt Arcayürek, 1989 sonlarında Demirel'in aklının SHP'yle işbirliğine yatmaya başladığını gözler.[126] Yakınlaşma usul usul gelişti. 1990 sonuna doğru, DYP ve SHP yöneticileri Körfez krizinin tırmanmasına bağlı olarak "sine-i millete dönebileceklerini" ihtar eden bir ortak bildiri yayımladılar. Bildiriyi "koalisyon beyannamesine" benzeten bir gazeteciye Demirel "Şimdi başımıza iş çıkarma!" cevabını verdi.[127] 12 Eylül öncesinin iki büyük merkez partisinin geleneğini sürdüren DYP ile SHP'nin işbirliği, 12 Eylül rejimiyle hesaplaşacak bir restorasyon dönemi için, birçok yorumcuya da makul görünüyordu.

Fakat seçim sathı mailine girilirken Demirel, tek başına iktidar iddiasını dillendirdi. Bu iddiada, iddialı görünme icabı yanında, SHP'nin 1989 yerel seçimlerinde ele geçirdiği büyükşehir yerel yönetimlerindeki yıpranmasının DYP'ye yarayacağı beklentisi de vardı. Bu seçime beş hafta kala, ANAP'tan kopan Bedrettin Dalan'ın kurduğu Demokrat Merkez Partisi'nin (DMP) iltihakını sağlayarak, merkez sağda 'merkezi' temsil etme iddiasını pekiştirdi.

Seçim mücadelesi kızışırken, Özal ve ANAP sözcüleri Demirel'in güvenilmezliğinin ve cesaretsizliğinin sembolü olarak askerî müdahalelerde "şapkasını alıp kaçmasını" tepe tepe kulandılar. Ağustos'ta askerî darbe girişimine direnen –bunun için tankın üzerine çıkması sembolleştirilen– Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin'i överek, Demirel'e karşı emsal gösteriyorlardı. O yaz sonunda İzmir fuarındaki söyleşide "neden Yeltsin olamadığını" soran Aziz Üstel'e Demirel, "Ben Boris Yeltsin'in durumunda değilim ki. Ben Gorbi vaziyetindeydim," cevabını verdi: "Ben Hamzakoy'da ne tankı bulup da onun üstüne çıkacaktım?"[128] Başka bir vesileyle, "Tank vardı da üstüne mi çıkmadık?" dediği aktarılır. Çukurova Üniversitesi'nde "Size oy versem ve tekrar iktidara gelseniz, yine şapkanızı alıp gidecek misiniz?" sorusunu soran bir öğrenciye de şöyle mukabele etmişti: "Ben şapkamı aldım gittim de parla-

125 CA-11: 66, 68, 102; CA-12: 438-440.

126 D-1991: 261; CA-10: 412; CA-11: 195.

127 CA-12: 174; Çavuşoğlu, 2009: 112.

128 CA-12: 411-412. "Gorbi" (Sovyetler Birliği Cumhurbaşkanı Gorbaçov), bu darbe girişimi sırasında ordu kuvvetlerince enterne edilmişti.

mento gitmedi mi? Rejim de şapkayı alıp gitti. Sen şapkayı alıp gittin diyenler, o zaman neredeydi?"[129]

Şapka, bir 'Demirel ikonu' olarak, o yıllarda pek revaçtaydı. 1990'ların başında Boyabat'ta bir mitingde, bir seçmen şapkasını "ailesine yadigâr" olması için alıp kaçmaya çalışırken Demirel'in 'şapkayı kaptırmamaya' çalışması, şapka folkloruna katkıda bulundu. Bu olayın ardından 500 şapka yaptırtıp, istendiğinde dağıttığını söyler! Sonraları bir TRT söyleşisinde, vatandaşı şapkası olmadan eliyle selamlayınca "selamlamış gibi hissetmediğini" söyleyecek.

1 Ekim günü yapılan DYP seçim bildirgesi tanıtımının düsturlarından biri, "Türkiye bir muktedir iktidar arıyor," idi. Demirel'in bu sunumunda, 'yapma' *ethos*'unun[130] cevval bir lakonizmi vardır: "'Bu nasıl yapılır?' diyenlere de şunu söylüyorum: Bunu, yapabilen yapar." Seçim yaklaşırken, "Kararlı kararsız herkes DYP'ye" sloganına ilaveten Demirel, "ödünç oy" istedi: "Hesap sorulmasını istiyorsanız... o partiyi bu partiyi bırakın... oylarınızı bize ödünç verin."

Miting temposunu, bazı günler aynı günde 5 ilde kürsüye çıkacak kadar yoğunlaştırdı. "Otomobil, otobüs, helikopter, uçak tutarak" koşturduğu bu tempoyu, siyasetin çileci tabiatının icabı olarak görür: "Ya uyarsınız, ya seyirci kalırsız. Siyasetin merhameti yoktur. Acımasız bir iştir. Ben nasıl çırpınıyorsam başkaları da öyle çırpınıyor. Çırpınmaya mecbur."[131] 1991 seçimleri sırasında TRT televizyonu, "Demirel'in enerjisi" ile ilgili bir haber yapmış. Kendisiyle yapılan kısa söyleşide enerjisinin 'sırrını' açıklarken "'Günde bir elma doktoru eve sokmaz' diyen İngiliz atasözünü" zikrettikten sonra vitaminler kullandığını söylüyor. Bir arkadaşının Japonya'dan getirdiği multivitamin hapını "Müthiş, içinde neler yok ki... yılan tozu bile var... içinde yazıyor," diyerek, adeta çocukça bir heyecanla spikere gösteriyor...

Koalisyon - Solun elini taşın altına sokturmak

20 Ekim 1991 genel seçimleri, DYP için küçük bir zaferle sonuçlandı. 8 puan artışla %27 oy oranına ulaşarak birinci parti oldular. ANAP %24, SHP %20,7 oy aldı. DYP galibiyetini esasen Adana-Ankara-Giresun hattının batısındaki üstünlüğüne borçluydu. Tabii kilit etken, toplam oyun dörtte birini barındıran üç büyük ildeki performasını sıçratmış olmasıydı: İzmir'de 12 puan artışla (%27,5) birinci, Ankara'da 9 puan artışla (%23,2) ikinci parti olmuştu; İstanbul'daki 7 puan artış (%18,8) ancak üçüncülüğe yetse de, önemliydi. Demirel'in yeniden başbakanlık görevinin ilk adayı mevkiine gelme-

129 Cinisli, 2017: 357; Turgut, 1992: 201-202.

130 Bkz. s. 52 vd.

131 D-1990c: 116.

yi başarmış olması kuşkusuz bir zaferdi. Fakat koalisyona muhtaç olduğundan, tam bir zafer değildi.

Koalisyon arayışlarında, sağ kamuoyu sözcüleri, "sol iktidar" korkusuyla gergindiler. Demirel'i son yılların husumetini aşarak ANAP'la koalisyona ikna olmasını umanların yanında, yine 3. MC teşvikçileri vardı. Zaten MHP'nin devamı olan MÇP, Yeniden Milli Mücadele Hareketi'nin Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile beraber, RP çatısı altında seçim ittifakı yapmışlardı. Cüneyt Arcayürek, o günlerde RP'yle hükümet ihtimali hakkında Demirel'in "Bok olur böyle hükümet!" dediğini aktarır.[132] Yine de bu ihtimali yoklamak üzere görüşmeye gelen Alparslan Türkeş'e de, –onunla ilişkisi hep iyiydi– Erbakan'la "bir çuvala girilmeyeceğini" söyledi. Koalisyonu SHP'yle yapacağını da açıkladı. Türkeş'i bu seçeneğe ikna etmek için söylediklerinin altını çizelim: "Artık solun elini taşın altına koyma zamanı geldi. Sol, hükümet dışı kalınca çok geçimsiz oluyor. Grevler, yürüyüşler, protestolarla ortamı geriyorlar. Ama ellerini taşın altına koyarlarsa, en azından bu sıkıntılar olmaz düşüncesindeyim."[133] Burada *devlet aklını* görürüz; nitekim 1991-1995 arası koalisyon deneyimi, SHP/CHP üzerinde gerçekten 'ehlileştirici' bir işlev görecek, parti devletçi-ulusalcı tutumla sosyal demokratik yönelim arasındaki 1960'lardan beri süren salınımında gitgide ilk kutba savrulacaktır. Türkeş, Demirel'in maksadını tasvip etmiştir; koalisyona kabul oyu verecek, Demirel de "Türkeş'in oylarını da aldık" diye memnuniyetini belirtecektir.[134]

Demirel zaten, solun (kastettiği merkez-soldu) "10 sene, 20 sene evvelki bazı hırçınlıklarının çok törpülenmiş" olduğu fikrindeydi. 1,5 yıl kadar sonra, bu koalisyonun daha geniş bir tarihsel çerçevedeki muhasebesini yapacaktı. "Demokrasiyi yerleştirmeye çalışan" diğer ülkeler gibi Türkiye'de de farklı partiler birbirlerine "ayrı bir millet gibi, ayrı halklar gibi, ayrı tarikat gibi, ayrı mezhep gibi, ayrı ırk gibi" bakmıştı ona göre ve biz bunun bedelini ağır ödemiştik. Koalisyonun "ayrı iki siyasi düşünceyi Türkiye'nin büyük meselelerini kucaklasın diye bir iktidar içinde toplamasını" bu bakımdan hayırlı buluyordu ve "kütlenin" de bunu "sindirdiği" kanısındaydı.[135]

Bu "büyük koalisyonun" geniş bir kamuoyu desteği vardı. SHP Genel Başkanı Erdal İnönü, İsmet İnönü-Demirel ilişkisini hatırlayarak kendini rahatlatmıştır: "Babam da Demirel'e saygılı, anlayışlı davranırdı. Ondan 'iyi bir siyasetçi' diye söz ederdi. Gerçi söylediklerine çok inanmıyordu, güvenmiyordu ama düşman gibi de görmüyordu." İnönü, Meclis açılışında SHP listesin-

132 CA-13: 57.

133 Uğur, 2018: 108-109.

134 CA-13: 68.

135 Göktaş ve Çakır, 1991: 33; CA-13: 320-321.

Erdal İnönü'yle.

den seçilmiş olan Leyla Zana'nın Kürtçe yemin etmesinin geniş bir milliyetçi infiale sebep olması üzerine Demirel'in koalisyondan cayabileceğini düşünmüş, vazgeçmemesini bir cesaret örneği sayarak takdir etmişti.[136]

Demirel'in başbakanlığa 'dönüşünü' tescil eden 49. Hükümet 20 Kasım'da güvenoyu alarak resmen kuruldu. DYP 22, SHP 11 bakanlık aldılar.

Demirel'le İnönü, bu hükümette epeyce uyumlu bir ilişki götürdüler. (O yıllarda Can Ozan imzasıyla yayımlanmış, sakil mizah anlayışı isminden *–Demirelinönü–* başlayan, çoğu uydurma fıkralardan oluşan bir kitap vardır.) SHP'li bakanlarla da saygılı, iyi ilişkiler sürdürdü – "sola elini taşın altına koydurma" stratejisinin bir parçası!

İlk bakanlar kurulu toplantısında 3,5 saat uzun uzun deneyimlerini anlattığı, vatandaşa nasıl davranacaklarına dair tavsiyeler verdiği aktarılır: "Ben halkımın terini koklamaktan mutluluk duyan biriyim... talebi ne olursa olsun her işi çözmeye çalışacaksınız, yapamayacaksanız da açıkça gerekçesini söyleyeceksiniz... Ama vatandaşı işi olmuş gibi mutlu göndereceksiniz." Yine o

136 Dündar, 2009: 490-492.

günlerde, bir gün kapısına gelen "bir Mehmet Ali"nin, "Romenim bozuk" diye şikâyet etmesi üzerine "Neyin bozuk, moralin olmasın?" diye sorunca "Canım aneyiversene" cevabını aldığını anlatmış. Çıkardığı sonuç şudur: "Yani hem yanlış söyleyecek, hem sen anlayacaksın onun dediğini... Halktaki sabırsızlığı hoş görün, halk günlük yaşar. Lord George'un sözüne geliyorum, 'Halk yaş meyve gibidir, gününde yenmezse çürür.'"[137] Velhasıl Demirel yedinci başbakanlığına, siyasi bilgelik ve halk hikmeti sohbetleriyle başlamıştır.

Güvenoyundan bir hafta önce, hükümetin hedefini "Türkiye'nin uygar kılık kıyafetini düzeltmek" diye tanımladı. "Devlet ile millet arasındaki sosyal mukavele eskimiş"ti, Anayasa'yı demokratikleştirerek bunu yenilemek gerekirdi; yenilerken "bir büyük konsensüs aramak" lazımdı. Bu konuda esaslı bir adım atılmadı. Ekonomik kalkınmayı "yeniden" başlatma iddiasındaydı. Ertesi yılın Temmuz'unda Urfa'da Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santrali açılış töreni, bu bakımdan onun için şahane bir "geri dönüş" sahnesiydi. Ancak ekonomideki önlemlerle ilgili bir "fren mesafesi" gerektiği uyarısında bulunarak, mühlet istiyordu. 1993 başında ekonomiden hâlâ kimse memnun olmayacak, TÜSİAD eleştiride bulunacak, Demirel de onlara "Devlet idare etmeye kalkmayın!" diye çıkışacaktı. Başka başlıklarda da göreceğiz; kısacası, 49. hükümet hemen hiçbir vaadini yerine getiremeyecekti. Zaten Hasan Cemal'e bakılırsa, Demirel'in bu dönemde esas davası bunlar değil, ANAP'ı bitirmekti – bundan öte bir vizyonu yoktu.[138]

Ve tabii, iktidara dönmekten ziyadesiyle memnundu. 1992 Mayıs'ında GAP bölgesindeki incelemeleri sırasında halka söyledikleri, doğrusu Demirel'de bu açıklıkla pek rastlanmayan türden bir övünme cezbesini yansıtır: "Aradığınız adam benim, ben. Beni arıyorsunuz. Bu Türkiye'de sen 'Su' dediğin zaman ben çıkıp 'Aradığınız adam benim' desem, hiç kimse itiraz edemez. Edebilir mi? Neden edemez? Çünkü, Baba bu işin kralı. Evet methetmek gibi olmasın derler ama ne yapalım tevazu da o kadar iyi değil bir yerde."[139] Aynı yıl Ekim'de bir tesis açılışında, "Ben zannederim ki, halkım, 'Bu Demirel'in eli bir şeye değerse, o mutlaka neticeye ulaşır' diye düşünür," diye iftihar edecek.[140]

"Beşli çete"

DYP içindeki hayal kırıklıkları ve vefasızlık üzüntüleri, seçimden sonra yeni bir merhaleye geçti. En kıdemli siyaset arkadaşlarından İsmet Sezgin, umduğu Meclis başkanlığının Cindoruk'a layık görülmesine üzülmüştü. Yi-

137 Saraç, 2020: 148; CA-13: 45-46.

138 CA-13: 41-42, 132; D-1994: 37 CA-12: 475; Cemal, 2018: 234.

139 D-2005a: 407.

140 D-2000b: 875.

ne en eski arkadaşlarından Münif İslâmoğlu Sağlık Bakanlığı'na, Coşkun Kırca Dışişleri Bakanlığı'na getirilmediklerine kırılmışlardı. Demirel sinirleniyor, "Milletvekili yapmışım yetmiyor mu?" diye söyleniyordu.[141]

Özellikle kabineyle ve Demirel'in 'çevresi' ile ilgili hoşnutsuzluklar, zamanla DYP'nin Meclis grubunda "devamsızlığa" yol açtı; hatta bir seferinde grup toplantısında boş sıraları gören Demirel, konuşmasına milletvekilleri yerine "Sevgili misafirlerimiz"e hitap ederek başladı. Münif İslâmoğlu bir grup toplantısında Adnan Menderes'in yanında, yakınında olanların onun sonunu hazırladığı ikazında bulunmuş, üstelik şimdi başbakanın yakın çevresinde bulunan "birileri"nin o zamankilerle "kabil-i kıyasının" mümkün olmadığını söylemişti.[142]

Sadece İslâmoğlu'nun değil, partinin birçok ağır topunun en çok hedef aldığı kişiler, Cavit Çağlar, Mehmet Batallı, Ömer Faruk Barutçu, Yaşar Topçu, Mehmet Ali Yılmaz idi. Herhangi birisi de değil, bizzat Hüsamettin Cindoruk, onlara "beşli çete" adını taktı. (Demirel, özellikle bu çıkışından ötürü Cindoruk'a çok kızdı, hatta bir sohbette onun için "hasta" dedi.)[143] Bu bakanlar, hem AP kökenlilerce nevzuhur olarak görülüyor, hem de ekonomi yönetiminde kontrole sahip olmak ve ihale, kredi vb. akçeli işlerden çıkar sağlamakla itham ediliyorlardı. Topçu hariç hepsi işadamıydı.

"Beşli çete" denilenler içinde özellikle Cavit Çağlar öne çıktı. Çağlar "Demirel'in manevi oğlu" payesini takınmıştı, ona Özal'ın gözdesi girişimci bakan ve yöneticilerine takılan lakabın uyarlamasıyla "Demirel'in prensi" diyenler de vardı. DYP kulislerinde bakanların 11'ini bizzat onun belirlediği iddia ediliyor, hatta "1. Çağlar Hükümeti" yakıştırmaları yapılıyordu. Kamu bankalarına o "bakıyordu."[144] Çağlar, Zincirbozan günlerinden itibaren Demirel'in en yakınındakiler arasındaki mevkiini gitgide sağlamlaştırmıştı. Demirel, 1992 Şubat'ındaki ABD ziyaretinde, en üst düzey görüşmelerin yapıldığı toplantılara onu (heyetin İngilizce bilmeyen tek üyesi olarak) dahil etmişti. Kendisini Demirel'in bağlısı olarak takdim ediyordu: "Demirel'in kara gün dostuyum, servetim ona feda olsun. (...) Ona inanarak ve sadık kalarak sevmek lazım o bir ekoldür... Demirel sağlıksız hiçbir şey ortaya koymaz. Demirel bir ilimdir. Onun her yaptığının doğru olduğuna inanıyorum... O politikayı bıraktığı anda ben de bırakırım."[145] Demirel de Çağlar'a yönelik karalamaları çekemezlik ya da "ötekinin olayı" diye geçiştiriyordu. ("Öteki", Çağlar'ın Bursa sanayisindeki rakibi, Demirel'in Bursa'daki gözden düşmüş

141 CA-13: 12, 39, 53-55.

142 Çavuşoğlu, 2009: 126, 137.

143 CA-13: 72; Gaytancıoğlu, 2020: 273.

144 Gaytancıoğlu, 2020: 234-235; CA-13: 34-35, CA-18: 114.

145 Demirel, 2017: 112.

eski 'ilişkilerinden' Ali Osman Sönmez'di.) Çağlar'ın zaten "multi milyoner" olduğunu, iktisadi kayırma ilişkilerine ihtiyacı bulunmadığını söylüyordu. Başka bir vesileyle, "beşli çete"nin tamamı için aynı 'argümanı' ileri sürmüştü: "Bu adamlar yarın zengin oldu diyemezsiniz. Bu adamlar zaten zengin. Benim mücadelemde bu adamlar en büyük gücüm... zaten zengin." Fakat mesela Çağlar'ın banka ve televizyon sahibi olması, bakan olmasından sonra gerçekleşti. Çağlar'ın Demirel'e göre "tek sakat tarafı, sonda söylenecek sözü başta söylemesi" idi.[146] Neoliberal çağda İtalya başbakanlığı ve ABD başkanlığı tahtlarına yükselecek işadamı-siyasetçi tipinin Türkiye'deki 'öncü' örneklerinden olan Çağlar; ciddi siyasetçi tipinden farklı, girişken, 'teklifsiz', 'mesafesiz' bir portreydi. İlhan Kesici, "1980'den önce Çağlar'ı var mıydı Demirel'in?" sorusunu sorar.[147] Ona göre, olamazdı; zira Çağlar, Özal döneminin kural tanımaz, "iş bitirici" tipolojisinin bir örneği olarak hayat bulmuş ve yeni dönemin iktidar ilişkilerine uygun bir figür olarak Demirel'in en yakınında konumlanabilmişti.

*

3 Temmuz 1992'de kapatılmış siyasi partilerin yeniden açılması hakkında kanunun çıkışı, DYP içindeki hoşnutsuz "eskilere" bir ümit kapısı araladı. Adalet Partisi'nin yeniden açılmasının, bir 'öze dönüş' hamlesi olabileceğini düşünenler vardı; Cindoruk bile DYP'nin işlevini tamamladığını telaffuz ediyordu. Buna karşılık Demirel, AP'nin misyonunu tamamladığı kanısındaydı.[148] Anadolu Kulübü'nde bir grup önde gelen AP'linin katıldığı bir toplantıda AP'nin devamı yönünde bir eğilim belirince, Demirel burada karar almanın delegelerin iradelerine müdahale sayılacağını söyleyerek toplantıyı bitirdi. Bu arada DYP il başkanlarından, AP'nin kendini feshederek DYP'ye iltihakı lehine bir bildiri için imza toplanmıştı.[149] 19 Aralık'taki AP kongresinin açılışını, en yaşlı delege sıfatıyla Faik Türün yaptı. Türün'ü ağır hastalığına rağmen kongreye gelmeye Demirel ikna etmişti; zira ikinci en yaşlı üye, hasmı Hayrettin Erkmen'di! Konuşma sürelerinin baştan 10 dakikayla sınırlanmasını protesto eden, AP'nin yeniden faaliyete geçmesini savunan ekibin –beklenebileceği gibi– sözcüsü Saadettin Bilgiç, "Ben Celal Bayar'ın tahliyesinden sonra şapkamı alıp gitmedim," deyince ortalık biraz karıştı. Demirel ve DYP yöneticilerinin ikna markajına aldığı eski AP delegeleri, 125'e karşı 909 oyla AP'nin DYP'ye katılmasına karar verdiler.[150]

146 CA-13: 71-72, 150; Küçük, 2000: 256.

147 İlhan Kesici'yle özel görüşmeden.

148 CA-13: 442; Erdem, 2004: 346-350.

149 Bilgiç, 1998: 306-311; Avcı, 1999: 365-367.

150 Çavuşoğlu, 2009: 141-142.

Yolsuzluklar ve İLKSAN

DYP-SHP hükümetinin hayal kırıklığı kalemlerinden birisi, ANAP döneminde neoliberal deregülasyona (kuralsızlaşmaya ve kurumların altının oyulmasına) bağlı olarak 'çağ atlayan' yolsuzlukların hesabının sorulacağı vaadinin yerine getirilmemesi oldu. Oysa Demirel, ödünç oyları özellikle yolsuzlukların hesabını sormak için istemiş, "Hesabını sormazsak bir daha meydanlara çıkamayız" demişti. Seçim ayı içinde verdiği *Playboy* mülakatında da "Devlet hesabını yitirmiştir. Devlet dağılmıştır. İlk yapılacak iş devletin hesabını, kitabını düzenlemektir," diye kaş çatıyordu. Ancak 7. başbakanlığını eda ettiği hükümet, esaslı bir yolsuzluk soruşturması ortaya koyamadı. Yolsuzluklarla uğraşmakla görevlendirilen Devlet Bakanı Orhan Kilercioğlu'nun soruşturmacıların önüne "bir kamyon" iddia dosyası yığması yüzünden, önemlinin önemsizden ayırt edilememesinin bu başarısızlıkta bir etken olduğunu ileri sürenler olmuştur.[151] Fakat belirleyici olan herhalde irade eksikliğiydi. Herhalde, girişimcileri 'ürkütmeme' kaygısına bağlı bir irade eksikliği...

Demirel cumhurbaşkanlığına 'çıktıktan' sonra, 1995 Nisan'ında istisnaen dava konusu yapılabilen önemli bir dosyanın, otoyol ihaleleri soruşturmasının beraatla sonuçlanması üzerine, ANAP sözcüsü Ekrem Pakdemirli Demirel'e "yalancıdır, müfteridir" damgası vuracaktı. Öncesinde Demirel, hazırlattığı yolsuzluk dosyalarına hükümetin sahip çıkmamasından şikâyet etmişti. "132 suistimal dosyası" teslim etmişti Çankaya'ya çıkarken, şimdiyse "Adamlar [muhalefet] bir İLKSAN dosyasıyla bizi eziyor," diyordu.[152]

İLKSAN[153] skandalı, Demirel'in cumhurbaşkanlığına 'geçmesinden' kısa bir süre önce patlamıştı. Olay, ağır borç bunalımı içindeki *Tercüman* gazetesi sahibi Kemal Ilıcak'ın 6,5 milyon metrekarelik arsasının, Demirel'in tavassutuyla, 'yüksek' bir fiyatla, İLKSAN'a satılması idi. Kemal Ilıcak, olayın skandallaşması üzerine tansiyon krizi geçirdi; 9 Nisan 1993'te öldü.[154] Cumhurbaşkanı seçilmesinin yaklaşık 1,5 ay öncesinden başlayıp, cumhurbaşkanlığının ilk ayları boyunca, İLKSAN olayı Demirel'in başını ağrıttı. 3 aylık cumhurbaşkanı iken, İLKSAN'la ilgili sorulara yapıştırdığı "Verdimse ben verdim," cevabı, ünlü vecizelerinden biri olarak üstüne yapıştı. İLKSAN'a konut yapımı için 10 milyarlık ilk kaynağın ANAP döneminde ayrılmış olduğunu hatırlatarak tamamlamıştı o sözünü – başbakan olarak Meclis'e yaptığı açıklamayı tekrarlayarak: "Evet, ben verdim bu parayı. Neden verdim di-

151 CA-12: 378; Taşkın, 2007: 109.

152 CA-17: 284-285; CA-14: 395.

153 İlkokul Öğretmenleri Sağlık ve Sosyal Yardım Sandığı.

154 Baran, 2009: 106.

yorsanız, siz 10 milyarı niçin verdinizse 50 milyarı da ben onun için verdim. Yetkim dahilindeydi, verdim."[155]

Demirel, milli eğitim bakanı, siyaset arkadaşı Köksal Toptan'ın İLKSAN'da bir usulsüzlük olmadığını söylemekten imtina etmesine de kızmıştı. Nitekim Toptan, Maliye Bakanlığı'ndan İLKSAN için kullanılması şartıyla bir para aktarıldığını öğrenince işlemi onaylamayacağını söylemiş, işlem o yurtdışındayken vekâlet eden bakanın imzasıyla tamamlamıştı; Toptan o ara istifa etmeyi düşündüğünü söyler.[156]

İLKSAN olayından sonra Demirel cumhurbaşkanlığının son aylarında, 'yine' yeğeni Yahya Murat Demirel ve "aile" ile ilgili yolsuzluk ithamlarına maruz kalacak. Sekizinci Bölüm'de göreceğiz.

Orduyla ahenk

DYP-SHP koalisyon hükümetinin özellikle sol, liberal ve demokrat seçmende yarattığı bir başka hayal kırıklığı, 12 Eylül'le hesaplaşma beklentisinin akim kalması ve '80'lerin hararetli anti-militarist tavrının berhava olmasıyla ilgiliydi. Muhalefetteyken hele yasaklıyken, 27 Mayıs sonrasının çok ilerisinde ve çok daha açıkça, Amerikan liberalizmi esinli, 'beynelmilel mukayeseli' bir anti-militarist tavır alan Demirel de, orduyla 'âhenge' hizalandı. Bunun açık bir numunesi, genelkurmay başkanının milli savunma bakanına bağlanması girişiminin askıda kalmasıdır.

Oysa Demirel, henüz 1990 Mayıs'ında, milli savunma bakanının altında olması gereken genelkurmay başkanının başbakana karşı "sorumludur" dendiğine ama "bağlıdır" denmediğine dikkat çekmiş, "Dünyanın hangi memleketinde genelkurmay başkanı, cumhurbaşkanı ile brifing yapar, her hafta cumhurbaşkanını ziyaret eder?" diye sormuştu. Ancak tam 2 yıl sonra, 1992 Mayıs'ında, genelkurmay başkanının milli savunma bakanlığına bağlanmasına ilişkin yasa önerisi Meclis Milli Savunma Komisyonu'nda DYP-SHP oylarıyla reddedildi. 1993 Ocak'ında, Cumhurbaşkanı Özal'ın da desteğini açıkladığı tasarı tekrar komisyona geldi; Başbakan Demirel olumsuz görüşünü bildirdi ve tekrar reddedildi. (Özal bu hamleyi, "statükocu" tavrın Demirel'e yapışacağını öngörmenin rahatlığıyla yapmıştır.)[157]

Bundan iki ay sonra, 1993 Mart'ında Demirel, 30 SHP'li milletvekilinin olağanüstü hal (OHAL) uygulamasının uzatılmasına destek vermemesine

---

155 CA-14: 283. İLKSAN olayında "vekâleten satıcı" sıfatıyla Sedat Çolak, tapu devrini ödemenin tamamlanması koşuluna bağlayan 'sıkı' bir sözleşme yapmıştı. Olayın skandallaşması üzerine İLKSAN kayyuma devredilip ödemeler durdurulunca, arsanın devri de gerçekleşmedi; daha sonra Çolak dava açarak mülkiyet hakkını müvekkilleri adına (geri) kazandı. (*Takvim*, 1 Ocak 2011)

156 CA-14: 99; Güner Hacıoğlu, 2017: 230-231.

157 Cizre, 2014: 272-273.

çok kızarken de, ordunun taleplerini sorgusuz kabullenmenin ve *güvenlikçi* siyasetin bayraktarıydı. SHP'liler böyle davranırlarsa DYP'nin de 1 Mayıs bayram olması talebine karşı çıkacağı ihtarını yapmış, "Biz bunları (SHP) el üstünde tutuyoruz bir sıkıntı çıkmasın diye," serzenişinde bulunmuştu.[158] SHP'yi el üstünde tutmak, –Türkeş'le sohbetini hatırlayalım– "solun elini taşını altına koyması" uğrunaydı.

Hükümetin insan haklarıyla ilgili vaatleri de boşa çıktı. 1992'de Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda yapılan bazı iyileştirmeler, işkence uygulamasını ortadan kaldırmadı. Üstelik polis teşkilatı içinden bu düzenlemelere karşı "ellerinin kollarının bağlandığına" dair tepkiler (hatta polisler "Kahrolsun insan hakları!" sloganıyla yürüyüş yaptılar!) işitildi; polis, "terörist" olarak damgalananlara karşı seri yargısız infazlar gibi hamlelerle, bir bakıma meydan okudu. Demirel'in "elini taşın altına sokması" için "el üstünde tuttuğu" SHP de, bu icraata pek ses edemedi.

Kürt realitesi

SHP'nin sol kanadından Demirel'i hoşnutsuz eden hoşnutsuzluk sesleri çıkmasına neden olan OHAL uygulaması, 1987'den beri adım adım genişleyerek Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Siirt, Tunceli, Van, Adıyaman, Bitlis, Muş, Batman, Şırnak'ı kapsar hale gelmişti; Kürt illerini çevreleyen bir haritaydı bu. Demirel'in orduyla hemahenk olmasının ve güvenlikçi siyasete bağlanmasının temel sebebi de, Kürt meselesi idi.

"Apoculuk hadisesi"

Demirel, 1980'lerin ortasında PKK'nın[159] silahlı eylemlerinin başlamasından itibaren müteyakkızdı. PKK'yi, çıkışındaki popüler adıyla "Apocular"ı, 12 Eylül arefesinden biliyordu. 1987 Mart'ında bir mülakatta, 1979-1980'de "Apoculuk hadisesinin Türkiye'yi parçalama hareketi değil de bir halk-ağa çatışması olarak" yorumlandığını, "bu kavgaya girersek halkın karşısında ağaları tutmuş olmak gibi bir vaziyet almış oluruz" değerlendirmesi yapıldığını hatırlamış, hatırlatmıştı.[160] 12 Eylül'de Suriye'ye çekilen ve askerî rejimin Kürt illerindeki 'fazladan' baskıcı siyasetinin halkta doğurduğu reaksiyondan yararlanarak güçlenen örgütün; kırsal alanda etkili silahlı mücadelesini geliştirmesini endişeyle izliyordu. 1989 Eylül'ünde, "Devlet bu çete işine göre de cihazlanmış değil. Klasik sahra harbi başka şey, bu başka şey," demişti. Demirel, Turgut Özal'ı bu konuda fazla 'rahat' buluyordu. Doğru-

158 CA-13: 239-240.

159 Partiye Karkerên Kürdistan - Kürdistan İşçi Partisi.

160 CA-12: 59-60.

su, Özal'ı rehavetle suçlamak, milliyetçi reaksiyonlara hitap etmek ve kendi "devlet adamı" kimliğini perdahlamak için de yarayışlıydı. 1987 Mart'ında bir mülakatta Özal'ın "Güneydoğu sorunu, Kürt sorunu" lafları etmekle "bölücülüğe malzeme verdiğini" söyledi. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki Türk isyanları için kullanılan "şekavet" (şakilik, eşkıyalık) tanımına başvurarak, 'devlet hafızasını' tazeliyordu. "Şekavet"in azgelişmişlik ve mahrumiyetle açıklanamayacağı tezini de tekrar ediyordu: "Devlet Güneydoğu'ya da, Doğu'ya da her şeyi götürüyor. Efendim, Güneydoğu'da otoban yok. İyi de Konya'nın Hadim kazasının yolu otoban mı?" Kürtlerin varlığını tanımakta 1960'lara-'70'lere nazaran bir adım ileri atıp, "Kürtçe konuşan insanlar... etnik menşe itibarıyla 'Ben Kürdüm' diyen insanlar," tanımını kullanıyordu – onu, da istisnaen.[161]

Muğlalı sendromu

'Legale çıktıktan' sonra Demirel'in bu konudaki derli toplu değerlendirmelerini, 1990 Mart-Nisan'ındaki iki toplantıda işitiriz. İlki, Meclis başkanının "bölücü terör" üzerine bütün parti liderleriyle yaptığı toplantıdır. Öncelikle, "bugünkü Türkiye'de geçen kırk senede olmadığı kadar, bu mesele üzerinde beraberlik" olmasının "değerinin çok iyi bilinmesi" ihtarında bulunur. Sonra, "terör olayı"nın siyaseti karalamak için istismar edilmesine karşı uyarır: "Olay 'Sizin demokrasiniz işlemiyordu ki'ye varmamalıdır." Aksi takdirde "Rejim teröristin eline geçmiyor, ama devletin başka güçleri 'Bu rejimle yürümüyor' deyip, meselenin üzerine geliyorlar"dır. Bununla beraber, terörün demokrasiyi yıkamayacağını söylemekten de, "varsın devam etsin" anlamı çıkmamalıdır Demirel'e göre. "Fevkalade ciddidir ve devam edecektir" dediği "olay" karşısında, "Birinci iş, bu tetiği çeken elleri kırmaktır," hükmünü keser: "Demokrasi, bu ellerin kırılmasına mani değil ki..."[162]

Bundan iki hafta kadar sonra, 2 Nisan'da cumhurbaşkanlığında yapılan "terör zirvesi"nde Demirel, evvela bu toplantıya katılmakla meşruiyetini fiilen tanıdığı Özal'a yüklenir: "Bugün dahi olaya bakarken bu ciddiyetin farkında değilmişsiniz gibi bir intibaya sahibim." Toplantıya gelmesinin "başlıca sebebinin, görev yapan güvenlik kuvvetlerimize bir siyasi desteğin verildiğinin herkesçe bilinmesi" olduğu kaydını düşer. Çünkü güvenlik kuvvetlerini Mustafa Muğlalı psikozundan kurtarmak gerekiyordur.[163] Meselenin esasını "devletin fonksiyonlarını yitirmiş olması" olarak koyar ve Hobbesçu iktidar kavramının veciz bir tarifini yapar: "Yöre halkı PKK'yı güçlü görüyor. Çünkü dediğini yapıyor, ceza veriyor. Devlet tutuklayamıyor, ceza veremi-

161 CA-11: 140; Donat, 2005: 140-141; D-1991: 124-125.

162 CA-11: 318-326, 335.

163 1970'leri, Beşinci Bölüm'ü hatırlayalım. Bkz. s. 313 vd.

yor, verdiği cezayı infaz edemiyor." 12 Eylül arefesinde kaldığı yerdedir Demirel – aşağı yukarı aynı sözleri tekrarlar: "Devletin caydırıcılık vasfı zedelenmiştir. Yeniden tesis edilmek ister." "Halk mecbur kaldığı" için, yani "can derdi" nedeniyle "devletin yanından kaymasının veya kayar görünmesinin" önüne geçmenin gereğidir bu ona göre.[164] Sorunun kısa vadeli olduğunun altını koyu koyu çizer: "Orta vadeyi düşündüğümüz takdirde, sorunu çözme iradesinde şüpheye düşeriz." "Irken 'Ben Kürdüm' diyenler" formülüyle varlığını tanıdığı Kürtlerin, "Türküm" diyenlerle eşit haklı "Türk vatandaşları olarak bu devletin sahibi" olduğu amentüsünü yineler – ölçü, sadakattir. Ulus-devlete 'ehil' olmakla ilgili tarihselci bir ölçü de ekler buna: "Türkiye'de bin senedir devlet var. 'Kürt devleti' olmamıştır."

Demirel bu toplantıda, güvenlikçi siyasete açık had ölçüleri de koymuştur: Keyfîliğe sapılmamalı, "kamuoyu bilgili tutulmalı" –adeta Habermasçı bir duyarlılık!– ve tabii siyaset, rejim gözden düşürülmemelidir. Kürt sorununu konu eden –ve Kürt– milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması ve idamların infazı önerilerine, "dünya kamuoyunu kaybetmeye hizmet edeceği" gerekçesiyle karşı çıkar. (O günlerde başka bir vesileyle şu ikrarı da yapacaktır: "Bu olayla mücadele ederken uygulayacağınız usullerde, dünyada haklılık bulmanız da o kadar kolay değildir.") Dokunulmazlıkların kaldırılmasına ayrıca "Meclis'in üstüne bir kâbus, bir korku konmuş olur" diye ve "halkı daha çok yanımızdan kaçırtırız," diye karşıdır. (Bu toplantıdan sonra hükümetin çıkarttığı sansür ve sürgün kararnamesine de karşı çıkacak: "Sürgün 100 sene öncesinin tedbiridir, sansürle de bir yere varılmaz.") Korucu sistemine, "Devlet, vatandaşını parayla tuttuğu adamlarla değil, kendi görevlisi ile korumalıdır" gerekçesiyle karşıdır. Olağanüstü Hal Valiliği rejimine, "tayinle gelmiş, hiçbir güvencesi olmayan sivil kişinin emrinde, çok sorumlu işleri yapacakların kendilerini teminatlı hissetmeleri fevkalade güç" olacağı gerekçesiyle karşıdır. O günlerde parti grubunda yaptığı konuşmada da had çizgisini "İnsan haklarını zedelemeyen her tedbirin yanındayız," diye çeker.[165]

Kuzey Irak ve Özal

1991 Nisan başında Irak'ın teslimiyetiyle Körfez Savaşı'nın resmen sona ermesiyle, Kürt meselesi yeni bir burca girdi. ABD'nin Irak'ı yeniden yapılandırma girişimi çerçevesinde, Kürt bölgesinin özerklik kazanması gündeme geldi. Irak Kürdistan'ı bu statüyü zaten 1970'te elde etmiş ancak Saddam rejimi baskı altına aldığı özerk yönetimi 1979'da fiilen ortadan kaldırmıştı. "Güney"deki bir Kürt devletinin veya devletsi yapının Türkiye'deki Kürtle-

164 CA-11: 401.

165 CA-11: 361-369, 390-393, 403; Göktaş ve Çakır, 1991: 32; Altan, 1990: 20.

ri de 'özendirme' ihtimali, Türkiye'de sabit bir 'devlet endişesi' idi. Cumhurbaşkanı Özal, bu endişenin üzerine giden bir arayışa girdi. Niyeti, ülkedeki Kürt nüfusun güvenini kazanıp entegrasyonunu sağlamak, bu özgüvenle Irak Kürdistan'ına hâmilik etmek, hatta bizzat bu himaye vaadini içerideki Kürtler nezdinde bir rıza üretim unsuruna dönüştürmekti. Bu sayede PKK'yi de boşa düşürerek geriletmeyi umuyordu. Türk milliyetçilerinin endişelerini de, Türkiye'nin nüfuz alanını fiilen genişletme perspektifiyle yatıştıracağı kanısındaydı. Bu bapta Özal, Irak Kürdistanı'ndaki iki güçlü Kürt siyasi hareketinin liderleri Talabani ve Barzani'yle resmen temas kurdu. Kürt sorununu daha serbest bir tartışmaya açmaya dönük peşrevler de yapmaya başladı, hatta federasyon seçeneğini tartışmaktan söz etti.

Demirel, bu yoklamalara şiddetle karşı çıktı. "Türkiye'yi inanç ve etnik farklılıklarla mütalaa edersek ülkenin parçalanacağı" ikazında bulundu, Özal'ı "gaflet, dalalet ve hıyanet içinde olmakla" suçladı. Türkiye'yi-bölmek-isteyen-dış-düşmanlar formülünü yineleyen, komplo zihniyetine hitap eden cümleler kurdu: "Türkiye'nin parçalanması bugün dünyanın birçok yerinde planlanmakta, programlanılmaktadır." Adını vermeden Özal'ın "Bunlar" diye andığı Talabani ve Barzani'yle temas kurmasına kriminal bir vaka gibi bakıyor, "Abdullah Öcalan'la konuşmak isterse ne yapacağız?" diye soruyordu. Nisan'da Kürtçe (resmî ifadesiyle: "Türkçeden başka dillerde") konuşmayı yasaklayan yasal düzenlemenin ilga edilmesine de ateş püskürdü Demirel: "Sanki Türkiye'de Kürtçe konuşmak yasakmış, hükümet, daha çok Çankaya, Türkiye'deki Kürt kökenli insanları kurtarmaya çalışıyormuş. Burada bölücülük vardır." Ona göre "Birtakım insanların kafalarında Kürdistan kurmak var" idi ve "oraya kadar varmadıkça bu kafada olan insanları tatmin edemez"diniz.[166] Özal'a muhalif konum alma gereği ile en temel devlet refleksleri birbirini besliyordu. Kısacası Demirel 7. başbakanlığı arefesinde, Kürt meselesinde, arada bir tek ayağını uzatarak zemini yoklasa bile, esasen 6. başbakanlığında kaldığı yerde kıpırdamadan duruyordu.

Geçici yumuşama - Realiteyi tanıma

1991 Kasım'ında başbakanlık makamına oturunca, Demirel'in bu katı tutumu gevşettiği görülür. Bunun bir sebebi, hükümetin genişçe bir demokratikleşme-özgürleşme talebine cevap verme yükümlülüğünü az biraz hissetmesiydi. Bu talepleri canlı tutan toplumsal muhalefete muhatap bulunan hükümet ortağı SHP'nin henüz 'hatırı' vardı! SHP, her ne kadar –bir "Kürt partisinin" çekirdeğini oluşturacak olan– bir dizi Kürt milletvekilini dışlamış da olsa, dolaylı olarak da olsa, usulca da olsa, henüz Kürt kimliğinin tanınma talebi etrafındaki legal siyasal arayışı yansıtma kabiliyetini taşıyordu.

166 CA-12: 304-307, 325-326, 367.

Herhalde Demirel'in yumuşamasının asıl âmili, kırdaki silahlı mücadelenin boyutlanmasının yanı sıra, Kürt şehirlerinde etkili bir sivil muhalif hareketin kendini göstermeye başlaması, kısacası "Kürt sorunu"nun cirminin büyümesi idi.

Demirel'in başbakanlığı devralmaya hazırlanırken aldığı notlar, Kürt meselesini kalkınmacı paradigmayı canlandırarak çözme hüsnüzannını işaret eder. "Kalkınmamışlığın mevzii olmayıp geniş çapta yaygın olduğu" bölgede "'ücra köşe', 'sahipsiz kişi' bırakmama kararlılığı"ndan, devletin öncülüğüyle sanayileşmeden söz eden bu notlar, 1960'ların ruhunu yansıtır. 28 Kasım'da katıldığı ilk MGK'da, öncelikli devlet sorunu olan "Güneydoğu sorunu" ile ilgili olarak da "işin sahibinin ve koordinatörünün" kendisi yani hükümet olduğunu vurgulama gereği duymuş, "Burası görevini yapsın. Yapsın, çünkü sonra bana gelip de 'Ülke uçurumun kenarına geldi' demeyin," ikazında bulundu.[167] Bu ikazda 12 Eylül 'travmasının' izi vardı; o iz üzerinde, ordudan ve güvenlikçi bloktan, "sivil ve siyasi çözüm"e gölge etmemelerini istiyordu.

"Sorun"a siyasi çözüm arayışının anahtar sözü, "Kürt realitesini tanıyoruz" sözüdür. Demirel bu sözü 7 Aralık 1991'deki Diyarbakır gezisinde sarf etti. "Realiteyi tanıma", 'mühendisçe' bir ikrar sözüdür. Bu konuşmasından uzunca pasajlar aktarmaya değer – zira Demirel'in tüm zamanlar boyunca Kürt meselesindeki en 'ileri' ânını zapta geçirir: "Bu devleti Türk-Kürt ırkından gelen insanlar kurmuştur, diğerleri ikinci sınıf vatandaş değildir. Beraber kurmuşuz, kader birliğimizi rıza ile kurmuşuz. Biz-siz diye bir şey yok, hepimiz varız. Hepimiz varsak, buradaki insan, yani Kürtçe konuşan, 'Kürt asıllıyım' diyen insana da 'Kürt kimliği' diyoruz. Artık buna karşı çıkmak da mümkün değildir. 'Hayır arkadaş, sen Orta Asya'dan geldin, biz de oradan geldik, ama yolda gelirken dillerimiz değişti' diyemeyiz... Kürt realitesini tanımak aslında Türkiye birliğini muhafazaya mani değildir. Türkiye üniter devlettir, ama içindeki ahalisi farklı menşelerden geliyor." Demirel'in sözlerinin devamında, Özal'ın başlattığı 'pan-Kürt' açılımı sahiplenmesi de önemlidir: "Madem ki Türkiye'nin birliğini korumaya hep beraber kararlıyız, 'Ben Kürt asıllıyım' diyen insanlarla başka ülkelerdeki Kürt asıllı insanlar arasındaki irtibatı kabul edeceksiniz. Ve siz de sempati duyacaksınız... Irak'a 'Arkadaş vahşete gidersen, bizi karşında bulursun' demeye mecburuz."[168]

Ancak "Kürt realitesini tanıyoruz" nutku istikametinde pek bir adım atılmadı. Havucun sadece sözü edilirken, sopa sallanıyordu. Demirel, 1992 Ocak'ında, PKK'ya ağır darbe vurmayı hedefleyen, seçim nedeniyle ertelendiği söylenen "Bahar operasyonu"na onay verdi.[169] Bu operasyona, Kürt ay-

167 CA-13: 10-18, 69-70.

168 CA-13: 76.

169 Şarlak, 2022: 243.

dınlarının ve yerel sivil önderlerin öldürüleceği bir gayrınizami harp seferberliği eşlik edecekti. Hâlâ baş siyasi rakip olarak gördüğü Cumhurbaşkanı Özal'ın, Kürt meselesinde siyasi çözümün asıl 'patronu' olma iddiasını taşımaya devam etmesi de Demirel'i sertleştiriyordu. Özal'ın genel af ihtimalinden söz etmesine de sert tepki gösterdi. "Teröristlerin panik yaratarak 'Acaba bunlarla boğuşmaktan başka bir çare yok mu?' gibi başka istikametler aramaya sevk" etmesinin neticesi olarak görüyordu bunu: "Dünyanın hiçbir yerinde terörle uzlaşarak terörü önlemiş bir ülke yoktur... Kanı dökülen adamın hakkını aramak varken, kan döken niye makbul oluyor?"[170]

1992 Newroz'u

Her şeye rağmen, 1992 21 Mart'ı öncesi Demirel, isteyen herkesin Newroz'u özgürce kutlayacağını açıklamıştı. Fakat ilan ettiği "isyan" aşamasının hakkını vermek isteyen PKK'nın gövde gösterisine mahal vermek istemeyen güvenlik güçleri, bilfiil mutlak 'özerkliklerini' ilan ederek davrandılar. Bazı yerlerde halka ateş açıldı, neticede 94 insan öldü. İzleyen günlerde İdil'de protesto amacıyla kapatılan dükkân kepenklerinin tanklarca parçalandığı bilgisi Demirel'e aktarıldığında, "Bu anlattıklarının yarısını bilmiyordum," dedikten sonra "Paşam" diye hitap ettiği birine telefon ederek "dükkânların tankla zorla açtırılmasını yasakladığını" söylediği nakledilir. Demirel, "PKK'nın kurtaracağız dediği vatandaşlar ölmüştür" diye özetlediği Newroz "olaylarının" muhasebesini yaparken, sivil ölümleri şöyle meşrulaştırmıştı: "Halka 'Gelin bunlara kanmayın' denildi. 'Hayır, sonuna kadar savaşırız' diyor adam, o zaman günah bizden gitti."[171] "Günah bizden gitti"yi 1 yıl sonra tekrar işiteceğiz.

Demirel bir yandan da, "sorunları demokrasi içinde çözme kararlılığı"ndan dem vuruyordu. Nitekim korkunç Newroz tecrübesinin ardından Demirel yine, hâlâ, "vatandaşla yakınlaşılacağı", Kürtçe yayınlara izin verileceği, hatta OHAL'in bir daha uzatılmayacağı vaatlerini sıraladı. Belki askerî-güvenlikçi çözüm statükosuna –adını koymadan da olsa– bazı siyasi çözüm araçları implant etmeye, belki de sadece siyasi çözüme yatkın olanların gönlünü yapmaya çalışıyordu. Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in OHAL'in alternatifsiz olduğuna dair beyanatlar vermesi; ardından 31 Temmuz'daki MGK öncesinde ordunun temel tehdidi "bölücülük" olarak belirleyerek "yeniden hazırlanan Milli Güvenlik Siyaset Belgesi'nin onaylanmak üzere hükümete intikal ettirilmesi" kararını açıklayan mütehakkim tutumu, devlet siyasetinin bünyesinin herhangi bir implantı kaldırmayacağını belli etmişti.[172] Demirel de buna uydu.

170 CA-13: 92.

171 Doğan, 2020: 294-295; CA-13: 96.

172 Şarlak, 2022: 246.

Nitekim SHP'lilerin anayasa değişiklikleri arasına Kürtçe yayın serbestisini koyma niyetine, ananevi "Türkiye bunu kaldırmaz" gerekçesiyle karşı çıktı Demirel. Özal'ın Kürtçe yayının anayasaya aykırı olmayacağı yönündeki mütalaasına, "Anayasaya aykırı değildiyse, bu zamana kadar aklı neredeymiş?" diye sataştı.[173]

Siyasi çözüm arayışının 1990'lardaki pastırma yazı, ertesi yılki Newroz'un arefesinde yaşandı. Hamleyi Cumhurbaşkanı Özal yapmış, Öcalan'la yürüttüğü dolaylı diplomasiyle –bu arada ordunun "büyük bahar operasyonunu" erteleterek–, 20 Mart 1993'te PKK'nın ateşkes ilan etmesini sağlamıştı. Bu diplomasi çerçevesinde gazeteciler Cengiz Çandar ve İsmet İmset Öcalan'la görüşmeye gitmiş, dönüşte Çandar Özal'a, İmset Demirel'e rapor getirmişti.[174]

Demirel, bu ateşkes girişimlerini yine ananevi bir kalıpla, "Devlet kan dökenle pazarlığa oturmaz" diyerek karşıladı. "Bu iş Apo'nun merhametiyle bitecek değil" idi. Müzakereler ilerledikçe, endişeleri arttı. Ateşkeste anlaşılmazsa "Apo"nun "Bakın, el uzattım, Türkler kabul etmediler" diyeceğinden, anlaşma sağlanırsa "o zaman eşkıya olmaktan çıkıp, taraf olacağından" endişeliydi.[175]

"Kan dökmeyi durduranlara 'Aman durdurmayın' demeyiz"

Geçici ateşkes ilan edilince esen iyimserlik havasına da mesafeliydi Demirel. 30 Mart'ta Özal, Erdal İnönü ve Genelkurmay başkanıyla yaptıkları zirve toplantısında, "Apo"nun ateşkes ilan etmesi karşılığında "Hadi artık, Türkiye Devleti olarak da siz bir şey yapın" beklentisi yaratmaya kalkışacağı ikazında bulundu. Demirel'in şu argümantasyonunun, tarihî değerde ve tipik bir 'parça' olarak altını çizmek istiyorum: "*Kan döken insanlar 'Biz kan dökmekten vazgeçtik' derlerse, 'İyi yaptınız, alın size bir mükâfat verelim' denmesi mümkün değil. Kan döken insanlara 'Aman vazgeçmeyin, kan dökmeye devam edin' demek de mümkün değil. Kan döken insanlar bundan vazgeçerlerse, bu iyi olmadı demek de mümkün değil.*" Resmî görüşle kişisel-'gerçek' görüşün, başka deyişle bir şeyi resmen söylemiş olmadan söylemenin mükemmel bir harmanıdır! Devamında, PKK'nın hedefini gerçekleştirmesinin imkânsızlığı üzerinde durur – bu muhakemeyi de soğuk 'fizibilite hesabı' örneği olması bakımından aktaracağım: "Adama soruyorlar, 'siz kaç kişisiniz?' 'Biz, 5 bin kişiyiz, 8 bin kişiyiz, 10 bin kişiyiz.' 'Ne yapmak istiyorsunuz siz?' 'Türkiye'yi bölmek istiyoruz, bir bağımsız devlet kurmak istiyoruz.' 'Peki nasıl kuracaksınız,' demezler mi adama, bir bağımsız devleti 5 bin, 8 bin kişiyle? Binaealeyh bir nafile işle uğraşıyorsunuz, bir nafile iş." Hal böyleyken devletin

173 CA-13: 99-101.

174 CA-12: 339.

175 CA-13: 262-263, 267.

müzakereye oturması, "bu zamana kadar yaptığı mücadeleyi sıfıra indirmek" anlamına gelirdi Demirel'e göre. Dahası vardı: "Devlet olma şeyini de kaybeder, açık söyleyeyim, şuurunu da kaybeder."[176]

Nisan'ın ilk haftasında, ateşkesin sürdürülmesi müzakereleri çerçevesinde Demirel, biraz kerhen, galiba Özal'ın telkiniyle, Ankara'da Talabani'yi kabul etti. Önce, o müthiş argümantasyonu tekrar etti: "Kan dökmeyi durduranlara 'Aman durdurmayın' demeyiz. Bunu yapanlara 'Madem ki durdurdunuz, size bir şey verelim' de demeyiz." Sonra, ateşkesi yeterli bulmadığını, teslim olmaları gerektiğini söyledi. Talabani'nin arabuluculuğunu resmen 'tanımadığını' ihsas etmekten de geri durmadı: "Siz kendiliğinizden bir inisiyatif almışsınız... sizin kendi bileceğiniz iştir."[177]

Geçici ateşkesin sona erdiği 16 Nisan 1993 günü, Öcalan yeniden ateşkes ilan etti. Turgut Özal'ın ertesi gün beklenmedik bir şekilde ölmesi, tam da Kürt meselesindeki çözüm arayışı nedeniyle öldürüldüğüne dair ebedi spekülasyonları başlatmıştır. Gerçi, 24 Mayıs'ta Demirel'in cumhurbaşkanı olarak katıldığı ilk MGK toplantısında, Özal'ın inisiyatifiyle hazırlanan, PKK'lılarla ilgili sınırlı bir af tasarısı benimsendi. Ancak aynı gün izne giden 90 silahsız erin PKK'lılarca kaçırılıp 33'ünün katledilmesi –bu da ebedi spekülasyonlara konu olan bir hadisedir–, siyasi çözüm arayışlarının defterini dürdü. Af kararnamesi askıya alındı. "Sorun"un 'teknik olarak' düşük yoğunluklu savaş aşamasına geçişi kesinleşti. Demirel'in o günlerdeki söylenmeleri, 'günah benden gitti' havasındadır. "Şu adamlar 'işte ateş kestik, mateş kestik, karşılık bulamadık, cevap alamadık' demesinler diye" çok uğraştığını, "adamlara, dağdakine" "çok tatlı bir şey [af] hazırladıklarını" anlatır: "Böyle bir rahatlık getirmeye çalışırken, gitti herif, 30 tane adamı öldürdü, iyi mi?" Devamında, günahı havale eder: "Bundan sonra günah bizden gitti, değil mi?" Ordunun artık 'kontrol edilemeyeceğine' ikrar verir: "Askerler gem geriyor yahu. Adamları öyle frenledik ki... Burayı bir duman ederler. Hiçbir şey bırakmazlar." Demokrasi içinde çözme ihtarlarını, artık ancak usulen söylüyordur: "Gene dedik ki, halkı koruyun."[178]

Cumhurbaşkanlığı

Demirel'in Özal'la cengi başbakanlığı döneminde de sürdü. Özal, partisi ANAP'tan ayrı, müstakil bir siyasi mihrak haline gelmişti. Demirel Özal'ı, cumhurbaşkanlığı yetkilerini aşarak, hükümeti engellemekle suçladı. İhtilafı bitiren, Özal'ın beklenmedik ölümü – ve Demirel'in Çankaya'ya çıkması oldu.

176 CA-13: 268-270.

177 CA-13: 275-276.

178 CA-14: 53-54.

Devleti tıkamak

Demirel'in yaklaşık 1,5 yıllık 7. başbakanlığı sırasında Cumhurbaşkanı Özal'la aralarındaki ihtilafların en kritik başlığı Kürt meselesiydi – fakat tek mesele o değildi. Özal'ın bu makama seçilme sürecinde başlattığı meşruiyet itirazını Demirel, zımnen de olsa sürdürmüştü. Başbakanlığı üstlenmeye hazırlanırken de, Özal'ın cumhurbaşkanlığı yetkileri içinde kalması gerektiğine dair ihtarlar yolladı. ANAP hükümetlerine âmirlik yapmaya alışan Özal'ın, bu fiilî yetkisini korumaya çalışacağını, en azından mevcut yetkilerini kullanarak engeller çıkaracağını kestiriyordu zira. Bir yandan da, Özal'ın ve ANAP'lıların sürekli işlediği, "kavgacı" kimliğinin er geç tezahür edeceği beklentisini teyit etmekten kaçınmak istiyordu. (Kendisi şöyle özetler bu imajı: "Demirel hır çıkarmaya çalışıyor, Demirel aksi adamın tekidir, itişir kakışır...")[179] Velhasıl, Çankaya sorunu çözülemiyorsa "askıya alınacağına" dair mesajlar da verdi. Yine devlet lügâtının güzide bir kalıbına başvurarak: "Devletin tepesinde kavga, küskünlük olmaz. Devleti tıkar o. Devletin tepesinde kavga yaptırmam." Dahası, İTÜ'lü ahbabı Ergün Toğrol'un aktardığına bakılırsa, bir özel sohbette kendisine cumhurbaşkanı-başbakan arasındaki münakaşalardan rahatsızlığını beyan etmesi üzerine, "Sen gazetelerin yazdığına bakma, ben gerektiğinde akşam Köşk'e telefon açıyorum," cevabını almıştı. Nazmiye Demirel'in Çankaya'daki resepsiyonlara katılmayarak daha 'tavizsiz' davrandığı biliniyor.[180]

Ancak hükümet işbaşı yapar yapmaz, Özal yasa tekliflerini ve kararnameleri uzun süre bekleterek, bazen veto ederek, bakanlardan bilgi isteyerek, 'ispat-ı vücut' etmeye başladı. Demirel hükümetin henüz ikinci ayında, "Çankaya'nın memuru" olmadığını, "Çankaya 'sen gel, bana bir izahat ver' derse, buna razı olmayacağını", kimin bilgi vereceğini kendisinin tayin edeceğini ihtar etti. 1992 Haziran'ında, sertleşti. Zaten "kendisi de tartışmalı" olan Çankaya'nın bir "müfettiş" gibi davranamayacağını, "TC hükümetinin Çankaya'nın bir devlet dairesi" olmadığını söyledi – yumruğunu cebine sokarak konuştuğunu da ekledi: "Bunları her gün söylemiyorsam sırf ülkede saç saça baş başa bir kavga cereyan etmesin diyedir. Fevkalade kendimi tutarak konuşuyorum. Ağzımı açarsam çok kimse mahcup olur."[181] Bu kızgınlığın vesilesi, 25 Haziran'daki Karadeniz Ekonomik İşbirliği Zirve Toplantısı Deklarasyonu'na Özal'ın da imza koymak istemesi, hükümetin bunu uygun bulmaması idi. Demirel, Türkiye'de başkanlık sistemi olmadığını, tek parti devri hariç, cumhurbaşkanının hükümeti angajman altına sokacak bir belgeyi

179 CA-13: 218.

180 CA-12: 449-450, 473; İTÜ Vakfı Dergisi, 2015: 101; Birand ve Yalçın, 2001: 492.

181 CA-13: 86,

imzaladığına dair tek bir örnek bulunmadığını hatırlatarak, Özal'ın talebinin 'münasebetsiz' olduğunu savundu.

O ara sembolik bir 'tahttan indirme' hareketi olarak havaalanlarının şeref salonlarından Özal fotoğraflarının kaldırılmasıyla ilgili sorulara Demirel, 'Atatürk kartını' oynayarak cevap vermişti: "Eğer kamuoyu, Atatürk'ün yanına başka resim koyun diyorsa, koyalım. Hem de 5-6 tane..." Başka bir vesileyle, Özal'a karşı yine bu kartı masaya vuracaktı: "... O bir destan adamdır. Binaealeyh Çankaya'ya çıkıp oturtulunca, hemen kimse kendisini Atatürk'le falan mukayeseye kalkmamalı. Ondan sonra devirler değişmiştir, tek parti devrinden demokratik cumhuriyete gelinmiştir."[182]

"Çankaya" problemi, Demirel için bir apolojetizmdi aynı zamanda. "Çift başlılık" yaratılarak hükümetin elinin kolunun bağlandığı mazeretini işliyordu. Demirel, bu yüzden halkın da hükümetin 'yapabilirliğine' güvenmez hale geldiği kanısındaydı: "Van'ın Çatak yaylasındaki adama diyorsunuz ki: 'Ben bunları sana yapacağım'. Adam senin yüzüne bakıyor diyor ki: 'Öbür baş nerede? O başı da getir de, o da söylesin, ikiniz birden söyleyin.' Bu gülünç bir olay."[183] Artık, "Devlet tıkanmıştır, devleti tıkamışlardır" davuluna vurmaya başladı. "Devleti işler hale getirmek" misyonuyla, hücuma geçti. 1993 Mart'ının ilk haftasında, cumhurbaşkanı engelini aşmak üzere "By-pass yasalarından" söz ediliyordu. Demirel bu hazırlığı, Çankaya'ya giden her belgenin "Bu kararın başına ne gelir?" endişesiyle gönderildiğinden yaka silkerek gerekçelendirdi; Çankaya'da "Dişleri gıcır gıcır, 'hangi kararnamede neyi bulalım da bunu geri çevirelim" diye bekleyen bir "heyet meydana gelmişti" zira.[184]

Özal'ın ölümü

AP'de kenara itilen, Demirel'e tepkisinden ötürü ANAP'a katılan, ANAP'ta da hoşnutsuzlar safına katılmış olan Ordu Milletvekili Şadi Pehlivanoğlu; 1993'ün 20 Mart günü, siyasetin Demirel'le Özal'ın rekabeti içinde sıkışıp kalmasından bıkkınlığını dile getiren bir konuşma yapmıştı. Ona göre "meşrepleri aynı" idi, "ikisi de politikada aynı sistemle adama kazık atarlar"dı, "felsefeleri aynı, ikisi de Amerikan pragmatizm felsefesine tabi" idiler. İkisi de "bir faninin yükselebileceği en yüksek mevkilere çıkmışlar"dı. Pehlivanoğlu Demirel'in "yaşı geçmeden" cumhurbaşkanı olması, Özal'ın da başbakanlığa geçmesiyle ihtiraslarını tatmin edeceklerini söylüyordu. "Hz. Muhammed'in son peygamber olduğu inancına sahip" olmalarından ötürü, "peygamber olma kavgası yapmayacak" olmalarına güveniyordu![185]

182 CA-13: 111-112, 224.

183 CA-13: 230.

184 CA-13: 217-218.

185 Pehlivanoğlu, 1993: 143.

Ego tatmini meselesinin ötesinde, sağ efkârda, Özal'ın icracı siyasete dönmesini, Demirel'in ise yüksek "devlet adamı" mevkiinde onore ve pasifize edilmesini 'keşke!' makamından paylaşan başkaları da vardı. Pehlivanoğlu'nun temennisinin ikinci yarısı, yaklaşık bir ay sonra, Turgut Özal'ın ölmesi üzerine gerçekleşti.

Demirel o günü, "Aydın'da nutuk veriyordum," diye hatırlar. Özal'ın kalp krizi geçirdiği haberi gelince nutkunu kesip vilayete gitmiş, Hacettepe Üniversitesi Rektörü Yüksel Bozer'i aramış; "Çalışıyoruz, uğraşıyoruz" izahatına "Hocam, ben başbakanım, cumhurbaşkanının sağlığı başbakandan sorulur, sen bana söyle nedir durum?" diye üsteleyince "Maalesef kaybettik" kesin bilgisini almıştır.[186]

Özal'ın arkasından söyledikleri, biraz 'karışık.' Arcayürek'in tanıklıklarına bakarsak, hem şefkatli sözleri var: "42 senelik hukukum var kendisiyle... Ve bu 42 senenin çok büyük bir kısmı çok kardeşane ve çok biraderane, çok dostane geçmiştir. Bir abi-kardeş münasebeti içerisinde olmuştur." Hem, Ertuğrul Özkök'ün "Şimdi hayatınızdan çıktı" iğnesini batırması üzerine, "Benim hayatımda hiç olmadı ki" diyerek gösterdiği tepki var: "Ne ben onun hayatında oldum, ne de o benim hayatımda. Birbirimizden endependanız." (Bağımsız'ı İngilizce söylemesi de ilginç!) 2 yıl sonra, 1995 Nisan'ında, Mesut Yılmaz'a ağır sarkazmla, "Ben yarım yüzyıllık arkadaşım Turgut Özal'a şu ölü halinde bile onun sağlığında sizinle olduğundan çok daha yakınım," deyişi var.[187] Muhabbet ile hıncın karmaşası...

"Cumbaba"

Münhal cumhurbaşkanlığı için "doğal" aday Demirel'di. Bunun partiyi sıkıntıya düşüreceğini.düşünen bazı ileri gelen DYP'liler, Demirel'i ziyarete giderek, uygun göreceği birini cumhurbaşkanlığına seçtirip başbakanlıkta kalmasını rica ettiler. Demirel, niyetini açıkça belli etti: "Cumhurbaşkanlığı reddedilecek bir makam değildir."[188] Arkasından DYP'nin başına kimin geçeceği sorusunu, bir 'siyasi bilgelik' düsturuyla savuşturuyordu: "Hemen şunu söyleyeyim ki; bir meseleyi çözmemek istiyorsanız, arkasına birkaç tane daha mesele takacaksınız." 6,5 yıl önce, 1986 Eylül'ündeki ara seçimler sonrasında, ANAP'ın DYP'yle uzlaşıp kendisinin cumhurbaşkanı yapılacağı söylentilerini yalanlarken de, makamın reddedilemezliğini belirtmeden edememişti: "Cumhurbaşkanlığı verilirse almam denilemez."[189] Belli ki istiyordu, 'arzuluyordu'... Yıllardır dillendirdiği, cumhurbaşkanının halk tarafından se-

186 Birand ve Yalçın, 2001: 564.

187 CA-13: 288, 303-304.

188 Güner Hacıoğlu 2017: 165.

189 CA-13: 326; CA-10: 275.

çilmesi yollarını hiç aramayıp hemen prosedürü işletmeye girişmesini de, bu arzunun alâmeti sayanlar olmuştur.

Demirel'in cumhurbaşkanlığı ihtimalinin basındaki mukabeleleri de 'karışık' oldu. CHPgil cenahtaki birçok ezeli hasmı, –mesela onun "çizdiği portre"nin "uzun bir süreçte demokratlaşma dönüşümüne girdiğini" yazan İlhan Selçuk– rızalık veriyordu. Buna mukabil, Demirel'in son on yılda Özal'a meftun olan eski sıkı destekçileri arasında, ondan gına getirenler vardı. Mesela Rauf Tamer, "Türkiye denen bu koca arsada, topu kimseye vermeyip artık hep şahsî oynayacağını sezdiğim veya sandığım günden itibaren" Demirel'den sıtkının sıyrıldığını söylüyordu. Çetin Altan, husumette istikrarını koruyanlardandı. Cumhurbaşkanı seçilmesinden üç ay kadar sonra, "Süleyman Bey ve siyaset arabacılığı" başlığı altında, "ne kadar iliği, kemiği, kanıyla kupkuru olmuş azgın bir politikacı" olduğunu, "Türklerin dangalak olup olmadığı tartışmalarının da yazık ki" onun iktidar dönemlerine rastladığını yazacaktı.[190] Sol ve liberal diyebileceğimiz iklimlerde, hayli güçlü bir usanmışlık karşısında yine de ehven-i şerle karışık bir rıza eğilimi ağır basıyordu.

Milliyetçi, muhafazakâr muhitlerde ise, Demirel'in cumhurbaşkanı seçilmesini geniş sağ adına bir kazanım ve sembolik ödül olarak görenler çoğunluktaydı. Ayrıca onun aktif siyasetten çekilmesinin, sağda birleşmenin önündeki engelleri kaldıracağını umanlar vardı. DYP içinde, eski siyaset arkadaşlarından da fazla, 'yeniler', Demirel'in cumhurbaşkanlığı hedefine basbayağı adanmışlardı. Cavit Çağlar "Bizimkini yukarı çıkarma hadisesi"ni kişisel davası gibi görüyordu: "Benim hedefim Demirel'i cumhurbaşkanı görmektir... Patrona kim saldırırsa ben panter gibi üzerine giderim."[191]

Cumhurbaşkanı seçilecek çoğunluğu hükümet koalisyonu içinden sağlamak üzere, SHP'nin gönlünü yapmak lazımdı. SHP'de Demirel'e oy vermek istemeyen Aydın Güven Gürkan, Mümtaz Soysal gibi ağır şahsiyetler vardı. SHP Genel Başkanı Erdal İnönü, koalisyonun selameti bakımından, DYP'den başka bir aday bulunması seçeneğini yokladıysa da Demirel buna hiç yüz vermedi. SHP'li Bayındırlık Bakanı Onur Kumbaracıbaşı, arabulucu girişimleriyle tereddütlerin giderilmesine katkıda bulundu. SHP yönetimi, Demirel'in koalisyon hükümetinin devamına dair güvence vermesiyle rahatlatıldı.[192]

Pürüzler giderilse de, yine bir 'siyasi bilgelik' formülüyle, "Reyler sayılıp netice çıkıncaya kadar tereddüt vardır," diyordu Demirel. SHP'yle uzlaşıp, MHP lideri Türkeş'in de desteğini alıp rahatlayınca, "Ne yaparlarsa yapsınlar, aritmetik vardır" güveniyle konuşmaya başladı. Keyiflenmişti. Adaylığını resmen açıklamayı geciktirmesine takılanlara, "iskender kebabı hadisesi"

190 Kahraman, 1998: 220-221, 369-374.

191 CA-13: 339, 345, 356.

192 CA-13: 328, 402-403; Çavuşoğlu, 2009: 143-144.

ile açıklama getirir bir sohbette: "Gidersiniz iskender kebapçısına, otursunuz söylersiniz. Yanınızdaki masaya getirirler kebabı koyarlar, üstüne salçayı, yağı koyarlar. Öbür tarafa getirir, koyarlar. Size 30 dakika sonra getirirler ki... iştahınız artsın."[193]

TBMM'de 8 Mayıs'ta başlayan oylamanın 226 salt çoğunluk aranan ilk turunda 234, ikinci turda 235 oy alan Demirel, 16 Mayıs günü 3. turda 244 oyla 9. cumhurbaşkanı olarak seçildi.[194] *Sabah* gazetesi ertesi sabah "Baba artık Cumbaba" manşetiyle çıktı.

Oylama turları başlamadan dört gün önce, parti grubunda, peşin bir zafer konuşması yapmıştı Demirel. DYP amblemindeki imgeyi, kendi hikâyesi olarak anlatmıştı: "Bir adam tek başına yürüyor, atı elinden alınmış; yürüyor. Ama atı elinden alınsa da adam kararlı, sonsuza kadar gitmeye kararlı, işte oydu amblem." Kendisinin Zincirbozan'dan Çankaya'ya uzanan yolu, "evvela milletin aşılmazlığı, sonra da DYP'nin büyük ve şerefli misyonunun tescili" idi ona göre. "Bana verdiğiniz her görevi, her zaman, her yerde, sizi önünüze baktırmayacak şekilde yapmadım mı?" diye helallik istemiş, patetik bir dille ant vermişti: "Bu görev uhdeme tevdi edilir de, Türkiye Cumhuriyeti'nin 9. cumhurbaşkanlığını yapmak nasip olursa, kısmet olursa, ki Allah'ın takdiridir... Anadolu'da bir tabir vardır, 'Gelin ata binmiş de, ya nasip demiş'... ihlas ile, ihlas ile ülkenin garip kişisini, ücra köşesini tümüyle kucaklayarak ve... 'Bana sevgisi vardı, sempatisi vardı, oy verdiydi, vermediydi' demeden bu görevi Cenabı Allah'ın bana verdiği bütün gücümle yapmaya gayret edeceğim..."[195] Evet, çok istiyordu...

Post-Demirel DYP - Yuvasını terk eden Phoenix

Alparslan Türkeş'in, cumhurbaşkanı seçildikten sonra Demirel'i "Partimizin başına kimi getireceğiz?" diye yokladığı aktarılır![196] İktidar partisinin başına kimin geleceği, bir 'devlet' ve rejim meselesiydi. Demirel, yeni genel başkanın seçileceği DYP büyük kongresi arefesinde "Tarafsızlığını bozdu denmesin diye birtakım insanlara neredeyse selam vermemeye itina gösteriyorum," diyordu. Hüsamettin Cindoruk da, "Süleyman Bey"in geri planda kalacağından emindi: "El altından alâkalar kurar ama, Allah var, Turgut Özal gibi yapmaz. Nazmiye Hanım'ı il başkanı yapmaz... Kongreye girmez. Delegeleri çağırıp konuşmaz."[197]

---

193 CA-13: 334, 369-370.

194 ANAP Kâmran İnan'ı, RP Lütfi Doğan'ı, yeniden açılan ve 2 yıl sonra SHP'yi 'ilhak edecek' olan, Deniz Baykal liderliğindeki CHP İsmail Cem'i aday göstermişti.

195 CA-13: 396-398, 415.

196 Taha Kıvanç, *Zaman*, 4 Nisan 1997.

197 CA-13: 365; CA-14: 66.

Medyada adı hemen dolanmaya başlayan aday, Tansu Çiller'di. Hükümette ekonomiden sorumlu devlet bakanı olan Çiller'le Demirel arasındaki ilişki, aslında gerginceydi. Çiller'in DİE'nin 1992'ye ait zamları 1991 endeksinde göstermesini istemesine "Devlette bu olmaz," diyerek izin vermemiş, bir ay memur maaşlarını ödememe önerisine "Devlet param yok der mi?" diye tepki göstermişti. 1993 başında "Söylediklerim yapılmazsa enflasyon düşmez" demeci nedeniyle kabine toplantısında Demirel tarafından "Burada alınan bir karar aleyhine konuşan bakan, gereğini yerine getirmelidir" diye takbih edilince salondan çıkan Çiller'in istifasını vereceği beklenmiş, fakat mütebessim bir çehreyle dönüp koltuğuna oturmuştu. Demirel, başka vesilelerle de Çiller'in istifa ihtimalinden söz eden bakanlara, "Korkma korkma, pişkindir gitmez," diyordu. Bir yandan da otomobilinde elini tutup "Sen benim kızımsın, sana toz kondurtmam," diyerek gönlünü hoş tutmaya devam ettiği aktarılır.[198]

Mayıs sonunda kendisiyle görüşmeye gelen Çiller'e, genel başkanlığa aday olmaması telkininde bulundu Demirel. En azından bayram sonrasına kadar açıklamamasını istedi. Çiller de Demirel'den herhangi bir işaret gelmeden zamanın tüketilmesinden memnundu. 8 Haziran'da adaylığını resmen açıklamasını Demirel, "Vitrin süsü diye koydum, nerelere geldi," diyerek karşıladı.[199]

Bu arada Demirel, Çiller'e alternatif için "el altından alâkalar" kuruyordu. Bu "alâkalar" arasında, Mesut Yılmaz başbakanlığında bir DYP-ANAP koalisyonu formülü de vardı. Demirel'e makul görünen bu seçeneği, Yılmaz'ın "İLKSAN lekesi" nedeniyle kabul etmediği aktarılır. Bu formülün arabulucusu olan Bedrettin Dalan'a, onu DYP yönetimine almak için Ali Şener vasıtasıyla "delegeleri hazırlama" vaadini iletti Demirel; sonra "Delegeleri ayarlayamadık," denecekti.[200]

Birçoklarının aklına gelen güçlü bir alternatif, Cindoruk'tu. Cindoruk, Demirel'in fiilen hükümeti de yöneteceği kestirimiyle, adaylıktan kaçındığını söyler. Ayrıca Demirel "Partinin kongresine güveniyorum, sen orada kal" tavsiyesinde bulunmuştur kendisine. 2006'da, Demirel'e rağmen adaylığını koymadığından pişmanlığını beyan edecek.[201]

'Nevzuhur' Çiller'e karşı, eskilerden, İsmet Sezgin güçlü bir aday alternatifi olarak ortaya atıldı. Demirel, Sezgin'i onayladığına dair bir izlenimin ya-

198 Bildirici, 1999: 199-203, 218-219; CA-13: 142-144. Cüneyt Arcayürek'in, Demirel'e Çiller'den kurtulması gerektiğine dair telkinlerde bulunduğunu belirtmesi de, gazetecilik etiği bakımından kayda değer.

199 Bildirici, 1999: 234, 238.

200 Bildirici, 1999: 226-227, 234.

201 Gaytancıoğlu, 2020: 242, 249-250, 346.

yılmasına izin verdi fakat açıkça destek vermedi. O aralar Demirel'e en yakın bilinen Cavit Çağlar'ın medyanın diline düşen "Kasım'a kadar İsmet Abi" lafının da, genel başkan seçilse bile geçici olacağına dair bir intiba oluşmasına yol açarak Sezgin'in aleyhine bir etkisi oldu. Demirel'in açık desteğini alamamak Sezgin'de, o kadarlık bile teveccühe mazhar olmamak, bir başka aday olarak çıkan Köksal Toptan'da burukluk yaratmıştı.[202] "Patron birini göstermiyor mu?" merakı içinde kıvranan il başkanları; sonuçta en fazla 'göz alan' ve "Patron"un da açıkça karşı çıkmadığı adaya, Çiller'e desteklerini açıkladılar. Demirel DYP kongresine karışmadığını yineleyen açıklamalarla, bu serbestiyi tanımış görünüyordu. Ancak kongreden önceki son gece, Demirel'in yanından ayrılan Cavit Çağlar'ın ağzından, "Adayımız İsmet Sezgin" mesajı duyuldu.[203] Yine kongre öncesi son günlerde Demirel, "delegelerin cin gibi olduğu, Çiller'in numaralarını yemeyecekleri", "bizim tabanın bir kadına genel başkanlık için kolay kolay oy vermeyeceği" gibi şeyler söyleyerek, sohbet ortamlarında Çiller'e mesafe koymuştu.[204]

Fakat kongre gününde, özellikle medya etkisiyle, öylesine Çiller lehine bir hava esiyordu ki, bazı tecrübeli partililer Demirel'in kendisi aday olsa ona karşı zorlanacağı kanısındaydılar! Ayrıca Sezgin yıllar sonra, kendi üzerindeki "Demirel'in adamı" damgasının ters teptiğini söyleyecektir.[205] Toptan da, Demirel'e tavır almayı göze alsa –ve Sezgin oyları bölmese– kongreyi kazanacağını iddia edecektir. Demirel ise sohbetlerde, Sezgin ve Toptan hakkında "Bizim adamlar kalıplarının adamı çıkmadılar," diye şikâyetlenir; çalışmadıklarından, delegeye emek vermediklerinden yakınır.[206] Bu arada, yine en kıdemli siyaset arkadaşlarından Necmettin Cevheri'ye, Sezgin'i destekleyeceğini vaat etmesine rağmen Çiller'e çalıştığı için çok içerledi. Kongreden bir ay kadar sonra ziyaretine geldiğinde kendisine "İki kürek kemiğim arasındaki hançeri çıkaramıyorum," diyecek, 4 yıl kadar görüşmeyecekler. Hatta Cevheri, Zincirbozan'a birlikte gittikleri kırmızı Mercedes'i "Manevi değerini yitirmişti," deyip satacak. 28 Şubat döneminde siyaseten yakınlaştıklarında, Demirel "arkadan hançerleme" sözünü reddedecek: "Yok öyle demedim... Çok yakın arkadaşım, hâlâ da öyle."[207]

Çiller, Cumhurbaşkanı Demirel'den yeni hükümeti kurma görevini aldıktan sonra şu sözleri sarf etti: "Bana verdiği, 50 gramlık bir zarftır. Ama

202 Salantur, 2021: 173-174.

203 Çavuşoğlu, 2009: 149.

204 Güner Hacıoğlu, 2017: 239; CA-14: 51.

205 Çavuşoğlu, 2009: 151-155; *Cumhuriyet*, 7 Ekim 2002. Çiller ilk turda, İsmet Sezgin (320) ve Köksal Toptan'ın (212) toplamından fazla (574) oy aldı. İkinci turda rakiplerinin çekilmesi üzerine ikinci turda 933 oyla seçildi.

206 Çavuşoğlu, 2009: 154-155; CA-14: 113-114; CA-18: 156.

207 CA-10: 265; CA-16: 344; Bildirici, 1999: 336; Mercan, 2007: 55.

bu çok ağır bir yüktür."[208] Demirel'in 1965'te ilk hükümet 'zarfını' aldığında söylediklerinin taklidi dir! Fakat onun taklitçisi ve takipçisi olmayacak; Demirel'in yakını olan bakanları, bürokratları tasfiye edecek, medyada onun aleyhine yayınları 'kolaylaştıracak.' Demirel sohbetlerde "Tansu'yu ülkenin başına ben bela ettim," diye yerinecek.[209]

Ekonomi-politik mercekle bakıldığında, Demirel başbakanlığında –"Anadolu" değil de...– Ege ve Bursa sermayesinin özgül ağırlığının fazla artmasından rahatsız olan İstanbul sermayesi, Çiller'le hâkimiyetini restore etmişti.[210] Genişletici (sosyal-liberal) popülist politikadan, cari işlemler açığının büyümesinden rahatsızlık duyan[211] büyük sermayenin, neo-liberal dönüşümün sekteye uğramasından endişe ettiği de düşünülebilir. Çiller, bu bakımdan daha uygun tercihti. Birçok yorumcu, ABD açısından da, öteden beri 'tam güvenilemeyen' Demirel'e nazaran Çiller'in şayan-ı tercih bulunduğuna dikkat çeker.

Velhasıl, Çiller'in DYP genel başkanı seçildiği kongrede Demirel hem siyasi açıdan yenilgiye uğramış sayılırdı, hem bazı eski arkadaşlarıyla arası bozulmuş, bazılarında hayal kırıklığı yaratmıştı. Mehmet Dülger, Çiller 'olayını' onun siyasi kariyerindeki iki kırılma noktasından biri sayar (diğeri DemP kopuşu).[212] "Sadece paradan anlar," dediği Çiller'in "gelişi karanlıktır" Dülger'in nazarında; "seçimi hâlâ muammadır." Demirel'in o kongre arefesindeki hattı harekâtını hiçbir zaman anlayamamışlar, o da açıkça anlatmamıştır. "Bizim camia" dediği AP'liler, liderin arkadan geleni tayin etmesini isterdi, Dülger'e göre. Demirel'in "halef tayin etmemesini", –şaka yollu– "peygamberî bir şey gibi" sunduğunu söyler!

Mitolojiye göre Phoenix, ömrünün son devrinde bir yuva yapar, içine yerleşir ve yuvayla beraber kendini yakar. İslâmköylü Phoenix, yuvayı bırakıp gitmişti.

"Big survivor"

Demirel, hükümetin güvenoyu aldığı gün, teamül hilafına, görevi devredecek olan Mesut Yılmaz'dan önce makama gidip koltuğa oturmuştu.[213] Bu 'geri dönüşü' çok özlemiş, hırsla istemişti; o yılın son gününde "Başarısız olsaydım tarih yanlış olurdu" diyecekti.[214] 1989'daki yazı dizisindeki Phoenix, en

208 Güven, 2008: 53.

209 CA-13: 146; CA-14: 132.

210 Küçük, 2015: 414.

211 Gürsel, 1999: 154.

212 Mehmet Dülger, özel görüşme.

213 Bildirici, 1999: 191.

214 C-13: 84.

rengârenk, kanatları en kabarık haliyle sahnedeydi. "Altı defa gittim yedi kere geldim" sözü, Demirel'in yeni kısa künyesi idi artık. Eski ve yeni siyasi arkadaşları, refiki gazeteciler, bu geri dönüşü hayranlıkla karşıladılar.

Bu Phoenixlik, az çok uluslararası bir şöhret de getirdi ona. 1992'de Helsinki'de düzenlenen İkinci Avrupa Güvenlik İşbirliği Konferansı'na (AGİK) katılan, 1975'teki ilkinde de yer almış tek hükümet başkanı, Süleyman Demirel'di. 1995 Şubat'ında bir başka uluslararası toplantıda, bir İngiliz milletvekili Demirel için "*big survivor*" diyecekti; yani "büyük hayatta-kalan," yok edilemeyen, badire atlatma şampiyonu... 1998'de bir İspanya ziyaretinde Felipe Gonzalez, 1975'te gazetede Demirel'in Brejnev'le beraber bir fotoğrafını gördüğünü hatırlar. Altında "Avrupa'nın en kıdemli başbakanı" yazıyordur. Geçen zamanda İspanya diktatörü Franco ölmüş, bu arada Sovyet sistemi çökmüş, Soğuk Savaş bitmiş, Gonzalez 14 yıl başbakanlık yapmıştır; şimdi aktif siyasetten ayrılmaya hazırlanıyorken, Demirel'in "hâlâ siyasetin en tepesinde" olmasını hayretle takdir eder.[215]

Gazeteci Ahmet Kahraman'ın 1993'te yayımladığı Demirel biyografisinde (*Devr-i Süleyman*), onun Phoenixliğini takdir edişinde esef vardır: "Dünyada eşi benzeri bulunmayan... ustalıkla asla 'benim çıkarım' demeden 'memleket menfaatleri' retoriğini 'ninni' yerine kullanarak yığınları inandıran... Türk tipi politika rekortmeni... çağdaşları bir yana, tarihin derinliklerinde bile onun beceri kıratında lidere rastlanmadı... hacı yatmaz misali doğruldu..."[216] Seyfi Öngider'in 2001'de yazdığı Demirel portresinin başlığıyla, onu "Bir politik hırs abidesi" olarak görenler az değildir. Tabii daha çok solda. Demirel'i Türkiye'nin hiç değişmediğinin, 'hep yerinde saydığımızın', bir tür *ezeli dünün* simgesi olarak görenler az değildi. Başında bulunduğu koalisyon hükümetinden beklentiler çabuk bir hayal kırıklığına inkılâp etmişken cumhurbaşkanı oluvermesi, muhakkak bu duyguyu koyultmuştu.

Sağda da görülür hayal kırıklığı. Bunda, koalisyon icabı "sola taviz" hoşnutsuzluğunun da payı vardı. Uzun süre (1996-2012) Türk Ocakları genel başkanlığı yapan Nuri Gürgür, 7. başbakanlığının, Demirel'in "siyasetteki en başarısız dönemi" olduğuna emindir. Cumhurbaşkanlığının onu bu çıkmazdan kurtardığını yazar.[217] Gerçekten, Demirel'in cumhurbaşkanlığına çıkışı, ileriye (veya yukarıya) doğru kaçışa benzer.

*

Protest ozan Fikret Kızılok, uzun bir aradan sonra 1995'te yaptığı Yadigâr albümünde yer alan "Demirbaş" adlı şarkı, bu *Demirel-karamsarlığının* marşı

215 Suver, 2020: 178-179.

216 Kahraman, 1998: 7-8.

217 Gürgür, 2015: 14-15.

gibi çıkmıştır. Cumhurbaşkanlığı döneminde çıksa da, nakaratı: "*Süleyman hep başbakan / başbakan hep Süleyman*"dı şarkının. Dünya değişir, devran dönerken, Demirel'in hep 'başımızda' kalmasını hicveder:

Zeki Müren ortada / Bülent Ersoy erkekti
Vietnam Savaşı'nı / Kendisiyle başlattı

Sonra ay'a gidildi / Evelallah dönüldü
Suya yazı yazıldı / İçimiz rahatladı

Mao henüz ölmemiş / Ortaokul bitmemiş
Yahya işe başlarken / Bankalar hep bomboştu

Kırat attan inerek / Kemerini sıkmıştı
Halk üstüne binince / Başımıza çökmüştü

Arabamız, evimiz / İki anahtarımız
Nasıl da inanmıştık / Verir diye babamız...

Nerde kalmıştık / Silindir şapkamı verin.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

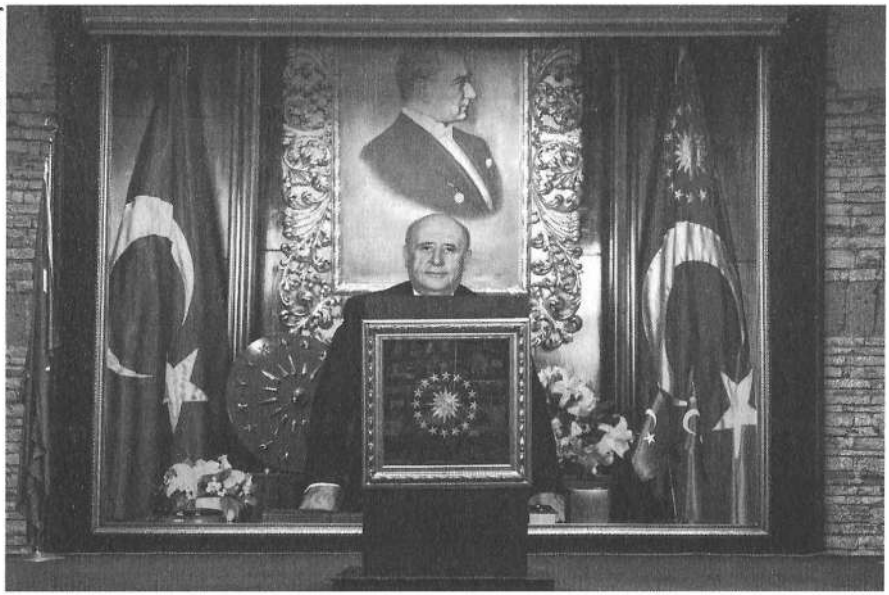
Devlet Fikrinin Adamı

Siyasi yakınları, Demirel'in cumhurbaşkanı olmayı, bir emsal yaratma emeliyle de arzu ettiğini düşünürler. Nitekim onların gözünde Demirel bu makamda, hem "tarafsızlık" bakımından, hem "devlet adamlığı" bakımından, emsal teşkil edecek bir performans göstermiştir. Siyaset-üstü bir kavram olarak anlamlandırılarak yüceltilen, fakat aslında Devlet Aklı'nın siyasi faililiğini tanımlayan "devlet adamı" rolünün, bu yedi yıllık dönemde Demirel'in üzerine bir ikinci deri gibi yapıştığını söyleyebiliriz. Türkiye'nin siyaset dilinde *hikmet-i hükümet*, *devletin âli menfaatleri* mefhumlarıyla karşılanan *Devlet Aklı* fikri, devletin hükümranlık hakkını siyasi eylemin en yüksek kertesi olarak görür; *devletin bekasını*, her türlü siyasi, hukukî, etik ölçünün üzerinde tutar.[1] Kendini henüz 12 Mart ara rejimi döneminde "Devlet fikrinin adamı" olarak tanımladığını hatırlayacağımız Demirel, cumhurbaşkanlığı döneminde, Devlet Aklı'nı sadece yüceltmeyen, onu 'bilince çıkartan' bir söylem kurdu.

Number 1

Cumhurbaşkanı seçildikten kısa süre sonra, iş insanı Kâmuran Çörtük'ün Antalya Beldibi'ndeki otelinde birkaç gün ağırlandı Demirel. O sırada, şortla ve başında "Number 1" yazan bir keple fotoğraflandı. Bu kılığı Ali Şener'in salık verdiği söylenmiş. Demirel, gerçi "Plajda frakla dolaşacak değildim ya," diyerek hemen bulmuştur izah tarzını... fakat "şort meselesi"nde "Zorladılar beni," diye şikâyetlenecektir: "Ertesi gün takazaya aldılar. Bundan sonra

1 Sancar, 2020: 18 vd.

Süleyman Demirel Külliyesi'ndeki müzede bulunan 9. cumhurbaşkanlığı 'köşesi'.

zor bulursunuz o işi."[2] İster istemez, Özal'ın 'sivil' imajının taklidi gibi görünmüştü bu sahne.

Özal'ın kendisine hayli laubali görünen 'sivillik' imajı, Demirel'e uymazdı. Fakat onun gibi aktif ve müdahil bir cumhurbaşkanlığı performansına, yani *Number 1*/1 Numara olmaya pekâlâ meyli vardı. Hüsamettin Cindoruk, ilk andan itibaren ısrarla onun bu 'istidadına' dikkat çekmişti. Cumhurbaşkanı-başbakan yetki çelişkisini çözmeden cumhurbaşkanı seçiyor olmanın getireceği sıkıntılara dair ikazda bulunmuş; ayrıca "bir liderin 25-30 seneden sonra tarafsızlaşmasının" kolay olmadığını, partisiyle bağının "makasla" kesilmeyeceğini söylüyordu. "Türkiye'de Demirel'e rağmen sağ siyaset yapılamaz"dı ona göre; dolayısıyla hep kulislerin içinde olacaktı.[3] SHP'li bakan Onur Kumbaracıbaşı, bir gece geç vakit cumhurbaşkanlığı köşkünü arayıp not bıraktıktan beş dakika sonra Demirel'in kendisini arayıp "bir delegeyle konuşur gibi" ilgilendiğini aktaracaktır.[4]

Demirel ise, Çankaya'ya çıktıktan hemen sonra yapılan DYP kongresinde doğrudan müdahil olmamasıyla, tarafsızlığını delillendirdiği kanısındaydı. Onun Özal'ın "yolunu yeğlemediğini... genelde yansız kalmaya özen göster-

2 CA-15: 214; Güneş, 2005: 44.

3 CA-13: 409, 453; Gaytancıoğlu, 2020: 241, 246.

4 Kumbaracıbaşı, 2007: 283.

diğini" öven İlhan Selçuk gibi eski hasımlarından da tasvip görüyordu.[5] Fakat Özal'a benzetileceği kaygısıyla "hiçbir şey yapmaz duruma düşmeyeceğini" de söylüyordu çevresindekilere.[6] O, etkinliğini, aktörlüğünü, bir "devlet adamı" imgesi inşa ederek kuracaktı.

Şimdi cumhurbaşkanlığı mesaisine ve *folkloruna* biraz bakalım.

"Gün önümüze katılmıştır"

Yakını gazetecilerden Abdullah Uraz, 1994'te *Millet Devlet Kucaklaşması* adlı kitapla, cumhurbaşkanının "halka ilişkiler" performansına dair bir güzelleme yapmıştı. ("Devlet-millet kucaklaşması", Kemalist devletin millete yabancılaşmışlığına dair milliyetçi-muhafazakâr anlatıya da göz kırpan bir sözcedir.) Demirel, Güniz Sokak'taki kabul mesaisini, resmî protokole uyarlayarak, Çankaya'ya taşıdı. (Gerçi Ertuğrul Özkök 11 Ağustos 1993'te *Hürriyet*'te manzarayı Güniz Sokak'a kıyasla "devlet kokulu bir tenhalık" diye tasvir etmişti.) Ortalama yılda 20 bin kişiyle tokalaştığı söyleniyordu.[7] Bazı günler 20'den fazla heyet kabul ediyordu. Danışman olarak atadığı kıdemli 'gazetecisi' Cüneyt Arcayürek'le sohbetinde, "İnsan yağıyor üzerime" diye caka satar – veya: "Görüşme isteği ve kâğıt akıyor".[8] Harala güreleyi anlatmak için sarf ettiği şu sözde, edebî bir tat yok mu? (İkinci cümle, Demirel resmiyetinin şekerine bulanıyor): "Günü önümüze kattık. Gün önümüze katılmıştır."[9]

Demirel Çankaya'daki gündelik rutinini aktarırken, "milletle kucaklaşma" mesaisi yanında, dosya inceleme faaliyetinden dem vurur. Arcayürek'le sohbetleri, *kâğıt okuma* bahsiyle doludur: "Kâğıt okuyorum bugün", "Geçen seneden kalan kâğıtlar var, onları da kaldırayım", "Pazar günü kendimi dinledim. Bazı kâğıtlar vardı okunacak, onları okudum", "Kâğıt okuyorum. Yabancı makalelere bakıyorum", "Biraz kâğıt okudum", "Bugün dışa kapalıyım. Kâğıt okudum, yabancı gazetelere baktım", "Bütün gün kâğıt okudum", "Kâğıtları toparlıyoruz." 1995 Mart'ında Başbakan Çiller'e yaptığı uyarıları, "Eline bazı kâğıtlar verdim," diye özetler. Mümtaz Soysal'ın onun hakkında "devlette dosyaları okuyan, tartışılıp konuşulabilecek tek insan" dediği aktarıldığında, pek memnun olmuştur.[10]

"Kâğıt", "devlet işleri"nin bir mecazıdır onun dilinde. Demirel, devlet işleriyle ince ince uğraştığı görülsün, bilinsin ister. Bir akşam makamdan ayrılırken, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Necdet Seçkinöz'e "Necdet Bey, bu-

5 CA-16: 226.

6 CA-14: 250.

7 Gezici, 2006: 51.

8 CA-16: 123; CA-20: 346-7.

9 CA-14: 143.

10 CA-15: 448; CA-17: 104, 168, 232, 250, 416; CA-18: 148, 570; CA-19: 395; CA-20: 14, 71.

gün yevmiyeyi hak ettim mi?" diye sormuş.[11] İş tanımı belli ücretli emek faaliyetiyle eğretilenen bir *mesai* olarak, devlet işi... Arcayürek'le sohbetlerinde, bir de başbakanla, genelkurmay başkanıyla görüşmelerini, aldığı brifingleri şöyle anar: "Bugün devlet yaptım", "Bugün devlet günümdü", "Bugün devleti dinledim" – ve peşinden: "Devlet, güzel devlet canım!"[12]

Seyyariyeti de fazlaydı. cumhurbaşkanlığı döneminde çok gezdi, çok törene, toplantıya katıldı. 13 Mayıs 1994'te, Türkiye Yardımsevenler Derneği'nin bir toplantısında söyledikleri, 'davete icabet' şevki yanında, pragmatist iyimserliğinin tipik özetidir: "Koşarak gelirim. Beni sevindirmek fevkalâde kolaydır. Ben küçük şeylerden sevinirim. Türkiye'nin iyiliğine topluığne ucu kadar bir şey olsa sevinirim. Birçok kimsenin sevinme, sevinebilme yeteneğini kaybetmiş olmasından şikâyetlerim var. Sabahtan akşama kadar kapkara tablolar çizip içinde oturuyoruz. Bugünkü hadiseler günceldir, olur, gelir, geçer. Her ülkenin başından geçmiş şeylerdir. Bunları da aşarız."

Mamafih, gördüğü rağbet biraz düşmüştü – 28 Şubat döneminde 'bir biçimde' yeniden artacak. Birçok gezisinde küçük kalabalıklarla, sönük karşılanıyordu. Hem DYP yönetiminin ve hükümetin ayrı ve esas sıklet merkezi haline gelmesiyle ilgiliydi bu, hem de galiba Yedinci Bölüm'ün sonunda değindiğimiz Demirel bıkkınlığıyla. Nahit Menteşe, İsmet Sezgin, Ekrem Ceyhun gibi eski siyaset arkadaşları ve DYP'nin bazı küskün milletvekilleri, yine hep yanındaydılar.

Arcayürek, o günlerde birçok eski dostu için "budala", "enayi" gibi laflar ettiği notunu düşer. Çevresinden uzaklaşanları da dert etmiyordur. Mesela Cavit Çağlar hakkında 'bile', "Ben Cavit'i hiç ciddiye almam. Arar, bir sürü şey söyler. Dinlemem bile," dediğini yazar Arcayürek.[13] 'Efsanevi' hafıza gücü hilafına, birçoklarının ismini hatırlamıyor, "artık merak da etmiyor"dur "kimin ne olduğunu": "Yazık oluyor insanın hafızasına canım!.. 'Sayın bakan' falan diyorum, kurtarıyorum işi." Arcayürek'in teşhisine göre, "yüzeysel dostluğu uygulamayı iyi biliyordur"; birisini gözden çıkarsa bile, "belki de bir gün lazım olur diye" (Arcayürek) görüşmeyi sürdürüyordur.[14]

'Yeni' tanışlarından biri, başdanışmanlarından –aşağıda tekrar bahsedeceğiz– Prof. Bozkurt Güvenç ise, Demirel'in beşerî münasebet *habitus*'unu methedecek. "Sabırla ve dikkatle dinlemeyi bilmesini, tanıştığı herkese adıyla hitap etmesini, birlikte çalıştığı kişileri mukayeseden dikkatle kaçınmasını, gönüllü habercilere yüz vermemesini, kişilikleri (canın altındaki huyları) değiştirmeye kalkmadan, yakınmadan, herkesi olduğu gibi kabul etmesini, be-

11 Donat, 2005: 241.

12 CA-19: 256; CA-20: 67, 111.

13 CA-18: 543.

14 CA-15: 187-188; CA-19: 190; CA-14: 378.

ğenmediği davranışları sineye çekmesini, yakınmamasını, kimseyi mahcup etmemeye özen göstermesini" sitayişle anacak.[15] Belki de Çankaya'daki Demirel, mesafeli, 'Batılı' *habitus*'a daha iyi hitap ediyordur.

"Number 1" şapkası altında kendinden memnuniyeti ziyadesiyle artmış görünür Demirel'in. Muhtelif vesilelerle, "Türkiye'de ne görüyorsanız ben varım bunun altında," hatırlatmasını yineler. 12 Aralık 1995 günü açtığı kâht-ı rical sohbeti de, kendi müstesnalığını vurguluyordur: "Dün gece televizyonda bir süre açıkoturumu izledim. Şöyle bir baktım. 'Bunlar mı Türkiye'yi idare edecekler' dedim içimden. Sonra gidip yattım." O yılın başında, eski hasmı Kâmran İnan da onu ziyaretinde "devlet adamı ve lider fıkdanından" yakınmış, Demirel "Kâht-ı rical var," diyerek onaylamış; İnan, ayrılırken Demirel'den "devlete sahip çıkmasını" dilemişti.[16]

Fahri doktor

Cumhurbaşkanlığı müddetince, Türkiye'den 38, yurtdışından 17 fahri doktora aldı Demirel. Bunların yaklaşık üçte biri muhtelif mühendislik dallarında, diğerleri, siyaset biliminden uluslararası ilişkilere, iktisattan eğitim bilimlerine, sosyal bilimler branşlarındaydı. Danışmanı Prof. Bozkurt Güvenç, cumhurbaşkanının kendi atadığı rektörlerden onursal doktora almasının etik açıdan doğru olmadığı kanısındaydı.[17]

Önemsizleşme endişesi duyduğu sıralarda, bu fahri doktora merasimleri gönlünü hoş tutmasını sağlıyordu. Rengârenk cüppeler kuşanıp, kepler taktı, "büyük devlet adamı", "demokrasinin yerleşmesine katkısı", "bağımsızlığını kazanan Türk devletlerine desteği", "vatandaşların devlete olan güvenini yeniden tesis etmesi", "Türk teknolojisinin dışa açılmasına katkısı" vb. taltif gerekçelerini dinledi, kendi övüncünü 'Ülkeye inanın!' övüncüne ulayan söylevler verdi. 14 Eylül 1995'te Hacettepe Üniversitesi'nde yaptığı konuşma, bu taltiflere adeta talip olan bir gönlü yansıtır: "Kendimden bahsetmek çok istemiyorum, çünkü bu doktoranın tevcihinde çok iyi etüt edilmişim... bu doktoranın verilmesini ibra edecek olan veriler, fevkalade iyi ortaya konmuştur. Zaten insanların kendinden bahsetmesi o kadar kolay değildir. Onun içindir ki, Türkçemizde bir tabir vardır: 'Şeyhin kerameti, kendinden menkul olmaz.' Yani kişi kendini tarif edecek değildir, kişiyi başkaları tarif edecektir."[18]

Süleyman Demirel'in KKTC ve Türkî cumhuriyetler ve Kafkaslar'dan-Balkanlar'dan komşu ülkeler dışındaki yurtdışı doktoraları, Şili, Kudüs İbrani Üniversitesi ve ABD'nin Georgetown ve Pittsburgh üniversitelerindendi.

15 Güvenç, 2004: 272.

16 CA-14: 65; CA-18: 198; İnan, 2003: 184.

17 Güvenç, 2004: 277.

18 D-2005b: 52.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

Fahri doktora folkloru...

Pittsburgh'da "lider, mühendis, müzakereci, uluslararası övünç kaynağı, düşünür..." sıfatlarıyla onurlandırılmıştı.[19]

Demirel bu merasimler vesilesiyle, üniversite üzerine görüşlerini de açıkladı. 4 Ekim 1993'te Gazi Üniversitesi'nde "Üniversite hür olacaktır" düsturunu vaz'etti. Bunun ölçüsünü, "herkesin elini uzattığı zaman, elinin başkasının burnuna değdiği yerde durmasını bilme olayı" ile koydu. Bundan üç gün sonra Erciyes Üniversitesi'nde üniversitenin yüksekokuldan farklı bir 'şey' olduğuna dikkat çekmesi önemliydi. Üniversite, "ilim ve bilgi"den öte, "formasyon" kazandırmalıydı ona göre. Fakat o formasyonun tanımını, "bu ülkenin ebediyete kadar var olma şuuru ve bilinci" diye veriyordu! Üniversiteyi hem "adeta bir çarklar manzumesi olan devletin çarklarından birisi" diye tanımlıyor, hem de "Üniversite devlet dairesi değildir," diyordu. Peşinden, çubuğu öteki tarafa doğru bükerek, "uygar ülkelere bakarak" üniversitenin "*sui generis* yani kendine özgü" konumunu anlamak gerektiği uyarısında bulundu. Üniversiteyi üniversite yapan vasıflar, "bir bina bulalım, onun başına bir rektör koyalım, üniversite açalım cinsinden işler değil" idi![20] Sonraki bazı konuşmalarında, taşra üniversitelerinin biraz da o cins işler olduğunu teslim edecekti. 8 Kasım 1993'te Kocaeli Üniversitesi'ndeki konuşmasında "Göç

19 D-2005b: 259.

20 DC-1, ty.: 17, 37-39.

yolda düzelir," diye başlanan üniversitelerin gelişmesinden memnuniyetini belirtti gerçi; fakat 17 Mayıs 1998'de Celal Bayar Üniversitesi'nde "Biraz 'göç yolda düzelir' misali, kırık dökük gittiğimiz doğrudur," ikrarında bulundu.[21]

Rektör atama yetkisini kullanırken, seçimde en çok oyu alan adayı atama ilkesini benimsedi. 1998'de Mersin Üniversitesi'nde en çok oyu alan Onur Bilge Kula'nın YÖK tarafından kendisine sunulan üç adaylık listeye dahil edilmemesine 'ses etmedi.'[22] 12 Eylül rejiminin üniversiteleri merkezî zapturapt altına alan kurumu olan Yüksek Öğrenim Kurumu'nun (YÖK) Kurucu Başkanı İhsan Doğramacı'ya Devlet Üstün Hizmet Madalyası verilmesi için özel çaba sarf etmişti. SHP'li/CHP'li bakanların kararnameyi imzalamamasına rağmen, kabine değişiklikleri sayesinde 1995 Ekim'inde bunu başardı.[23] YÖK Başkanı Mehmet Sağlam 1995 Kasım'ında görevinden ayrılırken yerine kimi önerdiğini sorunca "Kemal Gürüz'ü yapmayın da kimi yaparsanız yapın," cevabını aldığı aktarılır. Demirel, Kemal Gürüz'ü atadı; 1999'da ikinci kez atadı ve 28 Şubat'ın simge isimlerinden olacak olan Gürüz'le uyum içinde çalıştı.[24]

"Sizi başıma bela mı alayım!"

1980'lerdeki liberal-demokrat devresinde Demirel'in "aydınlarla barışmaya" hamle ettiğini, solla diplomasi geliştirdiğini Altıncı Bölüm'de ele almıştık. SHP'yle koalisyon kurması, bu zeminde mümkün olmuş veya kolaylaşmıştı. Cumhurbaşkanlığında, bu 'imajı' az çok korumaya çalıştı.

Saygın antropoloji profesörü Bozkurt Güvenç'i başdanışmanlarından biri olarak ataması, bu bakımdan usta bir hamleydi. Güvenç, Demirel'in bu teklifi kendisine makam otomobilinde yaptığını aktarır. "Sevgili hocam, aynı kuşağın çocuklarıyız," diyerek elini elinin üzerine koymuş, "artık köşeye çekilip oturma zamanımız da geldi diyeceğim ama memleket bizden hizmet bekliyor," demiştir. Bu görevi kabul etmesinin "sosyal demokrat" çevresinde yadırgandığını söyleyen Güvenç, Demirel'le "düşüncelerini her zaman büyük bir entelektüel dürüstlük ve açıklıkla" paylaştığını yazacaktır.[25]

TMMOB yöneticilerini kabulünde, neden odalardan danışman almadığı sorusuna ise, şaka yollu "Sizi başıma bela mı alayım!" cevabını vermiştir Demirel![26] Solla ülfetin hududu vardır – hele "sosyal demokrat"tan daha solsa...

---

21 DC-1, ty.: 56, 116.

22 CA-15: 292-293.

23 CA-18: 122.

24 Çiftçigüzeli, 2014: 328; CA-15: 293-294.

25 Güvenç, 2004: 11, 264-265, 268.

26 Önen, 2020: 236.

1960'larda vatan hainliğinden şüphe etmediği[27] Nâzım Hikmet'in cenazesinin Moskova'dan Türkiye'ye naklinin konuşulduğu 1994 Kasım'ında, Arcayürek'e, buna karşı çıkmayacağını söylemişti. "Hıfzıssıhha Kanunu'na uyarsa mesele yok"tu – sanki mesele Hıfzıssıhha Kanunu meselesi imiş gibi! "Karşı çıkmadığım gibi, hatta mutedil dururum," diyordu. Gerçi Nâzım Hikmet'in "Rusya benim vatanım," demiş olduğunu söylediğini hatırlatmadan edemiyor, fakat onun "Fuzuli'den sonra Türkçeyi en iyi kullanan şair" olduğunu teslim ediyordu: "'Kurtuluş Destanı' bile yeter."[28] 1997'de sevdiği şiirleri soran Kazakistanlı bir gazeteciye Nâzım Hikmet'ten "Ve kadınlar bizim kadınlarımız..." ve "Sarışın bir kurda benziyordu" dizelerini söyleyecek.[29]

Cüneyt Arcayürek'in notlarında, arada derede Demirel'in edebiyattan bahis açtığı 'kareler' var. Bir keresinde "Cronin'i bilir misiniz?" diye soruvermiş: "Mesela Şahika. Bir de Gökten Aşağı Kayan Yıldız." Başka bir seferinde, "O'Henry'nin kitabı"ndan söz açmış.[30] Bir defasında İngiliz şair Tennyson'ın Truman'ın hep yanında taşıdığı bir şiirinden laf açılınca Bozkurt Güvenç şiiri çevirmiş, özel kalem müdürü Volkan Bozkır çevirmiş; ilginçtir, Demirel oturmuş kendisi de çevirmiş![31] Güvenç'inkinden daha sadık, o kadar lirik değil, fakat kelime çeşnisi geniş bir çeviri.

1994 Şubat sonunda Şükrü Erbaş'ın "Köylüleri niçin öldürmeliyiz?" başlıklı şiirine bozulmuş Demirel: "Şiir köylülere hakaret ediyor. Buna cevap vermeliyim. Masadaki ekmeğimizi, sütümüzü onlar sağlıyor. 70 yıllık Cumhuriyet'in nüfusunun yüzde 70'i, şimdilerde yüzde 50'si köylü. Bu hakaretler neden?"[32] İroninin, "Cumhuriyet'in nüfusuna" pek aşinâ olmadığını teyit eden bir kızgınlık...

Bir de Yaşar Kemal'le gıyabi 'sitemleşmeleri' var. 1984'teki *Erkekçe* söyleşisinde büyük romancıyı okuduğunu söylemişti.[33] Yaşar Kemal 1995'te Kürt meselesiyle ilgili yazdıklarından ötürü yargılanmaktayken Demirel, sohbet esnasında, "Kemal'in savundukları batıl olsa da destan gibi yazıyor," demiş, beğenisini örtülü bir 'nankörlük' ithamına bağlamıştı: "Yahu Kemal Türkçeyi en iyi kullananlardan birisisin. Türkçe yazdığın romanlar satılıyor."[34] Ya-

---

27 Bkz. s. 170.

28 CA-16: 473. Nâzım Hikmet tabii "Rusya"nın değil, bir "proletarya iktidarı" diyarı olarak Sovyetler Birliği'nin vatanı olduğunu söylemişti.

29 DC-2: 392-393. Yanı sıra Yahya Kemal'i, bir de en cömert antolojide bile bulamayacağımız Adem Bilici'yi zikreder!

30 CA-18: 440; CA-19: 94. "Gökten Aşağı Kayan Yıldız", *The Stars Look Down* olmalı, *Yıldızlar Bakarken* adıyla çevrilmiş (acaba Demirel İngilizcesini mi okudu?)

31 CA-15: 134.

32 CA-15: 474, 476.

33 Kahraman,1998: 293.

34 CA-17: 211.

şar Kemal'in bu beğeniden pek memnun olmadığını biliyoruz: "Benim kitaplarımın bir işe yaramadığını Süleyman Demirel bana 'Kitaplarınızı okudum,' dedikten sonra anladım."[35]

Demirel, soldakilerle değil fakat laisist kanaat önderleriyle, 28 Şubat döneminde 'kaynaşacak'.

Top işi

24 Ağustos 1993 gününün faaliyet programını şöyle özetlemiş Demirel: "İstanbul'da etkinlikler yaptık. Konsere gittik. Popçuların. Sonra maça gittik, kupa verdik. Geçen gün Galatasaray'a verdik. Beşiktaş'la Fenerbahçe kaldı. Onlara da vereceğim bir gün. Böylece denkleşecek."[36]

31 Ağustos 1992'de Galatasaray Metin Oktay Tesisleri'nin açılışında 'Makyavelist' bir teşbih yapmış: "İyi bir hakem ofsayttan atılan golü gol saymaz; ama siyasette bazen gol sayılır."[37]

Demirel'in siyasi kariyeri boyunca spor müsabakaları protokolünde en fazla boy gösterdiği dönem, cumhurbaşkanlığı dönemidir. Futbol söz konusu olduğunda, 'denkleştirme' gayretinde oldu, bir kulübe meylini göstermekten kaçındı. Rivayet, Fenerbahçeli olduğu yönündeydi.[38] Orhan Keçeli, doğrudan sormuştur: "Sizin için Fenerbahçeli diyorlar..." Demirel'den, "Fenerbahçeli olmak kötü mü?" cevabını almıştır. Keçeli, 1996'da Fenerbahçe stadında oynanan Cumhurbaşkanlığı Kupası finalini Galatasaray'ın kazanması üzerine kopan ve dükkânların, otomobillerin tahrip edildiği tepkiler üzerine, Demirel'in "Beşiktaşlıyım" demeye başladığını aktarır.[39] Daha önce, 1994 Mayıs'ında, Arcayürek'e "Ne oldu maç?" diye sorup "2-1 Fener" cevabı alınca, "Yahu şu Beşiktaş'a da biraz galibiyet verin," dediğine dair bir anekdot da var.[40] Cumhurbaşkanlığından ayrıldıktan sonra, *Serencebey* dergisinin Nisan 2006 sayısında, sıkı Beşiktaşlı havasında konuşacaktır. İTÜ öğrencisiyken Şeref Stadı'nda maç seyrettiğini, Beşiktaş'ın büyük futbolcuları Baba Hakkı'yı (Yeten), Şükrü'yü (Gülesin) izlediğini anlatır. Beşiktaş'ın spor kulübü olmanın ötesinde, "bir sevda" olduğunu söyler. Atatürk'ün ilk ziyaret ettiği kulübün Beşiktaş olmasıyla övünür. Taraftarlık derecesini şöyle tarif eder: "Hem yaşımın icabı, hem formasyonum icabı çok aşırı bir taraftar değilim. İyi bir taraftarım, Beşiktaş'ın galibiyetinden memnun olurum. 'Beşiktaş kazandı işte,' derim. Mağlup olursa, 'Çocuklar mağlup olmayın, bakın

35 *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1995.

36 CA-14: 280.

37 Akt. Türk, 2018: 422.

38 Koçak, 1991: 102.

39 Taşkın, 2007: 118.

40 CA-16: 188.

İLHAN KUYUCU ARŞİVİ

Kırkpınar ağası.

bizi üzüyorsunuz,' derim. 'Bundan sonra galip gelin,' derim." Beşiktaş ile "çok içten bir beraberliğinin" olmasının bir veçhesinin de, kulübün ileri gelenlerinin "siyasi fonksiyonumuzu yaparken yardımcı olmaları" ile açıklaması ilginç. Acaba kulüpte kuruluşundan beri var olan istihbaratçı hattını mı kastediyordu? O istihbaratçı 'geleneğinin' en bilinen ferdi olan, 1984-2000 arasında Beşiktaş kulüp başkanlığı yapan Süleyman Seba'yı, 1992 Ekim'inde –başbakanken– şöyle methetmişti Demirel: "Fedakârlığını, şevkini, hevesini ve hadiseler karşısındaki metanetini övüyorum. Başarı ile başarısızlığı aynı metanetle ve aynı soğukkanlılıkla karşılayabilmenin çok önemli bir vasıf olduğunu da ifade ediyorum."[41] Kuşkusuz, Demirel'in siyasi olarak da çok önemsediği bir vasıftır bu...

31 Mayıs 1997 günü, Cumhurbaşkanlığı Kupası finali öncesi ziyaretine gelen Kocaelispor Başkanı Sefa Sirmen'e söylediği, numunelik bir Demirel vecizesidir: "Top kadar zor bir iş yoktur."

1994 Temmuz'unda Kırkpınar güreşlerinde "Ağaların ağası" unvanıyla yaptığı konuşma ise, hamaset numunesi: "Sevgili pehlivanlar, Türk milletinin gücünü, kudretini dünyaya gösteren sizleri alkışlıyorum... Her şeyimizle; tarihimizle, geleneklerimizle, göreneklerimizle, güreşçimizle, pehlivanımızla, birliğimizle, her şeyimizle sonsuza kadar varolacağız. Yaşasın Türk milleti, yaşasın Türk devleti."[42]

"Türkiye'yi yeşil tutmak"

GAP, cumhurbaşkanlığında da Demirel'in 'özel meselesi' olmaya devam etti. 1997 yılında GAP'ın tamamlanmasının ihmal edilmemesi için Başbakan Erbakan'a art arda üç mektup yolladı, akabinde MGK'dan karar çıkarttı. 1 Mayıs 2000'de, "Türkiye Cumhuriyeti geçen 76 sene zarfında hiçbir şey yap-

41 D-2000b: 877.

42 D-2000b: 846-847.

mamış olsa, sadece GAP Projesi'ni yapmakla kendisini ibra edeceğini" söyledi. 3 yıl sonra, bir şeref madalyası daha taktı projeye: "GAP Cumhuriyet'in kendisinden sonra en büyük Cumhuriyet projesidir."[43]

1990'ların ikinci yarısında, Demirel'in ekolojik sorunsala nüfuz ettiğini görürüz.[44] 9 Ocak 1997'de yaptığı konuşmada, ekolojik duyarlılığı milli güvenlik paradigmasına dahil ederek kutsar: "Üzerinde yaşadığımız toprakların sınırlarını kahraman askerlerimizle koruyoruz; ya içi ne olacak? İçi, eğer ormanları yanıp gidiyorsa, meraları artık otlanamaz hale gelmişse, ağaçları kesilmişse, hiç şüpheniz olmasın 3-5 sene sonra orası zaten oturulamaz hale gelir... Türkiye'yi yeşil tutmak, bir milli davadır." 1969'da kurulmasını sağlamasıyla övündüğü Orman Bakanlığı'nın 1980 sonrası kapatılmış olmasını yerer. "İnsanoğlunun" bazen bilgisizliği, cehaleti, bazen "hırsının aklının üstünde olması" nedeniyle "bindiği dalı kestiğini", bunların neticesinin "ölü küreye varacağı" ikazında bulunur: "Küreyi insanoğlu öldürmektedir."[45] Cumhurbaşkanlığı'ndaki süresinin bitimine iki ay kala, distopik tabloyu daha koyu renklere boyadığı bir konuşması var: "İnsanoğlu denizlerin ve ırmakların kirlenebileceğini düşünmezken kirlendiğini gördü. Kirleten kimdir? Kendisidir... Bu küre üzerinde barınmaya devam edebilecek miyiz insanoğlu olarak, yoksa biz bu küreyi öldürmeye mi gidiyoruz?... Dünyanın ölebileceği ihtimali belki bir asır evvel kimsenin aklından geçmemiştir, ama son yarım asır zarfında bu olay insanoğlunun dikkatini çekmiştir." Sözü "dünyanın sonu"nun tasavvur edilebilirliğine vardırır: "Bir tabir vardır, 'Dünyanın sonu değildir' diye. Çünkü dünyanın sonu olabileceği kimsenin aklından geçmemiştir. Pekâlâ dünyanın sonunu bulabilirsiniz."[46]

1998 Şubat'ında, halkta ekolojik duyarlılığın gelişmesini tasvir edişi, Demirelce vecizdir: "Benim 1950'li, 1960'lı yıllarda halktan duyduğum şey, 'Baca istiyoruz' idi. 'Bir tutam baca' istiyoruz; slogan buydu. Ama 1990'lı yıllara geldiğimiz zaman 'Allah aşkına şu bacayı alın götürün' diyor adam." Bu duyarlılığı kalkınmacılıkla telif etme derdindedir: "'Doğaya hiç dokunmayalım'; keşke o mümkün olsa, ama o mümkün değildir. Dokunalım, fakat iz'anlı bir şekilde dokunalım. İşte o dediğimiz hadise, Sürdürülebilir Kalkınma Hadisesi'dir."[47] Cumhurbaşkanlığından ayrıldıktan bir süre sonra, 6 Haziran 2003'te Türkiye Erozyonla Mücadele ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı'nın (TEMA) kuruluş yıldönümündeki konuşmasında da bu izleği sürdü-

43 D-2005b: 106, 177, 323, 379.

44 Bir konuşmasında "çevre" kavramının "aslında pek sevimli bir söz... anlaşılır bir söz" olmadığını, zira "kelimenin kendisinin çok bir şey söylemediğini, 'etraf' falan gibi manaya geldiğini" söyler. Çeviri çaresizliğidir, ona göre (D-2005b: 382).

45 D-2005b: 80-88.

46 D-2005b: 302-304.

47 D-2005b: 139.

rür. Doğayı koruma siyasetinin önkoşulu, yoksulluğu aşmaktır ona göre. Yoksa; "... Yiyecek, içecek bulmak için tabiatı yeriz; yeşili yeriz, hiç çaresi yoktur, bulduğumuz ağacı keseriz, bulduğumuz otu keseriz, hiçbir şeyi yaşatmayız. İnsanoğlu gaddardır; insanoğlu yaşamak mecburiyetindedir ve insanoğlunun yaşarken de hiç ölçüsü yoktur.... Hayat memat meselesi haline geldiği zaman insanoğluna, 'Dünyayı tüketiyorsun, bu dünya üzerinde yaşayamazsın' desen de, bunu anlatamazsın." Ona göre çare, sürdürülebilirlik şartıyla sanayileşmeyi 'korumak' ve özellikle kalkınma dengesi için "zengin dünyanın elini cebine atması"dır.[48]

1997'deki konuşmasında İzmit Körfezi'ni, Nilüfer Çayı'nı kirlettiğimizden, "pırıl pırıl mavi sulu Sarıyar Barajı'nı kokar hale getirdiğimiz"den yakınmıştı. Ondan 3 yıl önce, 2 Aralık 1994'te, yine Nilüfer'e, Ankara Çayı'na atıfla, "bir kısım sanayicinin Türkiye'nin bulabildikleri yerlerine giderek oraları kirletmeleri kabul edilemez," demişti.[49] Oysa bundan sadece 1,5 ay önce, Adapazarı Toyota-Sa tesisleri açılışında, şu grotesk sözleri söylemişti: "Fevkalade mutluyuz. Çünkü aksi halde Adapazarı ovamızın bu güzel köşesinde patates ekilecek, mısır ekilecek ve patates çıkarılacak, mısır çıkarılacak tarlalarda şimdi Corolla bitiyor."[50] Demirel'in kutsalı, *kalkınma*dır neticede; cumhurbaşkanlığı mesaisinde, bu davanın temsili, ayrı bir yer tutar.

"Bilge"

"*Çağdaş Türkiye'min cumhurbaşkanı / Teşekkürler sana Süleyman Baba.. / Büyük tecrübenle tuttun cihanı / Teşekkürler Sana Süleyman Baba. / Aydınlık diyen sönmez meş'ale, / İlim, irfan sunan büyük şelâle, / Bir ömür adadın nazlı hilâle / Teşekkürler sana Süleyman Baba.*"[51] Sevgi Al'ın *Sevgi Dünyamızda Size Baba Diyorlar* kitabına adını veren manzumeden bir parça bu. Demirel'e tabasbus literatürünün primitif bir örneği. '90'ların ikinci yarısında serpilen bu literatürün Selen Doğan'ın *Süleyman Demirel'den Özdeyişler* kitapçığı gibi amatör örnekleri yanında, gazeteci Celal Kazdağlı'nın *Demirel'in Liderlik Sırları* gibi profesyonel örnekleri de var.

Onu "siyaset bilgesi" olarak yücelten bu söylem, Demirel tarafından da beslenmiştir. 1987'de bir söyleşisinde "Ben bir çeşmeyim. Açan, akıtır," demişti. 1996'da hükümetin kendisinden yararlanıp yararlanmadığını soran bir gazeteciye aynı mecazla cevap verdi: "Ben bir çeşmeyim. Musluğu çevirirsen gürül gürül akarım."[52]

---

48 D-2005b: 385-389.

49 Güneş 2005: 54.

50 D-2000a: 541.

51 Al, 2000: 21.

52 Cılızoğlu, 1988: 123; Donat, 2005: 241.

Cumhurbaşkanlığı devrinden, gazetecilerce nakledilen vecizelerinden bir 'ilk üç' aktarayım: "Ben hiçbir zaman arkasında ne olduğunu bilmediğim kapıları açmam" (İsmet İnönü'den işittiğini söyler),[53] "Barışmasını bilmezsen, kavga etmeyeceksin",[54] "Her zaman önüme bakarım. Her zaman arkama da bakarım. Yani insan gerisini bir yere atmaz."[55] Dilden dile dolaşarak ünlenen "Meseleleri mesele yapmazsanız ortada mesele kalmaz" sözü ise sahih değildir. Tabii, "bilgelik" denenler arasında bol bol havaî ve hercaî laf da vardır.

Gürül gürül akadursun, Demirel gazetecilere karşı yine de tetiktir: "Zihnimdekini değil, çarpıttığınız yerde mümkün olduğu kadar kendimi sizden korumak için konuşuyorum. Canınız isterse tekeden süt sağarsınız. Canınız isterse kargayı bülbül yaparsınız."[56] Başka bir vesileyle, lakonik bir lakonizm övgüsünde bulunur: "Anadolu'da bir tarif var: 'Azdan çok anla' diyor. Yani her şeyi söyletme, diyor."[57] Konuşul(a)mayanın tekinsizliğiyle ilgili şu şifre var bir de: "Benim bir huyum vardır. Ben bir konuyu konuşmazsam, o tehlikelidir. Konuşursam mesele yok."[58]

Arcayürek'in bir sohbetlerinde halkın bozulduğunu, güvenilmezleştiğini söylemesine cevaben, popülizmin amentüsü mahiyetindeki sözünü de kaydedelim: "Ben halkın güzel ve iyi olduğunu söylemek zorundayım ama..."[59] 1995 Mayıs'ında *Cumhuriyet* yazarlarıyla mülakatında, önce kendisinin 'tartışmalı' birisi olduğunu teslim eder: "Türkiye'de beni sevenler vardır, sevmeyenler vardır kişi olarak. Dünden kalma pek çok tatlı veya tatlı olmayan hatıra vardır... Birçok lafı demişimdir, birçok lafı gerekmiştir demişimdir, yaptığım mücadelenin icabı. Ve tabii ki, siyasetten gelen cumhurbaşkanının birtakım geçmişten gelen burukluklara hedef olabileceği doğaldır." Yine de sözü popülizmin gözde *herkesi kucaklama* şiarına bağlar: "'Bizi kucaklamadı' diyecek tek bir kişi gösteremezsiniz."[60]

Suikast girişimi

18 Mayıs 1996'da İzmit'te atlattığı suikast girişimi, Demirel'i daha ziyade "herkesi kucaklama" iddiasının hırpalanması yönünden etkilemiş görünüyor. Arcayürek'e göre, sohbetlerinde "Sevilmeyen insanlara suikast düzenlerler," derdi; o bakımdan, bu haberin fazla çiğnenmemesini istemiş ve sağ-

53 İsmet Berkan'dan naklen Kıvanç, 1999: 350.
54 Doğan, 2020: 38; Suver, 2020: 165.
55 CA-17: 436.
56 CA-17: 185.
57 CA-20: 142.
58 CA-15: 336.
59 CA-18: 216.
60 CA-17: 339-340.

lamıştı.[61] Nitekim olayla ilgili haberler medyada kısacık geçilmiş ve takibi yapılmamıştır. Habere göre, o gün bir alışveriş merkezinin temel atma töreninde konuşmasını tamamlayan Demirel'in yanına yaklaşan İbrahim Gümrükçüoğlu adlı kişi, tabancasını çıkardığı anda Koruma Müdürü Şükrü Çukurlu tarafından engellenmişti.[62] Suikastçıya paranoid teşhisi kondu ve cezai ehliyeti olmadığına hükmedildi. Demirel'in bir ay sonra bir İtalyan gazetecinin olayla ilgili sorusuna "O adam radikal İslâmcı olmaktan ziyade dengesiz bir kişi idi," cevabını vermesinden, bir "radikal İslâmcı" kuşkusunun güdülmüş olduğu anlaşılıyor. Bu söyleşide "Talihsiz bir olaydı," diye geçiştirir konuyu Demirel – ve 'suikastlık' biri olmadığını yineler: "Ben yıllardır halkımla iç içe olan bir kişiyim."[63]

Devlet adamı

Bölümün 'özünü' bu kısım oluşturuyor. "Devlet fikrinin adamı" olarak Demirel, cumhurbaşkanlığında, o fikri *performe etmeye* odaklandı. Devlet fikrinin ve Devlet Aklı'nın tahkimatına, temsiline, takdimine âmir ve memur oldu.

12 Eylül ve "devlet geleneği"

Cumhurbaşkanı olarak verdiği ilk resepsiyona Demirel, iki önceki selefi Kenan Evren'i özel uçak göndererek davet etti. Daha sonra, Ankara'ya geldiğinde Çankaya Köşkü'nde yabancı konuklar misafirhanesinde ağırlanacağını bildirdi Evren'e; ayrıca düzenli aralıklarla ziyaret edilerek kendisinin devlet işleriyle ilgili bilgilendirilmesi için talimat verdi.

12 Eylül darbesiyle hesaplaşma bahsiyle ilgili, Arcayürek'e "Vallahi ben bunları aştım," diyordu: "12 Mart'tı 12 Eylül'dü... Benim bu olaylarda görünüp durmamda artık bir yarar yok... Ben şimdi tepedeyim..." Başka bir gazeteciye, Yavuz Donat'a, "Duygularımı içime gömüyorum. Ve istiyorum ki devlette bazı gelenekler oluşsun," diye açıkladı tavrını: "600 yıllık geleneği olan, daha eskiye uzanan gelenekleri olan büyük bir devletiz biz."[64] Eh, darbeler de o geleneğin parçası değil miydi? Demirel darbeleri, dikta idaresini, anayasanın çiğnenmesini, her şeyi, *devlet hikmetine* bağlayarak hoşgörmeye hazırdı. Dahası "şimdi tepede" olarak, o hikmetin bekçisi idi artık.

---

61 CA-18: 499-500.

62 *Hürriyet*, 18 Haziran 2015. Suikastçının mermisi Çukurlu'yu kolundan yaralamış, mermi sonra gazeteci İhsan Yılmaz'ın ayağına saplanmıştı.

63 DC-2: 336.

64 CA-14: 219; Donat, 2005: 254; Vakıf 2000, 2017: 66.

"Bu, bir devlettir."

Demirel'in "kâğıt" okurken, yani resmî evrakı gözden geçirirken laf arasında söylediği şeyi hatırlayalım: "Devlet, güzel devlet canım!" Devleti bizzat *güzel* gören bir zihniyet dünyasının insanıdır o. Dördüncü Bölüm'den hatırlayalım: "*Biz devlet fikrinin adamlarıyız.*" Bir politik cevher olarak devleti korumak, onun temel saiki olarak[65] özellikle bu dönemde billurlaşır. 1996 sonlarında gazeteci Sedat Ergin'e, kelimeyi adeta bir *mantra* gibi tekrarlar: "Bu, bir devlettir, TC dediğimiz olay. Bir devlettir."[66] Türkiye-Cumhuriyeti-devleti kalıbı çok sık işitilmiştir ondan; yani *cumhuriyet*, esasen *devlettir* Demirel'in nazarında; kamusal topluluk olmazdan öte ve önce, cumhur'dan öte ve önce, bir aygıt olarak, bir yüce makam olarak, *devlettir*. 1996 Ocak'ında bir hükümet bunalımı sırasında endişeye mahal olmadığı teminatını verirken söylediğini de katalım buna: "*Türkiye'de hiçbir şey devletsiz değildir.*"[67]

1994'te Nur Batur'a verdiği mülakatta, komutan Halid bin Velid'in ünü çok yayıldığı için Halife Ömer tarafından azledilmesi hikâyesini, bir devlet hikmeti meseli olarak nakleder: "Devlet ondan üstündür. Devletin zarar görmesi, Halid bin Velid'in yaptıklarının mükâfatı olamaz."[68]

1993 Ekim'indeki bir konuşmasında, devletin esenlik koşulu olarak, sadakat yükümlülüğü ile rıza üretiminin 'diyalektiğini' kurar: "Vatandaşım devletine inanmalıdır, yalnız devletin de vatandaşın bu inancını temin için her türlü gayretin içinde olması lazımdır."[69]

Çeşitli vesilelerle, devleti –ve devlet görevlilerini– 'hırpalamama' ikazları var: "Devlet kendisine yönelik saldırıyı defetmeye çalışıyorsa devleti gagalamamak lazım"; "Eleştireceksiniz... Ama bunlar devletten şüphe noktasına varmamalı. Yani 'Eyvah devlet bu işin hakkından gelemedi' gibi bir şüpheye düşmeyeceksiniz"; "Devletin kötülenmesine karşıyım. Devletin birtakım aksaklıkları olabilir. Vardır da. Onları düzeltmeye çalışmak varken topyekûn devleti kötülemek yanlıştır"; "Bu devletin işlerini yapanlar itilip kakılmamalıdır."[70]

Devlet organlarının ihmalinin olduğu, hatta bizzat devletin gayrınizami eylemlerine dair güçlü kuşkuların bulunduğu durumlarda dahi, yüksek bir koruma seddi çekmeye çalışmıştır Demirel. 1995 Mart'ında İstanbul'da Gazi

---

65 Çağlayan İçener, 2010: 199.

66 CA-19: 454.

67 CA-18: 308.

68 CA-16: 250.

69 DC-1, ty.: 37-39.

70 CA-15: 92, 208; CA-16: 440; CA-20: 288.

Mahallesi'nde Alevilerin devam ettiği bir kahvehanenin taranması ve emniyet güçlerinin müdahalede gecikmesi üzerine patlayan protestolar karşısındaki tutumu, bunun bir örneği. "Kınanması lazımdır ve kınanmıştır. Devlet bunu yapanların yakasına yapışır," der Demirel. "Aslında bir adamın gelip bir kahveyi taraması olayı ilk defa görülen bir olay değildir," diyerek 'normalleştirmesi' de bir hoştur! "Halkın reaksiyon göstermesini" de "memnuniyetle karşılanacak bir şey" olarak kabullenir. Fakat "reaksiyonun devletin polisine, karakoluna" gösterilmesini, onun nezdinde "anlamak mümkün değildir" kategorisindendir.[71] Demirel'in devletin önüne çektiği seddin daha kritik örneklerine Madımak katliamı ve Susurluk skandalı bağlamında döneceğiz.

Toplantı ve gösteri hakkına karşı diktiği devlet seddine de bir fasıl açalım. 10 Ocak 1997'de, "'Meydanlar demokrasinin ciğeridir' diyen biziz," diye kendi kendini alıntıladıktan sonra, ama dikkat etmek gerektiği ikazında bulunmuştu: "Etmezseniz, karambola gideriz."[72] Bu ikazların muhatabı, genellikle emek örgütleridir. 1994 Kasım'ında Türk-İş, Hak-İş ve Demokrasi Platformu'nun düzenlediği yürüyüşle ilgili ikazı, tipik bir özet sunuyor: "Beğenmediğiniz hadiseler karşısında susmayın. Fakat bunu TC Devleti'nin kanunlarının gösterdiği şekilde yapın, kamu düzenini bozmadan yapın ve bir güvenlik sorunu çıkarmadan yapın ve bütün bunları yaparken de devletin görevlilerine, idarecilerine, polisine kolaylık gösterin. İşte budur uygar dünya. Yok, devlete karşı kuvvet göstereceğiz, kıracağız, dökeceğiz diyorsanız; devletin herkesten kuvvetli olduğu nasıl olsa ispatlanır, ülke zarar görür, aynı zamanda siz zarar görürsünüz."[73] "Devletin herkesten kuvvetli olduğu nasıl olsa ispatlanır"ın altını çizelim. Bir ay sonra kamu emekçilerinin sendika hakkı eylemlerine, "Memurların 'hak arıyorum' diye devleti felç etme haklarının olmadığını" söyleyerek tepki gösterdi.[74] 1995 Ekim başında Türk-İş'in Çankaya'ya yürüme kararına (Turgut Özal'a karşı bağrılmış olan "Çankaya'nın şişmanı işçi düşmanı" sloganı Demirel'e dönmüştü o ara!) tepkisi, yine devletli idi: "Devleti çiğnetmem. Devleti hırpalatmam."[75] 1997 yılı başında, mitinge hazırlanan Türk-İş yöneticilerine, peşinen uyarıda bulundu: "Yapmayın demiyoruz size. Haklarınızı kullanın. Yalnız kırıp dökme olmasın."[76] Ki Türk-İş, 'uslu' sendikacılık geleneğinin temsilcisidir. 12 Eylül öncesinin mücadeleci sendikal örgütü DİSK'e 1997 Şubat'ında yaptığı devlet ikazı ise şöyle: "Devlete geç-

71 CA-17: 241-2.

72 CA-20: 22.

73 CA-17: 52.

74 CA-17: 96-7.

75 CA-18: 67-8.

76 CA-20: 17.

mişte olup bitenler bakımından şiddet ve öfke yakışmaz. Devlet hiç kimseye düşman değildir. DİSK vaktiyle şunu yapmış, başka birisi bunu yapmış; bunlar devletin hafızasında duran şeyler değildir."[77] Belli ki sapasağlam duruyordur hafızada...

Demirel'in devleti kutsal bir makam ve aynı zamanda bir aygıt olarak yücelttiğini söyledik. Arcayürek, bir seferinde nöbetçi yavere çay göndermesini söyledikten sonra, "Devlet bunlar," dediğini aktarır.[78] Aygıtın çekirdeğinde ordu mu vardır – aygıtın bir çekirdeği var mıdır? 1997 Mayıs sonunda MGK genel sekreterliğinin kuruluşunun 64. yıldönümünde yaptığı konuşmaya bakarsak, yoktur: "Türkiye'nin devleti bir kurumlar devletidir. Bir tek yerden idare edilen devlet değildir." MGK'nın, o "bir tek yer" olduğuna dair 'izlenimin' pekâlâ farkında olarak, ekler: "MGK bir anayasa kuruluşudur... MGK'nın esrarengiz hiçbir tarafı yoktur."[79] 1998 Eylül'ündeki bir konuşmasında, "Devleti kurumlar devleti olarak geliştirme"yi Cumhuriyet'in temel hedeflerinden biri olarak tekrar zikredecek.[80] 1995 Aralık başında *Hürriyet*'le mülakatındaysa demişti ki: "Bizim zaten bu kurumlar devletine henüz tam alışmışlığımız yoktur."[81]

Münferit olay 1: Madımak

"Münferit olay" terimi, Türkiye'de devlet aklının ananevi formüllerinden biridir. İnsan haklarına aykırı sistematik ihlaller, sistematik ayrımcılık gibi yapısal sorunlarla hesaplaşmaktan kaçınmak için sistematik olarak başvurulan bir formül... Demirel'in cumhurbaşkanlığı döneminde bu formülü tepe tepe kullanmasına vesile olan iki vahim örneğe bakalım şimdi.

Bunların biri, 2 Temmuz 1993'te gerçekleşen Sivas katliamıdır.[82] Şehirde düzenlenen Pir Sultan Abdal şenlikleri ve birçok yazarın, sanatçının yanı sıra "ateist" Aziz Nesin'in de bu etkinliğe konuk olması, faşizan bir nefret ve karalama kampanyasına konu oldu. İslâmcı ve milliyetçi-muhafazakâr mecralardaki ajitasyonla, Alevilerin 'varlık göstermesini' bizzat bir 'tahrik' sebebi sayan hınç potansiyeli seferber edildi. Neticede bir linç güruhu tarafından kuşatılan Madımak Oteli'nde, –Türkiye'nin müstesna sanatçıları ve gencecik insanlar...– 35 insan ateşe verilerek katledildi. Hadisenin saatlere yayılan tırmanışı boyunca güvenlik güçlerinin etkisiz kalması, gayrıihtiyari –veya ihtiyari!– bir göz yumma şüphesini doğuracak kadar ağır bir ihmaldi.

---

77 CA-20: 112.

78 CA-14: 228.

79 CA-20: 411-412.

80 DC-1, ty.: 137.

81 CA-18: 189.

82 Çavdar, 2020.

Katliamdan kurtulan Aziz Nesin, "İyi-kötü bir devlet var diyordum, yanılmışım," diyecektir...[83]

Demirel'in Madımak katliamına dair taze yorumlarını, danışmanı Arcayürek'in notlarından takip edelim. Akşamüstü olayın boyutları ortaya çıktığında, "Facia!" demiş: "Oteli yakmışlar, içindeki adamlar da yanmış. Ölen 37." Ama hemen peşinden başka konuların sohbetine dalmış notlara bakılırsa.[84] İki gün sonra (4 Temmuz), daha etraflı yorumlamış "facia"yı. Öncelikle üzerinde durulacak olan şey, "halkın birbirine düşmemiş" olmasıdır onun nazarında. 5 Temmuz'da, "Olayın iyi bir tarafı," diyerek, "mahallelere sıçramamış, bir halk kavgası haline gelmemiş" olmasını tekrarlayacak: "Böyle olsa facia olurdu" – bunun olmaması, ilk gün kendisinin adını koyduğu faciânın facialık derecesini düşürüyordur. Demirel'e göre ikinci avuntu sebebi, güvenlik kuvvetlerinin halka ateş etmemiş olmasıdır: "Bunu yapabilirdi. Güvenlik kuvvetleri halka ateş etseydi yüzlerce ölü olurdu. Çünkü o kalabalık, televizyonda görüyorsun, çılgın bir kalabalık." Oysa, iki ay sonra, 5 Eylül'de Çiller'in Sivas'taki konuşmasında Türk ordusunun gücünden bahsetmesiyle ilgili, "İyi ama, o zaman otel yandığı, yakıldığı zaman Türk ordusu neredeydi derler adama," diye söylenecek![85]

İdarenin kusuru, Demirel'e göre, otelin alt katındakilerin tahliye edilememiş olmasıdır: "Eğer üst katlara çıksaydı, belki adamlar kurtulurdu." Ama onun da mazeretini söyler: "Panik esnasında kimin aklına gelecek o? Üst katların yanmayacağı ne malum?" Nitekim valiye bunu sorduğunu, "Mümkün değildi, dışarı çıkanı linç ediyorlardı," cevabını aldığını aktarır. O zaman Aziz Nesin'i "nasıl kurtardıklarını" sormuştur valiye: "İşte oradan merdiven, bilmem neyle almışlar." Bunun üzerine Demirel "Diğerlerini alsaydınız ya," diye üstelemiş, "Alamadılar," denmiştir. Yine 'idare kusuru' olarak, belki de hakikaten insanların canını kurtaracak bir önlemin uygulanmamış, belki akla bile gelmemiş olmasına yazıklanır: "İtfaiyeye su sıktırmamışlar, iyi mi?"

5 Temmuz'daki sohbetinde, yine linç felaketlerinde yerleşik bir mazeret olarak hep başvurulan tahrik savına da el atmıştır. "Yapanların hepsinin Allah cezasını versin... Vahşi herifler. Onlara hak vermeyelim," kaydını düşer ama "durup durduğu yerde olmadı ki bu iş," diye ekler: "Ondan sonra çırpınıyor Aziz (Nesin). 'Tahrik mahrik etmedim ben.' Ee, peki birader, orada her şey kendiliğinden mi oldu bunların hepsi?" Peşinden: "Karıştırmayın şu Türkiye'yi birader!"[86]

---

83 Nesin, "şeriatçı, gerici" olarak tanımladığı bu hareketin bu gidişle "Süleyman Demirel'i de kravatından tutup sürükleyeceğini" de söyler bu basın toplantısında: https://www.youtube.com/watch?v=R5a9n9IJKZg

84 CA-14: 174.

85 CA-14: 186, 340.

86 CA-14: 188-189.

Yine 5 Temmuz günü bir İngiliz gazeteciyle mülakatında, "vahşi herifler" dediği –"azgın kalabalık" da diyor, bir ara– linç güruhunu esirgemiştir: "Orada 16 bin insan var, tümünü birden suçlayamazsınız." Sadece başı çeken durumda olan kişiler sorgulanmalıdır ona göre.[87]

Neticede bunca can kaybını ve ihmali, asıl önemlisi facianın *etno-dinsel kırım* niteliğini, *münferit vaka* mazeretiyle geçiştirir Demirel: "Ama münferit bir olaydır." Devamında söyledikleri, devlet aklında *münferit olay* 'argümanının' işlevselliğine dair kılavuz nitelikte: "Bence fevkalade bir olay da, münferit bir olay olması, meselenin çözümünü kolaylaştırır... Yani bu ne devletin ne rejimin zafiyetini gösteren bir olay değil... Her zaman lazım olacak olan devleti bence, basit bir meselede münferit meselede, basit olmasa bile münferit bir meselede yerden yere vurmanın manası yok ki." Ve ürpertici nihaî çıkarım: "Bunlar yavaş yavaş durulur, kaybolur gider canım. Hangi mesele kaybolup gitmedi ki?"[88]

13 Temmuz'da Türkiye'yi iyi bilen İngiliz gazeteci Andrew Finkel'le mülakatında, Madımak kırımını 5 Temmuz'da Erzincan-Başbağlar'da PKK'nın 33 köylünün canına mal olan katliamıyla tartanlara katılır.[89] Sivas'taki "olayın" mühim olduğunu ama Başbağlar'daki "katliamın" da mühim olduğunu söyler. Demirel açısından yine en mühimi, devlete laf getirmemektir: "Binaenaleyh, bu olaylar ne kadar büyük olursa olsun, Türk Devleti'ni titretecek olaylar değildir."[90]

Madımak katliamında hükümetin, –Başbakan Çiller ve DYP'li bakanların– tutumunun da, başka pek az konuda olduğu kadar Demirel'le uyumlu olduğunu kaydedelim.

*

Madımak katliamının birinci yılında Hacı Bektaş Veli anma törenlerine hazırlanırken, –ilk katılışı olacak–, "Ben Aleviliği çok iyi bilirim," demiş Arcayürek'e. "Mevlana, Yunus neyse Hacı Bektaşı Veli de o. Ulu bir Anadolu insanı," demiş. "Aleviler yumuşak insanlardır," demiş.[91] Bir grup Hacıbektaşlı Alevi derneği yöneticisini kabulünde, "Alevi vatandaşlarımız kendi inancının gereklerini rahatlıkla yerine getirebilmelidir ve 'Ben Aleviyim' demekten de çekinmemelidir," desturunu vermiş.[92] 1 yıl sonra, 1995 Tem-

87 DC-2: 17.

88 CA-14: 186-189.

89 Başbağlar katliamı o dönemde milliyetçi-muhafazakâr kamuoyunda Sivas'ı "kınamanın" dengeleyici koşulu olarak bir mütekabiliyet mantığına oturtulmuştu. Hatta Başbağlar'ı Sivas'ın "intikamı" gibi anlamlandırarak dolaylı olarak Alevilerin hanesine yazanlar da vardı. Bkz. Çavdar, 2020: 149-154.

90 DC-2: 29.

91 CA-16: 311-312.

92 CA-17: 37.

muz'unda, Cemevleri'nin engellenmesinden, "ansiklopedilerde Kızılbaş diye anılmalarından" yakınan "Alevi-Bektaşi önde gidenleri"ne nasihat etmiş: "'Kim çıkarsa karşınıza beni gösterin. Ben Ankara'da cemevinin temelini attım,' dedim... 'Bu yazılara karşı çıkan yazılar yazın,' dedim."[93] Ondan bir 1 sonra, 1996'daki Hacı Bektaş Veli törenlerinde, "Yavaş yavaş kitle devlete daha çok ısınmış göründü," diye memnuniyetini belirtmiş.[94] Alevileri 'devlete kazanma' yolunda mesafe almaktan memnun görünür.

Münferit olay - 2: Susurluk ve "derin devlet"

3 Kasım 1996 akşamı Balıkesir-Susurluk'ta vuku bulan bir trafik kazası, devletin para-legal faaliyet sahasını bir natürmort tablo gibi ortaya döktü. Bir kamyonun çarptığı arabada DYP Urfa milletvekili Sedat Bucak, üst düzey polis müdürü Hüseyin Kocadağ, sahte kimlikli (hem de o sahte kimlik adına İçişleri Bakanlığı'nca düzenlenmiş "Emniyet uzmanı" belgeli) Abdullah Çatlı (ve kimisi ruhsatsız çok sayıda silah) bulunuyordu. Bucak'ın PKK'ya karşı geniş bir milis gücünü seferber eden büyük korucu aşiretinin "reisi", Çatlı'nın da bir yandan hüküm giymiş ve aranıyor iken, 12 Eylül'den sonra devletin birçok gayrınizami operasyonunda yer alan mafyavarî yapılarla ilişkili bir ülkücü "reis" olması, para-legal veya resmî-illegal bir şebekenin kurumlaşmış varlığına işaret ediyordu. Susurluk skandalı, "devlet-siyaset-mafya üçgeni" tabiriyle popülerleşen bu ilişki ağının sorgulanmasına dönük bir toplumsal talebin yükselmesine yol açtı. Ertesi yılın Ağustos'unda MİT'e hazırlatılan bir inceleme raporu, söz konusu ilişki ağına ilişkin önemli ipuçları vermekle beraber, soruşturma niteliği taşımayan, neticesiz, yaptırımsız bir metindi. Doğruluğuna ilişkin kuşkular üzerine, 28 Şubat'tan sonra kurulan hükümet döneminde başbakanlık teftiş kurulunca hazırlanan 2. raporun da mahiyeti çok farklı değildi. Neticede skandal geçiştirildi, "terörle mücadele" veya "devletin bekası" ile meşrulaştırılan tedhiş eylemlerinin sistemleşmiş icrasına ve devlet nizamının bu istisna hallerini olağanlaştıran, süreklileştiren yapısına dönük esaslı bir sorgulamaya mahal verilmedi. Cumhurbaşkanı Demirel de, bu geçiştirme çabasına nezaret etti; devletin işleyişinin-yapısının sorgulanmasını, bizzat devletin itibarını sarsacak bir risk olarak gördü ve buna set çekmeye çalıştı.[95]

Demirel'in Susurluk günlüğünü yine Arcayürek'in notlarından izleyelim. İlkin, olayın derinine inilmesi için, "Nereye kadar gidiyorsa oraya kadar götürün," demiş. 8 Kasım'daki teşhisi, olayın MİT ile Emniyet arasındaki reka-

93 CA-17: 422-3.

94 CA-19: 173.

95 Susurluk skandalının safahatı hakkında: Berberoğlu, 2000. Skandalın "devlet aklı" açısından bir analizi: Sabuktay, 2010.

betin neticesi olduğu yönünde: "MİT-Emniyet şeyi bu..." Çatlı'nın devletin gayrınizami operasyonlarında kullanıldığı iddialarını reddediyor – ön adıyla anarak: "Abdullah'ın kullanıldığı falan yok... Katil yahu. Hiçbir işte kullanılmış falan değil... Maşalar var ya, birbirlerini öldürdüler. Onların içinde vardır ama orada devlet yok." 24 Kasım'da, "mafya olayının her yerde olduğunu... her yerde böyle çeşit işler olduğunu.... gangsterliğin yeni bir iş olmadığını" anlatacak, dolayısıyla bu olayların "devlet meselesi değil... adi suçlar" sayılması gerektiğini telkin edecek. 6 Aralık'ta, "yetkileri dışında birtakım adamları kullanma"nın "en iyi misalinin" İspanya'da görüldüğüne, devir değişince, sorumluların yargılandığına dikkat çekecek; "Devleti kurtaralım derken sefil olmuşlar," mizanını çıkartacak. Demirel'in bu bahislerdeki referansı ezel-ebed aynıdır: "Yahu kardeşim, burada Mustafa Muğlalı hikâyesi var."[96]

Susurluk'un dumanının hâlâ tüttüğü günlerde, suç ağına karışmış bir emniyet müdürü varsa da, bunun kişisel suç sayılması gerektiğini savunmuştur Demirel. Devlete suç izafe edilemeyeceği düsturunu, bir son savunma hattı olarak tutar: "Her suçu devlete mal ederseniz işin içinden çıkılır mı canım? Hepsi birden devlet düşmanlığına... Hadi bakalım yüklenin devlete. Olur mu böyle şey?"[97] 11 Kasım'da, sohbetinde, faraza "böyle 100 tane hadise çıksa" bile, bunun "devletin mafya ile iç içe olduğunu değil, o 100 kişinin mafyayla iç içe olduğunu gösterdiğini" söyler.[98]

Kasım ortasında kamu önüne çıkışlarında da, devlete halel getirmeme hattını tutar. Zonguldak'ta bir konuşmada, "Devletin hizmetini görenleri çok dikkatli eleştirelim," uyarısını yapar; "aksi halde devletin hizmetleri görülmez hale gelir." Ankara Sanayi Odası'ndaki konuşmasında, iyice dramatikleştirir işi: "Devletsizlik fetrettir."[99] 10 Aralık'ta parti liderleriyle bu konuda yaptığı görüşmede de, onları çağırmasının nedeninin Susurluk olayı değil, "devlete bir şüphe doğmuş" olması olduğunu söylemiştir: Beraberce devlete sinen bu karamsarlığı ortadan kaldırmanın yollarını arayalım." Muhalefetin "birinci görevinin devlete sadakat" olduğunu söylemiştir onlara: "Ne derseniz deyin, ne konuşursanız konuşun. Ama devleti bir hedef olmaktan çıkarın. Affedersiniz, hangi dürzüyü hedef alacaksanız alın. Devleti almayın kardeşim. Günah yani." Kendi misyonunu şöyle tanımlar: "Ben bu devlet için savaşıyorum. Ben onu savunmazsam bu devlet tekler!"[100]

Bu arada Susurluk skandalıyla ilgili Devlet Denetleme Kurulu'nu görev-

96 CA-19: 372-373, 388-389. Yine Muğlalı Sendromu! Bkz. s. 313 vd., 406.

97 CA-19: 329-334.

98 CA-19: 338, 388-389.

99 CA-19: 347-348.

100 CA-19: 395, 417, 428.

lendirmesi yönündeki çağrılara, bu kurumun soruşturma makamı olmadığını, soruşturma işinin başbakanlığa ait olduğunu söyleyerek mukabele etmiştir. Belirttiğimiz gibi, başbakanlık da olayı soruşturma yetkisini kullanmadan 'araştıracaktır.' 1996 Aralık ortasında hazırlanan MİT raporunda işadamı ("kumarhaneler kralı") Ömer Lütfü Topal'ı öldürmekle suçlananların cinayet gecesi başka yerde olduklarını iddia etmelerine Demirel'in getirdiği yorumda, 'wording' [kelimelendirme] hoştur: "Alibi yaptılar."[101]

Susurluk'u geçiştirilmesine rağmen aralıklarla gündeme geri getirmeye çalışanlar oldu. Devletin para-legal faaliyetlerinin gün yüzüne çıktığı –hiç eksikliği çekilmeyen– müteaddit "münferit" vakalar, buna vesile sağlıyordu. 2000 yılının 12 Şubat'ında yine bir vesileyle bu mesele yeniden gündeme geldiğinde, gümrük belgesiz silah alımıyla ilgili bir soruya verdiği "Devlet rutin dışına çıkabilir" cevabı, tarihî Demirel sözlerinden biri olarak literatüre geçti: "Devlet, hâlin icabına göre hareket eder. Yani, her zaman rutini takip etmek mecburiyetinde değildir. Devletin yüksek menfaatleri –ki bunu takdir etmek hükümetlere aittir– icap ettirdiği zaman devlet rutinin dışına çıkabilir. Yani kanunsuzluk yapar, manasında söylemiyorum. Rutinin dışına çıkma payı vardır." Başkalarının yanı sıra Barolar Birliği'nden gelen tepki üzerine, iki gün sonra, "rutin dışına çıkma"yı "yasaları aşmama" koşuluna bağladığını, devletin "hangi sebeple olursa olsun kanunsuz hareketleri himaye etmeyeceğini" belirtme gereği duydu.[102] Bu vesileyle geçmiş günlerdeki benzer ikazlarını hatırlattı. 23 Ocak'ta, "Devlet güç kullanırken dahi meşru gücünü kullanır, meşru şekilde kullanır... meşru olmayan güçleri kullanırsa dağılır," demişti. Aynı gün bir başka demecinde, her "yaşayan kurum" gibi olan devletlere de "mikrop gibi birtakım şeylerin arıza olduğunu" (organizma teşbihi açıktır), bundan endişelenmemek gerektiğini telkin etti. "Türkiye Cumhuriyeti Devleti, tesadüfen kurulmuş ve tesadüfen ayakta duran bir devlet değil" idi ve "devletten güçlü kimse olmaz"dı.

Susurluk'tan sonra, devletin 'çekirdeğinde', bu gayrınizami operasyonları koordine eden bir para-legal yapıyı tanımlamak üzere kullanılan "derin devlet" kavramı yerleşti, hatta uluslararası literatüre geçti.[103] (Aslında "derin devlet" tabirini Susurluk'tan 1,5 ay kadar önce adını vermeyen bir bakan, Demirel'i övmek için kullanmıştı!)[104] Demirel bu kavramı da "Ne de-

101 CA-19: 462.

102 https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-suleyman-demirel/1717/3872/cumhurbaskani-sayin-suleyman-demirelin-aciklamasi. Aldığı eleştirileri, *Kur'an*'daki "Eğer sarhoşsanız namaz kılmayın" ayetinin ilk kısmını atlayarak "namaz kılmayın" sonucunu çıkaranların yaptığına benzetiyordu.

103 İngilizce Wikipedia maddesinde kavramın etimolojik menşei, Türkiye tecrübesidir: https://en.wikipedia.org/wiki/Deep_state

104 Ertuğrul Özkök, *Hürriyet*, 14 Eylül 1996, akt. Akçura, 2006: 32.

mek derin devlet? Derini sığı yoktur devletin," diyerek veto etti.[105] Oysa 2005'te, 28 Mart-8 Nisan arasında *Sabah*'ta Yavuz Donat'ın "Demirel derin devleti anlatıyor" röportaj dizisinde, uzun uzun derin devletten bahsedecekti. 28 Mart'ta yayımlanan ilk kısımda, derin devletin, kanunlar uygulanamaz, huzur bozulur, "devlet boşluğu" ortaya çıkarsa devreye girdiklerini anlattı: "Derin devletin içindekiler yani normal zamanlarda belirli yetkileri kullanma durumunda olanlar, bir de bakarsınız, kurtarıcı haline gelmek isterler... Oysa kimse onlara görev vermemiştir." Birkaç ay sonra, 16 Kasım'da NTV kanalında daha açık seçik, hatta açık saçık konuştu, derin devlet hakkında. Nedense şöhretli Demirel vecizeleri arasında yer bulamamış şu kritik cümleyi kurdu: "Derin devlet, devletin kendisidir." Devamı da kritiktir: "Askerdir derin devlet." Zira "Cumhuriyet'i kuran askerler, devletin yıkılmasından daima korku duyar"dı. Derin devlet, "onların kanaatlerine göre, devleti yıkılma sınırına getirmediğiniz sürece hareket halinde" olmazdı. Ancak yönetim krizi ("ülkenin yönetilememesi") halinde ülke "derin devlete muhtaç" hale gelirdi. Demirel'e göre derin devlet (ki son kertede "askerler"di) "ayrı bir devlet değil" idi fakat "devlete el koydukları zaman derin devlet oluyorlardı!" Bununla beraber ve "devletin tekliği esas" olmasına rağmen, "Bizim ülkemizde iki devlet var," diyordu: "Bir derin devlet var, bir devlet var." Devamında söylediği de, Demirel'in ihmale uğramış kritik sözlerindendir: "Asıl olması gereken devlet yedek, yedek olması gereken devlet asıldır."[106] Bundan bir süre sonra, 2006'da bir mülakatta, "acaba devletin gizli teşkilatları mı var, bizi korumakla yükümlü devlet gücünü acaba gizli işlerde mi kullanıyor?" gibi endişelerin doğmuş olmasından duyduğu endişeyi dile getirecek.[107]

Bu tartışmalarda Demirel, devlet gücünü kullanan yetkili kişilerle "Devlet" tüzel kişiliği arasındaki ayrımı,[108] adeta mutlak ilişkisizlik derecesinde savunmuştur. Ona göre Susurluk'ta soruşturmaların "vara vara vardığı yer", bir emniyet müdürüdür ve emniyet müdürü sadece "kendini temsil ediyor"dur, devleti ve "hiçbir siyaseti" değil.[109] Bahse konu emniyet müdürü, kamyonun çarptığı arabada bulunan Hüseyin Kocadağ idi. Oysa daha önemlisi, kaçak hükümlü Çatlı'ya tanzim edilen resmî evraklarda imzası olan İçişleri Bakanı Mehmet Ağar'ın bu para-legal ağla ilişkilerine dair birçok karine bulunuyordu. Mehmet Ağar, Tansu Çiller'in başbakan olmasından bir ay sonra emniyet genel müdürlüğüne getirilmiş, 1995 genel seçimlerinde DYP'den millet-

105 Mercan, 2007: 53.

106 Gezici, 2006: 149.

107 Akçura, 2006: 18.

108 Bu konudaki hukukî-siyasi 'doktrinler' için bkz. Sabuktay, 2010: 81-96.

109 Mercan, 2007: 54-56.

vekili seçilmiş, 1996 Mart'ında adalet, Haziran'da içişleri bakanı olmuştu ve partide son derece etkin hale gelen Emniyetçi grubunun lideri idi.[110] Demirel 1993'te bir sohbette Arcayürek'e "Mehmet aslında kimsenin adamı değildir. Mehmet iyidir," demiş Mehmet Ağar hakkında.[111] Orhan Keçeli'nin anlatımına göre, 1980 Ocak'ında, Mehmet Ağar İstanbul'a 1. Şube müdür yardımcılığına tayin edildiğinde, AP İstanbul İl Başkanı Cindoruk ve İstanbul Emniyet Müdürü Şükrü Balcı'nın onun hakkındaki tavassutlarını alan Demirel, onun başbakanlığa uğramasını istemiş; programı aksayıp kendi gelemeyince Ağar için hazırlattığı zarfların kendisine verilmesini sağlamıştır. Zarfların birinde başarılar dileyen bir mektup, diğerinde "ev, üst baş lazım olur" diye biraz para vardır.[112] Ancak Demirel'in, "iyidir" dediği "Mehmet"in muazzam inisiyatif artışından tedirgin olduğu görülür. 1993 Kasım'ında Ankara'da korucu aşireti reislerinin ağırlanmasının manasını soran Arcayürek'e, sadece "Mehmet Ağar" cevabını vermiş. 1995 Kasım başında Ağar milletvekili adayı olmak üzere görevinden ayrılırken emniyet müdürlüğünden uğurlanışındaki şaşaalı tören hakkında, "Dünyanın en büyük törenini yapsınlar, yeter ki gitsin," demiş![113] Susurluk Skandalı'nın ardından 'hiç değilse' Ağar'ın bakanlıktan istifa etmesi üzerine telefonla arayıp teselli etmiş yine de.[114] 1998 yazında Ağar'ın oğlunun nikâhında –Kenan Evren'le beraber– tanık olacaktı Demirel – nikâha 20 dakika kala, özel kalemi vasıtasıyla gelemeyeceğini bildirdi!

Kürt meselesi

Demirel'in cumhurbaşkanlığını doldurduğu 1990'lı yılların odağında kuşkusuz, düşük yoğunluklu savaşın hüküm sürdüğü Kürt meselesi vardır. Emniyetçi hizbin belirleyici rol üstlendiği Tansu Çiller hükümeti, ordunun güdümündeki güvenlikçi siyasette Zeynep Şarlak'ın tanımıyla "teslimiyetten gönüllü işbirliğine" geçmiştir.[115] 3 bine yakın Kürt köyü boşaltılarak sakinleri göçe zorlanmış, Kürt işadamlarını, yerel Kürt sivil kanaat önderlerini hedef alan "faili meçhul" denen cinayetler birbirini izlemiş; Susurluk vakasında ucu fâş olan gayrınizami faaliyetler de bu çerçevede sistematikleşmiştir. Demirel de bu konuda teyakkuz halindedir; kâh Kürt meselesindeki kırmızı

110 Berberoğlu, 2000: 18-22.

111 CA-14: 196.

112 Taşkın, 2007: 116.

113 Gökmen, 1999: 88-89; CA-15: 120; CA-18: 135. 1996 Mart'ında emniyet genel müdürlüğüne geleceği söylenen Kemal Yazıcıoğlu hakkında da "İyi adamdır," demiş Demirel (CA-18: 422). Yazıcıoğlu'nun 12 Eylül sonrasında Ankara Emniyet'indeki işkencelere nezaret ettiğine dair çok sayıda tanıklık vardır.

114 CA-14: 350.

115 Şarlak, 2022: 249.

çizgiyi koyultarak, kâh "şık" görünmeyen icraatları tevil ederek, resmî siyasetin önünde ve arkasında durmuştur.

Özel tim çekinceleri

Gayrınizami harbin bir veçhesi, polis ve düzenli ordu yanında, kontr-gerilla mücadelede uzmanlaşan özel timlerin devreye girmesi idi. Çiller, hükümette etkinliği artan Emniyetçilerin telkiniyle, "terörle mücadelede" bu unsurun inisiyatifini artırma eğilimindeydi.

Demirel'in, "Mehmet Ağar'ın fikri" teşhisini koyduğu bu tercihle ilgili çekinceleri olmuştur. Çiller'e başından itibaren "Terörü bu orduyla çözeceksin" telkininde bulunduğunu, "Özel Timler gün gelir, başına bela olur. Bunlara hâkim olamazsın" uyarısında bulunduğunu söyler. Başka bir vesileyle, bu uyarıyı tekrarlamıştır: "Özel Tim'e bazı şeyleri yaptırırsın ama Özel Tim sonra senin tepene çıkar."[116]

Özel timler Demirel'e, –'devlet ve tarih şuuru' ile– "İttihat Terakki'nin silahşoru" dediği Yakup Cemil'i hatırlatıyordu. Bu fedailer, sonradan, "kendilerini kullananları kullanmaya kalk"mışlardı.[117] Başka bir yerde, Türkiye'nin İstiklal Harbi'ni kazanmasını, İsmet İnönü'nün, disiplin tanımayan çetevari paramiliter yapıları tasfiye ederek "Garp Cephesi'ni nizama koyması"na borçlu olduğunu söyler. Bu vesileyle, Kıbrıs'taki ayrılıkçı özel harp örgütlenmesinin 'günahlarını' da itiraf eder: "Kıbrıs'ta Mücahitler'in başına koyduğunuz Bozkurt orayı haraca kesti. Ve oradan o kadar büyük şikâyetler geldi ki... Paradır, puldur, kadındır kızdır ve çıkamadık işin içerisinden."[118]

Özel timlerin başına buyruk paramiliter yapılara dönüşmesi riskini artıran bir etkenin Demirel gayet iyi farkındaydı: Bu teşkilatın kadroları özellikle ülkücülerden devşiriliyor ve şovenist bir ajitasyonla yetiştiriliyorlardı.[119] 1995 yazında Arcayürek'e, "Özel tim enfekte," diyerek şikâyet etmiş – RP'yi de katarak: "Adamların bir elinde *Kur'an*, bir ellerinde ya RP ya da MHP... enfekte bunlar... 'Bu pisliği temizleyin' dedim." Çiller'in ve "benim zavallı İçişleri Bakanım Nahit"in buradaki sorunun farkında olmadığından yakınmış.[120]

Yine 'devlet tecrübesiyle' Demirel'in, nizami ordu yerine özel timlere inisiyatif tanıma tercihine karşı, orduyu 'tahrik etmeme' endişesini de taşıdığını eklemek gerekir. "Bir yıl sonra 'siz bu işi beceremiyorsunuz' diye rejimin başında patlasınlar" istenmiyorsa, ordunun yetkisini tanımak gerekirdi.[121]

---

116 CA-13: 207-208.

117 CA-19: 460.

118 CA-14: 267.

119 Bora ve Can, 2016: 126-137.

120 CA-17: 443-447.

121 CA-15: 155,

Ancak, –27 Şubat 1999'da TRT televizyonundaki söyleşisinde söylediği üzere– "'terör' dediğimiz olay"la uğraşmanın, "muntazam silâhlı güçle uğraşmak"tan çok daha zor olduğunun da altını çizmiştir Demirel: "Burada hedefler bir görünür, bir kaybolur ve bir muannit, inatçı bir olaydır." Buna rağmen, devletin "bütün gücüyle hâdisenin üstüne varmış... devlet olmanın şanına yakışan şeyi yapmış" olmasından müftehirdir! Devletin 'kahhar' gücüyle müftehirdir: "4-5 bin kalaşnikofla Türk devletini titretebilir misiniz? Bir beyhude iştir." 1996 Ağustos'unda PKK'nın kaçırdığı askerlerin iadesi için girişimler söz konusu olduğunda, "devletin onuru"nu gözeterek, müzakereyi kapatır: "Burada devletin onuru söz konusu... Devlet olarak yalvaracak değilim ya... Bırakmasına memnun olurum ama bırakması için benim bir talebim olmaz."

Velhasıl, kapalı kapılar ardında dile getirdiğini aktardığımız çekinceleri, onu "terörle mücadeleye" tam destek vermekten geri tutmaz. "'Türkiye'nin dağları Türkiye'ye aittir. Eşkıyaya ait değildir' diye bu işe koyulmuş insanların elini ayağını soğutmayın" nasihatini verir.[122] 1996 yazında DYP yöneticilerinden (1993-1995 arası milli savunma bakanı) Mehmet Gölhan'ın "kan kaybının durdurulması"ndan söz eden demecine, "Sınırlarımızı korumak, ülkemizi korumak, toprağımı korumak kan dökmeyi gerektiriyorsa... 'Kan dökülmesin, ülkemizi korumayalım mı' diyeceğiz?" diye söylenmiştir. "Askerî çözüm" kavramını da kararlılıkla reddetmiş, "Anayasa'nın emrettiği çözüm"den söz edilmesi gerektiğinde ısrar etmiştir: "Askerî tedbir yok, Anayasal tedbir var."[123]

"Askerî" çözümden ve savaşan taraflardan söz edilmesinin asıl çekindiği 'tehlikesine', yine 1996 yazında bir sohbette değinmiştir Demirel: "Resmî veya gayrı resmî bunları kendinize taraf kabul ederseniz... Ondan sonra Cenevre işler. Bu mücadeleyi Kürtlerle aramızda savaş kabul ederler... Oysa ki bugünkü savaş değildir. Kalkışmadır. Eşkıyalıktır."[124]

1998 Ekim'inde yaptığı bir konuşmada, "terör" ve "bölücülük" tehdidini organizmacı bir teşbihle parazite benzetmiş, çözümünü de sosyal-Darwinistçe tanımlamış: "Yaşayan her varlığın mutlaka bir musallatı bulunur" ve kişinin, toplumun, devletlerin, milletlerin "yaşama hakkı", buna karşı "mücadele güçleriyle mütenasiptir," ona göre.[125] 1996 yazında, Arcayürek'le sohbe-

122 CA-14: 211; CA-19: 188; D-2015: 317.

123 CA-15: 66, 91, 185; CA-19: 143.

124 CA-19: 154. "Cenevre"den kasıt, savaşan taraflara insancıl hukuka riayet ve sivilleri sakınma yükümlülüğü getiren uluslararası konvansiyonlardır.

125 DC-1, ty.: 163.

tinde, bu tehdit algısının had safhada cinsiyetçi bir teşbihini yapmış: "Yahu insan karısını savunmaz mı? Evini savunmaz mı? Eğer kapısını çaldığı zaman, afedersin, bir it gelip 'ver karını' dediği zaman 'ah kavga çıkmasın' diye... 'Al götür de ben sonra karakola şikâyet ederim' mi diyeceksin? Afedersin ama bu deyyusluktur. Aynı şeydir. Ha adam senden karını istemiş, ha toprağını istemiş, aynı şeydir."[126]

Gazeteci Hasan Cemal Demirel'in ağzından "29. Kürt isyanı" sözünü duyduğunu yazıyor. 1994 Aralık'ında Arcayürek'e, Osmanlı'dan devreden, "öteden beri korktuğum meseleler" faslında, "Rum, Ermeni ve Kürt sorunu"nu saymış. Bu sohbette sorunların halline dair konuşması, etnik temizlik makamındandır: "Rumları Mübadele Kanunu ile çıkardık. Batı kıyıları şimdi tertemiz. Ermeniler şöyle böyle... Onlardan da kurtulduk." Oysa Kürtlere "dokunulmamış", onlar "kavm-i necip" sayılmış, "kaynaşılmış, kucaklaşılmıştır."[127] Fakat neticede Kürt "sorunu"nun Demirel'in nazarında teşkil ettiği meş'um tehdit, Rum-Ermeni "sorunları" silsilesinde yer alır.

Ekonomik geri kalmışlığın "şekavet"e mazeret gösterilemeyeceği savını, bu dönemde de sürdürdü Demirel: "Eğer adamın ekonomik sıkıntısı var, onun için böyle yapıyor dersen, teşvik etmiş olursun. Cesaret verirsin. Daha önce bu yapıldı." 1999 Şubat'ında bir mülakatta, GAP sayesinde Güneydoğu'nun "İç Anadolu'nun birçok yöresinden daha iyi hale gelmiş" olduğunu söylüyordu.[128] Bununla beraber, sorunun çözümünde kalkınmacı paradigmadan hâlâ kopmuş değildi. GAP'ın sağladığı gelişmenin "halkın devleti kucaklamasını" sağlayacağına güveniyor, "Van Gölü'nün etrafında... Urartular'dan sonra en çok iş yapan biziz," diye övünüyordu.[129]

Anayasal vatandaşlık

Bu alarm halinde Demirel, kültürel hakların tanınması gibi kısmi reform önerilerini, sonu alınamayacak tavizler sayarak reddetmiştir. 1993 Ekim'inde bir toplantıdaki sözleri, bu tavrın özetidir: "Adam eline silahı almış. 'Ben bu Türkiye'yi parçalayacağım' diyor. 'Peki, gel sana Kürtlere Kürtçe eğitim yapma hakkı tanıyalım da bu istekten vazgeç' dediğimiz zaman terörle mücadeleyi kimseye yaptırtamayız." Başka bir vesileyle, anadil hakkını reddederken gerçekten anakronizmanın belini kırar: "Bin senedir Türkiye'de bulunan, 'ben Kürdüm' diyen insanlar Kürtçe eğitim görüyorlardı da, Kürt olarak kültürel hakları vardı da bunları Türkiye Cumhuriyeti mi geldi aldı?" 1995 Ocak'ında Avrupa Konseyi genel sekreterine, "Onların istediği Kürt-

126 CA-19: 202.

127 Cemal, 2018: 489; CA-17: 80-1.

128 CA-18: 474-5; D-2005b: 225.

129 CA-14: 48; Güneş 2005: 160.

çe eğitim değil ki. Bayrak istiyorlar," demiştir.[130] 6 Aralık 1993'te Kanal 7'de gazeteci Nazlı Ilıcak ve DYP'nin Kürt milletvekili Abdülmelik Fırat'la beraber katıldığı programda, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin... herkesi Türk vatandaşı kabul ettiğini, 'Sen hangi etnik orijinden geliyorsun?' diye sormadığını" vurguladıktan sonra; "Eğer siz Türkiye'de birden çok dile giderseniz sadece Kürtçede kalmazsınız, birçok dillere gidersiniz, o zaman devletin hayrını görün!" uyarısında bulunmuş ve yinelemişti: "Efendim, biz kültürel hak istiyoruz, onun için bunu yapıyoruz demiyor adam. Biz, Türkiye'yi parçalayacağız, ayrı bir devlet kuracağız, onun için yapıyor."[131]

1993 yılı Ekim'inde Başbakan Çiller'in İspanya gezisinde Bask modelinden (yani federal yönetimden) söz ettiği sıralarda, Arcayürek'in aktarımlarına bakacak olursak Demirel bu ürkek 'fikir egzersizi' ile ilgili pek yüreklendirici bir havada değildir. Türkiye'nin o minvalde uygulamalara giriştiğini ancak "komşularının puştluğu yüzünden" başarıya ulaşamadığını söyler! Temel önceliği, yine *eli soğutmamaktır*: "Eğer bu tartışmalar sonucunda dağdaki adamın silahını elinden almak yerine, ben başka şeyler yapayım da onları silahı bırakmaya zorlayayım, silahı kendiliğinden bıraksınlar deniliyorsa, bu çok yanlış olur ve işi soğutmaktan başka bir sonuç vermez."[132]

Bundan kısa bir süre sonra, Cumhuriyet'in 70. yıldönümü vesilesiyle düzenlediği basın toplantısındaysa Demirel, "Kürt realitesini tanıma" çıkışının solgun bir replikasını ortaya koydu. "Bin senelik Anadolu potasının içerisinde, ırk olarak başka bir ırktan gelse bile, kendisine Türk Milleti denen bir milletin fertleri," idik ona göre. (Demek, Türk'ten başka bir ırk; demek Türk diye bir ırk vardı esas olarak.) "'Ben Kürdüm' diyene, 'pekâlâ, sen Kürtsen Kürtsün' diyecek, yani 'hayır değilsin' gibi bir ısrarda" bulunmayacaktık. "Benim dediğim Kürt kimliği budur," diyordu Demirel.[133] 1994 Mayıs başında *Yeni Asya* gazetesiyle söyleşisinde, bu etnik kimlik tekerlemesini tekrarladı: "Adam 'Ben Kürdüm,' diyor. 'Hayır sen Kürt değilsin.' 'Neyim?' 'Türksün.' Ama adam der ki, 'Ben ırken Kürdüm, ama Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşıyım.' 'Hayır sen Türksün...' Bence bunu söylemek mümkün değildir." Devamında Demirel, bunu "Katı milliyetçiliğe itiraz ediyorum... Irkçılığı reddediyorum," diye bağladığı gibi, kendine göre bir ileri adım atıp, "Anayasal vatandaşlık" kavramını ileri sürdü – İngilizcesine atıfla: "Bu kavram benim icat ettiğim bir kavram değildir. 'Constitutional citizenship' Anglosakson tabiri." O yıl sonunda ve 1995 Ocak'ındaki konuşmalarında da bu kav-

130 CA-15: 145, 243; CA-17: 159.

131 CA-15: 236-238. Melik Fırat Şeyh Said'in yeğenidir. 1994 Şubat'ında DYP'den istifa edecektir.

132 CA-14: 452-453. Zaten Çiller de "Bask modelinin" sadece lafını ettiği bu demecini inkâr edecektir (Gökmen, 1999: 76-77).

133 CA-15: 62-63

ramın izinde yol aldı: "Türk milletine mensup olmak için vatandaşlık yeterlidir. Anayasal vatanseverlik duygusuna sahip olmak tabii bunun bir uzantısıdır." Ancak Demirel, o sıralar Çiller'in bilinen milli övünç formülünü "Ne mutlu Türkiye'nin vatandaşıyım diyene"ye çevirerek yaptığı zemin yoklamasına tepki gösterdi; Atatürk'ün o sözünde zaten ırk kastedilmiyordu ve "ulus kavramı havada kalmamalı" idi ona göre.[134] Demirel, resmî millet ve milliyetçilik anlayışındaki etno-merkezci omurgayı esnetmeye dönük yoklamalarda da, alabildiğine sakıngandı.

"Ben Kürtler konusunda hep yanıldım"

Kürt meselesinin yeni bir veçhesi, Kürt kimliğinin tanınma talebini sol taleplerle birleştiren bir programla örgütlenen etkili bir siyasal parti geleneğinin oluşmaya başlamasıydı. SHP listelerinden seçilen 18 Kürt milletvekili 1992 Mart sonunda istifa edip, bu çizgideki partiler silsilesinin ilki olan Halkın Emek Partisi'ne (HEP) geçmişlerdi. 14 Eylül 1993'te Anayasa Mahkemesi'nce kapatılan HEP'in misyonunu Demokrasi Partisi (DEP) devraldı. Demirel, DEP'in genel başkanı Yaşar Kaya'yı, "Biz PKK'nın siyasi devamı değiliz demediğiniz sürece burada meşru olmakta zorluk çekersiniz," diyerek uyardığını söyler ("O Yaşar enayisine söyledim," der); "vatandaş neticede demokrasiye karşı ülkenin birliğini tercih edecektir" ona göre.[135] Bu arada 20 Şubat 1994'te, Kaya'nın yerine DEP genel başkanı seçilen Diyarbakır milletvekili Hatip Dicle'yi kabul etti Demirel. Dicle basına, cumhurbaşkanının yaklaşımını hükümete göre daha olumlu bulduklarını açıkladı. Demirel, bu kabulüne yönelik eleştirileri. "legal bir partiyi kabul ederek yatıştırıcı rol üstlenme" gerekçesiyle savuştururken; etrafına "Hatip Dicle bu şekilde konuşmaya devam ederse devlet bunların güvenliğini sağlamakta zaafa düşer," ikazında bulunuyordu.[136]

Üzerinden 15 gün geçmeden, 2-3 Mart'ta TBMM genel kurulu 13 DEP milletvekilinin dokunulmazlığının kaldırılmasına karar verdi; aralarından Orhan Doğan ve Hatip Dicle hemen o gün Meclis çıkışında gözaltına alındı. Bu hamle fiilen, Kürt kimliğinin tanınma mücadelesinin yasal siyaset zemininden dışlanması anlamına geliyordu. Demirel, –tıpkı Meclis Başkanı Cindoruk gibi– olayın esasından değil de alelacele gözaltı uygulamasından rahatsız olmuş göründü, etrafına "şık değil" diye söylendi. Bunların "Mehmet Ağar'ın başının altından çıktığı" kanısındaydı. "Akılları sıra böyle yaparak batıdaki Kürtlerden üç-beş oy alacaklar... Kürtler zordan anlar ve korkar sanıyorlar," diyordu sohbetinde. Telefonda Ulaştırma Bakanı Yaşar Top-

134 D-2015: 337-340; CA-17: 112; Arslan, 2019: 225.

135 CA-14: 342-343.

136 *Milliyet*, 21 Şubat 1994; CA-15: 449-450.

çu'ya "Sokağa teslim oldunuz; orası Meclis, orada politika yapılır." diye çıkıştığını aktarıyordu. "Yapılan belki hata değil ama siyaseten yanlış"tı ona göre. "Adamları Meclis kapısı önünde gözaltına almak", "Türk-Kürt ayrımı yapmak" ve "DEP'in ekmeğine yağ sürmek" anlamına geliyordu. Demirel'in kapalı kapılar ardında kalan rahatsızlığı ilkesel değil taktikseldi. Bu "işlemi" yerel seçim sonrasına kadar uzatsaydılar, diye seçim hesabı yapıyor; dünyada yaratacağı tepkiyi düşünerek "Şimdi git dışarıdan kredi bul!" diye hayıflanıyordu! Dokunulmazlıkları kaldırma kararının Anayasa Mahkemesi'nce iptali ihtimalini, "devletin iflas etmesi" anlamına geleceğini söyleyerek hiçe sayıyordu. O yılın sonlarında, –yemin töreninde Kürtçe konuşması hâlâ konuşulan– Leyla Zana'ya idam cezası verilmesi ihtimali dile düşünce, böyle bir kararın Meclis'ten geçmeyeceğini, geçerse de kendisinin onaylamayacağını söylemiş Arcayürek'e. Bir 'töre' anekdotuyla delil getirmiş: Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Kıyafet Kanunu'na aykırı hareketten bir "Erzurumlu teyze" idama götürülürken ahalinin "Lan oğlum bir kadın asılır mı?" diye ayıpladığını aktarmış...[137]

Demirel, o yılın 27 Mart'ında yapılan yerel seçimlerin "Güneydoğu'da bir plebisite çevrilme ihtimaline" karşı "tedbir almak lazım" geldiğini düşünmüştür. "PKK'ya karşıyım demese de kamuoyunda PKK'lı olmadığı bilinenlerin seçilmesi" gerekiyordur. Gerek o yerel seçimlerde gerekse izleyen yıl genel seçimlerde "Kürt örgütleri"nin (ki ona göre bunların "hepsinde PKK vardır") RP'ye oy verdirdiği kanaatini defaatle söyleyecektir.[138]

"Bölücülüğe", "teröre" reaksiyona eşlik eden milliyetçi ajitasyonun oluşturduğu linççi tahrik potansiyelinin,[139] Demirel elbette farkındaydı. Bu dinamiği şu açıklıkla tarif eder: "Bakın bizi aşar bu olaylar. Her gün cenaze geliyor Türkiye'nin bir kenarına. Oralarda öyle bir infial meydana geliyor ki, bu öldürenler PKK'dır demiyor adamlar. Bunu öldüren Kürtlerdir, diyor... Yarın oralarda oturan Kürtlere diyecekler ki, tasınızı tarağınız toplayın, gidin." Fakat bu tehlikeyi önleme sorumluluğunu, HEP'li/DEP'li siyasetçilerin sırtına yıkıyordu: "Çıkıp 'Biz bu PKK'nın devamı değiliz' demeli" idiler, yoksa "hakkını koruyoruz dediğiniz adama çok büyük kötülük yaparsınız," diye uyarmıştı onları.[140] 1993 Ekim sonunda Erzurum'da PKK karşıtı kitlesel gösterinin 'şekil değiştirmesinden' endişesini belirtir: "Korkum şu: orada Kürt mahalleleri var. Oraya giderlerse facia olur." 1996 yazında, şehit cenazelerindeki infialin "halka yayılmasına mani olma"yı, "benim sıkıntım, daha doğrusu devlet başkanı olarak benim en çok dikkat etmem gere-

137 CA-15: 480-488, CA-16: 23; CA-17: 80-1; Gökmen, 1999: 85.

138 CA-15: 380-381; CA-16: 44, 51.

139 Bora, 2021c.

140 CA-14: 215-216.

ken şey," diye tarif eder. Yine o yaz bir başka şehit cenazesinde, "Tam benim korktuğum noktadayız" endişesine kapılmıştır. Zira halk, gazetecilere "dünyanın hakaretini" etmiştir – dahası "oradaki genç çocuklar, ölen askerlerin arkadaşları"nın hepsi, "Kurt işareti Bozkurt" yapıyordur...[141]

29 Mayıs 1994 günü Arcayürek'in dikkatini, o günkü demecinde "öldürülen PKK'lılara da 'ülkenin çocukları' dediğine" çekmiş. "Neden?" diye sorup verdiği cevabı yorumsuz aktaralım: "Yarın 2 bine çıkar öldürülen PKK'lı sayısı ve bize 'katil devlet' demeye başlarlar."[142]

*

Bozuşmalarına Yedinci Bölüm'de değindiğimiz Necmettin Cevheri'yle ilgili hayal kırıklığından bahsederken, "Ben Kürtler konusunda hep yanıldım," diyor Demirel, 1993 Eylül'ünde bir sohbette. 1 yıl kadar sonra, bir başka siyaset arkadaşı Kürt'ten, Abdülmelik Fırat'tan, daha acı bahsediyor: "DP'den milletvekili olmak için yaşını 3 yaş büyüttü. Askerliğini yapmadı. Böyle bir heriftir. Ben onu sırf Türk-Kürt ayrılığı olmasın diye milletvekili yaptım."[143] Abdülmelik Fırat –birkaç sayfa yukarıda da bahsetmiştik–, 1994-1996'da yazdığı bir dizi yazıda, Demirel'den daha da acı bahsetmiştir. İlk tanıştıklarında kendisinin DP milletvekili, Demirel'in "su işleri genel müdür yardımcısı" olduğunu söyler: "O Isparta'nın fakir bir köyünden", kendisiyse "Doğu'nun 500 senelik hinterlandı olan bir aile[sin]den"dir. (Şimdiyse Demirel'in şahsı ve kardeşleri namına "trilyona varan serveti", kendisininse sadece 140 metrekarelik bir gecekondusu olduğunu ekler.) "İkbal dönemlerinde hiçbir zaman yakın mahfilinde bulunmadığını, fakat mağdur, menkup ve darbezede olduğu dönemlerde daima yardımına koştuğunu" söyler Demirel'in. "Kürt realitesini" tanımanın gerektirdiği adımları atmaktan geri durmasının sebebini kendisine sorduğunda, "Türk nasyonalizmi o kadar güçlü ki, bu sözden öteye gitme takatini ben kendimde bulamadım" itirafında bulunmuş olduğunu aktarır. Şimdiyse Demirel, Kenan Evren'i aratır hale gelmiştir Fırat'a göre: "Oportünist ve eyyamcıdır. Ne menfi ne müsbet hiçbir şey yapmaz." 12 Eylül'den sonra ona okuduğu, Demirel'in de beğenip defterine not ettiği Farsça bir şiiri hatırlatır Abdülmelik Fırat: Koyun, kendisini kurttan kurtardıktan sonra kesmeye hazırlanan çobana "Neticede kurdum sen oldun" diyordur.[144]

---

141 CA-15: 90; CA-19: 114, 139.

142 CA-16: 257.

143 CA-14: 363; CA-17: 92. Fırat 1957'de Erzurum milletvekili seçilirken yaşını 3 değil 7 yıl büyütmüştü.

144 Fırat, 1996: 17, 79, 97, 99, 101, 135.

Sevr...

1 Eylül 1993 günü TBMM açılışında cumhurbaşkanı olarak yaptığı konuşmada Demirel, Kürt meselesi veya "bölücülük/terör" bahsine şu teşhisi koymuştu: "İçeride ve dışarıda cereyan eden olay, doğrudan doğruya bir Sevr modeli." Ona göre "Osmanlı devletinin bünyesinden 27 tane devlet çıkmış" idi, "çıkmamış olanları çıkarmaya çalışanlar var"dı. 19 Ağustos 1993'te *Cumhuriyet*'te çıkan beyanatında, aynı kurguyu tekrarladı: "Sevr'in arkasındaki parmakların hepsi bunun arkasında. Bunun haritalarını basıyor adam. *National Geographic* bunun haritasını basıyor. Sevr iki tane daha devlet kurmak istiyordu. Bu topraklarda iki tane daha devletin kurulmasına izin vermeyiz." 16 Mayıs 1995'te *Cumhuriyet* yazarlarıyla mülakatta, bir daha: "Osmanlı Devleti bölünmüş, 25 tane devlet çıkmış orta yere, iki tanesi çıkamamış. Bir tanesi Kürt devleti, bir tanesi Ermeni devleti. Rusya'nın dağılmasından sonra Ermeni devleti çıkmış, bir tane kalmış." Peşinden, yine Sevr: "Sevr'i ben icat etmiş değilim. Sevr 1920 senesinde imzalanmış, orada duruyor." Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreter Yardımcısı Vahit Erdem de, değerlendirme toplantılarından birinde "Beyler, Batı'nın masasının altında daima Sevr Anlaşması saklıdır, ne zaman fırsat bulursa o dosya masanın üstüne çıkar," dediğini nakleder.[145]

Demirel Sevr'den 10 yıl kadar önce de bahsetmiş, Sevr sınırlarının "Eti devletinin sınırları gibi" olduğunu söylemişti: "Kızılırmak sınırları içerisinde bir Türkiye."[146] Sevr sendromu, Türk milliyetçiliğinin duygu siyasetinin kurucu unsurlarındandır. Sevr Antlaşması, "Batı"nın Türkiye'yi Anadolu içlerinde küçük bir toprağa sıkıştırmayı, –mümkünse Anadolu'dan da sürmeyi–, hedefleyen, Haçlı seferlerinden beri süregelen ezeli emelinin belgesi olarak yorumlanır. Post-emperyal travmanın simgesi ve taşıyıcısıdır; aynı zamanda beka kaygısına ezeli-ebedi bir devamlılık kazandırır.[147] Demirel, 1990'ların ikinci yarısında, "Batı"nın Türkiye'yi bölme maksadıyla Kürt meselesini tahrik ettiği tezinin kod adı olarak Sevr'i, sürekli dillendirmiştir.

Demirel'in, Lozan Antlaşması'yla ilgili muhasebesine de bir parantez açalım burada. 1985 Ağustos'undaki bir mülakatta, İstiklâl Harbi'nde Türkiye'nin resmen övünüldüğü üzere "yedi düveli" değil, "yedi düvelin desteklediği Yunanlılar'ı mağlup ettiğine" dikkat çeker. Bunu başardıktan sonra, "arkasındakilerle harbe tutuşup, onları da mağlup edebilir miydi?" sorusunu sorar ve "İşte, onu Türkiye göze alamamıştır," cevabını verir. Lozan'ı, Türkiye'yle galip Avrupa devletlerinin harbi karşılıklı "göze alamayıp, makul bir

145 CA-17: 343-346; CA-14: 272-273; Erdem, 2021: 274.

146 D-1991: 22.

147 Ersoy, 2009; Bora, 2021b: 129-148.

denge aramak gibi bir uzlaşmanın aranması olayı" diye tanımlar.[148] Cumhurbaşkanlığından ayrıldıktan sonra, 2003'te yaptığı bir konuşmada da, Lozan'da Misak-ı Milli haritası Musul vilayetini de içerecek şekilde tasdik edilmiş olsaydı, "bu sorun"un (Kürt sorunu) yine olacağını "ama bizi ilgilendiren kısmının böyle olmayacağını" söyleyecek.[149] Yani Demirel'e göre, Lozan da 'sorunludur', bir kısmi çözümdür.

Kürt meselesinde insan hakları ihlalleriyle ilgili Avrupa Birliği kurumlarından ve Batılı kamuoyundan gelen eleştirilerin, uyarıların izahı, anlamı ve kıymeti, Demirel'in nezdinde tek kelimeyle Sevr'dir. (İnsan haklarıyla ilgili uyarılar karşısında bir tepkisi şöyle: "Bunların hepsi bana vız gelir! Ülkenin bölünmesi söz konusu olunca...") 9 Ağustos 1996'da "Bunlar ayıplıdır, suçludur ve kafalarının arkasında hâlâ bu Sevr vardır," demiş "Avrupa" hakkında. İki ay sonra, "Avrupa bitik, Avrupa hasta," diye söylenmiş – çünkü: "Kürt meselesini kaybetmişiz orada." Dört ay kadar önce de Amerika ve Avrupa basını hakkında, "Bok kokuyor! demişti: "Bütün medya, olduğu gibi Kürt meselesiyle uğraşıyor, aleyhimize. Bok kokuyor." 12 Mart'tan 'hasmı', Dünya Bankası'ndan yeni emekli olan Atilla Karaosmanoğlu'yla sohbetinde ona, "Türkiye'nin kendini anlatmakta sıkıntısı" olduğunu, "hem anlatmaya çalıştığı şeyin, Batılıların anlamakta güçlük çekeceği şey" olduğunu söylemiş: "Türkiye'nin parçalanma korkusunu idrak etmeleri mümkün değildir. Hem de bazı mihraklar Türkiye'nin parçalanmasını ister." Demirel'e göre Türkiye hem "ne kadar haklı olsa, çok kere hakkımızdaki kanaatler dolayısı ile haksız sayılıyor"dur, hem de "kendini anlatmakta o kadar bilgili ve maharetli de değil"dir.[150]

1994 yazında bir sohbette Demirel, Batı'dan gelen baskılar karşısında taviz verilmesi halinde, "Osmanlı'ya döneriz," demiş. 1995 Mart'ında, Celal Bayar'ın İttihatçılık tecrübesinden, "Bizi ne yıktı bilir misiniz? Ne yapmaya kalksak 'Acaba düvel-i muazzama ne der?' diye sorardık," dersini çıkarttığını nakletmiş.[151] Nitekim kendisi de Batı'ya karşı teyakkuz talim ediyordur.

Batılılara Kürt meselesi anlatmak...

1994'ün Temmuz sonunda Dışişleri Bakanlığı'na Mümtaz Soysal'ın gelmesinden Demirel'in biraz tedirgin olduğu anlaşılıyor. Soysal'ın "kendine özgü görüşleri ve katılığından" öte, selefi Hikmet Çetin'in sağladığı bir avantajı kaybetmekten muzdariptir: "Batılılara 'işte, dışişleri bakanımız Kürt' diyebiliyor ve tezimizi kuvvetlendiriyorduk."[152]

---

148 D-1991: 153-154.

149 D-2006: 566.

150 CA-15: 52; CA-19: 313; CA-18: 439; CA-17: 204.

151 CA-16: 331; CA-17: 258.

152 CA-16: 356.

Olanca Sevr teyakkuzu ve "Avrupa hasta" öfkesi içinde, Demirel Kürt meselesinde "Batı"ya 'davasını' anlatmayı önemsiyordu. Cumhurbaşkanlığı döneminde Batılı gazetecilere çok sayıda mülakat vermiş, hemen hepsinde konu dönüp dolaşıp Kürtler'e gelmiş, o da geçiştirmeden, bıkmadan konuşmuştur.

1993 Haziran'ında BBC muhabirine, "Sizin ülkenizde IRA'ya karşı ne yapılıyor?" diye mukabele etmiş. 1994 Ocak'ında konuştuğu bir Fransız gazeteciye ise, İrlanda örneğinin "tamamıyla farklı bir durum" olduğunu söylemiş: "1821'de İngilizler geliyor ve bütün adayı ele geçiriyorlar. Bizim durumumuza baktığımızda, bu ülke coğrafyasında daha önce hiçbir devletin olmadığını görüyoruz, evet, sadece Türk Devleti var. Biz kimsenin toprağını zorla ele geçirmedik. Bu toprakların sahibi Türk devletidir."[153] Türk Devleti'nin, Kürtlerin de devleti olduğunu eklemiş buna.

Tarih boyunca 'buralarda' bir Kürt devletinin varolmadığı ve Kürtler'in Türk devletinin paydaşı olduğu tezini, müteaddit defalar tekrarlamış Demirel. 1994 Ocak'ında bir İsviçre televizyonuna, "bu insanların o bölgede hiçbir zaman bir devletleri, hiçbir zaman toprakları olmamıştır," demiş; "Hiç kimse, bu insanların geçmişte bir devletlerinin olduğu, Türklerin bu insanların devletlerini ellerinden alarak gasp ettiği gibi bir düşünceye kapılmamalıdır," uyarısında bulunmuş. 1998 Şubat'ında *Paris Match* muhabirine Türk devletinin bin senedir "kendini Kürt sayanların da devleti" olduğunu söylemiş, "Kendisini Kürt sayanların bir devleti varmış da o devlet yıkılmış mı? Böyle bir olay yok. Toprakları ellerinden alınmış mı? Böyle bir olay da yok." Bir hafta sonra bir başka Fransız gazeteciye aynısını anlatmış: "Biz bu ülkede bin yıldır bir Türk devletine sahibiz. Bu bin yıl içinde hiçbir Kürt devleti varolmamıştır. Bu ülkede Türkler ve Kürtler, kendini Kürt olarak adlandıranlar, hep bir devlet içinde olmuşlardır, iki devlet değil."[154]

Etnik kimlikleri tanıma siyasetinin Türkiye'yi "Yugoslavya'ya döndüreceği" tehdidini yine tekrarla işlemiş: "İşte o zaman Yugoslavya'ya dönersiniz", "Azınlık sistemine ağırlık verecek olursak Türkiye Yugoslavya'dan beter olur", "Türkiye'yi Bosna-Hersek'e çevirmeyiz".[155] 5-6 milyon "Doğu kökenli" vatandaşın Güneydoğu dışında yaşadığına, "İstanbul'un en büyük Kürt şehri" olduğuna dikkat çekmiş.[156]

Kültürel hakların tanınması 'telkinlerine', kaskatı karşı durmuş. 1995 Mart'ında bu bahsi açan Amerikalı gazetecileri, "Eğer terörizmden bahsedi-

153 DC-2: 7, 40-41. IRA (Irish Republican Army - İrlanda Cumhuriyet Ordusu), 1920'lerden beri İrlanda'nın Britanya egemenliğinden çıkarak bağımsız olması için mücadele eden örgüttür.

154 DC-2: 62, 478, 494.

155 DC-2: 121, 222, 518.

156 D-2006: 212.

yorsanız, başka hiçbir şeyden söz etmeniz mümkün değildir," diye püskürtmüş. 1993'te bir İngiliz gazeteciye "Kürtler kendi dillerini konuşabiliyorlar. Konuşmasalardı şimdiye kadar unutmuş olurlardı," demiş! Cumhurbaşkanlığından sonra, 2004'te bir mülakatında Kürtçenin "8 ayrı diyalekt" olduğu 'itirazını' getirip; "Millet olup da devleti olmayan tek bunlar kaldı diye bir propaganda" yapıldığını, bunun için "bir Kürt milliyetçiliği icat etmiş" olduklarını söylemiş.[157]

1995 Mart'ında, Demirel'in İngiltere'den bir gazeteciye verdiği mülakattaki bir sözünün altını çizdim: "Buradaki halkın istediği ile bu gerillaların istediği şey farklı." Resmen sakıncalı bulunan, hatta kovuşturma konusu yapılan "gerilla" kelimesi dikkatten kaçmış ve resmî yayında kayda geçmiş![158]

Bu fasılda son olarak, 27 Şubat 1998 tarihinde söylediği sözleri uzunca aktaracağım Demirel'in. "Kürtleri-himaye-eden-Batı" karşısındaki hiddetin zehir zemberek, biraz da sarkastik bir özetidir: "Eğer Avrupa'ya bir Kürt Devleti lazımsa, onlar kendi topraklarından versinler. Yani eğer Türkiye'nin topraklarında Kürt Devleti kurmayı Avrupa arzu ediyorsa; çok gerekiyor ise, topraklarınızdan siz verin. Kim istiyorsa, hangi devletler, hangi ülkeler istiyor ise birer parça versin; bunlar da hiç olmazsa orada bir devlet sahibi olurlar, hem de Avrupa devleti olurlar. Buralarda devlet olup ne yapacaklar?"[159]

"Bir Kürt devleti olayı..."

"Buralar," demişken... 1993 yılında bir söyleşisinde, hep "hassaslığı", "kritikliği" vurgulanan "jeopolitik konumumuz"la ilgili nükteli bir sözü var: "Tabii, 'bu coğrafya sıkıcı hale geldi, burada barınamayız, şartları daha rahat olan bir yere gidelim' diyemeyiz."[160]

ABD'nin Irak'a askerî müdahalelerinden itibaren, Demirel, "Bir Kürt devleti olayı geliyor, buna hazır olmak lazım" teyakkuzu içindedir: "Yaptıkları açıklamalara, çizdikleri haritalara bakınca, Türkiye'nin de işin içinde olduğu açıkça görülüyor." 1996 yazında bir ara "Bir Kürt devleti kurulursa bu Suriye'nin, Irak'ın ve İran'ın arazisinde kurulacaktır," değerlendirmesini yapar gerçi ("Kurulmasın diye 3 devlet 3 senedir, 5 senedir bir araya gelir," ilavesiyle), fakat teyakkuz daimîdir.[161]

Bu arada 1995 Haziran'ında PKK'ya karşı İran sınırlarından içeri sarkacak bir harekât, Başbakan Yardımcısı Hikmet Çetin'in ihtiyaten arayıp sor-

157 DC-2: 19, 210; D-2006: 225.

158 DC-2: 216.

159 DC-2: 544.

160 D-2015: 332.

161 CA-15: 389; CA-19: 157.

ması üzerine Demirel'in müdahalesiyle son anda önlenmiş, "jetler sınırdan dönmüş"tür. Demirel, Dışişleri'ne ve askerlere, "İran'a cart curt etmeyin," dediğini söyler![162]

Özal'dan devren, Irak Kürtleri'nin hamiliği üzerinden Türkiye'nin nüfuzunu genişletme perspektifine göz kırptığını da görürüz Demirel'in. Kürtler yerine sıklıkla kullanmayı yeğlediği terimle "'Ben Kürdüm' diyen insanların", "bir avucu o bölgede yaşar, iki avucu başka bölgelerde yaşar," diye mütalaa eder bir sohbette. O "başka bölgede", yani "Kuzey Irak'ta meydana gelebilecek bir zulüm hareketine Türkiye göz yumamaz, yummamalı," ihtarında bulunur – "açıkça söylüyorum" makamından konuşarak: "Bakın... Bu ülkenin içinde yaşayan veya bu ülkenin dışında yaşayan 'Ben Kürdüm' diyen insanlar bizim kardeşlerimizdir. Ve biz bunları kucaklıyoruz."[163]

Lozan'ın 'yarımlığından' duyduğu rahatsızlığı bu vesileyle hatırlayalım. 2 Mayıs 1994'te *Hürriyet*'te Irak'la "hududun yanlışlığı"ndan dem vurur Demirel: "Dağların tepesinden geçen çizgiyi aşağı indirmek lazım"dır; "zaten bu çizgi... petrolün bittiği yerde Türkiye başlar [diye] çizilmiş"tir, "bunu jeologlar çizmiştir" ve "bu zaten Misak-ı Milli sınırı değil"dir onun kanısınca.[164] Demirel'in, ordunun PKK "unsurlarını" vurmak için Irak'ın kuzeyine düzenlediği harekâtları, o "yanlış hududu" 'düzeltmeye' doğru evriltmenin imkânı olarak düşündüğünü görürüz. Bu arada Çekiç Güç'ü, –ordunun değerlendirmesine paralel olarak– Kuzey Irak'a yönelik harekâtları mümkün kılan "şemsiye" olarak yorumlar.[165] 1995 Mart'ında düzenlenen büyük harekât sırasında, "Keşke hep kalabilsek!.. Bu dağlar hep bizde kalsa PKK yuvalanamaz buralarda," der etrafına. Eylül'de, yine Arcayürek'le sohbetinde, bunu tekrarlar – menzili genişleterek: "Yapılacak tek şey: Kuzey Irak'ı işgal etmektir... Ovaları da. Süleymaniye'ye kadar, Erbil'i de..." Ertesi yıl, Ağustos'ta "dünyanın alacağı reaksiyona bağlı" olarak "20 km değil 100 km girme" seçeneğinden söz eder. Fiilî durum yaratmalıdır, ona kalırsa: "Bu çeşit şeyler davul zurnayla olmaz ki... Orada fiilen bir şey yaparsın, defakto bir durum yaratırsın... Davulla zurnayla gittin mi, yaptırtmazlar!" ABD'nin tutumunu, şöyle tarif eder: "Hani 'yapmayın' demiyor da 'hadi yapın' da demiyor. Biraz dudak büker gibi. Yani 'nasıl yapacaksınız?' der gibi..."[166]

---

162 CA-17: 326, 393-398, Bildirici, 1999: 325.

163 CA-15: 240.

164 CA-16: 208.

165 CA-17: 53-4. Orijinali "Poised Hammer" (Kalkık Horoz) olan bu ABD ağırlıklı askerî güç, 1991-1996 arasında Kuzey Irak'taki Kürt varlığını Saddam rejiminden korumak üzere görev yaptı. 1996 yılı sonunda Türkiye'nin talebiyle sona erdirilen bu gücün yerine, bu bölgede ABD, Britanya ve Türkiye'nin hava kuvvetlerinin müşterek yürüttüğü "Operation Northern Watch" (Kuzeyden Keşif Harekâtı veya Keşif Güç) oluşturuldu.

166 CA-17: 246; CA-18: 31; CA-19: 226-227, 234.

Demirel Saddam Hüseyin'i "tam bir Türk düşmanı" olarak görüyor, onun hâkimiyeti yerine Kuzey Irak'ta "boşluğu" tercih ettiğini söylüyordu.[167] O "boşluğun", Irak'ta 1950'lerden beri mücadele veren Kürt ulusal kurtuluş hareketleri (Barzani liderliğindeki Kürdistan Demokrat Partisi [KDP] ve Talabani liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği [KYB]) tarafından doldurulduğunun pekâlâ farkındaydı. Bu hareketleri PKK'ya karşı 'denge' unsuru olarak kullanan, –gerekirse 'kışkırtan'– resmî siyaseti sürdürdü. 1993 yazında Barzani'ye, "Bak... bu PKK... eğer azarsa evvela seni yer. Biz onun hakkından geliriz ama siz gelemezsiniz. Yol yakınken gelin, bunları temizleyelim... Eğer bunlar olmasa, biz sana çok daha iyi yardım yaparız," dediğini aktarır. 1996 yazında, "PKK Kuzey Irak'ta hâkim olursa, bunların [KDP ve KYB – T.B.] altını üstüne getirir. O yüzden PKK'ya bizden çok düşman olma durumundalar," değerlendirmesini yapmıştır. Bundan birkaç gün sonra, Talabani ile Barzani'nin bir araya gelmesi ihtimalinden de kaygı duymamak gerektiğini söyler: "Ne zamana kadar? Talabani-Barzani-PKK bir araya gelinceye kadar!" 1996 yazında KDP-KYB ihtilafının vardığı çatışmayı ise Mısırlı gazetecilere "Katiller kendi aralarına savaşmaktadır, mesele bundan ibaret," diye yorumlamış, yani zımnen Kürtler=katiller denklemi kurmuştu.[168]

Suriye

1996-1997 yıllarında Demirel, görüştüğü muhtelif ülkelerden Arap gazetecilere Suriye'yi şikâyet ediyor, onlar aracılığıyla uluslararası Arap kamuoyunu Esad yönetiminin Türkiye'ye uyguladığı "düşmanca" siyasete karşı çıkmaya çağırıyordu.[169] Bu rahatsızlığın esas sebebi, PKK kamplarının ve lideri Öcalan'ın Suriye'de barın(dırıl)masıydı. Demirel Mısır Devleti Başkanı Mübarek'le ikili görüşmelerinde onu bu konuda Esad'ı ikna etmesi için sıkıştırmış; Mübarek'in Öcalan'ın oradaki varlığıyla ilgili aktarılan istihbarat bilgilerinin doğru olmadığını ileri sürmesi üzerine sertleşmiş, ısrarcı olmuş; "Türkiye'nin sabrının taştığı" mesajını Mübarek'in sırtına yüklemişti.[170]

1998'in 16 Eylül'ünde Kara Kuvvetleri Komutanı Atilla Ateş, –MGK'da kararlaştırıldığı üzere– Reyhanlı'da, yani Suriye sınırında, "Suriye'ye karşı sabrımız kalmadı!" özetli tehditkâr bir konuşma yaptı. Demirel, 1 Ekim günü yaptığı Meclis açılış konuşmasını aynı "Sabrımız taşıyor" mesajı etrafında ördü. Başdanışmanı Feridun Sinirlioğlu ve Dışişleri Danışmanı Mehmet

167 CA-18: 371.

168 CA-14: 154; CA-19: 181, 207; DC-2: 365. 1996 konjonktüründe Türkiye-Irak rejimi ve KDP arasında, PKK ve KYB'ye karşı geçici bir pakt oluşmuştu. (https://www.mepanews.com/irak-kurdistani-ic-savasi-1994-1997-36261h.htm)

169 örn. DC-2: 344.

170 Doğan, 2020: 104; Vakıf 2000, 2017: 56-57.

Ali Bayar'a, bu konuşmanın metnini 'sertleştirmeleri' talimatını vermişti. Demirel, gözlüklerinin üzerinden bakıp, hazırlanan metnin biraz daha sertleştirilmesini istedi. Zaten 'abarttıklarını' düşünen danışmanlar, "Daha ne kadar?" sorusuna "Tehdit edin!" cevabını aldılar. Sinirlioğlu ve Bayar, "aklıselim..." ile başlayan bir kısmı, "Mukabele hakkımızı saklı tuttuğumuzu Suriye'nin bilmesini istiyoruz" ifadesiyle değiştirdiler. Demirel, metnin bir yerine kalemiyle bir çıkma yapıp "Sabrımız taşıyor!" denmesini istedi. Neticede Demirel 1 Ekim'de, "PKK terör örgütüne aktif destek sağlamayı" sürdürerek Türkiye'ye karşı "açık husumet politikası" izlemekle suçlanan Suriye'ye karşı "mukabelede bulunma hakkımızı saklı tuttuğumuzu ve sabrımızın taşmak üzere olduğunu" ilan eden gerçekten sert bir konuşma yaptı.[171]

Kısa bir süre sonra Türkiye ile Suriye arasında bir mutabakat imzalandı ve Öcalan 9 Ekim'de Suriye'den ayrılmak zorunda kaldı. Akabinde yaklaşık üç ay Yunanistan, Rusya ve İtalya'da barınan ancak sığınma hakkı alamayan Öcalan, 15 Şubat 1999'da Kenya'da yakalanarak Türkiye'ye teslim edilecekti. Bu hadise, Demirel'in de önemli bir aktörü olduğu bir "diplomatik başarı" olarak övülür.

Türkçü

Kürt meselesinin evveliyatı üzerine sohbet esnasında, "fakat Atatürk milliyetçiliği de çok katıydı," şerhini koymuş Demirel. 1988'de bir söyleşisinde, daha fazlasını söylemiş: "Atatürk'ün şoven milliyetçi olduğu kesin. Milliyetçiliği bir miktar şovendir. O da içinden geldiği muhitin bir gereğidir... Bugün anladığımızdan daha ileri bir Türkçülüktür bu."[172] Peki, Demirel'inkisi ne kadar 'ileri' bir Türkçülüktü? Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerine bakışında, onu *Türkçü* suretinde görürüz.

"Yersiz hayaller..."

1989 sonlarında *Türkiye Günlüğü* dergisiyle mülakatında Demirel, Sovyet sisteminin istikrarından gayet emindi! Türkiye'nin "gayet soğukkanlı, fevkalade dikkatle" hareket etmesi, "Sovyet İmparatorluğu acaba dağılıyor mu, diye yersiz hayallere kapılmaması" gerektiği ikazını yapıyordu: "Sanmıyorum ki Sovyet İmparatorluğu bir dağılma noktasında bulunsun. Sanmıyorum Marksizmin iflâsını ilan ediyor olsun... Bence o kadar optimist olmamak lazım." O nedenle, "dağılıyor intibaını verecek bir durum hasıl olur da" SSCB buna karşı bir sert tutum alacak olursa, Türkiye "o zaman seyirci kala-

171 Şıhmantepe, 2019: 176-178.

172 CA-17: 283; D-1991: 143.

cağı birtakım olayların manevi sorumluluğunu, birtakım isabetsiz teşhislerle şimdiden yüklenmemeli" idi ona bakılırsa.[173]

Yine de Demirel'in bundan sadece 2 yıl sonra, 1991 Aralık'ında SSCB'nin 'resmen' yıkılmasına intibak etmesi hiç zor olmadı. SSCB bünyesindeki başka cumhuriyetler gibi, Türk dilli halkların çoğunluğu oluşturduğu devletlerin de art arda bağımsızlıklarını ilan etmelerini büyük bir sevinçle karşıladı. O sıra başbakandı. Gerekirse önemli yatırımları erteleyip Türkî cumhuriyetlerde okul açma ve öğrenci getirmeye geniş kaynak ayrılması talimatını verdi. Danışmanı Namık Kemal Zeybek'in bu ülkelerden 2 bin öğrenci getirme önerisine, "her cumhuriyetten 2 bin getirin, 10 bin olsun" diyerek el artırmıştı.[174]

"Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk dünyası" sloganıyla, reel-politik bir pan-Türkizmin popülerleşmesini sağladı. "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne" uzanan bu coğrafyayı "bir kıta" olarak tanımlıyor; adı Avrasya olan bu kıtanın anahtar ülkesinin Türkiye olduğunu söylüyordu. Türkiye, "kıtalararası doğal bir terminal"di.[175]

Demirel, 'açığa çıkan' bu "Türk dünyası"nın, Türkiye'yle beraber Batı'ya ve Avrupa'ya da geniş bir nüfuz imkânı sağladığını iddia etmiş; Türkiye'nin oraya 'uzanmasını' tam da bununla meşrulaştırmıştır. 1994'te *Wall Street Journal*'le mülakatında bu ülkelerin şimdiye dek "Moskova'dan başka bir dünyaları" olmadığını, Türkiye'nin "onlara bir dünya, bir pencere açtığını" söyler. 2000 Nisan'ında, "yeni Avrupa projesi"nin, "büyük Türk dünyasının yaşadığı bu kadim coğrafyaya Türkiye vasıtasıyla uzandığını" müjdeler. Cumhurbaşkanlığından ayrıldıktan 1,5 yıl sonraki bir konuşmasında, "Avrupalılara" hep, "dün Urallar'da biten Avrupa'nın, bugün Tanrı Dağı'na kadar uzandığını" söylediğini aktarır.[176]

Pan-Türkizm

1990 Nisan'ında bir mülakatta, Sovyetler henüz ayakta fakat dağılma emareleri baş göstermişken, Demirel temkinli konuşuyor, "Akıllı olmak lazımdır," diyordu. "Bir büyük Türk âlemi"nin varolduğunu, fakat bu âlemin "hiçbir zaman tek devlet olmadığını" hatırlatıyordu. "Konjonktür yeniden bağımsız Türk devletlerinin çıkmasını sağlarsa", Türkiye bundan sevinç duyardı; buna "tamamen alâkasız" kalamazdı, ancak "hem o âleme hem kendisine zarar vermemeyi" gözetmesi gerekirdi. Önceliği "bayrağı muhafaza etmek" olarak koyuyordu; bunu korursak, "eninde sonunda bu bayrak pek

173 D-1990b: 23-24.

174 Güner Hacıoğlu, 2017: 219-220; Zeybek, 2013: 327.

175 D-2001: 319,393, 457. 662.

176 DC-2: 101; D-2001: 870; *Bilim Yolu*, 2004: 213.

çok bayrağı meydana çıkarabilecek" idi. Bundan beş ay kadar sonra, ülkücü-Türkçü jargondan 'aparma' kelimelerle, çok daha coşkulu konuştu: "Şükürler olsun ki kimsenin burnu kanamadan Orta Asya'daki esir Türk boyları ve cumhuriyetlerine bağımsızlık ve istiklal devri açılmıştır." Türkiye'nin bütün "Türk âlemi"nin adeta kıblegâhı olduğu fikrini yineledi: "Ay yıldızlı bayrak sadece Anadolu Türkleri'nin değil 'Ben Türküm' diyen herkesindir." Pan-Türkizmi bir doğal-gayrıihtiyari ideal gibi koydu devamında: "Hiçbir Türk, bütün Türklerin bir araya gelmesini reddetmez." Fakat Türkiye bugün bunu gerçekleştirecek güce sahip olmadığına göre, –dahası, "Ben, bugünkü Türkiye'nin birliği için sıkıntılar içindeyken," diyordu!– "bir 'Pantürkizm' olayı, bizi dağıtır," diyordu. Birkaç ay sonra, pan-Türkizmi *keşke* makamından, yine açıkça sahiplenecektir: "Bir Türk milliyetçisi olarak pan-Türkizm'den memnun olmamak mümkün değildir. Keşke olabilse."[177]

Başka bir vesileyle, kendi meşhur realizminin, soğukkanlılığının istisnası olarak, "Türk âlemi"ni işaret eder Demirel: "Demirel his adamı değildir, diyeceksiniz. Evet ben his adamı değilim ama bir yerde hislenmemek mümkün değil... Umuyorum ki Türkiye'nin, Türklüğün, Türk tarihinin bahtı açılmıştır."[178]

1994 Eylül'ünde bir toplantıda, Macaristan Cumhurbaşkanı'yla sohbetini aktarırken, "O da kendisini genetik bakımdan akraba sayıyor Türklerle; açıkça, resmen söylüyor," derken bir Türk-soyluluk sevinci içindedir.[179]

Demirel, *keşke* makamından meftun olduğu pan-Türkizm'i, diplomatik zeminde, geçiştirme eğiliminde olmuştur. 1994 yazında konuştuğu Rus gazetecilere, "Bu 'pan-Türkizm' kelimesi sadece lügatte vardır," der: "Nasıl bir Slav dünyası varsa, tabii ki bir Türk dünyası var... Ama bu insanların birbirleriyle yakınlaşmaları, birbirleriyle kuzen muamelelerine girmeleri pan-Türkizm değildir." Türkiye'nin "hiçbir ülkeyi idare etme hevesi"nde olmadığını, –yine, zaten kendini idare ederken "sıkıntılar içinde" bulunduğunu– vurgular. Birkaç gün sonra İran televizyonuna, "geçen bin sene zarfında Anadolu'daki ve Orta Asya'daki Türklerin bir araya gelip bir devlet kurmuş... bir çatı altında yaşamış" olmadıklarını söyler. Cumhurbaşkanlığından ayrıldıktan sonra, 2001 Ekim'inde bir konuşmasında, pan-İslâmizm, pan-Türkizm yönelimleri yerine, Gaspıralı İsmail'in "dilde, fikirde ve işte birlik" sloganının "en doğru reçete"yi verdiğini belirtecektir.[180]

---

177 D-1990c: 135; Turgut, 1992: 338-339, 341.

178 D-2001: 88-90.

179 Ülkü ve Hasanov, 1999: 249.

180 DC-2: 114-115, 123; *Bilim Yolu*, 2004: 220. Kırımlı Gaspıralı İsmail, Türk milliyetçiliğinin 19./20. yüzyıl dönümündeki öncülerindendir.

"Bir avuç ülkücü milliyetçi"

Milliyetçi-muhafazakâr camianın ağabeylerinden Nevzat Yalçıntaş, 1967 yılında, Bakü'ye de uğradığı bir dış geziden dönen Demirel'in, "Çocuklar, fırsat bulursanız bu Türk illerine gidin" tavsiyesinde bulunduğunu, orada "milliyetçi hislerle dolu münevverlerin" ve "uyanık bir kitle"nin varlığından söz ettiğini yazar.[181] 1970'lerde özellikle MHP mahfillerinde, –elbette MC moraliyle– Demirel'in "esir Türk illeri" gündemine duyarlı olduğuna dair hayırhah bir izlenim veya hüsnüzan hâkimdi. 1990'larda, Türkiye'nin "Türk dünyası" siyasetinde görev üstlenen ülkücü ve ülkücü "kökenli" kadrolar, bu tecrübeden Demirel'e hayranlıkla çıkmışlardır.

Demirel başbakanlığı döneminde, Türk dünyası ilişkilerinin koordinasyonuyla ilgili başdanışman olarak, eski MHP'li (sonra ANAP'lı) Namık Kemal Zeybek'i atadı. Zeybek, "Demirel'in desteğine sahip bir avuç ülkücü milliyetçi" diye tanımladığı bir kadro kurdu. Bu ülkücü-Türkçü kadro, Demirel'le beraber cumhurbaşkanlığına taşınarak görevini sürdürdü ve Orta Asya politikasına damgasını vurdu.[182] Bu kadrodan "Türk Dünyası Koordinatörü" Acar Okan, Demirel'in "Hiçbir şey yapmasak bile 6 Türk cumhurbaşkanını her yıl aynı fotoğraf karesi içinde resimleştirdik," deyişini sitayişle nakleder.[183] Türk dünyasıyla ilgili genellikle Özal'a atfedilen birçok işin de aslında Demirel'e ait olduğu belirten Namık Kemal Zeybek, onun "Türklük ve Türk dünyası bilinci" olmasa, hiçbir şey yapılamamış olacağını yazacaktır.[184]

Türk kurultayları

Demirel'in ülkücü ve Türkçülerin hürmetini kazanmasını sağlayan bir angajmanı da, "Türk Kurultaylarına" verdiği destektir. Resmî adı "Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı" olan bu buluşmalar, bağımsız Türk cumhuriyetleri yanında, Balkanlar'dan, Kırım'dan ve Orta Asya'dan (Çuvaşlar, Nogaylar vd.) halkların temsilcilerini bir araya getiriyordu. Demirel bu kurultaylara büyük önem verdi. Mesela 1997'de hükümet ayak sürüyünce, bizzat bastırıp kurultayın finanse edilmesini sağladı.

Antalya'da yapılan ilk kurultay, 21-23 Mart'a denk getirildi. 21 Mart, Kürtler'in o yıllarda bir direniş ve başkaldırı gününe dönüştürdüğü (veya icat ettiği) Newroz'a denk geliyordu. Devlet, Newroz törenlerini bastırırken, 21 Mart'ın Türkler'in geleneksel bayramı olduğunu 'hatırlayarak' resmî Nevruz törenleri icat etti. Demirel de ilk Türk Kurultay'ı vesilesiyle Nevruz'un "Türk

181 Yalçıntaş, 2012: 553.

182 Zeybek, 2013: 326-327, 367; Zeybek, 2014: 348, 350; Balcı, 2005: 258.

183 Okan, 2014: 252.

184 Güzel, 2008: 358-359, Zeybek, 2013: 91, 98, 326-327.

dünyasının birçok beldelerinde resmî bayram olduğunu" söyledi; Nevruz, ona göre "aslında Ergenekon Destanı'nın nesilden nesile intikalini, gururla, onurla alkışlamak için kutlanıyor"du. Zaten 1991'den beri olanlar, "Yeni bir Ergenekon'dur," diyordu.[185]

Türk Kurultayları, Demirel'in MHP lideri Türkeş'le muhabbetine de zemin oldu. Demirel, Türkeş'i bu kurultayların "fikir babası" olarak taltif etti, her kurultayda onunla bir araya geldi. 1995'teki 3. Kurultay için görüşmeleri vesilesiyle Arcayürek'e özellikle belirtmiş: "Biliyorsun, benim dostumdur Türkeş." Buna karşılık Türkeş'in siyasette 30. yılını kutladığı törene gitmekten imtina etti.[186] 1997'deki ölümünden sonra yayımladığı mesaj da, kıyaslandığında, hayli serindir: "Kederli ailesine ve kendisini sevenlere başsağlığı..."

Demirel bu kurultayları Türkiye'nin "Türk âlemindeki" nüfuzunu ihtiyatlı bir şekilde geliştirme siyasetinin bir platformu olarak kullandı. Yine temkinle, "Türk alfabesini" (Latin alfabesi) benimsetmeye dönük telkinde bulundu. Cumhurbaşkanlığından ayrıldıktan sonra yapılan ilk kurultayın da (Aralık 2001) açış konuşmasını yaptı. "Tarihin Türk Milletine 'Hadi bakalım gösterin kendinizi, varlığınızı ortaya koyun'" dediğini anlattı; bütün "Türk boylarının... bir büyük ulu çınarın birer dalı" olduğunu söyledi. Ahmet Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî, Yunus Emre... "bizim değerlerimiz değil, insanlığın değerleridir," diyerek pan-Türkizme hümanizmacı-hoşgörücü bir boya da vurdu.[187] Bu kurultaylar bir daha sadece 2006, 2007 ve 2009'da, üç kere toplanacaktır.

Türk Commonwealth*'i*

1992 Şubat'ında İsviçre, Davos'taki Dünya Ekonomik Forumu'nda Demirel altı yeni Türk cumhuriyetinin devlet başkanıyla çektirdiği fotoğrafta çok kıvançlıdır. Diğer başkanlara "Biz Türkiye'de yıllardır sizin bugününüzü bekledik," demiş: "O zamana kadar bu büyük âlemi bir bayrakla Türkiye temsil ediyordu, şimdi yedi bayrakla temsil ediyor. Bu büyük bir sevinç vesilesidir." 1999 Eylül'ünde Azerbaycan televizyonundaki söyleyişiyle, "altı bayraklı hale gelmiş olan büyük Türk dünyası" fikrine meftundur. (1995'te bir söyleşide, KKTC'yi de katacaktır: "Kıbrıs'ı da alırsanız yedi bayrak.")[188] Britanya'nın *Commonwealth*'i misali bir Türk Uluslar/Devletler Topluluğu'nun hayalini kuruyor gibidir – tabii İngiltere'si Türkiye olan bir *Commonwealth*...

Demirel, Türkiye'nin "Türk dünyasındaki" doğal liderliğini, birçok vesileyle dile getirmişti. Mayıs 1992'de Türkiye'nin "bir istikrar adası ve parla-

185 D-2002: 101-103. Newroz/Nevruz'un siyasal simgeselliği hakkında: Demirer, 2012.

186 CA-17: 420.

187 *Bilim Yolu*, 2004: 206, 208, 211.

188 D-2001: 45; DC-2: 677, 681; DC-2: 234.

yan bir yıldız" olduğunu, "yeni Türk cumhuriyetlerinin" Türkiye'yi örnek alması gerektiğini söyledi. Şubat 1993'te "Gelin Türkiye ile kucaklaşın. Türkiye sizi dünyaya çıkaracaktır," çağrısında bulundu.[189] Yeni cumhuriyetlerin kurumsal yetersizliğini sürekli vurguluyordu. 1992 Mayıs'ında Azerbaycan parlamentosunda yaptığı konuşma, bunun özetidir: "Ekonomi mikrodur. Yani, lüzumsuzdur demiyoruz, arkadan gelir. Bundan evvel geleni siyasettir, siyasetten evvel geleni ise devlettir." Eski sistem çökmüştü ama "yerine bir şey konmuş" değildi ve bu " küçük bir olay değil, büyük bir olay"dı. 1992'de, bir karşılama töreninin bile "eski Sovyet garnizonundan ödünç alınmış askerlerle" yapıldığını söylemişti; eski rejimin kadroları her yerde hazır ve nazırdı. "Nüfuz enfiltrasyonları... rejim ithal etmek isteyenler... fundamentalizm" tehlikeleri varitti. Daha ileri bir tarihte, 2003'te, "zaten Türklüklerine yeni geliyorlar," diyecekti bu ülkeler için. Buna karşılık Demirel, bütün liderlerin "Türklük şuuruna bağlı adamlar" olmasına güveniyordu.[190]

Bir yandan da, "Türklüklerine yeni gelen" bu Türkleri rencide etmemeye dikkat etmiştir Demirel. 1992 ilkbaharında bu ülkelere düzenlediği uzun sefer öncesinde, "Biz bu ülkeleri idare edecek değiliz," der: "Biz onların bağımsızlıklarını koruyarak kendi ayakları üzerinde durmalarını istiyoruz." Yine o sefer sırasında, tekrarla: "Biz emperyalist değiliz, pan-Türkist de değiliz... Kesinlikle buraları idare etmeye kalkmak gibi bir niyetimiz yoktur." Bakü'de basınla söyleşisinde, kendi hareket tarzının "bir pan-Türkizm hareketi" olmadığını yinelerken; Türkiye bugün Türk cumhuriyetlerine "Gelin sizinle federasyon olalım yahut konfederasyon olalım," önerisi götürecek olsa, buna razı olmayacakları ihtarını yaptı: "Niye razı olsunlar yani? Hani bir büyük ağabeyden kurtulmuş, bir başka büyük ağabeye, bir 'Big Brother'dan başka 'Big Brother'a' niye razı olsun? Bırak rahat olsun, serbest olsun. Bizim yapacağımız şey kültürel, ekonomik, sosyal sahada işbirliğidir..."[191]

1992-1993 döneminde, Türkiye'yi eski-Sovyet Türk cumhuriyetlerine model ülke olarak sunma fikri, ABD'nin de desteğiyle, bir derece revaç bulmuştu. Ancak gerek Türkiye modeliyle kastedilenin muğlaklığı (Kemalist seküler modernizm mi, Türk-İslâm ve post-emperyal Osmanlı mı, pan-Türkist *Commonwealth* mi?), gerek ekonomik ilişkilerin umulan çapın çok gerisinde kalması nedeniyle, kısa sürede rağbetten düştü.[192]

1999 Mart'ında Demirel'in, kısa süre önce suikast girişiminden kurtulan Özbekistan Devlet Başkanı İslâm Kerimov'u ziyaretinde, "Hiç kimsenin iç meselesiyle oynamayız," diyerek iç işlerine karışmama güvencesi verme-

189 D-2001: 157, 192.

190 D-2001: 60-62, 86, 116, 141; D-2006: 588.

191 Şıhmantepe, 2019: 143-145; D-2001: 60-63.

192 Tellal, 2017: 190-192.

si 'manidardır.' Zira, "Birtakım adamlar vardır, onu da söyleyeyim," diyerek, pekâlâ 'karışanların' bulunduğunu teslim eder: "Ama devlet olarak biz, çok dürüst bir devletiz." Bu sözü bağladığı somut vaat, Özbekistan'ın 'resmî rejim muhalifi' Muhammed Salih'le 'ilişik kesme' teminatıdır: "Muhammed Salih Türkiye'de değildir ve olmayacaktır."[193] Türkiye'nin "kardeş devletlerin" "iç işlerine karışma" tecrübesine Azerbaycan bahsinde döneceğiz.

Börkle, telpekle...

Cumhurbaşkanlığı müddetince Demirel Azerbaycan ve Türkmenistan'ı yedişer kez, Kazakistan ve Kırgızistan'ı dörder kez, Özbekistan'ı üç kez ziyaret etti. 1992 ilkbaharında bu ülkelerin hepsine uğradığı uzun seferinden dönüşte "Gördüğümüz itibarın anlatılması mümkün değildir," diye gönenmişti. Beraberinde gazeteci ve iş insanı kafileleri taşıyor; postlar, kaftanlar giydirilip başına kuzu yününden tüylü şapkalar, börkler, telpekler kondurularak karşılanıyor; muhataplarını "Kadirli doğanım... aziz mihmanlar" gibi 'lokal' hitaplarla selamlıyordu.[194]

Bu seferlerde, Türklük hamasetini okşayan konuşmalar yaptı Demirel. Bir bakıma 'dışarıdan bilinç taşıyordu.' Mehmet Ali Bayar'ın tanıklığına göre, ilk Türkmenistan ziyaretinde Meclis konuşmasında kürsüdeki Türkmenistan bayrağını öpüp alnına götürerek, "70 yıl Anadolu'da bu bayrağın bekçiliğini yaptık, 70 yıl bu bayrağı bekledik. Şimdi emaneti size devrediyoruz. Kıymetini bilin, hakkını verin," demişti. Yine 1992'de Özbekistan ziyaretinde, "Karındaşlar"ına, "Türkiye Türkçesiyle söylersem dilimiz ve gönlümüz birdir. Özbekistan Türkçesiyle söylersem, tilimiz ve dilimiz [gönül] birdir, ayrıca dinimiz de birdir," diye hitap etti.[195]

Yine 'bilinç götürmek' ve gönül okşamak üzere, Orta Asya'nın "Türklüğün anavatanı" olduğu fikrini bolca işledi. Yine 1992 seferinde Kırgızistan'da "Okumayı öğrendiğimiz andan itibaren, Türkiye'deki dağları öğrenmeden önce... Altay dağlarını zihinlerimize yerleştirdiğimiz"i anlattı. Kazakistan'da "zaman zaman birçok kimsenin istihfafla baktığı, yani 'Hakikaten buralar bizim atayurdumuz mu?' diye tartışmaya girdiği bir sorunun... ortadan kalktığını" ilan etti.[196] 1995'te Kazakistan televizyonunda, *atayurt* söylemi sarihtir: "Bizim esas yurdumuz, baba yurdu dediğimiz Orta Asya'dır... Orta Asya'daki boyların hemen tümü buraya gelmiştir... Orta Asya'daki âdetlerin hemen tümü Anado-

193 D-2001: 739 vd., 751, 756. Salih 1993 başında Cumhurbaşkanı Özal'ın davetiyle Türkiye'ye gelmiş ve uzun yıllar Türkiye'de kalmıştı. Türkiye'nin diplomasi ve istihbarat birimleri içinde, onu ideolojik veya stratejik açıdan müttefik addeden 'seksiyonlar' olduğu anlaşılıyor.

194 D-2001: 134, 859.

195 Vakıf 2000, 2017: 75; D-2001: 54.

196 D-2001: 74, 84.

"Türk dünyası" ağırlamalarından...

lu'da vardır." Ertesi yıl Türkmenistan televizyonunda da, etnik kökteşlik manzarası çizdi: "Türkiye'de kendilerine Yörük veya Türkmen diyenlerin... (Demirel'in kimlik tanımındaki standart formülü! – T.B.) kılıklar, kıyafetler, yüzler... aynen Türkmenistan'da gördüğünüz manzaradır."[197] "Türk dünyasının kökü olan ve kendisini kök itibariyle Türk sayan herkesin ulu kişisi, kahramanı bulunan" diye taltif ettiği Kırgız milli destanı Manas'tan, 'tüm-Türklüğü' kapsayan bir soy çizgisi çekti: "Manas ruhu, Pazırık'taki altın elbiseli Bahadır'ın, Altaylar'da bulunan Batır Kız'ın, Emir Timur'un, Sultan Kenasarı'nın, Babür'ün, Alpaslan'ın, Resulzade'nin ve Mustafa Kemal Atatürk'ün taşıdığı ruhtur." 1998 sonlarında bir Türkmenistan ziyaretinde Atatürk'ü bilhassa zikretti: "Atatürk, Türk dünyasının büyük dehası ve lideridir."[198]

1994 yazındaki Moldavya ziyaretinde, buradaki Hıristiyan Türk Gagavuz topluluğunu da 'bağrına bastı' Demirel. Onlara Gagavuz Türkçesinde "değerli" anlamında kullanılan "pahalı kardeşlerim" sözüyle hitap etti; "Gaga-

197 DC-2: 233, 363.

198 DC-1, ty.: 224; D-2001: 583-584; D-2001: 680. Pazırık, Altay dağlarında kültür mirası hüviyeti taşıyan bir bölge; altın elbise, İskit veya Saka prensinin kıyafeti; Batır Kız, Kazak destan kahramanı; Kenasarı, 19. yüzyılın Kazak milliyetçi önderi; Babür, 16. yüzyılda Hindistan'ta hüküm süren Özbekistanlı imparator; Timur, Moğol imparatoru; Alpaslan, Selçuklu sultanı; Mehmet Emin Resulzade, modern Azeri milliyetçi lider – ve Atatürk... Gerçekten alabildiğine geniş çizilmiş bir 'pan-Türklük' dairesi!

vuzlar halis Türk'tür, dilleri de halis Türk dilidir." 1999'da Gagavuz televizyonuna demecinde Gagavuzlar'ı "Türklük çınarı"na bağladı: "Siz orada bizim 'Büyük Türk milleti' dediğimiz büyük ağacın dalısınız...."[199]

Refahyol hükümetinin (1996-1997) Türk cumhuriyetlere 'layıkı veçhile' önem vermemesinden Demirel epey rahatsız olmuştu. Erbakan için "Oralar iştigal sahası değil," demiş Arcayürek'le sohbetinde; çünkü, Demirel'e göre Başbakan Erbakan'ın bakış açısından "Müslümanlığı kalmamış"tır "oralar"ın – "Zaten Arap yok oralarda..." Birkaç ay sonra, "Bu gidişle 2 yıl sonra Türkileri de kaybederiz," diye dertlenecektir.[200]

Demirel, "Türk dünyası"nda hâlâ nüfuz sahibi olan Rusya'ya karşı, Soğuk Savaş döneminden müdevver temkinini sürdürdü bu arada. 1994 Eylül'ünde bir toplantıda, "evvela bunların bize gelip gitmesinden rahatsız olan" Rusya'yı rahatlattıklarını anlattı: "Biz onlara dedik ki, 'Bakın, biz bu insanları tahrik etmeyiz. Çünkü tahrik edersek, bunları ezersiniz." Türk cumhuriyetlerine, "Kendi varlığınızı muhafaza edin, ama işte beraber olduğunuz devletle iyi geçinin," tembihinde bulunmuştu. Yine 1994'te Rus gazetecilere, "Dünyada 500 seneden beri siyasi münasebetleri olan başka iki ülke yoktur," diyerek, Türkiye-Rusya ilişkilerinin kadrinin bilinmesini istedi. Rus dış politikasının, Sovyetler Birliği'nin "en güçlü olduğu zamanda" bile, "daima çok dikkatli, bütün neticeleri, konsekansları ölçen bir politika" olduğunu övdü. 1995'te Rusya Federasyonu istihbarat yetkilileriyle görüşmesinde, "Rusya ile Türkiye arasında ihtilaflı bir konu yok. Türkiye'den Rusya'ya hasmane hareket beklenemez," güvencesini verdi.[201] ABD'li bir diplomatın, Balkanlar ve Kafkaslar'da Rusya'ya karşı tek denge faktörünün Demirel olduğunu söylediği aktarılır. Fakat Putin'in güçlenmesini otokratik bir konuma vardırmasıyla, bu beklenti boşa çıkmıştır. 2000 Mart sonuna doğru Türkmenistan gezisinde umulan anlaşmaların imzalanamaması, Rusya'nın baskın etkisinin bir işareti olarak görülür. Genel olarak, 2000 yılına gelinirken, Türkiye'nin Rusya'yla iktisadi ve siyasi ilişkileri, Orta Asya devletleriyle olduğundan daha fazla gelişmiştir![202]

Azerbaycan, Aliyev

Azerbaycan, hem coğrafî yakınlık hem 19. yüzyıldan beri iki ülkedeki milliyetçiliklerin etkileşim içinde gelişmiş olmasının tarihî mirasıyla, "yeni dev-

199 D-2002: 270-271; DC-2: 636.

200 CA-19: 318; CA-20: 303. Erbakan 1996 sonlarında kuruluş hazırlıklarını başlattığı, 8 Müslüman nüfuslu devleti bir araya getirecek D-8 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nı ilan ettiğinde, Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev "Biz niye davet edilmedik, biz İslâm değil miyiz?" diye sitem etmiş. Bu sitemi kendisine aktarıldığında da, nüfusu kalabalık ülkeleri çağırdıkları, Türk devletlerini zaten Türkiye'nin temsil ettiğini söylemiş! (Zeybek, 2014: 358)

201 DC-2: 111, 113-114; CA-17: 223.

202 Ülkü ve Hasanov, 1999: 249; Küçük, 2000: 40; Tellal, 2017: 195-200.

letler" arasında Türk milliyetçilerinin özellikle ilgilendiği ülkeydi. 1967'deki ilk Bakü ziyaretini hisli hisli yâd eden Demirel için de öyle oldu.

1992'de, Karabağ bölgesiyle ilgili Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki ihtilafın savaşa dönüşmesi ve Ermeni ordusunun burayı işgal etmesi, Türkiye'de pan-Türkist ajitasyona yakıt sağlamıştı. Mayıs'ta, ihtilafın hararetli anlarında, Cumhurbaşkanı Özal ve bazı muhalefet partileri, Azerbaycan lehine askerî müdahaleyi savunmaktaydı. O sıra başbakan olan Demirel'ın tavrı ise "soğukkanlılığımızı kaybetmeden" diplomatik girişimlerle çaba göstermekti. (Bu arada bu davayı "dünyaya anlatma" kabiliyetimizin eksikliğinden yakınırken dile getirdiği milliyetçi övüncü muhakkak kaydetmeliyim: "Bazen biz, bizim tabiatımız icabı, vakarımız icabı, asaletimiz icabı herkesin kafasını şişirmeyelim diye bazı şeylerde mütevazı davranırız. Daha doğrusu propagandayı bilmeyiz. Bizim milletimizin tabiatında bu çeşit özellikler vardır. Asaletinden gelir ama zarar verir...") Askerî müdahaleyi savunanlara, "Savaş mı istiyorlar? İstiyorlarsa gidip savaşsınlar. Buna mani olan yok," diye meydan okur. (Yine bir parantez... Arcayürek'le sohbetinde, orada çarpışanların "paralı askerler" olduğunu söylemiş; Azeriler'den şöyle bahsetmiş: "Savaşamazlar. Yer, içer, eğlenirler. Kadınları da güzel.") DSP lideri Ecevit'in Ermenistan'ı bombalama teklifine "Ecevit çıldırmış," diye reaksiyon vermiştir; böyle bir hareketin "Rusya'yı bombalamak" anlamına geleceğine dikkat çekerek... 1,5 yıl kadar sonra, dönemin etkili gazete-televizyon medya tröstü sahibi Aydın Doğan'a, askerî müdahale fikrini okşayan yayınlarından ötürü çıkıştığını aktarmıştır Demirel: "Siz savaş istiyorsunuz. Yapacağım. Ama ilk önce seni askere alacağım... Savaş istiyor adamlar."[203]

O sıralar Demirel aradığı muhatabı, Azerbaycan'a bağlı 5.500 kilometrekarelik yaklaşık 400 bin nüfuslu küçük bir özerk cumhuriyet olan Nahçıvan Parlamentosu Başkanı olan Haydar Aliyev'in şahsında buldu. SSCB Bakanlar Kurulu'nda 5 yıl görev yapmış olan Aliyev, –tıpkı Demirel gibi– Rusya'yla ilişkileri gözeterek hareket etmenin önemini müdrik, tecrübeli bir siyasetçiydi. Türkiye'nin izlediği siyaseti tasvip eden demeçleriyle, Demirel'e selam göndermiş oluyordu. 1992 Mayıs'ının son günlerinde Türkiye'yle Nahçıvan'ı birleştiren 286 metrelik köprünün açılış töreninde bir araya gelişleri, Demirel'le Aliyev arasında sıkı bir dostluğun başlangıcı oldu. Demirel, "Haydar'a çok güveniyorum şahsen," diyordu: "Haydar toparlayacak. Çünkü herkesle konuşuyor. Ruslarla, Ermenilerle, herkesle."[204]

Güvenemediği ise, 1992 Haziran'ından beri Azerbaycan Cumhurbaşkanı olan Ebulfez Elçibey'di. O dönemde Cumhurbaşkanı Özal'ın "Elçibeyci", Süleyman Demirel'in "Aliyevci" olduğu konuşulur. Elçibey, romantik milliyet-

203 Şıhmantepe, 2019: 141-144; CA-14: 332, 340; CA-15: 359.

204 D-2001: 171; CA-14: 144-145.

Elçibey'le, iyi zamanlarda...

çi kimliğiyle Türkiye'de ülkücü ve milliyetçi muhitlerde büyük sempati görüyordu. Dengeci, ılımlı ve gerçekçi Aliyev ise, sahiden de Demirel'in meşrebine daha uygundu. Demirel, Azerbaycan'ın askerî başarısızlığa da yol açan zaafının iç istikrardan yoksunluğu olduğuna kaniydi ve Aliyev'i bunu sağlamaya aday görüyordu. 1993 ilkbaharında görevden aldığı Karabağ Cephe Komutanı Suret Hüseyinov darbe girişiminde bulunduğunda, bir anlatıma göre Demirel, kendisine telefon ederek "İki helikopter gönderseniz isyan bastırılır," diyen Elçibey'e kulak asmamış; Elçibey'in bir iç savaşı önleme maksadıyla başkenti terk etmesini, oluşan pat durumunda tecrübeli Aliyev'in yönetimi ele almasını ve Ekim'de %98,8 gibi otokratik bir oy oranıyla cumhurbaşkanı seçilmesini memnuniyetle izlemişti. Elçibey'in halk desteğini hızla kaybetmesini yorumlarken Arcayürek'e söyledikleri tipiktir: "Bir sene önce bu zaman ıslık çalınca 50 bin kişi meydanda toplanıyordu. Ama bugün? Kimse yok. Halk budur canım."[205]

1994 Şubat'ında Haydar Aliyev'in Ankara'ya yaptığı resmî ziyaret, iki devlet arasındaki ikili ilişkilerden öte Demirel-Aliyev ilişkisine eşik atlattı. Meşhur "Biz iki devlet bir milletiz" sloganını Aliyev bu ziyaretinde ortaya attı.

205 Güzel, 2008: 218, 368, 433, 541; CA-14: 145.

(Demirel de 1994 Haziran'ında "Türkler ve Türkmenler, Oğuz boylarından gelen bir millet iki devlet" sloganını atacak.)[206]

Demirel-Aliyev ilişkisinde asıl dönüm noktası, 1995'teki darbe girişimi oldu. Darbeyi hazırlayan Albay Cevadov liderliğindeki cunta, Aliyev'i indirip ülkeyi kendilerinin yer alacağı bir Konsey'le beraber yönetmek üzere Elçibey'i geri getirmeyi tasarlamıştı. 1994 sonbaharında örgütlenmeye başlayan cuntanın, Türkiye'den de iştirakçileri vardı. Gerçi Türkiye'nin Bakü büyükelçiliği ilk safhalarında Cevadov'u böyle bir teşebbüste bulunmaması için uyarmıştı. Buna mukabil bazı ülkücü kadroların yanı sıra, istihbarat örgütündeki ve gayrınizami harp aygıtındaki bazı grupların, 'milli âmâle' hizmet edeceğini düşündükleri bu girişime destek verdiği anlaşılıyor. Hatta DYP milletvekili Ayvaz Gökdemir'in müdahil olduğuna dair idialar ortaya atılmış; aktarımlara bakılırsa Demirel onu "Kulak asma, iftiradır, bilmez misin KGB'nin işlerini, cevap bile verme," diye rahatlatmıştı. Demirel'in Türk dünyası danışmanı Acar Okan, Cevadov'un kendisine "sivil ve silahsız" bir darbe yapacaklarını anlattığını, bunun üzerine kendisinin "Türkiye adına hiçbir vaatte bulunmadığını, yapın da yapmayın da demediğini" yazar! Okan bu görüşmeyle ilgili bir bilgi notu hazırlayıp ilgili makamlara göndermiş; onun ifadesiyle "Azerbaycan'ın ciğerini bilen" Demirel de Aliyev'e telefon edip uyarmıştı. Arcayürek, Demirel'in Azerbaycan'daki darbe girişimlerini İstiklal Savaşı'ndaki Topal Osman, Çapanoğlu, Çerkes Ethem vakalarıyla (yani gayrınizami harp tecrübeleriyle) kıyaslayarak, bunların "hakkından gelmek" gerektiği neticesini çıkardığını aktarır. Azerbaycan'da Türkiye'den 364 subayın bulunduğunu hatırlatıp, "Biz o işe karışmayız, fevkalade yanlış olur," demiştir. Bununla beraber Acar Okan, darbeye karıştığı iddiasıyla tutuklanan, Türkiye Büyükelçiliği'nde görevli TİKA[207] temsilcisi Ferman Demirkol'u almak üzere Demirel'in uçağını gönderdiği, Aliyev'in "'vermem' diye nazlanmasına" rağmen alıp getirdiklerini kaydeder.[208]

Aliyev, darbeyi haber verdiği ve hayatını kurtardığı için, "aziz dostu" Süleyman Demirel'e birçok defa şükranlarını belirtecektir. İkilinin muhabbeti üst düzeydedir. Demirel, 1999 Ocak'ında rahatsızlanan Aliyev'in Gülhane Hastanesi'ne yatırılmasını sağlamış, sık sık bizzat ziyaretine gitmiştir. O yıl Aliyev, biri Demirel'in doğum günü vesilesiyle olmak üzere, Türkiye'ye beş

206 D-2001: 225, 231.

207 Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, 1992 yılında, Türkiye'nin "başta Türk Cumhuriyetleri olmak üzere... tarihî-kültürel bağlarının" bulunduğu coğrafyaya yönelik 'yumuşak güç' siyasetinin bir organı olarak kuruldu. İlkin Dışişleri Bakanlığı'na bağlıydı, 1999'da başbakanlığa, 2018'de Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlandı.

208 Berberoğlu, 2000: 125-132; Karabulut, 2011; Okan, 2014: 257-261; Bildirici, 1999: 321; CA-14: 160-161.

kez gelmiştir. Aynı yıl Haydar Aliyev'in "girişimleriyle yazıldığı" belirtilen, kuşe kâğıda basılmış büyük boy bir Demirel kitabı yayımlanmıştır. Aliyev buraya yazdığı 21 sayfalık methiyede Demirel'i "çok büyük yürekli Türk oğlu... Kaderine Türklüğe hizmet ve büyük siyaset yazılmış insan" diye tanımlamış; onun "ahlâkî talepkârlığını, dönmez zekâsını" övmüş; "Türkiye'nin gelişmesinde Demirel yolu"na, Demirel'in Azerbaycan'ın bağımsızlığının pekişmesindeki "özel gayret ve ihtimamı"na, dahası "tüm gezegenimizin gelişimi için tarihî hizmetler"ine medhüsenada bulunmuştur. Ertesi yıl, cumhurbaşkanlığının son günlerinde Bakü'de düzenlenen törende Aliyev, Demirel'e Azerbaycan vatandaşlığı takdim etmiştir.[209]

Dede Süleyman

Demirel, Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin devlet başkanları nezdinde de bol izzet ikbal gördü. Sanki, iktisadi ve siyasi ilişkilerdeki temkinli tutumun telafisi gibiydi bu jestler. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 1995'te Demirel'e "Aksakallımız, sevgili büyüğümüz, saygın abimiz" diye hitap etti. Ertesi yıl Almatı'da kurulan Türk Üniversitesi kendi adını taşıyacakken, Nazarbayev açılışta kuruma Süleyman Demirel adı verileceğini açıkladı.[210] Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov ona "Süleyman Ağa Demirel" diye hitap ediyor; Kırgızistan Cumhurbaşkanı Asker Akayev "Süleyman Eke [başka bir aktarımda: Aga], sen bizim medeniyetimizin [veya: "Türk dünyasının"] Sokrat'ısın," diyordu.[211]

Bu faslı, Azeri "hukukçu-şair" Merkez Qacar'ın *Dede Süleyman* adlı uzun şiiriyle bitirelim.[212] Azeri Türkçesiyle, "*yeni devrin Bozkurdu*" naralı bir Süleyman Demirel kasidesi...

> Yerden ucalan cüsseli bir dağdı Süleyman/Öx xalqına öz taleyi tek baxdı Süleyman... Göydan alanan daimi nur çeşmesi oldu/Milyon adamın kalbına hey axdı Süleyman... Dillarda dolaşdı adı, her hörmet daim,/ Öz zahmatıyla feth eledi taxtı Süleyman...
>
> Woşbentlik üçün hey yeridir ince siyaset/ Dünyamıza türkün gözüyle baxdı Süleyman.
>
> (...)
>
> Dünyaya tanınan türk milletinin/ Yolunda mayakdır Dede Süleyman...
>
> Dahi keşikçisi saadetinin/Sönmeyen çıraqdır Süleyman... Türkün qıblagahı, böyük mabadi/ Qorxudan ıraqdır Dede Süleyman...

209 Suver, 2020: 25, 38; D-2001: 705, 708; Ülkü ve Hasanov, 1999: 3, 13, 22-23.

210 Suver, 2020: 42; Yalçıntaş, 2012: 728-729; D-2001: 521.

211 D-2001: 52; Suver, 2020: 118; Vakıf 2000, 2017: 77.

212 Qacar, 2004: 7, 37.

Milleti çıxardı xoşbext ağ günə/ Dünyaya meraqdır Dede Süleyman...
Yeni dövrün Bozqurdudur...
Daim bize dayaq oldu/ Süleyman demir eli."

"Türkiye'ye dost lazımdır"

1988'de bir konuşmasında, "Türkiye Cumhuriyeti bir süper devlet değildir. Yapacağı şeyler mahduttur," demişti Demirel – "ama yine de yapabileceği bir şeyler vardır," diye ekleyerek...[213] Cumhurbaşkanlığı döneminde, o "yapabileceği şeyleri" artırma azmiyle, dış temaslara çok mesai verdi; 125 geziye çıktı, 57 ülkeye gitti.[214] Bu azim ve mesai, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dünyada iddialıca bir orta boy devlet ve bir bölgesel güç olma iddiasının ifadesiydi.

Bosna

Orta Asya ve Azerbaycan'ın yanı sıra, Bosna Hersek, 1990'ların ilk yarısında dış politikanın ayrıcalıklı ilgisinin konusuydu. İç savaşla dağılan Yugoslavya'nın bu cumhuriyeti, geniş bir Müslüman nüfus barındırması ve Türkiye'de önemli bir Boşnak diasporasının bulunması bakımından, Türkiye'nin ilgi ve nüfuz sahasında addediliyordu.[215] Bosna halkının etnik kırımcı saldırılara maruz bulunması, vahameti artırıyordu.

Demirel, Bosna meselesinde "dünya liderlerini" sıkıştırarak, ayrıca Hırvatistan ile Bosna-Hersek yönetimlerinin uzlaşmasına çalışarak iş gördüğünü anlatır. Hırvatistan Cumhurbaşkanı Tudjman'ı "Büyük Hırvatistan fikriyle ilgili frenlediğini" anlatırken; bunu kendisiyle "eski döneme uzanan tanışıklığı, yakın dostluğu" sayesinde başardığını belirtmesi ilginçtir.[216]

Dünya basınına verdiği demeçlerde Demirel, Bosna'da Türkiye'nin dindaşlıktan veya Osmanlı geçmişinden gelen bir himaye görevini varsaymanın yanlışlığını özellikle vurgulamıştır. 1993 Haziran'ında BBC'ye "Türkiye Müslüman bir ülkedir, Müslümanları o korusun diyemeyiz," der; yoksa Fransa'yla Almanya'nın tarihsel bağlardan ötürü Hırvatlara, Rusya'nın da Slavlık temelinde Sırplara yardım etmesi fikri, "topyekûn savaşa" yol açacaktır. 1995 Ocak'ında da bir Hintli gazeteciye, neyi "söylemeyeceğini" formüle eder: "Bosnalılar Müslümandır, Osmanlılar'ın oradaki devamıdır ve Avrupa'nın merkezinde-

213 D-1991: 242.

214 Vakıf 2000, 2017: 53.

215 Türkiye kamuoyunda Bosna meselesi hakkında bkz. Bora 2018: 283-333.

216 CA-14: 143; D-2002: 360-64. Acaba bu eski tanışıklık ne zamandan? Demirel'in bir Yugoslavya heyetiyle temas ettiği 1968 ilkbaharında Tudjman birkaç aydır "Hırvat ayrılıkçısı" olarak gözden düşmüş bulunuyordu; 1971'de hapsedildi, 1987'de Batı'ya geçerek Hırvat milliyetçi hareketine liderlik etti.

ki en son Müslüman kaledir. İşte ben bunu söylemem. Eğer böyle söyleyecek olursam, demoralize olur ve medeniyete olan inancımı kaybederim."[217] Beri yandan Arcayürek'e, Batı'nın "Haçlı zihniyeti"nden ötürü Bosna'ya Türk askeri gelmesini istemediğinden şikâyet eder. Sonraları, 2002 yılında bir konuşmasında, Bosna-Hersek'teki katliamları "uygar Avrupa'nın bunu tâ sonuna kadar seyretmiş olmasının, 'Sırası gelmişken bu Müslümanların tümünü buradan çıkaralım mı?' zihniyeti" dışında izah tarzı olmadığını savunacak.[218]

İç savaşın bitmesinden sonra, Bosnalı gazetecilerle 1997'deki konuşmasında, "birbiriyle savaşmış, sonra el sıkışmış ülkelerin hepsinin yapmak mecburiyetinde olduğu, söylemesi kolay, yapması zor" şey için, halk deyişinden delil getirir: "Kanı kanla yumazlar, kanı suyla yurlar."[219]

Kıbrıs külfeti, Yunanistan

Cumhurbaşkanlığı döneminde Demirel'in, dış politikanın kronik kriz konusu Kıbrıs'ın Türkiye için bir yük teşkil edegeldiğine dair beyanları var. 1994'te bir İsviçreli gazeteciye Kıbrıs sorununun bedelini Türkiye'nin ödediğinden yakındı: "Kuzey Kıbrıs'ın bütçe açığını kapatıyor, oradaki silahlı kuvvetlerimizin masraflarını karşılıyoruz." Üstelik, "Türkiye'den başka KKTC'yi tanıyan bir ülke de yok" idi. 1996 Mart'ında CNN'e "Kıbrıs olayı aslında Türkiye için bir külfet anlamına gelmektedir," dedi. Kasım 1998'de KKTC'nin Bayrak televizyonunda, adeta 'görevsizlik' özlemini dile getirdi: "Biz Kıbrıs'ı idare etmek istemiyoruz, siz orayı iyi idare edin." Bir sohbette, Kıbrıslıların 'asalaklığına' dair Türk milliyetçiliğinin ananevi klişesini tekrarlar: "Her şeyi buradan alıyorlar. Hiç gayret yok kendilerinde."[220]

Arcayürek'le sohbetlerinden, Demirel'in Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'a da hayli içerlediğini anlarız. Denktaş'ın tarz-ı siyasetini gayet tok bir şekilde özetler bu esnada: "Rauf bu meseleyi anlaşmaya götürmez. Anlaşmaya götürse 'Kıbrıs'ı sattı' lafından korkar... Yani yapacağı uzlaşmanın korkusu içindedir." 1994 Mayıs'ında, "Rauf Bey"in Kıbrıs meselesinde sorumluluğu Türkiye'nin üzerine attığından yakınır: "Toprak vermeyi üzerine almak istemiyor." Avrupa Birliği'nin Kıbrıs'la (Güney Kıbrıs devleti) tam üyelik görüşmelerine başlayacağının anlaşılması üzerine (1995'te bu süreç başlayacak) Denktaş'ın o zaman Türkiye'yle birleşecekleri tehdidini savurmasını erken bulur: "Şu sıralar söylenecek laf değil. Belki zamanı var."[221] Tabii Demirel, iki uluslu-toplumlu federatif Kıb-

217 DC-2: 6, 183.

218 CA-13: 445; D-2002: 457.

219 DC-2: 433.

220 DC-2: 73; DC-2: 312, 593; CA-20: 19.

221 CA-14: 190; CA-16: 256.

rıs modeline karşı çıkarak ve Kuzey Kıbrıs'ı Türkiye'nin uzantısı gibi görerek resmî politikayı sürdürür ve Denktaş'la neticede hemfikirdir. 1996 yazında bir sohbette, kırmızı çizgiyi teyit eder: "Biz iki toplumun birleşmesine müsaade etmeyiz. [Yoksa] Rumlar gelir Kuzey'e yerleşirler. Ondan sonra mal, mülk de alırlar." 1997 yılı başında, KKTC Başbakanı Derviş Eroğlu'na "Bak kardeşim, Edirne'nin, Muğla'nın güvenliği neyse, Kıbrıs'ın güvenliği de bizim için odur," dediğini aktarır. "Biz Kıbrıs'ı Türkiye'nin parçası saymıyoruz ama, o, resmen [resmen öyle]," diye ekler peşinden.[222]

Kıbrıs sorununda da beslenen kronik kriz partneri olan Yunanistan'la ilişkilere de bakalım. Demirel, 26 Aralık 1994'te Yunanlı gazetecilere bir retorik soruyla çıkışır: "Sizin endişelerinizi, korkunuzu ortadan kaldırmak için Türkiye küçük, zayıf, güçsüz bir devlet mi olsun?"[223] Yunanistan'ın Türkiye'yle ilgili tehdit algısının bir vehme dayandığını, başka vesilelerle de işler. Ne var ki, iki ülke arasındaki krizin ezeli başlıklarından olan karasuları anlaşmazlığına ilişkin Arcayürek'le sohbetlerinde konuştuklarına bakarsak, o tehdit algısının vehimden ibaret olmadığını görürüz. 1994 Eylül'ünde, haritada parmağıyla gösterip, "Şu üç adayı alsak... bütün Avrupa üzerimize yürür," diye söylenmiş mesela. İki ay sonra, karasuları (12 mil) krizi tırmanırken, şöyle 'fikir egzersizi' yapmış: "Sisam, Midilli önemli değil. Bizimkiler hemen bu adalara çıkarlar. Bu adalar... bize geçince 12 mil engeli kendiliğinden kalkacak." 1995 Haziran başında, "Askerlere bir G günü için hazırlıklı olmalarını ve plan yapmalarını söyledim," demiş: "İlk adımda iki büyük adayı ele geçirmek gerekir. Bir kere girebilirsek, çıkarabilirlerse çıkarsınlar."[224]

1995-1996 yıl dönümünde bir ay süren Kardak krizinde ise Demirel 'savaşçı' tazyiklere karşı duran bir tavır almıştır. Bir deniz kazası vesilesiyle, Kardak kayalıklarının hangi devlete ait oluğu etrafında bir ihtilafta, Başbakan Çiller, –Demirel'e göre askerlerin tesiriyle– 'fetihçi' bir havaya girmişti. Demirel, "Hemen savaş davulları çalmanın âlemi yok," uyarısında bulunduğunu aktarır. Hükümet ve Genelkurmay yetkililerine "Bu ağır sorumluluktur... Buradan savaş çıkarsa biz bunu dünyaya nasıl izah ederiz? Bize 'bir avuç kaya parçası için bu savaşı çıkarmasaydınız, başka türlü halletseydiniz' demezler mi?" diye yüklenmiştir. Neticede orduyu ikna etmiş, ihtilaf konusu olan kayalığın "ikizi" olan bir kayalığa "asker ve bayrak" çıkarılarak istenen "güç gösterisi" savaşa yol açmadan yapılmıştır. Demirel, bu olayı izleyen MGK toplantısına girerken Çiller'e, komutanlara ve CHP'li Dışişleri Bakanı Baykal'a "Hoş geldiniz gaziler" diye takıldığını aktarır.[225]

222 CA-19: 104; CA-20: 19.

223 DC-2: 165.

224 CA-16: 418, CA-17: 38, 382.

225 CA-18: 316-7, 330; Şıhmantepe, 2019: 163.

Avrupa

27 Şubat 1998'de bir İspanyol gazeteciye "Avrupalılara düşen, 'La Grande Europe'u kurmaktır," demiş Demirel. Aynı yıl, bir Fransız muhabire "Eğer 'La Grande Europe' isteniyorsa, Türkiye bunun içinde olacaktır," demiş. Fransızca kullandığı tabirle, de Gaulle'ün Atlantik'ten Urallar'a uzanan, hem coğrafî hem siyasi açıdan "büyük" Avrupa tasarımına atıfta bulunur. Zaten bundan 4 yıl önce *Le Monde* muhabirine, "kale halindeki Avrupa"nın etkin ve kalıcı olamayacağını, Balkanlar'da son bulan "küçük Avrupa" yerine Kafkasya ve İran'a uzanan "büyük Avrupa"nın bizzat Avrupalılar'ın da çıkarlarına uygun olduğunu anlatmıştı. Büyük Avrupa'nın, Türkiye'nin dahlini, Müslümanlığından ötürü dışlanmaması gerekirdi – aksi, "bir çeşit fundamentalizm anlamına gelir"di Demirel'e göre.[226]

1985'te Murat Belge'yle söyleşisinde, "Biz Avrupalıyız netice itibarıyla," demişti: "Avrupa'nın bir parçasıyız, hiç olmazsa Avrupa'nın kıyısında oturuyoruz."[227] 2001'de bir sohbetinde, Osmanlı'nın "Bizans'ın yerine oturduğunu" söyleyecek; 1998'de *Paris Match* dergisine Türkiye'nin Cumhuriyet öncesinden beri "Avrupa'nın değerlerini benimsemiş çağdaş bir ülke" olduğunu, İtalyan televizyonculara "Avrupa bazında kurulan ve 75 senedir kendisini hep Avrupalı sayan Türkiye Cumhuriyeti'nin 150 senedir Avrupa ile beraber olabilmek için uğraştığını" anlatacak; sonra 2004'te seri halde vurgulayacak: "Türkiye bir Avrupa ülkesidir. Osmanlı Devleti bir Avrupa ülkesidir... Türkiye Cumhuriyeti devleti bir Avrupa projesidir."[228]

The European Euromoney dergisine Türkiye'nin kimlik kartını "Batı'nın ve Doğu'nun en iyi özelliklerini bir araya getiren" diye verir. İnsan haklarıyla ilgili kendisini sıkıştıran bir Fransız gazeteciye, nankörlüğe uğramış bir edayla, "Ben burada Avrupa'nın değerlerini savunuyorum," diye diklenir. Milliyetçi-muhafazakâr muhitlerde, 1993'teki Londra seyahatinde görüştüğü Batılı siyasetçilere "Yalnız viskinizi değil, bütün değerlerinizi taşırım," mesajı verdiğine dair rivayetler dolaştırılmıştır.[229]

Cumhuriyet yazarlarıyla 16 Mayıs 1995'te yaptığı söyleşide Demirel, AB'den "iane, sadaka falan" istemediklerini, üç İngilizce kavramı art arda dizerek anlatır: "Biz *partnership* arıyoruz, ortaklık arıyoruz ve *cooperation* arıyoruz, *collaboration* arıyoruz; yani işbirliği, beraber çalışma." Bundan iki ay önce bir İngiliz gazeteciye meydan okuma makamında, AB'nin Türkiye'ye muhtaçlığını kaşır: "Bu bölgede Avrupa'nın kaç tane dostu var? Bizi Avrupa

226 DC-2: 44-46, 476, 516.

227 *Yeni Gündem*, 16-31 Ağustos 1985.

228 D-2002: 725; DC-2: 476, 543; D-2006: 21.

229 DC-2: 33-34,198; D-2015: 315.

Birliği'ne (AB) almadığınız zaman bu bölgedeki dostunuz kim?" Avrupa'nın dostsuzluğunun Türkiye'de de kaim bulunduğunu ikrar eder peşinden: "Siz zannediyor musunuz ki Türkiye'de her 100 kişiden 90'ı veya 85'i Avrupa'yla beraber olmaya can atıyor. Bugün referandum yapsanız 100 kişiden 60 kişi çıkmaz." Bu sevmezliğin nedenini, Avrupa'nın bir yandan Türkiye'nin teröre karşı kendini savunmak hakkını tanırken, bir yandan da "Bu yavrulara dokunmayın'" demesiyle açıklar! Devletin AB siyasetine yön veren 'Kartaca' hükmünü koyar sonra: "Türkiye Avrupa'nın içinde olmak için bölünmez bütünlüğünü bedel olarak ödemez."[230]

Demirel'in yine de Türkiye'nin AB üyeliğini kovalamaktan geri durmaması gerektiği konusunda kararlı olduğunu kaydetmek gerekir. 10 Aralık 1999'da Helsinki'de yapılan AB zirvesinde sonuç bildirgesiyle ilgili bazı tereddütler hasıl olunca, Başbakan Ecevit'e tazyik ederek, Türkiye'nin adaylığının resmen onandığı Helsinki Bildirgesi'ni kabul etmesini sağlamıştır.[231]

"Business-like..."

Haziran 1993'te Meksikalı bir gazeteciyle görüşmesi Demirel'in globalleşme hissine dair bir fikir verir bize. Gazetecinin iki ülkenin uzaklığından söz etmesi üzerine, Meksika'nın Türkiye'ye ABD ve Japonya'dan daha uzak olduğunu "sanmadığını" söyler: "Lousiana'ya, Teksas'a gidebiliyorsanız, Meksika'ya da gidebilirsiniz..." Peşinden, bir kültürel hısımlık hamlesi: "İspanyolca konuşuyorsunuz, Latin gelenekleri ve kültürüne sahipsiniz; bir bakıma siz de Akdenizli sayılırsınız."[232]

1995 Nisan başında Demirel iki haftalık bir Latin Amerika gezisine çıktı. Bu geziyi israf ve lüzumsuzluk bakımından eleştirenlere, "Türkiye'nin tanınması ve bilinmesi... kendi bölgesi ve geleneksel müttefikleri dışındaki bölge ve ülkelerle de ilişkilerini geliştirmesi" gerektiği cevabını verdi: "Türkiye'ye dost lazımdır."[233]

Bu geziden dönüşte, Demirel ve refakatçileri korkulu anlar yaşadılar. Önce, uçak havaalanında kaza yaptığı için gecikti. Demirel, eşiyle beraber, Brasilia'da bir otel odasında haber bekledi. Ankara'dan arayan yok. Çıkıp gezmesi tekliflerini, "Uçak kaza yaptı, cumhurbaşkanı gezmeye çıktı derler," diyerek geri çevirdi. Dönüş yolculuğunu gazeteci Aydın Engin, ayrıntısıyla anlatır... Uçak darbe almış gibi sarsılınca, koridorda gazetecilerle sohbet etmekte olan Demirel dengesini yitirip yere çökmüştür. Soğukkanlılığını korur, "Sakin olun, olur bunlar," diye hazırûnu sakinleştirmeye çalışır. Uçak iki defa daha şiddetle sarsılınca yüzü bembeyaz olur, dudakları dua ile kıpır-

230 CA-17: 358; DC-2: 216-218.

231 *Bilim Yolu*, 2004: 340-341.

232 DC-2: 12.

233 CA-17: 269-270.

dar. Uçak dengesini bulunca en çabuk toparlanan o olmuştur: "Korkmayın arkadaşlar. Yok bir şey. Türkiye'ye gidiyoruz. Hep birlikte. Sakin olun." Koruma görevlisine "Git hanımefendiye bak," talimatını verir. Sonra "Selamımızı bitirelim hele," deyip, gazetecilerle "uğurlar olsun" turunu tamamlar. Herkes gergin vaziyetteyken, 'duruma uygun' bir fıkra anlatır: Azrail'in gelip kendisini alacağını haber vermesi üzerine, Allah'a dua edip onu Kafdağı'nın arkasına aşıracak bir rüzgâr isteyen adamın hikâyesi... Rüzgâr gelip adamı Kafdağı'nın arkasına aşırır ama orada onu Azrail bekliyordur. "Ben senin canını burada alacaktım," der, Azrail. Soğukkanlılık ve tevekkül...[234]

Demirel, Türk cumhuriyetleri dışındaki gezilerine de, –Özal'ın başlattığı ve kendisinin de eleştirdiği usulü sürdürerek-- kalabalık gazeteci ve iş insanı kafileleriyle gitti. 1994'teki Macaristan ziyaretinde bu usulün teorisini yaptı: "Dış politikada... böyle tantanalı merasimler, şunlar, bunlar falan bir kenara itilmiş, bir nevi 'business-like' diyorlar, pratik iş takibi gibi bir hale gelmiştir."[235]

"Papa Hazretleri'ni, Hazreti İsa'nın 2000. doğum yılı vesilesiyle Türkiye'ye davet etmesi" de,[236] Demirel'in 'kozmopolitlik' penceresinden bir huzme sayılabilir. İsrail'le ilişkileri de öyle. 1996 Mart'ındaki İsrail ziyaretinde İsrail parlamentosunda yaptığı konuşmada, Isaac Rabin'in "Kim ki düşmanlarından birini dost yapmıştır, güçlü odur" sözünü sitayişle andı. Kudüs İbrani Üniversitesi'ndeki konuşmasında "Sizler önyargının ne olduğunu çok iyi bilirsiniz. Önyargının yol açtığı sonuçlardan çok çektiniz," sözlerini, tabii ki "terörle mücadele"ye bağladı: "Zulümlerden ve işkencelerden kaçıp gelerek bu topraklarda huzur arayan" İsrailliler terörden çok çekmişlerdi – onları "Cesaretinizi kaybetmemenizi istiyorum," diye yüreklendirdi. Ben Gurion'un "Gerçekçi olmak için Ortadoğu'da mucizelere inanmamız gerekir" sözüne atıfla, övgülü bir yüreklendirme daha: "Mucize sizsiniz. İleride gerçekleşecek yeni mucizeler için taşıdığımız inancı yitirmeyelim." Bu arada Tel Aviv'de Demirel, Türkiye kökenli Yahudilerin yarı şaka "Kurtar bizi baba" tezahüratıyla karşılandı! Bundan 1 yıl önce Demirel Türkiye'deki Yahudi Cemaati Başkanı Bensiyon Pinto ile bir görüşme yapmıştı. Anti-semitizmden tedirginliğini anlatmak isteyen Pinto'ya verilen üç dakikalık resmî randevu 1,5 saati aşmış. Demirel'in, "Bu ülkede 1934'te, 1940'larda ve 1955'te olanlar asla tekrarlanmayacak. Bu sana sözüm olsun," teminatını verdiği aktarılır.[237] Demirel 2000 yılında Cumhurbaşkanı Hayim Herzog'un davetiyle bir İsrail ziyareti daha yaptı. 1996-1997 yıllarında, değişik Arap ülkelerinden gazetecilerin Türkiye-İsrail ilişkilerine dair sistematik sitemkâr sorularıyla karşılaşmış, onlara 'rea-

234 CA-17: 274-277; Engin, 2015.

235 D-2002: 393.

236 D-2006: 76.

237 Vakıf 2000, 2017: 58-59; DC-1, ty.: 229-232; Suver, 2020: 214-219.

lizme' davet eden cevaplar vermiştir: "Türk-İsrail işbirliği hiçbir ülkenin aleyhine değildir... İsrail bir gerçektir, bir realitedir, bir güçlü toplumdur. Ve İsrail, İsrail'den ibaret değildir, dünyayla çok irtibatı vardır."[238]

Ermeni soykırımı konusunda, Demirel'in resmî görüşten farklı bir diyeceği yoktur. 1998 Mayıs'ında Fransa parlamentosunun Ermeni Soykırımını tanıma kararı üzerine söylediklerini uzunca aktarayım: "1. Dünya Savaşı sırasında, Ermeniler'in dış tahriklerle Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanarak sivil halka ve devlet güçlerine karşı ağır şiddete başvurmaları ve bunu izleyerek Ermenilerin savaş alanı dışında kalan bölgelere yerleştirilmesi sırasında, her iki tarafın da önemli kayıplar verdikleri tarihî bir gerçektir. Ancak bu gerçeğin göz ardı edilerek söz konusu olayları 'Ermeni Soykırımı' olarak nitelendirilmesi ne insaf, ne siyasi ahlâk, ne de hukuk ölçülerine sığar. Kaldı ki aradan geçen 83 yıl içerisinde bu olayların soykırım olduğunu kanıtlayacak tek bir bulgu ortaya konamamıştır."[239]

Cumhurbaşkanlığı Basın Merkezi'nde ona yakın çalışan İlhan Kuyucu, Demirel'in uluslararası toplantılarda "eline pamuk şeker verilmiş çocuk kadar sevinçli olduğunu" söylüyor. 18-19 Kasım 1999'da İstanbul'da toplanan AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) zirvesi, öyle bir vesileydi. Demirel 35 ülke devlet ve hükümet başkanının katıldığı toplantının ev sahibi ve "duayeni" olarak itibar gördü – 1975'teki AGİT'in kuruluş sözleşmesini imzalayanlar arasındaydı ve o toplantıya katılanlardan 'işbaşında' bir tek o kalmıştı. Çırağan Sarayı'nın üst katındaki toplantı salonunun önünde 3 saat 17 dakika ayakta durup el sıkacak takati buradan bulmuş olmalı.[240]

Çiller

Tansu Çiller, DYP'nin genel başkanlığına seçilip başbakanlığı üstlenmesinden itibaren Demirel için 'sıkıntı' oldu. Cumhurbaşkanlığı mesaisinin hemen ilk aylarında, hükümete geniş atama serbestisi tanıyan bir kararnameyi geri çevirdi; Temmuz'da bir resepsiyonda etraftan duyulacak şekilde "Ben sana kaç kere söyledim," diye onu azarladı.[241] Çiller'in 'yeni dönem yeni lider' havasıyla partinin 'sahibi' haline gelmesinden hoşlanmıyordu Demirel. Çiller kısa sürede, Demirel'in pragmatizmini ortodoksi derekesine düşürecek geniş 'esnekliği' ile ve neoliberal döneme uygun, kurumları devre dışı bırakan 'offshore' siyaset tarzına yatkın bir figür oluşuyla, kolay baş edemediği bir rakibe olarak temayüz etti.

238 DC-2: 294, 298, 462.

239 DC-2: 586.

240 İlhan Kuyucu'yla görüşme, 2 Eylül 2022; *Milliyet*, 18 Kasım 1999.

241 Bildirici, 1999: 258.

Henüz cumhurbaşkanlığının üçüncü ayında, 1993 yazında, Demirel Kasım'daki kongrede Çiller'in "indirilmesi" için çalışanların çabalarını 'ilgiyle' izliyordu; DYP içinde en yakın temasta olduğu grup, Çiller muhalifleriydi. Arcayürek'e "DYP grubuna bir parmak atsam indiririm," demişti ama bu bir hüsnüzandı.[242] Kâh Cavit Çağlar'ın mücadeleyi bırakmış olduğundan, kâh partideki arkadaşlarının hep "bakankolik" olmasından yakınıyordu. Arcayürek, DYP örgütleriyle temaslarında Çiller aleyhine bir 'kalkışma' havası sezmeyince parti içi muhaliflere biraz mesafelendiğini gözler. Kongre öncesinde üzerine gidilirse güçleneceğinden de sakınıyordu. Kongre arefesinde DYP içi muhalefette, Çiller'e karşı ancak Cindoruk'un bir şansının olabileceği kanaati hâsıl oldu. 5 Kasım'da Demirel bir süredir arasının biraz soğuk olduğu Cindoruk'la görüştü, ancak Cindoruk aday olmak istemediğini söyledi. Birkaç gün sonra Tansu Çiller kendisini ziyaret ederek karşısına bir rakip çıkartmaya çalıştığına dair iddiaları sorduğunda, Demirel bunları yalanladı – artık öyle bir şey yoktu! Kongreden on gün önce Arcayürek'e, DYP kongresiyle ilişiksizliğini temrin etti: "Ben elimi sokayım mı? Eğer kongreye elimi sokarsam burası ne olacak? Girersem oraya her şey değişir. Ama cumhurbaşkanlığı ne olur? Burası artık inandırıcı olmaz." 20 Kasım'daki kongrede yeniden genel başkan seçilen Çiller, partideki hâkimiyetini pekiştirdi.[243]

Devamında da Demirel'in Çiller'den rahatsızlığı sürdü. 1994 Ocak'ında ona ekonomik gidişatla ilgili uyarı notu yolladı, bu medyada haber de oldu. "1991'de iktidara geldiğimde ülkeyi hangi noktada bulduysak bu kadın ülkeyi kısa sürede o noktaya getirdi," diyordu. "Biri müteahhitlerin alacakları" olmak üzere kendisinden istediği iki-üç şeyi yerine getirmemesinden de müştekiydi. Mart'ta bir mülakata, Çiller'in bakanken yeterince yetkili olmadığı için başarılı olamadığına dair açıklamalarına, "Ona sorarlar; madem başarılı değildin, neden oturdun orada?" diye cevap yetiştirdi. 1994, Türkiye'de enflasyonun tüketici fiyatları itibarıyla %125 ile tarihteki en yüksek seviyesine çıktığı yıldı. Demirel, fiyatlar daha da katlanırsa, halkın "sokağa döküleceği, teröristi, anarşisti desteklemeye başlayacağı" endişesini duyuyordu. Hükümetin iflas ettiğine kaniydi ("Tamamdır bu hükümet") fakat alternatifini göremiyordu. Çiller'i fazla eleştirirse muhtemel oy kaybında sorumluluğu kendisine yükleyeceklerini, her şeye rağmen iyi oy alırsa da "Demirel etkisini kaybetmiş" deneceğini 'hesaplıyordu' bu arada. Bir il kongresinden sonra Tansu Çiller'in eşi Özer Çiller'in Yavuz Donat'a "Tansu senin babaya bir güzel geçirdi," diye takılması, 'ikili ilişkilerin' havasına dair bir fikir verir.[244]

242 CA-14: 237, 287-288.

243 CA-14: 330, 371-374, 407, 422, 459-460; CA-15: 154; CA-16: 125; Çavuşoğlu, 2009: 187.

244 CA-15: 357, 369, 379, 393-395, 437; CA-16: 19-20, 33; Bildirici, 1999: 361.

Daha önce de bahsetmiştik; Çiller gücünü, bir kısmı 1995'te milletvekili seçilecek olan bir emniyetçi hizbiyle ve ordu komuta heyetiyle 'iyi ilişkileri' sayesinde ve güvenlikçi siyasete angaje olarak tahkim etmişti. Demirel, Çiller'in bu güç faktörünün tabii ki farkındaydı: "Doğan Güreş'le, öteki komutanlarla öyle kaynaştı ki..." Güreş hakkında Arcayürek'e "Uzun boylu üst komutanlar boş oluyor," demiş bir seferinde; bir seferinde de, şöyle bahsetmiş: "Çok konuşuyor. Süresinin bitmesini iple çekiyorum." Çiller hakkındaki "Tak emrediyor, şak yapıyorum!" sözü ünlü olan Güreş'in görev süresinin 1993'te uzatılmasına Demirel başlangıçta karşı çıkmıştı; bunu orduda "alttakilerin de istemediğini" söylüyordu. Fakat Çiller-Güreş işbirliğiyle o yıl hiçbir generalin orgeneralliğe/oramiralliğe terfi ettirilmemesiyle oluşturulan halef boşluğu sayesinde/yüzünden, bu uzatmayı sineye çekmek zorunda kaldı. Ertesi yıl da hava ve deniz kuvvetleri komutanlarının sürelerinin uzatılmasına, "Devletin başı olarak hükümetle, Genelkurmay'la sidik yarışında olamayacağını" söyleyerek rıza gösterdi.[245]

Arcayürek'le sohbetlerinde, 1994-1995'te Demirel'in Çiller hakkında epey atıp tuttuğunu okuruz. "Bu kadın sekiz ruhlu!" demiş; "Türkiye yalanı sevdi," diyerek bahsetmiş. "Bu kadını biz bela ettik. Şimdi... siyasetten silmek görevimiz," diye görev çıkarmış kendisine. 1995 Kasım sonunda Çiller'in cumhurbaşkanlığı makamına çıkıp, getirdiği seçim kanununu veto ederse onun görev süresini kısaltacağını söyleyişine tepkisini, Demirel çevresine "Eğer kendisi bir bayan olmasaydı tepkim çok daha farklı olabilirdi," sözleriyle nakleder. Münif İsâmoğlu'na, daha somut konuşmuş: "Doktor, bu hareketi yapan bir bayan olmasaydı pencereden aşağı atardım."[246] Arcayürek, genellikle "o kadın" diye anarken, ilişkileri nispeten iyi seyrederken "bu hanım"a döndüğünü yazar; "o hatun" diye andığı da vaki.[247]

Hükümet krizleri ve Refahyol

1995 sonlarından ertesi yılın yaz ortasına kadar, dört kere hükümet değişti. Demirel, bu krizlerin nezaretçisiydi.

1995 yılı Şubat'ında yeniden açılan CHP'nin Eylül'de SHP'yi ilhak etmesi üzerine, bu yeni partinin genel başkanı olan Deniz Baykal bir ispat-ı vücut hamlesi yaptı ve koalisyon hükümeti bozuldu. Cumhurbaşkanı Demirel, yeni hükümetini kurma görevini yine Çiller'e verdi. Bu arada DYP'deki yakınlarıyla temaslarını sıklaştırdı ve bir ANAP-DYP koalisyonu için telkinlerde bulundu. Ancak erimekte olan "merkez sağ" üzerinde hükümranlık yarışına girmiş bulunan ANAP lideri Mesut Yılmaz ve Çiller anlaşamadılar. Çiller'in

245 CA-13: 207-208; CA-15: 189, 451; CA-16: 12, 18, 387-388.

246 CA-16: 332, 403; CA-18: 85; 169-70; Bildirici, 1999: 337-338.

247 CA-14: 242; CA-18: 130.

kurduğu DYP azınlık hükümetini Demirel, ilk elde Türkeş'ten destek alması şartını koşarak geri çevirdi (hatırlayalım: "Biliyorsun, benim dostumdur Türkeş."). Bu azınlık hükümeti güvenoyu alamayınca Demirel erken seçim şartını koşarak bir defa daha Çiller'e görev verdi. "Seçim bir bahar yağmurudur, sokakları temizler," demişti. 30 Ekim'de seçim hükümeti işlevi görmek üzere kurulan DYP-CHP koalisyonundan, "Tam kıvamına gelmişti, bu kadından kurtuluyorduk. Şimdi de Baykal çıktı!" diye bahsettiği aktarılır.[248]

24 Aralık 1995 genel seçimleri, DYP için bir bahar yağmuru olmadı. DYP %19,1'le üçüncü parti çıktı. ANAP kıl payı onun önündeydi (%19,6), RP %21,3'le birinci parti olmuştu. "Merkez sol"da CHP %10,7 ile anca barajı geçmiş, DSP %14,6 ile onun üstüne çıkmıştı. Demirel'in hükümet kurma görevini 'mecburen' verdiği RP lideri Erbakan iki ay boyunca müzakerelerden sonuç alamayınca, görev ANAP lideri Mesut Yılmaz'a geçti. Demirel, Çiller'i alt etmek için Mesut Yılmaz'a duygusal yatırım yapıyor gibi görünür o sıralar; hatta bir ara sohbette "Canım Mesut Yılmaz da 3 tane milletvekili alıversin DYP'den... Neden her şeyi benden bekliyorlar?" demiş – yarı şaka?[249] 6 Mart'ta, büyük sermayenin de teşvik ettiği "sağda birleşme" 'ülküsüne' uygun ama gayet derme çatma bir ANAP-DYP koalisyonu kuruldu.

Ancak bu hükümet, güvenoyu sayısının Anayasal gereğin altında kaldığına dair RP adına yapılan başvuru üzerine Anayasa Mahkemesi'nin aldığı iptal kararıyla boşa düştü. Başbakan Yılmaz 6 Haziran'da istifasını cumhurbaşkanına sundu.

Zaten koalisyon ortakları arasında 'şiddetli geçimsizlik' vardı. ANAP'lılar Çiller hakkında yolsuzluk dosyaları hazırlıyorlardı. DYP yönetimi, Mesut Yılmaz ve ailesiyle ilgili yolsuzluk iddialarıyla karşı atağa geçmişti. Arcayürek'e "Ben sana bir şey söyleyeyim mi? Ne şu ne bu. Halk bir şeyi asla unutmaz. O da hırsızlık!" diyen Demirel'in, Çiller'i Yüce Divan'a gönderecek bir ANAP-RP koalisyonunu istediğine dair yorumlar yapılmıştır.[250]

Ancak Erbakan koalisyonunu DYP ile kurdu. Erbakan'ın başbakan, Çiller'in başbakan yardımcısı olduğu, Refahyol adıyla maruf RP-DYP hükümeti, 8 Temmuz'da güvenoyu aldı. Demirel, seçimden önce hakkında "Kazanırsa fundamentalizm gelir" diyerek Batı'dan destek istediği RP'yle şimdi koalisyon kurmasını, ibretle, şöyle yorumlamıştı: "Bu, çok müthiş bir şey."[251]

Yeni hükümetin anında yüz yüze geldiği sorunlardan biri, önceki hükümette adalet bakanı olan Mehmet Ağar'ın çıkarttığı, hapishanelerdeki koşul-

248 CA-18: 97. Bu kriz hakkında bir haber derlemesi: https://www.secimturk.net/koalisyong%C3%B6r%C3%BC%C5%9Fmeleri/52-h%C3%BCk%C3%BCmet

249 CA-18: 259.

250 CA-18: 509; Bildirici, 2003: 258 vd., 338 vd., 362; Gökmen, 1999: 59.

251 CA-18: 364.

ları olağanüstü ağırlaştıran genelgeye karşı başlayan ölüm oruçları idi. Demirel, bu meseleyi endişeyle takip etti; endişesi, "arka arkaya mahpushanelerde 30-40 kişi ölürse", uluslararası kamuoyunda "Türkiye'nin üstüne gelmeleri" ve "çok sıkıntıya girmemiz" idi. "Devleti tam burnundan yakalamışlar," diyordu: "Dışarıda, baskın yapıp ölüyor zaten adam. Öyle öleceğine böyle ölüyor. O ölmeyi kafasına koymuşsa..." Erbakan'ı ve Adalet Bakanı Şevket Kazan'ı sıkıştırdı; uluslararası insan hakları ve hekimlik protokolü hilafına, eylemlerin durdurulmasını istedi: "Hani bu duruma müdahale edilemezmiş. Edin de adam ölmesin. Zorla ölüme engel oldular, desinler. Orada mazeret dışı bir şey olmaz."[252] Neticede insan hakları örgütlerinin ısrarlı takibi sonucunda Kazan genelgeyi iptal edecek, bu arada 10 insan ölecekti.

Refahyol hükümetinin 'olayı', asıl, 28 Şubat'tır. Demirel'in hikâyesinde kritik bir epizot olan 28 Şubat'ı geniş ele alacağız.

28 Şubat

1994'te, kısa aralıklarla darbe "laflarına" takılır Demirel. Şubat sonlarında, söylentilerden bahsedildiğinde "Ben buradayken darbe nasıl akla gelir?" diye dert yanar Arcayürek'e. Nisan sonunda Marmara Grubu toplantısında yarı ciddi, "Eğer ihtilal bir şey halletse benim hakkımdan gelirdi," demiş.[253] Yakın-uzak hemen bütün gözlemciler, Demirel'in "asker korkusunu" ve darbe endişesini üzerinden atamadığında birleşirler. Siyasi literatüre yarı ciddi "post-modern darbe" terimiyle geçen 28 Şubat, onun nezaret ettiği, dahil olduğu bir ordu müdahalesi oldu. Demirel, milli iradeyi çiğnemekle ve dindarlara zulmetmekle suçlanan bir ara rejimin ortağı idi. 28 Şubat Demirel'in siyasi koordinat sistemindeki mevkiine ilişkin kabullerin değişmesine, en azından tartışılmasına yol açan kritik bir eşiktir.

"Dini dejenere etmek..."

Biraz geriye gidip, Demirel'in 1980'lerin sonlarında, 7. kez başbakanlığa dönüşüne hazırlanırken, İslâmcılığa nasıl yaklaştığına bakalım.

1980'lerde güçlenen İslâmcılığa bakarken, Demirel'in İran etkisine özel bir dikkati vardır. 1987'de bir mülakatta, İslâm'ın siyasallaştırılmasına önlem olarak, yüksek bir Şii-Sünni duvarı diker: "Asırlar boyu Şia ile karşı karşıya bulunmuş Ehl-i Sünnet akidesi mensupları Şia'ya imrenmezler." İran'a atıfla, "'İşte bak, burada İslâm cumhuriyeti kurduk, siz de İslâm cumhuriyeti kursanız'" yönündeki "tahrik" ve tertiplere karşı uyanık olmaya çağırır. Daha ileri bir tarihte, 1996 sonlarında –cumhurbaşkanıdır–, İran Cumhurbaş-

252 CA-19: 100-103, 113-114.

253 CA-15: 459; CA-16: 159.

kanı Rafsancani'nin Ankara ziyareti sırasındaki özel sohbette, Nazmiye Hanım'la Rafsancani'nin kızı Faize hanımı mukayese etmiş: "Nazmiye Hanım gibi çağdaş kılıklı, öteki gibi çarşaflı, kapalı... Hangisi gibi olmak istiyorsunuz? Nazmiye Hanım gibi olmanın bir günahı var mı? Öbürü gibi olmanın bir sevabı var mı? Bunlar çarşafı çıkardılar mı üstlerinden, mini etek çıkıyor altından, iyi mi?"[254] Demirel'in aklına bu mukayesenin diyelim Körfez emirlerinin veya başka Mağrip-Maşrık otokratlarının 'hanımları' vesilesiyle değil de İran/"Şia" vesilesiyle gelmesi, tesadüfî olmasa gerek.

Yine 1987'de, en dindar yüzünü gösterdiği *Yeni Asya* söyleşilerinde, İslâmcıların gözde temalarını içermeye çalıştığını görürüz. Din eğitimini dışarıda bırakan bir Tedrisat Kanunu'nun doğru olmadığını söyler. Şeriat başlığı açıldığında, –"muamelat ve ukubat"tan söz ederek– İslâm'ın adalet anlayışı ile hukuk devleti ve İnsan Hakları Beyannamesi arasında "çok az fark" olduğunu anlatır. Onun gözünde meselenin püf noktası, tarihsel olarak "hem Müslümanlığın devleti ayakta tutmuş, hem devletin Müslümanlığa hizmet etmiş" olmasıdır. Bu söyleşilerde ve izleyen yıllarda "dini dejenere etmeme" ikazında bulunurken temel ölçüsü budur: devlete bağlılıktan uzaklaşmamak – bunun temel ölçüsü olarak da, dini siyasalaştırmamak.[255] 1987'de bir yandan üniversitelerdeki başörtüsü yasağına karşı çıkarken, peşine şu uyarıyı ekler: "Başörtüsünü İslâm'ın simgesi yaparsanız, başını örtmeyeni Müslüman saymazsanız, burada tefrika olur. Ve kimse sizi savunmaz." 1991 yazında, muhalefetteki son aylarında, "başbakanlık arabasıyla cuma namazına giden ilk adamın" kendisi olduğunu, "'79 hükümetinde televizyona *Kur'an-ı Kerim* koyduklarını", "çocuklar dinimizi öğrensin diye o kadar okul açtıklarını" hatırlatırken, ama o okulların "kapatılan medreselerin durumuna düşürülmemesi" ikazında bulunur. Özetle, "Haddi aşmayınız" mesajını verir.[256] Daha ileri bir tarihte, 1993'te başbakan olarak *Yeni Asya*'ya konuşurken, Allah'ın Peygamberden bile vahyedileni tebliğ etmekten başka bir şey istemediğini vurgular; yani kimseye din adına müdahale etmeye kalkışmamalıdır – "Hz. Peygamberin memur edilmediği işe, Allah'la kul arasına girmeye" kimsenin hakkı yoktur.[257]

Demirel cumhurbaşkanı olunca, selefi Özal'ın cuma namazlarına gitmek, Köşk'te iftar vermek gibi dinî ritüellerini sürdürdü. Bir iftardan sonra sohbette, bu ritüelleri delil sayarak, "Laiklikle İslâm'ı dünyada en iyi uygulayan ülke Türkiye" övüncünü dile getirmişti. 1 Kasım 1993'te 1. Din Şûrası'nın açılış konuşmasında, aynı 'şükür' hissini işledi. "Türkiye Cum-

254 D-1991: 85; CA-19: 433-434.

255 D-1991: 82, 86, 257.

256 D-1991: 66-68.

257 D-1991: 95; D-2015: 314.

huriyeti devletinde" (bu tamlamaya bayıldığını biliyoruz) "laiklik dinsizlik olarak anlaşılmamış, aksine dinin şemsiyesi olarak anlaşılmış" idi. Bu devletin "din hizmetlerine karışması" anlamına gelmiyordu, "hizmetlerin iyi, düzgün yürütülmesi" anlamına geliyordu. "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin geçen 70 sene zarfında siyasetle dini birbirine karıştırmamak için azami gayreti göstermiş" olduğunu, "altını çizerek söylüyor"du. Arcayürek'e bakılırsa, bu konuşmayı yapıp geldikten sonra "Hepsi yobaz!" diye söylenmişti...[258]

*

İslâmcılığın içinde veya kenarında ayrı bir sektör olarak 1990'larda olağanüstü güçlenen Fethullah Gülen Cemaati'ni de yan gözle izliyordu Demirel. 1995 yılı başlarında bir sohbette Fethullah Gülen'i Tahir Büyükkörükçü'ye benzetmiş. Konya'da Milli Görüş'ün taşıyıcılarından olan bu etkili vaizi –dolayısıyla Gülen'i– şöyle karakterize etmiş: "Müthiş bir demagogdur. Dinî konuları bilir. Kendisini dinleyenleri öyle etkiler ki 'Kalkın İstanbul'a kadar yürüyün' dese yürütürdü." O yaz, Kırkpınar şenliklerinde hazır bulunan Gülen'e de "[bu adama da] mükâfatlar verdirirler diye ödünün koptuğunu" söylemiş; "Karışık bu adam," demiş. Yine o aralar, "gümüş yüzükçüler" denen Fethullahçıların faaliyetlerinin yaygınlaştığına, RP'nin gücünün onların sayesinde biraz gerilediğine dair bilgiler aldığını aktarmış. 1996 yılı başında, Gülen'in "iktidara gelirse yararlanmak için" RP'yi askerlere karşı koruduğu kanısındadır. O yılın Kasım'ında, Fatih Üniversitesi açılışında, Fethullah Gülen'in samimiyet hamlesinden rahatsız olmuştur: "Adam gelip beni kucakladı iyi mi?"[259]

Demirel, 1998 yılı başında, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı'nın başlattığı "Hoşgörü ve Diyalog Ödülü"nün ilkini alacaktır. Bu ödül, bir bakıma Fethullah Gülen'in 28 Şubat rejimine gösterdiği hoşgörünün nişanıydı. Hoşgörü karşılıklıydı; Cemaat'in dünya çapında, özellikle Orta Asya'da kurduğu okullar ağını, Türkiye'nin "yumuşak güç" siyasetinin bir aracı olarak görenlerden ve takdir edenlerden biri de Demirel'di. Cumhurbaşkanının Türk cumhuriyetlerini ziyaretlerinde Cemaat'in kolejlerini ziyaret etmesi, resmî protokolün alışılmış parçasıydı. Cemaat'ten birinin iddiasına bakılırsa, okullarla ilgili, "İstediğiniz gibi doldurabilirsiniz" diyerek "boş mektuplar" imzalayıp vermişti.[260]

---

258 CA-15: 149-153, 463-4.

259 CA-17: 173, 413, 431; CA-18: 199, 266; CA-19: 331.

260 Mustafa Ünal, *Zaman*, 20 Haziran 2015. Fethullah Gülen 28 Şubat'a verdiği desteğe rağmen kendini tehdit altında görerek 1999 Mart'ında ABD'ye gitmiş ve orada kalmıştır; Balcı, 2005: 332-333.

"Hiçbir şey yapamaz!"

RP'nin 27 Mart 1994 yerel seçimleriyle kendini gösteren yükselişi,[261] Kemalist ve seküler muhitlerde, "irtica" ve "şeriat" tehdidiyle ilgili bir teyakkuz yaratmıştı. Seçimden on beş gün kadar sonra RP lideri Erbakan'ın, "Adil Düzen"in mutlaka iktidara geleceğini, sadece "kanlı mı, kansız mı olacak", onu bilemediğini söylemesi, infiali büyüttü. Demirel bu sözlere "Zor kullanarak, kan, gözyaşı pahasına netice alabileceğini aklından geçirme. Demokrasiyi tehdide kalkma!" sözleriyle tepki gösterdi; vatandaşları böyle "sorumsuz davranışlar ve beyanlar" karşısında soğukkanlılıklarını korumaya çağırdı. İki gün sonra, bunu, soğukkanlılık davetini yineledi: "Demokrasi ve laiklik kimsenin sayesinde değil, Milletin ve Devletin sayesinde ayaktadır... Türkiye Cumhuriyeti bir çadır devleti değil, bir anayasal devlettir... Kimse 'aman Türkiye batıyor' diye bir şeyi aklından geçirmesin... Türkiye müslümanlığın en iyi uygulandığı yerdir. Bu serbestiyet sınırlarını aşıp, laisizm, cumhuriyet veya demokrasi için tehlike haline gelme istidadına sürüklenilirse, devletin organları harekete geçer."[262]

Refahyol hükümetinin kurulmasına kadar geçen iki yılı aşkın dönemde Demirel'in önceliği, "Şeriat-irtica tehlikesi" ajitasyonunu yatıştırmaktı. Türkiye'nin "çok sesli bir ülke" olduğunu söyleyerek, "laikler"i tepki koymaya çağırdı: "Neredesiniz laikler? Bu ülkeyi Atatürk çizgisinden kimse çıkaramaz." Kendisini teminat gösterdi: "Çankaya'da laik bir adam oturuyor. Anayasa Mahkemesi var, ülkenin kurumları var."[263]

1995 Aralık'ındaki genel seçimlerde RP'nin birinci parti olmasının ardından, Demirel yine normalleştirici olmaya çalıştı. Sohbetlerinde, Fransa'da, İtalya'da komünistler yüksek oy alınca "Bunlar 'komünistler geldi' diye rejimi mi bozdular?" diye soruyordu. (Ordudaki kadrolaşmayla ilgili de aynı benzetmeyi yapıyordu: "Dün komünistlerin yaptığını bugün bunlar yapıyor.") %21,25 oya kimsenin ülkeyi teslim etmeyeceğini söylüyordu. 1989'un %21,75'i gibi, bir süre tekrarladı bu rakamı. RP'nin rejimi tehdit ettiği endişesini "Neyle? %21.25 ile mi? Hiçbir şey yapamaz," diyerek karşılıyordu – arkasından, *nomos* kıratında bir söz: "Devlet kıpırdatmaz insanı."[264]

1996 Şubat'ında bir sohbette Demirel, HADEP ve MHP'nin de parlamento dışında kaldığına dikkat çekmiş. Onların %13'üyle beraber RP de dışlanırsa,

---

261 %19'la ikinci parti olmuş, 22 il merkezi ve aralarında Ankara ve İstanbul'un da bulunduğu 6 büyükşehir belediyesini kazanmıştı.

262 CA-16: 129-132.

263 CA-16: 277.

264 CA-18: 269, 278, 287, 370.

%34'ün sistemden 'çıkacağına' dikkat çekmiş ve sormuş: " Türkiye'nin birliğini nasıl sağlayacağız?"[265]

1996 yılı başlarında, 'sert' laisist tutumuyla bilinen Prof. İlhan Arsel'in, "şeriatçı partilere varolma yasağı" getirilmesini talep eden mektuplarına cevabında, yasal bir partiye "hacamat yapmanın" mümkün olmadığını yazdı: "Eğer vatandaşların bir kısmını 'devlet için tehlikeli' sayarak yargısız infaza girişirsek, Türkiye birliğinin çimentosu olan hak ve fırsat eşitliği bozulur" idi. O sıralar etrafını ve komutanlarına, "İşte böyle tahriklere başlayacaklar. Soğukkanlı olmanızı istiyorum," diye itidal presi uyguluyordu Demirel.[266]

"Batı 'Fundamentalizm geliyor Türkiye'ye' demeye başlayacak"

Demirel'in RP'nin güçlenmesine gösterdiği reaksiyonda, Batı'nın reaksiyonu önemli yer tutar ve başlarda (1996 sonlarına kadar) onu galiba içerideki reaksiyonlardan daha fazla endişelendirmiştir. Mart'taki yerel seçimlerin ardından, şöyle söylenmiş etrafına: "Batı'ya nasıl anlatacağız? Köktendincilik-fundamentalizm Türkiye'de gelişti diyecekler. Bu durum para işlerini de etkileyecek." 15 gün sonra, Bosna'ya destek için yapılan gösterilerde aynı endişeyi yinelemiş: "Batı 'Fundamentalizm geliyor Türkiye'ye' demeye başlayacak." Avrupa'da, Türkiye'nin İran'a, Cezayir'e döneceğine dair "birtakım istifhamlar"ın, ülke kredi notunun düşürülmesine yol açmasından endişelidir.[267]

O yılın sonlarına doğru, ABD'den huylandığını görürüz. ABD'nin 1980'den sonra "Şayet dinci gruplar güçlenir iktidara gelirlerse açıkta kalmayayım diye" onlara yanaştığını söyler. Ekim'de Erbakan'ın ABD gezisini "iktidara gelirse Türkiye Cezayir olmayacak garantisini verdiğine" yorar. 1995 Şubat'ında, ABD'li siyasal stratejist Brzezinski'nin İran'da İslâm devriminden önce darbe "yaptırmamış" olmalarına hayıflandığına atıfta bulunur; "Bunlar (ABD) fundamentalizm geliyor diye askerleri kışkırtacaklar," diye korkuyordur. Ve iki ayrı sohbette, kahriyye: "Allah belasını versin Amerika'nın!" "Allah kahretsin bu Amerika'yı."[268]

Bir yandan da, dış basını Türkiye'ye fundamentalizmin gelmediğine ikna etmeye çalışır. 1994 Mayıs'ında *New York Times*'la mülakatında "Türkiye'de İslâmi bir devlet kurulmasını isteyen kimi insanlar bulunduğunu" teslim eder, fakat "özgür bir ülkeye sahip bulunuyorsanız bu insanları hoşgörmek durumunda" olduğumuzu ekler: "Üzerlerine gidip onları öldüremezsiniz ki!" Laik devletten yana olanların ortaya çıkıp "Biz böyle bir dinî devlete

265 CA-18: 364.

266 CA-18: 376-380, 390.

267 CA-16: 42, 113-114, 277.

268 CA-16: 462-464; CA-17: 226-228.

izin vermeyiz, bizim sayımız çok fazla ve laik devletin devamını sağlamaya kararlıyız" meâlinde söz almaları gerektiği kanısındadır. Dinci parti kapatılacak olursa, "Batı'daki dostlarımızın 'Türkiye insan haklarını ihlal ediyor...' gibi şikâyetlere başlayacak" olmalarına da dokundurur bu arada! Bir ay sonra bir Japon gazetecisine, özellikle nüfusun gençliğine güvenmek gerektiğini anlatır: "Ve bu kesim Osmanlı İmparatorluğu dönemini kıskanan bir tutum içinde değildir." Arkasından, hoş bir anakronizma: "Biz zaten Osmanlı döneminde de fundamentalist değildik." Nüfusun gençliğini, Ekim 1994'te *Wall Street Journal*'a, Ocak 1995'te bir Hintli gazeteciye ve Temmuz 1997'de *Washington Post*'a da teminat gösterecek. "Güzel ve özgür bir ülkenin insanları olarak, niçin köktendinci bir yaşam sürdürmek istesinler?"[269]

1996 yazında, Avrupalı devlet yöneticilerinin, "fundamentalizmin" Türkiye'yi Avrupa'dan koparacağına dair imalarından endişelidir Demirel. "Türk dostu" namlı Oryantalist Bernard Lewis'in, RP iktidarıyla ilgili "Dışarıda çok sıkıntıya uğrarsınız," uyarısında bulunmasından canı sıkılmıştır.[270]

Muhtıra

Demirel, hükümet kurma görevini RP'ye verirken danışmanına, "Ne yapalım? Bir kez milli iradeye inandık," demiş.[271] Erbakan'ın 1980'de meşhur ettiği sıfatla, *kerhen* tanımış bu yetkiyi.

Hükümetin ilk iki ayında Demirel, hükümetin "ters düşecek" bir şey yapmadığı izlenimini taşır. Orduyla aradaki soğukluk, "beşerî davranışlar"dan ibarettir ona göre.[272] Yaz sonu ve sonbaharda, Erbakan'ın bir Müslüman ülkeleri paktı oluşturmak üzere yaptığı dış geziler ve özellikle Libya'da Devlet Başkanı Kaddafi'nin Türkiye'ye atıp tutmasını sessizce dinlemesi, laik ve milliyetçi kamuoyuyla beraber Demirel'i de kızdırdı. "Türk dünyası" önceliğinin bırakılmasından rahatsız olduğuna zaten değinmiştik. Erbakan'ın İslâm birliği emelini, her şeyden önce Müslüman ülke liderlerinin egomanisi nedeniyle imkânsız görüyordu: "Bir çöplükte kaç horoz olur?" Burada "Yobazlık"tan gayrı, "devleti tanımamak" problemini görüyordu Demirel. ABD'de Türkiye'ye destek veren "tek lobi" olan "Yahudiler"in kaybına yol açacaklarından endişeliydi: "Antisemitist ya bunlar!" Arcayürek'e "Türkiye'de yobazlığın mesafe alacağına inanamazdım," diye yakınıyordu. RP'lilerin 'irrasyonelliğinden' dert yanmaya başlamıştı: "Akıl ile hareket eden insanların şablonu ile bunları muhakeme etmek mümkün değildir." "Kabil-i hitap değil adamlar."[273]

---

269 DC-2: 95, 106, 134, 183, 443.

270 CA-18: 572; CA-19: 27.

271 CA-16: 47.

272 CA-19: 210.

273 CA-19: 136-137, 179, 247, 282, 315.

Ekim'de, 'duruma vaziyet etme' havasına girdi. Etrafına "Ben bunları bir haftada derler toparlarım," diye meydan okuyordu. "Cumhuriyet'in temel ilkelerine dokunurlarsa, ben hangi sıfatla olur bilemem, ama aşağı inerim," diyordu. "Meydana ahaliyi toplayacak", şöyle diyecekti: "İşte cami, giderken sana bir şey diyen var mı? Ne şikâyetin var yahu? Bu Cumhuriyet'ten ne şikâyetin var yahu?" Fakat tek parti dönemi usullerinin beklenmemesi gerektiğini ekliyordu: "Yani vursun yumruğu adam istiyorsanız, o adam ben değilim. Çünkü ben her şeyin aklın, vicdanın, mantığın icabına göre olmasını istiyorum... Yani benden bekleyeceğiniz: Atatürk şunu, İnönü bunu yaptı değil. Benden beklediğiniz, benden bekleyeceğiniz olacaktır."[274]

Bunları esasen orduya hitaben söylüyordu, elbette. Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'ya, Cumhuriyet'in ana ilkelerini savunanın sadece kendileri olmadığını, soğukkanlılığı muhafaza etmelerini, "bu olayın dışında kalmalarını" telkin ediyordu. Bir yandan da orduya, "Müslümanlığa karşı imişsiniz gibi bir hava vermeniz de çok yanlıştır," telkininde bulunduğunu anlatıyordu: "Bu ordu, Müslüman halkın ordusudur." Jandarma Genel Komutanı Teoman Koman'ın askerî tesislerde ibadet kısıtlaması genelgesine, "laiklik falan değil. Düpedüz din düşmanlığı," diye içerlemişti.[275]

1997 yılı başında, bazı RP'li yöneticilerin provokatif konuşma videolarının yayımlanması, Erbakan'ın başbakanlık konutunda tarikat liderlerine iftar yemeği vermesi gibi hadiselerle tansiyon yükseldi. Sadece kuvvet komutanları değil tek tek generaller 'rahatsızlıklarını' duyururken; orduda 'hareketlenmeler' görülmeye başladı. 10 Kasım'da Tuğgeneral Doğu Silahçıoğlu RP'nin kalelerinden İstanbul-Sultanbeyli'nin meydanına re'sen Atatürk heykeli diktirmişti; 4 Şubat'ta, yine RP'nin güçlü olduğu bir beldede, Ankara-Sincan'da tank ve zırhlı araçlar geçit resmi yaptı. Aynı gün Cumhurbaşkanı Demirel, Başbakan Erbakan'a "laik düzenin korunması" için uyarı mektubu gönderdi.

O ayın son günü yapılan MGK toplantısında, 28 Şubat'ın adı kondu. Dokuz saat süren toplantıda başbakanı azarlayan askerler, kuruldan bir "irticayla mücadele" programı çıkarttılar. (Öncesinde yenilenen "Milli Güvenlik Siyaset Belgesi"nde "irtica", birinci derecede öncelikli iç tehdit olarak "bölücülüğün" yanına eklenmiş bulunuyordu.) Başbakan Erbakan, bu 28 Şubat Kararları'nı imzalamakta bir süre ayak dirediyse de, MGK Genel Sekreterliği'nin "yaptırım" tehditleri üzerine ve Başbakan Yardımcısı Çiller'in de MGK kararlarının uygulanacağını söylemesi üzerine, 5 Mart'ta imza verdi.

Demirel, o yıllardaki sohbetlerinde Milli Görüş partilerinin geçmişte "mahkemeden sıyrılmış" olduğunu söylerken, bu partilerin yasal varlığının kabullenilmesini telkin etmekten ziyade yargının zaafına hayıflanır gibiydi;

274 CA-19: 33, 277, 323.

275 CA-19: 43, 135; CA-18: 423.

zira "Eski Yargıtay Başsavcısı görevini tam yapsaydı bugünlere gelmezdik" de diyordu. "Bunların," diyordu, "Devletle barışık hiçbir şeyleri yok."[276] İşte, Ocak sonunda atadığı yeni Yargıtay başsavcısından ümitliydi: "Çok iyi. Fevkalade iyi. Bu şıkır şıkır bir adam. İyi bir adam. Üstelik cezacı."[277] Başka gazetecilere de, "Yargıtay'a öyle bir başsavcı atadım ki ateş, ateş!" diye övünmüştü. O başsavcı, Vural Savaş, RP'ye kapatma davasını hazırlarken, bir yüksek hâkim arkadaşının "Cumhurbaşkanımız Süleyman Demirel senin için 'O bir milli kahramandır,' diyor," dediğini yazar. Başsavcılık 21 Mayıs'ta, "laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı haline geldiği" gerekçesiyle RP'nin kapatılması talebiyle davayı açtı. 16 Ocak 1998'de RP'nin kapatılmasından sonra Vural Savaş, cumhurbaşkanının kendisini Köşk'e çağırıp, "RP kapatılmasaydı askerî müdahale olabilirdi. Seni kutluyorum," dediğini kaydeder.[278]

Demirel yıllar sonra 28 Şubat'ı değerlendirirken, Çiller'le Erbakan'ın o dönemde "sanki ayda yaşıyor" vaziyette olduklarını söyleyecektir – kastettiği, "askerle hiç meşgul olmamaları" idi. 28 Şubat döneminde de söylemişti bunları: "Türkiye Cumhuriyeti'nde asker bir vakıadır. Askere teslim olmayın, evet! Ama askeri de küçük düşürmeyin. Ben bunların kazığını yedim!" Ordu bilgisini çevresinde zevkle paylaşıyordu: "Askerler naziktir. Ama bir noktadan sonra kabalaşırlar." Ordunun kendi içinde ayrışmayla ve özlük işleriyle ilgili hassasiyetlerinden, yine bir mütehassıs hazzıyla bahsediyordu: "Biliyorsun bunlar kendi meseleleri oldu mu çok telaşlanırlar." Bu arada ordunun din karşıtı gibi gösterilmesine karşı duruyordu: "TSK'nın her garnizonunda cami var. Ben de cuma namazını buradaki askerlerle birlikte kılıyorum."[279]

"Sürecin mimarı" mı?

RP üst yöneticilerinden, Devlet Bakanı Abdullah Gül, Erbakan'ı "Cumhurbaşkanına dikkat edin, bu işlerin arkasında o var" diye uyarmalarına karşılık, onun "Süleyman Bey bizim eski arkadaşımız, yapmaz öyle şeyler," dediğini aktarır. Sonraları, o da Demirel'in "takım oyuncusu, onların oyuncusu" olduğunu kabul edecektir. Milliyetçi-muhafazakâr camianın saygın 'ağabey'lerinden Sabahattin Zaim, daha eski yıllarda, etrafındakilere şöyle dediğini yazacak: "Özal bizdendir, onları idare etmeye çalışıyor. Demirel onlardandır, bizi idare etmeye çalışıyor."[280] Kısacası 28 Şubat, İslâmcı ve muhafa-

276 CA-16: 53; CA-20: 119, 174.

277 CA-20: 46.

278 Savaş, 2012: 92, 160-162.

279 Mercan, 2007: 50; CA-20: 146, 232, 308, 348; Gezici, 2006: 59.

280 Bayramoğlu, 2001: 350; akt. Güzel, 2017: 559; Zaim, 2008: 310.

zakâr sağda, Demirel'in "onlar"ın, yani laisist devlet seçkinlerinin bir mensubu olduğunu açığa çıkartan bir aydınlanma ânı sayılmıştır.

Gazeteci Alper Görmüş'ün, Demirel'in 28 Şubat'ta gösterdiği 'yararlılık' sayesinde "Onlar"a intisap ettiğini ve *devşirildiğini* resmeden bir yazısı var: "'Türkiye'nin çağdaşları'nı kutsuyordu ama aslında onlardan acıklı bir talepte bulunuyor, 'beni de aranıza alınız' diyordu." Görmüş, "Rejimin en başarılı devşirmesi," der Demirel için; tahsil yoluyla seçkinler zümresine devşirilmiş, siyasi düzlemde devşirilmesi ise 28 Şubat'ta gerçekleşmiştir ona göre. Demirel "'Millet'in sinesinden 'devlet'in sinesine, oradan da en azından 'onay' düzeyinde 'derin devlet'e giden büyük yürüyüşünü" tamamlamıştır. Fakat gerçekten "Onlar"a da dahil olamadığı, tamamen yersizleştiği, boşlaştığı, manasızlaştığı kanısındadır: "Benzemek istedikleri de biliyor ki yalnızca bedeni orada... Aklı ve ruhu herhangi bir yere dahil olma ümidini tümüyle kaybetmiş olarak 'araf'ta gezinip duruyor. Süleyman Demirel'in payına düşen zillet de bu işte..."[281]

Popüler İslâmcı yazar Abdurrahman Dilipak'ın 31 Temmuz 1998'de *Cuma* dergisinde yazdıkları, pişmanlıkla karışık Demirel reddiyesinin tipik örneğidir. Dilipak, Süleyman Demirel'in "Çoban Sülü" olarak girdiği hayata "'Çağdaş' lakaplı olarak" veda etmeye hazırlandığını söyler. "Sırf solculara inat olsun diye bu ademin arkasına geçip onu göklere çıkartmış" olan "Bizimkiler" (Nurcular, Süleymancılar...) adına hayıflanır. Şöyle biter bu Necip Fazılvari Demirel kahriyyesi: "O da bu durumu istismar ederek siyaset yapmaya devam etti.. Sevmedi ama sever gibi gözüktü, bilmiyordu ama bilir gibi yaptı. Cesur değildi ama hep cesaret gösterisi yaptı! Başkalarının yenilgilerinde kendine zafer aramıştır..."

Nurcu camiasının ana akım ortodoksisi, yine de Demirel'i mazur görmeye çalışmıştır. *Yeni Asya* grubunun lideri Mehmet Kutlular, Tansu Çiller oralı olmazken Demirel'in "Benim otuz senelik arkadaşımdır," diye kendisine sahip çıkmasını yâd eder. Daha sonra bir söyleşide Demirel'in 28 Şubat sürecinde değiştiğini ikrar edecektir; ona göre Demirel, "siz oturun biz bunu siyaseten halledelim" diyerek orduyu ikna etme " fonksiyonunu" üstlenmiştir.[282]

Milliyetçi-muhafazakâr camianın en büyük ağabeylerinden Nevzat Yalçıntaş, Demirel'in 28 Şubat'taki rolünü, "... İleride tarih tarafından daha ayrıntılı ve tarafsız olarak mutlaka değerlendirilecektir," diyerek geçiştirir.[283] Demirel'in 28 Şubat tavrından razı olmasa bile yine de hakkında kötü konuşmak

281 Görmüş, 2009.

282 Kutlular, 2013: 402; http://www.tesbitler.com/wp-content/uploads/2015/01/bedi%C3%BCzzaman.htm

283 Yalçıntaş, 2012: 829.

istemeyenlerin sayısı az değildir. Mesela uzun süre Demirel'in danışmanlığını da yapmış olan Mustafa Kahramanyol da, her şeye rağmen esirger onu. 28 Şubat'ta "irticayla bağlantılı" bulunarak ordudan ihraç edilenler arasında bulunan Kahramanyol, 2002'de kızı kazandığı bir sınava rağmen babasının sicilinden ötürü tayini yapılmayınca Demirel'e başvurmuş, emekli cumhurbaşkanı milli eğitim bakanını arayıp çıkışmıştır: "Ne zamandan beri çocuklar babalarından mesul tutulmağa başlandı? Tanzimat Fermanı'nın ikinci maddesi bile Beraat-ı Zimmet hakkındadır. Kaldı ki arkadaşımız çok kıymetli bir kimsedir; bir iştir başına geldi."[284] Demirel'in kendi ihracına mani olamasa da kızının hakkının savunması, ona yetmiş gibidir.

İslâmcı basından gelip 1990'larda liberal-muhafazakâr bir rotaya oturan gazeteci Fehmi Koru, Demirel'in 28 Şubat sürecinin sadece ortağı-destekçisi değil *mimarı* olduğuna inananlardandır. "Süleyman Demirel, bu süreci belki de askerlerin zihnine yerleştiren isimdir," ona bakılırsa. Demirel'in 1996 yılının başından itibaren "adım adım arzu ettiği istikamette olayların gelişmesini sağlamak için özel çaba gösterdiğini," MGK'nın önemini, ağırlığını takviye ettiğini iddia eder.[285]

Özal'ın liberal-reformist çizgisine karşı statükoculuğu temsil ettiğini düşündükleri Demirel'e kızgınlıkla bakan gazetecilerden Yavuz Gökmen, 28 Şubat'ın, Demirel'in "demokratlık" yaldızını kesin olarak kazıdığı kanısındadır. 12 Eylül sonrasındaki demokrasi mücadelesiyle aldığı övgüleri aslında hak etmediğini ispat etmeye hiç gerek kalmamış, Demirel bunu kendiliğinden yapmış; "tüm hayatı boyunca elde ettiği prim bir anda" tükenmişti: "Demirel o anda bitti." Uzun yıllar Demirel'in yanında olan "ahmaklardan" biri olduğunu ikrar eden Nazlı Ilıcak da, "1980'den sonra demokrasi mücadelesi için yıllarını bu uğurda harcayanları yarı yolda bıraktığını" söyleyerek ona veda etmişti.[286]

Gökmen'le benzer bir Özalcılık güden Mehmet Barlas, Demirel'in manevrasını "Bu sefer de devrileceğime ben devireyim," diye özetlemiş; liberal-demokrat bir hatta duran Ali Bayramoğlu, "nice darbeler görmüş Demirel'in 12 Mart'a benzer bir sistemi inşa etmeye çalıştığını" söylemiştir.[287] Ancak Dördüncü Bölüm'ü ve Demirel'in 12 Mart'ın icraatından pekâlâ razı olduğunu hatırlayalım! Sosyalist yazar Seyfi Öngider, Demirel'in 28 Şubat'ta yaptığını zaten daha önce iki darbede de yapmaya çalışmış olduğunu savunurken haksız mıdır?[288] "Devlet fikrinin adamı", Meclis'in kapan-

284 Kahramanyol, 2014: 234.

285 SETA, 2013: 15.

286 Gökmen, 1999: 167; Ilıcak, 2001: 207-208.

287 Akt. Sazak, 2017: 274; Bayramoğlu, 2001: 134.

288 Öngider, 2001: 132-133.

maması şartıyla, rejimin kendi olağanüstülük normları içinde yürütülecek olağanüstü operasyonları her zaman bir etkin yönetim imkânı olarak görmemiş miydi?

Beterinden saklama

28 Şubat'tan 8 yıl sonra, 1 Nisan 2005'te Demirel, *Sabah*'ta Yavuz Donat'a hikâyeyi kendi yönünden özetleyecektir. Onun anlatımına göre Ocak ortasında genelkurmay başkanı kendisini brifinge davet etmiş, askerler "55 olay anlatmışlar"dı. Yazılı verilmesini istemiş, bundan hoşlanmayınca "Yazın, verin, tahkik edeyim. Gereğini düşüneyim," demişti. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Necdet Seçkinöz 55 vakayı tek tek inceletmiş, 25'inin "rivayet, dedikodu" olduğunu, 30 olayda "önemli unsurlar" bulunduğunu saptamıştı. Demirel "askere dönüp" bilgilendirmiş, "takipçisi olacağını" söylemiş, Erbakan'a uyarı mektubunu yazmıştı. "Açık söylüyorum, bu kadar yakından ilgilenmesem, bu ayrıntılara girmesem, olayın üzerine böyle gitmesem daha kötü şeyler olabilirdi," der Demirel. Dahası, emekli olana dek kullanmaktan kaçındığı *derin devlet* kavramına başvurur: "Derin devlet olayı budur. El koyduğu zaman da adı derin devlet değildir. Devlet olmuştur."

Demirel, Genelkurmay Başkanı Karadayı'nın bu süreçte "fevkalade yardımcı" olduğunu vurgular: "Olayın yerinde tutulmasında büyük rolü vardır. Tarih bunu böyle bilsin." Başka bir vesileyle, genelkurmay başkanının "medenî davranışını" metheder: "Karadayı, çok medeni bir adamdır. Medeni bir şey yaptı. Bana geldi, derdini söyledi. Yani re'sen bir hareketi göze alabilirlerdi." Demirel'e göre Karadayı "çok dürüst davranmış, altından korkup ikili davranmamış" idi. 28 Şubat'a iyi gözle bakmayan Hasan Cemal de, Demirel-Karadayı işbirliğinin açık darbeyi önlemekteki katkısını teyit eder. Bu işbirliğinin, yönetime tamamen el koyma yanlısı, Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Çevik Bir ve Batı Çalışma Grubu mihrakındaki generallerin inisiyatifini engellediği anlaşılıyor.[289]

28 Şubat generallerinin Demirel'den fevkalade memnun olduğuna şüphe yoktur. 2009'da, Karadayı'nın 28 Şubat dönemi hakkında "Demirel ne dersem onu yapardı; benim sözümden çıkmazdı," dediği ses kayıtları yayımlanacak. Demirel, Karadayı'nın kendisine telefon edip "öyle şeyler söylemediğini" belirttiğini, böylece meselenin kendisi için bittiğini söyleyecek. "Bunlar safsatadır," dedikten sonra, 'olsa ne yazar' makamından meydan okuyacak: "Aslına bakarsanız doğruluğu ispatlansa ne olacak ki? Varsayalım ki demiş, ne olacak? Kimin ne işine yarayacak? Ne zaman demiş? 10 sene evvel. Bunlar boş..."[290]

289 Mercan, 2007: 49-50; Cemal, 2018: 423; akt. Güzel, 2017: 558-559.

290 Bilal Çetin, *Vatan*, 4 Mart 2009.

Siyasi yakınları, Demirel'in 28 Şubat müdahalesinin mimarı olduğu ithamına kat'iyetle karşı çıkar, onun *beterinden sakladığını,* bir darbeyi önlediğini savunurlar. Cindoruk, "dinginliği, ağırlığı" sayesinde darbeyi önlediği fikrindedir. İlhan Kesici, Demirel'in 12 Mart hatta 12 Eylül benzeri bir darbeyi durdurduğunu, Erbakan'ı da "beladan koruduğunu" söyler. Mehmet Dülger, kuvvet komutanlarının onu Erbakan'ı istifa ettirmeye zorlamasıyla, aksi takdirde "Güniz Sokak'a gider oturursun" diye tehdit etmeleriyle "*fait a compli*, emrivaki" karşısında kalan Demirel'in, buna rağmen sorunun parlamentoda çözülmesi için çare bulmaya çalıştığını söyler. Arcayürek'in aktarımına göre, (1989-2009 arası, yirmi yıl!) *Hürriyet*'in genel yayın yönetmenliğini yapan Ertuğrul Özkök "Müthiş bir siyasi dehayla götürüyorsunuz bu işi," diye tabasbus etmiştir Demirel'e.[291]

Demirel, 28 Şubat bildirisini yumuşatmasındaki performansının da 'tanınmasını' talep eder: "Orada tartışılanlar tartışılmasa da ihtilal beyannamesi haline gelse daha mı iyi idi? Herkes burnundan soluyordu." "Mütedeyyin kitleyi incitmemek için elden gelen her şeyin yapılmasını" sağladığını vurgular. *Kur'an* kurslarının "kısıtlanması" ibaresini, "arkamıza almamız gereken halkımızı karşımıza getireceği" gerekçesiyle "denetim altına alınmalı"ya çevirtmiştir mesela. Arcayürek'le sohbetlerinde, askerlerin 'aşırılıklarından' yakınıp durur. Ramazanda çalışma saatlerinin ayarlanmasıyla ilgili tepkiye itiraz eder ("Halkın %75'i Türkiye'de oruç tutuyor... Bunlara karşı çıkmak, halkın hislerine karşı çıkmaktır. O zaman bunların işini daha çok kolaylaştırırız.") Tarikatların "o kadar önemli" olmadığını, üzerlerine fazla gitmemek gerektiğini anlatmaya çalışmış. Kıyafet düzenlemelerinde "mahalli şeyler"e, "şalvarlıya malvarlıya dokunmamak" gerektiği ikazında bulunur: "Maraşlıların kara donunu kıçından alabilir misiniz?" – "Ama bu serserilerinki, o kıyafet falan değil."[292]

Sonraki yıllarda muhtelif vesilelerle, 28 Şubat'ın bir darbe sayılamayacağını tekrarlayacaktır. 2002'de, "28 Şubat diye bir olay yok," der: "Onlar darbenin ne olduğunu görmemişler, gelsinler bana sorsunlar." 2005 *Sabah* söyleşisinde hükümetin 28 Şubat'ta çekilmemiş, ancak 18 Haziran'da istifa etmiş olmasını da, olayın bir darbe sayılamayacağına delil gösterir. 2012'de Meclis Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu'nda da bir darbeden söz edilemeyeceğini 'serimler': "Nereyi darp etmiş bu? Nereyi? Meclisi? Meclis duruyor. (...) Nereyi darp etmiş? Hükümeti? Hükümet de duruyor. Nereyi darp etmiş? Anayasa. O da duruyor."[293]

291 Birand ve Yalçın, 2001: 492; İlhan Kesici'yle ve Mehmet Dülger'le görüşmeler; CA-20: 151.

292 "Serseriler"den kasıt, 28 Şubat arefesinde laiklik karşıtı spektaküler çıkışlarıyla çok konuşulan küçük bir tarikat olan, asaları, sarıkları, cüppeleriyle dikkat çeken Aczmendiler'dir. Murat Yetkin: "12 Eylül'ü Demirel anlatıyor", *Radikal*, 12 Eylül 2005; Mercan, 2007: 52; CA-20: 33, 37, 198, 258.

293 CA-20: 230; akt. Arslan, 2019: 242-243.

Şunu gözden kaçırmamak gerekir; Demirel ve destekçileri, RP'nin gemlenmesi gerektiğinde hemfikirdiler. 12 Mart benzeri bir ara rejim olarak 28 Şubat'a –tıpkı 12 Mart'a yaptıkları gibi– rıza göstermekle kalmayıp, neticede içlerine sindirdiklerini söyleyebiliriz. 12 Mart'la bir başka mukayese zemini daha var. Nasıl 12 Mart arefesinde AP ile DemP-MSP-MHP arasındaki ihtilaf, sanayi sermayesinin yönelimi ile küçük ve orta mülk sahibi sınıfların çıkarları arasındaki çatışmanın bir yansıması ise; 28 Şubat'ta da RP'nin temsil ettiği "Anadolu sermayesi" ile yerleşik sınaî-malî sermaye arasındaki ihtilaf, buna bağlı olarak gelişen yeni muhafazakâr orta sınıf/beyaz yakalılar ile yerleşik orta sınıf arasındaki ihtilaf kendini duyuruyordu. Bu, para ve makam-mevki kaynaklarıyla ilgili bir çeşit 'paylaşım savaşı' idi. RP'nin "Adil Düzen" söyleminin, "merkez solun" artık hitap edemediği kent yoksullarını seferber etme kapasitesi, bu 'paylaşım savaşını' daha riskli hale getiriyordu. Nitekim RP'nin kapatılmasından sonraki mutasyonuyla, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) üzerinden, neoliberalizmle uzlaşan bir rotaya girecekti.[294] 28 Şubat'ta Demirel, özetlediğim tehdit algılamasının ve Milli Görüş'ü 'sisteme' uyarlanmaya zorlayan bir sosyo-ekonomik blokun sözcüsü idi.

Laiklik

'Seküler kesimden' danışmanlarından Bozkurt Güvenç, Demirel'e hep laikliğin ne olmadığını söylemek yerine "ne olduğunu açıklamaya özendirmiş" ve "laik cumhuriyet" kavramını onun diline yerleştirmiş olmakla övünür.[295] 28 Şubat rejimi, resmî ideoloji içinde laikliğin mevkiini tahkim etmeye girişmişti. Demirel bu seferberlik içinde, askerlerin 'katı' laisizmine karşı 'yumuşak' bir laiklik anlayışını telkin etmeye çalıştı.

Civcivli zamanlarda, 1997 Şubat'ında muhafazakâr bir televizyon kanalında, TGRT'de "Türkiye'yi bölünmeye götürecek her şeyin karşısına çıkmanın... reçetesi laikliktir," düsturunu koydu Demirel. Bunun esası, camiye gidip ibadetini yapana da yapmayana da kimsenin karışmaması idi ona göre. "Biz bunu Cumhuriyet'in başından beri hâkim kılmış geliyor"duk ve "benim halkım Müslümanlığı çok güzel yaşamış" idi. Bir ay kadar sonra bir başka mülakatta, "1839'dan, hatta 1808'den beri gelen 'Bu imparatorluğu nasıl kurtarırız?'" meselesinin çözümünün, "din devletin işlerine, devlet dinin işlerine karışmayacaktır" çizgisinin çekilmesinde bulunduğunu anlatır: "İşte Cumhuriyet'in temeline konan odur." Hatta Demirel'e göre aslına bakılırsa, Fatih Sultan Mehmet'e, –yani Bizans etkisine!– kadar geri gidiyordur o çizginin çekilmesi.[296]

294 Tuğal, 2010: 75-76.

295 Güvenç, 2004: 275.

296 CA-20: 88, 259-260.

Beri yandan Demirel, laikliği 'abartmamaktan' yanadır. Bir sohbetinde, "bu halk denilen nesne bir garip, bir yerden sonra dudak büküyor," der; laisizmi "çok dozunda götürmek... 'ama bu da kabak tadı verdi' dedirtmemek, işi biçiminde götürmek lazım"dır; "Laiklik savunuculuğu yaparken... Müslüman kütleyi incitecek bir şey yapmamak lazımdır."[297]

Müslüman kütleyi incitmemek faslından önemsediği işlerden biri, *şeriat* kavramını 'kollamaktır.' Yine 28 Şubat ayı içinde bir söyleşisinde, "Şeriata karşıyım" demenin dine karşı olmak anlamına gelmediğini temin etme ihtiyacı duymuş. Laik kanunların önemli bir kısmının "evveliyatının", Osmanlı'nın son devrinde şeriat referanslı kanunların "medrese hocalarınca" modern şartlara uyarlamasına dayandığını hatırlatmış. 28 Şubat'ın sorunu "Şeriat" olarak tanımlamasına karşı hep uyarıda bulunmuş: "Şeriat değil. Yeni bir hayat tarzı empoze etme"; "Şeriat değil. Çağdaşlığa karşı yeni bir yaşam tarzını yerleştirmek..."[298]

Bir parantez... 28 Şubat'ın getirdiği 8 yıllık zorunlu eğitimi savunurken, bu uygulamanın laikliğinden tahkiminden başka bir amacını vurgulamıştır Demirel. "Okumanın sadece bu ülkenin bir grup insanının imtiyazında olmaması" önemlidir onun gözünde. Şu sözleri, bir Cumhuriyetçi 'fundamentalizmin' ifadesidir: "'Ben okuyamadım, çocuğum okusun' diyen kişinin feryadıdır Türkiye'nin dinamizminin altında yatan..."[299]

Cumhurbaşkanının 'yumuşak' laiklik çizgisi, ordu içinde, 28 Şubat kararlarının icrasının sürüncemede bırakılmasına katkıda bulunduğuna dair şikâyetlere yol açtı. Demirel, danışmanıyla konuşurken buna, "Patlayacağım. Affedersin, rejimi yobazlar tehdit ediyorsa, bir taraftan da bunlar (askerler) tehdit ediyor," diye tepki gösteriyordu. Özellikle Deniz Kuvvetleri Komutanı Güven Erkaya'nın 'tahriklerinden' şüpheleniyordu. Yine böyle patladığı bir ara, "Ben nasıl azledeceğim hükümeti?" diye çıkışmış: "Yahu ben bunlara nereden bulup vereceğim bir hükümet?"[300]

Refahyol'un bitişi

28 Şubat kararlarından, Refahyol hükümetinin çekilip "Bunlar"ın istediği bir hükümetin kurulmasına kadar, 3,5 ayı aşkın bir süre geçti. Başbakan Erbakan, kararları görmezden gelmeye çalıştı, bunun üzerine Genelkurmay, bir kamuoyu seferberliğini tetiklemek üzere "irtica brifingleri" başlattı. DYP'de Demirel'den hiza alanlar peş peşe istifa ettiler, aralarında iki bakan da vardı.

---

297 CA-19: 238; CA-20: 147.

298 CA-20: 60, 79, 125-6.

299 DC-1, ty.: 148-149

300 CA-20: 55, 372, 377.

En nihayet 18 Haziran'da Erbakan istifasını sundu. İlhan Kesici, Erbakan'ı "olgun davrandı" diye över, Demirel'in neticede kendisini sakındığını içten içe bildiği kanısındadır. Onun naklettiğine göre istifasını sunar sunmaz, Demirel hemen zile basmış, içeri gelen Genel Sekreter Necdet Seçkinöz'e "Senin arkadaşın istifa ediyor," demiş (üçü de İTÜ'den tanışırlar), "çay kahve getir".

Aslında Erbakan'la Çiller, yeni hükümeti kurma görevinin Tansu Çiller'e verilmesi, böylece Refahyol'un başbakan değişikliğiyle devam etmesi üzerinde anlaşmışlardı. Ancak Erbakan, Çiller'e "Bakın Tansu hanım, ben Süleyman'ı öğrencilik yıllarından beri iyi tanırım... benim tanıdığım Süleyman Demirel size bu başbakanlığı vermez, verecekmiş gibi yapar ama asla vermez," ikazında bulunmuştu. Nitekim Demirel "başbakanlığın devri müessesesi"nin Anayasa'da olmadığını, ayrıca "'Ülkede bunalım var' diyerek istifa eden hükümetin bir başka şekilde görevi sürdürmesinin, durumu nasıl düzelteceği hususundaki çelişkiyi görmekte güçlük çektiğini," söyledi – ve hükümeti kurma görevini ANAP lideri Mesut Yılmaz'a verdi.[301]

Demirel, azıcık gecikerek, DYP'nin 1993 kongresinin rövanşını almış oluyordu biraz da. RP'lilerden çok DYP sözcüleri ve Çiller, şiddetle ona yüklendiler. "Çankaya darbesi" dediler; 1977'de Cumhurbaşkanı Korutürk'ün Meclis'te çoğunluğu sağlayacak durumda olmamasına rağmen CHP lideri Ecevit'e hükümeti kurma görevini vermesi üzerine Demirel'in kullandığı tabiri hortlatarak, yeni hükümete "Çankaya hükümeti" adını taktılar. Çiller bir keresinde "Süleyman Korutürk" diye andı Demirel'i: "Kendisini Çankaya'ya bir demokrasi tacı olarak çıkardığımızı zannettiğimiz bir kişi olarak... üzülerek söylüyorum... elbette bir düş kırıklığıdır."[302]

"Biraz çağdaşlıktan bahsettik..."

Demirel, 30 Mart 1997 günü, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın Beethoven'in 9. Senfoni'sini seslendireceği konsere gitti. Ortama, 28 Şubat'ın birinci ayında, bir kapalı salon mitingi havası hâkimdi. Demirel ön sırada yerini aldı, arkasındaki tıklım tıklım dolu salonu gösterdi, yüzünde bir tebessüm, "İşte, çağdaş Türkiye!" dedi yüksek sesle – ve bir tezahürat koptu. Bu sahne, İslâmcı ve muhafazakârların Demirel'i 'sildiği' an olabilir! Zira tam da Cumhuriyet'in yapay-taklitçi Batıcılıkla malûl gördükleri çehresini takınmış oluyordu. Bu nedenle, laisist cephenin gönlünü kazandığı an da tam bu sahne olabilir. Bir hafta kadar sonra (9 Nisan) Ahmet Taner Kışlalı *Cumhuriyet*'te "Türkiye'nin bugünkü olumsuzluklarında önemli pay sahibi olan" Demirel'in bugün "laikliğe, demokrasiye, çağdaşlığa sahip çıktığını" memnuniyetle yazarken, o cephe adına helallik veriyordu.

301 Temel Karamollaoğlu'nun aktarımı: Yılmaz, 2022: 222; Bildirici, 2003: 319; CA-20: 482-3.

302 Sazak, 2017: 66; Gaytancıoğlu, 2020: 357; CA-20: 453, 469, 478.

Fiilen 28 Şubat'ın milli marşı hükmü kazanan Onuncu Yıl Marşı da Demirel'in katıldığı birçok toplantıda terennüm edildi. Bir seferinde Karadayı'yla beraber marşa iştirak ettiler, hatta misafirleri Haydar Aliyev de onlara katıldı. 1998 Eylül'ünde bir toplantıda, "İstiklâl Marşı'yla beraber ebediyete kadar söyleyeceğimiz bir marş" dedi: "10. Yılda hissettiğimiz coşkuyu, Cumhuriyet'e olan coşkuyu 75. Yılda hissetmiyor muyuz? Hissetmiyorsak edelim; ben onu demek istiyorum."[303]

1996'nın 10 Kasım'ında Anıtkabir'in bir "irtica karşıtı" miting meydanına dönüşmesi üzerine Demirel, memnuniyetini dile getirmiş: "Bu rejimin sahipleri nerede diyordum. Nerede bunlar? Çıktı orta yere yahu!" Aslında askerlerin devreye girmesi gerekmiyordur ona göre; halk "laik Cumhuriyet'i" sahiplenmiştir. Ocak'taki, Şubat'taki konuşmalarında "Rejim dediğiniz olayın canı halktır" der; "yine yasaklar dönemine girmemek... 50 yıl geriye gitmemek" için "bunlarla açık toplumda mücadele etmek" gerektiğini savunur. Daha önce, 1996 Haziran'ındaysa bir İtalyan gazeteciye "Garanti halk olmalıdır, ordu yalnız bırakılmamalıdır. Ordu yalnız kalırsa başarılı olamaz," demiştir – ordunun müdahilliğini pekâlâ meşru görüyordur yani. 28 Şubat Süreci'nin birinci yılı dolarken, bir Fransız gazeteciye "Ordu, devletimizin belkemiğidir," diyecektir.[304] Ordunun 'kılıcı atmasından' itibaren, meseleyi münhasıran sivil topluma havale etmek gerektiği ısrarını bırakmıştır; yine de sivil toplum seferberliğine canla başla destek verir. 1996 Temmuz'unda, bir okul temel atma töreninde laisist-Cumhuriyetçi seferberliğin önde gelen aktörlerinden Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Başkanı Türkân Saylan'la ("Türkân Hanım müthiş bir kadındır," demiş) sohbetini aktarışı hoş: "Biraz çağdaşlıktan bahsettik..."[305]

*

Yine 28 Şubat kararlarının ilk yılı dolmak üzereyken, *Paris Match*'le mülakatında, "siyasi İslâm cereyanı"nın "hem İslâm için hem devlet için fevkalade sakıncalı" olduğunu söyler Demirel. 18 Nisan 1999 genel seçimlerinden sonra RP'nin halefi olarak kurulan Fazilet Partisi'nden milletvekili seçilen Merve Kavakçı'nın başörtüsüyle yemin etme girişimini "provokasyon" olarak tanımlar: "'Varsın başı bağlı olarak girsin' diyebilenler olabilecektir. Niye girsin canım? Bu zamana kadar kimse girmemiş. Orada 27 tane kadın var... 26'sı geliyor (...) başları da açık yeminlerini yapıyorlar. 27'ncisinin başına türban bağlaması da neyin nesi? Eğer bunu İslâmın şartı sayıyorsa bu bölücülüktür. (...) Bu ülkenin insanları arasına şöyle veya böyle fitne sokma-

303 Zeybek, 2013: 323; DC-1, ty.: 150.

304 CA-19: 336; CA-20: 31, 165; DC-2: 336, 496.

305 CA-19: 115.

ya kimsenin hakkı yoktur. (...) Bu tip ajan provokatörler çok görülmüştür; bu da onlardan birisidir."[306] Cumhurbaşkanlığından ayrıldıktan sonra, 2001 Ağustos'unda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin RP'nin kapatılma kararına itirazını geri çevirmesini memnuniyetle karşılar: "Bu karar, Türkiye'de düşünce özgürlüğü kalkanı arkasına saklanarak rejim düşmanlığı yapma yolunu tamamen kapamıştır... Avrupa din esasına dayalı devlet kurma arzusunu, demokrasi içinde savunulacak bir fikir olarak görmediğini göstermiştir. Çünkü şeriat esasına göre devlet kurmaya kalkarsan, o kendinden başka kimseye yaşama hakkı tanımıyor."[307] Demirel'in 28 Şubat Süreci'nden itibaren İslâmcılığa gitgide daha açık cephe almaya yönelişinin seyir defterinden üç durak...

Atatürkçü-Demirel

1999 Ekim'inde bir konuşmasında, "'Cumhuriyet nedir...' filan diye düşünenlere söylüyorum..." meydan okumasıyla başlayan bir Cumhuriyetçilik ajitasyonu yapar Demirel. İmar, elektrik, okul gibi modernizm nimetlerini Cumhuriyet'e bağlar; iç huzur ve istikrar bakımından "Cumhuriyet'e sahiplik bir ihtiyaçtır," şiarını koyar. Bu konuşma üslûpça da, en Atatürkçü 'söylemine' timsaldir: "Aydınlık yol budur diyorum, Atatürk yolu budur diyorum, çağdaşlığa giden yol budur diyorum."[308] Demirel Atatürk'e her dönemde ara ara atıfta bulunmuştur. Hatırlayalım, 1960'larda ve azalan oranda '70'lerde Atatürk referansına 27 Mayısçılara ve sola karşı başvurmuştu. Fakat en Atatürkçü zamanının 28 Şubat'tan sonra olduğu aşikârdır – 2000'li yıllara da sarkmak üzere.

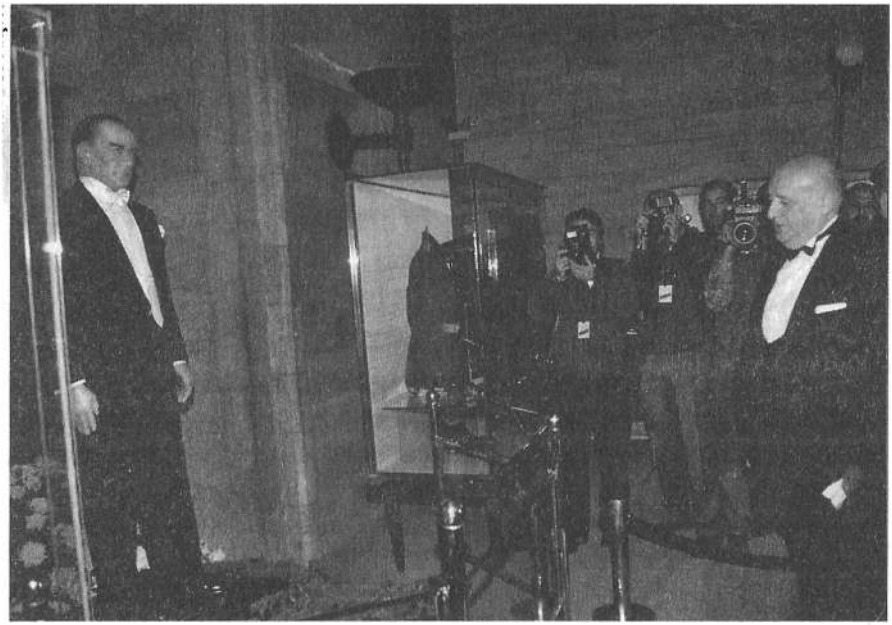
28 Şubat'ın gerekçeleri arasında yer alan, bazı İslâmcıların "Atatürk'e hakaret" çıkışlarını "tahrik" olarak görür Demirel. "Atatürk düşmanlığı"nı, "meşhur olmak isteyen hezeyanlı ruhların her zaman sarıldıkları bir araç" olarak tanımlar. Ona göre "Atatürk'ün korunmaya ihtiyacı yoktur", zira "O'nun Türkiye ve Türk milleti için yaptıklarını hiçbir fani yapmamıştır."

1998 Haziran'ında Makedonya televizyonuna demecinde, Atatürkçü söylemin bir mütearifesini tekrarlar: "Atatürk yaşayan bir liderdir. Bakınız o devirlerde, yani '20'li, '30'lu, hatta '40'lı yıllarda mevcut olan liderlerin pek çoğu kaybolmuştur, sadece Atatürk yaşayan bir liderdir." Ankara'nın başkent oluşunun 74. yıldönümü töreninde (13 Ekim), kürsüye 28 Şubat ajitasyonuyla "Atatürk'ün makamını dolduran kişi," diye davet edilmesi üzerine "Ben o makamın sadece bekçisiyim," cevabı da, Atatürkçü gönülleri okşayan bir cemile. Mustafa Kemal'e hayranlığını bir seferinde "Ne büyük adam.

306 DC-2: 477; akt. Türk, 2018: 118-119.

307 Savaş, 2012: 351-352.

308 *Bilim Yolu*, 2004: 384-385, 387, 389.

Kurucu cumhurbaşkanı - 9. cumhurbaşkanı.

Ta o tarihlerde fezayı söylemiş," diyerek belirtmiş. Başka bir vesileyle, 60 yıl önce Anzaklar için "Mehmetçikle koyun koyuna yatıyorsunuz, göğsümüzde yatıyorsunuz" sözünden ötürü, "müthiş adam" diye anmış onu: "Bugün ben bunu söyleyemem."[309]

10 Şubat 1998'de *Le Figaro*'ya verdiği demeçte, Kemalizmle ilgili daha mesafeli ve özlü bir değerlendirmesi var: "Atatürkçülük bir *custom-made* yani kendi şartlarına göre ortaya konmuş bir fikriyattır" – *custom-made*, "özel yapım" demek aslında. Devamında "Ama tabii çağdaşlığın ölçülerini biz Avrupa'dan, daha çok Fransa'dan almışızdır," diyerek, –en azından Batılı kulaklara hitaben– modernliğimizin o kadar da özel ve özgün olmadığını ikrar eder. Bir sohbette, Mustafa Kemal'in en zor şartlarda "Her şeyi bu Meclis'le çözeceğiz," demesinin, "demokratlığından değil, savaşı Meclis'in çözeceğini görmesinden" olduğunu söyler: "Meclis bir vasıta onun için."[310] Başka bir sohbette, M. Kemal-İnönü işbölümüne dair tasvirini dinleyelim: "İnönü Atatürk zamanında bir burgu gibi çalışıyor. Deliyor, deliyor, bir yere taşa çarpınca aynı yerden delmeye çalışıyor. Atatürk alıyor burguyu biraz yana kaydırıyor."

309 Sözün metni şudur: "Sizler, Mehmetçikler ile yan yana, koyun koyunasınız. Uzak diyarlardan evlatlarını harbe gönderen analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlatlarınız, bizim bağrımızdadır."(1934) CA-15: 469; Kahraman, 1998: 9; DC-2: 561; CA-18: 143; CA-17: 301.

310 DC-2: 488; CA-17: 302; CA-16: 235.

Tarih hakkında, resmî tarihin anlattığından fazlasına ve ötesine aşina olduğunu biliyoruz. Fakat hiçbir zaman 'kurcalamayı' istemez. 2000 yılı başlarında tiyatrocu Tamer Levent'le Abdülhamit üzerine konuşurken, güvenlik kordonunu çekmiş: "Türkiye'de zihinler bazı meseleleri çok hür tartışmaya, bazı meseleleri çok hakşinas tartışmaya o kadar hazır değil. Biraz daha zaman lazım."[311]

Standart demokrasi

Bu kısmı bitirirken, 1993-1995 arası üç ayrı konuşmasında kullandığı bir tabiri not etmek istiyorum: *standart demokrasi*. 6 Ekim 1993 üniversite açılışında: "İstediğimiz şey standart bir demokrasidir." 29 Aralık 1994'te "1995'e girerken Türkiye" konuşmasında: "Standart demokrasi arayışındaki Türkiye..." 22 Aralık 1995'te basın toplantısında: "İşleyen ve standart bir demokrasiyi kurmaya çalışan Türkiye..."[312] 1995'ten sonra, bir daha kullanmamış bu tabiri...

Uzatmalar

Refahyol hükümetinin mecburi istifasından sonra ANAP, DSP ve DYP'den ayrılanların kurduğu Demokrat Türkiye Partisi'nin (DTP) oluşturduğu üçlü koalisyon hükümetinden esas beklenen, 28 Şubat "sürecini" devam ettirmesiydi. Bu hükümet, bir kamu bankasının özelleştirilmesi ihalesine mafyanın müdahil olduğuna dair bilgi ve kayıtların ortaya dökülmesi üzerine verilen gensoruyla, 25 Kasım 1998'de düştü. DSP lideri Ecevit'in kurduğu azınlık hükümeti de güvenoyu alamayınca erken seçim kararı alındı. Ecevit'e, bu 'nöbetçi' başbakanlık döneminde, Abdullah Öcalan'ın yakalandığı haberini resmen açıklamak 'nasip' oldu. 18 Nisan 1999'da yapılan genel seçimlerde DSP'nin %22,1 ile birinci parti çıkmasında, Ecevit'in yolsuzluklara uzak imajıyla beraber, bu 'olayın' payı vardı. MHP %17,9'la tarihinin en yüksek oy oranına ulaştı, RP'nin yerine kurulan Fazilet Partisi (FP) %15,4'le ispat-ı vücut etti; merkez sağın iki partisi eridi (ANAP %13,2, DYP %12), CHP %8,7'le baraj altı ve parlamento dışı kaldı, DTP ise %0,58'le yok oldu.

Tekrar Ecevit'le

Hükümeti kurma görevini alan Ecevit, ara ara gerginleşen müzakerelerden sonra MHP ve ANAP'la koalisyon kurdu ve 17 Ocak'ta güvenoyu aldı. Demirel, bu hükümetin kurulmasına, özellikle MHP lideri Devlet Bahçeli'yi ikna ederek, doğrudan müdahalede bulundu. 1970'li yıllarda baş siyasi has-

311 Güneş, 2005: 256.

312 DC-1, ty.: 31; CA-18: 223.

mı olan, –ikili olarak bir siyasi uzlaşmazlık amblemine dönüşmüşlerdi– Ecevit'e, artık iyi gözle bakıyordu. Bunun sırrı, Ecevit'i –1995'te– değerlendirirken kurduğu şu kısa cümlededir: "Şimdi milliyetçi oldu..." Ecevit'in özellikle Kürt meselesindeki milliyetçileşmesi, Demirel'i 'kazanmasını' sağlamıştı. Şimdi de Demirel Ecevit'i kendi görev süresinin uzatılması için kazanacaktı.[313]

5 Kasım 2011'de CHP genel merkezindeki Ecevit'i anma toplantısında, "Biz birbirimizin değerini anlamakta gecikmiş olabiliriz," diyecek Demirel ve Ecevit'le ilişkilerini, Muhafazakâr Partili Churchill - İşçi Partili Atlee ilişkileriyle mukayese edecek: "İngiltere adam aramaktadır. Churchill vardır ama Atlee Churchill'i beğenmemektedir. Sonra bir kombinezon yapılıp, Churchill başbakan olmuştur. Harold Wilson Atlee'ye başta onu tutmamışken sonra neden desteklediğini sorunca, '*I was wrong*,' demiştir, 'yanılmışım,' o kadar..."

"Devlet projesi"

Demirel'in 28 Şubat sürecine dahlinin, açık darbeyi önlerken, bir yarı başkanlık rejimine geçerek kendi süresini uzatmak olduğuna dair alâmetler vardı.[314] Henüz 1995 yılı başında, Devlet Denetleme Kurulu'na direktif vererek bir "Devlet projesi çalışması" başlatmıştı. Koyduğu amaç, "etkin, verimli" devlet yönetimi, bunun için cumhurbaşkanının yetkilerinin genişletilmesi – ve cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi idi. Özellikle cumhurbaşkanına Meclis'i feshetme yetkisi verilmesini istiyordu, bunu 1996-1997 dönümü sonunda hükümet krizleri kronikleştiğinde tekrar tekrar gündeme getirdi.[315]

Cumhurbaşkanlığının ilk aylarında, 1993 Aralık'ında bir mülakatta "Ne başkanlığı ne yarı başkanlığı düşünüyorum," demişti. Bunu 1995-1996'da da tekrarladı; cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi önerisi, başkanlık veya yarı başkanlık anlamına gelmiyordu. Çankaya'dan ayrıldıktan sonra, 2004'te, başkanlık rejimi taraftarı olduğunu itiraf edecektir. Gerekçesi, "better governement"tir, "daha iyi yönetim." "Eninde sonunda on sene içinde Türkiye başkanlık sistemini deneyecektir," diye de ekler...[316] Nitekim 16 Nisan 2017'de yapılan Anayasa referandumuyla, "cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi" denen, ancak desizyonist yapısıyla "Türk tipi başkanlık" diye anılan bir 'sisteme' geçilecektir.

28 Şubat Sürecinin ilk aylarında, 1997 Nisan'ında Hüsamettin Cindoruk, Demirel'in De Gaulle rolü oynayabileceğini söyledi. İstifa ederek krizin aşılmasını sağlayabilirdi ona göre, zira "Halk cumhurbaşkanını çok seviyor"du.

313 Arslan, 2019: 247-248; CA-17: 166.

314 Cemal, 2018: 419.

315 CA-17: 116-117, 236-238; CA-19: 370; CA-20: 50.

316 CA-15: 230; CA-17: 349-354; D-2006: 31-33, 49.

Ancak Demirel, gazetecilerle sohbetlerinde aktif siyasete dönmesinin "'fors major' dışında" söz konusu olmayacağını belirtmiş, hatta "Hikmet-i Cumhuriyenin benden başka askeri yok mu?" diye de nükte yapmıştı. Kendisi 40, İnönü 82 yaşındayken bir gün onun bir yerde "parmağını halka uzatmış", Ortanın Solu'nu anlatırken kalabalığın dağıldığını görmüş; o gün kendi kendine "Ben öyle olmayacağım," diye söz vermişti.[317]

Fors majör terimine (mücbir sebep, olağanüstü hal) 12 Mart arefesinde de başvurduğunu hatırlayalım.[318] 1997 Mart'ında, İzmir Gazeteciler Cemiyeti'ndeki sohbetinde tekrar siyasete dönme ihtimaliyle ilgili sorulara, "Ülke şartları beni başka bir görev yapmaya mecbur etmediği sürece ben yapmakta olduğum görevi yapmaya devam edeceğim," cevabını vermişti – o mücbir şartların ne olduğu müphemdi ama: "Yani 'o nedir?' derseniz onu ben de bilmiyorum." O yılın Eylül'ünde Mısır gezisinde uçakta, –Özal'dan beri devlet ve hükümet yöneticileri önemli açıklamalar için dış gezi uçuşlarını seçiyordu– istikrarsızlığın ülkeyi kemirdiğinden yakınırken ("asit, demiri yiyor, kemiriyor, ne koysam kemiriyor...") yine cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinden bahsettiği – ve bu defa kendi görev süresinin uzatılması seçeneğini de telaffuz etti.[319]

"Biyolojik yaşı 65"

Demirel'in bir "fors majör" aktörü olarak başrol üstlenmesi ihtimalinin usul usul ısıtılmasına, zindeliğine dair haberler eşlik etti.

Daha 1994 yılı başında Arcayürek'le sohbetinde, "buraya gelmese idi" fiilî siyaseti 3-5 yıl daha götürebileceğini söylemişti; daha fazlasını sağlığı engelleyecekti. Şeker problemi vardı, "arada bir tutar" dediği lumbago vardı – hatta Ali Şener'in anlatımıyla "onu da Irak'tan gelen bir bel çekiciye düzelttiriyorlar"dı. Şener, 2004'e kadar her sabah soğuk suyla duş yaptığını da anlatır.[320]

Arada bir-iki kadeh içmeyi de sürdürdüğü anlaşılır. 1994 Aralık başında Arcayürek'e, "Bu gece viski içeyim, küçük bir kadeh," demiş. Bir zamanlar viskiyi balon bardağı doldurarak içtiği, hatta bir keresinde Erol Simavi'nin "İçkiye amma dayanıklı" diye hayretle karşıladığı hatırlatıldığında, "Evet, içkiye dayanıklıyım," diye onaylamış – "Bu gece bir kadeh içeyim."[321]

1997'nin ikinci yarısında, Arcayürek'in deyişiyle sağlığının iyiliğini "halka duyurma merakına" girdi Demirel. Özel hekimi Osman Müftüoğlu'nun he-

317 Gaytancıoğlu, 2020: 353-354; CA-17: 362; CA-18: 595, 599.

318 Bkz. s. 201-202.

319 CA-20: 263-4; CA-13: 213-215.

320 CA-15: 307; CA-17: 225; Hatısaru, 2015.

321 CA-17: 69-70.

men her gün onu kontrol ettiğini, ayda bir şeker ölçümü yaptırdığını, bu arada enerji artırıcı haplar aldığını 'kamuoyu' öğrendi. Demirel'in hususi gazetecisi Hulusi Turgut'un 1998 Kasım başında *Sabah* gazetesinde yayımlanan yazı dizisinde, cumhurbaşkanının "akıllara durgunluk veren performansına" parmak ısırılıyor, doping ilacı aldığı, sırrının avokado olduğu söylentileri konu ediliyordu. Dr. Müftüoğlu, Demirel'in "biyolojik yaşının" 65 olduğunu açıkladı. Onun majestik çoğul ifadesiyle, "miladî yaşlarından 10 yaş daha genç"ti, "kendileri."[322] Yani, "fors majör" hallerine bedenen müsaitti...

Savurganlık, kayırmacılık, aile

Koç'un Ford'la kuracağı büyük otomotiv tesisi için Kocaeli'ndeki kamu (SEKA) arazisinin verilmesinin yol açtığı münakaşalar üzerine Demirel, gerekirse Çankaya Köşkü bahçesinde arsa tahsis edebileceğini söylemişti – yeter ki yatırım olsundu. Bundan bir süre sonra ekonomist-gazeteci Ali Rıza Kardüz (Güngör Uras) yatırımcıların gönlünü almak için Çankaya Köşkünün bahçesinde yer tahsis etmeye kalkan cumhurbaşkanının bahçede yer kalmadığının farkında olmadığını yazdı. Köşk'te yapılan ek hizmet binaları, tadilatlar, özellikle yeni Muhafız Alayı binasının masrafı eleştiriliyordu. Bir başka gazeteci, Necati Doğru, 1997 Ekim'inde "Halk fakirleşiyor, Baba şişiyor," diye yazmış; 1999 Eylül'ünde cumhurbaşkanının "dünya savurganlık, görmemişlik, tantana tarihinde ilk sırada ve altın harflerle geçecek" sarfiyatına veryansın etmişti.[323] Bu masraf ölçeği, 20 yıl kadar sonra Cumhurbaşkanı R. Tayyip Erdoğan döneminin "İtibardan tasarruf olmaz" sözüyle meşrulaştırılan debdebesine nazaran pek mütevazı da olsa, 1990'ların sonlarında Demirel'in tepki görmesine sebep olmuştu – özellikle de makamında kalmaya niyetlendiği anlaşıldıkça.

*

Ailesiyle ilgili akçalı iddialar, hatırlayacağız, 1960'lardan beri Demirel'in canını sıkmıştı. Cumhurbaşkanlığına çıkmasından önce, kardeşi Şevket ve kayınbiraderi Ali Şener'in nüfuzlarıyla, servetleriyle ve 'aracılık' işleriyle ilgili ithamlar medyada yer almıştı. Cumhurbaşkanlığından sonra da bu iddialar bitmedi. 1993 ortalarında, Şevket Demirel'in "zenginleşmesiyle" ilgili iddiaları, "Fitnedir," diye karşılamıştı. Isparta'nın liseleri, hastaneleri, sulama tesisleri için "Hepsi benim eserim," diyor, kardeşini de katarak ekliyordu: "O şehir var ya o şehir. Tümüyle bizim eserimizdir. Şevket Bey'in eseridir, bele-

322 "Demirel'in biyolojik yaşı 65", *Sabah*, 3 Kasım 1998.

323 CA-14: 276; CA-15: 156, 162-164; CA-17: 188. Muhafız Alayı'na yaptırdığı caminin eğri minaresini "modern minare" diye açıklayan Albay'dan onu yıkıp modern olmayanının yapılmasını istemişti. (https://www.youtube.com/watch?v=EXTqjQQGLco)

diye reisiyle..." Ertesi yıl, Şevket Demirel'in büyük servetiyle ilgili yayınlara, "Şevket Demirel bu memlekette bir kuruş haram yememiştir!" diye bağırarak tepki göstermişti.[324]

O yıl, Ali Şener'in serveti de haber oldu; iş takipçiliği yaptığından, bürokrat atamalarında etkili olduğundan söz edildi. Demirel, "Ali, Turgut zamanında zengin oldu," diyordu. O yılın Ekim'inde Demirel kendi malvarlığının dökümünü yapmıştı: Ankara-Çankaya'da üç müstakil ev ve bir büyük daire, bir daire ile bir arsanın üçte bir hissesi, İstanbul'da bir müstakil ev, Tuzla'da bir müstakil ev, Isparta'da tarla, bağ, bahçe, ev, "Eşime ait mücevherat", "Bir miktar nakit para (500 milyon lira kadar, elimizde)."[325]

Ali Şener'in Demirel çiftine özel yakınlığını, İkinci Bölüm'den hatırlıyoruz. Şener'in ikiz çocukları Hüsamettin Uğurcan ve Mesut Süleyman'ın doğumunu "Allah nasip eyledi, iki evladımız oldu," diye karşılamış, torunları gibi sahiplenmişlerdi. 2000 yılında, yolsuzluk suçlamasıyla tutuklanan eski cumhurbaşkanlığı mali işler daire başkanı, bu çocukların bütün lüks harcamalarının Köşk bütçesinden karşılandığını iddia edecek, Ali Şener bunun üzerine köşkün özel mutfağının faturalarını 7 yıl boyunca kendisinin ödediğinin belgelerini açıklayacaktı. Ali Şener, "17 yaşından beri" Demireller'in her şeyine kendisinin "baktığını" söyler: "Birisi bunları yapacak. Ablam mı yapacaktı! Demirel zaten kasap bilmez, manav bilmez, bakkal bilmez, elbise bilmez, kumaş bilmez, terzi bilmez, elektrik bilmez, tamirat, tadilat bilmezdi." Ablasının "şaşaayı sevmediği" için Çankaya'ya taşınmayı istemediğini de ekler: "Güniz Sokak çok huzurlu bir evdi. Bir arkadaş grubu vardı, teklifsiz zile basar gelirlerdi. Ablam son derece sosyal biriydi. Nüktedan... Kapısı hep açıktı. Hiç yalnız kalmazdı, siyasetçiler ile değil, kendi muhiti vardı. Köşkte bunlar olmayacaktı.[326]

*

1999 depremi sonrası infilâk eden ekonomik krizde, IMF'nin müdahalesiyle, malî yapısı "sağlıksız" bankalar kapatıldı. Bunlar arasında, Demirel'in yeğeni (Şevket Demirel'in oğlu) Yahya Murat Demirel'in sahibi olduğu Egebank da vardı. Demirel, bu kararnameyi tereddütsüz imzalamış olmasına, kayırmacılığa uzaklığının delili olarak dikkat çeker.[327]

Zimmete para geçirmek ve usulsüz kredi vermek yoluyla Egebank'ın batmasına yol açtığı, ayrıca Halkbank'la ilgili bir davada da zimmete para geçir-

---

324 CA-14: 64, 385; CA-17: 68.

325 CA-16: 149-150, 466.

326 Uğur Dündar: "Köşk skandalı büyüyor", *Hürriyet*, 21 Mayıs 2000; CA-15: 55, 303; Hatısaru, 2015.

327 Doğan, 2020: 60.

diği suçlamasıyla yargılanan Y. Murat Demirel, 2,5 yıl kadar hapiste kaldı. 2012'de iki davadan toplam 30 yıl hapis cezasına çarptırıldı ama muhtemelen yurtdışına kaçmıştı.[328]

Cumhurbaşkanı Demirel Egebank'ın 'batık' kararını imzalamıştı ama ondan on ay önce, 1999 Şubat'ında Azerbaycan Cumhurbaşkanı dostu Aliyev'e, "Banka sektöründeki tecrübeli, muteber bir işadamı olarak dürüstlüğünden şüphe duymadığım Sayın Murat Demirel'e yakın ilgi ve desteğinizi esirgemeyeceğinizden eminim," diye bir tavsiye mektubu yazmıştı. Ekonomi gazetecisi Meral Tamer, bu mektubun "Egebank'ın fena halde hortumlanmakta olduğunun İstanbullu iş çevrelerinde alenen konuşulduğu günlerde" kaleme alındığına dikkat çeker.[329]

Demirel, 2000 yılında bir başka işadamının orada işlettiği otelle ilgili bir "tatsızlık" üzerine de Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'e mektup yazması sebebiyle bazı gazetecilerce "iş takipçisi" gibi davranmakla yerilmişti. Demirel buna "Hudutları dışına çıkan Türkiye"nin işadamlarına desteğin, devlet politikası olduğu cevabını verdi.[330]

*

Doğan Medya Grubu'nun sahibi Aydın Doğan, gazete ve televizyon yayın yönetmenlerine, "Bundan sonra Demirel haberi görmeyeceğim. Çankaya hakkında hiçbir şey koymayacaksınız!" talimatını vermişti; adı, artık bulmacada bile geçmeyecekti. Bu ambargo, cumhurbaşkanlığının o yıl verdiği eğitim onur ödüllerinde Aydın Doğan'a yer vermemesiyle açıklanır.[331] Belki de, toplamda revaçtan düşmesinin alâmetiydi.

Deprem

1992 Mart'ında, başbakanken, bir deprem haberi geldiğinde, "İlk haberler daima gerçek durumdan kötüdür," diyerek Bakanlar Kurulu üyelerini yatıştırmış Demirel.[332] 17 Ağustos 1999 sabaha karşı gelen Gölcük depremi haberinde ise, gerçek durum çok beterdi. Cumhuriyet tarihinin –2023 Şubat'ındaki Kahramanmaraş merkezli depreme kadarki– bu en büyük depreminde resmî rakamlara göre 18 bine yakın insan öldü, 320 bini aşkın bina hasar gördü.

328 Bu arada diğer yeğeni, 1970'lerde hayalî ihracat yolsuzluğuyla ünlenen Yahya Kemal Demirel, 1990'larda bir kredi 'sorunuyla' ilgili yine davalık oldu (Kahraman, 1998: 337-340). 2012'de öldü.

329 Meral Tamer, "Banka batıran yeğene cumhurbaşkanı torpili!", *Milliyet*, 3 Ekim 2000; "Demirel: Yeğenim muteber bankacıdır", *Milliyet*, 8 Ocak 2005.

330 Suver, 2020: 31-32.

331 Sazak, 2017: 197-200.

332 Kumbaracıbaşı, 2007: 310.

Demirel o sabah, kimseye iyi gelmeyen bir soğukkanlılıkla, "Binaenaleyh Türkiye'nin altı çürüktür, Türkiye'nin altı çürüktür diye bırakıp gidecek değiliz, bununla yaşamasını öğreneceğiz," demecini verdi. Bundan 10 yıl önce başka bir vesileyle, "Bizim devlet ... âfetler karşısında tavrı tutuktur," demişti sohbet arasında. 1999 faciasında, o "tutukluk" kendini şahane bir şekilde gösterdi. Devlet kurumları, kendi acizliklerinden öte, hızla örgütlenen sivil inisiyatiflere genellikle ket vurmaya çalıştılar. Demirel, 27 Ağustos'ta, halkın isyan halinde olduğunu belirten İsrailli televizyonculara "Hayır, eğer imanınız varsa isyan edemezsiniz," karşılığını verdi. "Bir mühendis olarak, en azından bazılarında, sebebin kötü inşaat kalitesi olduğundan şüpheleniyorum. Ancak depremin şiddeti göz ardı edilmemeli," diyordu.[333]

Ancak hiçbir mazeretçi tutum, hükümete, devlete, "siyasiler"e yönelik büyük toplumsal içerlemeye set çekemedi. 2002 genel seçimlerinde hükümet partilerinin hepsinin %10'un altında kalmasının ve sadece yeni kurulan AKP ile parlamento dışında kalmış CHP'nin barajı geçebilmesinin önemli bir sebebi, bu içerleme ve bıkkınlık olacaktı. Demirel de, "eskiler"in baş kıdemlisi olarak bu bıkkınlığın sembollerinden biri olarak temayüz etmekteydi.

5+5

1998 Kasım'ında Mesut Yılmaz hükümetin istifasını sunmak üzere cumhurbaşkanına gittiğinde "Ülkenin hizmetlerinize ihtiyacı var," diyerek, görev süresini dolmadan uzatma fikrini açmıştı. Demirel, geçiştirdi. 1999 Mayıs'ında yeni koalisyonun kuruluşu vesilesiyle Yılmaz önerisini yineledi. Demirel, bunun "şık" olmayacağı, halk tarafından seçilmesinin uygun olacağı karşılığını verdi.[334]

2000 yılı Mayıs ortasında, Demirel'in görev süresi sona erecekti. 1999 yılının sonlarına doğru, süresinin uzatılmasına 'itirazı olmayacağını' lisan-ı münasiple dillendirmeye başladı: "50 sene hizmet yaptıktan sonra, eğer ben Türkiye'ye lazımsam, ben kendim lazımım diye kendimi ortaya koymuyorum, bana bir çağrı yapılıyorsa reddetmem." Aralık'ta, cumhurbaşkanının beşer yıllığına iki kez halk tarafından seçilebilmesi formülünü ortaya attı. Bir "kâht-ı ricâl" probleminden dem vurarak, 'devlet adamı' kalitesine sahip daha iyi bir seçeneğin bulunamayacağı temasını işleyen bir lobi de devreye girdi. En önemlisi, Başbakan Ecevit'in, "istikrar" gerekçesiyle, siyasette kendi 'devresi' olan eski hasmının makamında kalması için canla başla uğraşmasıydı.[335]

2000 Şubat'ında, kulisler hararetlendi. 'Demirel devam etsin mi etmesin

333 CA-11: 139; DC-2: 665-666.

334 Bildirici, 2003: 366, 380.

335 Arslan, 2019: 250; Bora, 2000: 6.

mi?', hemen herkes bunun üzerine kanaat serdediyordu. Siyasi ana akımın dışından birisinin, romancı Perihan Mağden'in yazdıklarını ilginç bir örnek olarak aktaracağım. Mağden, *Radikal* gazetesindeki yazılarında önceleri, Demirel'in devam etmesi ihtimaline ateş püskürüyordu. 28 Şubat'ta bıçak uçlu üslûbuyla, şöyle yazdı: "İşte adam, tehdit ederek cümle âlemi, Güniz Sokak'a sığmayacak diye, başımızda duracak yine. Emeklilik nedir, yorgunluk nedir, nedamet nedir bilmeyen, sinirleri çelik o Biyonik Adam. (...) Ağzımızı bozacak. Bozuyor ağzımızı. Ruhumuzu." 15 Mart'ta, Demirel'in siyasetteki "tıkanıklığın en önemli sembolü ve bizatihi karşılığı" olduğunu savundu; Demirel, "Milli Tıkaç"tı.

Perihan Mağden, Mart sonu/Nisan başında Demirel'in Türkmenistan gezisine katıldı – ve meyli değişti. 29 Mart'ta, ilk karşılaşmalarını anlatırken, sinizm vardı: "Uçakta Süleyman Demirel TEK TEK TEK herkesin –yani benim de– elini sıktı. Böylece şu ölümlü dünyada doğdum doğalı Türkiye'de hüküm sürmekte olan adamın yüzünü gördüm. Diyelim her zamanki nobran denetimsizliğimle 'Türkiye'nin başına çöreklenmiş olan adam' vb. vb. diyemiyorum. Sonuç olarak bir Süleyman Demirel gezisindeyim. RESMİ OLDUM. MİLLİ OLDUM. MİLLETLEŞTİM."[336] Gazetecilerin izlenimlerine göre, Mağden Türkmen doğalgazı projesi hakkında gayet teknik sorularla herkesi şaşırtmıştı – Demirel de şaşırmış ve takdir etmişti. 1 Nisan günü Mağden, birkaç güne "40 küsur yıllık iktidarının yarını oylanacak" iken, Demirel'in birilerine "laf yetiştirerek, mesaj vererek... Trans-Hazar boru hattı mevzuuna" konsantre olmasına duyduğu hayranlığı yazdı. "Öz hakiki Demirel intibaları" başlıklı bu yazı, bir edebiyatçının siyasi rical intibalarını aktarması bakımından müstesnadır. Mağden, "Allahım sen bana da böyle BURDA ve ŞİMDİ konsantrasyonu nasip et," diye uzatır takdirini; "ÇELİK SİNİRLİ ADAM diye övüp durulmasına" sinirlendiği, "çok lazımdı" diye küçümsediği "üstün sinir kontrolü durumu"na saygı duruşunda bulunur. Gazetedeki yazısını okumuş olarak kendisine takılmasından etkilenmiştir: "Allahım, çocukluğumun, ilk gençliğimin, son gençliğimin, orta yaşımın nefret objesi tam karşımda! Üstelik sihri ve tılsımıyla! Demirel'in çok güçlü bir 'şarm'ı var. Bunu kimse inkâr edemez. (Hele Türkiye, hiç.)" Bu esnada ortamdaki gazetecilerin, Perihan Mağden'in "döndüğünü, doğru yola geldiğini" söylediğini, Demirel'in "Onun başka bir adı vardır: Hidayete erdi," diye düzelttiğini öğreniriz. Gazeteci milleti, "Baba'nın yeni manevi kızı," diye de sataşacaktır arkasından.[337]

Bu gezi dönüşü Perihan Mağden, Demirel'in görevini sürdürmesini, ehven-i şer makamından, savunur: "Bu Meclis'ten adam mı çıkacak?.. En silik,

336 Büyük harfler, Mağden'in özgün metninden.

337 *Hürriyet*, 2 Nisan 2000, "Ankara bunları konuşuyor."

en kifayetsiz, en hayalet olanda uzlaşacaklar. Oysa tüm ömrünü Demirel'le geçirmiş insanlarız çoğumuz." 6 Nisan'daki yazısında "Evet, benimki de bir nevi statükoculuk, açıkça pragmatizm," derken, 'Bildiğimiz şer, bilmediğimizden iyidir' çaresizliğinin acı bir ikrarını yapar: "Belki Üvey Baba'nın devam etmesine dair inancım, psikolojiktir. Bilinen tacizlerine alışılmış, içi ve dışı ezberlenmiş bir üvey baba sendromunu, yeni ve bilinmeyen bir zalime ya da şaşkın, sakar ve kifayetsiz birine yeğleme halidir."

Mağden'in bunları yazdığı sırada, Demirel'in cumhurbaşkanlığını sürdürme umudu sönmüş bulunuyordu. Öncesinde, Ecevit'in ağırlığını koymasıyla MHP lideri Bahçeli Demirel'in süresinin uzatılmasına razı olmuş; fakat diğer koalisyon ortağı ANAP'ın milletvekilleri karşı çıkan açıklamalar yapmışlardı. Mesut Yılmaz aslında kendisini cumhurbaşkanı seçtirecek 'kombinezonlar' peşindeydi. Eski parti içi hasımlarından, ANAP milletvekili Kâmran İnan'ın Demirel'i aylar önce ziyaret ettiğinde, destekçisi görünenlerin aslında onu devre dışı bırakmak için "komplo kurduğuna" dair uyarısı, muhtemelen bununla ilgiliydi – "Pek inanmadı," der İnan. Yılmaz'ı "Devletin bütünlüğü, ulusun birliği, rejimin esenliğini ilgilendiren" bir konuda liderliğini gösteremediği için kınayan Ecevit, FP'lilerle dolaylı temas kurarak, parti kapatmayı güçleştiren bir anayasa değişikliği sözü karşılığında destek sözü aldı. Ancak FP grubunun ikiye bölündüğü, Erbakan'a yakın milletvekillerinin olumlu, grubun yaklaşık yarısının ise olumsuz oy kullandığı aktarılır. Neticede 29 Mart günü yapılan oylamada, "5+5" diye adlandırılan ve Demirel'in süresinin uzatılmasını öngören anayasa değişikliği teklifi, 330 gerekirken, 303 oyda kaldı. Ecevit birkaç gün sonra yapılacak ikinci turda değişiklik kabul edilmezse istifayı dahi düşünebileceğini söyleyerek bir tazyik yaratmaya çalıştı. Boşuna; 5 Nisan'daki ikinci oylamada aynı sonuç çıktı. Basın danışmanı Turgut Yılmaz Güven, Meclis'te değişikliğin reddedilmesini kutlayanlar arasında Demirel'in milletvekili yaptıklarının, "düne kadar Demirel meddahlığı ile ünlenenlerin" de bulunduğunu yazar.[338]

29 Nisan'da Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer 10. cumhurbaşkanı olarak seçildi. Demirel, artık siyasi emekliydi.

"Devlet, Demirel'dir..."

Dramaturg, şair ve denemeci Yıldırım Türker'in 1990'ların sonlarına doğru yazdığı "Benim babam değil!" başlıklı yazısı, en 'içten' ve şedit Demirel kahriyyelerinden birisidir.[339] Demirel'in "bütün siyasi kimliğini 'kalıcı' olmak üstüne inşa ettiğini," söyler Türker; onun için, "hiçbir zaman genç

338 Bildirici, 2003: 382-385; İnan, 2003: 269; Fincancıoğlu, 2000: 162-168; Arslan, 2019: 250; Güven, 2008: 182.

339 Türker, 1998: 31-35.

olmamış"tı, "zaten yaşı olmayan adamlardandı." "Sahnede çok uzun durduğu için gözümüze sevimli bile görünmeye" başlamıştır Demirel; fakat gözlerinin içine iyice baktığımızda, "hayatlarımızın otuz yılına mal olan, bundan sonra kaç kuşağı yutacağını da bilemeyeceğimiz korkunç bir hırsın dışında bir şey göremeyeceğiz"dir – "o gözlerde en ufak bir şefkat yok"tur.

Türker'in yazısı, yaradılış kitabı teşbihiyle, "Başlangıçta Demirel vardı," sözüyle başlar! Çocuklukları 1960'lara uzananlardan beri her kuşak, kişisel hayatının "siyasi ve toplumsal kozmogonisini yazacak olsa," sözü bu cümleyle başlayabilir, ona göre: "Başlangıçta Demirel vardı. Ve sonra sular durmadan karardı. Ve o zifirî sulardan hayatımız zuhur etti. Balçık kıvamında, ağır ve yoksunluklarla örülü..." Yıldırım Türker, Demirel'in "nicedir bir kişi değil, bir fikir" olduğu kanısındadır – "dolayısıyla ondan kurtulabilme imkânımız yok"tur. O fikri veya kişiliğin fikirleşmesini, kitabın bu bölümünün de hakkını verebilecek olan şu mütearifeyle özetler: "Bir Türkiye vatandaşı için Devlet, Demirel'dir."

DOKUZUNCU BÖLÜM

Emekli

Demirel cumhurbaşkanlığından emekli olduktan sonra daha 15 yıla yakın ömür sürdü. Bu vaktin ilk yarısında, siyasete bir ucundan müdahildi. "Devlet fikrinin adamı" kimliğinin perdahlandığı bir devreydi bu. 2010'lara gelinir, 80'li yaşlarının ortasını geçerken, tabiatıyla enerjisi düştü, reel siyasete biraz daha mesafelendi. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ve lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın iktidarında şekillenen bu dönemde Demirel, gitgide Erdoğan tartısında tartılır hale geldi. Öyle ki, ölürken ve öldükten sonra hatırası bile inemeyecekti o tartıdan...

"Ne içinde, ne dışında..."

Cumhurbaşkanlığından ayrılmasının beşinci yılında, 2005 ilkbaharında, Demirel emekliliğinin tasdikini yapmıştı: "16 Mayıs 2000'e burada, benim için Güniz Sokak'ta toplanan kalabalığa 'Maratonu bitirdim,' dedim. Son beş yıldır ne siyasetin içindeyim, ne dışındayım, odamdan izliyorum."[1] Ne içinde, ne dışında...

"Yeni Çankaya"

Hemen o yaz, Ankara Gaziosmanpaşa'da Kuleli Sokağı 15 numarada bir çalışma bürosu açtı. Maksadını, eski usulüyle, kendi sorup cevaplayarak açıkladı. "Ne çalışacaksın, ne yapacak bu büro? – Herhalde Türkiye kendisine en iyi şekilde hizmet etmiş bir adamı görev bitti diye sokağa bırakmaz. Yani onun fikirlerinden, düşüncelerinden direkt ve indirekt istifade etme-

1 Murat Yetkin: "12 Eylül'ü Demirel anlatıyor", *Radikal*, 11 Eylül 2005.

ye devam eder." "Ne yapacaksın bu büroyu? – Dört duvarın arasında oturup, hiçbir şeyle ilgilenmemek yerine, ülkenin iyiliğine olacak birtakım meselelerde düşüncelerimi meşru istikametlerde, meşru yollarda, meşru zeminlerde ortaya koymaya çalışıyorum."[2] Demirel burayı sekiz yılı aşkın süreyle "kamuoyunun oluşmasına katkı" diye tanımladığı faaliyetinin merkezi olarak kullanacak, ziyaretçi ve heyet kabul edecekti.

Hemen o yıl, siyasi kariyerinde yapıp ettiklerini kayda geçirecek, bir neşriyat hamlesine girişilmişti. Hususi gazetecisi diye andığım Hulusi Turgut'un hazırladığı, Demirel'in "hizmetlerini" anlatan bol renkli fotoğraflı, şömiz ciltli kalın kitaplar yayımlandı. Cumhurbaşkanlığındaki halefi Ahmet Necdet Sezer'in bariz biçimde az görünür olması,[3] Demirel'in görünürlüğünü ahiren de 'göze sokuyor' idi. 2000'li yıllarda milletvekilleri arasında, adının anılma frekansı –uzak ara– en yüksek olan eski (1966-2002 dönemine ait) siyasi liderin Demirel olduğunu gösteren bir araştırma vardır.[4] Eski ABD Başkanı Clinton'ın 2004'te yayımlanan anılarında kendisini "geniş görüşlü" diye yâd etmesini Demirel memnuniyetle aktaracaktır.[5]

1 Kasım 2004'te, 80. doğumgününü kutladı. Kırıkkale Üniversitesi'nin çıkardığı bir akademik derginin özel sayısı bu vesileyle ona ayrıldı; Demirel'i Yusuf Has Hacib'le, Dede Korkut'la mukayese eden yazılar yayımlandı. O ay sonunda, artık tabii en aşağı 50'li yaşlarını süren eski AP Gençlik Kolları üyelerince onuruna düzenlenen törende yaptığı uzun, duygusal konuşmada bıkmadan geride kalan yılları saydı Demirel: "Sanki 2004'te değiliz. Ya neredeyiz? 1964'teyiz, 66'dayız, 68'deyiz, 70'teyiz, 72'deyiz, 76'dayız, 78'deyiz, 87'deyiz, 89'dayız, 91'deyiz, 93'teyiz..."[6]

Davetler

Süleyman Demirel, 2000 Ekim'inde Filistin sorunuyla ilgili Şarm el-Şeyh'te geniş bir uluslararası toplantıda oluşturulan Mitchell Komisyonu'nun üyeleri arasındaydı. Altı ay çalışıp bir temenni raporu hazırladılar.[7] Bu, Demirel'in son resmî 'işi' oldu.

Emekliliğinin özellikle ilk beş yılında, üniversitelerin, sanayi ve ticaret

---

2 "'Baba'nın yeni Çankaya'sı", *Hürriyet*, 28 Temmuz 2000.

3 Demirel-Sezer mukayesesi, rakamlarla ve sırasıyla şöyledir: Yurtiçi gezi 343-107, yurtdışı gezi 57-37, yurtiçi resmî kabul 166-56, yurtdışı kabul 220-55, açılış 1084-2, temel atma 379-72, beyanat 73-32 (Sert, 2020: 111, 114, 138)

4 Türk, Beriş ve Önder 2021: 69.

5 D-2006: 554. Clinton'ın kitabının (*My Life*, Alfred A. Knopf, New York 2004) 877. sayfasında Demirel "Türkiye'yi Doğu ile Batı arasında köprü yapmak isteyen geniş görüşlü bir adam" diye anılır.

6 *Bilim Yolu*, 2004: 47 vd.; D-2006: 783.

7 D-2006: 738-739.

odalarının, Türk Ocakları'nın, çeşitli araştırma kuruluşlarının toplantılarında 'aranan' bir konuşmacıydı. Daha çok Avrupa Birliği (AB), Kıbrıs, Irak ve su politikalarında konuşmalar yapmaya çağırılıyordu. Bu konu deseni, keza 14 Mart 2003'te İstanbul Harp Akademileri Komutanlığı'na davet edilmesi de, aşağıda değineceğimiz ulusalcı reaksiyonla arasındaki etkileşimle ilgiliydi. Konu yelpazesi bazen genişliyordu. 1 yıl sonra, 2004 Mart'ında, Türkiye Bilimler Akademisi'nin bilim ve teknoloji politikaları toplantısında konuştu. 16 Ağustos 2003'te İstanbul'da toplanan 21. Dünya Felsefe Kongresi'nin açılış konuşmasını yaptı; "Prof. Habermas'ın 'anayasal vatandaşlık kavramı"nı konu etti, küreselleşmenin "bir ideoloji değil, her geçen gün yeni boyutlar kazanan, hayatla iç içe, somut ve dinamik bir olgu" olduğunu söyledi.[8]

Eisenhower Vakfı bursiyeri...

2003 Ekim'inde, Eisenhower Vakfı'nın kuruluşunun 50. yıldönümü vesilesiyle, çağırılı 1.400 bursiyerden biri olarak ABD'ye gitti; New York ve Cornell üniversitesinde konferanslar verdi.[9]

Aile fotoğrafı

Demirel'in Türkiye'deki çıkmaz izini methetmeye dönük destek neşriyatın ve onu 'onore eden' davetlerin yanında, onun mirasını bir enkaz olarak tasvir eden çıkışlar da eksik değildi. 2001 ilkbaharında, IMF'nin neoliberal yapısal uyum programını uygulayan Devlet Bakanı Kemal Derviş'in 1990'dan beri bütün hükümetlerin ekonomi politikalarına "günü kurtarmaya dönük popülizm" etiketi takmasına, Demirel kendisinin hedef alındığını söyleyerek tepki gösterdi. "Bir ülkenin ekonomisinin sadece hükümetlerin eseri" olma-

8 D-2006: 85, 93, 489-494.

9 D-2005b: 396 vd.

dığını söyledi, "Geçmişi kötülemek çare değildir," dedi. Birçok köşe yazarı da (örn. Oktay Ekşi, Hadi Uluengin, Cüneyt Ülsever, Osman Ulagay) bunun üzerine Demirel'e çıkıştı; onların nazarında, halihazır ekonomik programdaki tıkanıklıklar dahi "Demirel popülizminin hortlaması" diye tanımlanıyordu.[10] Demirel'in izi deyince akıllara ilk gelen, ekonomik popülizmdi.

Ve tabii aile fertleri ve yakınlarıyla ilgili cumhurbaşkanlığının son günlerinde art arda gelen yolsuzluk suçlamaları da peşinden geliyor; Demirel methiyeleri sökün ettiğinde muhakkak bunları da bir hatırlayan çıkıyordu! Y. Murat Demirel vakası, 2005 yazında Egebank'ın borçları nedeniyle babası Şevket Demirel'in 9 şirketine Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) tarafından el konması üzerine, güncelleşti. 9. cumhurbaşkanı, 1 Temmuz'da *Hürriyet*'e ateş püsküren bir demeç verdi: "Oğlunun borcunu babasından mı tahsil etmek istiyorsunuz? Bu evrensel hukuka aykırıdır... Bu derebeyliktir... Yaptığınız linçtir linç!" Egebank'a el koyma kararının altında kendi imzası olduğunu hatırlatarak yeğenini korumadığını yineledi. Y. Murat Demirel'in 643 gün hâkim karşısına çıkartılmamasının hak ihlali olduğundan şikâyet ediyordu. Süleyman Demirel'e göre sadece yeğeni değil "hortumculukla suçlanan herkes" o süreçte işkence görmüştü fakat "hortumcuları koruyorsun diye suçlanmaktan korktuğu" için kimse sesini çıkaramamıştı.[11] Bir idari makamın yargı yetkisiyle teçhiz edilmesinin zulme yol açtığını, böylece TMSF'nin "devlet içinde devlet" haline geldiğini söylüyordu. TMSF'nin AKP iktidarı döneminde kamu kontrolüne alınan kaynakların dağıtımında ve özelleştirilmesinde klientalist bir güdüm mekanizması olarak işlediğini belirtmek gerekir.

Demirel'in 1999'da çektirdiği ve "Bu bizim ailemiz" diye takdim ettiği fotoğrafta yer alan iş insanları Cavit Çağlar ve Kâmuran Çörtük de yolsuzluk suçlamalarına muhataptılar. Çağlar 2001 başında yurtdışına çıkmasına rağmen o yıl tutuklanıp yargılandı ve 2004'ten itibaren bir dizi cezaya çarptırıldı. Çörtük'ün bankasına 2001'de el kondu. Demirel bu 'aile bağlarıyla' ilgili dokundurmalara meydan okuyarak karşılık vermiştir: "Her ikisi de bugün hâlâ benim çok iyi arkadaşlarımdır. Ne varmış aile fotoğrafı lafında? Nesi kötüymüş bunun, kime ne zarar vermiş?"[12] Bu tarazlı sözler, o aile fotoğrafının, Demirel'in sırtında bir küfe olduğuna delâlet eder.

---

10 Kaplan, 2001: 256-260.

11 Şevket Demirel, 9 Mayıs 2016'daki vefatından 1 yıl önce hazırladığı vasiyetnamesinde "Ailemizi yanlış işler yaparak karalayan Yahya Murat Demirel," diye zikrettiği –halen kaçak durumda olan– oğlunu mirasından çıkarttı. Bunun üzerine eşi ve üç kızı da Y. Murat Demirel'e ait miras payları için dava açtılar. https://tr.sputniknews.com/20190306/demirel-ailesi-miras-dava-1038041263.html (6 Mart 2019) Velhasıl, bütün aile için hicranlı bir iştir...

12 Mercan, 2007: 51.

Çankaya'dan indikten sonra, Güniz Sokak'taki ev, yarı-kamusal işlevini geri kazandı. Özellikle Kuleli Sokağı'ndaki büro kapandıktan sonra... 1989'da evin çapraz karşısına açılmış olan büyük Hacı Arif Kebapçısı, ikram tedarikçisi olarak, Demirel folkloruna ilişti. (2021'de Covid-19 pandemisinde kapanacaktır.)

4 Aralık 2008 tarihli *Sabah*'ta Şirin Sever'e, her sabah yirmiye yakın gazete okuduğunu anlatmış – ulusal basının yanı sıra İzmir'in *Yeni Asır* gazetesini, Bursa *Olay*'ı, bir-iki Adana yerel gazetesini... Yardımcıları bilgisayardan-internetten de "faydalanıyor" idi: "Ben şahsen ne bilgisayar kullanırım, ne internet kullanırım ama internetten ve bilgisayardan da geniş şekilde faydalanırım – onları benim için yapan yardımcılarım var."[13]

Öğlene doğru günlük kabuller başlıyordu. Özel hekimi ve başdanışmanı Aylin Cesur'un anlattığına göre, randevusundan önce gelip bekleyenlerden de rahatsız olacak kadar saplantılı dakikti – her gelenin anında haber verilmesini istiyordu.

Meczuplar

Cesur, Demirel'in "meczup" dediklerine de muhakkak vakit ayırdığını aktarır. Bazılarının koktuğunu, insanın dokunmaya çekindiği bu adamlara Demirel'in "Nasılsın eyi misin? Bir ihtiyacın var mı?" diye sarılıp, başlarını okşadığını, sırtlarını sıvazladığını hatırlar. Müdavimler olarak Adapazarlı Ümit'i ve Kocaelili İsmail'i anar. Eski partili Ümit, onun tarifiyle "ayakları yaralar içinde, üstü başı yırtık pırtık" her çıkageldiğinde Demirel kendisiyle mutlaka görüşür, harçlığını verir, Hacı Arif'te karnını doyurtur, hastane-doktor ihtiyacı varsa gördürürdü; sonra götürülüp otobüsüne bindirilir, korumalar ailesini arayıp evine varıp varmadığını takip ederlerdi. Ümit'in, Demirel'in ölümünden sonra, üç gün boyunca "ağlamış ağlamış, ölmüş" olduğunu işiteceklerdi. Diğer "meczup", Kocaelili İsmail, Süleyman Demirel kupürlerini yerleştirdiği bir kırık çerçeve ve o kırığın yaraladığı kanlı eliyle Güniz Sokak'a dadandığında, Cesur'un teşhisiyle "biraz agresif" olduğu için koruma ekibini tedirgin etmişti. Demirel onu kabul ederken korumaların refakat etme isteğini geri çevirmiş, herkesi azarlayıp "Çıkın!" demişti. Aylin Cesur, kapı aralığından baktığında gördüğü sahneyi şöyle tasvir eder: "Ayakta sarılmışlar, Demirel İsmail'in boynuna elini atmış, kulağını uzatmış, o da fısır fısır bir şeyler anlatıyor." İsmail'in ağırlanıp gönderilmesinden sonra, bir gün "bunlardan" birisinin zarar verebileceğinden endişe ettiklerini yineleyince Demirel, "Kızım," demiş, "bu meczuplar, kadın-

13 D-2006: 561.

lar, yaşlılar ve çocuklar... bunlar kapınıza geldiyse, ilgileneceksiniz... Deliler bunların başında geliyor, çünkü kendini kontrol edemiyor, yüce Allah onlara böyle bir kader çizmiş. Bu kadersizlik içinde biz elimizde imkân varken bunlara sevgiyle yaklaşmazsak, Allahın bize verdiği kalple aklı kullanmıyoruz demektir.."

*

Aylin Cesur'un aktardığına göre bir gün Demirel faturaların yüksek geldiğinden yakınıp, bütçenin biraz daraltılmasını istemişti. Cesur, ertesi ay yaklaşık 6 bin lira tasarruf yapmış, bunu bildirince "Tamam, o zaman bu parayla kaç tane daha kız öğrenci okutabiliriz?" sorusuyla karşılaşmıştı. Demirel, o tasarrufu burs verdiği öğrenci sayısını –çoğu kızdı– artırmak için değerlendirmişti.

Hazreti bamya

Üst üste andığımız Dr. Aylin Cesur, 1996'da cumhurbaşkanlığı özel hekim ekibine girmişti. 2000 yılında başdanışman ve cumhurbaşkanının özel hekimi olarak atandı. Çankaya'dan sonra da Demirel'in özel hekimliği yanında fiilen özel kalem müdürlüğünü yürüttü ve ölümüne kadar yanında oldu. Son yıllarında onu "yönetir" hale geldiğine dair söylentiler de çıktı. Başka yakınları, bunu reddederler – mesela Mehmet Dülger, "Demirel gibi bir adam üzerinde kimse hâkimiyet kuramaz," der. Artık "Demirel'in manevi kızı" olarak anılan Aylin Cesur, 2018 genel seçimlerinde İyi Parti'den Isparta milletvekili seçildi.

Demirel, Cesur'un kontrolü altında, 2005'te 12 yıldan sonra ilk kez 100 kilonun altına indi. Cesur, "toprak insanı" dediği Demirel'in bünyesinin olağanüstü güçlü olduğu kanısındaydı. "Yapacak işi olana vücudu yardım eder," inanışı da, Demirel'e güç veriyordu. "Kişi 100 yaşına kadar yaşarsa kendindendir" diye Azeri darbımeselini sık sık tekrarlayan Demirel'in, 100 yaşına kadar yaşamayı istediğine kani idi. Cesur, kendisinden önce uygulanan vitamin desteklerini doğru bulmadı, ancak "eksiği olduğunda", takviye için vitamine başvurdu. "Eski hayat tarzının getirdiği" seyahatler, geç saatlere kadar oturma, kontrolsüz beslenme, egzersiz ve tatil yapmama ve kilo problemlerinin etkilerine ve bu hayat tarzının 'nüksetmesine', hekim olarak karşı koymaya çalışıyordu. Mesela bir seyahat nedeniyle "Urfa, Antep sofrasına maruz kaldığında", eve döndüğü zaman dengeleyici beslenme diyeti uyguluyordu. Demirel, "Hazreti bamyaya mı talim ediyoruz yine?" diye karşılarmış bu diyeti – bamyayı çok sevdiği de biliniyor. Cesur, onu "uzlaşılabilir, doktorların sözünü dinleyen biri," diye anar.

Sabah'ta Şirin Sever'le söyleşisinde Demirel, sağlıkla ilgili düsturunu şöy-

le koymuş: "Yapılacak şey kendinize işkence etmeden hayatı çekilebilir kılmak, sabır budur."

"En kıymetlisi..."

Demirel'in büyük sabır sınavı, Nazmiye Hanım'ın 2005'te başlayan Alzheimer hastalığıydı. İlk yıllarında etrafındakileri tanıyabiliyor, artık "dünyayla çok alakalı değil" olmakla beraber günlük hadiseler üzerine konuşabiliyorken, nispeten çekilir bir çiledir. Ancak seyri hızlanınca, 2010 yılı sonlarında, hastanede bakım altına alınması gerekti.

Aylin Cesur, "Nazmiye Hanım onun hayattaki en kıymetlisiydi," der; "Bir erkeğin hayat arkadaşına narin bir pırlanta gibi davranmasına" duyduğu hayranlığı belirtir. "Yumuşak biri değildi," dediği Nazmiye Hanım'a Demirel'in büyük saygıyla davrandığını, bir kere sesini yükseltmediğini söyler. Hastalığı başlayınca da "bütün hayatını, Nazmiye Hanım'a sevgisini hissettireceği bir şekle büründürmüş" idi. Seyahatlerini, her gün Ankara'ya dönüp eşini görebilmeye göre planlıyordu. Hastane aşamasında da bu böyle devam etti. Aylin Cesur, randevu yoğunluğunun boş an bırakmadığı bir gün, çekine çekine "bu günlük Nazmiye Hanım'a gitmesek" önerisinde bulunduğunu aktarır, zaten onun da bilmeyeceğini, artık kimseyi tanımadığını hatırlatarak... Demirel, "Nazmiye'ye gitmesek olur mu!" diye çıkışmış, 'bilmiyor-tanımıyor' mazeretini de reddetmiştir: "Ben biliyorum ya, ben tanıyorum ya..."

Nazmiye Hanım'ın 27 Mayıs 2013'te ölümünün, Demirel'in hayat şevkinde bir kırılmaya yol açtığı muhakkak. Bundan 1,5 yıl kadar sonra, 2014'ün 12 Ekim'inde hayatında adı pek geçmeyen ablası Afife Ünlü'yü, 17 Aralık'ta da erkek kardeşi Hacı Ali Demirel'i kaybedecekti. Kendisi de o sırada hastanede yatıyordu. Şevket Demirel'in sorumluluğu almasıyla, tedavisi aksamasın diye kayıp haberi ağabeye taburcu olduktan sonra verilmişti.[14]

"Konuşacak arkadaş..."

2004 Haziran'ında bir mülakatta Yıldız Kenter'in tek kişilik bir oyununa gittiğini söyler Demirel.[15] Ama sinema, tiyatro, sergi... alışkanlığı yoktu. Yine çok okuyordu; genellikle beş-altı kitabı birlikte... 2008'de Çınar Oskay'la mülakatında söyledikleri, hüzünlü ve yalındır: "Bizim gibi insanların aradığı en önemli şey, konuşacak arkadaştır. Bazen 'Keşke Bülent Ecevit, Turgut Özal sağ olsaydı,' diyorum."[16]

---

14 Aylin Cesur'la görüşmeden.

15 D-2005b: 442.

16 Oskay, 2021: 54.

"Jakoben"?

2002'de iktidara gelen AKP, mutasyon geçirmiş olsa Milli Görüş kökenli bir parti olarak 28 Şubat tecrübesinin baskısını ve korkusunu hissediyordu. Gücünü ve meşruiyetini tahkim etmenin bir imkânı olarak, Avrupa Birliği'ne (AB) tam üyelik hedefini temel öncelik olarak koydu. (2005'te tam üyelik müzakereleri başladı.) AB'ye uyum reformları, bir yandan toplumsal demokratikleşme talebini, Kürt meselesinde ve Kıbrıs düğümünde siyasi çözüm beklentisini okşuyor, sermayenin global ağlara bağlanma itkisini karşılıyor; diğer yandan dış müdahale, emperyalist nüfuz, bölünme korkularını tahrik ediyordu. İktidarın örtülü bir İslâmcılaşma programı yürüteceği endişesiyle de birleşen bu reaksiyon, orduda hayli etkili olması yanında, şehirli laik topluluklara yayıldı. Özellikle beyaz yakalı çalışanlar, orta sınıfa aidiyet algısına bağlı 'seçkin' konumlarını tehdit eden prekarizasyon koşullarına ilaveten, AKP'nin dayandığı ve kayırdığı yeni muhafazakâr seçkinlerin rekabetini hissediyordu. Bu reaksiyon potansiyeli, ifadesini *ulusalcı* söylemde[17] buldu. Devletin bekası davasıyla özdeşleşmiş muhafazakâr bir cumhuriyetçilikle, Batı karşıtı hınç ve etno-merkezci ksenofobiyle ve komplo zihniyeti kalıplarıyla şekillenen ulusalcılık, 'eski' milliyetçilikle de simbiyoz halinde güçlendi. AKP, reaksiyoner ve statükocu niteliği baskın olan bu muhalefet söyleminin tam da bu niteliklerinin 'üzerinde tepinerek', dahası her türlü muhalefeti o torbaya tıkıştırıp kriminalize ederek, hegemonik kapasitesini artırdı.

Demirel, 2002 ve 2007 genel seçimleri arasındaki bu hararetli gündemle ilgili epey söz aldı. Yorumları, genellikle, ulusalcı pozisyona yakındı. Özellikle AB örneğinde billurlaştığı üzere, ulusalcılığın fanatik uçlarının anti-Batıcı ve ksenofobik [yabancı düşmanı] aşırılıklarına mesafesini korudu.

Irak, Kürtler, ABD

ABD'nin başını çektiği bir koalisyon, 2003 Mart'ında, kitle imha silahları bulundurduğu iddiasıyla (sonradan yalan haber imalatına dayandığı ortaya çıkmıştır) Irak'ı işgale girişti. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bu harekâta katılması ve bu amaçla yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasına izin vermesi için hükümetçe hazırlanan tezkere, 25 Şubat'ta Meclis'te reddedildi. Irak'ın, özellikle Kuzey'deki Kürt bölgesinin geleceğinde söz sahibi olmak için bu tezkerenin çıkmasını isteyen blokun tazyikine rağmen, iktidar grubundan bile küçümsenmeyecek red oyu çıktı. Demirel bu oylamadan birkaç gün önce, 20 Şubat'ta Kanal 7'de Ahmet Hakan'ın programında, Türkiye'nin savaşa katılmasına karşı uyaran bir konuşma yaptı.

17 Gürpınar, 2011.

ABD'nin "*casus belli*'si" (savaş sebebi) vardı, fakat Türkiye'nin yoktu ona göre. "Hatır için savaşa girilmez"di. Hem Kürtler'in hem Araplar'ın "bizim kardeşlerimiz" olduğunu söylüyor, 'hatta', "Kürt gruplarla savaşırsak kendi kardeşlerimizle savaşa girmiş oluruz," diyordu. Bu arada Başbakan Erdoğan'ın kendisiyle görüştüğünü, ona da "devletin hafızasındaki bazı kayıtları" aktardığını zikretti. Bundan dört ay önce de Türkiye'nin "şurayı alsak falan gibi birtakım heveslere kapılmaması" gerektiği ikazını yapmış, barışçı bir tutum almıştı: "Türkiye 78 senedir ne yaptı ise, barış sayesinde yapmıştır."[18]

Fakat sonrasında Demirel'in, tezkereyi Meclis'e getirip çıkartamamış olmasını, bir zaaf olarak hükümetin yüzüne vurduğunu görürüz. O ay Türk Ocağı'nda yaptığı konuşmada, Türkiye'nin stratejik ortağı olan ABD'ye, açıkça "Ben bu işin içerisinde yokum," demesi gerekirdi; "Yokum" dememiş, dahası "Varım" demişti ve "'Varım' dediği zaman da, var olmalıydı." Ya o tezkere parlamentoya götürülmeyecek, götürüldüyse Meclis'ten geçirilecekti, ona göre. Türkiye'nin ABD'ye karşı 'ana borç kalemini', gayet açık seçik tanımlıyordu: "Abdullah Öcalan'ı biz kendimiz mi yakaladık? Biz yakalamadık. Öcalan'ı bize verdiler. Kim verdi? Onlar [ABD] verdi." Haziran'da başka bir yerde bunu tekrarladı: "Apo'yu biz kendimiz yakalamadık. Apo'yu yakalayıp bize teslim eden Amerikalılar'dır." Hükümeti, "yönetimsizlik" ve "beceriksizliğini" demokrasi diye "geçiştirmek"le itham etti. 2004 Ocak'ındaki bir konuşmada, Tezkere olayının ABD'yle stratejik ortaklığı bitirmediğini, fakat "özünün, ruhunun kalmadığını" söyledi.[19]

Hükümetin 'devlet sanatlarındaki' acemiliğine sataşma zevkinin yanı sıra, belli ki, ABD'nin tezkere olayının 'acısını çıkarmasından' tedirgindi, Demirel. Bunu da, Kuzey Irak'ta Kürt devlet oluşumuna destek vererek yapmasından tedirgindi. 2003 Mart'ında Türk Ocağı'daki konuşmasında, Amerika'nın Lozan Antlaşması'nı kabullenemediğini söylemişti: "Çünkü Lozan'ın içerisinde iki devlet yok. Yani, Kürt devleti yok, Ermeni devleti yok." 2004 Ocak'ında TGRT kanalında aynısını tekrarladı: "Yani ABD, başlangıçtan beri bu Kürt olayına yumuşak bakmıştır... ABD'nin Kürtlere karşı boynu eğiktir... Birinci Dünya Savaşı'ndan gelen bir borç vardır, gibi sözler ediliyor." İki ay sonra bir başka konuşmada, esas huylandığı şeyi kayda geçirdi: "Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurulursa... veya kısa süre sonra Kürt devletine dönüşebilecek bir federasyon kurulursa, Türkiye bundan huylanır, huylanması lazımdır."[20]

---

18 https://www.youtube.com/watch?v=xrZKscgcveg; D-2006: 211.

19 D-2006: 572-574, 606, 709.

20 D-2006: 575, 635, 697.

"Avrupalı da olacağız"

Demirel, en azından tam üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 Ekim'ine kadar, Türkiye'nin AB'ye üyelik girişimini canla başla teşvik etti.

2002 Aralık'ında bir konuşmasında, Cumhuriyet'i, "Türkiye'nin Avrupalılaşması projesinin başlangıcı" olarak tanımladı; Türkiye, "hep Avrupa ile beraber olmuş... bilhassa İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Avrupa ile beraber oturup beraber kalkmış"tı. Bundan üç ay sonra Türk Ocağı'nda, Soğuk Savaş boyunca "Avrupa'yla beraber" olunduğunu yineledi: "Ben 50 senedir Avrupa'nın değerlerini savunuyorum." 2006 Ocak'ında, 150 senedir Türkiye'deki entelektüel tartışmalarda "'medeniyet' denildiği zaman Avrupa'nın anlaşıldığını" söyler.[21]

Yine 2002-2003'te bir dizi konuşmada, AB müktesebatının demokratikleşmeyle ilgili gereklerine gayet komplekssiz yaklaşır. Avrupa'dan/Batı'dan 'adam' diye bahseden popüler üslûpla yaptığı iki güçlü telkini aktarayım: "Adam diyor ki, zaten iki sene içinde eğer mahkeme karar vermiyorsa, bu insan haklarına aykırıdır. Öyleyse gelin mahkemenizi düzeltin. Karakollarınızda hâlâ adam dövülmeye devam ediyorsa 'Varsın olsun, burası Türkiye, burada olur.' Olmaz! Bizim halkımıza reva görülen bu çeşit muameleleri, Avrupa bize kaldırın demese, biz devam mı ettireceğiz?" – "Adam ne diyor size? Karakollarınızı düzeltin. Buna bir itirazı olan var mı? Düzeltin ya karakollarınızı. Yapılması Avrupa için değil de, bizim kendimiz için yapılması lazım gelen şeyler vardır." Daha ileri bir tarihte, 2006 yılı başında, AB'ye uyum çerçevesinde, Türkiye'de siyasette askerin etkisiyle ilgili eleştirilerin de yersiz olmadığını ikrar eder.[22]

2003 sonlarında bir konuşmasında, "Şu kadar zamandır Avrupa'nın kapısında bekliyoruz" şikâyetlerine karşı, bizim de eksiklerimizi kabul etmemiz gerektiği ikazında bulunur: "Sütten çıkmış kaşık değiliz, her şeyimiz çok düzgün değil." AB'ye girmek, "Türk kalacak, Müslüman kalacak, zengin olacak" anlamına geliyordur. Eylül 2004'te, AB'ye girmenin bir 'kimlik erimesine' yol açacağı endişelerine, "Olmaz... Biz o kadar çürük müyüz?" diye mukabele eder. 2006 Mart'ında, şakulü şöyle koyar: "Biz Avrupa'yı kendimize çevirecek değiliz... Biz Avrupa'ya benzeyeceğiz... Müslüman ve Türk kalacağız, ama aynı zamanda Avrupalı da olacağız."[23] AB'yle müzakerelerin açık uçlu olmasından tedirgin olmaya da gerek yoktu Demirel'e göre; "AB'yle müzakereye girip de bu müzakerelerin müsbet neticelenmediği hiçbir ülke yok" diyordu. "AB'ye girip de yoksullaşmış ülke yok"tu aynı zamanda. 2002

21 D-2006: 273, 317, 582.

22 D-2006: 279, 328, 604.

23 D-2006: 290, 342, 382.

Ekim'inde müjde makamında konuşmuştu: "Önümüzdeki 10 sene zarfında Avrupa vatandaşı olacaksınız. İyi Avrupa vatandaşı olun."[24]

İyimserliğine düşen ilk gölge, "Türkiye'nin kendisini Avrupa halklarına tanıtması" ile ve "Avrupa hükümetlerinin buna yardımcı olması" ile ilgili eksiklikti. Avrupa'nın Türkiye'ye destek vermesinin aslında "kendine destek" anlamına geldiğine dikkat çekiyordu – Avrupa'nın "Büyük Avrupa" olmak için Türkiye'yi içermesi gerektiği ısrarını Sekizinci Bölüm'den hatırlayalım.[25]

Ancak Avrupa'daki "bir 'Kale Avrupası' olma" yöneliminin, bu ufku daralttığı eleştirisini aralıklarla dile getirdi. Hatta bu Avrupa, kendi dışındaki ülkelerde "İnsan hakları yokmuş, demokrasi yokmuş, bize ne" deme eğiliminde olurdu Demirel'e göre: "Avrupa biraz rahatı da sever, bunu bilelim." Kale Avrupası'nın bir başka adı, "Hıristiyan Kulübü Avrupa'sı" idi. Demirel Haziran 2004'te, "Hıristiyan Kulübü mü değerler Avrupası mı?" sorusunu sordu. Ocak 2006'da, Hıristiyan Kulübü olursa AB'nin de parçalanacağı uyarısını yaptı; zira Hıristiyanlık da "yeknesak" değildi.[26]

AB üyeliğini hararetle desteklediği sıralarda da, bir yandan, şüphe ve endişe şerhleri düşmekten geri kalmadı. 2003 Aralık'ında bir konuşmasında, "üç çeşit Avrupa ülkesi" ayırt etti. Biri, AB'nin çekirdek ülkelerinin "yeğenleri" olan Orta Avrupa ülkeleri, biri de onların "kuzenleri" olan Doğu Avrupa ülkeleriydi. Türkiye, *Newsweek* dergisinden aktardığı bir benzetmeyle "orphan" idi, "yani yetim; Türkiye yetim burada..." Bundan 1 yıl sonra, yine Türkiye'nin AB'ye tam üye olacağına olan inancını vurgularken, esas şerhini düştü: "Makul olan her şeyi yapalım ama yarın Türkiye'nin iç düzenini bozacak birtakım talepler Türkiye'nin önüne gelmemeli...." İzleyen yıllarda, AB'yle ilgili odağı, bu şerh olacak: "Eğer AB üyesi olmak, Türkiye'nin iç düzenini, iç huzurunu, bölünmez bütünlüğünü tahrip edecekse, böyle bir şeye Türkiye talip olmamalı." (Mart 2005); "Milli birlik ve beraberliğini AB'ye üye olmak veya başka bir sebeple tehlikeye atarsa, esasen böyle bir Türkiye'nin oraya da faydası olmaz" (Ocak 2006).[27]

Bu şerhe odaklandıkça Demirel, AB'ye üyelik müzakereleri çerçevesinde gündeme gelen insan haklarıyla ilgili bazı reformları ve mesela "yerel yönetimler özerklik şartı"nı "Sevr'i hortlatma projesi" olarak gören ulusalcı kampa yaklaştı. Bu reaksiyon, Kürt kimliğinin tanınması ve anadil hakkı başta olmak üzere "statü" kazanması talebinin yükselmesinden duyulan korkudan besleniyordu. Ancak Demirel, neticede AB'ye üyelik hedefini gözden çıkarmamasıyla, ulusalcı kampın ana akımından ayrışıyordu. AB'ye

24 D-2006: 179, 204.

25 D-2006: 254, 276, 283.

26 D-2006: 232, 275, 328.

27 D-2006: 287, 312-313, 324; *Sabah*, 30 Mart 2005.

ve "Batı"ya alternatif olarak Türkiye'nin stratejik yönelimini Avrasya'da konumlandıran yaklaşıma (Avrasyacılık) mesafeli durdu. Ona göre Avrupalı ve Avrasyalı kimlikleri çatışmazdı, çünkü "medeniyet bölünemez"di. Hem zaten Avrasya ve Orta Asya ülkelerinin de "Avrupalı olmaya çalışması" gerekirdi.[28]

Kıbrıs

Demirel'in AB hevesinin sönmese bile zayıflamasında kilit âmillerden biri, Kıbrıs meselesiydi. Kıbrıs'ın güneyindeki baskın nüfusu Rum olan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin 1 Mayıs 2004'te AB üyesi olacağının kesinleşmesi, genel olarak Türkiye'de AB karşıtı reaksiyonu büyüttü. Zira Kıbrıs Cumhuriyeti'nin iktisadi ve siyasi statüsünü güçlendiren bu adım, Türkiye'nin –ve KKTC yönetiminin– Kıbrıs krizinde izleyegeldiği kronik sürünceme siyasetine büyük bir darbeydi. (Kıbrıs'ın müstakil varlığını tahkim eden bu statünün, Yunanistan'la birleşme 'ülküsünü' [Enosis] iyice geride bırakması, pek kimseyi ilgilendirmiyordu.) Demirel 2002 Aralık'ında AB'ye "Hani içimize problemli bir ülkeyi almayız, diyordunuz!" diye çıkışmıştı.[29]

Kıbrıs'ın AB üyeliğinden bir hafta önce, 2004'te Güney'le Kuzey'i iki kesimli tek devlette birleştiren Annan Planı'nın KKTC'de kabul edilmesine karşılık Güney'de reddedilmesi de, Demirel'in deyişiyle "adadaki Türkler'in tanınmamasının" tescili olarak yorumlandı. Demirel, AB'yi, Kıbrıs Rum Kesimi'ni "Git, Türklerle anlaş" diye zorlamak yerine Türkler'i 'oraya' dahil olmaya zorlamakla itham ediyordu. Güney açısından, "Adam alacağını almış, seninle anlaşma mecburiyeti yok"tu, Demirel'e göre. Ona göre zaten "Kıbrıslı diye bir millet yok"tu. Onun nazarında 'hadise' açıktı: "Kıbrıs kavgası dediğimiz kavga, Helenizm ile Türk milliyetçiliğinin kavgasıdır."[30]

O günlerde art arda yaptığı konuşmalarda, "Kıbrıs'tan bize ne?" denemeyeceği üzerinde durdu Demirel: "Biz ticaretimizi biliriz, kârımızı biliriz, menfaatimizi biliriz dediğiniz zaman, bir gün vatan ararsınız ama bulamazsınız." AKP hükümetinin pragmatizmini hedef alıyordu bu sözleriyle; hükümetin AB'yle uzlaşma için "Kıbrıs'ı çözeriz" taahhüdünde bulunması sebebiyle, "bütün müzakere gücünün ortadan kalktığı" ihtarında bulundu.[31]

Kıbrıs gündemi, birçokları gibi Perihan Mağden'i de Demirel bıkkınlığına geri döndürmüştü. Denktaş'la (Mağden'in dilinde: "Raufcan Denktaş") özdeşleşmiş (Mağden yazımıyla: "özdeşşleşmiş") bulunan Demirel'in, –"yerinin dolmadığına, doldurulamayacağına dair o kof inançla," diyordu– Kıb-

28 D-2006: 446-447, 460, 487.

29 D-2006: 281.

30 *Vatan*, 31 Mart 2004; D-2006: 298, 587, 703.

31 D-2006: 620, 627.

rıs krizi sayesinde yeniden siyaset sahnesine çıkma hevesine kapıldığı kanısındaydı.[32]

Ulusalcılık - ve derin devlet

2004 Aralık başında Ankara'da Gazi Üniversitesi'nde bir "Avrasya Sempozyumu" yapıldı. "9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in himayelerinde" düzenlendiği duyurulan sempozyumun 'sahibi', ulusalcı gruplardı. Demirel'in yaptığı açış konuşması, bir nevi 'nasyonal-sosyalizmle' tanımlayabileceğimiz Aydınlık hareketinin aylık *Teori* dergisinin Ocak 2005 sayısında ilk yazı olarak yayımlandı. Demirel konuşmasında Kıbrıs meselesinin "ortaya çıktığı günden beri Türkiye'nin milli davası" olduğunu söylüyordu: "Türk Milleti milli davalarına sadakati sayesinde ayaktadır, Türkiye'nin AB üyeliğinin bedeli Kıbrıs'ta kazanılmış haklar olmamalıdır."

Demirel, Aydınlıkçıların İşçi Partisi'nin düzenlediği "Lozan 2005" toplantılarının bazılarının da "hamisi" olarak saygıyla anıldı. Hatta İşçi Partisi'ni kâfi derecede radikal bulmayarak ayrılan bir grubun çıkardığı *Türksolu* dergisi, "Kırk yıllık Morrison Süleyman'dan Kuvayi Milliyeci olur mu?" diyerek eski arkadaşlarını sorguluyordu.[33] Aydınlıkçıların kurucu lideri Doğu Perinçek sonraları, "Batı'nın Türkiye'ye dayattığı sistemin bir siyasetçisi" olmakla beraber "kesinlikle herhangi bir emperyalist ülkeye bağlı, onlardan direktif alan falan bir insan" olmadığını söyleyerek 'onurlandıracaktı' Demirel'i.[34]

2005 sonbaharında Demirel bir törende kendisine ödül verilen Turgut Özakman'ı kutlarken, ulusalcı dalganın rehber kitaplarından olan *Şu Çılgın Türkler*'in "kutup yıldızı" olduğunu söyledi. *Çılgın Türkler*, "Kızılırmak kavsi içinde Hititler'den kalan toprak parçasını Türklere layık görmüş" olanlara bir meydan okumaydı ona göre.[35] 1993'te "Demirel'in cumhurbaşkanı olduğu bir ülkede yaşayamayacağını" söyleyerek Türkiye'yi terk etmiş olan Yalçın Küçük, 2010 Şubat'ında Demirel'e kitaplarını imzalayarak gönderecek; refakaten Aylin Cesur'a hitaben yazdığı uzun mektupta, Süleyman Bey'le "uzun yıllardan beri aynı nehirdeyiz ve şimdi Cumhuriyet savaşında yan yana" olduklarını belirtecekti. Küçük o ara, sosyalistlik iddiasından da vazgeçmeden, ulusalcı akıntı içinde yüzmekteydi. 2013 Nisan'ında Hüsamettin Cindoruk'un başkanlığında, bazı eski ve yeni DYP milletvekilleri yanında İşçi Partisi, Türkiye Gençlik Birliği gibi ulusalcı mahfillerin baskın etkisiyle kurulan "Milli Merkez"e de destek açıklaması yapacaktı Demi-

32 Perihan Mağden: "Gitme özürlüydü o amca", *Radikal*, 28 Nisan 2004.

33 Derginin 18 Temmuz 2005 tarihli sayısından akt. Gezici, 2006: 143.

34 Türel, 2022: 313.

35 D-2006: 803-804.

rel. Ancak o tarihte artık enerjisi düşmüştü; ancak soruldukça kısa cevaplar veriyordu.[36]

*

Demirel'in ulusalcı muhitlerle bu ülfeti, ordunun AKP iktidarına karşı çıkış ve müdahalelerine verdiği onayla pekişti.[37] 30 Mart 2005'te *Sabah*'ta çıkan röportajda Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt'ın konuşmalarının önemli olduğunu söylemişti: "Cemal Gürsel de konuşmuştu... Dünü sakın unutma..." Yönetimde zaaf vardı ve "yönetimde zaaf derin devlete cesaret verir"di ona göre – *derin devlet* kavramını sarf etmekten sakınmamış ve doğrudan orduyu kastederek kullanmıştı. Yaklaşık 15 gün sonra CNN Türk televizyon kanalındaki bir programda, bunu açık seçik tekrarladı: "Devletin kendisidir derin devlet, askeridir derin devlet." Ona göre "derin devlete ülkenin *muhtaç olması* (abç. – T.B.), ülkenin yönetilememesinden" ileri gelirdi. "Derin devlet, devleti onların kanaatine göre yıkılma sınırına getirmediğiniz takdirde hareket halinde değil" idi – zaten "onlar ayrı bir devlet değil"di, "devlete el koydukları zaman derin devlet olurlar" idi. 4 yıl kadar sonra, benzer sözlerle tekrarladı teşhisini: "Ne zaman, 'ülke uçurumun kenarına geldi, iç savaşa gidiyoruz, yahut Türkiye çöküyor' iddiasını asker bayrak yapar, o, darbeye varır. Buna bir ad bulmak isterseniz, o zaman asker devlettir. Derindeki devlettir. Yahut, derin devlettir."[38] Bu yıllardaki konuşmalarında Demirel derin devletten, bir tabii âfet gibi, onu normalleştirerek söz eder – kaçınılmazdır, birlikte yaşamayı öğreneceksinizdir...

Cumhurbaşkanlığı seçiminin gelip çattığı 2007 Nisan'ında, AKP'li Abdullah Gül'ün –başka şeylerin yanı sıra eşi başörtülü olduğu için– cumhurbaşkanı seçilmesine karşı dikilen bloğa Demirel'in de destek verdiği anlaşılıyor. O sıra DYP Denizli milletvekili olan Ümmet Kandoğan'ın anlatımına bakılırsa, bu oylamaya girmek isteyen DYP Genel Başkanı Mehmet Ağar'ı Demirel bizzat arayarak bundan menetmişti.[39] İlk oylamanın yapıldığı 27 Nisan akşamı Genelkurmay'ın internet sitesinden yayımlanan ve "Atatürkçülüğe, laikliğe ve cumhuriyetin temel ilkelerine sözde değil, özde bağlı" bir cumhurbaşkanı talep eden muhtıraya ses etmedi. 1 yıl sonra ortaya çıkan, 2003-2005 arasının Deniz Kuvvetleri Komutanı Özden Örnek'e ait olduğu ileri sürülen günlüklere göre Demirel, öncesinde komutanlara, "ülkenin süratle bir

36 "Milli Merkez kurultayı Ankara'da toplandı", *Cumhuriyet*, 23 Nisan 2013; https://www.kapsamhaber.com/gundem/demirelden-milli-merkeze-destek-h2989.html

37 Cemal, 2018: 200.

38 "Demirel: Derin devlet devletin askeridir", *Hürriyet*, 18 Nisan 2005; "Derin devlet, askerdir!" *Vatan*, 2 Şubat 2009.

39 https://www.haber7.com/ic-politika/haber/737961-utanc-bildirisi-hala-tsknin-sitede

felakete doğru gittiği ve askerin yalnız kaldığı, hemen tedbir alınması gerektiği" mesajını iletmişti. Günlüklere bakılırsa Demirel, AB'nin ve Irak tezkeresi nedeniyle orduya sırt çeviren ABD'nin şimdi "bu adamlar"ın (AKP) arkasına geçtiğini düşünüyor; üniversite, basın, halk ve ABD desteğinin muhakkak kazanılması gerektiğini salık veriyordu. Eski askerî savcı ve eski ANAP milletvekili Faik Tarımcıoğlu, e-muhtırada, tekrar aday olmasını mümkün kılan bir anayasa değişikliğiyle referanduma gidip, Demirel'in cumhurbaşkanı seçtirilmesi seçeneğinin de gözetildiğini ileri sürmüştür.[40]

AKP, e-muhtıraya karşı gittiği erken seçimden güçlenerek çıktı, Gül cumhurbaşkanı seçildi ve iktidar, simbiyoz halinde olduğu Fethullah Gülen Cemaati'nin polis ve yargıdaki örgütlenmesiyle işbirliği halinde, darbecilikle suçladığı asker ve sivil gruplara yönelik kovuşturmaya girişti. "Ergenekon" adıyla yürütülen ve delil üretiminde manipülasyonlara başvurulan bu kovuşturmalar, darbeci girişimlerle alâkası olmayan muhalifleri kriminalize etmeye de 'yaradı.' Dahası, giderek belirginleşen bu araçsallaştırma, darbe girişimlerinin ve devletin gayrınizami operasyon aygıtının faaliyetlerinin tümüyle "palavra" sayılarak çöpe atılmasına elveren bir iklim yarattı. Demirel, eğer sahiden "bir darbe hareketine irtibat varsa, 'Buna dokunmayın' demek mümkün değil," diyor, fakat "var ihtimaline karşı, var şüphesiyle irtibatı olmayanların" da tutuklanmasını "incitici" buluyordu. Darbe girişiminin 'fizibilitesini' sorguluyordu: "Hükümeti devirmeye yetecek güçleri nedir? Bu kadar kadrolarla nasıl devirecekler?" Demirel'in, eğer gerçekten bir darbe girişimi varit ise bunun asla önlenemeyeceği, dolayısıyla önlenebilen bir darbe girişiminin gerçek bir girişim olamayacağı çıkarsamasına yatkın olduğunu düşünebiliriz. Kendisinin önleyebildiği 1968'deki Cemal Tural girişimi, –bir derece, 1977'deki Namık Kemal Ersun girişimi–[41] ordu hiyerarşisinin onayını almayan tecrübelerdi; darbe heveskârları ordu hiyerarşisiyle mutabakat halinde ve formel yoldan tasfiye edilmişlerdi. Ona göre AKP iktidarının yaptığı, "'Biz askere bile dokunabiliriz' şeklindeki birtakım kuvvet gösterileri" idi. Bazı komutanların tutuklanmasından dolayı "rencide olduğunu" söyledi; "bir ülkeyi tahrip etmenin yolu orduyu tahrip etmekten geçer"di. Ergenekon davasından tahliye edilen birçok komutana ilk geçmiş olsun telefonunu açan Demirel olmuş; bu kovuşturmalarda tutuklananlardan eski CHP'li Esenyurt Belediye Başkanı Gürbüz Çapan'ı salıverildiğinde sabahın beşinde arayıp, "Gürbüz, mekân-ı Yusuf'a girdin," demişti.[42]

---

40 *Yeni Aktüel*, 24 Temmuz 2008; Neşe Düzel: Faik Tarımcıoğlu'yla söyleşi, *Taraf*, 2-3 Kasım 2009.

41 Bkz. s. 303-304.

42 Oskay, 2021: 51; *Radikal*, 3 Ağustos 2008; Derin devlet, askerdir!" *Vatan*, 2 Şubat 2009; Vakıf 2000, 2017: 73.

Faik Tarımcıoğlu, az evvel değindiğimiz iddialarına, Demirel'in Kuleli Sokağı'ndaki ofisinin "alelacele" kapatılmasını da, Ergenekon davasının yarattığı tedirginliğe bağlar. Her halükârda ofis, 1 Ocak 2009 itibarıyla kapandı.[43] Bu, Demirel'in "ne içinde ne dışında" olduğu siyasetin biraz daha dışına çıkması anlamına geliyordu.

"Jakoben"

Devlet Aklı'nın sözcüsü olarak sahne aldığı bu yıllarda, Demirel'e gazeteci çevrelerinde "Cumhuriyet'in/devletin kara kutusu" lakabı takanlar olmuştu. Demirel bu lafın Yavuz Donat'ın "icadı" olduğunu söylüyor, lakabı yan cebine koyuyordu: "Bana bunu yakıştırmışlarsa reddetmem. Ortalığa çıkıp ben kara kutuyum demem de, birisi öyle diyorsa ondan rahatsız olmam."[44]

2005 Eylül'ünde gazeteci Murat Yetkin'le mülakatında Cumhuriyet'in 'zorluklarını' konuşurken, 28 Şubat civarlarında benimsediği anlatıyı sürdürdüğü görülür Demirel'in: "Arkasında bıraktığı tamamen bir Doğu toplumu, hedeflediği Batı toplumudur. Cumhuriyet'i deklare edebilirsin ama Cumhuriyetçiyi nereden bulacaksın? Hiç kimse zannetmesin ki 600 yıl 'Padişahım çok yaşa' demiş bir Müslüman toplumda bu kolaylıkla kabul edilebilir bir nesnedir." Zorluğun bir başka cephesi şudur: "Değişik ırklardan, inançlardan gelen, homojen olmayan kütleden bir millet çıkaracaksınız ve bunun üstüne bir ulus-devlet kuracaksınız." Yine o yıl yayımlanan uzun "derin devlet" röportajında, Türkiye'nin "idare edilmesindeki zorluktan" ötürü meyledilen yaklaşımı özetlerken *jakobenlik* kavramına el atar: "Milletten yetki aldım, ülke yönetiminde her şey artık benim hakkımdır. Ben nasıl istersem ülke öyle yönetilecek. Bu bir jakoben düşüncedir." İlginç olan, Adnan Menderes'i ve kendisini de bu çizgiye koymasıdır: "Adnan Bey de jakobendi, ben de jakobendim." Soru üzerine, Tayyip Erdoğan'ın da öyle olduğunu söyler.[45] Milli iradeci liberal-muhafazakâr geleneğin de, Kemalizme atfedilen jakobenizmden azade olmadığına dikkat çekiyordur Demirel.

AKP iktidarı kendini tahkim ettikçe Demirel'de *muhafazakâr-cumhuriyetçi* bir tutumun sivrildiğini söyleyebiliriz. Ulusalcılıkla 'yakınsaması' da buna bağlıdır. Dördüncü Bölüm'de CGP vesilesiyle zikrettiğimiz Türkiye'deki 'merkez'in taşıyıcı sütunlarından olan muhafazakâr-cumhuriyetçilik kavramını 1970'lerde CGP vesilesiyle kullanmıştık. CGP'nin 'sol' kanadını temsil ettiği bu ideolojik söylem, asker-sivil bürokraside güçlü olduğu gibi, DP-AP geleneğinde de atan bir damardır. Muhafazakâr-cumhuriyetçilik, Cum-

43 "Demirel'in tarihî ofisi kapatıldı", *Akşam*, 26 Ocak 2009.

44 Donat, 2005: 5; Mercan, 2007: 51.

45 Murat Yetkin: "12 Eylül'ü Demirel anlatıyor", *Radikal*, 13 Eylül 2005; *Sabah*, 28 Mart 2005.

huriyet'i, modernist, laisist 'kazanımlarıyla', tehditlere karşı muhafazası gereken bir rejim statükosu olarak düşünür. Cumhuriyet'in 'faziletini', pek itimat edemediği *cumhur*'dan, yani yurttaşlıktan ve kamusallıktan ziyade, *devlette* görür. AKP iktidarının "cumhuriyet"i laisist-modernist bir dayatma olarak gören söylemi, farklı saiklerle reaksiyona yol açmaktaydı. Bu saiklerden biri, kendini genellikle cumhuriyetçilik kavramıyla ifade etmese de, yurttaşlık ve kamusallığın altının oyulmasına gösterilen, –sol diyebileceğimiz– tepkiydi. Daha yüksek sesli reaksiyon ise, iktidarın gelenekçi/İslâmcı muhafazakâr siyasetinin hedef aldığı laisist-modernist devlet 'geleneğine' sahip çıkan, –kavramı yineleyelim– muhafazakâr-cumhuriyetçi saiklere dayanıyordu. (Tam da cumhuriyetçi söylemin bu statükocu 'geleneği', onun sol-demokratik tepkilerle arasına –en azından bazen– mesafe koymuştur. Zira sol-demokratik tepki, AKP iktidarı-öncesi cumhuriyetin de büyük bir demokratikleşme açığı olduğunu düşünür.)[46] İşte Demirel, bir müddet bu reaksiyonun temsilî figürlerinden biri oldu – fakat hem o reaksiyon, hem de kendisi yaşlanmıştı. Bunun serencâmını aşağıda da göreceğiz.

Hrant Dink cinayeti

O yılların "derin devlet"i yeniden gündeme getiren vahim olayı, 19 Ocak 2007'de Ermeni aydın Hrant Dink'in öldürülmesiydi. Türkiye'de Ermeni "meselesinin" (soykırımın) konuşulur tartışılır hale gelmesini neredeyse tek başına sağlayan Dink, uzun süren bir linç kampanyasının ardından, devletin istihbarat örgütlerinin gözetimi altında hareket eden bir şebeke tarafından öldürülmüştü.[47] Demirel "hain bir olay, adi bir cinayet" dediği bu suikastı, o gün "şiddetle" kınadı. "Bu cinayeti yapanların tek hedefi vardır, dünya kamuoyunda Türkiye'yi küçük düşürmek," diyordu; esas endişesi, Türkiye devleti aleyhine bir havanın oluşmasıydı: "Yeni bir tahrikle karşı karşıyayız. Mevcut haksızlıklara, iftiralara, karalamalara yenisinin eklenmesinden endişe ederim." Şüphesiz, soykırım "ithamlarını" ima ediyordu.

Birkaç gün sonra Dink'in olağanüstü kalabalık cenaze töreninde atılan "Hepimiz Hrant'ız, hepimiz Ermeniyiz" sloganına gösterilen milliyetçi reaksiyona ise iştirak etmedi Demirel. Bu sloganı "günün şartları" içinde değerlendirmek lazımdı ona göre ve aslolan, "muhteşem cenazenin aslında Türkiye'ye karşı, Türkiye'nin bir evladı olan Hrant Dink'e yapılmış bulunan haksızlığa cevap" teşkil etmesi idi.[48]

---

46 Bora, 2021d: 17-36.

47 Göktaş, 2009.

48 *Milliyet*, 26 Ocak 2007.

AKP iktidarı karşısında

Demirel'in 2002 yılı sonunda kurulan AKP iktidarına bakışına eğilelim şimdi...

Her şeyden önce, MHP Genel Başkanı Bahçeli'nin önerisi üzerine erken seçime gidilmesini yersiz bulanlardandı Demirel. Erken seçim gerektirecek bir krizin olmadığını, "ülkenin sebepsiz yere bunalıma sürüklendiğini" söylüyordu. Sandıktan kimin çıkacağı sorusuna verdiği cevap, kadri bilinmemiş Demirel vecizelerindendir: "Sandığa kim girerse o çıkar!"[49]

"Kökeni belli bir parti..."

Sandıktan çıkan AKP'nin Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, seçimlerden iki hafta sonra, Kuleli Sokağı'ndaki ofisinde Demirel'i ziyaret etti, 45 dakika görüştüler, çıkışta "Sayın Demirel'in engin siyasi tecrübelerinden istifade ediyoruz," dedi. Bu nezaket ziyaretini, 28 Şubat'ın artçı etkilerinden çekinen AKP yönetiminin icazet arayışına yoranlar olmuştur.[50]

Demirel, AKP'ye baştan itibaren 'rezervli' yaklaştı. Onu neticede Milli Görüş geleneğinin devamı olarak değerlendiriyordu. Seçimlerin bir ay öncesinde, "İslâmiyet yanlısı partiler" dediği bu partilerin koalisyon tecrübelerinde "Batı Avrupa'daki Hıristiyan Demokrat partileri gibi hareket edememiş" olduklarını söylemişti. Seçimden altı ay sonra yine, "yeni ortaya çıkmış ama kökeni belli bir parti" tanımını kullanıyordu.[51] Yine o günlerden itibaren, AKP'nin %35 oyla Meclis'te %66'lık pay almasını, bir meşruiyet sorunu olarak kaşıyacaktı.

DYP

Demirel, yine "arazisine gecekondu kondurmama" düsturuyla bakıyordu olup bitene. Henüz 1995'te Vahit Erdem'e "Yerimize bıraktığımız kişilerin Merkez Sağı ayakta tutacaklarından şüpheliyim, Merkez Sağ çökerse Türkiye radikalleşir," demişti.[52] Köksal Toptan AKP'ye girme kararını kendisine danıştığında, onun DYP'nin simge isimlerinden olduğunu söyleyerek hafif tertip caydırmayı denediği anlaşılıyor.[53] Kuruluşunda AP-DYP ve ANAP'tan birçok kadro devşiren AKP'nin, merkez sağı 'asimile etmesinden' endişeliydi. (Aylin Cesur, Isparta köylerinde ileriki yıllarda da hâlâ "işte Demirel'in partisi, Adalet partisi" diye AKP'ye oy toplandığına tanık olduğunu söyler!)

---

49 D-2006: 191; akt. Türk, 2018: 121.

50 Ahmet Takan, "Tayyip Erdoğan Süleyman Demirel'i ziyaret etti", *Yeniçağ*, 27 Nisan 2012.

51 D-2006: 403, 603.

52 Erdem, 2021: 275.

53 Güner Hacıoğlu, 2017: 264.

2002 seçimlerinde parlamento dışı kaldıktan sonra toparlanamayan merkez sağın siyaset esnafı da, bir müddet, Demirel'in devreye girmesi ihtimalini yokladı. 1996-2012 arasında Türk Ocakları Genel Başkanlığını yürüten Nuri Gürgür, Demirel'in 1993'te cumhurbaşkanlığına, 2000'den sonra da Güniz Sokak'a çekilmesinin, sağın aleyhine olduğunu yazacaktır.[54]

2002 genel seçimlerinden 1,5 ay sonra toplanan DYP kongresinde de, Demirel'in işaretine bakılmıştı. Gazetelerde, istifa eden Tansu Çiller'in yanı sıra Süleyman Demirel'in de İlhan Kesici'yi işaret ettiğine dair haberler çıktı. Adaylık için zemin yoklayanlardan Aydın Menderes, Demirel'le bir görüşme yaptıktan sonra "Sayın Demirel'in DYP kongresi ile ilgili bir kararı olur mu, yol göstermek ister mi bilmiyorum," dedi – ve aday olmadı. 28 Şubat sonrasında Demirel'in Washington Büyükelçiliği'ndeki görevinden çağırarak siyasete girmesine vesile olduğu Mehmet Ali Bayar da zemin yokladı – o da aday olmadı. Kesici'ye rakip olarak, Elazığ'dan bağımsız milletvekili seçilmiş olan Mehmet Ağar çıktı. 13 Aralık'taki kongrede ilk turda salt çoğunluğu sağlayarak genel başkanlığa seçilen de o oldu. Demirel'in –üstelik Şevket Demirel'in damadı, yani aileden olan– İlhan Kesici'yi desteklediği lafları çıkmışken, son anda Ağar'a destek verdiğine, hatta bunu "derin devlet" telkiniyle yaptığına inanan eski DYP'liler vardır. Fakat muhtemelen, Demirel'in bakiye DYP delegasyonunda bile o kadar büyük ağırlığı kalmamıştı ve tabii Ağar'ın kendi özgül ağırlığını küçümsememek gerekirdi.

2004'ün sonlarında hâlâ "Sağın toplanacağı yer, DYP'dir," diyordu Demirel. 2007'de, bu arada Demokrat Parti adını almış olan partinin kongresinde, "partiyi küçülttüğünü" düşündüğü genel başkan Süleyman Soylu'ya karşı aday olması için Hüsamettin Cindoruk'a özel olarak telefon etti. Demokrat Parti'nin başına geçen Cindoruk'a devamında da destek verdi. "Elli senedir içinde bulunduğumuz bu hareketin eriyip gitmesine gönlüm razı olmazdı, halkımız sizi bekliyor," demişti ona.[55]

Ne var ki, AKP'nin iltihak ve asimile ettiği merkez sağın eriyip gitmesi durdurulamadı. 2015 seçimlerinde oy oranı %0,03'te kalan, 2018 seçimlerine katılamayan DYP'in en dikkat çekici 'hareketi', 2019'da amblemine Demirel'in fötr şapkasını koymak oldu.

DYP'nin 2019 amblemi.

İlhan Kesici'nin 2007'de CHP'ye katılmasını, Demirel'in artık CHP'yi işaret ettiğinin işareti olarak yorum-

54 Gürgür, 2015: 15.

55 Pehlivan ve Terkoğlu, 2023: 53-54; D-2006: 41; Gaytancıoğlu, 2020: 401.

layanlar oldu. Kesici, Demirel'in siyaset-üstü bir konumu olduğunu, "iç siyaseti" kendisiyle konuşmadığını söyledi.[56] Demirel'in Kesici'nin CHP'ye geçmesinden pek memnun olmadığına dair söylentiler de vardır. Mamafih, 2014 yerel seçimlerinde Ankara büyükşehir belediye başkan adaylığı için onu önerdiğine dair haberler çıkmıştır.[57] Yine merkez sağ siyasetten gelen Mehmet Kocadon, 2014'te CHP'den Bodrum belediye başkanı adaylığı teklifi gelmesine üzerine kendisine danıştığında Demirel'in, "Ne yapacaksın artık, CHP'den başka bir yer kaldı mı?" meâlinde mukabele ettiği aktarılır. Ancak "Sen bu CHP'lileri tanımazsın, şimdi sana adaylık teklif ederler, sonra yüzüstü bırakırlar," diyerek birkaç gün haber beklemesini istemiş, sonra bizzat CHP üst yönetimiyle temas kurarak teminat almıştır.[58]

Meydan okumalar

2004 sonbaharında Demirel, "hükümeti devirmek için emekli askerlerle gizli görüşmeler yaptığı" ithamlarına muhatap oldu. Ulusalcı muhalefetle ülfetinin geliştiği sıralardı. Bu darbecilik ithamlarını şiddetle reddetti: "Benim tabiatım gereği bugüne kadar gizli işim olmamıştır. Üstelik bu cefayı en çok çekenlerdenim. Her şey seçimle olacaktır."[59]

Yine o sıralar, iktidarının alternatifinin olmamasından yakındı: "Alternatif olmayınca, bir sessizliğe bürünmüştür Türkiye. Böyle demokrasi olmaz." Zira alternatifi olmazsa iktidar, keyfîleşir idi Demirel'e göre; oysa "bir gün gelir bunlar bana hesap sorarlar kaygısı içinde olmalı" idi.[60]

İktidara yönelik eleştirileri arttıkça, tepki görmeye başladı. 2006 yılı başında AKP ileri gelenlerinden Cemil Çiçek, "miadı dolmuş" dedi Demirel için. Onun cevabı, eski günlerini hatırla(t)manın sevinç kıpırtılarını sezdirir: "Lafın altında kalmadığımı herkes bilir. Vakti saati gelince herkes nasibini alır. Bu çeşit laflar edenler ona buna laf yetiştirmeye çalışacaklarına önlerine baksınlar." 30 Nisan'da Habertürk kanalında "parti siyasetinin üstünde" olduğunu yineledi. Kendisini "fevkalade haller için saklıyor değil" idi; "ülkede bir gün başka birisinin yapamayacağı, ama mutlaka benim yapmam gereken bir hizmet çıkarsa orta yere ben bundan kaçamam," sinyalini verdi. O bir günün gelebileceğini ima ederek, efelendi: "Bakın ben gizli bir şey yapmam. Benim yaptığım, yapmaya karar verdiğim bir şey olduğu zaman tâ Hint'ten Çin'den duyulur. Ve gürültü patırtı olur. Eğer ol-

56 https://www.memurlar.net/haber/75718/sapkadan-chp-cikti.html

57 https://www.sondakika.com/haber/haber-suleyman-demirel-ankara-icin-ilhan-kesiciyi-5278485/

58 Mehmet Ertan'ın Kocadon'la söyleşisinden aktarımı.

59 D-2006: 342.

60 D-2006: 40-41.

mazsa gürültü patırtı benim 40 senelik hizmetim o zaman mediokr'dır, ortanın altıdır."[61]

"Arabistan'a..."

O televizyon yayını, Demirel'le AKP iktidarı arasındaki çarpışmanın zirve noktalarından birine vesile oldu. Üniversitelerdeki başörtüsü yasağı konusunda 9. cumhurbaşkanı, tamamen 28 Şubat ruhuyla konuştu: "Orası üniversite, oranın kuralları var... İlle başı bağlı okumak istiyorsan, başı bağlı olarak okunabilen yerler var, oraya git. Arabistan'da falan öyle yerler vardır, oraya gidin." Mesela İlhan Selçuk, Erdoğan'ın "dinciliğine" mukabil Demirel'i ("samimi") "dindar" olarak benimserken, AKP'den büyük tepki geldi. Başbakan Erdoğan "Bu ülkenin evlatlarına sen nereden hak alarak git diyorsun?" diye çıkıştı. Demirel, hafif tahrikle mukabelede bulundu: "İktidarsanız, Türkiye'de okutun. Kaldırın bu engelleri. Niye kaldıramıyorsunuz, gücünüz yetmiyor, acizsiniz. Hem vaat ediyorsunuz, hem gücünüz yetmiyor. Ondan sonra öfkelenip sağa sola bağırıyorsunuz."[62] 70'lerde vaz'ettiği, "iktidar, tehdidini ika işidir" düsturunu hatırlayalım.[63] Demirel, hükümetin "İktidar olma" eksiğini kaşıyordu.

28 Şubat'ın mirası, izleyen yıllarda hep yeniden ortaya gelirken, AKP'ye yakın medyada Demirel "Darbenin asıl mimarı" diye anılıyordu. 2012'de Demirel'in, 28 Şubat'ı sorgulayanların bir gün gelip kendilerinin sorgulanacağı ihtarına, Başbakan Erdoğan, "Kefenimizle yola çıktık" hamasetiyle kafa tuttu. Ancak, Demirel 90'ına yaklaşırken, AKP iktidar olma kapasitesini hızla artırmaktaydı.

Gezi

2013 yazındaki Gezi protestoları, sadece AKP iktidarının karşılaştığı en büyük direniş olmakla kalmadı, o yılların dünya çapındaki büyük protesto dalgasının önemli örneklerinden birisini teşkil etti. İstanbul-Taksim'deki Gezi Parkı'nın rant tesisine çevrilmesine karşı bir protesto infilâkıyla başlayan isyan dalgası, iki ayı aşkın süre boyunca bütün ülkeyi sardı. "Siyasi vesayete karşı milli irade" sloganını bayraklaştıran bir iktidarın, o milli irade vekâletine dayanarak vatandaşları mutlak vesayet altına alan tavrına karşı bir "haysiyet ayaklanması" olarak tanımlanan bu protestolar hakkında Demirel, kısaca "Sabredin" demişti. Olaylar "yönetenleri olduğu gibi" kendisini de "endişelendiriyor" idi; "içinden nasıl çıkılacağını zaman gösterir"di. "Ehliyetiniz, metanetiniz mevcutsa ve muktedirseniz olayların altından

61 D-2006: 126; Gezici, 2006: 77-78, 82.

62 Gezici, 2006: 86-93, 104, 117.

63 Bkz. s. 296.

kalkar"dınız. Bu yuvarlak sözlerin devamında, "dünyada da bu olayların izlerini sürebilir" olduğumuza, "Brezilya'da da aynı şeyler yaşandığına" dikkat çekmesi, Demirel'in global mukayeseye açık ufkunu gösterir. "Önce 'demokrasinin gereğini yaptılar', sonra da 'İyi de yakılıp yıkılmasın' denmesi" demokrasinin global çelişkisi idi onun nazarında.

İktidar medyası, Gezi protestolarının "perde arkasından" yönlendirildiğine dair haberler imal ederken, bu komplo kurgularına bir ara Demirel'i de katmıştı. Üretilen 'haberin' hâyâlatına göre, olayların başlamasının hemen bir gün öncesinde Koç Grubu'ndan Rahmi Koç'la CHP'li Şişli Belediye Başkanı Mustafa Sarıgül'ün Demirel'e –Nazmiye Hanım için– taziyeye gitmeleri, 'manidardı'![64]

Çözüm süreci

2004'te tahliye edilen eski DEP'lilerin siyasi temaslarda bulunmalarını "hadlerini aşmakla" suçlayan bir bildiri yayımlayan 10 milliyetçi AKP'li milletvekilini Demirel'in telefonla arayarak tebrik ettiğini, "tarihi bir görev yaptıklarını" söylediğini biliyoruz.[65] Kürt meselesinde, '90'lardaki hattından bir yere kıpırdamış değildi. AKP iktidarının en kritik 'işlerinden' olan Kürt sorunundaki "Çözüm Süreci"nin hararetle tartışıldığı yıllarda ise, 90'ını geçmiş ve artık epey sessizleşmişti. 13 Mayıs 2013'te bir soru üzerine "Çözüm Süreci" hakkında söyledikleri, sokakta mikrofon tutulan 'sıradan' vatandaşın zülfü yâre dokunmama temkininin, 'siyasi bilge' kisvesindeki ifadesinden pek farklı değildir: "Bunları şimdi şu veya bu şekilde değerlendirmek çok erken çünkü hadise büyük bir hadise, büyük bir hadise... Biraz beklemek lazım. Gönül ister ki bir çözüme varılsın. Gönül ister onu. Bir çözüme varılmasını istemeyen kimse yoktur Türkiye'de. Ama nasıl olacak? Tabii ki burası demokratik bir memleket. Bu tartışmalar olacaktır. Bütün mesele, Türkiye birliğini, beraberliğini, kardeşliğini yitirmemelidir. Hepsini, her şeyi aşarız."[66]

Erdoğan tartısında

AKP lideri Recep Tayyip Erdoğan için 2004'te "Karar verirken de kararından dönerken de cesur" değerlendirmesini yapmış Demirel. Gazeteci Hasan Cemal, Demirel'in Erdoğan'la ilgili bazı öngörülerinde haklı çıktığını, "çünkü 'kumaş'ı biliyor" olduğunu yazar.[67] O öngörülerin derli toplu bir ifadesi

64 https://www.ensonhaber.com/gundem/demirelin-gezi-yorumu-sabredin-2013-06-26; https://www.ensonhaber.com/gundem/gezi-eylemleri-oncesi-dikkat-ceken-2-fotograf-2013-07-02

65 Erdem, 2021: 359.

66 https://www.mynet.com/demirel-turkiye-panige-kapilmamali-110100695726

67 Cemal, 2018: 200, 364.

yok elimizde; fakat Demirel'in Erdoğan'ın güçlenmesini endişeyle izlemiş olduğunu biliyoruz. Erbakan hareketinden gelen birisinin sağın karizmatik lideri mevkiine oturması, en yalın ifadesiyle, bir 'kıskançlık' sebebiydi. Taha Akyol'un 2009'daki söyleyişiyle "Demirel'in siyasi çocuklarının başaramadığı bir işi Erbakan'ın siyasi çocuklarının başarmış olması"nın[68] kıskançlığı... Erdoğan bir halef değildi; Demirel'in siyasi nesebinden gelmiyordu, ondan el almamıştı. Merkez sağın, İslâmcılıkla milliyetçi-muhafazakârlığı katıştıran bir popülizm tarafından asimile edilmesinden doğan siyasi bir kıskançlığı da kastediyorum. 1980'lerde gecekondu yaptırmamak için mücadele ettiği arazisine, şimdi apartman sitesi kuruyorlardı. Ayrıca, Milli Görüş müktesebatına ilaveten, Erdoğan'ın bürokratik-teknokratik formasyondan mahrum, kültürel sınıf atlama tecrübesini katetmemiş "Kasımpaşalı" profili, Demirel'in nazarında şüphe uyandırıcıydı. Devlet Aklı açısından bu profili tehlikeli buluyordu.

R. Tayyip Erdoğan'ın karizmatik lider imgesini parlatan vakalardan biri olan Davos olayında Demirel'in gösterdiği tepki, bu endişeleri yansıtır. 29 Ocak 2009'da İsviçre'de Davos'ta yapılan panelde Erdoğan İsrail Cumhurbaşkanı Perez'in sözünü "One minute" (bir dakika) diyerek kesmiş, İsrail'in Filistin'deki zulmünü kınayan sözler söyleyip toplantıyı terk etmişti. Davos'tan sonra taraftarlarına/*hayranlarına* "dünyaya kök söktüren lider" olarak takdim edilen Erdoğan'ın kültleştirilmesinde önemli bir eşikti.[69] Demirel 31 Ocak günü gazetelerde yayımlanan yorumunda, Erdoğan'ın Davos çıkışına kaş çatmıştı. "Bu toplantı adeta hadise çıkarmak için yapılmış" idi ona göre. "Keşke böyle bir olay hiç olmasaydı," diye hayıflanıyor, "Bu çeşit meseleleri olmamış saymak mümkün değildir. Umalım ki olmamış sayılsın," temennisinde bulunuyordu. "Yaptığımız şey, bizim hoşumuza gidebilir, gitmez"di, ayrı; fakat "dünyayla beraber" yaşayacaktık, "hadiselere dünyanın nasıl baktığına da önem vermemiz lazım"dı. "Nerede, ne zaman, nasıl çıktığının çok farkına varamayacağınız" birtakım faturalar çıkabileceğinden endişeliydi. "Diplomasi, kavga etmemek için vardır," diyor, sabır ve soğukkanlılık telkin ediyordu. Erdoğan hayranları ise tam da onun kavgacı ve 'dobra' tavrına hayrandılar; Demirel'in temkinini, liderlerinin meydan okuduğu "eski 'ezik' Türkiye"nin timsali sayıyorlardı.

Demirelleşme?

Buna mukabil, bazı gözler, bir Demirel-Erdoğan devamlılığına dikkat kesilmişlerdi. Kimileri olumlayarak, kimileri olumsuzlayarak, Erdoğan'ın Demirelleştiğinden söz edenler olmuştur.

68 Akt. Bora, 2009a: 124.

69 Çevik, 2020: 11.

Erdoğan'ın Demirelleşmesine olumlu anlam atfetmenin tipik örneği, *Hürriyet* genel yayın yönetmeni (1989-2009) ve yazarı (1986-2021) Ertuğrul Özkök'ün yazdıklarıdır. 2014'te cumhurbaşkanı seçilmiş olan Erdoğan'ın iç ve dış siyasetteki "kıvraklığını" methederek Demirel'e benzetiyordu; tıpkı Demirel gibi "onu yönlendiren en güçlü yan pragmatizm" idi ve "şimdi Demirel kanunlarını da öğrenmeye başla"mıştı. Özkök, "samimi bir duyguyla" buna güveniyor, "bir gün mutlaka, bizlerle de barışacağına" inanıyordu.[70] "Taht asilleştirir" atasözüne güvenen bir hüsn-ü zannın ifadesiydi bu; Demirelleşmesi temennisi ile Erdoğan'ın "bizler" dediği eski seçkinlerle uzlaşmasına yatırım yapıyor, biraz da buna el açıyordu.

Olumsuz anlamda kullananlar nazarında ise Demirelleşme, AKP'nin AB üyeliği perspektifi ve liberal-demokratik reformlardan yüz çevirerek, muhafazakâr bir "devletin bekası" siyasetine yönelmesinin özeti idi. Bu gözle bakanlardan gazeteci Hasan Cemal, 2008 yılı sonlarında, "Demirelleşmeye başlayan bir Erdoğan"dan söz etmişti. 2009 Mart'ında, 'klasik' Milli Görüş geleneğini sürdüren Saadet Parti'sinden Mehmet Bekaroğlu, Erdoğan'ın statükoculaşması ve yapacağı bir yenilik kalmayıp geriye doğru gittiği için öfkelenmesi itibarıyla "Demirelleştiği" teşhisini koydu.[71]

Siyasetbilimci H. Bahadır Türk, *Muktedir* kitabında, Demirel-Erdoğan arasındaki devamlılık-kopuş diyalektiğini mükemmelen ortaya koymuştur. Demirel, "Erdoğan'a giden yol"u döşeyen taşlardandır. Ancak Erdoğan, o taşlardan yeni bir yol yapmıştır. Türk, Erdoğan'ı hâsıl eden alaşıma, Erbakan'dan "ahlâkçı ajitatif popülizmi", Özal'dan "ultra pragmatizmi", Menderes'ten "tahammülsüzlüğü", Demirel'dense "devlet nizamı hassasiyeti"ni katar.[72] Elinizdeki kitapta tekrarladığım sıfatla *devlet fikrinin adamı* çehresi, Erdoğan'da 2015'ten sonra barizleşecektir. *Devletin bekasından* gerisini teferruat addeden tavır Demirel'le devamlılık arz eder; ancak Erdoğan'ın devlet fikri, Demirel'inkinden başkadır. Siyasi yakınlarından Hüsamettin Cindoruk, 1970'leri sonlarından beri başkanlık sistemi fikriyle flört ettiği bilinen Demirel'in, Erdoğan'ın aradığı ve 2017'de anayasa referandumuyla anayasalaşan "cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi" ile tesis ettiği türden bir başkanlık sistemine karşı olduğunu belirtecektir.[73]

---

70 Ertuğrul Özkök, *Hürriyet*, 26 Eylül 2014.

71 Cemal, 2018: 363; "Çokuluslu çeteler Allahın suyuna el koyacak", *Habertürk*, 23 Şubat 2009. Bekaroğlu 2010'da 'sol-İslâmcı' diyebileceğimiz Halkın Sesi Partisi'nin kurucusu olacak, 2014'te CHP'ye katılacaktır.

72 Türk, 2018: 433.

73 Vakıf 2000, 2017: 23, 27.

"Günahını almışız"

2015 Eylül'ünün sonlarına doğru R. Tayyip Erdoğan, medya patronu Aydın Doğan'ın birkaç yıl önce bir görüşmelerinde "Biz hükümetler getirdik hükümetler götürdük," diyerek kendisine gözdağı verdiğini söylemişti. Aydın Doğan buna, Demirel'in ölümünden beş ay önce (yani o yılın başlarında) kendisine gönderdiği bir mektubu aktararak karşılık verdi. Şöyle yazmıştı Demirel: "Seni 40 yıldır tanırım. Bu 40 yılda benden hiçbir talebin olmadı. Ben de senden hiçbir ricada bulunmadım. Gazetelerinin yayınları sebebiyle zaman zaman sana kızdığım günler oldu. Ancak bunları insani münasebetlerime hiç karıştırmadım. Küsmedim, darılmadım. Devletin kudreti ile senin üzerine gelmeyi aklıma bile getirmedim..."[74] Demirel'in hoşgörüsünü 'alıntılamanın' maksadı, Erdoğan'ın baskıcılığından yaka silkmekti.

2014 Ekim'inde, AKP hükümetiyle ilgili yolsuzluk iddialarıyla ilgili soruşturma, yine Ertuğrul Özkök eliyle, bir Demirel güzellemesine vesile oldu. Bundan on ay kadar önce, hükümetin yolsuz işlerini gün yüzüne çıkartan görüşme kayıtları Fethullahçı polis-istihbaratçı şebekesi tarafından internete salınmış, peşinden 17 ve 25 Aralık 2013'te Fethullahçı savcılar hükümet ve bürokrasiye dönük tutuklama-gözaltı kararları çıkartmış, ancak iktidar yargıda-poliste tasfiye ve tutuklamalarla karşı saldırıya geçmişti. Görmezden gelinemeyecek yolsuzluk iddiaları hakkında TBMM'de bir Soruşturma Komisyonu kuruldu. Ancak bu sadece iddiaların sürüncemeye havale edilmesine yaradı; Komisyon'a ifade vermeye çağırılanların bir çoğu davete icabet bile etmediler. Ertuğrul Özkök, bu kayıtsızlığı, Demirel'in 2 yıl önce Meclis'te oluşturulan Darbeleri Araştırma Komisyonu'nun önünde "düğmelerini iliklleyerek bütün saygısıyla bildiklerini, görüşlerini, tecrübelerini anlatması" ile ve "rüşvet ve yolsuzluk iddiaları ile en yakınındaki insanların yakalarına yapışıldığında, gıkını çıkarmamış" olmasıyla karşılaştıran bir yazı yazdı.[75] Bu ibretle, Demirel'in "çok partili hayata geçtikten sonra Türkiye'yi yönetmiş en demokrat insan" olduğunu söylüyor; "önünde saygıyla eğiliyor", gençliğinde ona muhalefet ederken yaptığı "çocukça şeyler için" özür diliyor, "hakkını bu millete, daha yaşarken helal etmesini" istiyordu. Yazının başlığı da buydu: "Sayın cumhurbaşkanım, hakkınızı bugünden helal edin lütfen."

Demirel 17 Haziran 2015'te ölünce, AKP iktidarının muhalifleri cenahında onun ardından yazılanların sabit motiflerinden biri, onu Erdoğan'la kıyaslayarak rahmet okumak oldu. *Hürriyet* yazarı Mehmet Y. Yılmaz, eskiden yeterince demokrat bulmadığı Demirel'le günümüz iktidarı arasında –onun lehine– "dağlar kadar fark olduğunu" teslim etti. *Birgün*'de L. Doğan Tılıç, De-

74 Karaca, 2015: 20-21.

75 Ertuğrul Özkök, *Hürriyet*, 27 Ekim 2014.

mirel'in Türkiye'sini "soru sorabilen bir Türkiye", Demirel'i "her sorunun sorulabildiği bir lider" olarak andı. Aydın Engin *Cumhuriyet*'te "Tayyip Erdoğan'ın başbakanlığını ve cumhurbaşkanlığını yaşamış biri olarak Demirel'in ardından kötü, tatsız anılar yazmak içimden gelmiyor," diye yazdı. Yine *Cumhuriyet*'te Nilgün Cerrahoğlu'na göre, Demirel'in bugün "'Devletlû adabı' ve 'beyefendiliği' ile müthiş bir hoşgörü abidesi" olarak "mumla aranmasının" sebebi, "sadece ardından gelenlerde bu özelliklerin hiç bulunmaması" idi. Komedyen Levent Kırca, Demirel'in onu "yerden yere vurduğu, ağır eleştirdiği skeçleri" izleyip "çok güldürdün beni" diye telefon açtığını; şimdi ise Tayyip Erdoğan'ın skeçleriyle ilgili açtığı dört davasının devam ettiğini anlattı. DSP'den milletvekilliği de yapmış olan gazeteci Ahmet Tan'a göre, "Tayyip Bey'in hoyratlıkları, nobranlıkları, saldırganlıkları ile tanışmasaydık, Demirel'in ılımlı, nüktedan, babacan üslubunun değerini hiç bilmeyecektik." Bir başka *Cumhuriyet* yazarı, Orhan Bursalı, "Demirel'in sadeliği ile bugünün cafcaflarını" mukayese edilemez buluyor; "Cumhuriyet dönemini Atatürk'ten itibaren kesip atarak ülkeyi Osmanlı'nın satılmış ve çökmüş dönemine yapıştıranları gördükçe, 'Atatürk Cumhuriyeti'nin bir ürünüyüm' diyen bir Demirel, bize ne kadar sevimli, gerçekçi, doğru geliyor!" diyordu.

Ümit Cizre'nin 2015'in başında kaleme aldığı Demirel-Erdoğan mukayesesi,[76] siyasetbilimci vukufunu taşır. Cizre'ye göre iki siyasi şahsiyet, "vesayetçi Kemalist yapıyı nötralize etmek ve (...) takipçilerini rahatlatmak amacıyla evrensel özgürlüklerle milli irade'yi lehimlemeleri", pragmatizmleri ve "muhafazakâr sağ meşrepleri nedeniyle 'tek bildikleri' ve sığ bir kültür görgüsü olarak devraldıkları devletçi statükoyu hem sevmeleri hem de ona hizmet etme arzuları" bakımından benzeşirler. Ancak "moderniteyi gelenekle, Batı uygarlığını dindarlıkla bağdaştıran muhafazakâr-modernist ve mütevazı bir lider" saydığı Demirel, Erdoğan gibi "tüm toplumu kendi imajına çevirme gayreti" içinde değildir. Cizre, Demirel'in "dünyaya, bastırılmış-hasar görmüş bir kimliğin moralist/tepkici, kompleksli ve eleştiriye tahammülsüz tezahürleri ile baktığını düşündürecek davranışları" olmadığını söylerken, tabii, Erdoğan'ı tarif eder. Cizre, Demirel'in bilhassa otoriterleştiği momentin, '70'lerde çoğunluk desteğini yitirdiği bir dönem olmasına mukabil; Erdoğan'ın "hazmedilmesi en zor anti-demokratik çıkışları"nın, "milli irade desteğinin... giderek artan oranda [kendisine] aktığı bir dönemde patlak verdi"ğine dikkat çeker. Cizre'nin dikkat ettiği ekonomi-politik konjonktür farkı da önemlidir. 1980'lerde/1990'larda Demirel dayandığı "kırsal, yoksul, devlet sübvansiyonu ile beslenen kentli iş çevreleri ve orta sınıflar"ın neoliberalizmin ilk uygulamalarıyla sarsılması karşısında, "toplumculukla libe-

76 "Tayyip Erdoğan, Süleyman Demirel'in nesi olur?", T24, 23 Ocak 2015, https://t24.com.tr/haber/iki-yarali-demokrasi-iki-lider,284731

ralizmi birleştirme" sentezi peşinde olmuştu. Erdoğan'ın "devraldığı" (veya 'üzerine konduğu') konjonktürde ise neoliberalizm 'oturmuş', "özgüvenli, para kazanan, mekânını, yaşamını, işini değiştiren ve AK Parti'ye angaje bir [yeni] orta sınıf" ortaya çıkmıştı. Bu da Erdoğan'ın "neoliberal paradigmaya daha sıkı ve tavizsiz bir biçimde angaje olmasını kolaylaştırmış"tı. Ümit Cizre, iki liderin üslûplarını da karşılaştırdı. Demirel'in, "okumaya, dinlemeye ve yenilenmeye kapalı" Erdoğan'a nazaran daha "modernist" bir yanı vardı. "Köyün gelenek ve adaplarını koruyan bir kişiliğe sahip olan Demirel" için, Erdoğan'ın cinsiyetçi söylemi de "kabul edilemez"di Cizre'ye göre; onun "kadınların bedeni üzerinden siyaset yapma cüretini gösterdiğini hatırlamıyor"du. Hülasa; "yeni global bağlama adapte olma, yaratıcılık gösterme, 'rahatlama' ve 'toplumu rahatlatma' konularında Erdoğan'ın liderlik perspektifini Demirel'in hayli gerisinde" buluyordu. Yazısını, sohbet etme fırsatı olsa, "ilerlemiş yaşına rağmen" Demirel'i Erdoğan'a tercih edeceğiyle bağlamıştı Cizre. Çünkü bir yanıyla eleştiriye açıktı, dünyada olup bitenle ilgileniyordu, "güler yüzlü" idi, "fıkra anlatma potansiyeli var"dı.

İzleyen yıllarda, Erdoğan'la kıyaslayarak Demirel'e rahmet okumak, bir 'ideolojik söylem' olarak kurumlaştı. 2022'nin 30 Ocak'ında, Erdoğan'ın konuştuğu kürsüde bir çocuğun erkânın gülüşmeleri eşliğinde CHP lideri Kılıçdaroğlu'na "hain" dediği (dedirtildiği) gün, sosyal medyada, Demirel'in göğsünde altı oklu Ecevit posteri tutan bir çocuğa sarılarak gülümseyerek verdiği pozun dolaşıma girmesi, bunun bir örneğidir. Bir kullanıcı şöyle yazmıştı: "Bugün rahmet istedi Süleyman Demirel. Sağlığında az eleştirmedim. Utanıyorum şimdi... Günahını almışız."

Siyasi lakapların mukayesesi de bize bir şey söyleyecektir. Demirel, siyasi kariyerinin son on-on beş yılında *Baba* lakabıyla bilinmişti. Devlet'e de ilişkilendirilen Baba imgesi, döven-ve-seven (dövse-de-seven), vesayet ve velayet ederek de olsa himaye sunan bir otoriteyi temsil eder. "Baba"nın mafyavari çağrışımı dahi buna yakındır! Erdoğan'a yakıştırılan lakap ise *Reis*'tir. Reis kelimesi, önderi, lideri, başkanı, "baş"ı anlatır; daha özgül bir çağrışımıyla, bir "takım"ın kaptanı misali (nitekim balıkçılar/denizciler arasında da kullanılır), asabiyyesi yüksek, birbirine/kendine adanmış –tabii erkek– bir kapalı grubun, bir zümrenin, bir kliğin (veya "çete"nin) başını çağrıştırır; hatta baskın olan kullanımı budur. Freud'un *Totem ve Tabu*'sunun izinden gidersek, babayı öldüren erkek kardeşler arasından sıyrılan bir ağabeydir bu reis!

"Ayakta zor duran bu zat..."

Muhalif cenahta beliren Demirel muhabbetine mukabil, AKP iktidarına 'müzahir' kanaat önderleri, aşağı yukarı 2006'dan itibaren, hararetli bir Demirel husumeti geliştirdiler. Siyasetin temel çatışma ekseni olarak kurduk-

ları milli irade-vesayetçi siyaset denkleminde Demirel'i, rakip kutbun tipik temsilcisi olarak görüyorlardı.

2006'da iktidara yakın medyada, Demirel'in "vesayet odaklarına" oynayarak darbe kışkırtıcılığı yaptığına dair epey konuşuldu. Yeni bir 28 Şubat'ın "mimarı" olmaya niyet etmişti, bu yorumlara göre. 21 Ocak 2006'da *Yeni Şafak*'ta Fehmi Koru, "eski cumhurbaşkanı"nın "iktidara alternatif olarak sokağı gösterdiğini", 28 Şubat benzeri bir hareketi tahrik ettiğini yazdı; "ancak hem artık o eski gücü yok"tu, hem "hayli yaşlı" idi, hem de "Türkiye de artık o eski Türkiye olmaktan çok uzak"tı. Hasan Celal Güzel, yıllarca "masonluğunu, takiyyeciliğini, oportünist ve popülist politikasını görmezden geldiği" Demirel hakkındaki "hüsnüzannının" 28 Şubat'a kadar sürmüş olmasına hayıflandı: "Ne kadar saf ve aptalmışım meğer."[77] 4 Mayıs'ta Demirel televizyonda, 28 Şubat öncesi bazı radikal İslâmcıların küfürlü sözlerini okumaya koyuldu; sunucuların ikazına rağmen okumayı sürdürünce, ekrana "13+" sembolü kondu! O günlerde AKP'nin önde gelenlerinden Meclis Başkanı Bülent Arınç, Demirel'in nabza göre şerbet vericiliğiyle alay etti: "Mesela Atatürkçü Düşünce Derneği kendisini ziyarete gelse laiklikle ilgili o kadar güzel şeyler söyler ki hepsi alkışlar. Diyelim ki bir cemaat kendisini ziyarete gelse... masasının üstüne o cemaatle ilgili kitapları koyar ve onlara o kadar güzel şeyler anlatır ki hepsi gözü yaşlı ayrılır."[78]

AP'de ve DYP'de gerilimli bir ilişki içinde olduğu Aydın Menderes de, Özal'la mukayese vesilesiyle, Demirel'i ıskat eden bir 'mütalaa' vermişti: "Rahmetliye hiç benzemeyen hatta zıddı diyebileceğimiz kişi de Süleyman Demirel'dir. Hiçbir şey almamış... O ışığı almadı, o kimyayı almadı. Köylünün diliyle konuşmak, köylü şivesiyle konuşmak değil; ona kıymet vermek, hüküm vermek önemli." Menderes'e göre "halkın" Menderes-Özal-Erdoğan silsilesine "Demirel'i koymayışı, o seleksiyon, o muazzam bir şey" idi.[79] Bu üçlemeye birazdan yine geleceğiz.

AKP'nin reformist siyasetini destekleyen liberal yazarlar da, Demirel'in 'darbeci-vesayetçi' çizgisini alay ve ikrahla anıyorlardı. Mesela İhsan Dağı, Demirel'in 28 Şubat performansını değerlendirirken, onun ordu karşısındaki "korkularına esir olup 'darbecilerin' taşeronluğunu yaptığını" yazdı. "Darbecilerin taşeronluğunu, olmadı sözcülüğünü yaparak... merkez sağ siyasetini tüketmiş... sonra da 'Milli Görüş' geleneğinden gelen, ama terk edilen Demokrat Parti çizgisine sahip çıkıp 'milli irade' adına bir duruş sergileyen Tayyip Erdoğan'ın toplumsal desteğinin büyüklüğüne şaşırıyor" idi. Sonuçta, "bir 'sözde demokrat'ın maskesinin düşmesi"ni kazanç sayıyordu Da-

77 "Beyefendi'nin halleri", *Radikal*, 4 Mayıs 2006.

78 Gezici, 2006: 111-112, 123-124.

79 Menderes ve Akyol, 2011: 134.

ğı. 2002'deki bir söyleşisinde "Özal'ı kıskandınız mı?" sorusuna "Nesini kıskanacağım?" cevabını vermiş olan Demirel'in, Özal'ın "cenazesinin ardından yürüyen milyonları" kıskanacağından emindi. Onun ardından "'Demokrat Demirel' yazılı pankartlarla" on binler bile yürümeyecekti – "ama iyi bir 'devlet töreni'ni kesin hak et"miş idi.[80]

2011 genel seçimleri kampanyası, AKP yönetiminin Demirel'e karşı cenginin zirvelerindendir. Parti lideri Erdoğan, Demirel'e, ana muhalefet CHP'yle eşleyerek yüklendi. "Bütün ömrünü CHP'ye muhalefetle geçirmiş" olduğunu söylediği Demirel'i CHP'nin "akıl hocası" olmakla, "ortalığı karıştırmak"la suçladı. "Ayakta zor duran bu zat" deyişiyle yaşlılığını alaya aldığı Demirel'e şöyle çıkıştı: "Otur oturduğun yerde, ne işin var böyle gazete gazete dolaşmak, otur. Otur da bey zannetsinler. Hâlâ rahat durmuyorsun, 87 yaşında hâlâ ortalığı karıştırıyorsun." Bu hücumlara karşı Isparta'da DP'nin girişimi, CHP, MHP, BBP'nin desteğiyle, 25 Mayıs'ta "Isparta Demirel'e sahip çıkıyor" mitingi yapılacağı duyuruldu; ancak sadece basın açıklaması yapıldı. Bundan bir hafta kadar sonra, 2 Haziran'da Erdoğan Isparta'da, Demirel'in 'evinde' yaptığı mitingde, en sert nutkunu söyledi. "Eski Cumhurbaşkanlarımızdan, hemşehriniz," dediği Demirel'in, geçmişte CHP aleyhine söylediği ağır sözleri hatırlattı. Şimdi ise CHP'ye, MHP'ye "akıl hocalığı" yapıyordu; ona göre "işte 'dün dündür bugün bugündür' anlayışının örnekleri" idi bunlar. Erdoğan'ın "ikinci milli şef" adını da taktığı, "sizin o hemşehriniz" diye andığı Demirel, miting kalabalığınca yuhalandı. Demirel kendisinin "oturduğu yerde oturuyor" olmakla beraber "meydanlarda kambersiz düğün olmadığını" söyleyerek cevap verdi buna; ancak Aylin Cesur'un aktardığına göre, "Ispartalı değil taşıma, bindirme" olduğuna inandığı kalabalığa yuhalatılmasına çok üzülmüştü.[81]

Ölümünden kısa bir süre önce verdiği bir mülakatta "Bugün bu yaşımda meydanlara çıksam Tayyip Erdoğan'ı yenerim" diyecektir.

Milletin adamları

2013 Haziran'ında Gezi protestolarına karşı AKP'nin halkla ilişkiler 'operasyonunun' başlattığı cevabî kampanyada, "Milletin adamları" başlığı altında Adnan Menderes, Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan'ın fotoğrafları sıralanıyor, "Menderes'i astınız, Özal'ı zehirlediniz, Erdoğan'ı yedirmeyiz" deniyordu. Tamamlayıcı slogan şuydu: "Dedelerimiz Menderes'le, Babalarımız Özal'la, Biz de Erdoğan'la Yürüyoruz." Büyük dedeyle baba arasındaki hal-

80 "Demirel'i nasıl bilirdiniz?" *Zaman*, 13 Mart 2009.

81 Akt. Türk, 2018: 71-72; https://t24.com.tr/haber/demirelden-erdogana-kambersiz-dugun-olmuyor-meydanlarda,145941; Aylin Cesur'la görüşme. 12 Haziran 2011 genel seçimlerinde AKP Isparta'da 2007'ye göre 9 puan artışla %52,9 oy aldı.

ka kopmuştu. Milli iradeyi temsil etmekle kutsanan büyük sağ geleneğin bu silsilesinden Demirel çıkarılmıştı; "milletin adamları" kadrosunda yer almıyordu. 28 Şubat'la başlayan bir ayrışmanın bu kampanyayla tamamına erdiği söylenebilir. "Milletin adamları" resmi, AKP'nin merkez sağ geleneği asimile etme cehdinin önemli hamlelerinden biri olarak da görülebilir.

Aylin Cesur, bazı siyaset arkadaşlarının bu kampanyaya çok kızdıklarını ve bir şey söylemesini telkin ettiklerini, ancak Demirel'in pek üzerinde durmadığını aktarır. Tecrübesi ve özgüveniyle, "misyonunun" unutulmayacağından emin hissediyordu, Cesur'a göre; zaten, Erdoğan'la iliklenen bir örgü içinde anılmayı da istemezdi.

Nurcuların vefası

Demirel'in başörtülü öğrencileri Arabistan'a yollayan açıklamasıyla ilgili *Yeni Asya*'da Abdulkadir Hacıüzeyiroğlu hüzünlü bir "hüsran, hayal kırıklığı" yazısı yazmış, "Sayın Demirel'i... milleti üzen bu tutumundan vazgeçip hayatının finalinde yeniden millet ve devletin barışmasına vesile olarak, ismini hep hayırla yâd ettirmek için gayret gösterme"ye davet etmişti.[82]

Bu, 'eski' Nurcuların, daha doğrusu Nurcuların *Yeni Asya* Cemaati'nin, Demirel'e kırgınlığının azamiye çıktığı andı. Onlar, 28 Şubat'tan beri gelen hayal kırıklıkları ve burulmalara rağmen, Demirel'e sadakatlerini sürdürdüler. Gazetenin sürekli yazarlarından M. Latif Salihoğlu'nun 1-2 Ağustos 2005'te *Yeni Asya*'da çıkan "Süleyman Demirel ile Dostluğun Hatırına" başlıklı uzun yazısı, bir sadakat manifestosudur. Salihoğlu'na göre, "bir kısım eski dostlarının bile ona düşman kesildiği bir zamanda", Süleyman Demirel'e "samimî ve kadim dostluğun hakkını vermek", cemaat için bir hatır borcu idi. Peşinden, yedi kalem hatır sayıyordu: "Risâle-i Nur'da bahsi geçen 'Isparta kahramanları'ndan", Demirel'e Kur'ân dersi vermiş İslâmköylü Hafız Ali'nin hatırı; "Nur hizmetinde fütur göstermeyen" İslâmköy'ün hatırı; Said-i Nursi'nin "taşıyla, toprağıyla mübarek bir belde" dediği Isparta'nın hatırı; Demirel'in 1997'de cenazesinin kazada öldüğü Bulgaristan'dan Türkiye'ye getirilmesini sağladığı, Said-i Nursi'nin talebelerinden Bayram Yüksel'in hatırı; Türkiye'de "yüzlerce imam hatip okulunun açılmasına bizzat ve bilfiil önderlik" etmiş olmasının hatırı; ülkeye yaptığı hizmetin hatırı; Bediüzzaman Said Nursî'yi bilmiş, okumuş ve okumaları için başkalarına tavsiyede bulunmuş, cemaatin "mevkutelerine" pek çok özel beyanat vermiş olmasının hatırı. Dolayısıyla cemaat, "bazı hatalarından dolayı Demirel'e düşmanlık edemez, başkaları gibi ona yıkıcı saldırılarda bulunamaz, kendisini ancak dostça tenkit eder"di.

Yeni Asya yayın yönetmeni Kâzım Güleçyüz'ün Demirel'in ölümünden 7 yıl sonra, onunla 2014 Şubat'ında yaptıkları görüşmeyi nakledişinde, bu ve-

82 Gezici, 2006: 129-131.

fanın başka bir cephesine dair ipuçları bulabiliriz.[83] Demirel o gün Yeni Asyacılara "Size bir şey var mı? Size de dokundular mı?" diye sormuş, "Yeni Asyacılar gayri nizami iş yapmaz," diye de eklemiştir. Zira bu buluşmadan iki ay kadar önce 17-25 Aralık 'olayı' üzerine AKP iktidarıyla Gülen Cemaati arasında köprüler atılmış, hükümet Gülenciler'i bürokrasiden tasfiyeye girişmişti. 'Klasik' Nurcular olarak Gülenciler'in neo-Nurcu çizgisine en büyük tepkiyi duyan[84] ve onların ekonomik ve bürokratik nüfuz stratejisinden en fazla mutazarrır olan Yeni Asyacılar; Gülen Cemaati'nin AKP'yle simbiyoz halinde güçlendiği dönemde, bu güç birliğine mesafeli duran Demirel'e vefalarını tazelemişlerdi. Güleçyüz, Demirel'in bu görüşmede, tasfiyelerin hukukun üstünlüğünü zedeleyeceğinden, keyfîlikten endişesini belirtmiş; kimin kimi tasfiye ettiğinin, "gelişmeleri aktive eden güçlerin" belli olmadığını söylemiş. "Meşruiyetin içinde sabır... ve sükûneti, adaleti ve sağduyuyu muhafaza etmeyi" telkin etmiş.

Ölümü

Süleyman Demirel, 13 Mayıs 2015 günü böbrek ve kalp yetmezliği ve akut solunum yolları enfeksiyonu şikâyetiyle Ankara-Ayrancı'daki Özel Güven Hastanesi'ne yatırıldı. Durumu gitgide ağırlaştı. 17 Haziran günü saat 02:25'te, solunum yolu enfeksiyonu ve kalp yetmezliği nedeniyle hayatını kaybetti.

Üç günlük ulusal yas ilan edildi, bayraklar yarıya indirildi. 19 Haziran'da önce Güniz Sokak'taki evinin önünde bir tören vardı. Isparta'dan getirilen gül yapraklarının serpildiği tabutun üzerine Aylin Cesur meşhur fötr şapkayı da koydu. Meclis'te yapılan devlet töreninin ardından, cenaze Kocatepe Camii'nden kaldırıldı. O gün cumaydı, cuma namazını Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez, cenaze namazını eski Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz kıldırdı. İktidara yakın basın ertesi gün, Demirel'i 28 Şubat'tan beri konumlandırışına uygun olarak, törenin 'devletlû' çehresini vurgulayan manşetler attı: "Devlet uğurladı" (*Sabah*), "Sahibi devlet" (*Yeni Şafak*).

Cenaze oradan havaalanına ve iki askerî jetin eşlik ettiği uçakla Isparta'ya götürüldü. Akşamüstü şehre inen cenazenin halk uğurlaması, bir "insan seli"yle, burada gerçekleşti. Tabutun üzerinde yine fötr şapka vardı; uyanık seyyarlar da ahaliye fötr şapka satıyorlardı. (Bu arada bir kadın, "28 şubatın mimarı sana hakkımı helal etmiyorum" yazılı bir pankart açmıştı.) O gün adını taşıyan üniversitede tören yapıldı, ertesi gün İslâmköy'de Çalca Tepe'deki anıt mezar alanında toprağa verildi. Tabutun üstünde yine gül

83 "Tasfiye varsa adalet yoktur", *Yeni Asya*, 17 Haziran 2021.

84 Bkz. Bora, 2021: 430-437, özellikle 436.

yaprakları, yine fötr şapka vardı; mezara ülkenin muhtelif barajlarından getirilen su döküldü.[85]

"Son Türk beyi" - ve "iyi bilmeyenler"

Ölümünün ardından Erdoğan'la mukayese babında söylenenleri daha önce konuşmuştuk. Şimdi, müsbet-menfi, diğer anmaları tarayalım.

Birçok gazetenin 17-18 Haziran tarihli manşetleri, kıdem takdirinde birleşir: "Siyasetin duayeni" (*Cumhuriyet*), "Türk siyasetinin asırlık çınarı" (*Hürriyet*), "Siyasetin hafızası" (*Yeni Şafak*), "Türk siyasetinin simge ismi" (*Sabah*).

AKP iktidarının istimlak ettiği eski merkezin/ana akımın restorasyonunu özleyen yorumcular, Demirel'in vefatıyla gerçekten bir baba kaybı hissi içindeydiler. Ertuğrul Özkök onun "hoşgörü mirasını" vurgulayarak, "Gerçek manada bir Türk büyüğünü kaybettik" taziyesinde bulundu. Bu gruptakilerin çoğu, onu esasen 28 Şubat'la anıyordu. *Hürriyet*'in editoryal sunuşu, "28 Şubat'ta demokratik rejimin bir kazaya uğramasını önlemekte Demirel'in oynadığı rol muhtemelen ileride daha iyi anlaşılacaktır," hükmünü veriyordu. Yine *Hürriyet*'te Taha Akyol, "28 Şubat'taki bazı davranışlarını eleştirmekle" beraber "rejime el koyacak bir darbeyi savuşturduğunun belli" olduğuna kani idi. Kemalist ya da laisist yazarlar, Demirel'in Cumhuriyetçiliğini hayırla andılar. Yalçın Bayer (yine *Hürriyet*'te), "dini siyasete alet etmekte" günün iktidarına benzese de, "Atatürk ve laik Cumhuriyet anlamında" onunla hiç benzeşmediğini söyledi Demirel'in. *Cumhuriyet*'te Orhan Bursalı, şöyle yazdı: "Bugün 'Cumhuriyet bir reklam arasıydı' diyen, Cumhuriyet dönemini Atatürk'ten itibaren kesip atarak ülkeyi Osmanlı'nın satılmış ve çökmüş dönemine yapıştıranları gördükçe, 'Atatürk Cumhuriyeti'nin bir ürünüyüm' diyen bir Demirel, bize ne kadar sevimli, gerçekçi, doğru geliyor!"

Başta Türk Ocakları çevresindekiler olmak üzere, milliyetçi aydın muhiti, Demirel'in hatırasını milliyetçiliği ile sahiplendi. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Başkanı (2006-2021) Dursun Yıldırım, mesela, Demirel'e "gördüğümüz bildiğimiz tanıdığımız son Türk beyi" nişanını taktı.[86]

İktidara yakın basına gelelim. Fehmi Koru, –o sıra, artık bir zamandır iktidara mesafelidir– "'Ölülerinizi hayırla yâd ediniz' tavsiyesini ciddiye alan bir kültürde, henüz toprağa verilmemiş birinin arkasından bu denli kıyıcı eleştiriler okumanın şaşırtıcı" olduğunu yazmıştı.[87] Gerçi, siyasete "mayınlı bir arazide, kendilerini 'ülkenin gerçek sahipleri' olarak gören iktidar seçkinlerine karşı mücadeleyle başlayan" Demirel'in, "siyasi hayattaki son yıllarında,

85 "Süleyman Demirel'e veda günü", *Hürriyet*, 19 Haziran 2015; "Süleyman Demirel İslâmköy'de toprağa verildi", *Hürriyet*, 20 Haziran 2015.

86 Yıldırım, 2015: 16.

87 Fehmi Koru, "Demirel'i değerlendirirken", *Habertürk*, 19 Haziran 2015.

mücadeleyle sinirleri yıpranmış, artık savaşma gücü kalmadığı için teslim olma noktasına gelmiş, teslim olmak yerine, zamanın galipleriyle uzlaşarak rakiplerini devre dışı bırakmayı yeğlemiş" olmasını Koru da hazin buluyordu. Fakat "o kadar insanın yıllar boyu arkasından koştuğu bir liderin hayatını, hiçbir ayrıma başvurmaksızın, toptancı bir yaklaşımla, 'serapa hata' olarak değerlendirmenin âlemi yok"tu ona göre. Fehmi Koru'yu bu insaf çağrısına sevk eden, iktidar medyasında Demirel'in ölümünden sonra da "serapa" 28 Şubatçı sayılarak 'tüketilmesi' idi. Bilhassa *Yeni Şafak* gazetesi, Demirel'in "Milletin adamları"ndan ıskatını tescilleyen kahriyelerle doluydu. "28 Şubat'ın mimarı" kalıbını tekrarlayan Abdülkadir Selvi'ye (2016'da *Hürriyet*'e nakledilecek) göre, Demirel "Çankaya'ya milletin adamı olarak çıkmış, oradan askerin adamı olarak" inmişti (18 Haziran). Ali Bayramoğlu (birkaç yıl sonra iktidara tavır alacak) onu "28 Şubat askerî darbesinin sivil lideri" diye andı (18 Haziran). Salih Tuna onu "kendisini defalarca iktidardan indiren darbecilerle el ele kol kola girerek seçilmiş demokratik iktidarı devirmesi" ile andı (20 Haziran). Abdullah Muradoğlu'nun nazarında 28 Şubat, "İslâmköylü Demirel'in İsmet Paşalaştığı an"dı (21 Haziran). Yusuf Ziya Cömert (o da birkaç yıl içinde muhalifleşecek) 28 Şubat'ta "ortaya çıkan" Demirel'i "Tam bir Morrison! Adı Süleyman demezsin, o kadar ecnebi" diye damgaladı (22 Haziran). Süleyman Seyfi Öğün, 1990'lar Demirel'ini "müesses nizamın baş restoratörü" diye tanımladı (22 Haziran). Abdullah Muradoğlu'na göre, "müesses nizam olarak gördüğü her şeye son derece hassas ve itaatkâr" olan Demirel'in trajedisi, "müesses nizamın da kendisi gibi ihtiyarladığı gerçeğini" fark etmemesiydi (21 Haziran). Onun müesses nizama bağlılığı, Markar Esayan'ın da dilindeydi; "inandığı devlet temelinden taviz vermeden sivilleşmeye daha fazla yer açmaya çalışmış", halktan kopukluğu "hizmet ve retorikte tahkim" etmişti (25 Haziran).

Sosyalist soldan da Demirel hakkında çıkan en gür seda, "İyi bilmeyiz" diyordu. Baş sebebi, şedit anti-komünizmi idi. 12 Mart döneminden beri Belçika'da siyasi mülteci olarak yaşayan gazeteci Doğan Özgüden'in onun ölümünden sekiz ay önce, 2014 Ekim'inde yazdıkları, solda Demirel'e duyulan gazabın özetidir. Demirel, her şeyden önce "Bana sağcılar adam öldürüyor dedirtemezsiniz" sözünün müellifi ve "Denizler'in idamına iki elini birden kaldırarak 'evet' oyu kullanan" adamdı Özgüden'in tuttuğu sicilde. Demirel'in Gezmiş, İnan, Aslan üçlüsünün idamına verdiği enerjik destek, solun kolektif hafızasından silinecek bir şey değildir. Özgüden ayrıca "iktidarda bulunduğu yıllarda sol uyanışı ezmek için askerlerle birlikte her türlü baskıyı tezgahlayan, İslâm'ı hızla politize ederek bugünkü yeşil faşizmin temellerini atan" kişi, dahası "1994'te Kürt milletvekillerinin Meclis'te tutuklanıp zindana gönderilmesinin bir numaralı sorumlusu" sayıyordu onu. "Bu

siyaset sahtekârına alkış tutanları", "onun yüzünden sürgüne mahkûm edilmiş sosyalist gazeteci sıfatı" ile protesto etmişti.[88] Ölümünden sonra *Cumhuriyet*'te Güray Öz, "Gerçekte ideolojik ortağı olduğu darbecilerle kıyaslayıp Demirel'den zorla bir demokrat çıkarmaya" çalışanları, "O 'demokratın' izleyicileri bugün iktidardalar," diye ikaz etti (21 Haziran). *Birgün* gazetesinde Güven Gürkan Öztan da bu devamlılığa işaret etti: "Çorum katliamını soranlara 'Çorum'u bırakın Fatsa'ya bakın' diyen Demirel ile meydanlarda Berkin'in annesini yuhalatan Erdoğan[89] arasında gözle görülür bir bağ var" (21 Haziran).

1995 Mayıs'ından beri gözaltında kaybedilenlerin farkında olunmasını sağlamak ve hesabını sormak için İstanbul Galatasaray Meydanı'nda oturma eylemi yapan Cumartesi Anneleri (sonraları "Cumartesi İnsanları" adı kullanıldı), tam da toprağa verildiği cumartesi gününü, Demirel'e ayırdılar. Bu mazlum, acılı ve mücadeleci, sebatkâr insanların sözü, en ağırıdır: "Biz Demirel'i insan hakları karşıtı, demokrasi karşıtı, barış karşıtı rejimin temsilcilerinden biri olarak biliriz. Biz Demirel'i halka, evlatlarımıza ve bize karşı suç işlemiş biri olarak biliriz. Biz Demirel'i iyi bilmeyiz, iyilikle yâd etmeyiz."[90]

Cumartesi Anneleri'nden alarak devam eden bir ağır sözle, Ümit Kıvanç'ın yazdıklarıyla kapayalım bu faslı: "Onun kötü bir insan olduğunu düşündüm. Kalpsiz denen cinsten. Neye üzülür, anlayamadık. Herhangi bir şeye üzülür mü, bilemedik. Siyaset ayrı. Sokaklarda, belimizde silahlarla karşı karşıya geldiğimiz, dövüştüğümüz faşistlerin hiçbiri hakkında, 'Bu kötü bir insandır' diye düşünmemiştim. Böyle bir şey aklımdan geçmemişti. Onun için geçmişti. (...) Üç günlük yas, devletin yasıdır. Bir kere din istismarıyla çoğunluk oyunu aldın mı, geri kalan ahaliye her istediğini yapabilirsin'cilerin yasıdır. Yasta falan değilim. Ölene Cumartesi Anneleri'nin yanından bakıyorum ve kalpsiz, küstah bir adam görüyorum. Üzüldüğüm, hesabı göremeden gitmiş oluşu. Bu hesap ileride de görülemeyecek, çünkü onu pek kimse hatırlamayacak."[91]

"Nedeni belli olmayan bir gülümseme"...

Anmaların yelpazesi, izleyen yıllarda da açık kaldı. Müsbet-menfi, aynı motifler tekrarlandı.

---

88 https://www.avrupa-postasi.com/gundem/bize-asla-suleyman-demirel-demokrattir-dedirtemezsiniz-h94240.html

89 Gezi protestolarında gaz fişeğiyle yaralanan ve 9 aya yakın komada kaldıktan sonra 15 yaşında ölen Berkin Elvan'ın ardından Erdoğan bir mitingde onu ve annesini teröristlikle suçlamış, kalabalık da "yuh" çekmişti.

90 https://m.bianet.org/bianet/print/165472-cumartesi-anneleri-insanlari-suleyman-demirel-i-iyi-bilmezdik

91 https://t24.com.tr/haber/umit-kivanc-demirel-kendine-uyani-yapti-hesabi-takti-sivisti,300075

2000'li Yıllarda Türkiye Stratejik, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Vakfı'nın 2017'de düzenlediği "Demirel Efsanesi" başlıklı toplantı, adı üstünde, efsaneleştirmeye matuftu. Toplantıya katılanlardan Mehmet Ali Bayar 20. yüzyılın "ülkemiz açısından en önemli bölümünün Süleyman Demirel Yüzyılı" olduğunu söylüyor, ona "Dünya duayeni" payesi veriyordu.[92]

Popüler bir 'eğlendiriciye' dönüşmüş olan tarihçi İlber Ortaylı, 2019'da Demirel'in adını taşıyan üniversitede verdiği konferansta, kendi kuşağının "Demirel'e hınçla işe başladığını, daimi surette ona küçümseme telkin edildiğini" vurguladı önce. Oysa bugün baktığında, "Demirel gibi bir Cumhuriyet çocuğunun sakin mutedil aklı başında davranması dolayısıyla memlekette gerilim rüzgârlarının toprak hattından aşağıya inmesini" çok önemsiyor, "bunun unutulmamasını istiyor"du: "Üslup fevkalade önemli" idi.[93] AKP iktidarı ve Erdoğan'ın 'öğrettiği' kadirbilirlik, berdevamdı. Gazeteci Çınar Oskay "Onu tebessümle hatırlıyoruz," diye yazdı; sevenlerde de kızanlarda da Demirel adı "nedeni belli olmayan bir gülümseme" hâsıl ediyordu.[94] Zaman geçtikçe, eğlenceli anekdotlar ve Demirel vecizeleri sayesinde/yüzünden, bu "nedeni belli olmayan" gülümseme iyice yayılacaktı, belki de...

Kaş çatarak hatırlayanlar, kaş çatmaya devam ettiler. Mesela 28 Şubat'ta ordudan atılanlardan bir *Yeni Akit* yazarı, 2020 Aralık'ında, "Demirel sağ gösterip sol vurmuştur" mizanını çıkardı.[95] 28 Şubat lafı her açıldığında iktidar medyasında kem sözlerle anıldı. R. Tayyip Erdoğan'ın defalarca eksik kaldıklarını beyan ettiği kültürel iktidar mücadelesinin popülist muharibi İsmail Kılıçarslan, 2018'de Demirel'in "yabancılaşmışlığını" şöyle karikatürleştirdi: "Süleyman Demirel Isparta'da bir Türk olarak doğdu. Bir çoban çocuğu olarak doğdu, sonra süreç onu Amerikalı olarak büyüttü ve Süleyman Demirel bir Amerikalı olarak can verdi." 2021'de, Ahmet Turan Alkan'ı zemmederken, "leş bir Demirel sağcısı" tabirini kullandı.[96]

Bu kitabın tamamlandığı 2023 evvel baharına kadar, Demirel muhasebelerinin koordinat sistemini, Erdoğan'la mukayese ekseni belirliyordu.

Külliye

Kardeşi Şevket Demirel, henüz ölümünden önce, "Ağa" diye andığı ağabeyinin adını-anısını yaşatmak için seferber olmuştu. "Ağanın Reis-i Cumhur

92 Suver, 2020: 109-110.

93 Ortaylı, 2019: 17.

94 Oskay, 2021: 57.

95 http://www.haber111.com/yazar-suleyman-demirel-sag-gosterip-sol-vurmustur-2409.html

96 Kılıçarslan, 2018: 166; *Yeni Şafak*,10 Ocak 2021.

görevinden sonra... köyde iki yatırım" yapmayı hedeflediğini anlatır. Bunlar, Çalca Tepe'de mezar yeri ve Süleyman Demirel Üniversitesi'nin de buraya yerleşmesiydi. ABD'deki Georgetown Üniversitesi'nin yerleşimi örnek alınacak, eski evler restore edilip yurt binası yapılacaktı.[97] Üniversiteyle ilgili hedef gerçekleşmedi. 9 Mayıs 2016'da hayatını kaybeden Şevket Demirel, anıt-mezarın 2019'daki açılışını göremedi. Yine Şevket Demirel'in çok emek verdiği, Süleyman Demirel Demokrasi ve Kalkınma Müzesi, 2014 Ekim'inde bizzat Süleyman Demirel tarafından açılmıştı.

2004 yılı itibarıyla ülke çapında Süleyman Demirel'in adını taşıyan "kurum ve kuruluşlar" ve mekânlar şöyle sıralanmıştı:[98] 1 mahalle (Ödemiş/İzmir'de), 16 lise, 8 ilköğretim okulu, 2 park, 5 bulvar, 2 cadde, 1 spor salonu, 1 hastane, 3 huzurevi, 4 kültür merkezi, 1 iş merkezi; ayrıca Isparta'da 1 üniversite, 1 kongre ve sergi sarayı, 1 hastane, 1 Organize Sanayi Bölgesi, 1 havaalanı, 1 bulvar. O tarihten sonra ilaveler oldu; bulvar sayısı 7'ye çıktı mesela, spor salonu sayısı 3'e çıktı, 4 yeni "parkı" açıldı – en az, demek lazım, internet taramasından kaçanlar olabilir. Buna mukabil 2023 Şubat'ında Konya Selçuk Üniversitesi'ndeki S. Demirel Kültür Merkezi'nin adı "Sultan Alpaslan"a çevrildi. Her halükârda, bu adların adını süreceği kesindir.

Anıt-mezar

Süleyman Demirel anıt-mezarı, Türkiye'nin "Anıtkabir'den sonra en büyüğü" olması iddiasıyla tasarlanmıştı. Projesi ailesi tarafından 2017'de Valiliğe teslim edildi; ihalesi yapıldı ve iki yılda tamamlandı. 26 Eylül 2019 açılan anıt-mezar 58 bin metrekare alan üzerinde, Atabey ve İslâmköy ovasına hâkim bir konumda bulunuyor. Alanda 9. cumhurbaşkanlığını simgeleyen 9 yapay göletin oluşturduğu 9 bölmeden oluşan bir "mini" baraj yer alıyor. Mezarın üzerindeki 30 metrelik kulenin gerçi sarmal şekliyle "halkın kucaklamasını" temsil etmesi öngörülmüş fakat uzaktan görenlerin su deposu sandığı bildiriliyor – yine su 'ontolojisi' akıp kendi yolunu bulmuş! Türkiye'deki anıtçılığın ananevi aşırı-sembolizmi bunlarla bitmiyor; kabrin üzerine konan iki vav harfi (İslâm'ın şartlarını ve Allah'a kulluğu simgeler) Şevket ve Süleyman Demirel'i temsil ediyordu.[99] İki kardeşin özel yakınlığının güçlü bir sembolü...

97 Demirel, 2015: 33.

98 *Bilim Yolu*, 2004: 345-348.

99 Alparslan Çınar - Nurettin Arkan: "Kuş bakışı Çalca Tepe ve Anıt Mezar", *Isparta Haber - Bomba 32*, 26 Eylül 2019. https://www.bomba32.com/haber/isparta/iste-kusbakisi-calca-tepe-ve-anit-mezar/31267.html

ÜMİT KIVANÇ

Anıt-mezar.

Külliye

"Ağa"nın namını yaşatacak bir müze, "aile", yani esasen Şevket-Süleyman Demirel tarafından çok önceden tasarlanmış, yapımına 1990 yılında başlanmıştı. Şevket Demirel, buranın misyonunu "Demirel felsefesinin yürütülüp yaşatılması için bir müze," diye tanımlar. "50 senelik hizmet ürünlerinin kaybolup gidecek" olmasını "bir dehşet" sayıyordu. Bu belgeler, "gelecek nesillerin istifade etmesi... Cumhuriyet tarihinin doğru yazılması... devlet görevlilerine yeni bir yol açılması" için muhafaza edilmeliydi. "Geçmiş 8 cumhurbaşkanından hiçbirisinin ölümünden önce böyle bir müzeyi halka açmadığına" dikkat çeken Şevket Demirel, "halbuki Amerika'da Roosevelt, Clinton gibi başkanların vakıflar kurarak, sağken müzelerini" açmalarını emsal gösteriyordu.[100]

Süleyman Demirel'in, henüz cumhurbaşkanı iken, 1990'ların ortasından itibaren bu 'bellek tesisi' üzerine düşündüğü anlaşılıyor. Belgelerin, fotoğrafların Güniz Sokak'tan müzeye nakliyle yakından meşgul oldu. İnşaatın masrafını ve külfetini, Demirel Vakfı üzerinden, Şevket Demirel üstlendi.

100 Demirel, 2015: 34-35.

Ölümünden sekiz ay önce, 26 Ekim 2014 günü 'kendi müzesinin' açılışını yaptı. Törende yaptığı açılış konuşmasının, Demirel'in kamu önündeki son konuşması olduğuna, metnin yazımına müdahil olan Mehmet Dülger dikkat çeker. Kendi *Genesis*'inin, oluş hikâyesinin lakonik anlatımıyla başlar konuşma: "Ben bu köyde doğdum. Ailem bu köyde yaşar. Bu köyden çıktım, Türkiye Devleti'nin en yüce makamına geldim." Oradan, Cumhuriyet'in *Genesis*'ine bağlanır: "Bu hikâye, İslâmköy'den Çankaya'ya giden uzun ince bir yolun hikâyesi değildir sadece; bu hikâye aynı zamanda Cumhuriyet'in kalkınma, medenileşme mücadelesinin, milletimin benlik arayışının da hikâyesidir... Öyle ki, ben, Cumhuriyet'in ilanından sonra doğmuş ilk Türkiye Cumhuriyeti cumhurbaşkanıyım... Ve bu köy, Cumhuriyet'in hikâyesidir, başarısının şahididir. İslâmköylü bir köylü çocuğu, devletin en yüce makamına seçilebilmiştir. Ve bu, Cumhuriyet ve demokrasi sayesinde olmuştur."[101]

Tesisin tam adı, Süleyman Demirel Demokrasi ve Kalkınma Müzesi ve Külliyesi'dir. Bu külliyeyle aynı sıralarda, 2014'te, *külliye* adlı bir başka 'tesisin' açılmış olması 'manidardır.' O da, Çankaya'daki cumhurbaşkanlığı köşküne alternatif olarak Beştepe'de kurulan, R. Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanlığı külliyesi idi. Aslında burası için külliye adı, –"hizmet binası", Ak Saray" gibi denemelerin ardından– resmen 2015 Temmuz'unda kullanılmaya başlanacaktı. Külliye kavramı, özgün anlamıyla bir cami ve çevresindeki medrese, kütüphane vs. hizmet binaları kompleksini tanımlar. Kuşkusuz, –biri cari, biri eski–, 'kut' sahiplerini ilahileştirme çağrışımı taşıyan bir adlandırma... AKP iktidarında külliye adının camisiz kampüsler ve yapı komplekslerı için de kullanılmaya başladığını ekleyelim.[102]

Nüfusunun 2 binin altına düşmesi üzerine 2013'te belediye statüsünü kaybetmiş bulunan İslâmköy'ün en önemli 'tesisidir.' 17 bin dönüm üzerinde 6 bin metrekare kapalı alanı bulunan bu külliyedir.[103] Isparta-Burdur bölgesi turistik tur destinasyonlarının uğrak yeridir; gelinler-damatlar fotoğraf 'çekinmeye' gelirler. Külliye de sembolizmlerle doludur. Müzenin kapısında sandık durur; "6 kere gittim, 7 kere geldim, 9. cumhurbaşkanı oldum"u simgeleyen, 6, 7, 9 rakamlarından oluşan bir levha bulunur. Demirel'e atfen "Benim şapkam tatilde de çalışır" sloganıyla, ülkenin 7 gün açık tek müzesi olmasıyla övünülür. Müze, fotoğraflar, kupürler, Demirel'e hediye edilen eşyalarla tıklım tıklım doludur. Ailenin köy evinin bir replikası içinde eski eşyaları sergilenir. Yaklaşık 45 bin kitap, 32 bin gazete ve dergi, 126 bin fotoğrafın bulunduğu kütüphane ve dokümantasyon binasında; kimilerinin 6 mil-

101 Akt. Arslan, 2019: 254.

102 Batuman, 2019: 254.

103 http://www.demirelvakfi.org/muze.html

Mühendis, siyasetçi, "Türk dünyası" ... şapkaları.

yona yakın olduğunu söylediği belge-evrak, bu kitap tamamlanırken dijitalize edilmeyi bekliyordu.

İzi...

Demirel hakkında 2023 itibarıyla biri İngilizce iki doktora, on iki yüksek lisans tezi yazılmıştı. İkisi darbeler, ikisi dış politika bağlamındadır; birisi Özal'la, birisi R. Tayyip Erdoğan'la mukayeseye dayanır. Zaten daha önce de üzerinde durduğumuz gibi, –en azından Erdoğan'ın 'hükümranlık' dönemi müddetince– belli ki Demirel'e esasen onunla mukayese edilerek değer biçilecektir.

Ölüm yıldönümlerinde "best of" derlemeleri hazırlanan vecizeleri, internet ortamında ara ara muhakkak dolaşıma giriyor. Sahihliği şüpheli vecizeler de karışıyor aralarına. Sözgelimi "Meseleleri mesele etmezseniz ortada mesele kalmaz," sanıyorum gayrı sahih bir Demirel sözüdür. Her halükârda, sırf Demirel sözlerinin bile, Demirel'i yaşatacağı kesindir.

KAYNAKÇA

DEMİREL'İN METİNLERİ

D-1965: *Yazdıkları ve Söyledikleri*, Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı, Ankara.

D-1966a: *Seçim Konuşmaları*, Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara.

D-1966b: *Seçim Konuşmaları - 2*, Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara.

D-1968: *Kongre Konuşmaları ve Bazı Konular Hakkındaki Konuşmalarından Özetler*, Doğuş Matbaacılık, Ankara.

D-1969a: *1973'e Bakarken*, Atak Matbaası, Ankara.

D-1969b: *Muhtelif Konuşmaları*, Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara.

D-1973a: *1971 Buhranı ve Aydınlığa Doğru*, Doğuş Matbaası, Ankara.

D-1973b: *1946'dan 1973'e...!*, Birlik Matbaası, İstanbul.

D-1974a: *AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in Adalet Partisi VII. Büyük Kongresi Açış Konuşması*, Doğuş Matbaası, Ankara.

D-1974b: *Adalet Partisi 14. Yılına Girerken*, Doğuş Matbaası, Ankara.

D-1974c: *Ekim 1974*, Doğuş Matbaası, Ankara.

D-1975a: *Milliyetçiler Birleşiniz*, Güneş Matbaacılık.

D-1975b: *CHP'nin Şerrinden Yılmayacağız*, Doğuş Matbaacılık, Ankara.

D-1975c: *Siyasi İstikrar ve Topyekûn Kalkınma*, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul.

D-1976a: *AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in A.P. 8. Büyük Kongresi Açış Konuşması*, Doğuş Matbaacılık, Ankara.

D-1976b: *Süleyman Demirel'in Basın Açıklamaları*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara.

D-1976c: *Başbakanın Açıklamaları*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara.

D- 1977a: *Büyük Türkiye*, 2. baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

D- 1977b: *Anayasa ve Devlet İdaresi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

D-1978a: *Bayraklaşan Milli Şuur*, Adalet Partisi Genel Merkezi Basın Bürosu, Ankara.

D-1978b: *Milli Eğitim Faciası*, Adalet Partisi Genel Merkezi Basın Bürosu, Ankara.

D-1978c: *Nereden Geldik Nereye Gidiyoruz?*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

D-1978d: *Konuşmalar - 2*, Adalet Partisi Genel Merkezi Basın Bürosu, Ankara.

D-1978e: *Konuşmalar - 3*, Adalet Partisi Genel Merkezi Basın Bürosu, Ankara.
D-1978f: *Ayıplı Hükümet*, Adalet Partisi Genel Merkezi Basın Bürosu, Ankara.
D-1979a: *Bayrağımın Altında*, Göktürk Yayınları, İstanbul.
D-1979b: *1970'li Yılların Muhasebesi ve Türkiye'nin Geleceğine Bir Bakış*, Başbakanlık Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği, Ankara.
D-1980: *1970'li Yılların Muhasebesi ve Türkiye'nin Geleceğine Bir Bakış*, Başbakanlık Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği, Ankara.
D-1985: *Demirel Demokrasiyi Anlatıyor*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.
D-1987a: *İslâm ve Demokrasi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.
D-1987b: *Kalkınmanın Manevi Yönü*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.
D-1990a: *Demokrasi ve Refah Arayışı*, Doğru Yol Partisi Basın ve Propaganda Başkanlığı, Bursa.
D-1990b: *Politika İmkân Sanatıdır*, Doğru Yol Partisi Basın ve Propaganda Başkanlığı, Bursa.
D-1990c: *Gönlümüzdeki Türkiye*, Doğru Yol Partisi Basın ve Propaganda Başkanlığı, Bursa.
D-1990d: *"Her Salı Saat 10.30..."*, Doğru Yol Partisi Basın ve Propaganda Başkanlığı, Ankara.
D-1990e: *"Ülkemde Zenginlik İstiyorum"*, Doğru Yol Partisi Basın ve Propaganda Başkanlığı, Ankara.
D-1990f: *Anı Değil İtiraf*, Ayyıldız Matbaası.
D-1991: *İslâm Demokrasi Laiklik*, mülakatlar Kâzım Güleçyüz, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.
D-1994: *Urfa Tünelleri ile "Dağlar değil, çağlar delinmektedir"*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
D-2001: *Avrasya ve Demirel - Doğu Yakasının Hikâyesi*, haz. Hulusi Turgut, ABC Medya Ajansı, İstanbul.
D-2000a: *Görüntüler - I*, haz. Hulusi Turgut, ABC Medya Ajansı, İstanbul.
D-2000b: *Görüntüler - II*, haz. Hulusi Turgut, ABC Medya Ajansı, İstanbul.
D-2002: *Avrasya ve Demirel - Batı Yakasının Hikâyesi*, haz. Hulusi Turgut, ABC Medya Ajansı, İstanbul.
D-2005 (a, b): *Bir Ömür Suyun Peşinde*, 2 cilt, haz. Hulusi Turgut, ABC Medya Ajansı, İstanbul.
D-2006: *Devran*, haz. Hulusi Turgut, ABC Medya Ajansı, İstanbul.
D-2015: *İslâm Demokrasi Laiklik*, mülakatlar Kazım Güleçyüz, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.
DC-1: *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'e Yurtiçi ve Yurtdışındaki Üniversiteler Tarafından Verilen Çeşitli Paye ve Unvanlar*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, tarih yok.
DC-2: *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in Yabancı Basına Verdikleri Mülâkatlar*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, tarih yok.

CÜNEYT ARCAYÜREK KİTAPLARI

CA-1: *Yeni Dönem Yeni İktidar 1951-1954*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
CA-2: *Bir İktidar Bir İhtilal 1955-1960*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
CA-3: *Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
CA-4: *Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
CA-5: *Çankaya'ya Giden Yol 1971-1973*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
CA-6: *Demokrasinin Sonbaharı 1977-1978*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
CA-7: *Müdahalenin Ayak Sesleri 1978-1979*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
CA-8: *12 Eylül'e Doğru Koşar Adım*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
CA-9: *Demokrasi Dur 12 Eylül 1980*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
CA-10: *Demokrasi Dönemecinde Üç Adam*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.
CA-11: *Bir Giden Bir Gelen Bir Bekleyen*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.
CA-12: *Kriz Doğuran Savaş*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001.
CA-13: *Bekleyen Adamın Gerçekleşen Düşü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.

CA-14: *Etekli Demokrasi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001.

CA-15: *'Baba'sının Kızı*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001.

CA-16: *Sessiz Darbe*, 4. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002.

CA-17: *Çankaya Müdahalesi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002.

CA-18: *28 Şubat'a Adım Adım*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003.

CA-19: *Geri Gidişe İzin Yok*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003.

CA-20: *Uzakta Kalan Tarih*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003.

CA-21: *Derin Devlet*, 6. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

KİTAP VE MAKALELER

Açıkgöz, Ali (2022): "12 Eylül Cuntası'nın politik-ekonomisini yeniden düşünmek", *Süngülerin Gölgesinde Yeni Toplumun İnşası (1980-1983)*, ed. Onur Alp Yılmaz, Telos Yayınları, İstanbul, s. 17-59.

Adalet Partisi (1972): *Millet Hizmetinde Adalet Partisi (1965-1971)*, Adalet Partisi Genel Merkezi Yayınları, Ankara.

— (1973): *Seçim Beyannamesi 1973*, Doğuş Matbaası, Ankara.

Adalet Partisi Gençlik Kolları (1971): *31 Milyonun İstikbal Ümidi Konuşuyor* .

Adam, Mehmet (1979): *Almaşık Yeniden Üretim Süreçleri İçin Konut Alanları*, Mimarlar Odası, Ankara.

Ağaoğlu, Adalet (1977): *Fikrimin İnce Gülü*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Ağaoğlu, Süreyya (2023): *Bir Ömür Böyle Geçti - Sessiz Gemiyi Beklerken*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Ağaoğlu, Yavuz Selim ve Sanver, M, Remzi (2016): *Masonluk Tarihimizde 1965 Olayları*, Mimar Sinan Araştırma Locası Kitapları, İstanbul.

Ahmad, Feroz (1994): *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

Ak, Ali (1986): *"Süleymancılık" Uydurması*, Coşkun Ofset, İstanbul.

Ak, Suat (2016): *Necip Fazıl ve Büyük Doğu*, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul.

Akar, Rıdvan; Demir, Hülya; Koçak, Hakan (haz.) (2022): *Denizlere Çıkan Sokaklar*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul.

Akçura, Belma (2006): *Derin Devlet Oldu Devlet*, Güncel Yayıncılık, İstanbul.

Akdevelioğlu, Atay ve Kürkçüoğlu, Ömer (2009): "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, cilt 1, 14. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 784-807.

Akkaya, Reşat (tarih yok): *Fatsa Şeytan Üçgeninde Bir Vali ve Sonrası*, yayın yeri belirtilmiyor.

Akkurt, Halil (2020): *Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları (1960-1980)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Akman, Haşim (2012): *Güngör Uras Kitabı - Saf ve Bakir Anadolu Çocuğu*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Aksu, Cemil; Erensü, Sinan; Evren, Erdem (2016): *Sudan Sebepler - Türkiye'de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Akyaz, Doğan (2009): *Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Al, Aysel (2000): *Sevgi Dünyamızdan Size Baba Diyorlar*, Günce Yayıncılık, Ankara.

Alkan, Mehmet Öznur (2015): "Tarihin sesli tanıkları: 'Demirel Demirel iktidara yine gel'", *Toplumsal Tarih*, sayı 259, Temmuz 2015, s. 38-47.

— (2017): "Altmışlı yıllarda gündelik hayatın siyaseti", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 933-986.

Alper, Emin (2018): *Jakobenlerden Devrimcilere*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Alptekin, Hüseyin (2018): "Türkiye'de sivil-asker ilişkilerinde Özallı yıllara kurumsalcı bir yaklaşım: 1988-1993", *Muhafazakâr Düşünce*, sayı 5, Eylül-Aralık 2018, s. 141-156.

Altan, Çetin (tarih yok): *Suçlanan Yazılar*, Kitaş Yayınları, İstanbul.
— (2005): *Ben Milletvekili Iken*, İnkılâp Yayınları, İstanbul.
Altan, Mehmet (1990): *Darbelerin Ekonomisi*, Afa Yayınları, İstanbul.
Altıkulaç, Tayyar (2016): *Zorlukları Aşarken*, 3 cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
Arolat, Osman Saffet (2017): *Babıâli Anılarım*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
Arpacı, Işıl (2017): *Türk Siyasetinde Erbakan*, Kopernik Kitap, İstanbul.
Arslan, Murat (2019): *Süleyman Demirel,* İletişim Yayınları, İstanbul.
Artun, Ali (1999): *Fordizmin ve Mühendisin Dönüşümü*, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Ankara.
Arzık, Nimet (1969): *Çetin Altandan Demirele*, Güven Matbaası, Ankara.
— (1985): *Demir el'in İçi-Dışı*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
Aslandaş, Alper S. ve Bıçakçı, Baskın (2021): *Popüler Siyasi Deyimler Sözlüğü,* İletişim Yayınları, İstanbul (6. baskı).
Aşık, Süleyman (2017): "Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesi sırasında ve sonrasında yaşanan bazı gelişmeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/34, Bahar, s. 431-465.
Atabeyli, Hüsamettin (2008): *Penceremden Gördüklerim*, Arayış Yayın Ajansı, İstanbul.
Atalay, Mustafa (1965): *Süleyman Demirel ve Hayatı*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara.
Atay, Oğuz (2020): *Bir Bilim Adamının Romanı*, 16. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
Atalay, Sırrı (1986): *Bir Ömür Politika*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
Avcı, Sabit Osman (1999): *Dinlediklerim, Öğrendiklerim, Söylediklerim ve Yaptıklarım*, Ankara.
Avcıoğlu, Doğan (1978): *Türkiye'nin Düzeni*, 11. baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul.
Aybar, Mehmet Ali (2014): *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
Aydın, Mustafa (2012): "Kafkasya ve Orta Asya'yla ilişkiler", *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, cilt 2, 13. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 366-439.
Aydınoğlu, Ergun (2017): "Hikmet Kıvılcımlı: Baudelaire'in Albatros'u", *Hikmet Kıvılcımlı Kitabı*, Dipnot Yayınları, Ankara, s. 415-426.
Aydoğdu, Hatice ve Timisi Nalçaoğlu, Nilüfer (2021): *Mustafa Timisi Anlatıyor, Biz Varız: Dün Bugün Yarın*, Dipnot Yayınları, Ankara.
Aykan, Cevdet (2007): *Demokratik Süreç ve Anılar*, Grafiker Yayıncılık, Ankara.
Aytürk, İlker (2020): "Yetmişli yıllarda ülkücü hareket ve komünizmle paramiliter mücadele", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 441-460.
Baban,Cihat (1970): *Politika Galerisi: Büstler ve Portreler*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
Balcı, Bayram (2005): *Fethullah Gülen Okulları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
Balcıoğlu, Semih (1977): *1. M.C.*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
Baran, Ebru (2009): "Süleyman Demirel dönemi karikatürlerinde karşılaştırmalı siyasi söylem analizi", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
Barlas, Mehmet (1996): *Turgut Özal'ın Anıları*, 2. baskı, Sabah Kitapları, İstanbul.
Barutçu, İrem (2004): *Babıâli Tanrıları: Simavi Ailesi*, Agora Kitaplığı, İstanbul.
Batmaz, Eftal Şükrü; Emiroğlu, Kudret; Ünsal, Süha (2006): *İnşaatçıların Tarihi*, Türkiye Müteahhitler Birliği ve Tarih Vakfı, İstanbul,
Batuman, Bülent (2019): *Milletin Mimarisi*, çev. Şahika Tokel, Metis Yayınları, İstanbul.
Batur, Muhsin (1985): *Anılar ve Görüşler*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
Bayar, Celal (1998): *Atatürk Gibi Düşünmek*, der. İsmet Bozdağ, Tekin Yayınevi, İstanbul,
— (1999): *Kayseri Cezaevi Günlüğü*, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul.
Bayraktar, Ulaş ve Kiper, Nilgün (2016): "60 Yıl Sonra Erdemli: Yerleşik Siyasetin Göçebelik Habitusu", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, cilt 4, sayı 1, Mart 2016, s. 23-51.
Bayramoğlu, Ali (2001): *28 Şubat - Bir Müdahalenin Güncesi*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Becioğlu, Ahmet (2019): *Bilinmeyen Yönleriyle Fikri Sönmez*, Su Yayınları, İstanbul.

Bektaş, Arsev (1993): *Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980)*, Bağlam Yayınları, İstanbul,

Beler, Beliğ (1978): *Politikada 30 Yıl*, TİFSET.

— (1993): *Yazamadıklarım*, Memleket Matbaacılık, İzmir.

Bener, Erhan (1991): *Bir Büyük Bürokratın Romanı - Memduh Aytür*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Berberoğlu, Enis (2000): *Susurluk - 20 Yıllık Domino Oyunu*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bildirici, Faruk (1998): *Siluetini Sevdiğimin Türkiyesi*, 2. baskı, Doğan Kitap, İstanbul.

— (2000) *Maskeli Leydi*, 25. baskı, Ümit Yayıncılık, Ankara.

— (2003) *Hanedanın Son Prensi*, 4. baskı, Ümit Yayıncılık, Ankara.

Bilim Yolu (2004): "Süleyman Demirel'e Armağan", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 4.

Birand, Mehmet Ali ve Yalçın, Soner (2001): *The Özal - Bir Davanın Öyküsü*, Doğan Kitap, İstanbul.

Birand, Mehmet Ali, Dündar, Can ve Çaplı, Bülent (2008): *12 Mart - İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, 10. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Birdal, Akın (2018): *Sarı Zarf*, A Kitap, İstanbul.

Birgül, Cahide (2003): *Aklın Yolu Bindir - Talat S. Halman Kitabı*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Birler, İsmail Hakkı (1976): *Mobilya Yolsuzluğu Nedeniyle Süleyman Demirel, Yılmaz Ergenekon ve Halil Başol Hakkında Verilen Gensoru Görüşmelerinde Yapılan Konuşma*, CHP Genel Merkezi.

Bora, Tanıl (2000): "Demirel", *Birikim*, sayı 132, Nisan 2000, s. 3-6.

— (2005): "Süleyman Demirel", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - 7. cilt: Liberalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 550-577.

— (2009a): "Süleyman Demirel", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - 9. cilt: Dönemler ve Zihniyetler*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 502-514.

— (2009b): "AKP: Yeni merkez sağ", *AKP Yeni Merkez Sağ mı?*, der. Ümit Kurt, Dipnot Yayınları, Ankara, s. 122-130.

— (2009c): "Muğlalı sendromu, Muğlalı kışlası", *diyalog*, İnsan Hakları Ortak Platformu, Ankara, s. 61-64.

— (2018): *Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası - Bosna-Hersek*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

— (2021): *Cereyanlar - Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, 8. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

— (2021b): *Milliyetçiliğin Kara Baharı*, İletişim Yayınları, İstanbul.

— (2021c): *Türkiye'nin Linç Rejimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

— (2021d): *Medeniyet Kaybı - Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bora, Tanıl (der.) (2020): *40 Yıl 12 Eylül*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bora, Tanıl ve Can, Kemal (2015): *Devlet Ocak Dergâh*, 10. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Boran, Behice (2010): *Yazılar Konuşmalar Söyleşiler Savunmalar*, 3 cilt, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul.

Börtücene, İcen (1999): "Çok partili demokrasiden 1980 müdahalesine", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 67-91.

Buğra, Ayşe (1995): *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bulut, Hayrettin (1991): *Demirel'in Hikâyesi - 32 Kısım Tekmili Birden*, Yalçın Yayınları, İstanbul.

Bürkev, Yalçın (der.) (2016): *ODTÜ - Tarih Direniyor*, NotaBene Yayınları, İstanbul.

Cemal, Hasan (1986): *Demokrasi Korkusu*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

— (2018): *Hayat İşte Böyle Geçip Gidiyor*, Everest Yayınları, İstanbul.

Ceyhun, Ekrem (2004): *Erzurum'dan Ankara'ya*, 2 cilt, Kalkan Matbaacılık, Ankara.

Cılızoğlu, Tanju (1987): *Kırık Politika - Anılarla Kâmil Kırıkoğlu*, Güneş Yayınları, İstanbul.

— (1988): *Zincirbozan'dan Bugüne Demokrasi Mücadelesinde Demirel*, Matay Basım, İstanbul.

— (2018): *Çağlayangil'in Anıları*, 4. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Cinisli, Rasim (2017): *Bir Devrin Hafızası*, Doğan Kitap, İstanbul.

Cizre, Ümit (2014): *AP-Ordu İlişkileri*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Coşkuner, Yavuz (1991): *Açıklıyoruz: Süleyman Demirel Mason mu?*, Özlem Yayınları, İstanbul.

Çağlayan İçener, Zeyneb (2010): "Presidents, the state and 'democracy' in Turkey - the ideas and praxis of Süleyman Demirel", yayımlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara.

Çandar, Cengiz (2014): *Mezopotamya Ekspresi*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Çavuşoğlu, Hüseyin (2009): "Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi", yayımlanmamış doktora tezi, 9 Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çelebi, Onur (2021): *Siyasi Yasakların Sonu - 6 Eylül 1987 Referandumu*, Kriter Yayınları, İstanbul.

Çelenk, Tarık (2017): *Türk Sağının Düşünce Atlası*, Mahfil Yayınları, İstanbul.

Çevik, Hacı (2020): "Tayyip Erdoğan örneğinde karizmatik liderlik ve kitle ilişkisi üzerine bir analiz", *Karizma ve Lider Kültü*, der. Hacı Çevik - Hatice Yeşildal, Nika Yayınevi, Ankara, s. 59-84.

Çiftçigüzeli, Mehmet Cemal (2014): *Nevzat Yalçıntaş'ın Yürüyüş Yolu*, Doğan Kitap, İstanbul.

Çolak, Muhittin (2018): *Her Şey Milliyetçi Türkiye İçin*, Kripto Kitaplar, Ankara.

Çubukçu, Aydın (2018): *Bizim '68*, Kor Kitap, İstanbul.

Dağı, İhsan ve Uğur, Fatih (2009): *Ferruh Bozbeyli Kitabı*, Timaş Yayınları, İstanbul.

Değirmenci, Ali (2020): *Öyle Geçer Ki Zaman - Teoman Duralı Kitabı*, Turkuvaz Kitap, İstanbul.

Demir, Deniz Cenk (2017): "Altmışlı yıllarda merkez sağ", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 483-517.

Demir, Süleyman (der.) (1969): *Laf Ebesi veya Süleyman Demirel Der ki..., Cumhuriyet* gazetesinden derlemeler, Fono Matbaası, İstanbul.

Demirel, Şevket (2015): *Bizimköy*, Yazın Basın Yayın, İstanbul.

Demirel, Tanel (2017): *Adalet Partisi*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

— (2018): "Turgut Özal: Reformcu bir siyasetçi hakkında bazı notlar", *Muhafazakâr Düşünce*, sayı 5, Eylül-Aralık 2018, s. 57-75.

— (2023): *12 Mart ve 12 Eylül'ün Anatomisi*, Liberte Yayınları, Ankara.

Demirer, Yücel (2012): *Tören Simge Siyaset*, Dipnot Kitabevi Yayınları, Ankara.

Demirkol, Gökhan (2018): *Gırgır*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Demokratik Parti Genel Merkezi (1971): *72'ler Hareketi ve Demokratik Parti*, Ankara.

Devletoğlu, Jan (2010): *İngiliz Arşivlerinde 12 Eylül'ün Ayak Sesleri*, Doğan Kitap, İstanbul.

Dinler, Veysel (2020): "Yangın yeri, katliam: Maraş ve Çorum", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 671-687.

Divitçioğlu, Sencer (1991): *Geçivermiş Gelecek*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Doğan, İbrahim (2022): *Akıldan Kaleme*, Armada, Ankara.

Doğan, Yalçın (1985): *Dar Sokakta Siyaset*, 3. baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul.

— (2020): *Sussam Susulmaz Yazmasam Olmaz*, Sia Kitap, İstanbul.

Donat, Yavuz (1987): *Sandıktan İhtilale 1977-1980*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

— (1993): *Demirel'in Yokluk Yılları*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

— (2005): *Cumhuriyetin Kara Kutusu*, Merkez Kitaplar, İstanbul.

Dündar, Can (2009): *Anka Kuşu - Erdal İnönü Anlatıyor*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Edibali, Aykut (1991): *Birlik Davamız*, Bayrak Yayınları, İstanbul.

Eczacıbaşı, Nejat (1982): *Çağrışımlar Tanıklıklar Dostluklar*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul.

Eczacıbaşı, Şakir (2010): *Çağrışımlar Tanıklıklar Dostluklar*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Ekşi, Oktay (2020): *"Beyefendi" - Suat Hayri Ürgüplü'nün Anıları*, MD Basım, İstanbul.

— (2021): *Gazetecilikte Geçen O Yıllar*, Doğan Kitap, İstanbul.

Emre, Süleyman Arif (1991): *Siyasette 35 Yıl - 2*, Milsan Basın Yayın, İstanbul.

— (1993): *Siyasette 35 Yıl - 3*, Cuma Dizgi, İstanbul.

Engin, Aydın (2015): "Demirel'den gülümseten anılar", *Cumhuriyet*, 18 Haziran 2015.

Ercan, Arda (2020): "Yetmişli yıllarda özel sektör örgütlenmesi: Türkiye Sanayici ve İşinsanları Derneği", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 245-260.

Erdem, Ali Naili (2004): *Siyasetin Yollarında*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Erdem, Vahit (2021): *Hatıralarla Devlette 45 Yıl*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Ergin, Muharrem (1976): *Milliyetçiler Korkmayınız Birleşiniz*, Ekonomik ve Sosyal Yayınlar, Ankara.

Erer, Tekin (1977): *Lider Demirel*, yayınevi ve yayın yeri belirtilmemiş.

Erhan, Çağrı ve Arat, Tuğrul (2009): "AET'yle ilişkiler", *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, cilt 1, 14. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 808-853.

Erim, Nihat (2005): *Günlükler 1925-1979*, II. cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Erkanlı, Orhan (1972): *Anılar... Sorunlar... Sorumlular...*, Baha Matbaası, İstanbul.

Ersoy, Tolga (2009): *Sevr - Bir Öcü Masalı*, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara.

Ertan, Mehmet (2017): *Aleviliğin Politikleşme Süreci*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Erverdi, Ezel (2016): *Siyaset Zalimdir*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Evren, Kenan (1990): *Kenan Evren'in Anıları - 1*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

— (1991a): *Kenan Evren'in Anıları - 3*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

— (1991b): *Kenan Evren'in Anıları - 4*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

— (1991c): *Kenan Evren'in Anıları - 5*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

— (1992): *Kenan Evren'in Anıları - 6*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Faik, Bediî (1968): *Rusya'dan*, Dünya Matbaası, İstanbul.

Fırat, Abdülmelik (1996): *Fırat Mahsun Akar*, Avesta Yayınları, İstanbul.

Fırat, Melek (2009): "Yunanistan'la ilişkiler", *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, cilt 1, 14. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 716-768.

— (2012): "Yunanistan'la ilişkiler", *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, cilt 2, 13. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 440-481.

Fincancıoğlu, Yurdakul (2000): *Demirel - Demokrasinin Duraklama Yılları*, Büke Yayıncılık, İstanbul.

Gaytancıoğlu, Kaan (2020): *Türk Siyasal Yaşamında Hüsamettin Cindoruk*, Tekin Yayınevi, İstanbul.

Genç Yılmaz, Ayfer (2015): "1. Milliyetçi Cephe hükümeti: Siyasal şiddet ve devlet", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Eylül 2015, s. 221-246.

Gevgilili, Ali (1973): *Türkiye'de 1971 Rejimi*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

— (1987): *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Gezici, Aytekin (2006): *İslâmköy'den Türban Karşıtlığına Süleyman Demirel*, Akis Kitap, İstanbul.

Gökmen, Sami (2011): *Derin İzler*, Gürer Yayınları, İstanbul.

Gökmen, Yavuz (1999): *Sarışın Güzel Kadın*, Doğan Kitapçılık, İstanbul.

Göktaş, Hıdır ve Çakır, Ruşen (1991): *Vatan Millet Pragmatizm*, Metis Yayınları, İstanbul.

Göktaş, Kemal (2009): *Hrant Dink Cinayeti*, Güncel Yayıncılık, İstanbul.

Göle, Nilüfer (1986): *Mühendisler ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Görmüş, Alper (2009): "Süleyman Demirel: Rejimin en başarılı devşirmesi", *Yeni Aktüel*, 6-9 Ağustos 2009, s. 62-63.

Göze, Ergun (1989): *Gözümle ve Gönlümle Tanıdıklarım*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Güler, Sabır (2008): *Alevliğin Siyasal Örgütlenmesi*, Dipnot Yayınları, Ankara.

Gümüştekin, Uğur (der.) (1974): *Yeni Bir Sosyal Mukaveleye Doğru*, Birlik Matbaası, İstanbul.

— (1976): *Ufuk ve Çizgi*, Gümüştekin Yayınları, İstanbul.

Günal, Asena (2008): "Health and Citizenship in Republican Turkey: An Analysis of the Socialization of Health Services in Republican Historical Context", yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü.

Günay, Ertuğrul ve Tuna, Altan (2021): *Muhtıradan Darbeye - Türkiye'de Siyasetin Açıklamalı Kronolojisi (1971-1982)*, Literatür Yayınları, İstanbul.

Güner Hacıoğlu, Esra (söyleşi): *"Ağabey" - Köksal Toptan*, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Zonguldak.

Güneş, Ergün (2005): *Cümleten Hoş Geldiniz*, Desen Ofset, Ankara.

Güngördü, Oğuz Bilge (2017): "Milliyetçi Cephe hükümeti", *Cumhuriyet Dönemi Siyasal Hayatı*, ed. Öner Buçukcu, Bibliyotek Yayınları, Ankara, s. 251-277.

Gürgür, Nuri (2015): "Tarihî bir şahsiyet olarak Süleyman Demirel", *Türk Yurdu*, sayı 335, Temmuz 2015, s. 12-15.

Gürpınar, Doğan (2011): *Ulusalcılık*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Gürsel, Seyfettin (1999): "Cumhuriyet döneminde Türkiye ekonomisi", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 137-156.

Gürsoy, Gençay (2021): *Bir Hayat Üç Dönem*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Güven, Turgut Yılmaz (1988):*Demirel'li Yıllar: Hamzakoy'dan Demokrasi Mahzenine.*

— (2008): *Demirel'li Yıllar: Atatürk'ün Mekânında 7 Yıl*, Gündüz Kitabevi Yayınları, Ankara.

Güvenç, Bozkurt (2004): *Anılardan Sayfalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

— (2005): *Demirel'e Yazdıklarım*, Büke Kitapları, İstanbul.

Güzel, Süleyman Çağrı (2017): "Süleyman Demirel'in askerî ve sivil bürokrasi ile ilişkileri", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, sayı 2/18, Kasım 2017, s. 545-565.

Güzel, Uğur (2008): *Özalcılık*, Emre Yayınları, İstanbul.

Hacaloğlu, Yücel (2013): *Atsız'ın Mektupları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Hakko, Vitali (1997): *Hayatım Vakko*, Şedele Matbaacılık, İstanbul.

Hatemi, Hüsrev (2021): *Ömür Süvarisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Heyet[1] (1975): *Parti Liderlerinin Ruh Portreleri*, Umur Kitapçılık, İstanbul.

Ilıcak, Nazlı (1980): *Makaleler 1978*, Kervan Yayınları, İstanbul.

— (2001): *Sert Adımlarla Her Yer İnlesin*, Timaş Yayınları, İstanbul.

— (1990): *Demirel'den Nazlı Ilıcak'a Nazlı Ilıcak'tan Demirel'e Zincirbozan Mektupları*, Dem Yayınları, İstanbul.

Işık, İhsan (1991): *Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk*, Ünlem Yayınları, İstanbul.

İlhan, Attila (1980): *Hangi Sağ?*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

— (1995): *Hangi Laiklik?*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

— (2008): *Hangi Atatürk?*, ilk baskısı 1981, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

İnan, Kâmran (1995): *Siyasetin İçinden*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

— (2003): *Siyaset Yılları*, Timaş Yayınları, Istanbul.

— (2007): *Senatör*, 2. baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.

— (2010): *Bir Ömür*, Berikan Yayınevi, Ankara.

İpekçi, Abdi (1969): *Liderler Diyor ki...*, Ant Yayınları, İstanbul.

İTÜ Vakfı Dergisi (2015): "Demirel'i anlatıyorlar", sayı 70, Ekim-Aralık 2015, s. 84-108.

Kabaklı, Ahmet (1977): *Bizim Alkibiades*, Toker Yayınları, İstanbul.

Kahraman, Ahmet (1998): *Islâmköylü Süleyman*, Öteki Yayınevi, Ankara.

1 "Üç kişilik mütehassıs heyeti."

Kahramanyol, Mustafa (2014): *60'lılardan Vatan Kurtarma Hikâyeleri*, söyleşiler, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Kansu, Günal (2004): *Planlı Yıllar: Anılarla DPT'nin Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kaplan, Sefa (2001): *Kemal Derviş - Bir "Kurtarıcı" Öyküsü*, Metis Yayınları, İstanbul.

Karabulut, Bilal (2011): "Süleyman Demirel'in dış politika anlayışı", *Türk Yurdu*, sayı 289, Eylül 2011, s. 103-106.

Karaca, Emin (2015): *"Ben de Kelkitliyim" - Bir Medya Patronunun Öyküsü: Aydın Doğan*, Asikitap, İstanbul.

Karpat, Kemal (2015): *Bir Ömrün İnsanları*, Timaş Yayınları, İstanbul.

Kayra, Cahit (2012): *'38 Kuşağı - Cumhuriyetle Yetişenler*, 2. baskı, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Kazdağlı, Celal (1999): *Demirel'in Liderlik Sırları*, Beyaz Yayınları, İstanbul.

Keyder, Çağlar (2014): *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kılıç, Salâhattin (1973): *Millet Hizmetinde Adalet Partisi 1965-1971*, Doğuş Matbaası, Ankara.

Kılıçarslan, İsmail (2018): *Rahatsızım Çok Şükür*, konuşturan Yusuf Genç, Vadi Yayıncılık, İstanbul.

Kısakürek, Necip Fazıl (2008): *Yahudilik Masonluk Dönmelik*, 2. baskı, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul.

— (2010a): *Çerçeve 5*, 2. baskı, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul.

— (2010b): *Çerçeve 6*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2010.

— (2017): *Bâbıâli*, 20. baskı, ilk baskısı 1975, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul.

Kıvılcımlı, Hikmet (1976): *Başsız Develiğimiz*, Tarihsel Maddecilik Yayınları, İstanbul.

Kiverlioğlu, Orhan (2016): *Adanmış Hayat*, Buhara Yayınları, İstanbul.

Kocabaş, Süleyman (2016): *Sorularla Bilinmeyen Masonluk*, Süleyman Kocabaş Kütüphanesi, Kayseri-İstanbul.

Koçak, Salim (1991): *Demirel'de Bir Başka Boyut*, Gündem Ajans, Ankara.

Komsuoğlu, Ayşegül (2008): *Siyasal Yaşamda Bir Lider - Süleyman Demirel*, Bengi Yayınları, İstanbul.

Konuksever, Ergin (1969): *Çoban Sülü*, Duran Ofset, İstanbul.

Kozanoğlu, Can (2001): *Yeni Şehir Notları*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kuruç, Bilsay (2020): "Türkiye'de plancılığın ikinci onyılı: Yetmişli yıllarda DPT", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 229-243.

Kumbaracıbaşı, Onur (2007): *İnönü'lü Günler*, Detay Yayıncılık, İstanbul.

Kutlular, Mehmet (2013): *İşte Hayatım*, 8. baskı, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul.

Küçük, Yalçın (2000): *Tekeliyet*, YGS Yayınları, İstanbul.

— (2001): *Sırlar*, YGS Yayınları, İstanbul.

— (2015): *Fitne*, 4. baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 2015.

Küçükömer, İdris (1994): *Cuntacılıktan Sivil Topluma*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Lindisfarne, Nancy (2002): *Elhamdülillah Laikiz*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul.

Machiavelli, Niccolo (1999): *Prens*, çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yayıncılık, İstanbul.

Mater, Nadire (2009): *Sokak Güzeldir - 68'de Ne Oldu?*, Metis Yayınları, İstanbul.

Menderes, Aydın ve Akyol, Taha (2011): *Babam Adnan Menderes*, Doğan Kitap, İstanbul.

Mercan, Faruk (2007): "Karadayı ikili oynamadı muhtemel darbeyi önledi", *Aksiyon*, 12 Şubat 2007, s. 49-59.

Milor, Vedat (2022): *Devleti Geri Getirmek*, çev. Feza Aygen, İletişim Yayınları, İstanbul.

Morgül, Kerem (2009): "Fatsa, Sol Popülizm ve Yerel Yönetimler", *Birikim*, sayı 239, Mart 2009, s. 67-77.

Mumcu, Uğur (1997): *Çağın Suçu*, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı, Ankara.
— (2001): *Hukuk, Devlet, Aşiret*, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı, Ankara.
— (2002): *Milliyetçilik A.Ş.*, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı, Ankara.
— (2007): *Yolsuzluk, Şiddet, Bağımlılık*, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı, Ankara.
— (2020): *Haram Düzeni*, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı, İstanbul.
Mülayim, Ziya Gökalp (2019): *Bir Cumhuriyet Senatörünün Anıları*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.
Okan, Acar (2015): *İsmi Lazım Değil*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
Oral, Fuat Süreyya (1973): *Süleyman Demirel'in Kişiliği*, Cihan Matbaası, Ankara.
Ortaylı, İlber (2019): *9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Demokrasi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Kurumsal İletişim Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul.
Oskay, Çınar (2021): *Çağ Sancısı*, Doğan Kitap, İstanbul.
Ozan, Can (1992): *Demirelinönü*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
Ozan, Ebru Deniz (2012): *Gülme Sırası Bizde*, Metis Yayınları, İstanbul.
Önen, Yavuz (2020): *Hayatı Sevdim*, Dipnot Yayınları, Ankara.
Öngider, Seyfi (2001): "Süleyman Demirel: Bir politik hırs abidesi", *Lider Biyografilerindeki Türkiye*, der. S. Öngider, Aykırı Yayıncılık, İstanbul, s. 109-147.
Öymen, Altan ve Mumcu, Uğur (1975): *Mobilya Dosyası*, Anka Yayınları, Ankara.
Öz, Asım (2017): "Milli Görüş hareketi: Necmettin Erbakan, MNP ve MSP", *Cumhuriyet Dönemi Siyasal Hayatı*, ed. Öner Buçukcu, Bibliyotek Yayınları, Ankara, s. 175-214.
Özdemir, Hikmet (1989): "Siyasal tarih (1980)", *Çağdaş Türkiye 1908-1980 - cilt 4*, yayın yönetmeni Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul.
Özkan, Behlül (2020): "Soğuk Savaşta Türkiye Müesses Nizamı ile Siyasal İslâm'ın Kutsal İttifakı", *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni*, der. Behlül Özkan ve Tolga Gürakar, Tekin Yayınevi, İstanbul, s. 123-168.
Özmakas, Utku (2019): *Prens: Machiavelli'nin Muazzam Muamması*, İletişim Yayınları, İstanbul.
Pantoppidan, Henrik (1981): *Hans im Glück*, 2 cilt, Insel Verlag, Baden-Baden.
Pehlivan, Barış ve Terkoğlu, Barış (2023): *SS*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul.
Pehlivanoğlu, Şadi (1993): *Kilometre Taşları*, Ankara.
— (1997): *Politika Taşları*, Ankara.
— (2007): *Veraset Taşları*, Ankara.
Qacar, Merkez (2004): *Dede Süleyman*, Ulduz Matbaası, Bakü.
Reinkowski, Maurus (2021): *Geschichte der Türkei*, C.H. Beck, Münih.
Sabancı, Sakıp (1985): *İşte Hayatım*, Aksoy Matbaacılık, İstanbul.
Sabuktay, Ayşegül (2010): *Devletin Yasal Olmayan Faaliyetleri*, Metis Yayınları, İstanbul.
Sağdıç, Ozan (2015): "50 yıl önce Demirel'le ilk röportaj", *#tarih*, Temmuz 2015.
Salantur, Sefa (2021): *Sakin Güç - Köksal Toptan*, Doğan Kitap, İstanbul.
Sanal, Türker (1991): *Demirel'den Siyasi Fıkralar*, Sim Matbaacılık, Ankara.
— (2000): *Demirel Hükümetleri*, Sim Matbaacılık, Ankara.
Sancar, Mithat (2020): *"Devlet Aklı" Kıskacında Hukuk Devleti*, 9. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
Sanlı, Ferit Salim (2017): "Türk Sağındaki Politik Çatallaşmaya Adalet Partisi'nden Bakmak: 1961-1967 Yılları Arası AP İçerisinde Yaşanan 'Müfrit-Mutedil' Mücadelesi ve Bu Mücadelenin 'Türkeş Hareketi' ile Olan Münasebeti", *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, yıl 13, sayı 25, Bahar 2017, s. 4-49.
— (2019): *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nden Milliyetçi Hareket Partisi'ne*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
Saraç, Necdet (2020): *Adaletin İzinde - Seyfi Oktay*, Asi Kitap, İstanbul.
Savaş, Vural (2012): *Anılarım*, 4. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Sayılgan, Aclan (2002): *Deprem*, Altınküre Yayınları, Ankara.

Sazak, Derya (2017): *İtirazım Var*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sel, N. (1975): *20. Yüzyılın Şakası: Milliyetçi Cephe*, Habora Kitabevi, İstanbul.

Selçuk, Ekin Kadir (2018): *Mücadeleciler*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sert, Adnan (2010): "Cumhurbaşkanlığı basın bildirileri ve imaj tasarımı: Süleyman Demirel ve Ahmet Necdet Sezer Örneği", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sevigen, Gündüz (1980): *MSP'de Dört Yıl*, Yüksel Matbaası, Ankara.

SETA (2013): *"Bin Yıllık Darbe!": 28 Şubat*, panel, 28 Şubat 2013, s.15.

Sezer Şanlı, Ayşem (2017): "CHP-MSP koalisyonu ve Kıbrıs barış harekâtı", *Cumhuriyet Dönemi Siyasal Hayatı*, ed. Öner Buçukcu, Bibliyotek Yayınları, Ankara, s. 215-249.

Sherwood, W. Barbara (1968): "The rise of the Justice Party in Turkey", *World Politics*, cilt 20, sayı 1, s. 54-65.

Sirmen, Mithat (2003): *Alkışlarla Taşlarla*, Duman Yayınevi, Ankara,

(STMA) *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi* (1988): *7. cilt (1960-1980)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Suver, Akkan (1974): *Köylü Başbakan Süleyman Demirel*, 2. baskı, Su Yayınları, Ankara.

— (2020): *Süleyman Demirel'li Yıllar*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

Süar, Arda (2011): "Süleyman Demirel ve Recep Tayyip Erdoğan'ın seçim öncesi büyük kongre konuşmalarının karşılaştırmalı söylem analizi", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Süreya, Cemal (1991): *99 - Yüz*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Şarlak, Zeynep (2022): *Türkiye'nin Milli Güvenlik Devleti*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Şengül, Yüksel (1986): *Konuşanlar Konuşulanlar*, YA-PA, İstanbul.

Şıhmantepe, Aydın (2019): *Türk Dış Politikasında Bir Lider - Süleyman Demirel*, Cinius Yayınları, İstanbul.

Tahir, Kemal (19982): *Notlar/Çöküntü*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Taner, Haldun (1987): *Hak Dostum Diye Başlayalım Söze*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Taneri, Aydın (1983): *Atatürk ve Millî Hâkimiyet*, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Tanör, Bülent (1999): "İki demokrasi - iki anayasa anlayışı", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 105-110.

Taşkın, Hasan (2007): *Demirel'in Kara Kutusu Orhan Keçeli*, Neden Kitap, İstanbul.

Taşkın, Yüksel (2021): *Milliyetçi Muhafazakâr Entelijensiya*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Tekil, Füruzan (1973): *Politika Asları*, Geçit Yayınları, İstanbul.

— (1978): *Türk Demokrasisi İçinde Süleyman Demirel*, Göktürk Yayınları, İstanbul.

Tellal, Erel (2009): "SSCB'yle ilişkiler", *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, cilt 1, 14. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 769-783.

— (2017): "Avrasya'da Türkiye-Rusya İlişkileri", *Kuşku ile Komşuluk*, der. Gencer Özcan - Evren Balta - Burç Beşgül, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 181-204.

Toker, Metin (1992): *İnönü'nün Son Başbakanlığı: 1961-1965*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.

— (1993): *İsmet Paşa'nın Son Yılları: 1966-1973*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Tonguç (1969): *Sülüname*, E Yayınları, İstanbul.

Topuz, Ali (2011): *Düzeni Değiştirmek*, söyleşi Hikmet Bilâ, Doğan Kitap, İstanbul.

Tuğal, Cihan (2010): *Pasif Devrim*, çev. Ferit Burak Aydar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Turgut, Hulusi (1987): *Güniz Sokağı*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul.

— (1992): *Demirel'in Dünyası*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul.

Turgut, Mehmet (1991a): *Siyasetten Portreler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

— (1991b): *Siyasetten Sahneler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

— (1993): *Siyasetten Kesitler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

— (2002): *Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel*, ABC Yayınları, İstanbul.

Türel, Aslıhan (2022): *Adım Doğu*, nehir söyleşi, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Türk, Bahadır H, (2018): *Muktedir - Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, 3. baskı, İletiştim Yayınları, İstanbul.

Türk, Bahadır H.; Beriş, Hamit Emrah ve Önder, Tuncay (2021): "'My beloved leader': Tracing the leader-centred perspective in the Turkish Grand National Assembly, 1961-2002", *Parliaments, Estates&Representation*, cilt 41, sayı 1, s. 62-74, https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02606755.2020.1842000

Türker, Yıldırım (1998): "Benim babam değil!", *Türkiye Seninle Gurur Duyuyor*, Metis Yayınları, İstanbul 1998.

Türkmen, Faik (1970): *Ekonomik Savaşımız - Başbakanımızın Radyo Konuşmalarının Yorumu*, Eser Matbaası, Ankara.

Türkmenoğlu Köse, Dilşad (2021): *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Cedit Neşriyat, Ankara.

Uçar, Fuat (2015): *Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, Berikan Yayınevi, Ankara.

Uğur, Hüseyin Hüsnü (2018): *Başbuğlu Yıllar*, Berikan Yayınevi, Ankara.

Uludağ, Ramazan (2008): *Bürokrasiden Anılar*, Dayan Ofset, Ankara.

Uraz, Abdullah (1970): *1970 Siyasi Buhranı ve İçyüzü*, Son Havadis Yayınları, İstanbul.

— (1994): *Millet Devlet Kucaklaşması*, EKA, Ankara.

Usman, Erkin (1976): *Türk Toplumunda Demirel Patlaması*, Sobe Matbaası, İzmir.

Uzman, Nasrullah (2013): "İktidardan Muhalefete M. Fuad Köprülü'nün Siyasi Mücadelesi (1956-1966)", *Akademik Bakış*, cilt 7, sayı 13, Kış 2013, s. 185-208.

— (2018): *İktidardaki Muhalif Osman Turan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Ülkü, İrfan ve Hasanov, Ali (1999): *Süleyman Demirel*, Mega Basım, İstanbul.

Ünlü, Fikret (2020): *Bir Ağaç Gölgesi Gibi Geldi Geçti*, Doğan Kitap, İstanbul.

Vakıf 2000 (2017): *"Demirel Efsanesi" - 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'i Anarken*, 200'li Yıllarda Türkiye Stratejik, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Vakfı, Ankara.

Yalçın, Aydın (1986): *Vatan Hıyanetinin Anatomisi*, Yeni Forum Yayınları, Ankara.

Yalçıntaş, Nevzat (2012): *Hatıralar*, İşaret Yayınları, İstanbul.

Yamantürk, İdris (2014): *Türk Milletine Borcumuz Var*, haz. Osman Çakır, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Yaşar, İslâm (2011): *Muhabbet Fedaileri*, 5. baskı, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

— (2016): *Aynanın Arka Yüzü*, 2. baskı, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

— (2019): *Serencam*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

Yaşar, Muammer (1986): *Zincirbozan Günleri*, Tekin Yayınevi, İstanbul.

Yaşar, Selçuk (1996): *Hayatım*, Tükelmat, İzmir.

Yeğen, Mesut (1999): *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Yıldırım, Dursun (2015): "Türk beyi bengülüğe at salıp gitti", *Türk Yurdu*, sayı 335, Temmuz 2015, s. 16-18.

Yılmaz, Mustafa (2022): *Son Tanık - Temel Karamollaoğlu Hayatı-Hatıraları*, Millî Gazete Kitap Kulübü, Ankara.

Yılmaz, Rasih (1998): *Toros Yüzlü Adam*, Timaş Yayınları, İstanbul.

Yorulmaz, Hüseyin (2012): *Bir Neslin Ağabeyi - Erdem Bayazıt*, Hat Yayınevi, İstanbul.

Yurdakul, Doğan ve Yalçın, Soner (1999): *Bay Pipo*, Doğan Kitap, İstanbul.

Yurtoğlu, Nadir (2018): "Türkiye'de Köylere İçme Suyu Hizmetinin Götürülmesinde Demokrat Parti Örneği (1950-1960)", *History Studies*, cilt 10, sayı 6, s. 225-243.

Zaim, Sabahattin (2008): *Bir Ömrün Hikâyesi*, 2. baskı, İşaret Yayınları, İstanbul.
Zeybek, Namık Kemal (2013): *Türk Dünyası Deyince*, Doğan Kitap, İstanbul.
— (2014): *Siyaset Yolu*, Doğan Kitap, İstanbul.
Zenger, Erkal (2000): *Thencere Ghottin Khara*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara.
Zincirkıran, Necati (2013): *Genel Yayın Müdürü*, Epsilon Yayıncılık, İstanbul.
Zürcher, Erik Jan (2017): *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul.

BELGELER

Foreign Relations of the United States, 1969-1976, Volume XXX, Greece, Cyprus, Turkey, 1973-1976.
Foreign Relations of the United States, 1969-1976, Volume XXIV, Eastern Europe; Eastern Mediterianian, 1969-1972.
Türkiye Müteahhitler Birliği Sözlü Tarih Çalışması, Tarih Vakfı Arşivi.

GÖRÜŞMELER

Aylin Cesur, 11 Ekim 2022
Mehmet Dülger, 5 Ekim 2022
İlhan Kesici, 12 Eylül 2022
İlhan Kuyucu, 2 Eylül 2022
Erman Yerdelen, 16 Kasım 2022

II. Abdülhamit 340, 501
12 Mart 11, 111, 141, 145, 165, 180, 187-189, 192, 196, 198, 201, 202, 204-218, 221, 223-227, 229, 231, 242, 246, 261, 270, 287, 295-297, 301-303, 313, 318, 319, 326, 436, 455, 492, 494, 495, 503, 543
12 Eylül 11, 56, 73, 125, 150, 155, 175, 178, 186, 229, 253, 259, 268, 274, 278, 289, 292, 294, 298, 300, 304, 305, 307, 309, 313-316, 318, 319, 323, 326, 331, 332, 334-336, 340-342, 344, 345, 349, 350, 353, 356, 359, 365, 369-371, 374, 378, 380, 390, 394-396, 404, 405, 407, 409, 429, 436, 438, 442, 446, 453, 492, 494
27 Mayıs 63, 65, 71, 72, 86, 87, 90, 94, 96, 105, 107, 109-112, 114, 126, 145, 157, 166, 169, 170, 202, 203, 211, 217, 219, 227, 244, 313, 332, 336, 338, 344, 404, 499, 517
28 Şubat 11, 83, 182, 194, 206, 419, 426, 429, 431, 442, 483, 485, 489-499, 501, 502, 508, 518, 526, 528, 529, 531, 538, 540-543, 545

Abbas, Hiram 370
Adalet Partisi (AP) 27, 44, 63, 64, 66, 69-72, 74, 75, 77-79, 81, 82, 84, 86-90, 92-96, 99, 100, 102-108, 110-114, 117-119, 124, 126, 127, 129, 131, 134, 136, 137, 144, 146-152, 154, 156, 161, 163, 164, 166, 168, 169-171, 181, 184, 185, 187-195, 197-200, 205, 208-211, 213, 216-219, 221-227, 229-231, 233-236, 238-241, 243-246, 248-252, 254-263, 266, 269, 271, 273, 274, 278, 280-285, 287, 289-295, 300, 302, 303, 308, 310, 315, 316, 321, 324, 326, 331, 335, 336-339, 342, 355, 358-360, 372, 382, 389, 401, 402, 414, 420, 446, 495, 512, 526, 528, 538
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP/AK Parti) 62, 83, 306, 495, 507, 511, 514, 518, 522, 524-532, 534, 535, 537-542, 545, 550
Adapazarlı Ümit 515
Afife, Demirel 23, 517
Ağaoğlu, Adalet 181
Ağaoğlu, Neriman 106, 193
Ağaoğlu, Samet 96, 106, 193, 244, 272
Ağaoğlu, Süreyya 272
Ağar, Mehmet 445-447, 451, 482, 524, 529
Ahmet Yesevî 464
Ak, Ali 151
Akayev, Asker 472
Akbulut, Yıldırım 376
Akça, Ertuğrul 105
Akdeniz, Nuri 23
Akın, Kenan 33
Akıncı, Eşref 221
Akis 73, 88
Akkaya, Reşat 300
Aksoy, Muammer 280
Akşam 143, 145
Akyol, Sami 27, 533
Akyol, Taha 542
Al, Sevgi 434
Ali Hafız (Ergün) 22
Ali, Sabahattin 34, 202
Aliyev, Haydar 469-472, 498, 506
Alkan, Ahmet Turan 545
Alkan, Mehmet Ö. 7, 161, 180
Allende, Salvador 279, 286, 287, 305, 351
Alpaslan, Tevfik Fikret 332
Alpkaya, Emin 303

Altan, Çetin 145, 155, 157-159, 170, 416
Altıkulaç, Tayyar 253
Amin, İdi 280
Anı Değil İtiraf 346
Annan, Kofi 522
Ant 105, 110, 144, 146, 157
AP-Ordu İlişkileri 111
Arar, İsmail 223, 242
Arayış 323
Arcayürek, Cüneyt 9, 12, 24, 91, 105, 107, 161, 172, 176, 177, 179, 182, 183, 209, 218, 251, 262, 263, 269, 275, 280, 284, 286, 287, 292, 309, 311, 314, 327, 333, 335, 340, 349, 352, 353, 362, 370, 373, 387, 396, 398, 415, 418, 425, 426, 430, 431, 435, 436, 439-442, 446-450, 452, 453, 458, 464, 468-471, 474, 475, 480-483, 485, 488, 494, 503
Aren, Sadun 155, 392
Arıburun, Tekin 79, 221
Arınç, Bülent 538
Arolat, Osman 378
Arsel, İlhan 487
Arslan, Murat 9, 10
Artun, Ali 29, 53
Arzık, Nimet 17, 23, 38, 39, 71, 101, 102, 104, 107, 157, 161, 172, 177, 178, 180, 191, 208, 258, 327, 344, 347, 348
Asal, Talat 259, 290
Asiltürk, Oğuzhan 259
Aslan, Şükrü 7, 22
Aslan, Yusuf 216, 543
Aslanbay, Ümit 12
Aslandaş, Alper S. 9
Aslanoğlu, Hikmet 64
Atabek, Erdal 216
Atalay, Oğuz 290, 291, 293
Atalay, Sırrı 342
Atatürk, Mustafa Kemal 77, 84, 90, 92, 93, 96, 97, 99, 104, 109, 112-114, 116, 124, 126, 147, 156, 159, 163, 181, 192, 207, 211, 212, 234, 236, 241, 242, 266, 268, 308, 313, 340, 344-346, 363, 371, 389, 392, 400, 414, 431, 451, 460, 467, 486, 489, 499, 500, 524, 536, 538, 542
Atay, Falih Rıfkı 92, 172
Atay, Oğuz 69
Ateş, Atilla 459
Atlee, Clement Richard 502
Atsız, Nihal 205
Avaz, Ali 160, 230
Avcı, Sabit Osman 199, 213, 215, 224, 239, 261, 386
Avcı, Savaş 265
Avcı, Yıldırım 355, 356
Avcıoğlu, Doğan 68, 131, 144, 154, 157, 193, 199
Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) 188, 278
Avrupa Ekonomik Topluluğu/Ortak Pazarı 128
Ayaz, Nevzat 337
Aybar, Mehmet Ali 114, 137, 155, 169, 193
Aydan, Ayhan 164
Aydemir, Talat 71, 110
Aydınlar Ocağı 70, 182, 237, 238, 241, 247, 254, 256, 257, 260, 264, 272, 296, 303, 357, 390
Aydınoğlu, Ergun 167, 203
Aydoğan, Pınar 78
Aygün, Oğuz 336
Ayhan, Cevat 33
Aykan, Cevdet 386
Aytür, Memduh 132

Babacan, Ali 306
Baban, Cihat 90
Babür 467
Bahçeli, Devlet 501, 509, 528
Balcı, Şükrü 446
Balcıoğlu, Şahap 257
Balım, Ali İhsan 27
Baransel, Ali 301, 369
Barker (Raporu) 141
Barlas, Mehmet 305, 356, 492
Barutçu, Mahir 69
Barutçu, Ömer Faruk 401
Barzani, Mustafa 270, 408, 459
Başgil, Ali Fuat 71, 79, 349
Başol, Halil 250, 325
Batallı, Mehmet 401
Batır Kız 467
Batur, Muhsin 206, 221, 304, 315
Bayar, Celal 49, 50, 66, 71, 72, 80, 82, 100, 104-107, 118, 169, 193, 235, 239, 240, 289, 290, 324, 332, 333, 337, 402, 429, 455
Bayar, Mehmet Ali 460, 466, 529, 545
Bayar, Nuri 308, 311
Bayer, Yalçın 542
Baykal, Deniz 342, 388, 417, 475, 481, 482
Bayrağımın Altında 265
Bayram 145
Bayramoğlu, Ali 492, 543
Bayülken, Haluk 213
Beethoven, Ludwig van 373, 497
Bekaroğlu, Mehmet 534
Bekkine, Abdulaziz 33
Beler, Beliğ 100, 106, 107, 193, 240
Belge, Murat 346, 476
Bener, Erhan 66
Berk, Bekir 149
Berker, Feyyaz 323
Berksoy, Taner 378
Bıçakçı, Barış 8
Bilget, Tunç 384
Bilgiç, Sadettin 72-79, 89, 96-99, 101-103, 148, 151, 190, 191, 193, 194, 218, 235, 240, 257, 258, 290, 310, 315, 331, 335, 337, 339, 341, 402
Bilici, Adem 430
Binark, Hikmet 69
Bir Ömür Suyun Peşinde 57
Birand, Mehmet Ali 72, 108, 217
Birdal, Akın 350
Birgit, Orhan 34
Birgün 535, 544
Birler, İsmail Hakkı 251
Birlik Partisi (BP) 191, 236
Boran, Behice 144, 155, 189, 257, 273, 317, 365
Boyner, Cem 384
Boysan, Haldun 342

Bozbeyli, Ferruh 19, 71, 74-76, 87, 96, 99, 106, 182, 184, 192, 198, 221, 235-237, 239
Bozer, Yüksel 415
Bölükbaşı, Osman 87, 118
Brzezinski, Zbigniew Kazimierz 487
Bu Ülke 241
Bucak, Celal 269
Bucak, Sedat 442
Bursalı, Orhan 536, 542
Bush, George H.W. 378
Büyük Doğu 151
Büyük Mason Mahfili Derneği 80
Büyük Türkiye 116, 117, 127, 130, 132, 136, 146, 152, 162, 266, 269, 271
Büyükanıt, Yaşar 524
Büyükkörükçü, Tahir 239, 485

Cantürk, Kemal 247
Carter, Jimmy 276
Castro, Fidel 280, 286
Ceceli, Alaattin 355
Cem, İsmail 247, 309, 417
Cemal, Hasan 180, 183, 400, 449, 493, 532, 534
Cerrahoğlu, Nilgün 536
Cesur, Aylin 7, 179, 515-517, 523, 528, 539-541
Cevadov, Rövşen 471
Cevheri, Necmettin 102, 291, 331, 339, 419, 453
Ceyhun, Ekrem 253, 310, 320, 321, 325, 336, 341, 360, 364, 385, 426
CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi) 199, 210, 219, 223, 235, 237, 243, 244, 248, 249, 280, 282, 526
Che Guevara 152
CHP 10, 14, 34, 63, 68, 71-73, 83, 86-88, 90, 94, 96, 100, 105, 107, 108, 110, 112, 121, 135, 151, 154, 168, 172, 174, 179, 185, 193, 194, 199, 208-210, 213, 217, 219, 221-223, 227, 230, 231, 235-237, 239, 244-246, 251, 255, 259, 264, 265, 267, 269, 273, 279, 280, 282-286, 288, 291, 293, 294, 297, 298, 301, 304, 315-317, 321, 323, 331, 332, 336, 338, 342, 359, 388, 389, 396, 398, 416, 417, 429, 475, 481, 482, 497, 501, 502, 507, 525, 529, 530, 532, 534, 537, 539
Churchill, Winston 281, 502
Cıvaoğlu, Güneri 73, 176, 191, 192, 295, 337, 388, 389, 392
Cindoruk, Dilek 385
Cindoruk, Hüsamettin 9, 183, 184, 292, 304, 308, 310, 333, 337-339, 342, 355-357, 359, 363, 365, 367, 370, 374, 382-385, 390, 392, 400-402, 417, 418, 424, 446, 451, 480, 494, 502, 523, 529, 534
Cinisli, Rasim 102, 169
Cizre, Ümit 107, 111, 208, 298, 303, 536, 537
Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) 78, 82, 86-88, 103, 169, 171, 192, 197
Clifford, Clark 276
Clinton, Bill 512, 547
Colomb, Christophe 378
Coşan, Esad 150
Cömert, Yusuf Ziya 543
Cronin, A.J. 430
Cuma 491
Cumhuriyet 112, 216, 233, 246, 250, 257, 308, 335, 350, 357, 391, 435, 454, 476, 497, 536, 542, 544

Çağlar, Cavit 324, 341, 401, 402, 416, 419, 426, 480, 514
Çağlar, Turan 302
Çağlayangil, İhsan Sabri 51, 86, 91, 102, 138, 139, 142, 145, 183, 184, 187, 218, 224, 291, 294, 315, 320, 324, 328, 331, 337, 340, 341, 355, 385, 386
Çağman, Talat 64, 65
Çakıroğlu, Ömer 259
Çakmak, Fevzi 84
Çandar, Cengiz 411
Çapan, Gürbüz 525
Çapanoğlu 471
Çarmıklı, Nurettin 323
Çatlı, Abdullah 442, 443, 445
Çavuş, Ali 373
Çayan, Mahir 212, 216
Çeliker, Zeki 386
Çeri, Nuri 243
Çerkes Ethem 471
Çetin, Hikmet 455, 457
Çınar, Şaban 276, 277
Çiçek, Cemil 530
Çiller, Tansu 384, 385, 418-420, 425, 440, 441, 445-447, 450, 451, 475, 479-482, 489-491, 497, 529
Çizer, Nasıra 25
Çolak, Muhittin 234, 259, 261
Çolak, Sedat 404
Çölaşan, Emin 80
Çörtük, Kâmuran 423, 514
Çukurlu, Şükrü 151, 245, 436

Da Vinci, Leonardo 59
Dadaloğlu 351
Dağdaş, Bahri 101, 144
Dağı, İhsan 538
Dalan, Bedrettin 384, 396, 418
Dalcı, Mehmet Akif 393
Dallı, Ahmet 82
Dalokay, Vedat 246
De Gaulle, Charles 170, 502
Deliveli, Mustafa 330
Demir, Abdullah 48
Demiray, Tahsin 77, 78, 97
Demirci, Osman 256
Demirel, Hacı Ali 23, 150, 177, 194, 197, 198, 234, 250, 343, 355, 517
Demirel, Nazmiye 39, 43, 149, 160, 176, 199, 413
ayrıca bkz. Şener, Nazmiye (Nazmiye Hanım)
Demirel, Şevket 13, 14, 17, 31, 52, 57, 70, 101, 177, 308, 343, 361, 504, 505, 514, 517, 529, 545-547
Demirel, Tanel 104, 181, 185, 307
Demirel, Yahya (Yahya Çavuş) 15, 16, 21, 25, 38

Demirel, Yahya Kemal 177, 216, 506
Demirel, Yahya Murat 250, 251, 404, 505, 514
Demirel'in Hikâyesi – 32 Kısım Tekmili Birden 389
Demirel'in Liderlik Sırları 434
Demirelinönü 399
Demirkol, Ferman 471
Demirören, Erdoğan 323
Demokrat 257, 258
Demokrat Parti (DP) 37, 47, 49-52, 63, 64, 66, 67, 70, 72, 74, 75, 77, 80, 82, 86, 87, 90, 93, 94, 98, 100, 104, 105, 107, 113, 114, 116, 131, 134, 141, 145, 166, 182, 192, 194, 244, 259, 272, 285, 292, 294, 313, 316, 336, 338, 355, 365, 453, 526, 529, 538, 539
Demokratik Parti (DemP) 81, 82, 99, 192, 193, 198, 199, 201, 221, 230, 234-236, 238-240, 256, 280, 282, 290, 420, 495
Dengiz, Orhan 335
Denktaş, Rauf 474, 475, 522
Deprem 201
Deriner, İbrahim 82
Derviş Vahdetî 147
Derviş, Kemal 362, 513
Descartes, René 124
Devr-i Süleyman (Aydın Engin) 161, 230
Devr-i Süleyman (Ahmet Kahraman) 421
Devrim 68, 100, 198, 223
Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) 204, 274, 297, 438, 439
Dıblan, Sezai 273
Dicle, Hatip 451
Dikeçligil, Hüsnü 82, 136, 192
Dikmen, Ekrem 80, 192, 198
Dilipak, Abdurrahman 491
Dilmen, Hilmi 24, 25, 75
Dinçer, Hasan 98, 208
Dink, Hrant 527
Divitçioğlu, Sencer 305
Doğan, Aydın 469, 506, 535
Doğan, Celal 359
Doğan, Güreş 410, 481
Doğan, İbrahim 171
Doğan, Lütfi 248, 417
Doğan, Orhan 451
Doğan, Sadık 22-24
Doğan, Selen 434
Doğan, Yalçın 155, 327, 352, 370
Doğru, Necati 504
Doğu, Fuat 207
Donat, Yavuz 9, 208, 212, 245, 270, 293, 307, 321, 336, 339, 343, 354, 355, 357, 358, 361, 362, 387, 436, 445, 480, 493, 526
Dranas, Ahmet Muhip 41
DSİ Bülteni 46, 47, 49, 55
Duralı, Sabih 37
Duralı, Teoman 82, 108
Durugönül, Şeref 250
Durum 77, 78, 87, 93, 98, 107, 144
Dülger, Mehmet 7, 10, 97, 118, 178, 182, 183, 187, 193, 223, 234, 336, 341, 384, 388, 420, 494, 516, 550
Dündar, Can 34

Ecevit, Bülent 10, 155, 168, 172, 209, 230, 231, 233, 236, 241, 243, 245, 262-264, 269, 270, 273, 277-289, 291-294, 296, 301-303, 305-307, 311, 315, 317, 318, 321, 323, 331, 332, 342, 357, 359, 371, 387, 469, 477, 497, 501, 502, 507, 509, 517, 537
Eczacıbaşı, Haluk 359
Eczacıbaşı, Nejat 174, 288
Eczacıbaşı, Şakir 288
Edibali, Aykut 238
Egeran, Necdet 80, 81
Einstein, Albert 150
Eisenhower, Dwight D. 44, 89, 133, 513
Ekmekçi, Mustafa 157, 230
Ekşi, Oktay 391, 514
Elçibey, Ebulfez 469-471
Elmalı, İbrahim 148, 194, 195
Elvan, Berkin 544
Elverdi, Ali 302, 303, 313
Emre, Süleyman Arif 194
Engels, Friedrich 272
Engin, Aydın 161, 230, 477, 536
Engin, Cemil 304
Erbakan, Necmettin 30, 33, 113, 193, 194, 197, 235, 239, 243, 247, 248, 256, 258, 276, 280, 281, 294, 310, 315, 316, 339, 396, 398, 432, 468, 482, 483, 486-490, 493, 494, 496, 497, 509, 533, 534
Erbaş, Şükrü 430
Erdem, Ali Naili 76, 77, 79, 86, 113, 175, 179, 180, 234, 333, 340-342, 352, 386
Erdem, Kaya 309
Erdem, Vahit 454, 528
Erdemir, Memduh 184, 185
Erdoğan, Kadri 98, 131, 198
Erdoğan, Recep Tayyip 161, 306, 504, 511, 519, 526, 528, 531-540, 542, 544, 545, 550, 552
Erdoğan, Kadri 98, 131, 198
Eren, Erdal 322
Erez, Mesut 82, 210, 224
Ergenekon, Gökberk 384
Ergenekon, Yılmaz 291
Ergin, Muharrem 70, 100, 175, 182, 198, 237, 238, 241, 247
Ergin, Sedat 69, 70, 437
Ergun, Recep 325, 326
Erim, Nihat 92, 208-210, 213-215, 217, 218, 222-224, 231, 237, 239, 245, 257, 275, 318
Erimtan, Yüksel 30
Erkanlı, Orhan 90, 201, 227
Erkaya, Güven 496
Erkekçe 366, 430
Erkmen, Hayrettin 278, 294, 311, 316, 318, 386, 387, 402
Erkmen, Nizamettin 96, 199
Erkovan, Mustafa Kemal 97
Eroğlu, Derviş 475
Ersin, Nurettin 304
Ersoy, Mehmet Akif 266
Ersöz, Adnan 304
Ersun, Namık Kemal 303, 304, 525

Erverdi, Ezel 386
Esad, Hafız 459
Esayan, Markar 543
Esener, Ali Fethi 304, 321, 338
Evliyaoğlu, Gökhan 97
Evliyaoğlu, İlhan 333
Evren, Kenan 65, 259, 260, 294, 298, 301, 304, 318, 322, 324, 327, 332, 333, 336-338, 342, 346, 357, 358, 360, 361, 363, 367, 369-371, 375, 379, 388, 390, 436, 446, 453
Eyüp Han, Muhammed 142

Faralyalı, Ersin 384
Fatih Sultan Mehmet 266, 495
Fer, Muslih 208
Fernau, Friedrich Wilhelm 118
Fırat, Abdülmelik 450, 453
Fikrimin İnce Gülü 181
Fincancıoğlu, Yurdakul 90, 104
Finkel, Andrew 441
Firavun 348
Ford, Gerald 275, 276
Franco, Francisco 348, 421
Freud, Sigmund 537
Friedman, Milton 307
Fuzuli 430

Gaspıralı İsmail 462
Gazali 256
Gazioğlu, Muzaffer 189
Gemuhluoğlu, Fethi 77, 78
Genç, Süleyman 342
Gerger, Haluk 351
Gevgilili, Ali 93, 189, 190, 218, 227, 231, 305
Gezmiş, Deniz 216, 217, 543
Gırgır 160
Gibson, William 359
Gonzalez, Felipe 421
Gorbaçov, Mihail 364, 396
Gorbi (Mihail Gorbaçov) 396
Göğüş, Ali İhsan 34
Gökdemir, Ayvaz 248, 471
Gökdemir, Hayrettin 320, 383
Gökmen, İbrahim 38
Gökmen, Sami 288
Gökmen, Yavuz 492
Göle, Nilüfer 53
Gölhan, Mehmet 338, 341, 448
Göncüoğlu, Orhan 41, 45
Gönensin, Okay 216
Görmez, Mehmet 541
Görmüş, Alper 491
Göze, Ergun 286
Growden, Jimmy 44
Gül, Abdullah 490, 524, 525
Gülcügil, Mustafa 96, 260
Güleç, Mehmet Nuri 149
Güleçyüz, Kâzım 540, 541
Gülen Cemaati/Gülenciler/Fethullahçılar 43, 149, 485, 525, 535, 541
Gülen, Fethullah 485
Gülesin, Şükrü 431
Gümrükçüoğlu, İbrahim 436
Gümüşoğlu, Osman 96
Gümüşpala, Ragıp 74, 75, 131, 338
Gümüştekin, Uğur 242, 359
Günaydın 91, 198, 199, 200, 284, 300
Gündoğdu, Süleyman Sami 15, 22
Güner, Agâh Oktay 184
Güner, Ahmet 251
Güneş, Turan 68
Gürdoğan, Ersin 33
Güreş, Doğan 410, 481
Gürgür, Nuri 169, 201, 529
Gürkan, Aydın Güven 416
Gürler, Faruk 206, 213, 219-222
Gürsel, Cemal 71, 82, 84, 86, 89, 90, 108, 110, 112, 524
Gürsoy, Ahmet 337
Gürsoy, Nilüfer 106, 193, 337
Güven Partisi (GP) 193, 210, 219, 244, 337
Güven, Turgut Yılmaz 73, 383, 509
Güvenç, Bozkurt 391, 426, 427, 429, 430, 495
Güzel, Hasan Celal 182, 247, 324, 333, 337, 361, 538

Hacı Bektaş Veli 441, 442
Hacıüzeyiroğlu, Abdulkadir 540
Hakan, Ahmet 518
Hakko, Vitali 274, 323
Halid bin Velid 437
Halife Ömer 437
Handley, William J. 227
Hatısaru, Songül 42
Hayat 53, 59, 92, 177
Hayek, F.A. 347
Hemingway, Ernest 326
Heral, İsmail 380
Herzog, Hayim 478
Hitler, Adolf 144, 262, 281, 374
Hobbes, Thomas 406
Hocaoğlu, Ömer Lütfi 239
Ho-Şi-Minh 280
Hürriyet 69, 70, 80, 82, 90, 91, 105, 200, 201, 224, 261, 280, 293, 309, 391, 425, 436, 439, 458, 494, 508, 514, 524, 534, 535, 542, 543
Hürriyet Partisi 192
Hüseyin Avni Paşa 13, 75, 181
Hüseyinov, Suret 470
Hz. Muhammed 414

Ilgaz, Faruk 310
Ilıcak, Kemal 335, 384, 403
Ilıcak, Nazlı 281, 327, 335, 340-344, 346-348, 352, 357, 450, 492
Irmak, Sadi 236

İleri, Tevfik 50, 51
İlhan, Attilâ 145, 181, 266
İmset, İsmet 411
İnan, Hüseyin 216, 543
İnan, Kâmran 174, 231, 233, 234, 265, 276, 278, 289-291, 417, 427, 509
İnan, Mustafa 69
İnanç, Atıl 342
İnönü, Erdal 350, 398, 399, 411, 416
İnönü, İsmet 25, 63, 84-88, 90-93, 104-108, 119, 139, 144, 148, 156, 172, 173, 191-193, 207, 217, 288, 313, 346, 384, 398, 435, 447, 489, 500, 503
İpekçi, Abdi 103, 109, 154, 165, 167-169, 173, 191, 244, 245, 253, 261, 267, 278, 286, 287, 351

İskenderpaşa Dergâhı 33
İslâmoğlu, Huri (Huricihan) 7, 51, 175
İslâmoğlu, Münif 51, 72, 175, 245, 294, 320, 325, 330, 331, 382, 385, 386, 401
İstanbul Ekspress 77

Jefferson 157
Johnson mektubu 91, 138

Kabaklı, Ahmet 119, 241, 247, 251, 286, 295, 340
Kacar, Kemal 150, 151, 256, 389
Kaddafi, Muammer 488
Kafaoğlu, Adnan Başer 309
Kafesoğlu, İbrahim 241
Kaflı, Kadircan 93
Kahraman, Ahmet 14, 25, 31, 130, 159, 173, 421
Kahramanyol, Mustafa 492
Kalkınmanın Manevî Yönü 252
Kandoğan, Ümmet524
Kansu, Günal 64, 66, 132, 140, 374
Kapital 342
Karaca, Muammer 161
Karadayı, İsmail Hakkı 489, 493, 498
Karamehmet, Mehmet Emin 384
Karaosmanoğlu, Atilla 455, 214
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 39
Karaöz, İlyas 217
Karataş, Şaban 247
Kardüz, Ali Rıza (Güngör Uras) 504
Karpat, Kemal 96, 138, 181, 271
Kartal, Kinyas 291
Kavakçı, Merve 498
Kaya, Yaşar 451
Kaynak, Mahir 145
Kazan, Şevket 483
Kazdağlı, Celal 47, 434
Keçeciler, Mehmet 316, 374
Keçeli, Orhan 339, 384, 431, 446
Keçeli, Yaşar 383
Kelleci, Muhammet 295
Kenasarı (Sultan) 467
Kenter, Yıldız 176, 359, 517
Kerenski, Aleksandr Fyodoroviç 317, 318
Kerimov, İslâm 465, 472
Kesici, İlhan 7, 13, 323, 341, 384, 402, 494, 497, 529, 530
Keynes, John Maynard 135
Kıcıman, Mehmet 260
Kılıç, Ali 22
Kılıç, Altemur 21
Kılıç, Salâhattin 118
Kılıç, Selahattin 31, 56, 82, 291, 320
Kılıçarslan, İsmail 545
Kılınç, Kirami 7, 56
Kıratlıoğlu, Esat 50
Kırca, Coşkun 311, 363, 401
Kırca, Levent 536
Kırıkoğlu, Kamil 288
Kısakürek, Necip Fazıl 151
Kışlalı, Ahmet Taner 497
Kıvanç, Ümit 7, 180, 544
Kıvılcımlı, Hikmet 145, 182, 193
Kızılok, Fikret 421
Kibar, Osman 100, 251, 358
Kiesinger, Kurt Georg 294
Kilercioğlu, Orhan 363, 370, 403
Kim 39, 81, 135, 157, 158, 172
Kissinger, Henry 294
Kiverlioğlu, Orhan 233, 234, 252, 291, 302, 385
Kocadağ, Hüseyin 442, 445
Kocadon, Mehmet 530
Kocaelili İsmail 515
Koç, Rahmi 532
Koç, Vehbi 69, 189, 288, 323, 328, 360
Koçak, Orhan 7, 56
Koçak, Salim 41
Koçak, Sevinç 41
Koçak, Yunus 170
Koçaş, Sadi 211
Kollias, Konstandinos 139
Koman, Teoman 489
Kommer, Robert 165
Komünist Manifesto 135, 152
Kongar, Emre 352
Konuksever, Ergin 41, 91
Koper, Daniş 46, 64
Koraman, Bedri 160
Korkmaz, Taner 83
Korkut, Hasan 283
Koru, Fehmi 492, 538, 542, 543
Korutürk, Fahri 222, 223, 231, 239, 283, 298, 304, 311, 318, 497
Kosigin, Aleksey Nikolayeviç 142-144, 279
Kotku, Mehmet Zait 33
Kozanoğlu, Can 180
Köker, Yiğit 332
Köprü 125, 150, 347, 390-392
Köprülü, Fuat 87
Köylü Başbakan Süleyman Demirel 242
Köymen, Aydın 243, 350, 351
Kula, Onur Bilge 429
Kumbaracıbaşı, Onur 416, 424
Kurdaş, Kemal 165, 171
Kurt, Ahmet 89
Kuruç, Bilsay 280, 295
Kutlu, Haydar 392
Kutlular, Mehmet 108, 149, 195, 239, 256, 491
Kuyucu Murat Paşa 393, 349
Kuyucu, İlhan 7, 288, 479
Küçük, Yalçın 83, 131, 362, 523
Küçükömer, İdris 145, 146
Küntay, Barlas 170, 274
Kürkçü, Ertuğrul 216
Kürşat, Nihat 82

Laç, Abdurrahman Şeref 149
Le Figaro 500
Le Monde 476
Lenin, Vladimir İlyiç Ulyanov 46, 268
Levent, Tamer 501
Lincoln, Abraham 347, 348, 353
Lord George 400
Lucifero, Roberto 152

Madanoğlu, Cemal 109
Mağden, Hamdi 96
Mağden, Perihan 508, 509, 522
Mandela, Nelson 371
Marcos, Ferdinand 333

Marcuse, Herbert 394
Marx, Karl 152, 264, 268, 272, 342, 394
Mataracı, Tuncay 282
Maurer, Ion Gheorghe 142
McCarney (Başmühendis) 37
Melen, Ferit 219, 220, 223, 224
Menderes, Adnan 49-51, 63, 68, 71, 80, 93, 100, 102, 103, 108, 112, 116, 118, 128, 131, 142, 145, 156, 157, 169, 180-182, 189, 192, 193, 217, 255, 256, 263, 333, 365, 401, 526, 534, 539
Menderes, Aydın 323, 386, 529, 538
Menderes, Mutlu 193
Menderes, Yüksel 193
Menteşe, Nahit 90, 281, 291, 320, 330, 337, 339, 341, 356, 385, 387, 426
Meriç, Cemil 241
Mevlana 441
Machiavelli, Niccolo 62
Miller, Arthur 353
Millet Devlet Kucaklaşması 425
Millet Hizmetinde Adalet Partisi (1965-1971) 126
Millet Partisi (MP) 78, 86, 87, 149, 150, 184, 192, 194
Milli Birlik Komitesi (MBK) 64, 66, 72
Milli Görüş 33, 83, 113, 150, 194, 195, 239, 254, 339, 485, 489, 495, 518, 528, 533, 534, 538
Milli Nizam Partisi (MNP) 103, 188, 194, 225, 235
Milliyet 9, 34, 92, 146, 245, 261, 305, 392
Milliyetçi Cephe (MC) 23, 70, 121, 123, 168, 175, 182, 198, 229, 234, 237-247, 249-261, 263, 266, 267, 273, 275-277, 280-283, 289, 291, 294, 303, 306, 310, 350, 389, 395, 398, 463
Milliyetçi Cephe Ne Dedi Ne Yaptı 246
Milliyetçiler Birleşiniz 263
Milor, Vedat 51
Moro, Aldo 340
Morrison-Knudsen firması 67
Muğlalı, Mustafa 313, 406, 443
Muktedir 534
Mumcu, Uğur 68, 131, 198, 237, 246, 250, 257, 282, 293, 302, 335, 351, 352, 392
Muradoğlu, Abdullah 543
Mussolini, Benito 144, 159, 348
Mustafa Suphi 202, 241
Mübarek, Hüsnü 333, 459
Müftüoğlu, Osman 503, 504
Mülayim, Ziya Gökalp 174
Müşir Hüseyin Avni Paşa 181

Nadi, Nadir 181, 350
Nakşibendi 33, 150, 239
Napolyon Bonapart 157
Narin, Halit 292, 323, 330
National Geographic 454
Nazarbayev, Nursultan 468, 472, 506
Nâzım Hikmet 34, 170, 202, 430
Nemlioğlu, Feyyaz 52
Nemrut 348
Neron 348
Nesin, Aziz 350, 351, 439, 440
New York Times 143, 378, 487
Newsweek 521
Niçin Süleyman Demirel? 242
Nişanyan, Sevan 14
Nixon, Richard 125, 133, 140, 160
Nur Cemaati 108, 125, 148, 149, 151, 195, 197, 239, 390, 392
Nur talebeleri 21, 148, 149

Oğuz, Orhan 233, 234
Oğuzcan, Ümit Yaşar 39, 41
Okan, Acar 463, 471
Oktay, Metin 431
Okurer, Cahit 70
Olay 515
Oral, Refik 174
Oral, Sümer 322, 325
Oral, Tan 233
Orel, Şinasi 65, 67
Orhon, Şahabettin 71
Orkunt, Sezai 111
Ortadoğu 237, 241, 251, 258
Ortaylı, İlber 182, 545
Oskay, Çınar 366, 517, 545
Ozan, Can 399
Ozan, Ebru Deniz 380
Ozansoy, Munis Faik 174

Öcalan, Abdullah 270, 408, 411, 412, 459, 460, 501, 519
Öğün, Süleyman Seyfi 543
Öktem, İmran 148
Ökten, Şekür 81
Ölçen, Ali Nejat 14, 121
Önder, Cevat 192
Öngider, Seyfi 172, 175, 421, 492
Öngüt, Güneş 282
Önsel, Vural 244
Örnek, Özden 524
Öymen, Altay 216, 250
Öz, Güray 544
Özakman, Turgut 523
Özal, Korkut 33, 71
Özal, Semra 176
Özal, Turgut 33, 34, 36, 46, 64, 65, 68, 70, 71, 132, 133, 150, 173, 182, 193, 307, 309-311, 322, 324, 327, 336, 338, 343, 354-358, 360-365, 369-380, 382, 383, 385, 387, 388, 396, 401, 402, 404-417, 424, 425, 438, 458, 463, 466, 469, 478, 484, 490, 492, 503, 517, 534, 538, 539, 552
Özarda, Reşat 97
Özaydınlı, İrfan 259, 304
Özbek, Sabahattin 222
Özden, Cevher 306
Özden, Mehmet 184
Özden, Süreyya Yücel 84
Özdilek, Fahri 64
Özer, Nihat 260
Özgüden, Doğan 543
Özgür İnsan 221
Özgürlük ve Dayanışma Partisi 155
Özkan, Vedat Ali 82
Özkök, Ertuğrul 261, 415, 425, 494, 534, 535, 542
Öztan, Güven Gürkan 544

Paine, Thomas 347
Pakdemirli, Ekrem 403
Paksüt, Emin 237
Papadopoulos 334
Paris Match 456, 476, 498
Pehlivanoğlu, Şadi 99, 343, 414, 415
Pekkutsal, Rıza 293
Perez, Şimon 533
Perikles 344
Perin, Cevdet 77
Perin, Mithat 77
Perinçek, Doğu 365, 523
Perinçek, Sadık 96
Peştemalcıoğlu, Süleyman 22
Peynircioğlu, Atilla 336
Photography Annual 175
Pinochet, Augusto 305, 364, 371
Pinter, Harold 353
Pinto, Bensiyon 478
Pir Sultan Abdal 439
Playboy 376, 389, 395, 403
Polatkan, Hasan 63, 217
Pontoppidan, Henrik 55, 56
Putin, Vladimir 468

Qacar, Merkez 472

Rabin, Isaac 478
Rado, Şevket 53, 59, 92, 388
Rafsancani, Ali Ekber Haşimi 484
Red Kit 362
Resulzade, Mehmet Emin 467
Reyhan, Uğur 335
Richardson (ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı) 141

Sabah 330, 337, 388, 392, 417, 445, 493, 494, 504, 515, 516, 524, 541, 542
Sabancı, Sakıp 273, 293, 323
Saddam Hüseyin 407, 458, 459
Sağdıç, Ozan 175, 178
Sağlam, Mehmet 429
Said-i Nursî 21, 22, 149, 150, 390, 391, 540
Sakharov, Andrey 364
Salih, Muhammed 466
Salihoğlu, M. Latif 540
Sanal, Türker 326
Sancar, Semih 220, 221
Saner, Hulki 161
Sarıgül, Mustafa 532
Savaş, Vural 490
Sayılgan, Aclan 201
Saylan, Türkân 498
Seba, Süleyman 432
Seçkinöz, Necdet 493, 497, 321, 425
Sedes, İzzet 146
Selçuk, İlhan 34, 157, 223, 308, 416, 425, 531
Selışık, Ziya 108
Selvi, Abdülkadir 543
Serdaroğlu, Kemal 259
Serdengeçti 171
Serencebey 431
Serengil, Öztürk 161, 243
Sertel, Sabiha 34
Sertel, Zekeriya 34
Sever, Şirin 515, 516
Sevgi Dünyamızda Size Baba Diyorlar 434
Sevinç, Necdet 258
Sezer, Ahmet Necdet 509, 512
Sezgin, İsmet 9, 82, 293, 339, 342, 385, 387, 400, 418, 419, 426
Sezgin, Refet 96, 148
Sherwood, W. Barbara 103
Silahçıoğlu, Doğu 489
Simavi, Erol 80, 82, 91, 92, 200, 503
Simavi, Haldun 92, 200
Sinirlioğlu, Feridun 459, 460
Sirmen, Ali 391
Sirmen, Mithat 326
Sirmen, Sefa 432
Son Havadis 107, 136, 192
Sosyalist 145
Soysal, İlhami 81, 113
Soysal, Mümtaz 242, 416, 425, 455
Sönmez, Ali Osman 324, 402
Sönmez, Fikri 300
Spiers (ABD Ankara Büyükelçisi) 275
Sporel, Zeki Rıza 74, 75
Stalin, Josef 34, 268
Strausz-Hupe, Robert 352
Sulzberger, C.L. 143
Sunalp, Turgut 215, 336
Sunay, Cevdet 106, 107, 109-111, 171, 178, 194, 206, 207, 212, 220, 222, 224, 225
Sükan, Faruk 74, 75, 98, 106, 165, 170, 171, 190, 192, 218
Süleyman Demirel'den Özdeyişler 434
Süleyman, Mesut 505
Sülüname 159, 160
Süme, Burak 176
Süreya, Cemal 158, 182, 350, 361, 389
Süreyya, Şevket 49

Şahin, Adem 243
Şahin, Ömer 43
Şahinkaya, Tahsin 304
Şarlak, Zeynep 446
Şellefyan, Mıgırdıç 198, 199
Şen, Agasi 82
Şener, Ali 17, 42, 43, 177, 321, 343, 418, 423, 503-505
Şener, Nazmiye (Nazmiye Hanım) 16, 38-43, 101-103, 176, 177, 206, 265, 280, 320, 321, 343, 417, 484, 517, 532
ayrıca bkz. Demirel, Nazmiye
Şener, Yılmaz 178
Şeyh Said 450
Şu Çılgın Türkler 523

Tafral, Rüştü 149
Tağmaç, Memduh 111, 206, 219, 224, 303, 326
Tahir, Kemal 104, 181
Talabani, Celal 408, 412, 459
Talu, Naim 222, 223
Tamer, Meral 506
Tamer, Rauf 241, 340, 416
Tan 33, 34
Tan, Ahmet 536
Tan, Hasan 260, 261
Taner, Haldun 233
Tanju, Sadun 135, 145
Tanla, Bülent 42
Tanör, Bülent 118
Tanrıdağ, Neşet 96
Tansel, İrfan 110

Tara, Şarık 189
Taranoğlu, Güzide 176
Tarhan, Mümtaz 79
Tarımcıoğlu, Faik 525, 526
Tarihi Hadiselerin Işığı Altında İslâmi Hareket ve Türkeş 197
Taşer, Dündar 204
Taylan, Muhittin 222
Taylan, Osman Tevfik 29
Tekil, Füruzan 49, 100, 182, 183, 226
Tekin, İbrahim 177, 198
Tekinel, İsmail Hakkı 96, 99
Tekiner, Zeki 317
Temuçin, Turhan 389
Teori 523
Tepe, Ali 199
Tepe, Osman Nuri 199
Tercüman 119, 240, 241, 244, 251, 281, 286, 316, 328, 335, 340, 384, 403
Terzaki, Karl von 30
Thatcher, Margaret 175, 278
The European Euromoney 476
The Washington Post 157, 488
Tılıç, L. Doğan 535
Timisi, Mustafa 191, 236
Timoşenko, Stephen 30
Tinbergen, Jan 51, 133
TKP 143, 201
Toğrol, Ergün 413
Toker, Metin 87, 90, 104, 110, 207, 288, 392
Toker, Nilgün 344
Topal Osman 471
Topal, Ömer Lütfü 444
Topaloplu, Ahmet 96, 102, 106
Topbaş, Eymen 310
Topçu, Nurettin 175
Topçu, Yaşar 401
Toptan, Köksal 306, 323, 367, 404, 419, 528
Torumtay, Necip 364
Totem ve Tabu 537
Tudjman, Franjo 473
Tuna, Ahmet Nusret 336, 355
Tuna, Salih 543
Tuncer, Acar 242
Tural, Cemal 110, 111, 156, 525
Turan, Osman 96, 103
Turat, Hikmet 44, 45, 81
Turgut, Hulusi 23, 43, 65, 70, 77, 504, 512
Turgut, Kübra 20
Turgut, Mehmet 51, 70-77, 79, 86, 96-102, 106, 119, 133, 144, 159, 165, 174, 177, 179, 184, 198, 218, 321, 337, 386, 387
Turhan, Mümtaz 112
Türk İslâm Sentezi 241
Türk Toplumunda Demirel Patlaması 242
Türk Yurdu 47
Türk, H. Bahadır 7, 173, 534
Türkel, Ahmet 82
Türker, Yıldırım 38, 158, 173, 509, 510
Türkeş, Alparslan 64, 65, 82, 171, 197, 234, 236, 237, 241, 249, 255, 257, 258, 261, 262, 280, 281, 300, 303, 398, 405, 416, 417, 464, 482
Türkiye Günlüğü 186, 460
Türkiye İşçi Partisi (TİP) 88, 137, 153-156, 169, 170, 193, 225, 257, 317
Türkiye'nin Düzeni 157
Türkoğlu, Yılmaz 230
Türün, Faik 220, 221, 302, 303, 402

Uğurcan, Hüsamettin 505
Ulagay, Osman 514
Uludağ, Ramazan 324
Uluengin, Hadi 514
Ulusu, Bülent 334-336
Ulvi, Ali 233
Uran, Necdet 110
Uraz, Abdullah 190, 192, 425
Usman, Erkin 242
Uygun, Samim 384
Uygur, Nejat 161, 359

Ülgen, İsmail Hakkı 296
Ülkü Ocakları 171, 197, 234, 259, 261, 265
Ülman, Haluk 221
Ülsever, Cüneyt 514
Ün 25
Ünalp, Halil 355
Ünlü, Afife 517
Ürgüplü, Suat Hayri 63, 86, 87, 218
Üruğ, Necdet 314

Vance, Cyrus 201, 202
Vardar, Hasan 33, 38
Vatan 152

Wall Street Journal 461, 488
Washington, George 347
Wilson, Harold 502

Yahya Han 212
Yahya Kemal (Beyatlı) 430
Yakup Cemil 447
Yalçın, Aydın 82, 124, 178, 181, 192, 317, 391
Yalçıntaş, Nevzat 224, 245, 247, 463, 491
Yalman, Ahmet Emin 93, 146
Yamantürk, İdris 46, 64, 70, 75-77, 96
Yanık 290, 308
Yaramancı, Tezcan 384
Yaşa, Memduh 200, 384
Yaşar Kemal 430
Yaşar, Selçuk 380
Yazar, Mehmet 355, 356, 359
Yazıcıoğlu, Kemal 446
Yeltsin, Boris 396
Yeni Akit 545
Yeni Asya 149, 391, 450, 484, 491, 540
Yeni Demokrat Parti 87
Yeni Forum 317, 391
Yeni Gazete 92
Yeni Gündem 155, 350, 351
Yeni İstanbul 73, 82
Yeni Nesil 150, 390
Yeni Ortam 68, 224, 230
Yeni Şafak 538, 541-543
Yeniden Milli Mücadele 195, 238, 398
Yerdelen, Erman 7, 321, 338, 380, 384
Yeten, Hakkı 431
Yetik, Zübeyir 149
Yetkin, Murat 526
Yıldırım, Dursun 542
Yıldızlar Bakarken 430
Yılmaz, İhsan 436
Yılmaz, Mehmet Ali 401

Yılmaz, Mehmet Nuri 541
Yılmaz, Mehmet Y. 535
Yılmaz, Mesut 376, 388, 415, 418, 420, 481, 482, 497, 507, 509
Yırcalı, Sıtkı 105
Yol 126, 127
Yorgancıoğlu, Mehmet 290
Yön 68, 81, 97, 98, 131, 144, 154, 156, 157
YTP (Yeni Türkiye Partisi) 86, 105
Yumer, Emin 178
Yunus Emre 441, 464
Yusuf Has Hacib 512
Yücel, Ahmet Ersin 144
Yüksel, Osman 171, 197

Zaman 43
Zana, Leyla 399, 452
Zedong, Mao 280, 286, 394, 422
Zeren, Macit 335
Zeybek, Namık Kemal 375, 461, 463, 468
Zeytinoğlu, Kemal 44
Zeytinoğlu, Nasır 86, 89
Zincirkıran, Necati 91, 200
Zorlu, Fatin Rüştü 63, 217
Zürcher, Erik Jan 105, 221, 284